

Leon Trotski

Mijn leven

Geschreven: 1929

Bron: Querido, Amsterdam, 1930

Vertaling: E. Brouwer

Deze versie: Spelling, taal, punctuatie en (soms) zinsbouw aangepast

Transcriptie: Adrien Verlee

www.marxists.org/nederlands/index.htm

[Creative Commons License](#)

Inhoud

Voorrede.....	6
Janovka.....	11
Buren. Eerste school.....	26
Familie en school.....	35
Boeken en eerste conflicten.....	46
Dorp en stad.....	57
Het jaar van de omkeer.....	65
Mijn eerste revolutionaire organisatie.....	72
Mijn eerste gevangenissen.....	79
De eerste verbanning.....	85
De eerste vlucht.....	91
De eerste emigratie.....	96
Het partijcongres en de splitsing.....	101
Terugkeer naar Rusland.....	110
1905.....	116
Proces, verbanning, vlucht.....	124
De tweede emigratie en het Duitse socialisme.....	133
De voorbereiding tot een nieuwe revolutie.....	144
Het begin van de oorlog.....	152

Parijs en Zimmerwald.....	158
Uitwijzing uit Frankrijk.....	164
Door Spanje.....	168
In New York.....	176
In het concentratiekamp.....	182
In Petersburg.....	187
Over de lasteraars.....	194
Van juli tot oktober.....	201
De beslissende nacht.....	207
Trotskisme in het jaar 1917.....	212
Aan het bewind.....	215
In Moskou.....	224
Onderhandelingen in Brest.....	233
De vrede.....	244
Een maand in Swjaschsk.....	254
De trein.....	264
De verdediging van Petersburg.....	272
Militaire oppositie.....	280
Meningsverschillen over oorlogsvoering.....	289
De overgang tot de Nieuwe Ec. Politiek en mijn verhouding tot Lenin.....	295

Lenins ziekte.....	301
De samenzwering van de epigonen.....	313
De dood van Lenin en de machtsverschuiving.....	321
De laatste periode van de inwendige partijstrijd.....	331
De verbanning.....	344
De uitzetting.....	356
De planeet zonder visum.....	362

Voorrede

Onze tijd is rijk aan gedenkschriften, wellicht rijker dan enig tijdperk in het verleden. Dat komt omdat er veel te vertellen is. De belangstelling voor geschiedenissen van de tegenwoordige tijd is te intenser, naarmate die tijd dramatischer is en rijker aan grote zwenkingen. De kunst van het landschapsschilderen kon niet in de Sahara ontstaan. Op de grens van twee tijdperken, waarop wij staan, heeft men behoefte op de pas verstreken maar toch reeds ver verwijderde dag terug te zien, met de ogen van hen die hem actief hebben beleefd. Daarin vindt men waarschijnlijk de verklaring voor de ontzaglijke ontwikkeling van de gedenkschriftenliteratuur sinds de laatste oorlog. Allicht rechtvaardigt dit ook het verschijnen van dit boek. Alleen al de mogelijkheid tot schrijven ervan is ontstaan door de pauze in de actieve politieke werkzaamheid van de schrijver. Een onvoorziene, zij het dan niet toevallige etappe van mijn leven is Konstantinopel geworden. In bivaak — niet voor het eerst van mijn leven — wacht ik geduldig af wat verder zal komen. Zonder een dosis ‘fatalisme’ zou het leven van een revolutionair onmogelijk zijn. In elk geval is de rustpauze te Konstantinopel het rechte ogenblik om een blik op het verleden te werpen, voordat de omstandigheden toestaan mijn weg te vervolgen.

In het begin schreef ik oppervlakkige autobiografische schetsen voor de kranten en dacht het daarbij te laten. Ik wil hier nog vastleggen, dat ik in het asiel niet in staat ben na te gaan in welke vorm deze schetsen de lezer bereikt hebben. Elk werk heeft zijn eigen logica. Ik had mij eerst goed in mijn onderwerp ingewerkt, toen ik de krantenartikelen bijna af had. Ik besloot dit boek te schrijven. Ik zette alles veel breder op en begon opnieuw. De oorspronkelijke artikelen en dit boek hebben slechts gemeen dat ze dezelfde stof behandelen. Overigens zijn het twee geheel verschillende werken.

Ik stond uitvoerig stil bij de tweede periode van de Sovjetrevolutie, waarvan het begin samenvalt met de ziekte van Lenin en het openen van de campagne tegen het *trotskisme*. De strijd van de epigonen om de macht was, zoals ik trachtte te bewijzen, niet slechts een persoonlijke strijd. Het was de uitdrukking van een nieuwe politieke periode: de reactie tegen de Oktoberrevolutie en de voorbereiding van de Thermidor. Daaruit volgt vanzelf het antwoord op de vraag die mij zo dikwijls werd gesteld: “Hoe hebt u de macht verloren?”

De autobiografie van een revolutionaire politicus moet noodzakelijkerwijze een rij van theoretische vragen aanroeren, die in verband staan met de sociale ontwikkeling van zijn land, ten dele van de mensheid en vooral met die kritieke tijdperken, die men revoluties noemt. Natuurlijk was ik niet in de gelegenheid op deze bladzijden ingewikkelde theoretische vraagstukken in hun diepste wezen te onderzoeken. Door dit boek gaat vooral als leidraad de zgn. theorie van de permanente revolutie, die zo’n grote rol in mijn leven heeft gespeeld en die nu voor de landen van het Oosten zo’n sterke actuele betekenis krijgt. Mocht, wat ik er hierover zeg, de lezer niet bevredigen, dan wil ik hem wel zeggen, dat het onderzoek van het revolutievraagstuk de inhoud zal vormen van een ander boek, waarin ik zal trachten de belangrijkste theoretische gevolgtrekkingen uit de laatste tientallen jaren te maken.

Omdat op de bladzijden van mijn boek een groot aantal personen voorkomt, die niet altijd geplaatst worden in het licht dat ze zichzelf en hun partij zouden hebben gekozen, zullen velen onder hen van mening zijn, dat het mijn voorstelling ontbreekt aan objectiviteit. Reeds bij de verschijning van fragmenten in periodieken is er tegenspraak gekomen. Dat is

onvermijdelijk. Men hoeft er niet aan te twijfelen dat deze autobiografie, ook al ware het mij gelukt haar te maken tot een daguerreotype van mijn leven — waarnaar ik niet gestreefd heb — nochtans een weerklank zou oproepen van de discussies, die toentertijd door de beschreven botsingen werden uitgelokt. Dit boek is geen hartstochtloze afbeelding van mijn leven, maar een deel van dat leven zelf. Op deze bladzijden zet ik de strijd voort, waaraan mijn ganse leven gewijd is. Al beschrijvend karakteriseer en waardeer ik; verhalend verdedig ik mezelf en nog vaker val ik aan. Ik meen dat dit de enig ware manier is om een biografie in een bepaalden hogere zin objectief te houden, d.w.z. er een de persoon en het tijdperk overeenkomstige uitdrukking aan te geven.

Objectiviteit is niet die gekunstelde onverschilligheid, waarmee de huichelarij over vriend en vijand spreekt, trachtende de lezer datgene te suggereren, wat haar niet past openlijk te zeggen. Dit soort objectiviteit is slechts een conventionele val, meer niet. Ik heb haar niet nodig. Ben ik eenmaal genoodzaakt over mijzelf te spreken — niemand is het nog gelukt een autobiografie te schrijven zonder over zichzelf te spreken — dan is er geen reden mijn sympathieën en antipathieën, mijn liefde en mijn haat te verbergen.

Dit boek is een polemisch boek. Het weerspiegelt de dynamica van dat sociale leven, dat geheel op tegenstellingen is gebouwd. Brutaliteit van de schooljongen tegenover de leraar; hatelijkheden uit afgunst verborgen onder uiterlijke beleefdheid; onafgebroken concurrentie in zaken; een krankzinnig wedijveren op elk gebied van techniek, wetenschap, kunst, sport; parlementaire botsingen, waarin diepgaande belangentegenstellingen zich uiten; de verwoede dagelijkse persstrijd; arbeidersstakingen; neerschieten van demonstranten, met gifgas gevulde koffers, die beschaafde burens elkaar door de lucht toezenden; de vurige tongen van de burgeroorlog, die op onze planeet bijna nooit zwijgen, — het zijn alle verschillende vormen van sociale ‘polemie’, van de alledaagse, gewone, normale, ondanks haar intensiteit bijna onopgemerkte – tot de monsterachtige, ontploffende, vulkanische polemie van oorlog en revolutie. Zo is onze tijd. Met hem zijn wij opgegroeid. Wij ademen en leven in hem. Hoe kunnen wij niet-polemisch zijn, als wij onze tijd trouw willen blijven?

Er is nog een ander elementair criterium, dat eenvoudig de goede trouw bij het vermelden van feiten betreft. Zoals ook de meest onverzoenlijke revolutionaire strijd met omstandigheden van plaats en tijd rekening moet houden, zo moet ook het meest polemische werk de verhoudingen in acht nemen, die tussen dingen en mensen bestaan. Ik hoop dat aan deze eis in het algemeen en in het bijzonder door mij is voldaan. In enkele gevallen geef ik oude gesprekken in dialogvorm weer. Niemand zal een woordelijke herhaling verlangen van gesprekken die voor jaren zijn gehouden. Ik maak er ook geen aanspraak op ze steeds woordelijk te hebben weergegeven. Enige gesprekken hebben veeleer een symbolisch karakter. Aan de andere kant heeft elk mens in zijn leven ogenblikken waarin een of ander gesprek zeer duidelijk in het geheugen blijft gegrift. Zulke gesprekken vertelt men gewoonlijk aan zijn omgeving en aan zijn politieke vrienden. Daardoor leggen zij zich in de herinnering vast. Ik bedoel hier natuurlijk in de eerste plaats gesprekken met een politieke inhoud.

Ik wil nog opmerken dat ik gewend ben op mijn geheugen te vertrouwen. Wat ik er uit geput heb, werd vele malen objectief op de proef gesteld, en doorstond die proef. Daarbij moet het volgende geconstateerd: hoewel mijn topografisch geheugen zeer zwak is, om van het muzikale geheel te zwijgen, mijn herinneringsvermogen voor vorm en taal zeer middelmatig, gaat mijn herinneringsvermogen voor gedachten ver boven de doorsnee uit. En in dit boek zijn gedachten, hun ontwikkeling en de strijd van mensen om meningen eigenlijk de hoofdzaak.

Stellig is het geheugen geen automatische rekenmachine. En het is allerm minst belangeloos. Niet zelden verdringt het episoden die onvoordelig zijn voor het hen controlerende levensinstinct, of duwt ze in een donkere hoek — dat gebeurt meest uit een oogpunt van eierzucht. Maar dat is een zaak van de psychoanalytische kritiek, die vaak geestig en leerzaam, vaker grillig en willekeurig is.

Overbodig te zeggen dat ik mijn geheugen ijverig controleer door onaanvechtbare bewijsstukken. Hoe slecht ook mijn arbeidsvoorwaarden bij het schrijven waren, wat betreft bibliotheek- en archief gegevens, was ik toch in staat alle werkelijke omstandigheden en data, die ik nodig had te toetsen.

Sinds 1897 heb ik de strijd hoofdzakelijk gevoerd met de pen in de hand. Op die wijze hebben de gebeurtenissen uit mijn leven een bijna onafgebroken spoor in drukwerk nagelaten over meer dan tweeëndertig jaren. De fractiestrijd in de partij was sedert 1903 zeer rijk aan persoonlijke episoden. Mijn tegenstanders en ikzelf spaarden de slagen niet, die druksporen hebben nagelaten. Sedert de Oktoberrevolutie begon de geschiedenis van de revolutionaire beweging een grote plaats in te nemen in de onderzoekingen van jonge Sovjetgeleerden en van gehele instituten. Uit de archieven van de revolutie en van het tsaristische politiedepartement wordt alles wat van belang is te voorschijn gehaald en voorzien van brede commentaren, uitgegeven. In de eerste jaren toen er nog geen noodzaak was iets te verbergen of te bedekken, werd dat werk met grote nauwgezetheid gedaan. De werken van Lenin en een deel van de mijne zijn verschenen in de staatsboekhandel met aantekeningen, die in elk deel tientallen bladzijden beslaan en een onschatbaar feitenmateriaal bevatten, zowel over de schrijvers, als over de gebeurtenissen van de betreffende tijdperken. Dat alles heeft mij natuurlijk de arbeid verlicht, omdat het mij hielp een betrouwbaar, chronologisch weefsel te maken en daardoor althans grove vergissingen in de feiten te vermijden.

Ik wil niet loochenen dat mijn leven niet geheel geregeld verliep. De oorzaken daarvan moeten veeleer gezocht in de tijdsomstandigheden dan in mijzelf. Stellig waren ook bepaalde persoonlijke eigenschappen om het goede of slechte werk te volbrengen, dat ik geleverd heb. Onder andere tijdsomstandigheden zouden deze persoonlijke eigenschappen rustig hebben kunnen sluimeren, zoals talloze menselijke hartstochten en neigingen blijven sluimeren, waarnaar onder bepaalde sociale verhoudingen geen vraag is. Daarvoor in de plaats waren allicht andere eigenschappen aan de dag gekomen, die nu verdrongen of onderdrukt zijn. Boven het subjectieve verheft zich het objectieve en dat in laatste instantie.

Mijn bewuste en actieve werkzaamheid, die ongeveer op de leeftijd van zeventien à achttien jaar begon, was één doorlopende strijd voor bepaalde ideeën. In mijn persoonlijk leven waren geen gebeurtenissen, die op zichzelf publieke opmerkzaamheid verdienen. Alle enigszins buitengewone gebeurtenissen in mijn verleden zijn met de revolutionaire strijd verbonden en hebben daardoor betekenis gekregen. Slechts deze omstandigheid kan het verschijnen van mijn autobiografie billijken.

Daaruit ontstaan echter ook de moeilijkheden voor de schrijver. De feiten van het persoonlijke leven zijn zo nauw verbonden met het weefsel van historische gebeurtenissen, dat men het een van het ander niet kan scheiden. En toch beeldt dit boek geen historisch onderzoek uit. De gebeurtenissen zijn niet gekozen uit een oogpunt van objectieve betekenis, maar gezien op welke wijze zij met feiten uit het persoonlijke leven verbonden zijn. Het is daarom niet te verwonderen dat in de karakterisering van enkele gebeurtenissen en die van gehele historische etappen de verhouding ontbreekt, die men zou mogen eisen indien het boek een historisch werk ware. De scheidingslijn tussen de autobiografie en de geschiedenis van de

revolutie moet men empirisch vinden. Zonder de levensbeschrijving te maken tot een historisch onderzoek is het toch nodig de lezer een steunpunt te geven in de feiten van de historische ontwikkeling. Ik ging daarbij uit van de veronderstelling dat de lezer de hoofdlijnen van de grote gebeurtenissen kent en dat zijn geheugen slechts een korte verwijzing naar historische feiten en hun gevolgen nodig heeft.

Op het ogenblik dat dit boek verschijnt word ik vijftig jaar. Mijn geboortedatum valt op de dag van de Oktoberrevolutie. Mystici en pythagoreeërs mogen daaruit de gevolgtrekkingen maken die hun goeddunken. Ik zelf heb dit wonderlijke samenvallen pas drie jaren na de Oktoberrevolutie ontdekt. Negen jaren leefde ik onafgebroken in een afgelegen dorp. Acht jaren bezocht ik de middelbare school. Een jaar nadat ik de school had afgelopen werd ik voor het eerst gearresteerd. Tot universiteit diende mij, evenals velen van mijn tijdgenoten, gevangenschappen, verbanning en emigratie. In de tsaristische gevangenschappen zat ik tweemaal, samen vier jaren; in de tsaristische verbanning bracht ik de eerste maal circa twee jaar, de tweede maal enige weken door. Tweemaal ben ik uit Siberië gevlucht. Als emigrant leefde ik gezamenlijk circa twaalf jaren in verschillende landen van Europa en Amerika, daarvan twee jaren voor de revolutie van 1905 en bijna tien jaren nadat ze neergeslagen was. Gedurende de oorlog werd ik in het Hohenzollernse Duitsland bij verstek tot gevangenisstraf veroordeeld (1915), het volgende jaar uit Frankrijk naar Spanje uitgewezen, vanwaar ik na een kort verblijf in de gevangenis te Madrid en een oponthoud van circa een maand onder politietoezicht te Cadiz, naar Amerika werd uitgewezen. Daar bereikte mij het bericht van de Februarirevolutie. Onderweg van New York naar Rusland namen de Engelsen mij gevangen in maart 1917, en hielden mij een maand vast in het concentratiekamp in Canada. Ik nam deel aan de revoluties van 1905 en 1917, was voorzitter van de Petersburgse Sovjet van afgevaardigden, eerst in 1905 en daarna in 1917. Ik nam actief deel aan de Oktoberomwenteling en was lid van de Sovjetregering. In de hoedanigheid van Volkscommissaris voor Buitenlandse Zaken, voerde ik vredesonderhandelingen in Brest-Litovsk met de vertegenwoordigers van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Turkije en Bulgarije. In de hoedanigheid van Volkscommissaris voor Oorlog en Marine wijdde ik vijf jaren aan de organisatie van het Rode Leger en de opbouw van de Rode Vloot. Gedurende 1920 nam ik daarnaast nog de leiding op mij van de wederopbouw van het toenmaals ontworpen spoorwegwezen. De hoofdinhoud van mijn leven vormde – met uitzondering van de jaren van de burgeroorlog — mijn werk als schrijver en mijn partijwerkzaamheden. In 1923 begon de staatsboekhandel met de uitgifte van mijn werken. Er is tijd geweest — afgezien van de vijf delen over militair werk — dertien delen te doen verschijnen. De uitgave van meerdere delen werd in 1927 stopgezet, toen de hetze tegen het *trotskisme* zeer bittere vormen had aangenomen.

In januari 1928 zond de huidige Sovjetregering mij in de verbanning. Een jaar verbleef ik aan de Chinese grens. In februari 1929 werd ik uitgewezen naar Turkije en ik schrijf deze bladzijden in Konstantinopel. Zelfs na deze schetsmatige opsomming kan men mijn uiterlijke levensloop niet eentonig noemen. Integendeel, gezien het aantal plotselinge veranderingen, de scherpe conflicten, het op en neer, kan men veeleer zeggen dat mijn leven rijk is aan 'avonturen'. Toch wil ik verklaren dat ik van aanleg geen avonturier ben. Ik ben eerder stipt en in mijn gewoonten behoudend. Ik houd van tucht en orde. Niet terwille van de paradox, maar omdat het de waarheid is, moet ik zeggen dat ik wanorde en vernieling niet kan uitstaan. Ik was steeds een zeer vlijtige en nauwgezette leerling. Deze twee eigenschappen heb ik mijn gehele leven behouden. In de jaren van de burgeroorlog, toen ik in mijn trein een afstand aflegde, die enige malen de omtrek van de aarde bedraagt, verheugde ik mij in elke nieuwe

heining uit planken van vers dennenhout, Lenin, die deze hartstocht van mij kende, placht mij er vriendschappelijk mee te plagen. Een goed geschreven boek met nieuwe gedachten en een goede pen waarmee men zijn eigen gedachten aan anderen kan meedelen, waren mij steeds — en zijn mij nog — de waardevolste en meest vertrouwde cultuurproducten. Het streven om te leren heeft mij nooit verlaten en ik heb vaak in het leven het gevoel gehad dat de revolutie mij verhinderde om systematisch te werken. En toch is bijna een derde van een eeuw van mijn bewust leven gevuld met revolutionaire strijd. En indien ik opnieuw beginnen moest, zou ik waarschijnlijk dezelfde weg gaan.

Ik ben gedwongen deze regels te schrijven in de emigratie, de derde, terwijl mijn naaste vrienden, die aan de vorming van de Sovjetrepubliek een beslissend aandeel namen, haar verbanningsoorden en gevangenissen vullen. Enkelen beginnen te wankelen, treden terug, buigen zich voor de tegenstander. Sommigen omdat zij moreel op zijn, anderen omdat zij zelfstandig geen uitweg kunnen vinden uit de doolhof der verhoudingen; weer anderen onder de druk van materiële maatregelen. Ik heb al tweemaal zulk een massadesertie beleefd: na de ineenstorting van de revolutie van 1905, en bij het begin van de wereldoorlog. Ik ken dus bij ervaring zulk een vloed en ebbe maar al te goed. Zij zijn aan zekere wetten gebonden. Door ongeduld kan men hun wisselingen niet verhaasten. Ik ben niet gewend historische perspectieven te beschouwen uit de gezichtshoek van het persoonlijke lot. De regelmaat van de gebeurtenissen erkennen en in deze regelmaat zijn plaats vinden is de eerste plicht van de revolutionair. Dat is ook de hoogste persoonlijke bevrediging die een mens kan vinden, die zijn taak niet aan een tijd vastmaakt.

Prinkipo, 14 september '29.

L. Trotski.

Janovka

De jeugd gaat door voor het gelukkigste tijdperk van het leven. Is dat ook altijd zo? Neen, de kinderjaren van slechts zeer weinigen zijn gelukkig. Het idealiseren van de jeugdjaren vindt zijn oorsprong in de oude literatuur van de bevoorrechten. De veilige, overvloedige, zonnige kindsheid in de van ouder tot ouder vermogende en beschaafde families doorgebracht bij liefkozing en spel, blijft in het geheugen als een zonnige weide aan het begin van de levensweg. De grote heren van de literatuur of de plebejers, die hen bezongen, verklaarden deze door en door aristocratische waardering van de kinderjaren voor heilig. De overgrote meerderheid van de mensen daarentegen ziet, wanneer ze al een blik terugwerpt, op een donkere, hongerige, afhankelijke kindsheid. Het leven slaat de zwakken en wie is zwakker dan een kind? Mijn jeugd was er geen van honger en koude. Toen ik geboren werd, waren mijn ouders reeds welgesteld. Maar het was de harde welstand van mensen die zich uit de armoede naar boven werken en beheerst worden door de wens niet halverwege te blijven staan. Alle spieren waren gespannen, alle gedachten op arbeid en sparen gericht. In deze sfeer was er voor de kinderen slechts een bescheiden plaatsje. Gebrek kenden we niet, maar ook niet de overvloed van het leven en zijn strelingen. Mijn kinderjaren liggen niet in mijn herinnering als de zonnige weide van de kleine minderheid, noch als de donkere hel van honger, dwang en vernederingen, die de jeugd van de meerderheid is. Het was een kleurloze jeugd in een kleinburgerlijke familie in een dorp, in een donkere hoek, waar de natuur rijk is, maar zeden, begrippen en belangen eng en bekrompen zijn.

De geestelijke atmosfeer, die mijn prille jeugd omgaf en die waarin ik mijn later bewuste leven doorbracht, zijn twee geheel verschillende werelden, die niet van elkaar gescheiden zijn door tijd en afstand, maar door bergketens van grote gebeurtenissen zowel als door minder naar buiten zichtbare, maar voor de enkeling even belangrijke innerlijke schokken. Toen ik deze herinneringen voor het eerst neerschreef, scheen het mij dikwijls alsof het niet mijn eigen jeugd was die ik beschreef, maar een oude reis door een verafgelegen land. Ik trachtte zelfs het verhaal over mijzelf in de derde persoon te houden. Doch deze conventionele vorm gaat licht over in belletrie en dat wilde ik tot elke prijs vermijden.

Ondanks de tegenstelling van de twee werelden, gaat de eenheid van de mens op een of andere geheimzinnige wijze uit de ene in de andere over. Dit verklaart in het algemeen de belangstelling in biografieën en autobiografieën van mensen, die door de een of andere oorzaak een enigszins grotere plaats in de samenleving hebben ingenomen. Daarom zal ik trachten mijn kindsheid en schooljaren enigszins uitvoerig te vertellen, zonder daarmee van te voren iets aan te geven of vast te stellen, d.w.z. zonder de feiten door een vooropgestelde generalisering in te delen — dus eenvoudig zoals het geweest is en zoals mijn geheugen het verleden heeft bewaard.

Dikwijls meende ik mij te herinneren hoe ik aan de borst van mijn moeder lag en dronk. Maar wij moeten aannemen dat ik op mezelf overdroeg wat ik de jongere broertjes en zusjes zag doen. Ik heb een verwarde herinnering aan een of ander toneeltje onder een appelboom in een tuin, dat zich afspeelde toen ik ongeveer anderhalf jaar was. Maar ook deze herinnering is niet betrouwbaar. Beter bleef het volgende voorval in mijn geheugen bewaard: ik ben met mijn moeder in Brobrinez bij de familie Z., die een meisje van twee of drie jaar heeft. Men noemt mij bruidegom, het meisje bruid. De kinderen spelen in een zaal met een

geverfde vloer, dan verdwijnt het meisje en de kleine jongen staat alleen bij een kastje. Hij doorleeft een ogenblik van verstijving als in een droom. Mijn moeder komt binnen met de vrouw des huizes. De moeder kijkt naar de jongen, dan naar de plas naast hem, dan weer naar de jongen, schudt verwijtend het hoofd en zegt: “Schaam je je niet?”. . . . De jongen kijkt naar de moeder, naar zichzelf en dan naar de plas, als naar iets wat geheel buiten hem omgaat. “ ‘t Is niets, ‘t is niets”, zegt de vrouw des huizes, “de kinderen waren zo verdiept in hun spel.” De kleine jongen voelt schaamte noch berouw. Hoe oud was hij toen? Twee jaar, misschien drie. In diezelfde tijd had ik een ontmoeting met een slang, toen ik met het kindermisje in de tuin wandelde. “Kijk eens, Ljeva”, zei het meisje en wees op iets glinsterends in het gras, “daar is een tabaksdoos in de grond begraven.” Zij nam een stok en begon in de grond te wroeten. Het kindermisje was zelf hoogstens zestien jaar. De tabaksdoos rolde zich op, ontrolde zich als een slang en kroop sissend door het gras. “O, o”, riep het meisje, pakte me bij de arm en liep snel weg. Voor mij was het moeilijk snel te lopen. Hijgend vertelde ik hoe we gemeend hadden een tabaksdoos in het gras te vinden en hoe bleek dat het een slang was. Ik herinner me ook nog iets dat in de ‘witte’ keuken gebeurde. Vader en moeder zijn uit. In de keuken zijn het dienstmeisje en de keukenmeid, zij hebben bezoek. Mijn oudere broeder Alexander, die met vakantie thuis is, is ook in de keuken. Hij gaat met beide voeten als op stelten op een houten schop staan en springt zo op de lemen keukenvloer rond. Ik vraag om de schop, doe ook een poging er op te klimmen, val en schrei. Mijn broer beurt mij op, kust mij, en draagt mij in zijn armen de keuken uit.

Ik was waarschijnlijk reeds vier jaar toen iemand mij op een grote grijze, zeer makke merrie zette. Ze droeg zadel noch toom, had slechts als halster een touw. Met wijd uitgespreide benen hield ik me met beide handen de aan de manen vast. De merrie bracht me naar een perenboom onder een tak die me tot de buik reikte. Zonder te begrijpen wat dat betekende, gleed ik van de rug van het paard en viel in het gras. Het deed geen pijn, maar begrijpen deed ik het niet.

Gekocht speelgoed bezat ik in mijn jeugd zo goed als niet. Slechts eenmaal bracht moeder me uit Charkov een kartonnen paardje en een bal mee. Ik en mijn jongere zuster, wij speelden met eigengemaakte poppen. Tante Fenja en tante Raissa, de zusters van vader, maakten ze van lappen en tante Fenja tekende er met potlood ogen, mond en neus op. Ik vond die poppen prachtig, kan ze me nog duidelijk herinneren. Op winteravond sneed Ivan Vassiljevitsch, onze machinist, uit karton een wagon met vensters en plakte hem op wielen. Mijn oudere broer, die met kerstvakantie thuis was, zei dat men zo’n wagon in een wip kon maken. Hij nam mijn wagon uit elkaar, wapende zich met liniaal, potlood en schaar, tekende lang, maar toen hij de tekeningen uitknipte kon hij er geen wagon van maken.

Familieleden en kennissen die naar de stad gingen vroegen mij dikwijls: “Wat zullen we voor je meebrengen uit Jelissawetgrad of Nikolajev?”

Mijn ogen glinsterden. Wat zou ik vragen? Men hielp mij. Iemand noemde op: een paardje, boeken, kleurpotloden of schaatsen. “Schaatsen, Halbhalifax”, zei ik, omdat ik het mijn broer had horen zeggen. Maar die ze me beloofden, hadden hun belofte al vergeten als ze over onze drempel waren. Ik hoopte wekenlang op het beloofde en dan werd ik nog lang door teleurstelling gekweld.

In de voortuin zette een bij zich op een zonnebloem. Omdat bijen steken is voorzichtigheid geboden, ik pluk een blad van een salieplant en pak daarmee de bij. Dan voel ik een hevige ondragelijke pijn. Huilend loop ik door de tuin in de werkplaats naar Ivan Vassiljevitsch. Hij trekt de angel uit de wond en bestrijkt de vinger met een verzachtende vloeistof. — Ivan Vassiljevitsch bezat een glas waarin tarantula’s zwommen in zonnebloemenolie. Dat vocht

ging door voor het meest onfeilbare middel tegen steken. Ik ving de tarantula's met Witja Gertopanov. Wij bevestigden een stukje was aan een draad en lieten dat neer in het gaatje in de grond. De tarantula klemde zich met de poten aan het was en bleef daaraan kleven. Dan deden wij haar in een leeg luciferdoosje. Maar die jacht op tarantula's is van latere datum.

Ik herinner mij een gesprek van de volwassenen op een lange winterse theeavond: hoe en wanneer Janovka werd gekocht, hoe oud de kinderen toen waren en wanneer Ivan Vassiljevitsch in onze dienst was gekomen. Moeder zegt: "Ljeva hebben wij kant-en-klaar van de hoeve meegebracht" en daarbij ziet ze me guitig aan. Ik maak in stilte gevolgtrekkingen en zeg dan hardop: "Dus ben ik op de hoeve geboren?" "Nee", voegt men mij toe, "je bent hier in Janovka geboren." "Maar moeder zegt toch dat men mij kant-en-klaar hierheen heeft gebracht."

"Dat zegt moeder maar zo, ze maakt een grapje. . ." Ik ben onvoldaan en vind dat het een eigenaardig grapje is, maar ik zwijg, omdat ik op de gezichten van de volwassenen het bijzondere lachje van de ingewijden zie, dat ik niet kan uitstaan. Uit deze herinneringen van de winterse theeavond, als niemand haast heeft, ontstaat de chronologie. Ik ben in oktober op de 26ste geboren. Dus zijn mijn ouders in het voorjaar of de zomer van 1879 uit de hoeve naar Janovka verhuisd.

Mijn geboortjaar was het jaar van de eerste dynamietaanslagen tegen tsarisme. De kort te voren opgerichte 'terroristische partij' van de 'Narodnaja Volja' besloot op 26 augustus '79 — twee maanden voor ik ter wereld kwam — tot het doodvonnis van Alexander II. Op 19 november was reeds de dynamietaanslag op de tsaristische trein ten uitvoer gebracht. De verschrikkelijke strijd begon, die op 1 maart 1881 leidde tot de moord op Alexander II, maar die eveneens voerde tot vernietiging van de 'Narodnaja Volja'.

Een jaar te voren was de Russisch-Turkse oorlog geëindigd. In augustus 1879 legde Bismarck de eerste steen voor het Duits-Oostenrijks verbond. Zola gaf in dat jaar een roman uit waarin de toekomstige organisator van de Entente, de toenmalige Prins van Wales, als een uitstekende kenner van operettezangeressen wordt getekend ('Nana'). De storm van de reactie, die zich in de Europese politiek sedert de Frans-Duitse oorlog en het neerslaan van de Parijse Commune had versterkt, nam nog niet af. In Duitsland viel de sociaaldemocratie reeds onder de Bismarckse uitzonderingswetten. Victor Hugo en Louis Blanc deden in 1879 in de Franse Kamer een voorstel tot amnestie voor de communards.

Maar noch de echo van de parlementaire debatten, noch de diplomatieke stukken, zelfs niet de dynamietontploffingen, bereikten het dorp Janovka, waar ik het levenslicht aanschouwde en de eerste negen jaren van mijn leven doorbracht. In de onmetelijke steppen van het gouvernement Cherson en van de gehele Novoroszja leidde het rijk van tarwe en schapen zijn eigen leven volgens aparte wetten. Het werd volkomen beschermd tegen het binnendringen van de politiek door zijn uitgestrektheid en door het ontbreken van wegen. Ontelbare steppeheuvels bleven hier behouden als merktekens van de grote volksverhuizing.

Mijn vader was landeigenaar, werkte zich op tot grootgrondbezitter. Als knaap had hij met zijn familie het joodse plaatsje in het gouvernement Poltava verlaten om in de vrije steppe van het zuiden zijn geluk te beproeven. In het gouvernement Cherson en Jekaterinoslaw waren toentertijd ongeveer veertig joodse landbouwkolonies met een bevolking van bij de 25000 zielen. De joodse landbouwers waren met de boeren niet slechts gelijkgesteld in rechten, maar ook in armoede (tot 1881). Door onvermoeide, harde, onverbiddelijke, eigen en vreemde arbeid bij het begin van de eerste vermeerdering van bezit kwam mijn vader langzaam vooruit.

Het register van de burgerlijke stand werd in de kolonie Gromoklej niet zeer zorgvuldig bijgehouden. Veel werd er naderhand ingeschreven. Toen ik op de middelbare school zou komen en het bleek dat ik te jong was, verplaatste men mijn geboorte in de oorkonde van 1879 naar 1878. Daarom bestonden over mijn leeftijd altijd twee berekeningswijzen: een officiële en een particuliere.

De eerste negen jaren van mijn leven heb ik mijn neus niet buiten het vaderlijke dorp gestoken. Het heette Janovka naar de grondbezitter Janovsky, van wie het land gekocht was. De oude Janovsky had het van gewoon soldaat gebracht tot overste; hij kwam onder Alexander II in de gunst van de autoriteiten en mocht 500 desjatinen land uitkiezen in de nog niet gekoloniseerde steppen van het gouvernement Cherson. Hij bouwde zich in de steppe een met stro gedekte lemen hut en even primitieve schuren. Met het bedrijf wilde het echter niet vlotten. Na de dood van de overste verhuisde de familie naar Poltawa. Mijn vader kocht van Janovsky ruim 100 desjatinen en pachtte er nog 200 bij. De vrouw van de overste, een uitgedroogd oudje, herinner ik mij nog levendig: zij placht eens of tweemaal in het jaar te komen, de pacht in ontvangst te nemen en na te zien of alles in orde was. Er werden paarden naar het station gezonden om haar te halen en een stoel werd voor de oprit geplaatst, opdat ze gemakkelijk kon uitstijgen uit de huifkar op veren. Een rijtuig kocht vader zich pas veel later, toen hij zich ook hengsten aanschafte om uit te rijden. Men kookte kippenbouillon en zachte eieren voor de oude vrouw. Terwijl ze met mijn zuster in de tuin wandelde, krabde ze hars van de boomstammen en verzekerde dat dat de grootste lekkernij was.

Het bebouwde land breidde zich uit, paarden en vee namen in aantal toe. Men trachtte merinoschape in te voeren, maar dat gelukte niet. Wel waren er veel varkens. Zij liepen vrij rond, wroeten overal in het rond en vernielden de tuin. Het bedrijf werd zorgvuldig geleid, maar op ouderwetse manier. Welke tak van het landbouwbedrijf winstgevend was, welke verlies opleverde, kon men slechts op het gezicht vaststellen. Om dezelfde reden was het ook moeilijk het vermogen te schatten. Alle middelen zaten in de grond, in de aren, in koren. Het koren lag in de schuren, of was onderweg naar de haven. Menigmaal herinnerde de vader zich plotseling bij de thee of het avondbrood: “Schrijf even op, ik heb vandaag 1300 roebel ontvangen van de commissionair: ik heb er 660 van gestuurd aan de vrouw van de overste, 400 aan Dembowsky gegeven, ja en schrijf dan ook nog op dat ik 100 roebel gegeven heb aan Feodoszja Antonovna toen ik van het voorjaar in Jelissawetgrad was . . .” Op die wijze werd de boekhouding gevoerd. Maar desondanks werkte vader zich langzaam maar zeker omhoog. Wij woonden in dezelfde lemen hut die de overste gebouwd had. Het was van stro en had onder de rand ontelbare mussennesten. De wanden hadden aan de buitenkant diepe scheuren, waarin adders huisden. Men hield ze vaak voor slangen en goot heet water uit de samowar in de scheuren, maar tevergeefs. Bij harde regenbuien liep het water door de lage daken vooral in de gang, men zette schotels en schalen op de aarden vloer. De kamers waren klein, de vensterruiten dof, in de twee slaapkamers en in de kinderkamer waren de vloeren van leem, waarin de vlooiën goed gedijden. De eetkamer was voorzien van een planken vloer, die men eens in de week met geel zand afwreef. In voornaamste kamer, die acht passen lang was en plechtig de zaal werd genoemd, was de vloer geverfd. Daar logeerde de vrouw van de overste. In het tuintje voor ons huis groeiden gele acacia's, witte en rode rozen, 's zomers ook pronkbonen. De tuin was niet omheind. Het grote lemen gebouw met pannendak dat vader al gebouwd had, bevatte werkplaats, huishoudkeuken en bediendekamer. Dan volgde de 'kleine' houten schuur, daarachter de 'grote', dan de 'nieuwe', alles met riet gedekt. Opdat het water niet zou binnendringen en het graan niet zou beschimmelen, waren de schuren op stenen

geplaatst. Bij hitte en koude woonden hier tussen de bodem en de planken de honden en de varkens en het pluimvee. De kippen vonden er verborgen hoekjes om eieren te leggen. Ik heb vaak op de buik tussen de stenen gekropen en kippeneieren uitgehaald; voor een volwassene was daar geen ruimte. Op het dak van de grote schuur nestelden elk jaar de ooievaars. Met hun rode snavels in de lucht verorberden ze adders en kikkers. Het was griezelig. Het lichaam van de adder kronkelt zich uit de snavel en het schijnt alsof de slang de ooievaar van binnen opvreet. In de voorraadschuur, die in verschillende kamers is ingedeeld, ligt frisse tarwe, ruwe gerst, glad, week bijna vloeibaar vlaszaad, zwartblauw raapzaad en dunne, lichte haver.

Als de kinderen verstoppertje spelen is het toegestaan — niet altijd, alleen bij hoog bezoek — zich in de schuren te verstoppen. Ik klim over het schot, klauter op een tarweheuvel en kruip aan de andere kant naar beneden. De armen zinken tot de ellebogen, de benen tot de knieën in de uiteenwijkende massa, de vaak kapotte schoenen en het hemd op de borst vullen zich met korrels. De deur van de schuur wordt gesloten; om te foppen doet iemand er een slot op, dat niet gesloten wordt — zo eist de spelregel. Ik lig in de koele schuur in het graan begraven, adem het plantenstof in en hoor hoe Senja W. of Senja Sch. of Senja S. of zus Lisa of een ander in de schuur rondloopt, de verstopten zoekt en vindt, maar mij gedoken in de frisse tarwe niet ontdekt. Paarden, koeien- en varkensstallen, het kippenhok bevond zich aan de andere kant van het huis. Alles is primitief uit leem, rijshout en stro in elkaar gezet. Honderd pas van huis verhief zich een hoge put in de lucht. Daarachter was een vijver die de boerentuinen bespoelde. De dam werd elk voorjaar door het water meegesleept en men moest hem telkens weer vernieuwen met stro, aarde en mest. Op een hoogte bij de vijver stond de molen. Een houten barak bevatte een stoommachine van tien paardenkrachten en twee gangen. Hier bracht mijn moeder in de eerste jaren van mijn kindsheid het grootste deel van haar moeilijk leven door. De molen maalde niet alleen voor het goed, maar voor de gehele omtrek. De boeren brachten het graan over afstanden van 10 tot 15 werst en betaalden een tiende voor het malen.

In de hete tijd voor het dorsen draaide de molen vierentwintig uur per dag en toen ik rekenen en schrijven geleerd had, moest ik dikwijls het graan van de boeren wegen en uitrekenen wat ze voor het malen moesten betalen. Was de oogst binnen, dan werd de molen gesloten; men gebruikte nu de stoommachine bij het dorsen. Later plaatste men een vaste motor. Het nieuwe molenhuis was van steen en had een pannendak. Toen werd ook het lemen woonhuis vervangen door een groot stenen gebouw met een dak van gegolfd plaatijzer. Maar dat alles vond plaats toen ik bijna zeventien jaar was. In mijn laatste vakantie probeerde ik de afstand tussen de vensters en de maat van de deuren te berekenen, maar dat lukte mij niet. Bij een volgend bezoek aan het dorp was het stenen fundament al gelegd. Maar ik ben niet in de gelegenheid geweest in het huis te wonen. Nu is het in gebruik bij een sovjetschool . . .

De boeren moesten vaak wekenlang wachten op het malen. Die dichtbij woonde plaatste zijn zakken in de rij en ging naar huis terug. Die verder woonden kampeerden in de wagen en sliepen, als het regende, op zakken in de molen.

Een van de boeren, die gekomen was voor het malen, miste eens een kleine toom. Iemand had gezien dat een opgeschoten jongen zich met de vreemde paarden bemoeide. Dadelijk liep men naar de wagen zijn vader, onderzocht die en vond de toom onder het hooi. De vader een baardige, sombere boer, sloeg een kruis met het gezicht naar het oosten en bezwoer dat de vervloekte jongen, die tuchthuisboef, het zelf verzonnen had en dat hij hem de darmen uit het lijf zou scheuren. Maar niemand geloofde zijn woorden. De boer greep zijn zoon in de kraag, gooide hem op de grond en sloeg hem met de gestolen toom. Achter de

ruggen van de volwassenen was ik van dit toneel getuige. De jongen schreeuwde en zwoer het niet weer te zullen doen. Er omheen stonden de andere boeren, hoorden onverschillig het gehuil van knaap aan, rookten zelfgerolde sigaretten en mompelden dat de boer de jongen slechts sloeg om listig de aandacht van zichzelf af te leiden, dat men de vader ook eens flink moest aflossen. Achter de voorraadschuren en de stallen stonden loodsen, d.w.z. grote, wel zeventig voet lange afdaken — sommigen van riet, andere van stro — die op palen rustten en geen wanden hadden. In deze loodsen werden bergen graan opgestapeld, bij regen of storm werkte men daar met de schepmachine of de zeef. Achter de loods lag het deel waar het graan gedorst werd. Verderop achter een sloot de omheining voor het vee, die over de gehele oppervlakte met gedroogde mest was bedekt.

Mijn kinderjaren spelen zich af om en in het lemen huis van de overste en op de oude sofa in de eetkamer. Op deze sofa van imitatie mahoniehout zat ik in het thee-uur, onder het middageten en bij het avondbrood, mijn zuster en ik speelden daar met de poppen en later zat ik er te lezen. Op twee plaatsen was de bekleding gescheurd. Een kleine scheur aan de kant waar de stoel van Ivan Vassiljevitsch stond en een grote waar ik zat naast vader. “Het wordt tijd dat de sofa nieuw overtrokken wordt” zegt Ivan Vassiljevitsch. “Hoog tijd”, antwoordt moeder. “De sofa is sinds het jaar dat de tsaar vermoord is, niet nieuw overtrokken.” “Ja, kijk eens”, zegt vader om zich te verontschuldigen, “als men in die vervloekte stad komt, loopt men her en der, de koetsier wordt kribbig, men heeft maar één begeerte: snel naar huis en men vergeet de nodigste inkopen.”

Door de gehele eetkamer liep onder de lage zoldering een gewitte balk, waarop de meest uiteenlopende voorwerpen een plaatsje vonden: borden met eetwaren die buiten het bereik van de kat moesten blijven, spijkers, touw, boeken, een met een papieren prop gesloten inktpot, een penhouder met een oude verroeste pen. Pennen waren er niet veel. Wekenlang sneed ik pennen uit hout om de paardjes uit de oude nummers van de geïllustreerde ‘Niwa’ na te tekenen. Vlak onder de zoldering op het vooruitspringende gedeelte van de schoorsteen woonde de kat. Daar wierp ze haar jongen en werd het er te heet dan nam zij ze in de bek en bracht ze met een flinke sprong op de vloer. Waren onze gasten lang, dan stootte ze steeds hun hoofd aan de steunbalken als ze van tafel opstonden en daarom was het gewoonte geworden hen te waarschuwen: “pas op, pas op”, waarbij naar boven werd gewezen.

Het meest opmerkelijke voorwerp in de kleine zaal was de piano, die minstens een vierde van de kamer besloeg. Dat die in huis kwam herinner ik mij zeer goed. Een geruïneerde landeigenares, die vijftien of twintig werst van ons af woonde, verhuisde naar de stad en verkocht haar inboedel.

Mijn ouders kochten daar een sofa, drie Weense stoelen en een oude piano, die sinds lang met gebroken snaren in de schuur stond. Er werd zestien roebel voor betaald en men bracht haar op een wagen naar Janovka. Toen men haar in de werkplaats uit elkaar nam, vond men twee dode muizen onder de klankbodem. Verscheidene weken was men gedurende de winter in de werkplaats met de piano bezig. Ivan Vassiljevitsch poetste, plakte, polijste, haalde de snaren er uit, spande en stemde ze. De toetsen werden gerepareerd en de piano klonk door de zaal met een weliswaar doffe, maar onweerstaanbare klank. Ivan Vassiljevitsch, die ook de harmonica bespeelde, legde zijn wonderbaarlijke handen op de toetsen en speelde de kamarinskaja, een polka en ‘mijn lieve Augustijn’. Mijn oudste zuster begon op de piano te studeren. Vaak trommelde mijn oudste broer erop, hij had in Jelissawetgrad enige maanden vioolspelen geleerd. Tenslotte begon ik ook met één vinger op de piano te trommelen, als mijn

broer mij op de viool de noten voorspeelde. Gehoor had ik niet en mijn liefde voor de muziek werd nooit veel zaaks.

In het voorjaar verandert het erf in een modderpoel. Ivan Vassiljevitsch vervaardigt zich houten schoenen, ware toneellaarzen en door het venster zie ik hoe hij daardoor een halve arschin langer is geworden. Nu verschijnt spoedig een grijze zadelmaker op de plaats. Waarschijnlijk weet niemand hoe hij heet. Hij is over de tachtig. Een 'Nikolaische' (Nicolaas I) soldaat. Vijfentwintig jaren heeft hij in het leger gediend. Een reuzen gestalte, breedgeschouderd, met witte baard en wit haar loopt hij met moeite de benen optillend naar de schuur waar hij zijn verplaatsbare werkplaats heeft ingericht . . . "De benen worden minder", klaagt de oude reeds meer dan tien jaren. Zijn handen daarentegen, die naar leer ruiken, zijn sterker dan ijzeren tangen. De nagels aan de vingers, die er uitzien als ivoren toetsen, lopen zeer spits toe.

"Als je wilt, laat ik je Moskou zien." Natuurlijk wil ik. De oude pakt mij met zijn grote handen onder de oren vast en beurt me op. Ik voel de nagels, het doet pijn, ik ben beledigd. Ik trappel met de benen en wil neergezet worden. "Wil je niet?" zegt de oude. "Dan niet." Ondanks de ondervonden belediging loop ik niet weg.

"Klim eens op de ladder naar de graanzolder en zie eens wat daar gebeurt". Ik ben bang voor een valstrik en aarzel. Het blijkt dat de jongste molenaar Konstantijn en de keukenmeid Katjuscha op de zolder zijn. Beiden zijn mooi en vrolijk, beiden zijn flinke arbeiders. "Wanneer trouw je Katjuscha?" vraagt de vrouw des huizes aan Konstantijn. "Wij hebben het zo ook naar onze zin", antwoordt Konstantijn. "Trouwen — d.w.z. tien roebel betalen, daarvoor koop ik liever een paar schoenen voor Katja."

Na de hete afmattende steppen zomer met als hoogtepunt het inhalen van de oogst, dat zich ver van huis afspeelt, nadert de vroege herfst, die bevrijding brengt uit het jaar van de tuchthuisarbeid. Het dorsen is in volle gang. Het middelpunt van alle bestaan is verlegd naar de deel die ongeveer een kwart werst van huis af ligt. Boven de dorsvloer hangt een wolk van strostof. De trommel van de dorsmachine huult. De molenaar Flip met de bril staat aan de dorsmachine bij de trommel. Zijn zwarte baard is met grijs stof bedekt. Van de wagen af men hem schoven aan, hij neemt ze aan zonder ernaar te zien, maakt het bindsel los, spreidt de schoof uit en laat ze in de trommel glijden. De trommel heeft al een handvol aren gegrepen en jankt als een hond die een been heeft bemachtigd. De stroslingers werpen stro uit. Opzij loopt het kaf eruit. Met het windas wordt het stro op een hoop gegooid. Ik sta op de plankenrand en houd me aan het touw vast. "Pas op val niet", roept vader. Maar ik ben al wel tienmaal gevallen, dan in stro, dan in het kaf. Een dichte grijze wolk van stof hangt boven de deel, de trommel huult, het kaf dringt door tot op de huid en in de neus, waardoor men moet niezen. "Hè, Filip, langzamer", waarschuwt vader van beneden, als de trommel plotseling hevig dreunt. Ik pak het windas, ze rukt zich los en slaat mij op de vinger. De pijn is zo hevig dat ik flauw word. Stilletjes kruip ik opzij, dat niemand zal zien dat ik huil, dan loop ik naar huis. Moeder giet koud water over de hand en bindt de vinger, maar de pijn blijft. De vinger is dagenlang pijnlijk en gezwollen.

Zakken met tarwe vullen de graanzolders, de delen en worden in lagen gestapeld onder dekzeilen. De grondbezitter gaat dikwijls zelf bij de zeef staan tussen de stangen en wijst hoe het vliegwiel gedraaid moet worden, opdat het kaf verdwijnt en hoe dan door een korte stoot het gezuiverde koren uit de zeef onophoudelijk op een zeil wordt geschud. Op de delen en in de schuren, waar men tegen wind beschut is, draaien de schep- en sorteermachines. Het koren wordt gezuiverd, klaargemaakt voor de markt.

Er verschijnen opkopers met koperen maten en gewichten, in mooie, verlakte kisten. Zij keuren het graan, bieden een prijs en trachten een voorschot op te dringen. Ze worden beleefd ontvangen, krijgen thee en beschuiten, maar het koren verkoopt men hun niet. De grondbezitter is boven deze wijze van handelen verheven. Hij heeft zijn commissionair in Nikolajev. “Het kan nog wel een poosje liggen”, antwoordt vader, “het eet geen brood.” Na acht dagen komt er een brief uit Nikolajev, ook vaak een telegram: de prijs is vijf kopeken het pond gestegen. “Dat is duizend roebel gewonnen”, zegt de grondbezitter, “die vindt men niet op straat”. Vaak ging het andersom: de prijzen daalden. De geheimzinnige krachten van de wereldmarkt vonden hun weg ook naar Janovka. Kwam hij uit Nikolajev terug, dan placht vader somber te zeggen: “Men zegt dat. . . hoe heet het ook weer. . . Argentinië dit jaar veel graan aan de markt brengt.”

‘s Winters is het stil in het dorp. Alleen de molen en de werkplaatsen zijn in volle werking. Men stookt met stro, dat de dienstboden in grote massa’s brengen; daarbij strooien zij het op de weg en moeten telkens aanvegen. Het is grappig, stro in de kachel te steken en te zien hoe het opvlamt. Op een dag vond oom Grigory mij en mijn jonger zusje Olja in de eetkamer, die blauw was van de damp. Ik kroop midden in de kamer rond, zonder de voorwerpen te herkennen en op het geroep van oom viel ik in zwijm.

Op winterdagen waren wij vaak alleen in huis, vooral gedurende de reizen van vader, als het gehele bedrijf op moeder rustte. Dikwijls zat ik in de schemering dicht tegen mijn zusje aan op de sofa met grote ogen in het donker te staren; wij waren bang ons te bewegen. Dan kwam van buiten een reus de donkere eetkamer binnen met krakende reuzenlaarzen aan, een reuzenpels met reuzenkraag om, een muts op, handschoenen aan en ijspegels in zijn baard en riep met reuzenstem door de duisternis: “Goedenavond.” Naast elkaar in het hoekje van de sofa, geheel verstijfd, durfden wij de groet niet te beantwoorden. Dan streek de reus een lucifer af en ontdekte ons op de sofa. Het bleek onze buurman te zijn. Soms werd de eenzaamheid in de kamer volkomen ondragelijk, dan liep ik ondanks de koude de gang in, opende de deur, sprong op de steen — de grote gladde steen voor de drempel — en riep in het donker: “Maschka, Maschka, kom in de eetkamer.” vele malen achter elkaar, want op die tijd was Maschka in de keuken, in de dienstbodekamer of ergens anders met haar eigen zaken bezig. Tenslotte kwam moeder uit de molen, stak de lamp aan en de samowar verscheen. ‘s Avonds bleven wij in de eetkamer tot we insliepen. Er werd heen en weer gelopen, men haalde en bracht schotels, aan tafel werden bevelen uitgedeeld, men maakte voorbereidselen voor de volgende dag. Ik, mijn jongere zusje Olja en de oudste, Lisa, ten dele ook het kamermeisje, hadden in die uren een van de volwassenen afhankelijk en door hen onderdrukt bestaan. Dikwijls wekte een woord door de grote mensen gesproken in ons bijzondere herinneringen. Ik geef mijn zusje een knipoogje, zij lacht zachtjes; een van de volwassenen kijkt haar verstrooid aan. Ik geef haar weer een knipoogje, zij tracht onder het wasdoeken tafelkleed haar lachen te verbergen en stoot haar hoofd tegen de tafel. Dat steekt mij aan en soms ook mijn oudste zuster, die met inachtneming van haar waardigheid van dertienjarige tussen de kleinen en de groten laveert. Als het lachen ons te machtig werd, moest ik onder de tafel glijden, tussen de benen van de grote mensen doorkruipen en nadat ik de kat op de staart had getrapt, in de aangrenzende kamer, de kinderkamer, vluchten. Na een korte poos begon het van voren af aan. De vingers beefden zo van het lachen, dat wij het glas niet konden vasthouden. Hoofd, lippen, armen en benen, alles aan ons lachte mee. “Wat scheelt jullie”, vroeg mijn vermoede moeder. Voor een ogenblik kwamen de twee levenskringen in die kamer met elkaar in aanraking. De volwassenen keken de kinderen vragend aan, wel eens vriendelijk, maar vaker

verstoord. Dan brak het gelach schaterend los. Olja stak haar onder de tafel, ik viel languit op de sofa, Lisa beet zich op de lippen en het kamermeisje verdween achter de deur.

“Ga naar bed”, zeiden de volwassenen. Maar wij gingen niet, verstopten ons in hoekjes en durfden elkaar niet aan te zien. Mijn zusje werd de kamer uitgedragen, ik viel in slaap op de sofa. Iemand nam mij op de arm. In die eerste slaap begon ik vaak luid te huilen. Ik voelde mij door honden omringd, slangen sisten uit de diepte, rovers droegen mij naar het bos. De nachtmerrie van het kind trok de aandacht van de volwassenen. Men suste mij, streelde en kustte mij. Zo vergleed ik van het lachen in de slaap, van de slaap in de nachtmerrie, uit de nachtmerrie in de waaktoestand, dan weer in de slaap, maar nu reeds in het verenbed in de verwarmde slaapkamer liggend.

Toch was de winter het jaargetijde waarin de familie nauw aaneengesloten leefde. Er waren dagen dat vader en moeder de kamer bijna niet verlieten. De oudste broer en zuster kwamen thuis van school met Kerstmis. Zondags placht de fris gewassen en gekamde Ivan Vassiljevitsch met schaar en kam gewapend ons haar te knippen, eerst kreeg vader een beurt, dan de scholier Sascha en dan ik. Sascha zegt: “Ivan Vassiljevitsch kun jij het haar knippen à la Capule?” Allemaal kijken wij Sascha aan, en die vertelt hoe de kapper in Jelissawetgrad hem prachtig à la Capule heeft geknipt, maar de volgende dag kreeg hij een strenge berisping van de inspecteur van de school. Na het haarknippen wordt het middagmaal gebruikt. Vader en Ivan Vassiljevitsch at aan tafel bij de familie tot hij trouwde. ‘s Winters duurde de maaltijd langer, men praatte nog wat na het eten. Ivan Vassiljevitsch rookte en blies kunstige kringen in de lucht. Vaak moesten Sascha of Lisa hardop voorlezen. Vader sluimerde in op de bank bij de haard en werd betrap.

‘s Avonds gingen we vaak zwarte piet spelen, dan werd er geschreeuwd en gelachen, ook wel gekibbeld. Het was erg verleidelijk om vader beet te nemen, hij speelde slordig en lachte als hij verloor, in tegenstelling met moeder, die beter speelde, zich opwond en er goed op lette dat mijn oudste broer haar niet bedroog.

Van Janovka tot het dichtstbijzijnde postkantoor is 23 kilometer, tot het station meer dan 35 km. Wij zijn ver verwijderd van een overheidspersoon, van de winkels, van een grote stad en nog verder van de grote historische gebeurtenissen. Het leven regelt zich hier uitsluitend op het ritme van de landarbeid. Al het andere schijnt onverschillig. Alles behalve de prijzen op de wereldmarkt. Kranten en tijdschriften waren in die jaren in het dorp niet, die kwamen later, toen ik al op de middelbare school was. Brieven kwamen zelden, alleen bij ‘gelegenheid’. Vaak hield een buurman, die uit Bobrinez een brief voor ons had meegenomen, die een à twee weken in de zak. De ontvangst van een brief was een gebeurtenis, de ontvangst van een telegram een wereldschokkend feit.

Men had mij verteld dat een telegram door een draad ging, maar ik had met mijn eigen ogen gezien dat een bode te paard uit Bobrinez het telegram bracht, die daarvoor twee roebel 50 kopeken moest ontvangen. Een telegram is een papiertje net als een brief, waarop met potlood woorden staan geschreven. Hoe kan dat door een draad gaan, misschien met de wind? Men antwoordde mij: door elektriciteit. Nu werd het nog erger. Oom Abraham zei mij eens met nadruk: “Door de draad gaat een stroom en maakt tekens op een lint. Zeg na”. Ik herhaalde: “Stroom door een draad en tekens op een lint.” “Begrepen?” “Begrepen.” “Maar hoe ontstaat dan een brief?” vroeg ik, denkend aan het telegramformulier dat uit Bobrinez was gekomen. “De brief gaat afzonderlijk”, antwoordde mijn oom. Ik begreep niet waartoe de stroom nodig was als ‘de brief’ op een paard rijdt. Oom werd boos: “Laat die brief rusten”, zei

hij driftig, “ik verklaar je het telegram en je komt telkens weer met de brief aandragen.” En zo bleef voor mij de zaak duister.

Er was eens een jong meisje bij ons op bezoek uit Bobrinez, Polina Petrowna, met grote oorringen en het haar in een kuif die over het hoofd hing. Later bracht moeder haar naar Bobrinez terug en ik reed mee. Toen we de heuvel bij de elfde werst voorbij waren, zagen wij de eerste telegraafpalen en de draad bromde. “Hoe gaat een telegram”, vroeg ik aan moeder. “Vraag het aan Polina Petrowna, zij zal het je uitleggen”, zei mijn moeder verlegen. Polina Petrowna zei: “De tekens op het lint zijn letters, een telegrafist schrijft ze op een papier en dat papier brengt de bode te paard.” Dat was begrijpelijk. “En wat is dat met de stroom, men ziet niets”, vroeg ik, naar de draad kijkend. “De stroom gaat binnenin”, antwoordde Polina Petrowna, “al die draden zijn buizen, binnen loopt de stroom”. Dat was ook begrijpelijk. Voor lange tijd was ik tevreden gesteld. De elektromagnetische vloeistoffen, waarover ik ongeveer vier jaar later mijn natuurkundeleraar hoorde spreken, waren veel minder begrijpelijk voor me.

Het arbeidzame leven van vader en moeder verliep niet zonder strubbelingen, maar over het algemeen leefden zij zeer kameraadschappelijk, ofschoon ze zeer verschillend geaard waren. Moeder stamde af van kleine burgers uit de stad, die op buitenmensen met eeltige handen neerzien. Vader was in zijn jonge jaren mooi geweest, flink uit de kluiten gewassen, met een mannelijk, energiek gezicht. Het was hem gelukt iets over te houden, waardoor hij in de gelegenheid werd gesteld Janovka te kopen. Overgeplant uit het stadje in het steppendorp, had de jonge vrouw in de aanvang moeite zich aan te passen aan de harde levensomstandigheden van het boerenbedrijf, maar nadat ze er zich had ingewerkt, wierp ze in de loop van bijna vijfenveertig jaren het arbeidsjuk niet af. Van de acht uit het huwelijk geboren kinderen bleven er vier in leven. Ik was de vijfde van de kinderen. Vier stierven jong aan difteritis en roodvonk, ze stierven onopgemerkt, zoals de anderen onopgemerkt voortleefden. Het land, het vee, het pluimvee, de molen, eisten onophoudelijk de gehele aandacht. De jaargetijden wisselden elkaar af en de golven van de landarbeid sloegen over het familieleven heen. Tederheid of hartelijkheid betoonde men elkaar niet, vooral niet in de vroegste jaren. Maar het werk vormde een sterke band tussen vader en moeder. “Geef moeder een stoel”, was vader gewoon te zeggen, als moeder witbepoederd uit de molen op het huis toeliep. “Zet gauw de samowar op, Maschka”, riep de vrouw des huizes, nog voor ze over de drempel was, “zo dadelijk komt de heer des huizes van de akker”. Beiden wisten te goed wat grote lichamelijke vermoeidheid betekent.

Vader stond stellig hoger dan moeder, zowel wat geest als karakter betrof. Hij was ruimer, beheerster en aangenamer in de omgang. Hij had een uitstekende blik op dingen en mensen beide. Mijn ouders kochten weinig, vooral in de eerste jaren, zowel vader als moeder wisten op de dubbeltjes te passen — maar vader vergiste zich nooit als hij inkopen deed. Kleren, een hoed, schoenen, een paard of een machine bij alles kon hij de kwaliteit beoordelen. “Ik ben niet verzot geld”, zei hij mij later dikwijls, zijn eigen hardvochtigheid verontschuldigend, “maar ik houd er niet van om er gebrek aan te hebben.” Hij sprak onzuiver, een mengsel van Russisch en Oekraïns, vooral laatste. Hij beoordeelde de mensen naar hun manier, hun gezicht, hun gehele optreden en hij beoordeelde ze goed.

Na de vele bevallingen en zorgen begon moeder te sukkelen en ging naar Charkov naar de professor. Zulke reizen behoorden tot de grote gebeurtenissen en werden lang van te voren beraamd. Moeder nam geld mee, potten boter, een zak beschuiten, gebraden kippen, etc. Men stond voor grote uitgaven. De professor moest drie roebel per visite worden betaald. Men besprak dat, de vinger omhoog geheven, op het gezicht een betekenisvolle uitdrukking, met

mensen die op bezoek kwamen; er lag eerbied in voor de wetenschap, een klacht over de hoge kosten en trots dat men in staat was die te betalen. Moeders terugkeer werd opgewonden tegemoet gezien. Zij kwam aan in een nieuwe japon, die in de Janovkasche eetkamer een buitengewoon feestelijke indruk maakte.

Toen de kinderen nog klein waren behandelde vader hen geduldiger en gelijkmatiger. Moeder was vaak kribbig, dikwijls zonder reden, zij liet de kinderen lijden onder haar vermoeidheid of haar slecht humeur, ten gevolge van mislukkingen in het bedrijf. In zulke ogenblikken was het geraden vader om iets te vragen. Met het klimmen van de jaren werd vader strenger. Dat vond zijn oorzaak in de moeiten des levens, de zorgen, die groeiden met het bedrijf, vooral in de agrarische crisis in de tachtiger jaren en in de teleurstellingen met de kinderen ondervonden.

In de lange winters als de steppesneeuw aan alle zijden om Janovka heenwoei en in bergen tegen de vensters opjoeg, las moeder graag. Zij ging op de kleine driehoekige bank bij de haard zitten, de benen op een stoel of bij de vroege schemering voor het kleine raam in vaders stoel en las half hardop een stukgelezen roman uit de bibliotheek van Bobrinez, met haar werkvingers over de regels strijkend. Zij raakte vaak in de war en bij ingewikkelde zinnen bleef ze steken. Menigmaal verscheen door het voorlezen van een van de kinders het gelezene in een gans ander licht. Toch hield ze onvermoeid vol en in de vrije uren van stille winterdagen hoorde men reeds in de gang haar ritmisch gefluister.

Vader heeft pas op hoge leeftijd lezen geleerd om in staat te zijn althans de titels van mijn boeken te ontcijferen. Ontroerd sloeg ik hem gade, toen hij in 1910 in Berlijn zich aanhoudend inspande om mijn boek over de Duitse sociaaldemocratie te begrijpen. De Oktoberrevolutie trof mijn vader aan als zeer welgesteld man. Moeder was in 1910 gestorven, maar vader heeft de macht van de Sovjets beleefd. Op het hoogtepunt van de burgeroorlog, die in het zuiden buitengewoon lang duurde en een voortdurende verwisseling van bestuur meebracht, moest de vijftenzeventigjarige honderden kilometers te voet afleggen om tijdelijk in Odessa onderdak te vinden. De Roden waren gevaarlijk voor hem in zijn hoedanigheid van grootgrondbezitter. De Witten vervolgden hem als mijn vader. Toen het zuiden door de Sovjetroepen gezuiverd was werd het hem mogelijk naar Moskou te reizen. De Oktoberrevolutie heeft hem natuurlijk alles wat hij veroverd had, afgenomen. Meer dan een jaar had hij de leiding van een kleine staatsmolen bij Moskou. De toenmalige volkscommissaris voor de voeding, Zoerjoepa, onderhield zich graag met hem over het landbouwvraagstuk. Vader stierf in het voorjaar van 1922 aan tyfus, op het ogenblik dat ik op het IVde congres van de Komintern een inleiding hield.

Een belangrijke plaats in Janovka, de belangrijkste, was de werkplaats, waarin Ivan Vassiljevitsch Grebenj werkte. Hij kwam in onze dienst toen hij twintig was, in mijn geboortjaar. Hij sprak alle kinderen, ook de ouderen, aan met je, wij hem met u en met Ivan Vassiljevitsch. Toen hij opgeroepen werd voor de militaire dienst, reed vader er met hem heen, stopte iemand de hand en Grebenj bleef in Janovka. Hij was een mens met grote bekwaamheden en een knappe verschijning; hij droeg een donkerblonde snor en een Frans baardje. Zijn technisch kunnen was veelzijdig: hij herstelde stoommachines, deed ketelwerk, sleep metaal- en houtkogels, goot koperen blokken, maakte wagens op veren, herstelde uurwerken, stemde de piano, overtrok meubels, had een volledige tweewieler in elkaar gezet, zij het dan zonder banden. Tussen de voorbereidende en de eerste klas heb ik op dit voortbrengsel leren fietsen. De Duitse kolonisten brachten zaai- en bindmachines ter reparatie

in de werkplaats en vroegen Ivan Vassiljevitsch mee te gaan als ze een dors of stoommachine gingen kopen. Met vader besprak men bedrijfsaangelegenheden, met Ivan Vassiljevitsch technische vraagstukken. In de werkplaats waren verder gezellen en leerlingen. In veel dingen was ik de leerling van de leerlingen. Herhaaldelijk draaide ik in de werkplaats windassen en schroeven. Dit was prettig werk, want het had een dadelijk zichtbaar resultaat. Vaak probeerde ik op een gladgeslepen steenschijf verven te wrijven. Maar ik werd gauw moe en vroeg voortdurend of het nog niet klaar was. Ivan Vassiljevitsch voelde met de vingertoppen in de vette massa en schudde neen. Ik liet het verder over aan een van de leerlingen.

Menigmaal ging Ivan Vassiljevitsch op de gereedschapskisten in de hoek achter de werkbank zitten, rookte en staaarde voor zich uit; òf hij liet zijn gedachten over zijn werk gaan, òf hij was in herinneringen verdiept, òf hij rustte eenvoudig uit. In zulke ogenblikken naderde ik hem voorzichtig van terzijde en begon de ene helft van zijn prachtige donkerblonde snor te draaien, of ik bekeek oplettend zijn handen, die ongewone bijzondere handen van een meester. De huid ervan was met zwarte stippen bezaaid: dat waren de fijne splinters, die er bij het slijpen van de molensteen inkwamen en bleven zitten. De vingers waren hard als wortels maar niet ruw, aan de uiteinden breed, zeer bewegelijk, de duim veraf en vormde een boog. Elke vinger scheen bewustzijn te hebben, leefde en werkte op eigen wijze en alle tezamen vormden een buitengewone arbeidsgemeenschap. Hoe jong ik ook was, toch zag en voelde ik dat deze hand de hamer en de tangen anders vasthield dan andere handen. De linkerduim droeg een breed litteken. Op de dag dat ik geboren werd, sloeg Ivan Vassiljevitsch zich met een bijl op de hand, de duim hing erbij. Vader zag nog juist hoe de jonge machinist de hand op de plank legde om de duim er geheel af te hakken. “Hou op”, riep hij, “het zal weer vastgroeien.” “Denkt u dat het vergroeien kan?” vroeg machinist en legde de bijl weg. Inderdaad groeide de duim weer aan de hand vast, was goed te gebruiken, maar kon niet zover buigen als die van de rechterhand.

Ivan Vassiljevitsch had het oude Berdangeweer omgebouwd voor hagel en probeerde nu de aanslag, allen probeerden op een paar passen afstand door een slag op het stiftje een kaars uit te doven. Niet allen gelukte dat. Toevallig kwam vader daar voorbij. Toen hij het geweer aanlegde, beefden zijn handen, ook het geweer bewoog. Niettemin doofde hij de kaars uit. Hij had voor elke zaak een goed oog, Ivan Vassiljevitsch wist dat. Zij hadden nooit meningsverschil, ofschoon vader jegens anderen heerszuchtig optrad, vaak berispte en veel aanmerkingen maakte.

In de werkplaats was ik nooit zonder bezigheid. Ik trok de blaasbalg, die Ivan Vassiljevitsch volgens eigen systeem had ingericht: de ventilator was onzichtbaar, omdat hij zich boven op zolder bevond, en dat wekte de verbazing van alle bezoekers. Ik draaide het wiel van de draaibank tot ik er bij neerviel, vooral wanneer er croquetballen van oud acaciahout werden gemaakt. In de werkplaats werden meestal gesprekken gevoerd, het ene belangwekkender dan het andere. Daarbij werd altijd de betamelijkheid in het oog gehouden, beter gezegd de betamelijkheid was daarbij zoek. Mijn horizon echter verwijdde zich daar elke dag, ja ieder uur. Foma vertelde van de plaatsen waar hij gewerkt had, van de avonturen van grondbezitters en hun vrouwen. Men moet zeggen dat ze hem klaarblijkelijk niet zeer sympathiek waren. Filip de molenaar voegde hierbij herinneringen uit zijn soldatentijd. Ivan Vassiljevitsch stelde vragen, bekortte en vulde aan.

Jaschka, de stoker, — hij was ook wel smid — een sombere, roodharige man van ongeveer dertig jaren, kon het niet lang op dezelfde plaats uithouden. Wanneer het over hem kwam, verdween hij, soms in de herfst, soms in het voorjaar, na een half jaar kwam hij terug.

Hij dronk zelden, maar dan eens per kwartaal buitengewoon overvloedig. Hij was een hartstochtelijke jager, maar had zijn geweer verdrongen. Foma vertelde dat Jaschka in Bobrinez blootsvoets, de voeten met modder bedekt, in een winkel kwam om slaghoedjes voor zijn geweer te kopen. Met opzet liet hij de doos vallen, begon alles op te rapen, zette de voet op een slaghoedje en droeg het mee in de modder aan zijn voeten.

“Bedriegt Foma ons?” vroeg Ivan Vassiljevitsch. “Waarom”, zei Jaschka. “Ik bezat geen cent.” Deze manier om zich onontbeerlijke zaken te verschaffen leek mij opmerkelijk en goed ter navolging.

“Onze Ignat is aangekomen” kwam het kamermeisje Maschka zeggen, “en Djunka is naar huis naar een feest gegaan”. Stoker Ignat heette ‘onze’ in onderscheiding van de gebochelde Ignat, die voor Taras dorpschout was geweest. ‘Onze’ Ignat ging naar de keuring. Ivan Vassiljevitsch had zijn borst gemeten en gezegd: “In geen geval nemen ze hem.” De keuringscommissie plaatste Ignat een maand in een hospitaal voor nakeuring. Daar leerde hij stadsarbeiders kennen en besloot in een fabriek zijn geluk te beproeven. Ignat droeg nu stadse laarzen en een pelsjas met gekleurde voering, vertelde van de stad, van het werk, van de voorschriften, van de draaibanken, van het loon.

“Ja, een fabriek”. . . zei Foma mopperend. “Een fabriek is geen werkplaats” voegde Filip erbij. En allen keken peinzend voor zich uit. “Veel draaibanken?” vroeg Victor belangstellend. “Een woud van draaibanken.”

Ik luisterde toe en stelde me de fabriek voor als een dicht woud: boven, rechts, links, onder, achter en voor, niets anders dan machines en daartussen Ignat met een leren riem omgord. Bovendien had Ignat een horloge meegebracht. Het ging van hand tot hand.

’s Avonds liep de heer des huizes met Ignat op het erf heen en weer, achter hen de opzichter. Ik ernaast, dan aan vaders, dan aan Ignats kant. “Nu, en je onderhoud? Koop je brood? Koop je melk? Betaal je je woning?” “Zeker, voor alles moet betaald, voor alles”, gaf Ignat toe, “maar het loon is ook anders.”

“Dat weet ik, maar al je verdiensten gaan op aan je onderhoud.”

“En toch”, verdedigde Ignat met nadruk, “heb ik mij in een half jaar wat kleren en een horloge kunnen kopen. Hier in mijn zak zit het.” En hij liet het weer zien. Deze tegenwerping hield steek. De gastheer zweeg en vroeg dan weer: “Drink je niet, Ignat? Er zijn daar leermeesters genoeg.”

“Maar ik verlang niet naar die wodka.”

“En Ignat, neem je Djunka mee?” vroeg de vrouw des huizes. Ignat lachte verlegen, keek schuld bewust en zweeg.

“Ik zie het al, ik zie het al”, zei moeder, “je hebt je al zo’n stadsdame aangeschaft, jij blaaskaak.”

En zo trok Ignat weg uit Janovka.

In de dienstbodekamer te komen was de kinderen verboden. Maar wie zou daar op letten? Er was daar altijd veel nieuws te zien en te horen. Lange tijd was een vrouw met een mager gezicht en een ingevallen neus de keukenmeid. Haar man, een grijsaard, aan de ene kant van het gezicht verlamd, was koeherder. Ze werden kazapen genoemd, omdat ze uit een gouvernement binnen in het land kwamen. Dit echtpaar had een dochttertje van circa acht jaar, lief, met blauwe ogen en blond haar. Zij was er aan gewoon dat haar vader en moeder steeds ruzie maakten.

Zondags hielden de meisjes er zich mee bezig elkaar en de jongens het hoofd te ontluizen. Op een bos stro in de bediendekamer lagen naast elkaar twee Tatjana’s, de grote en

de kleine. De paardenknecht Afanassy, de zoon van de opzichter Poed en de broer van de keukenmeid Parasjka ging er dwars tussen in zitten, de benen legde hij over de kleine, met het hoofd leunde hij tegen de grote. “Kijk eens, wat een mohammedaan”, zei nijdig de opzichter. “Is het nog geen tijd, dat je de paarden te drinken moet geven?”

Deze rode Afanassy en de zwarte Moetoesok waren mijn kwelgeesten. Als ik op het ogenblik van de uitdeling van soep of kascha in de bediendekamer kwam, klonken zonder mankeren hun spottende stemmen: “Ljeva, eet eens het middageten met ons” of “Ljeva vraag aan je moeder om gebraden kippen voor ons.” Dan werd ik verlegen en ging stil weg. Met Pasen werden voor de arbeiders paasbroden gebakken en eieren geverfd. Tante Raissa was een meester in het verven van eieren. Zij bracht uit de kolonie enige monsters van eieren mee en gaf er mij twee van. Achter de kelder onder het afdak speelde men met eieren, liet ze rollen en tikte ze op elkaar om te zien welke de sterkste was. Ik kwam op het eind toen alleen Afanassy er nog was. “Mooi?” vroeg ik, hem de modeleieren tonend. “Dat gaat wel”, antwoordde Afanassy koeltjes. “Als je wilt zullen we zien welke de sterkste is.” Ik durfde dit voorstel niet af te slaan. Afanassy sloeg toe, mijn geverfd ei barstte aan de punt. “Voor mij”, zei Afanassy. “Nu, laten we dat andere ook bekijken.” Gehoorzaam hield ik hem het tweede ei voor. Afanassy sloeg weer toe. “Ook voor mij”, kalm nam hij de beide eieren en ging weg zonder om te zien. Verbaasd keek ik hem na, kon wel huilen; maar de zaak was onherstelbaar.

Vaste arbeiders, die het goed het gehele jaar niet verlieten, waren er maar weinig. De meerderheid, die in de jaren van de grote uitzaai, in honderden liep, vormden de seizoenarbeiders uit de gouvernementen Kiev, Tschernigov, Poltawa; men huurde ze tot Mariadag, d.w.z. tot 1 oktober. In goede oogstjaren had het gouvernement Cherson 200.000 tot 300.000 zulke arbeiders nodig. Voor de vier zomermaanden ontvingen de maaiers 40 tot 50 roebel, de vrouwen 20 tot 30 roebel, met vrije kost. Als verblijfplaats diende het open veld, met regenweer de hooimijt. Het middageten bestond in borsjtsj en kascha, het avondbrood in gerstepap. Vlees werd niet verstrekt, vet alleen plantaardig en dan nog in geringe hoeveelheid. De voeding gaf dikwijls aanleiding tot ontevredenheid. De arbeiders verlieten de velden, verzamelden zich op het erf, gingen in de schaduw van de schuren op hun buik liggen, de naakte, door het stro gewonde, bekrabde benen in de lucht. Men gaf hen dikke melk of meloenen of een halve zak gedroogde vis en dan gingen ze weer aan het werk, niet zelden zingend. Zo ging het op alle landgoederen. Er waren maaiers, oudere, gespierde, bruinverbrande arbeiders, die tien achtereenvolgende jaren naar Janovka kwamen, omdat ze wisten dat daar stellig werk voor hen was. Ze kregen enige roebels meer en af en toe een glaasje wodka, omdat zij het arbeidstempo aangaven.

Velen verschenen aan het hoofd van een hele familie. Zij kwamen te voet uit hun gouvernementen, liepen vaak een hele maand, voedden zich met brood, overnachtten op de markten. Op een zomer werden allen ziek aan blindheid. In de schemering bewogen ze zich langzaam met uitgestrekte armen. Een neef van mijn moeder, die in het dorp logeerde, schreef erover in een krant, het artikel trok de aandacht en de Semstwo zond een inspecteur. Men was boos op de ‘correspondent’, hoewel vader en moeder overigens veel met hem op hadden. Ook hijzelf beleefde er niet veel plezier van. Toch had de zaak geen onaangename gevolgen: de inspectie stelde vast dat de ziekte voortkwam uit gebrek aan vet in de voeding, dat ze in het hele gouvernement verbreid was, daar men de mensen overal op dezelfde wijze voedde, op sommige plaatsen nog slechter zelfs.

In de werkplaats, in de bediendekamer, op het erf ontrolde het leven zich voor mij breder dan thuis. De levensfilm heeft geen einde en ik stond pas aan het begin. Zolang ik klein

was, hinderde mijn aanwezigheid niemand. De tongen raakten los, vooral als Ivan Vassiljevitsch en de opzichter, die beiden half tot de familie behoorden, er niet waren. Bij het schijnsel van smidse- en keukenvuur zag ik ouders, bloedverwanten en burens dikwijls in een geheel ander licht. Veel van het toen gehoorde is voor altijd in mijn geheugen gegrift. Veel ervan heeft de basis gevormd voor mijn houding ten opzichte van de huidige samenleving.

Buren. Eerste school

Nog geen werst van Janovka af, lag het landgoed van de Dembowsky's. Vader had land van hen gepacht en was door langjarige zakenconnecties met hen verbonden. De eigenares van het goed was Feodoszja Antonovna, een oude Poolse landeigenares, een vroegere gouvernante. Na de dood van haar eerste man, die rijk was, trouwde ze haar beheerder, Kasimir Antonovitsch, twintigjaar jonger. Feodoszja Antonovna leefde sinds lang niet meer met haar tweede man, die echter op de oude wijze het goed verder beheerde. Kasimir Antonovitsch bezat een uitgebreide bijenteelt, die tamelijk ver van de paarden- en koeienstallen verwijderd was, omdat bijen de lucht van paarden niet kunnen verdragen. De bijen verzamelden de honing van de vruchtbomen, de witte acacia's, van het koolzaad, de boekweit, kortom ze vlogen druk heen en weer. Af en toe bracht ons Kasimir Antonovitsch in een servet tussen twee op elkaar gelegde borden een goudkleurig stuk honingraat.

Ivan Vassiljevitsch ging eens met mij naar Kasimir Antonovitsch om duiven te halen. In een hoekkamer van het grote lege huis vergastte Kasimir Antonovitsch ons op thee. Op grote, vochtig aanvoelende, borden lag boter, kaas en honing. Ik dronk thee uit het schoteltje en luisterde naar het gesprek. "Verlaten wij ons niet?" vroeg ik zacht aan Ivan Vassiljevitsch. "Nee, wacht nog even", antwoordde Kasimir Antonovitsch, "men moet ze tijd geven onder het dak tot rust te komen, er zitten daar ontelbare." Ik verlangde naar huis. Ten slotte kropen wij met een lantaarn in de hand op de zolder van de schuur. "Nu opgepast", zei Kasimir Antonovitsch tegen me. De zolder was lang, donker, met balken doorkruist. Het rook er naar muizen, stof, spinnenwebben en vogelmest. De lantaarn werd gedoofd. "Hier zijn ze, pak ze", zei Kasimir Antonovitsch zachtjes. Na deze woorden ontstond een onbeschrijfelijk toneel. In de dichte duisternis ontstond een hels lawaai: de zolder werd levend en draaide als een wervelwind in het rond. Een ogenblik had ik gevoel dat de wereld instortte en alles verloren was. Langzaam kwam ik weer tot mezelf, ik hoorde ingehouden stemmen: "Nog meer, hier, doe ze in de zak, nu hebben we ze." Ivan Vassiljevitsch droeg de zak en gedurende de gehele terugreis werd het lawaai van de zolder op de rug van Ivan Vassiljevitsch voortgezet. Het duivenslag werd gebouwd er het dak van de werkplaats, tienmaal op een dag klom ik de trap op en bracht de duiven water, gerst, tarwe, broodkruimels. Na een week lagen in een nest twee eitjes. Maar nog voor we allen ten volle daarvan genoten hadden, keerden de duiven paarsgewijze naar hun oude woonplaats terug. Drie gekortwiekte paren bleven en toen er nogmaals acht dagen verlopen en de veren aangegroeid waren, verlieten ook deze mooie, volgens corridorsysteem gebouwde duivenslag. Daarmee eindigde onze poging duiven te telen.

Bij Jelissawetgrad pachtte vader land van de landeigenares T-zkaja. Zij was weduwe en veertig jaar. Met haar leefde een pope, weduwnaar, liefhebber van muziek, kaarten en nog heel wat meer. Mevrouw T-zkaja komt met de weduwnaar te Janovka, om de pachtvoorwaarden te controleren. Zij krijgen de zaal en de kamer ernaast. Aan tafel is er een in boter gebraden kip, kersenlikeur en kersenkoeken. Na het eten blijf ik in de zaal en zie hoe de pope naast Mevrouw T-zkaja gaat zitten en haar iets grappigs influistert. Hij slaat zijn popenjas terug en haalt uit de zak van zijn gestreepte broek een zilveren étui met monogram; vadertje steekt een sigaret aan, en kringetjes blazend vertelt hij, een korte afwezigheid van Mevrouw T-zkaja benuttend, dat zij in romans alleen de gesprekken leest. Allen glimlachen uit

beleefdheid, maar geven geen commentaar. Omdat ze weten dat vadertje alles aan Mevrouw T-zkaja weer vertelt en nog wat bijmaakt ook.

Van Mevrouw T-zkaja pachtte mijn vader samen met Kasimir Antonovitsch land. Kasimir Antonovitsch was toen al weduwnaar en had een grote verandering ondergaan: de grijze haren in de baard verdwenen, en boorden verschenen, een das en een dasspeld volgden en in de zak had hij een damesportret. Kasimir Antonovitsch maakte zich weliswaar zoals wij allen vrolijk over oom Gregory, maar juist aan hem biechtte hij zijn hartsgeheimen en toonde hem de fotografie. “Ziet u”, zei hij tegen de verrukte oom Gregory, “ik zei tot de dame: ‘genadige, uw lippen zijn voor het kussen gemaakt’.” Met die dame huwde Kasimir Antonovitsch, maar anderhalf jaar na de bruiloft stierf hij plotseling: een os had hem op de horens genomen . . .

Ongeveer acht werst van ons verwijderd lag het landgoed van de gebroeders F-ser. Hun grond was duizenden desjatinen. Het huis geleeek een kasteel, was kostbaar ingericht met veel logeerkamers, een biljartkamer, enz. De broers — Lev en Ivan — hadden alles van hun vader Timofei geërfd en brachten het er langzaam door. Het landgoed was overgelaten aan een beheerder en ondanks de dubbele boekhouding was er slechts verlies. “Al woont David Leontjevitsch maar in een lemen huis, toch is hij rijker dan ik.” zei de oudste F-ser van mijn vader, die, men het hem overbracht zichtbaar voldaan was. De jongste broer kwam eens vergezeld door twee jagers met geweren op de rug en een troep witte windhonden door Janovka rijden. Zo iets had men in Janovka nog nooit gezien. “Spoedig, zeer spoedig zullen ze er de erfenis doorgejaagd hebben”, zei mijn vader afkeurend.

Deze families van grondeigenaars uit het gouvernement Cherson waren door het noodlot getekend. Zij maakten alle een snelle ontwikkeling door in gelijke richting, nl. naar de ondergang, al waren ze naar stand zeer verschillend: erfelijke adel, beampten, die voor diensten beloond waren, Polen, Duitsers en joden, die het gelukt was voor 1881 grond te kopen. De grondleggers van deze steppedynastieën waren bijzonder geaarde mensen, gelukzoekers en naar hun natuur: rovers. Overigens heb ik persoonlijk geen van hen leren kennen; tegen het begin van de tachtiger jaren hadden ze reeds tijd gehad uit te sterven. Velen van hen waren met kopeken begonnen, maar door een stoute greep, niet zelden van misdadige aard, was het hun gelukt reuzenstukken naar zich toe te halen. De tweede generatie groeide reeds op onder de verhoudingen van een nieuwbakken grondbezittersdom, spraken Frans, speelden biljart en gingen zich te buiten aan allerlei uitspattingen. De agrarische crisis van de tachtiger jaren, te voorschijn geroepen door de concurrentie aan de overkant van de oceaan, had ze onmeedogend getroffen. Ze vielen, zoals dor loof van de boom valt. De derde generatie had een aantal half geruïneerde bedriegers gekweekt, mensen met zwak karakter, tot nietsnut en vóór hun tijd invalide.

Een reïncultuur van adellijke ondergang was de familie Gertopanov. Naar hun landgoed Gertopanovka heette een groot kerspel en een groot district. Vroeger had de gehele streek aan die familie toebehoord. Nu waren de oude slechts 400 desjatinen overgebleven en die nog zwaar belast. Mijn vader pachtte dat land en de pacht ging naar een bank. Timofei Issajevitsch leefde van het schrijven van verzoekschriften, bezwaarschriften en brieven voor de boeren. Als hij bij ons op bezoek was verstopte hij tabak en suiker in zijn mouwen. Evenzo deed zijn vrouw. Speeksel spuwend vertelde zij van haar jeugd, van slavinnen, piano's, zijde en parfums. Twee van haar zonen groeiden bijna als analfabeten op, de jongste, Victor, was leerling in onze werkplaats.

Vijf à zes werst van Janovka woonde de joodse grondbezitter M-ski. Dat was een fantastische, dolle familie. De oude, zestigjarige Moissej Charitonovitsch had een opvoeding genoten naar het voorbeeld van de adellijke families: hij sprak vloeiend Frans, speelde piano, was enigszins literatuur op de hoogte. Zijn linkerhand was onontwikkeld, de rechter echter was voldoende, volgens zijn zeggen zelfs voor concerten. Hij sloeg op de toetsen van de oude piano met de verwaarloosde nagels als castagnetten. Beginnend met een polonaise van Oginski, ging hij ongemerkt over op een rapsodie van Liszt om dan te vervallen in het Gebed een jonkvrouw. Dergelijke sprongen had hij ook in zijn gesprekken. Plotseling staakte hij het pianospel, ging voor de spiegel staan en brandde, als er niemand in de kamer was, met een sigaret de baard aan alle kanten af, hem zo in de vorm brengend. Hij rookte onophoudelijk, hoestend en als het ware met tegenzin. Met zijn vrouw, een gezette oude vrouw, sprak hij sedert vijftien jaar niet meer. Zijn vijfendertigjarige zoon David, met een eeuwigdurend wit verband om het gezicht en een rood oog boven het verband, was een mislukte zelfmoordenaar. In militairen dienst had hij de officier voor het front een belediging toegevoegd. Deze gaf hem een slag. David gaf de officier een draai om de oren, liep naar de kazerne en trachtte zich met zijn geweer dood te schieten. De kogel kwam uit de wang naar buiten – sinds dan droeg hij het witte verband. De soldaat dreigde een strenge bestraffing. Maar de vader van de dynastie leefde toen nog, de oude Chariton, een rijke, machtige, halfanalfabeet. Hij bracht het gehele gouvernement in beweging en bereikte dat zijn kleinzoon ontoerekeningsvatbaar werd verklaard. Allicht was dat niet zover bezijden de waarheid. David leefde sedert dan met een doorschoten wang en de pas van een krankzinnige.

De achteruitgang van de M-skis ging voort in de tijd, waarvan ik herinnering heb behouden. In mijn eerste kinderjaren kwam Moissej Charitonovitsch nog in een rijtuig met goed gedresseerde luxepaarden bij ons. Als kleine jongen van vier à vijf jaar was ik met mijn oudere broeder bij de M-skis. De tuin was groot en goed verzorgd, er waren zelfs pauwen. Deze wonderbare dieren met kronen op de grillige koppen, met heerlijke spiegeltjes op de sprookjesachtige staart en met sporen aan de poten, zag ik hier voor het eerst. Later verdwenen de pauwen en met nog veel andere dingen. De omheining om de tuin kwam in verval. Het vee wroette de vruchtbomen en de bloemen om. Moissej Charitonovitsch kwam nu in Janovka met een wagen met boerenpaarden. De zoons probeerden het goed niet meer op grondbezitters- maar op boerenmanier er weer bovenop te brengen. “We kopen paarden en zullen ‘s morgens zelf naar de akkers rijden zoals de Bronsteins.” “Dat zal bij jullie geen resultaat hebben”, zei mijn vader. Om paarden te kopen werd David naar Jelissawetgrad gestuurd naar de jaarmarkt. Hij liep op de markt, bekeek de paarden met het oog van een cavalierist en zocht er drie uit. ‘s Avonds laat keerde hij naar het dorp terug. Het huis was vol gasten in lichte zomerkleding. Abram kwam met een lamp in de hand naar buiten om de paarden te bezichtigen. Met hem verschenen dames, studenten, jongelui. David voelde zich geheel in zijn element en begon de voordelen van elk paard op te sommen, vooral van het ene, dat volgens hem op een dame geleek. Abram krabde in zijn baard en zei herhaaldelijk: “De paarden zijn goed . . .” Het geheel eindigde in een picknick. David trok een lieve bezoeker de schoen uit, goot daar bier in en bracht die aan zijn lippen.

“Wilt u er werkelijk van drinken?” vroeg deze, half ontsteld, half gestreeld.

“Als ik toch niet bang was om op mezelf te schieten . . .” antwoordde de held en dronk de schoen leeg.

“Beroem je liever niet op je heldendaden.” zei onverwachts de anders zwijgende moeder, een grote vrouw, op wie het gehele bedrijf rustte.

“Is dat wintertarwe?” vroeg Abram M-ski aan mijn vader om zijn belangstelling in het vak te tonen.

“Ja, stellig toch geen zomertarwe.”

“Nikopolka?”

“Dat is toch winterkoren.”

“Ik weet dat het winterkoren is, ik bedoel welk soort: nikopolka of girka?”

“Ik heb nog nooit gehoord, dat nikopolka winterkoren is. Misschien elders, bij mij niet. Hier is sandomirka.”

Zo leverden de bemoeiingen van de M-skis met het werk niets op. Na een jaar was het land weer aan mijn vader verpacht.

Een bijzondere groep vormden de Duitse kolonisten. Onder hen waren schatrijke lieden. Die hielden zich op het been. Hun familiezeden waren strenger, de zoons werden slechts hoogstzelden naar de stad gestuurd voor hun opvoeding, de dochters arbeidden op het land. Hun huizen waren van steen, met een groen of rood plaatijzeren dak, hun paarden van goed ras, de gereedschappen in orde; de wagens op veren werden wel Duitse wagens genoemd. De dichtstbijwonende Duitse kolonist was Ivan Ivanovitsch Dorn, een levendige dikke man, die zonder sokken in lage schoenen liep met wangen waarvan de huid geloid scheen en vol barsten. Om uit te gaan gebruikte hij steeds een keurige met hel gekleurde bloemen beschilderde wagen, waarvoor ravenzwarte paarden liepen, die met de hoeven op de grond stampten. Zulke Dorns waren er veel. Boven allen stak de figuur uit van Falzfein, de schapenkoning, een ‘kannietverstaan’ van de steppen.

Eindeloze kudden trekken daarheen. “Van wie zijn die schapen?” “Van Falzfein.” Knechten rijden wagens met hooi, stro, kaf. “Van wie?” “Van Falzfein”. In een brede slee met driespan jaagt een berg pels voorbij. Dat is de beheerder van Falzfein. Of er trekt een karavaan kamelen voorbij, die door voorkomen en geluid angst inboezemen. Slechts Falzfein bezit zulk een karavaan. Falzfein heeft veulens uit Amerika, stieren uit Zwitserland.

De stamvader van deze familie, eerst slechts een Falz zonder Fein, diende als schapenopzichter bij een hertog in Oldenburg, die van de regering veel geld kreeg voor de teelt van merinoschapen. De hertog had een miljoen roebel schuld gemaakt, maar de zaak was mislukt. Falz kocht het bedrijf en leidde het niet op hertogelijke maar op schapenopzichterswijze. Zijn kudden vermeerderden evenals zijn weiden en zijn huis en hof. Zijn dochter trouwde de schapenteler Fein. Zo verenigde zich de twee families van schapentelers. De naam Falz-Fein klonk als het getrappel van duizenden schapenhoeven, als het blaten van talloze schapenstemmen, als het roepen en fluiten van de steppeherders met hun lange staf, als het gehuil van talloze herdershonden. De steppe zelf ademde bij hitte en grimmige koude deze naam uit.

Ik ben vijf jaar. Mijn ervaring breidt zich uit. Het leven is zo rijk aan vindingen en maakt zijn combinaties even ijverig in een afgelegene hoekje als in het wereldstrijdperk. De gebeurtenissen overweldigen me een voor een.

Men bracht een arbeidster thuis van het veld, zij was door een slang gebeten. Het meisje schreide hartverscheurend. De opgezwollen voet was boven de knie afgebonden en in een bak met karnemelk gestoken. Ze werd naar Bobrinez gebracht, naar het ziekenhuis en keerde vandaar naar haar werk terug. Over het gewonde been droeg ze een kous, een vuile gescheurde kous en de arbeiders noemden haar nu steeds: juffrouw.

Een varken had voorhoofd, schouders en arm van een jongen, die het gevoerd had, afgeknaagd. Het was de nieuwe reuzenbeer, die de hele kudde zwijnen nieuw leven moest inblazen. De knaap was doodsbenuwd, schreide als een kind. Hij werd ook naar het ziekenhuis gebracht. Twee jonge arbeiders, elk op een wagen staande, wierpen elkaar ijzeren vorken toe. Ik verslond het schouwspel met de ogen. De een drong de vork in de zij, schreeuwend viel hij op de grond.

Dat gebeurde allemaal in de loop van één zomer. En geen zomer ging voorbij zonder dat een en ander voorviel.

Op een herfstnacht werd het gehele houten molenhuis in de vijver gespoeld. De palen waren reeds lang vermolmd, een storm blies de houten wanden als zeilen weg. De stoommachine, de molenstenen, de pelmolen, korensorteerder stonden naakt te midden van de ruïne. Tussen de planken sprongen reusachtige ratten te voorschijn.

Ik ging stilletjes met de waterdrager uit om bergratten te jagen. Men moest gelijkmatig, niet te snel, maar ook niet te langzaam, water in het muizengat gieten en met een stok in de hand afwachten tot in de opening de natte rattensnuit verscheen. Een oude bergrat biedt lang weerstand, stopt het gat met zijn achterste dicht, maar bij de tweede emmer geeft zij zich over en springt in de dood. De vermoorde ratten moest men de pootjes afsnijden en deze aan een draad rijgen: de Semstwo betaalde een kopeke voor elke rat. Vroeger behoefde men slechts het staartje te tonen, maar knappe handen konden uit een velletje wel twaalf staartjes snijden, daarom werden nu de poten gevraagd. Ik kom nat en met modder bedekt thuis. Door de huisgenoten worden zulke avonturen niet aangemoedigd, men had liever dat ik op de sofa in de eetkamer zat en de blinde Oedipus en Antigone uittekende.

Eens kwam ik met moeder terug uit Bobrinez, de dichtstbijgelegen stad. Verblind door de sneeuw, onder het rijden zacht heen en weer geschud, sliep ik in. Bij een bocht van de weg slaat de slee om en ik val met het gezicht naar beneden, een dekkleed en wat hooi vielen op mij. Ik hoor het angstig roepen van moeder, maar kan niet antwoorden. De koetsier – een nieuwe — jong, groot, roodblond, beurt het kleed op en ontdekt mij. Wij stappen weer in en rijden weer verder. Dan begin ik te klagen, dat de koude als mieren over mijn rug loopt. “Mieren?” De jonge roodgele koetsier draait zich om en laat zijn mooie witte tanden zien. Ik ernaar en zeg: “Ja, net of ‘t mieren zijn.” De koetsier lacht: “het is niets, we zijn dadelijk thuis.” En hij zet de isabelkleurige paarden aan. In volgende nacht verdwijnt de koetsier met de paarden. Alles is beroering. Om de dief te vangen wordt een bereden expeditie gevormd met mijn oudste broer aan het hoofd. Hij zadelt Moez en zweert flink met de dief te zullen afrekenen. “Als je hem maar eerst had ingehaald.” zegt vader somber. Twee dagen verlopen voor de vervolgers terugkeren. Mijn broer klaagt over de nevel die verhinderd heeft dat men de dief te pakken kreeg. Dus deze aardige, vrolijke jongen was een paardendief? Met zulke witte tanden?

Ik heb koorts, ik lig te woelen, armen, benen en hoofd worden hinderlijk, ze zwellen op, stoten tegen de zoldering, de wanden en ik kan dat hinderlijke niet uit de weg gaan, want het komt van binnen. Mijn keel doet pijn, ik ben gloeiend heet. Moeder kijkt in mijn keel, dan vader, zij zien elkaar bezorgd aan en besluiten mijn keel met helse steen te penselen. “Ik ben bang”, zegt moeder, “dat Ljeva difteritus heeft.” “Als het difteritus was, lag hij al lang op de bank.” Ik heb een duister vermoeden dat op de bank liggen betekent dood zijn, zoals zusje Rosotschka dood was. Maar ik geloof niet dat het op mij betrekking kan hebben en hoor het gesprek rustig aan. Na lange beraadslaging besluit men mij naar Bobrinez te brengen. Moeder is niet zeer godsdienstig, maar ze kan er toch niet toe komen op zaterdagavond naar de stad te

rijden. Daarom brengt Ivan Vassiljevitsch mij weg. Wij stappen uit bij de kleine Tatjana, ons vroeger dienstmeisje, dat nu getrouwd is in Bobrinez. Ze heeft geen kinderen, dus is er geen gevaar voor besmetting. Dokter Schatunovsky kijkt mij in de keel, neemt de temperatuur op en zegt net als altijd dat er nog niets met zekerheid te zeggen is. De gastvrouw Tatjana geeft mij een lege bierfles, waarin uit stokjes en plankjes een hele kerk is gebouwd. Benen en armen zijn niet hinderlijk meer. Ik word weer beter. Wanneer is dit gebeurd? Kort voor de ontdekking van de tijdrekening.

Dat was zo. Oom Abram, een oude egoïst die meestal wekenlang de kinderen achteloos voorbijliep, riep mij eens in een goede bui plotseling bij zich en vroeg: “Zeg mij precies welk jaar het is. Weet je het niet? 1885. Zeg het na en onthoud het, ik zal later zien of je het nog weet.” Ik begreep niet wat dat betekende. “Ja, het is nu 1885”, zei mijn nicht, de stille Olga, “en dan komt 1886.” Dat geloofde ik niet. Als men aanneemt dat de tijd een naam heeft, dan zal het jaar 1885 eeuwig bestaan, d.w.z. zeer, zeer lang, zoals de grote steen die voor de huisdeur een trede vervangt, zoals de molen, tenslotte zoals ik zelf. Betja, Olga’s jongere zuster, wist niet wie ze geloven moest. Alle drie voelden we ons onrustig, omdat we op vreemd terrein waren gekomen, net alsof we in volle draf haastig een deur hadden opengestoten en in een schemerige kamer waren, zonder meubels en waarin doffe stemmen klinken. Tenslotte moest ik me gewonnen geven. Allen waren het met Olga eens. En zo werd het eerste benoemde jaar, dat in mijn herinnering bleef hangen — 1885. Het maakte aan de vormloze tijd, aan het prehistorische tijdperk van mijn bestaan, aan de chaos een einde: met dit knooppunt begint mijn tijdrekening. Ik was toen zes jaar oud. Voor Rusland was het jaar van misoogst, crisis en de eerste grote onlusten onder de arbeiders. Rusteloos trachtte ik de geheimzinnige samenhang tussen tijd en getal te vinden. Dan begon het opeenvolgen van de jaren eerst langzaam en dan steeds sneller. Toch stond het jaar 1885 los van alle andere als het oudste, het stamjaar. Dat werd het begin van mijn tijdrekening.

Het volgende voorval speelde zich af. Ik ging in de voor de trap staande wagen zitten en nam in afwachting van vader de teugels in de hand. De jonge paarden gingen op hol, het huis, de schuren, de tuin voorbij, zonder op de weg te letten, het veld in, in de richting van het landgoed van de Dembowskys. Achter mij hoorde ik geschreeuw. Voor mij was een sloot. De paarden liepen als bezetenen. Dicht voor de sloot draaiden zij met een ruk opzij en bleven, terwijl de wagen bijna omsloeg, plotseling staan. Even later kwam de koetsier, na hem enige arbeiders, dan vader en nog verder weg stond moeder te schreeuwen en de zusjes de handen te wringen. Moeder schreeuwde nog door toen ik al op haar toevloeg. Ik moet eerlijk zeggen dat ik van mijn doodsbleke vader twee klappen kreeg. Ik vond dat niet erg, zo bijzonder was het gehele geval.

Waarschijnlijk in datzelfde jaar maakte ik met vader een reis naar Jelissawetgrad. In de vroege morgen vertrokken we, we reden langzaam. In Bobrinez werden de paarden gevoerd, ‘s avonds bereikten we het dorp Wschiwaja [Dit betekent in het Russisch ongeveer: luizig] — dat men uit beleefdheid Schwiwaja noemde en wij overnachtte daar, omdat in de omtrek zich rovers ophielden. Geen hoofdstad ter wereld — noch Parijs noch Londen — heeft later op mij een indruk gemaakt als Jelissawetgrad met zijn trottoirs, met zijn groene daken, balkons, winkels, politieagenten en rode luchtballonnetjes aan draden. Vele uren lang keek ik met grote ogen de beschaving recht in het gezicht.

Een jaar na de ontdekking van de tijdrekening begon mijn studie. Op een morgen, nadat ik uitgeslapen was en mij haastig gewassen had (in Janovka waste men zich altijd haastig) al van te voren mij verheugend op de nieuwe dag, vooral op de thee met melk en het

tarwebrood met boter, liep ik de eetkamer binnen. Daar zat moeder met een onbekende, een mager, flauw glimlachend en zichtbaar gediensig mens. Moeder en de onbekende keken mij zo aan, dat duidelijk was dat het gesprek mij betrof.

“Zeg toch eens goedendag, Ljeva”, zei mijn moeder, “dat is je toekomstige leermeester.” Ik keek de leermeester angstig, maar niet zonder nieuwsgierigheid, aan. Hij begroette mij met die vriendelijkheid die elke meester zijn toekomstige leerling betoond in het bijzijn van de ouders. Moeder maakte in mijn tegenwoordigheid de zaak verder in orde: voor zo en zoveel roebel en zo en zoveel poed meel nam de meester op zich mij in zijn school in de kolonie Russisch, rekenen en de bijbel in het Hebreeuws te leren. De mate van kennis werd niet al te nauwkeurig aangegeven, omdat moeder op dit gebied geen heldin was. De thee met melk had al een bijmaak door de toekomstige verandering in mijn levenslot. De volgende zondag reed vader me naar de kolonie en werd ik onderdak gebracht bij tante Rachil. Met dezelfde wagen brachten wij voor tante tarwe- en gerstemeel, boekweit, gerst en andere producten mee.

Gromoklej naar Janovka was vier werst. De kolonie lag aan weerszijden van een sloot: aan de ene kant de joodse, aan de andere de Duitse nederzetting.

Ze vormden grote contrasten. In het Duitse deel waren de huizen netjes deels met pannen deels met riet bedekt, grote paarden had men er en glanzende koeien. In het joodse deel vervallen huizen, daken met gaten erin, armzalig vee.

Op het eerste gezicht schijnt het vreemd dat die eerste schooljaren slechts zwakke herinneringen hebben nagelaten. Een lei: waarop ik de eerste Russische letters schreef, met de kromme vinger van de meester op de griffel, het lezen in koor uit de bijbel, de bestraffing van een diefachtige jongen — verwarde beelden, nevelachtige vlekken, geen helbelicht beeld. Een uitzondering vormde misschien de vrouw van de leraar, een grote dikke vrouw, die af en toe onverwachts het schoollokaal kwam binnenvallen. Eenmaal beklagde ze zich onder de les bij haar man dat het nieuwe meel stonk en toen de meester zijn spitse neus over haar hand boog, gooide ze hem het meel in het gezicht. Dat moest een grapje verbeelden. De schoolkinderen lachten. Alleen de meester had er geen plezier in. Ik had medelijden met hem, toen hij midden in het lokaal stond met een witbepoeierd gezicht.

Ik woonde bij die goede tante Rachil, zonder dat ik veel van haar merkte. Op hetzelfde erf in het hoofdgebouw, zwaaide oom Abram de scepter. Zijn neven en nichten behandelde hij koeltjes. Mij zonderde hij uit, nodigde me bij zich, vergastte me op een mergpijp, waarbij hij opmerkte: “Dit been zou ik voor geen tien roebel weggeven.”

Ooms huis stond aan het begin van de kolonie.

Aan het andere einde woonde een grote, zwarte, magere jood, van wie men zei dat hij zich ophield met paardendiefstal en andere lelijke zaken. Hij had een dochter. Ook van haar vertelde men niet veel goeds. Niet ver van de paardendief zat voor zijn machine de pettenmaker, een jonge jood met vuurrode baard. De vrouw van de pettenmaker kwam bij de regeringsinspecteur van de kolonie, die op zijn inspectiereis bij oom Abram zijn intrek nam, om zich te beklagen over de dochter van de dief, omdat deze haar man tot ontrouw verleidde. De inspecteur wel geen raad hebben geweten. Eens toen ik uit school kwam, zag ik hoe een schreeuwende, gillende, spuwende massa een jonge vrouw, de dochter van de paardendief, over de straat sleepte. Dit Bijbelse toneel vergat ik nooit. Enige jaren later trouwde oom Abram met deze vrouw. Haar vader werd in die tijd op aandrijven van de kolonisten als gevaarlijk voor de samenleving naar Siberië verbannen.

Mijn vroeger kindermeisje Mascha diende bij oom Abram. Dikwijls was ik bij haar in de keuken: zij verpersoonlijkte voor mij de verbinding met Janovka. Mascha ontving gasten, die dikwijls zeer ongeduldig waren dan werd ik zacht bij de schouder gepakt en buiten de keuken gezet. Op een goede morgen hoorde ik en de gehele kinderbevolking van het huis, dat Mascha een kindje had gekregen. In verborgen hoekjes spraken wij er opgewonden over. Enige dagen later kwam mijn moeder uit Janovka en ging naar de keuken om Mascha en het kind te zien. Ik sloop stilletjes met moeder naar binnen, Mascha had een doek om, die ze diep over de ogen had getrokken en op een brede bank lag een klein wezentje. Moeder keek beurtelings naar Mascha en naar het kindje en schudde zonder iets te zeggen, verwijtend het hoofd. Zwijgend met neergeslagen ogen stond Mascha erbij, toen keek ze naar het kind en zei: “Kijk eens, hoe het zijn handje tegen de wang aanlegt, precies een groot mens.” “Heb je medelijden met het kind?” vroeg moeder. “Ach, wat zou het”, antwoordde Mascha, “het is mij alles hetzelfde.” “Je jukt. . . je hebt er medelijden mee. . .” zei moeder, reeds zachter gestemd. Het kind stierf na een week even geheimzinnig als het op de wereld was gekomen.

Ik reed vaak uit school naar ons dorp en bleef daar telkens ongeveer acht dagen. Met geen van de schooljongens raakte ik nader bekend, omdat ik geen joods sprak. Dit schoolbezoek duurde maar enige maanden. Dat verklaart mijn schaarse herinneringen aan die tijd. Maar toch heeft meester Schuffer — zo heette de pedagoog in Gromokly — mij lezen en schrijven geleerd en die beide kunsten hebben mij later in het leven veel diensten bewezen. Daarom gedenk ik hem met dankbaarheid.

Ik worstelde door de gedrukte regels heen. Ik schreef gedichten over. Ik maakte zelf gedichten. Later gaf ik met mijn neef Senja Sch. een tijdschrift uit. Toch was de nieuwe weg vol doornen. Nauwelijks was ik de kunst van schrijven machtig of ze werd mij tot een verzoeking. Toen ik eens alleen in de eetkamer was, begon ik in blokschrift die vreemde woorden uit te tekenen, die ik in de werkplaats en in de keuken gehoord had en die men in huis niet noemde. Ik vermoedde dat ik iets deed wat ik niet doen mocht, maar juist door het verbodene lokten de woorden mij aan. Ik besloot het noodlottige papiertje in een lucifersdoosje te doen en dat doosje achter de schuur in de grond te begraven. Maar ik was nog lang niet klaar, toen mijn zuster in de kamer kwam en belang begon te stellen in mijn werk. Ik nam het papier haastig van de tafel. Na mijn zuster kwam mijn moeder binnen. Men wilde het papier zien. Rood van schaamte wierp ik het achter de sofa. Mijn zuster wou het oprapen, maar ik gilte: “ik zal het zelf doen.” Ik kroop onder de sofa en verscheurde daar mijn papiertje in kleine snippers. Maar mijn verdriet en tranen waren eindeloos.

Met Kerstmis, waarschijnlijk van het jaar 1886, want ik kon toen al schrijven, stormde, toen we thee dronken, een troep verklede gestalten de eetkamer binnen. Het gebeurde zo onverwachts dat ik van schrik languit op de sofa viel. Men stelde mij gerust en nu luisterde ik ingespannen naar keizer Maximiliaan. Voor de eerste maal sloeg ik een blik in de wereld van de fantasie, omgezet in de werkelijkheid van de toneelkunst. Ik was zeer verbaasd, toen ik hoorde dat de hoofdrol werd gespeeld door de arbeider Prochor, een oud-soldaat. De volgende dag sloop ik na het eten stilletjes in de dienstbodekamer, met papier en potlood gewapend en vroeg keizer Maximiliaan mij zijn monoloog te dicteren. Prochor zocht uitvluchten, maar ik smeekte, eiste, liet niet af. Tot wij tenslotte bij het raam gingen zitten en ik op de vuile vensterbank de berijmde rede van keizer Maximiliaan begon op te schrijven. Nog geen vijf minuten waren verlopen of vader verscheen in de deuropening, hij zag het toneeltje bij het raam en zei streng: “Ljeva ga in de kamer.” Tot de avond toe heb ik op de sofa zitten huilen.

Ik schreef gedichten, die misschien mijn liefde tot het woord openbaarden maar stellig geen poëtische ontwikkeling voor de toekomst voorspelden. Mijn oudere zuster wist van die gedichten, door mijn zuster wist moeder het en door moeder mijn vader. Men verlangde van mij, dat ik de gasten mijn gedichten voorlas. Dat vond ik pijnlijk. Ik weigerde. Men trachtte mij te overreden, eerst vriendelijk, dan boos, tenslotte begon men te dreigen. Vaak liep ik weg. Maar de volwassenen hadden er slag van hun zin door te drijven. Met kloppend hart en betraande ogen las ik mijn gedichten voor, mij schamend over de overgenomen regels en het slechte rijm.

In elk geval had ik gegeten van de boom der kennis. Het leven ontsloot zich voor mij niet bij de dag, maar bij het uur. Van de gescheurde sofa in de eetkamer liepen draden naar andere werelden. Het lezen opende nieuw tijdperk in mijn bestaan.

Familie en school

In 1888 grepen er in mijn leven grote gebeurtenissen plaats. Men zond mij naar de school in Odessa. De aanleiding daartoe was het volgende: In die zomer bracht een neef van mijn moeder enige tijd in ons dorp door, het was de achtentwintigjarige Moissej Filippovitsch Spenzer, een knap en goed mens, die in zijn tijd politiek wat ‘geleden’ had, zoals men dat noemde en die daarom niet van het gymnasium op de universiteit kon komen. Hij hield zich nu bezig met journalistiek en statistiek. Hij was in het dorp om genezing te zoeken voor tuberculose. Monja, zoals hij genoemd werd, was om zijn bekwaamheden en zijn karakter de trots van zijn moeder en talrijke zusterschaar. Ook in onze familie droeg men hem hoge achting toe. Allen hadden zich van te voren op zijn bezoek verheugd. Samen met de anderen verheugde ook ik mij in stilte. Toen Monja de eetkamer binnentrad stond ik aan de andere zijde van de drempel van de zgn. kinderkamer, een aangrenzend hoekkamertje en durfde me niet bewegen, want mijn schoenen vertoonden twee grote gaten. Dat was geen teken van armoede — in die tijd waren wij al vrij welgesteld — maar van landelijke onverschilligheid, overmate drukke bezigheden en het bescheiden niveau van dagelijkse behoeften. “Goedendag jongen” zei Moissej Filippovitsch, “kom toch eens bij me.” “Goedendag”, zei de knaap, maar bewoog zich niet. Met een schuldbewust lachje werd aan de gast uitgelegd wat het geval was; vrolijk redde hij mij uit mijn moeilijke positie, door mij stevig vast te pakken en over de drempel te dragen.

Aan tafel was Monja het middelpunt van de opmerkzaamheid: moeder legde de beste stukken op zijn bord, vroeg of het hem smaakte en wat hij graag at. ‘s Avonds als het vee reeds in de stal was, zei Monja: “Kom we gaan verse melk drinken, haal glazen. . . lieve jongen, pak ze van buiten aan, niet de vingers in de glazen.” Van Monja leerde ik veel nieuws: hoe men een glas moet vasthouden, hoe men zich wassen moet, hoe men verschillende woorden goed moet uitspreken en waarom verse melk goed is voor de borst. Spenzer ging wandelen, schreef, kegelde, leerde mij rekenkunde en Russisch om mij voor de eerste schoolklas klaar te maken. Ik hield van hem, maar toch was mijn liefde met een zeker angstgevoel gemengd, ik voelde in hem het beginsel van de veeleisende discipline. Dat was het begin van de stadscultuur.

Monja was vriendelijk jegens alle dorpsfamilies, maakte grappen en zong met een weke tenorstem. Maar soms versomberde hij, zat dan zwijgend en gesloten aan tafel. Men keek hem bezorgd aan, vroeg hem wat hem scheelde, of hij niet ziek was. Hij gaf korte ontwijkende antwoorden. Ik kreeg tegen het einde van zijn verblijf in het dorp een duister vermoeden van de oorzaak van zijn tijdelijke zwijgzaamheid: Monja had gestoten aan een of andere dorpse gemeenschap of onrechtvaardigheid. Niet dat zijn tante of oom bijzonder strenge heren waren, nee, dat kon niemand beweren. Hun behandeling van arbeiders en boeren was niet slechter dan op andere landgoederen. Maar ook niet beter. En dat wil zeggen dat het een harde behandeling was. Toen de beheerder eens met een lange zweep de herder sloeg, omdat deze de paarden tot de avond in het wed had gelaten, verbleekte Monja, zette de tanden op elkaar en zei: “Wat gemeen.” Ook ik voelde dat het gemeen was. Ik niet of ik het zonder hem gevoeld zou hebben. Waarschijnlijk wel. In elk geval heeft hij mij geholpen en dat heeft mij voor mijn gehele leven met een gevoel van dankbaarheid aan hem verbonden.

Spenzer was op het punt te trouwen met de directrice van de gesubsidieerde school voor joodse meisjes te Odessa. In Janovka kende niemand haar, maar allen waren er van te

voren van overtuigd dat het een uitstekend mens moest zijn: zowel als directrice als in haar aanstaande functie van Monja's vrouw.

Er werd besloten mij het volgende voorjaar naar Odessa te brengen, waar ik bij de familie Spenzer zou wonen en het gymnasium zou bezoeken. De kleermaker van de kolonie moest mij uitrusten, in een grote kist werden potten boter, flessen met inmaak en andere geschenken voor de familie in de stad verpakt. Het afscheid duurde lang, ik schreide bitter, moeder schreide, de zusters schreiden en toen voelde ik voor het eerst hoe dierbaar Janovka mij was en alles wat daartoe behoorde. Met paarden reden wij naar het station door de steppe en ik schreide tot we op grote weg waren. Van Novy Boeg gingen we met de trein tot Nikolajev en vandaar met de stoomboot. Het fluiten van de stoomboot liep koud over mijn rug en klonk als een aankondiging van een nieuw leven. Voorlopig was het de Boeg, de zee lag nog voor ons. Veel, veel lag nog voor ons. Daar is de haven, de droschke, de Pokrowskystraat met het oude huis, waarin de meisjesschool en haar directrice wonen. Ik word van alle kanten bekeken, men kust mij op het voorhoofd, op de wangen, eerst een jonge vrouw, dan een oude, de moeder van de jonge.

Moissej Filippovitsch maakt grapjes, als altijd, vraagt naar Janovka, naar zijn bewoners en zelfs naar enige hem bekende koeien. Maar de koeien schijnen mij zulke onbeduidende wezens toe, dat ik mij schaam in dit uitgelezen gezelschap er over te moeten spreken.

Het huis is niet groot. In de eetkamer wordt mij een hoek achter een gordijn toegewezen. Hier bracht ik de eerste vier jaren van mijn schoolleven door.

Ik geraakte al dadelijk in de macht van die aantrekkende en veeleisende discipline, die reeds in het dorp van Moissej Filippovitsch uitging. Het regime in de familie was niet streng, maar geregeld. Daarom leek het mij in het begin streng. Om 9 uur moest ik naar bed. Pas met mijn overgaan naar hogere klassen verschoof ik dat uur. Langzaam aan leerde men mij, dat men 's morgens moest groeten, handen en nagels schoon moet hebben, het dienstmeisje bedanken als het wat brengt, niet met het mes eten, zich niet verlaten en niet achter de rug van de mensen lelijk over hen mag spreken. Ik leerde dat tientallen woorden, die in het dorp gebruikt werden, geen Russische, maar verminkte Oekraïense woorden waren. Elke dag zag ik weer een nieuw stukje van een beschaafder milieu, dan dat waarin ik mijn eerste negen levensjaren had doorgebracht. Zelfs de werkplaats verbleekte en verloor haar toverkracht voor de heerlijkheid van de klassieke literatuur en de sprookjesachtigheid van de schouwburg. Ik werd langzamerhand een kleine stedeling. Toch verscheen nog menigmaal het dorp duidelijk in mijn herinnering en lokte als een verloren paradijs. Dan had ik heimwee, werd onrustig, schreef met de vinger op de ruiten groeten aan moeder en schreide 's avonds in mijn kussen.

Het dagelijkse leven in de familie Moissej Filippovitsch was zeer bescheiden, de geldmiddelen waren ternauwernood toereikend. Het hoofd der familie had geen bepaald werk. Spenzer vertaalde Griekse tragedies en voorzag ze van aantekeningen, schreef vertellingen voor kinderen, bestudeerde Schlosser en andere geschiedschrijvers, omdat hij van plan was chronologisch aanschouwelijke tabellen samen te stellen en hielp zijn vrouw bij het beheer van de school. Later opende hij een kleine uitgeverszaak, die zich de eerste jaren met moeite staande hield, dan echter plotseling een grote vlucht nam. Na tien, twaalf jaren was hij de meest geziene uitgever van Zuid-Rusland, de bezitter van een grote drukkerij en een huis. Ik leefde zes jaar in die familie, die in de eerste tijd van de boekhandel vallen. Ik werd vertrouwd met zetsel, correctie, druk, met vouwen en naaien. Drukproeven nazien werd mijn aangenaamste bezigheid. Mijn liefde voor versbedrukt papier dateert uit die verre schooljaren.

Zoals steeds in burgerlijke, vooral kleinburgerlijke families, speelden de dienstboden in mijn leven een onzichtbare, maar geen onbeduidende rol. Tussen het eerste dienstmeisje Dascha en mij bestond een stilzwijgende vriendschap, zij vertrouwde mij haar geheimen toe. Na het middag eten als allen sliepen, sloop ik naar de keuken. Daar vertelde onder haar werk Dascha mij haar gehele levensloop en haar eerste liefde.

Na Dascha kwam een joods dienstmeisje uit Schitomir, dat van haar man gescheiden was. “Zo’n booswicht, zo’n schurk” klaagde ze. Ik leerde haar lezen en schrijven. Elke dag bracht ze minstens een half uur aan mijn tafel door en werd ingewijd in de geheimenissen van letters en de samenvoeging tot woorden. Toen was er al een baby in huis en had men een min nodig. Voor de min schreef ik brieven. Zij klaagde haar man, die naar Amerika gereisd was, haar nood. Op haar verzoek dikte ik haar verdriet erg aan en besloot dat: “slechts onze kleine is een heldere ster aan de donkere horizon van mijn leven.” De min was verrukt. Ik zelf las met voldoening de brief hardop voor, hoewel het laatste deel, waarin om het overmaken van dollars gevraagd werd, mij pijnlijk aandeed.

Dan vroeg ze: “En nu nog een brief.” “Aan wie?” vroeg ik, mij op de scheppende arbeid voorbereidend. “Aan een neef”, zei ze aarzelend. Deze brief ging ook over het donkere leven, maar niet over de ster en eindigde met de verklaring dat ze bij hem wilde komen, als hij het wenste. Nauwelijks was de min met de brieven weg of daar kwam het dienstmeisje, mijn leerlinge, aanlopen, ze had zeker aan de deur geluisterd. “Hij is haar neef niet”, fluisterde ze verontwaardigd. “Wat is hij dan?” vroeg ik. “Niets, zo. . .” Dat was voor mij een aanleiding om na te denken over de ingewikkelde menselijke verhoudingen.

Aan tafel zei Fanny Solomonovna met een bijzonder lachje: “He, schrijver, moet je nog soep?” “Wat bedoelt u?” vroeg ik ongerust. “Niets bijzonders. Je hebt voor de min toch brieven geschreven, dus ben je een schrijver. . . Je hebt het mooi gezegd: een ster aan de donkere horizon? Een dichter in eigen persoon.” Ze barstte in lachen uit. “De brieven zijn goed gesteld”, stelde Moissej Filippovitsch me gerust, “maar hoor eens, schrijf geen brieven meer voor haar, laat Fanny het zelf doen.”

Maar de verwickelingen aan de keerzijde des levens, die noch de familie, noch de school erkent, hielden daarmee niet op te bestaan en waren zo sterk en levend, dat ze de opmerkzaamheid van de tienjarige knaap tot zich trokken. Maar door schoollokaal en hoofddeur liet men ze niet binnen. Ze namen hun weg door de keuken.

In 1887 was ingevoerd dat op de staatsscholen niet meer dan tien percent van de leerlingen joden mochten zijn. Op het gymnasium te komen was uitgesloten, daarvoor waren protectie en omkopingsgelden nodig. De hogere burgerscholen onderscheidden zich van het gymnasium door het ontbreken van de klassieke talen en door een groter kwantum wiskunde, natuurwetenschap en nieuwe talen. De ‘tien percent’ gold ook voor de hogere burgerscholen. Maar de toeloop was hier geringer en dus de kans op toelating groter. Tijdschriften en kranten voerden lange polemieken over klassieke of hogere burgerschool vorming.

De conservatieven stonden op het standpunt, dat het classicisme de discipline ontwikkelde, beter gezegd, zij hoopten dat een burger, die in zijn jeugd het Griekse geblok doorstaan had, in latere jaren het tsarisme geduldiger zou verdragen. De liberalen, die het classicisme wel niet verwierpen, omdat het een tweelingbroer van het liberalisme is en omdat beide hun oorsprong afleiden van de Renaissance, de liberalen eisten tegelijkertijd de hogere burgerschoolvorming. In de tijd dat ik naar school ging, verstomden die polemieken, omdat per circulaire verboden was, te discussiëren over de voordelen van de verschillende ontwikkelingswijzen.

In de herfst deed ik examen voor de eerste klas van de hogere burgerschool van de H. Paulus. Het examen was maar middelmatig: voor Russisch een drie, voor rekenen een vier. [In het oude Rusland gold 5 als hoogste, 1 als laagste punt.] Dat was niet voldoende, want 'de tien procentnorm' voerde tot een strenge keuze, door omkoopgeld nog verzaamd.

Dus werd besloten mij naar de voorklas te zenden, die aan de staatschool als particuliere school was verbonden, waaruit de joden wel met in achtneming van de 'norm' werden bevorderd, maar toch met voorrang boven de externen.

De hogere burgerschool van de heilige Paulus was volgens haar oorsprong een Duitse school. Ze was ontstaan uit lutherse kerkgemeenschappen en werd bezocht door de talrijke in Odessa en in 't algemeen in het zuidelijk district wonende Duitsers. Ofschoon de school van staatswege erkend was, moest men omdat ze slechts zes klassen had, de zevende in een andere hogere burgerschool doormaken om in een hogere inrichting van onderwijs te komen: men hoopte waarschijnlijk op die wijze in het laatste jaar het teveel aan Duitse geest uit te drijven. Overigens verdween van jaar tot jaar deze geest in de school van de heil. Paulus meer en meer. Het aantal Duitse scholieren bedroeg minder dan de helft en uit de schoolleiding werden de Duitsers zorgvuldig geweerd.

De eerste schooldag was er een van groot verdriet, dan echter volgden dagen van vreugde. Ik maakte mijn eerste schoolgang in een fonkelnieuw uniform, een nieuwe pet op met gele band en een prachtige metalen kokarde, die tussen twee klaverbladen de initialen van de school droeg. Op de rug droeg ik een nieuwe ransel, daarin lagen nieuwe schoolboeken in glimmende banden en een prachtig étui met een pas geslepen potlood, een nieuwe penhouder en een stuk vlakgom. Verrukt droeg ik al dat moois door de lange Uspenskajastraat en was blij dat de weg naar school niet kort was. Het leek me toe of alle voorbijgangers verbaasd, ja met afgunst naar mijn prachtige uitrusting keken. Vol vertrouwen en zeer nieuwsgierig bekeek ik hun gezichten. Maar geheel onverwacht bleef een lange, magere jongen van ongeveer dertien jaar (waarschijnlijk uit een werkplaats, want hij had een ijzeren voorwerp in de hand) twee passen voor de zo schoon uitgedoste hogere burgerscholar staan, wierp het hoofd achterover, hoestte luid, spuwde met volle mond op de schouder van mijn nieuwe blouse, keek me verachtelijk aan en ging zonder een woord verder. Wat dreef hem tot die daad? Nu begrijp ik het. De door het lot misdeelde jongen in een gescheurd hemd, in een gescheurde broek, blootsvoets, die het vuile werk voor zijn bazen moest opknappen, terwijl de zoontjes van die bazen in nieuwe mooie uniformen als pauwen rondstappen, had zijn sociaal protest aan mij gedemonstreerd. Maar toen was ik niet in een stemming om algemene conclusies te trekken. Ik wreef lang mijn schouder af met kastanjebladeren, kookte van machteloze woede en legde de rest van de weg in minder vrolijke stemming af.

De tweede slag wachtte mij op het schoolerf. "Pjotr Pawlovitsch, daar is er nog een", riepen de leerlingen, "ook in uniform, die stumper uit de voorbereidingsklas." Wat had dat te betekenen? Spoedig hoorde ik het volgende: omdat de voorbereidingsklas een particuliere school was, het ten strengste verboden aan de leerlingen ervan om een uniform te dragen. Pjotr Pawlovitsch, een opzichter met een zwarte baard, legde mij uit, dat de kokarde, de gele band, verwijderd moesten worden, de knopen met de adelaars door eenvoudige benen knopen vervangen. Dat was het tweede ongeluk dat mij trof.

Deze eerste dag werd er in de school geen les gegeven. De Duitse scholieren en veel anderen verzamelden zich in de lutherse kerk, waarvan de school de naam droeg. Ik raakte onder de hoede van een flinke jongen, die in de voorklas was blijven zitten, de reglementen goed kende en mij in de kerk naast zich op de bank zette. Voor het eerst hoorde ik een orgel:

de tonen ervan doortrilden me. Dan kwam een grote gladgeschoren man naar voren en zijn stem rolde door de kerk, zodat de ene luchtgolf achter de andere aanjoeg. De onbekende taal vertienvoudigde de indruk van de preek. “Wat zegt hij?” vroeg ik opgewonden. “Dat is dominee Binneman zelf”, zei Karlson, “het is een knappe man, de knapste in Odessa.” “En wat zegt hij?” “Nu, wat zo te pas komt”, zei Karlson al minder geestdriftig, “dat men een goed scholier moet zijn, vlijtig leren en vrede houden met de kameraden. . .”

Deze dikgewangde vereerder van Binnemann bleek een grote luiaard en vechtersbaas te zijn, die in de pauzes naar rechts en links klappen uitdeelde.

De tweede dag bracht troost. Ik had mij bij het rekenen onderscheiden en de op het bord voorgeschreven letters goed overgeschreven. De leraar Rudenko, prees mij voor de gehele klas en gaf mij twee vijven. Dit verzoende mij met de benen knopen. In Duits gaf in de laagste klassen de directeur, Christian Christianovitsch Schwannebach, zelf les. Dat was op-en-top een bureaucraat, die deze hoge post slechts bereikt had omdat hij Binnemanns schoonzoon was. Christian Christianovitsch begon met alle handen te inspecteren en vond de mijne in zindelijke toestand. Toen ik daarna van het bord alles precies had nageschreven, prees hij mij en gaf mij een vijf. Zo keerde ik de tweede dag met drie vijven uit school terug. Ik droeg ze in de ransel als een kostbare schat, ik liep niet, ik vloog door de Prokovskistraat, voortgejaagd door verlangen naar de lof van de huisgenoten.

Zo werd ik scholier. Ik stond vroeg op, dronk haastig mijn morgenthee, stak het in papier gewikkelde ontbijt in de jaszak en ging naar school om het morgengebed niet te verzuimen. Nooit kwam ik te laat. Ik zat rustig in de bank, luisterde oplettend en schreef zorgvuldig van het bord over. Thuis bestudeerde ik vlijtig mijn huiswerk, ging op de vastgestelde tijd slapen, om de volgende morgen weer haastig mijn thee te drinken en weer naar school te draven, bang het morgengebed te verzuimen. Ik ging altijd over. Kwam ik op straat een leraar tegen, groette ik hem beleefd.

Het procent zonderlingen onder de mensen is groot, maar bijzonder groot is het onder leraren. In de hogere burgerschool van de heil. Paulus stonden de leraren misschien op een hoger niveau dan gewoonlijk. De school had een goede naam en niet zonder reden: het regime streng en stelde hoge eisen, de teugels werden van jaar tot jaar strakker aangetrokken, vooral nadat de macht van directeur von Schwannebach was overgegaan op Nikolai Antonovitsch Kaminsky. Die had fysica als zijn vak en was mensenhater van temperament. Nooit zag hij een mens met wie hij sprak aan, hij bewoog zich geluidloos op gummizolen door gangen en klassen, zijn stem was een dunne falset, die als zij zich verhief schrik aanjoeg. Uiterlijk scheen hij rustig, innerlijk was hij steeds in een toestand van prikkelbaarheid. Zelfs zijn optreden jegens de beste scholieren was er een van gewapende neutraliteit. Zo was ook zijn houding te mijne opzichte.

Als natuurkundige had Kaminsky een eigen apparaat uitgevonden om de wet van Boyle-Mariotte van het uitzettingsvermogen van gassen te bewijzen. Als het apparaat gedemonstreerd werd, waren er altijd twee of drie scholieren, die hardop fluisterden: “Een mooi instrument hè?” Een stond op en vroeg verlegen: “Wie heeft dit apparaat uitgevonden?” Gewild onverschillig antwoordde Kaminsky met hese stem: “Ik heb het in elkaar gezet.” Dan keken de leerlingen elkaar aan en slaakten een kreet van bewondering.

Toen Schwannebach ter wille van de russificering plaats moest maken voor Kaminsky, werd Anton Vassiljevitsch Kryschanovsky, de literatuur leraar, inspecteur. Hij was een slimmerd, had een rode baard, vroeger op het seminarie geweest, hield ervan dat men hem geschenken gaf, was enigszins liberaal getint en verstond de kunst zijn gedachten te verbergen

achter goedgespeelde onnozelheid. Toen hij de benoeming van inspecteur ontving, werd hij dadelijk strenger en conservatiever. Kryschanovsky gaf vanaf de laagste klas les in het Russisch. Hij onderscheidde mij voor mijn goede kennis en mijn liefde tot de taal. Mijn schriftelijk werk las hij meestal hardop aan de klas voor en gaf mij een vijf.

De wiskundeleraar Jurtschenko was een stevige flegmaticus, achterhouden van aard, met de bijnaam sleeperskoetsier. Jurtschenko sprak alle scholieren aan met jij, de kleinen zowel als de groten en was niet kieskeurig in zijn woorden. Door grote ruwheid had men eerst enig ontzag voor hem, maar als de leerlingen hoorden dat hij omkoopgeld aannam, verminderde dat spoedig. Op verschillende wijzen waren ook de andere leraren omkoopbaar. Kwam een leerling van buiten de stad niet vooruit, dan deed men hem in de kost bij de leraar, van wie bij de overplaatsing het meest afhing. Betrof het een leerling uit Odessa, dan nam hij bij de leraar, die hem het meeste kwaad kon doen, voor veel geld privaattlessen.

De tweede wiskundeleraar, Slotschansky, was een volslagen tegenstelling van Jurtschenko: mager, een stekelige snor op zijn groengeel gezicht, altijd doffe ogen, vermoeide bewegingen, als was hij zo-even ontwaakt, voortdurend in de klas hoestend en spuwend. Men wist dat hij een ongelukkige liefde had, boemelde en dronk. Het was geen slechte leraar, toch toonde hij weinig belangstelling voor de leerlingen, het onderwijs en de wiskunde op zichzelf. Enige jaren later sneed hij zich met een scheermes de keel af.

Met de wiskundeleraars was ik op goede voet, beiden waren mij welgezind, aangezien de wiskunde mijn beste vak was. In de hoogste klassen vatte ik zelfs het plan op wiskunde te gaan studeren.

De geschiedenis werd onderwezen door Ljubimow, een grote man met waardig uiterlijk, een gouden bril op zijn kleine neus en een jeugdige volle baard om zijn rond gezicht. Alleen als hij lachte zagen zelfs wij, jongens, dat al die waardigheid bedrog was, dat hij willoos en verlegen was innerlijk verscheurd en in voortdurende angst leefde, dat men van hem iets slechts wist of het zou kunnen vernemen.

Ik had een groeiende, maar toch weinig vast omlinjende belangstelling voor geschiedenis, ik breidde mijn kennis langzamerhand uit door de armzalige officiële leerboeken terzijde te leggen en de universiteitsbibliotheek of de dikke delen van Schlosser te hulp te roepen. Mijn liefde voor de geschiedenis was ongetwijfeld voor een deel sportief: ik leerde, om de leraar in een moeilijk parket te brengen, veel overbodige namen bijzonderheden, die het geheugen vermoeien. Behoorlijk onderwijs geven kon Ljubimow niet. Gedurende de lessen kon hij plotseling gaan uitvaren, waarbij hij woedend omkeek, als zocht hij beledigende woorden in het gefluister van de leerlingen. Dat verstomde dan en de klas bleef loerend naar hem kijken. Ljubimow gaf ook les op een meisjesgymnasium en ook daar had men spoedig zijn eigenaardigheden in de gaten. Het slot was dat Ljubimow in een aanval van krankzinnigheid zich ophing.

Voor de aardrijkskundeleraar Schukovski was men doodsbang. Hij liet de leerlingen automatisch als een machine zakken. In de les eiste hij een onmogelijke stilte. Dikwijls onderbrak hij het antwoord van een leerling en spitste de oren als een roofdier, dat gevaar bespeurt. We wisten allen wat dat betekende, durfden ons niet te verroeren, ja zo mogelijk niet te ademen. Voor zover ik mij kan herinneren heeft Schukovski maar eenmaal de teugels gevierd, ik geloof dat het op zijn verjaardag was. Een van de leerlingen had hem iets verteld, dat niet direct verband hield met het onderwijs. Schukovski liet het gaan. Dat was op zichzelf al een gebeurtenis. Daar stond dadelijk Wacker, een lage vleier, op en zei met een innemend lachje: "Wij zijn het er allen over eens, dat Ljubimow niet in de schaduw van Schukovski kan

staan”. Schukovski was dadelijk op zijn qui vive. “Wat betekent dat? Ga zitten.” Ogenblikkelijk ontstond die bijzondere stilte, die alleen in de aardrijkskundeles mogelijk was. Wacker ging zitten als had hij een slag gekregen. Van alle kanten werd hij verwijtend aangezien. “Bij God, het is waar”, zei Wacker nog fluisterend, hij gaf de hoop nog niet op, het hart van de geograaf, bij wie hij slecht aangeschreven stond, te vermurwen.

De eigenlijke leraar in Duits was Struve, een reus van een Duitser, met een groot hoofd en een baard, die tot zijn middel reikte. Op kleine kindervoetjes waggelde een zwaar lichaam, een vat vol goedmoedigheid. Struve was een eerlijk mens, hij leed er onder dat zijn leerlingen geen vorderingen maakten, wond zich op, trachtte altijd weer een bemoedigend woord te spreken. Hij had verdriet van elke uit te delen twee – de moed om één te geven vond hij nooit — was steeds in de weer te zorgen dat er niemand bleef zitten. Hij had de neef van zijn keukenmeid op de school een plaatsje bezorgd, de vroeger genoemde Wacker, die zich echter ontpopte als een weinig begaafde jongen met een slecht karakter. Struve was een enigszins komische, maar toch wel sympathieke figuur.

Frans werd onderwezen door Gustaaf Samojlovitsch Burnand, een Zwitser, een mager mens met een plat als ‘t ware onder de pers vandaan gekomen, gezicht, een kale kruin, dunne blauwe, boosaardige lippen, een spitse neus en een geheimzinnig groot litteken in X-vorm op het voorhoofd. Niemand hield van Burnand en niet zonder reden. Chronisch maaglijder, kauwde hij in de les altijd een soort bonbons en zag in elke leerling zijn persoonlijke vijand. Het litteken op zijn voorhoofd was een eeuwige bron van vermoedens en veronderstellingen. Men beweerde dat Gustaaf in zijn jeugd had geduellerd, waarbij de tegenstander hem met de degen een kruis op het voorhoofd had getekend. Een paar maanden later werd deze lezing weerlegd. Het was geen duel maar een chirurgisch ingrijpen geweest, waarbij een deel van de voorhoofdshuid was aangewend tot verbetering van de neus. De leerlingen bekeken nu oplettend de neus van de leraar en de brutaalsten zeiden dat ze de naad duidelijk konden zien. Minder romantisch aangelegden beschouwden alles als het gevolg van een ongeluk in de kinderjaren: hij was van de trap gevallen en had zich bezeerd. Maar wij verwierpen dat als te prozaïsch. Ook was het onmogelijk zich Burnand als kind voor te stellen. De eerste schoolbediende, die geen kleine rol in ons leven speelde, was de onverstoorbare Duitse Anton, met een zeer imponerende grijze bakkenbaard. Kwam men te laat, moest men schoolblijven of in de schoolgevangenis, dan oefende Anton schijnbaar slechts een technische, maar in werkelijkheid een zeer grote macht uit, zodat men vriendschappelijke betrekkingen met hem moest onderhouden. Ik stond tamelijk onverschillig tegenover hem en hij tegenover mij, omdat ik niet tot zijn klantjes behoorde: ik kwam op tijd op school, mijn ransel was in orde, de leerlingkaart zat veilig in de linkerzak van mijn uniformjas. Maar tientallen leerlingen waren dagelijks van Anton afhankelijk en kochten op verschillende wijzen zijn gunst. Hij scheen in elk geval een steunpilaar van hogere burgerschool van de heil. Paulus. Hoe groot was onze verwondering, toen wij eens van vakantie teruggekeerd, hoorden dat de oude Anton op de achttienjarige dochter van een andere bediende uit afgunst had geschoten en nu in de gevangenis zat.

Zo deden zich in het eentonige schoolbestaan en het gehele toenmalige onderdrukte en naar binnen gekeerde openbare leven af en toe persoonlijke rampen voor, die een overdreven indruk maakten, zoals een schreeuw in een leeg gewelf.

Bij de kerk van de heil. Paulus behoorde een weeshuis en aan dat weeshuis was een hoek van ons schoolerf toegewezen. In blauw verschoten linnen kielen kwamen de jongens met sombere gezichten op het erf, liepen triestig in hun hoekje heen en weer en klommen

somber de trappen van het weeshuis weer op. Ofschoon het erf gemeenschappelijk was en het deel van de wezen niet afgescheiden, vormden de hogere burgerscholieren en ‘de verpleegden’, zoals ze genoemd werden, twee scherp van elkander gescheiden werelden. Ik trachtte met de jongens in de blauw linnen kielen in gesprek te komen, maar ze antwoordden onvriendelijk, met tegenzin en haastten zich weg te komen: het was hun streng verboden zich in de aangelegenheden van de hogere burgerscholieren te mengen. En zo wandelde ik zeven jaar lang op het erf, zonder ook maar van één wees de naam te kennen. Dominee Binneman gaf hun zeker bij het begin van het jaar de zegen op zeer verkorte wijze.

Op dat deel van het erf, dat grensde aan de hoek van de wezen, stonden vreemde gymnastiektoestellen: ringen, stangen, verticale en schuine ladders, trapezen, bruggen, enz. Spoedig nadat ik op de school was gekomen, wilde ik een oefening herhalen, die een weesjongen voor mijn ogen had gemaakt. Ik klom op de verticale ladder, klemde mij met de voeten aan de bovenste balk, hing met het hoofd naar beneden, pakte met de handen zo diep mogelijk een sport van de ladder, zette met de voeten af om in de lucht een boog van 180 graden te beschrijven en na een elastische sprong op de grond te staan. Maar ik liet de sport niet op het goede ogenblik los en sloeg met mijn gehele lichaam tegen de ladder. De borst werd me als met tangen dichtgeschroefd, de adem stokte, ik kronkelde als een worm op de grond, pakte de jongens die er omheen stonden bij de benen en verloor het bewustzijn. Na die keer leerde ik voorzichtig te zijn bij het turnen. Ik kende zo goed als niets van het leven van straten en pleinen; sport en ontspanning in de frisse lucht ontbraken geheel. Gedurende de vakanties in het dorp haalde ik mijn schade in. De stad scheen mij gemaakt om te leren en te lezen. De straatgevechten van de jongens vond ik schandelijk, hoewel het niet aan een aanleiding ontbrak om er aan mee te doen.

De gymnasiasten werden vanwege hun zilveren glanzende knopen en kokarden haringen genoemd, de kopergele hogere burgerscholier heette bokking. Eens toen ik van school komend door de Jamskajastraat ging, volgde mij een lange gymnasiast hardnekkig met de vraag: “Wat kosten bokkingen bij jullie?” Omdat ik niet antwoordde, stiet hij mij met de schouder aan. “Wat wenst u van mij?” vroeg ik beleefd. De gymnasiast bleef beteuterd staan, bedacht zich een ogenblik en vroeg: “Heb je een katapult?”

“Een katapult?” herhaalde ik, “Wat is dat?”

De lange gymnasiast nam zwijgend een klein gereedschap uit de zak. Een houten vork met een stuk elastiek en een stukje lood. “Ik schiet daarmee uit het venster de duiven op het dak en dan braad ik ze.” Ik zag nieuwe bekende verwonderd aan. Zulk een bezigheid scheen mij niet onaardig, maar toch in de stad niet op zijn plaats en niet netjes. Vele van de jongens voeren met een boot op zee en vingen vissen met een hengel. Zulke pretjes kende ik niet. Hoe vreemd het ook moge klinken, de zee heeft in deze tijd van mijn leven geen rol gespeeld, ofschoon ik zeven jaar aan haar oever leefde. Gedurende deze hele periode heb ik niet geroeid, ook niet gehengeld, ontmoette ik de zee slechts als ik uit de stad naar het dorp ging en omgekeerd. Als Karlson maandags een rood verbrande neus had, die ging vervellen; en zich er op beroemde dat hij de vorige dag gehengeld had, scheen mij dit een ver verwijderd genoegen dat op mij geen betrekking had.

Toentertijd was in mij de hartstochtelijke jager en visser nog niet ontwaakt.

In de voorklas had ik vriendschap gesloten met Kostja R., een dokterszoon. Kostja was een jaar jonger dan ik, kleiner van gestalte, stil, maar een deugniet met een scherpe blik. Hij kende de stad goed, en was daardoor mijn meerdere. Hij blonk niet uit door ijver, terwijl ik van de eerste dag af steeds de hoogste punten verwierf. Thuis vertelde Kostja over zijn nieuwe

vriend. En dat liep daarop uit dat zijn moeder, een magere kleine vrouw, bij Fanny Solomonovna kwam met het verzoek of de jongens hun schoolwerk samen mochten maken. Na enig overleg, waar ook ik aan te pas kwam, besloot men toe te stemmen. Twee à drie jaar zaten wij op dezelfde bank, tot Kostja bleef zitten en wij scheidden. Weliswaar kwamen wij ook daarna nog met elkaar in contact.

Kostja had een zuster, ze was leerlinge van het gymnasium en twee jaar ouder dan ik. De zuster had vriendinnen, de vriendinnen broers. De zusters leerden muziek, de broers maakten de vriendinnen van hun zuster het hof. Op verjaardagen vroegen de ouders ze op bezoek. Er vormde zich een kleine wereld met sympathieën, verliefdheden, dansen, spelen, afgunst en vijandschap.

Het middelpunt van deze wereld was de rijke koopmansfamilie A., die in hetzelfde huis woonde als de familie van Kostja, ja op dezelfde verdieping, zodat hun woningen aan de achterkant uitkwamen op dezelfde veranda, waar toevallige en minder toevallige ontmoetingen plaats hadden. In de familie A. heerste een gans andere sfeer, dan die ik in de familie Spenser gewoon was. Er kwamen veel jongens en meisje van het gymnasium, die er met elkaar flirtten onder de vriendelijk lachende ogen van mevrouw A. In de gesprekken ging het dikwijls over de liefde. Ik toonde voor dit onderwerp steeds de grootste verachting, overigens zeer huichelachtig van mij. “Als jij nog eens verliefd wordt” zei het veertienjarige schoolmeisje, de oudste van de gezusters A., “moet je het me eens vertellen.” “Daar waag ik niets bij, dat kan ik beloven.” antwoordde ik hoogmoedig met veel gevoel van eigenwaarde: ik zat ook al in de tweede klas. Twee weken later gaven de meisjes een voorstelling van tableaux-vivants. De jongste zuster stond voor een achtergrond uit zwart met zilverpapieren sterren bezaaid doek en stelde de armen hoog geheven, de nacht voor. “Kijk eens, hoe lief ze er uit ziet.” Zei de oudere zuster, mij aanstotend. Ik keek, moest toestemmen en besloot plotseling: het ogenblik is gekomen om mijn belofte gestand te doen. Spoedig nam de oudere zuster mij een verhoor af: “Heb je me niets te zeggen?” Met neergeslagen ogen antwoordde ik: “Jawel.”

“Wie is het?”

Maar ik kon het er niet uitbrengen. Het meisje stelde mij voor de eerste letter te noemen. Dat was gemakkelijker. De oudste zuster heette Anna, de jongste Bertha. Ik noemde de tweede letter van het alfabet, niet de eerste. “Bé?” herhaalde ze zichtbaar teleurgesteld en brak het gesprek af.

De volgende dag ging ik om mijn huiswerk te maken naar Kostja, door de lange gang van de derde verdieping, zoals altijd, vanaf het erf. Reeds op de trap zag ik dat de beide zusters met hun moeder voor hun deur op de veranda zaten. Enige passen van de dames verwijderd bemerkte ik dat ze mij met ironische blikken opnamen. De jongste lachte niet integendeel, ze wendde haar ogen af met een uitdrukking van grote onverschilligheid. Daaruit bleek mij dat alles overgebrieft was. De moeder en de oudste dochter groetten me met gezichten, waarop te lezen was: “Wacht maar kereltje, nu weten we wat zich achter die ernst verbergt.” De jongste gaf me heel stijf de hand, keek mij niet aan en beantwoordde mijn handdruk niet. Nu moest ik de veranda aflopen, omslaan en de dwarskant nemen, alles onder de blikken van mijn kwelgeesten. Ik voelde de blikken als naalden in mijn rug priemen. Ik besloot na dit ongehoorde verraad met die lui te breken, ze niet meer te bezoeken, ze te vergeten en uit mijn hart te scheuren.

De spoedig daarna aanbreekende vakantie maakte mij de uitvoering van dat besluit gemakkelijk.

Plotseling deed men de ontdekking dat ik bijziende was. Wij gingen naar een oogarts, die mij een bril voorschreef. Ik kan niet zeggen, dat ik het verdrietig vond, de bril stond me deftig. Ik genoot van te voren van de indruk die ik met de bril op in Janovka zou maken. Maar voor vader was de bril een ondragelijke slag. Hij beschouwde het als aanstellerij en opsnijderij en eiste dat ik de bril afzette. Tevergeefs trachtte ik hem te overtuigen dat ik in school de letters op het bord niet kon lezen en op de straat evenmin de opschriften. Ik kon in Janovka de bril alleen stilletjes opzetten.

Toch was ik in het dorp veel moediger, energieker en ondernemender. Ik wierp de discipline uit de stad dadelijk van mijn schouders. Vaak reed ik 's morgens alleen naar Bobrinez en keerde 's avonds terug. Dat was vijftig kilometer. In Bobrinez droeg ik openlijk op de straat mijn bril en twijfelde niet aan de indruk die ik maakte. In Bobrinez was voor jongens alleen een meer uitgebreid lagere school. Het naastbijliggende gymnasium was in Jelissawetgrad, vijftig kilometer weg. Maar in Bobrinez was wel een vierklassig meisjesgymnasium. De partners van de schoolmeisjes waren de jongens van de Muloschool. In de zomer echter veranderde dit, dan keerden uit Jelissawetgrad de gymnasiasten en de hogere burgerscholieren terug en verdrongen door hun prachtige uniformen en hun keurige manieren de jongens van de school in het stadje zelf. Zo ontstond een grote vijandschap. De beledigde schooljongens van Bobrinez verenigden zich in kleine groepen en vochten niet alleen met stokken en stenen, doch ook met messen. Ik zat eens, niets kwaads vermoedend, op een tak van een moerbeiboom, in de tuin bij kennissen en at moerbeien, toen iemand mij over de heg met een dikke steen tegen het hoofd trof. Dat was een kleine episode uit een lange en niet onbloedige strijd, die alleen onderbroken werd als de bevoorrechten na de vakantie weer afreisden. In Jelissawetgrad was het anders gesteld: daar beheerste de gymnasiasten en hogere burgerscholieren de straten en de harten het gehele leerjaar door. Maar 's zomers keerden uit Charkov, Odessa en verder verwijderde universiteiten de studenten terug en verdrongen de gymnasiasten en de hogere burgerscholieren. Dan was ook hier de vijandschap groot. De trouwbreuk van de leerlingen van het meisjesgymnasium was onbeschrijfelijk. Maar de strijd werd daar slechts gevoerd met geestelijke wapenen.

In het dorp croquette en kegelde ik, leidde de pandspelletjes en zei grofheden tegen de jonge meisjes. Ook leerde ik er fietsen op de fiets, die Ivan Vassiljevitsch gemaakt had. Ja, in het dorp mende ik zelfs een voor een wagen gespannen volbloedhengst. In die tijd bezat men in Janovka reeds goede luxepaarden. Ik stelde oom Brodsky, de bierbrouwer, voor een ritje met mij te maken. "Zullen wij niet omslaan?" vraagt oom, die geen neigingen heeft voor waaghalzerige avonturen. "Maar oom" zeg ik op zo'n verontwaardigde toon, dat oom zij het dan met een zucht, achter me in de wagen plaats neemt. Ik rijd over de sloot voorbij de molen, op de door een zomerregen glad geworden weg. De bruine hengst wil in draf komen, het staat hem niet aan, dat wij bergop rijden, hij tracht er vandoor te gaan. Ik houd de teugels strak, zet mijn voeten stevig tegen de disselboom en hef me zover op dat oom niet kan zien dat ik aan de teugels hang. Maar de hengst is eierzuchtig. Hij is meer dan driemaal mijn jongere, is pas vier jaar oud. De bruine trekt de wagen als een kat, die wegloopt van het stuk blik dat men aan haar staart heeft gebonden. Ik voel, dat oom achter mijn rug het roken heeft gestaakt, snel ademhaalt en op het punt is mij een ultimatum te stellen. Ik ga stevig zitten, laat de teugels vieren en klap, om me een houding te ven met de tong op de maat van de milt, die men bij de bruine prachtig ziet bewegen. "Geen grappen kleine", zeg ik vriendelijk tegen van de hengst, als hij aanstalten maakt om in galop over te gaan. Ik spreid de armen uit. Ik voel dat oom

gerustgesteld is en weer aan zijn sigaret trekt. Het spel is gewonnen, ofschoon mijn hart bonst als de milt van de bruine.

In de stad teruggekeerd buig ik mij weer onder het juk van de discipline. Zonder grote moeite. Spel en sport maken plaats voor de boeken en deels voor het theater. Ik onderwerp me aan de stad bijna zonder met haar in aanraking te komen. Het stadsleven gaat onopgemerkt aan mij voorbij. Niet alleen aan mij. Ook de volwassen inwoners steken hun neus niet ver buiten de deur.

Odessa was wel de beruchtste politiestad in politie-Rusland. De hoofdpersoon was de stadshoofdman, een vroegere admiraal Selenoj II. Hij bezat naast onbegrensde macht een teugelloos temperament. Er waren talloze verhalen over hem in omloop, die de bewoners van Odessa elkaar toefluisterden. In het buitenland verscheen in die jaren in een vrije drukkerij een hele verzameling van de heldendaden van admiraal Selenoj II. Ik heb hem maar eens gezien en dan nog slechts zijn rug. Maar dat was voldoende. De stadshoofdman stond in zijn volle lengte in zijn wagen, schreeuwde met hese stem scheldwoorden over de hele straat en dreigde met de vuist. Voor hem stonden politiebeambten met de handen aan de petten en huisportiers met de petten in de handen stijf rechtop, terwijl achter de gordijnen angstige gezichten toekeken. Ik trok de van mijn ransel strak aan en ging met versnelde pas huiswaarts.

Indien ik in mijn herinnering terug wil roepen een beeld van het officiële Rusland uit de jaren van mijn prille jeugd, dan zie ik de rug van de stadshoofdman, zijn uitgestrekte vuist en hoor de hese scheldwoorden, die in geen woordenboek voorkomen.

Boeken en eerste conflicten

Natuur en mensen namen niet slechts in mijn schooljaren, maar ook in de latere jeugd in mijn geestelijk leven een kleinere plaats in dan boeken en denken. Ondanks mijn landelijke afkomst had ik geen gevoel voor de natuur. De opmerkzaamheid ervoor en het begrip ervan heb ik pas later in mij ontwikkeld, nadat reeds de kinderjaren en een deel van de jeugd achter mij lagen. De mensen gingen lang als schaduwen door mijn bewustzijn. Ik keek in mezelf of in de boeken, waarin ik ook weer mezelf of mijn toekomst zocht.

Ik begon in 1887 te lezen, toen Moissej Filippovitsch naar Janovka kwam en een pak boeken meebracht, o.a. de volksvertellingen van Tolstoj. Die boeken te lezen was de eerste tijd niet zo zeer prettig als wel moeilijk. Elk nieuw boek bracht nieuwe bezwaren: onbekende woorden, onbegrijpelijke levensverhoudingen, onduidelijke grenzen tussen werkelijkheid en fantasie. Er was niemand die ik uitleg kon vragen. Ik raakte in de war, begon weer, hield weer op en begon opnieuw, waarbij een vage vreugde over de kennis vermengde met angst voor het onbekende. Men kan mijn lezen van toenmaals misschien het best vergelijken met een nachtelijke rit over een steppeweg. Men hoort het geknars van de wielen, verwarde stemmen, brandstapels langs de weg, treden uit het donker te voorschijn — alles schijnt zo vertrouwd en toch zo onbegrijpelijk: wat gebeurt daar, wie rijdt daar en met welk doel, het is zelfs onduidelijk waar jezelf heenrijdt, voor- of achterwaarts. Maar onder het lezen is er niemand die u zoals oom Gregory in de steppe uitlegt: onze voerlieden rijden tarwe.

In Odessa was de keuze van boeken veel groter en ze geschiedde onder opmerkzame, welwillende leiding. Ik begon gretig te lezen. Om te gaan wandelen moest men mij letterlijk losrukken. Onderweg doorleefde ik het gelezene en vloog naar mijn boek terug. 's Avonds bij het naar bed gaan, smeekte ik om een kwartiertje, althans om vijf minuten om het hoofdstuk uit te lezen. Elke avond ontstond daarover een woordenwisseling.

Het ontwakende verlangen, te zien, te weten, te veroveren, zocht een uitweg in het onvermoeid verslinden van gedrukte regels, in de kinderlijke handen en lippen, die zich steeds wenden tot de bron van de uitvinding van het woord. Alles wat in het latere leven aan belangwekkends vrolijks of treurigs gebeurde, was reeds in de voorvallen van de lectuur als een schaduw, als belofte, als potloodschets of aquarel vervat geweest.

Het voorlezen 's avonds in de eerste jaren van mijn leven in Odessa, tussen het einde van het dagwerk en de slaap, behoorde tot de mooiste uurtjes of liever halve uurtjes.

Moissej Filippovitsch las meestal Poesjkin of Nekrassov voor, meest uit de laatste. Maar op het vastgestelde uur zei Fanny Salomonovna: "Het is tijd, Ljevuschka, om naar bed te gaan." Ik zag haar smekend aan. "Ja, je moet naar bed jongen", zei ook Moissej Filippovitsch. "Nog vijf minuten", vroeg ik. Die gaf men mij. Dan nam ik met een kus afscheid en vertrok met het gevoel dat ik wel de gehele nacht had kunnen luisteren, maar sliep in, zodra mijn hoofd het kussen aan raakte.

Een leerling van een meisjessgymnasium uit de achtste klas, Sophie een verre bloedverwant, kwam voor enige weken in huize Spenser tijdens een roodvonkgeval in haar eigen familie. Het was een bekwaam belezen meisje, die weliswaar originaliteit en karakter miste en later spoedig uitgebrand was. Ik was verrukt over haar, ontdekte dagelijks nieuwe kennis en hoedanigheden in haar en voelde in haar tegenwoordigheid mijn eigen kleinheid. Ik schreef het examenprogramma voor haar over en bewees haar menige andere dienst. Daarvoor in ruil las ze mij 's middags voor als allen sliepen en wij maakten samen een satirisch gedicht in

verzen: 'De reis op de maan'. Bij dat werk verloor ik voortdurend het tempo. Ik behoefde maar een bescheiden voorstel te doen, of reeds nam mijn oudere medewerkster mijn gedachte op, ontwikkelde die snel verder, bracht verschillende veranderingen aan, vond gemakkelijk de rijmwoorden en nam mij op sleeptouw. Toen de voor de quarantaine bestemde zes weken voorbij waren en Sophie naar huis terugkeerde, voelde ouder geworden.

Tot de opmerkelijkste bekenden van de familie Spenzer behoorde Sergej Ivanovitsch Sytschevsky, een oude journalist, romanschrijver en in het Zuiden bekend als vertaler van Shakespeare. Dat was een zeer begaafd mens, maar een dronkaard. Omdat hij veel dronk, voelde hij zich schuld bewust tegenover de mensen, ja zelfs tegenover kinderen. Hij had Fanny Solomonovna sinds haar kindsheid gekend en noemde haar Fanjuschka. Sergej Ivanovitsch hield vanaf de eerste dag zeer veel van mij. Nadat hij mij ondervraagd had over wat we in de school hadden gehad, gaf hij mij op te vergelijken: *Dichter en boekhandelaar* van Poesjkin met *Dichter en burger* van Nekrassov. Ik zat verstomd. Ik kende het tweede werk niet eens, maar vooral was ik bang voor Sytschevsky in zijn hoedanigheid van letterkundige. Alleen dat woord al scheen uit een onbereikbare hoogte te komen. "Wacht we zullen alles eerst voorlezen", zei Sergej Ivanovitsch en nu las hij voor; hij las zeer mooi "Nu, heb je 't begrepen? Schrijf het dan maar op." Men bracht mij in de studeerkamer, gaf me Poesjkin en Nekrassov, pen en papier. "Ik kan niet", bezwoer ik Fanny Solomonovna in tragisch fluisteren "wat ik toch schrijven?" "Wind je niet zo op", zei ze en streelde mijn hoofd, "schrijf maar bedaard op, eenvoudig, zoals jij het opgevat hebt." Ze had een zachte stem en een zachte hand. Ik stelde mezelf gerust, d.w.z. ik stelde mijn angstige eerzucht gerust en begon te schrijven. Ongeveer na een uur werd ik geroepen. Ik droeg een lange beschreven bladzijde met zulk een eerbiedige schroom, als ik in school nog nooit had gevoeld. Ik gaf hem de *schrijver*. Sergej Ivanovitsch liep met de ogen langs de regels, dan begonnen zijn ogen te schitteren en hij riep: "Nee maar, luister eens wat hij geschreven heeft, een flinke jongen is hij. . ." Hij las hardop: "De dichter leefde met de natuur, die hij zo liefhad en elke van haar klanken, de vrolijke zowel als de treurige, vonden weerklank in zijn ziel." Sergej Ivanovitsch hief zijn vinger omhoog: "Wat heeft hij dat heerlijk gezegd, elk van haar klanken, de vrolijke zowel als de treurige, vonden weerklank in de ziel van de dichter." Deze woorden drongen mij zo diep in het hart, dat ik ze voorgoed heb onthouden. Aan tafel maakte Sergej Ivanovitsch veel grappen, gaf herinneringen ten beste en vertelde, door een glaasje opgewekt. Wodka stond altijd voor hem klaar. Van tijd tot tijd keek hij mij aan over de tafel en riep: "Nee, wat heb je alles mooi neergeschreven, ik moet je er een kus voor geven." Hij veegde zijn mond en snor zorgvuldig met zijn servet af, stond op en deed enige onzekere stappen om de tafel. Ik zat erbij alsof er een catastrofe had plaats gehad, zij het dan een vrolijke. "Sta op, Ljevotschka, ga hem tegemoet." waarschuwde Moissej Filippovitsch mij zachtjes. Na het eten reciteerde Sergej Ivanovitsch uit het hoofd de satire *Popows droom*. Met grote opmerkzaamheid keek ik naar de grijze snor, waaruit zulke grappige woorden te voorschijn kwamen. De halfdronken toestand van de schrijver deed in mijn ogen allerminst afbreuk aan zijn autoriteit. Kinderen bezitten in hoge mate de gave van het abstraheren.

Dikwijls ging Moissej Filippovitsch voor de schemering inviel met mij wandelen. Had hij een goede bui, dan praatte hij met mij over allerlei. Eens vertelde hij mij de inhoud van de opera *Faust*, die zeer in zijn smaak viel. Ik luisterde gretig naar zijn woorden en droomde ervan eenmaal deze opera op het toneel te zien en te horen. Uit de stem van de verteller kon ik opmaken dat de zaak een of andere netelige kwestie naderde. Ik leefde mee in de opwindende van de spreker en was al bang het slot niet te zullen vernemen. Maar Moissej Filippovitsch

herstelde zich en ging verder: “Nu kreeg Gretchen voor het huwelijk een kindje. . .” Toen wij over dat moeilijke punt heen waren, voelden wij ons verlicht en de vertelling kon rustig beëindigd worden.

Ik lag te bed met een verband om de keel en tot troost gaf men mij: *Oliver Twist* van Dickens. Het gezegde van de dokter in de kraamvrouwenkliniek, nl. dat de vrouw geen trouwring droeg, begreep ik niet. “Wat betekent dat?” vroeg ik aan Moissej Filippovitsch, “wat heeft dat met een ring te maken?” “Dat betekent”, zei hij verlegen, “als men niet getrouwd is, draagt men geen ring.” Ik dacht aan Gretchen. Het lot van Olivier Twist nam nu voor mij zijn oorsprong in een ring, die ring, die er niet was. De verboden wereld in de menselijke verhoudingen drong uit de boeken met schokken in mijn bewustzijn en veel, wat ik reeds vroeger in ruwe en lelijke vormen toevallig gehoord had, werd nu door de literatuur algemeen gemaakt en veredeld, als het ware in een hogere sfeer geplaatst.

In die tijd bracht de juist verschenen *Macht der duisternis* van Tolstoj de gemoederen in beroering. Men sprak er veelbetekenend over, ieder gaf zijn mening er over ten beste. Pobedonoszew had bereikt dat Alexander III de opvoering van het stuk in de schouwburgen had verboden. Ik wist dat Moissej Filippovitsch en Fanny Solomonovna, als ik naar bed was, het drama lazen in de aangrenzende kamer: ik hoorde het stemgemompel. “Mag ik het lezen?” vroeg ik. “Nee, lieve, je bent er nog te jong voor” werd me gezegd op zo’n besliste toon, dat ik me er dadelijk bij neerlegde. Maar ik ontdekte, dat het nieuwe dunne boekje op de mij welbekende boekenplank verscheen. Gebruik makend van de afwezigheid van de volwassenen, had ik na enige dagen het drama van Tolstoj uitgelezen. Maar het maakte op mij niet die indruk, die het schijnbaar op de volwassenen maakte. De aangrijpende gedeelten, zoals het wurgen van het kind en de gesprekken over het kraken van beenderen, vatte ik niet op als verschrikkelijke realiteit, maar als boekenfantasie, als een vinding voor het toneel, d.w.z. het is in werkelijkheid niet doorgedrongen.

In de vakanties ontdekte ik thuis op een oude kast vlak onder de zolder een klein boekje dat mijn oudste broer had meegebracht uit Jelissawetgrad. Toen ik het opensloeg kreeg ik dadelijk het gevoel dat het iets bijzonders en geheimzinnigs bevatte. Het was een verslag van een proces over een lustmoord op een klein meisje. Ik las het met geneeskundige en juridische details doorspekte boek in een toestand van opwinding, als was ik ‘s nachts in een bos terecht gekomen en als dwaalde ik daar rond tussen door de maan fantastisch belichte bomen, zonder een uitweg te vinden. Maar die indrukken verbleekten spoedig. De menselijke en vooral de kinderlijke psyche heeft haar bijzondere buffers, remmen, veiligheidskleppen en amortisatiesystemen, een omvangrijk en goed uitgewerkt systeem, dat behoedt voor te sterke en ontijdige schokken.

Ik ging voor de eerste maal naar de schouwburg toen ik nog de voorklas bezocht. Het was verschrikkelijk en ik kan het niet beschrijven. Men had mij onder geleide van Grigory Cholod naar een Oekraïense voorstelling gestuurd. Ik zat zo wit als een doek — dat heeft Grigory later aan Fanny Solomonovna verteld — en was geheel vervuld van een ondragelijke vreugde.

In de pauzes stond ik niet van mijn plaats op om vooral niets te verzuimen. Tot slot werd een vrolijke eenakter opgevoerd: *De huurder met de bazuin*. De spanning van het drama loste zich op in een schaterend gelach. Ik zat te schudden op mijn stoel, wierp het hoofd achterover en keek weer strak naar het toneel. Thuis vertelde ik de inhoud van *De huurder met de bazuin*, vertelde uitgebreid alle details om eenzelfde lachsucces te bereiken als in de schouwburg. Maar ik merkte tot mijn spijt dat ik mijn doel niet bereikte.

“Je vond *Nasar Stodolja* zeker helemaal niet mooi, hè?” vroeg Moiseij Filippovitsch. Ik voelde een verwijt in deze woorden: herinnerde mij het lijden van Nasar en zei: “Jawel, dat was zeer, zeer mooi.”

Voor ik in de derde klas kwam, bracht ik enige tijd door bij mijn oom in een zomerverblijf dicht bij Odessa en woonde daar een toneelvoorstelling bij van dilettanten, waarin een jongen van onze school, Kroegljakov, de rol van bediende had. Het was een jongen vol zomersproeten, met een zwakke borst, verstandige ogen, die zeer ziek was. Ik hechtte me met mijn gehele ziel aan hem en smeekte hem een stuk met mij te spelen. Wij kozen *De gierige ridder* van Poesjkin. Ik kreeg de rol van de zoon, Kroegljakov die van de vader. Ik onderwierp me geheel aan zijn leiding en leerde dagenlang de verzen van Poesjkin van buiten. Wat heerlijke opwindung. Maar spoedig kwam er een einde aan: de ouders Kroegljakov verboden hem vanwege zijn slechte gezondheid om toneel spelen. Toen het schooljaar weer begon kwam hij slechts de eerste weken op school. Ik wachtte hem elke dag op als de school uitging, om op de weg naar huis met hem over literatuur te spreken. Spoedig echter bleef hij geheel weg. Ik hoorde dat hij ziek lag en enige maanden later kwam het bericht dat hij aan tuberculose was gestorven.

De tover van het theater beheerste mij gedurende enige jaren. Later ging mijn hartstocht uit naar de Italiaanse opera, waarop Odessa zeer trots was. In de zesde klas gaf ik een paar uur per week les, met het doel geld voor de schouwburg te hebben. Enige maanden lang was ik in stilte verliefd op de sopraan voor de coloratuur, die de geheimzinnige naam droeg van Guiseppina Uget. Het kwam me voor alsof ze tijdelijk uit de hemel was afgedaald op de planken van de schouwburg van Odessa.

Kranten mocht ik niet lezen, maar er heerste in dit opzicht geen streng regime en geleidelijk veroverde ik mij het recht op de krantenlectuur en las vooral de feuilletons. In het middelpunt van de belangstelling van de pers van Odessa stond het theater, hoofdzakelijk de opera en de belangrijkste groeperingen in de publieke opinie lagen toentertijd op de lijn van de theaterhartstochten. Slechts op dit gebied mochten de kranten enig temperament tonen.

In die dagen nam de feuilletonster, Doroshevitsch, een eerste plaats in. Hij beheerste binnen korte tijd alle gedachten, ofschoon hij over bagatellen, ja vaak over ware onbenulligheden schreef. Toch had hij talent en gaf in de in wezen onschuldige feuilletons een weinig lucht aan door Selenoj II onderdrukte stad Odessa. Ongeduldig greep ik naar het morgenblad en zocht het onderschrift Doroshevitsch. In de geestdrift voor zijn artikelen verenigden zich toen de gematigd liberale vaders met de kinders, die nog geen gelegenheid hadden gehad uit de band te springen.

Vanaf mijn prille jeugd leefde in mij de liefde tot het woord, nu eens in mindere, dan in meerdere mate en in het algemeen steeds groeiend; schrijvers, journalisten, toneelspelers vormden voor mij de aantrekkelijkste wereld, waartoe slechts de uitverkorenen toegang kregen.

In de tweede klas begonnen wij een tijdschrift uit te geven. Ik overlegde lang en breed met Moiseij Filippovitsch, die zelfs de naam bedacht: *De druppel*. De betekenis daarvan zou zijn: de tweede klas van de hogere burgerschool van de heil. Paulus draagt haar druppel bij tot de oceaan van de literatuur. Ik maakte over dit onderwerp een gedicht, waarin ons program werd uiteengezet. In het tijdschrift stonden verzen en vertellingen, de meeste ook van mij afkomstig. Een tekenaar versierde de omslag met een ingewikkeld ornament. Iemand stelde voor *De druppel* aan Kryschanovsky te laten zien. De scholier J., die bij Kryschanovsky in huis was, werd de uitvoerder van het plan. Hij volbracht zijn opdracht uitstekend: stond van

zijn plaats op, trad op de lessenaar toe, legde bedaard *De droppel* erop, boog beleefd en ging met vaste tred naar zijn plaats terug. Allen zaten doodstil. Kryschanovsky bekeek de omslag, maakte met snor, wenkbrauwen en baard een grimas en begon onhoorbaar te lezen. In de klas heerste een absolute stilte, alleen de bladzijden van *De droppel* ritselden. Toen stond Kryschanovsky op en las vol gevoel mijn *Reine droppel* voor.

“Goed?” vroeg hij. “Goed.” antwoordde een vrijwel eenstemmig koor. “Het is wel goed”, zei Kryschanovsky, “maar de schrijver weet niet wat versmaat is. Zeg eens, weet je wat een dactylus is?” wendde hij zich tot mij, die hij herkend had achter het doorzichtige pseudoniem. “Nee, dat weet ik niet”, gaf ik toe. “Nu, dan zal ik het uitleggen.” En gedurende enige uren grammatica en syntaxis opzij zettend, wijdde Kryschanovsky de leerlingen van de tweede klas in de geheimenissen van de metrische versmaat in. “En wat het tijdschrift betreft”, zei hij tenslotte “het hoeft geen tijdschrift te zijn — laat ook de oceaan van de literatuur maar rusten — beschouw het als een oefenschrift.” Tijdschriften door leerlingen uitgegeven waren namelijk verboden. Maar de kwestie werd op een andere wijze opgelost. De vreedzame loop van mijn schoolvorming kreeg plotseling een onderbreking. Ik werd van de hogere burgerschool van de heil. Paulus verwijderd.

Ik had vanaf mijn kinderjaren niet weinig conflicten in het leven, die, zoals een jurist zou zeggen, alle uit gekwetst rechtsgevoel ontstonden. Dit motief bepaalde ook dikwijls mijn toenadering tot en verwijdering van de kameraden. Het zou te ver voeren veel voorbeelden te noemen. Maar er zijn twee conflicten van meer ernstige aard in de school voorgekomen.

Het grootste conflict speelde zich af in de tweede klas met Burnand, die men de Fransman noemde, hoewel hij Zwitser was. De Duitse taal stond in de school tot op zekere hoogte op het peil van het Russisch. Maar met Frans ging het slecht. De meeste leerlingen leerden die taal voor het eerst in de school en voor de Duitse kolonisten was Frans zeer moeilijk. Burnand voerde tegen de Duitsers een verbitterde strijd. Hij maakte Wacker, die werkelijk een slechte leerling was, tot zondebok. In een bijzonder geval hadden velen, zo niet allen de indruk, dat Burnand Wacker onverdiend een één had gegeven. Burnand was deze dag in een zeer slechte bui en verslond een dubbele hoeveelheid bonbons. “We zullen hem een concert geven”, fluisterden de leerlingen elkaar toe met een knipoogje. Ik liet me daarbij niet onbetuigd, integendeel. Zulke concerten hadden we vroeger al gegeven, vooral ter ere van tekenleraar, die om zijn boosaardige domheid gehaat was. Een concert geven betekende aan het eind van het uur, als de leraar naar de deur ging, hem met een eenstemmig, zacht gehuil uitgeleide doen, men moest daarbij de lippen gesloten houden, opdat degenen, die meededen, niet ontdekt konden worden. Tweemaal was ook Burnand zo uitgeleide gedaan, weliswaar met zacht gezoem, omdat men hem vreesde. Ditmaal vatte men moed. Nauwelijks had de Fransman zijn tas onder de arm genomen of op de uiterste flank ontstond een gehuil, dat zich uitbreidde tot aan de laatste bank bij de uitgang. Ik deed ook dapper mee. Burnand, die al over de drempel was, draaide zich plotseling om, liep tot midden in de klas en stond, met een gezicht meer groen dan wit en ogen die vonken schoten, maar zonder een woord te uiten, oog in oog tegenover de vijand. De jongens zagen er zo onschuldig mogelijk uit, vooral die in de voorste rijen. De achterste rijen waren met de ransel bezig, als was er niets gebeurd. Nadat hij zo een halve minuut had gestaan, vloog hij als een bezetene naar de deur, zodat de panden van zijn jas fladderden als zeilen. Nu volgde de Fransman een eenstemmig meeslepend gehuil, dat nog ver op de gang te horen was. Bij het begin van de volgende les verschenen in de klas: Burnand, Schwannebach en de klasopzichter Maier, door de scholieren onder elkaar hamel

genoemd vanwege zijn uitpuilende ogen, breed voorhoofd en zijn domheid. Schwannebach hield een soort inleidingsrede, waarbij hij zorgvuldig de onderaardse klippen van de Russische werkwoorden en naamvallen vermeed. Burnand ademde wraak. Maier monsterde met zijn uitpuilende ogen de gezichten van de leerlingen, riep de namen van de als belhamels bekend staanden en zei: “Jij bent er ook bij geweest.” Sommige protesteerden zacht, anderen zwegen. Op die wijze werden in het geheel ongeveer vijftien leerlingen van de klas tot één à twee uur nablijven veroordeeld. De overigen konden gaan, ik was daar ook bij, hoewel Burnand naar het mij scheen mij bij het oproepen onderzoekend had aangezien. Ik had niets gedaan om vrij te komen. Had me ook niet zelf aangegeven. Ik verliet de klas eerder met spijt, want het leek me prettiger met de anderen te blijven.

De volgende morgen toen ik op school kwam — ik had aan het gehele niet meer gedacht — wachtte mij aan het hek één uit de groep van de bestrafden. “Luister eens, je zult vandaag wat beleven, gisteren heeft Danilov je verklikt bij Maier, die liet Burnand halen, toen kwam de directeur, ze trachtten uit te vissen of jij de aanstoker bent geweest”. Er ging een steek door mijn hart. Daar kwam de opzichter Pjotr Pawlovitsch aan: “Ga naar de directeur.” Dat de klasopzichter mij bij de ingang opwachtte en op zulk een toon aansprak beloofde niets goeds. Hem naar de weg vragend, kwam ik in een mij onbekende gang, waar de directeurskamer bevond en voor de deur daarvan bleef ik staan. De directeur ging mij voorbij, zag mij betekenisvol aan en schudde het hoofd. Ik stond daar meer dood dan levend. De directeur kwam weer naar buiten en zei: “Goed, goed.” Ik begreep dat dit “goed, goed” niets goeds inhield. Enige minuten later verlieten de leraren de aangrenzende leraarskamer; de meesten gingen naar hun klassen zonder mij aan te zien. Kryschanovsky beantwoordde mijn groet met een grimas, die wou zeggen: “Daar heb je je lelijk ingewerkt, het spijt mij, maar er is niets aan te doen.” Burnand echter kwam na mijn beleefde groet dicht bij me, boog zijn boosaardig baardje over me heen en zei met de armen zwaaiende: “De eerste leerling van de tweede klas is een zedelijk monster.” Hij bleef nog even staan, zijn vuile adem woei in mijn gezicht, hij herhaalde: “een zedelijk monster”, draaide zich om en ging. Daarna de hamel: “Dus zo eentje ben jij er”, zei hij zichtbaar verheugd, “we zullen je wel leren.” Nu begon voor mij een folteruur. In mijn klas waar ik niet komen mocht, werd geen les gegeven: men nam verhoren af. Burnand, de directeur, Maier en de inspecteur Kaminsky vormden een hogere onderzoekingscommissie in zaken van zedelijke monsters.

Een van de leerlingen, die na moest blijven, had tegen Maier gezegd: “Men laat ons ten onrechte nablijven, die geschreeuwd heeft, heeft men vrijgelaten. D. heeft de anderen opgestookt en heeft zelf geschreeuwd en hij mocht naar huis gaan; Karlson weet het ook.” “Onmogelijk”, zei Maier. “D. is een ordelijke jongen.” Maar Karlson, die mij Binneman als de verstandigste man van Odessa had aangewezen, bevestigde het, en na hem nog enige. Nu liet Maier Burnand halen. Van hoger hand aangevuurd, door het voorbeeld van anderen aangestoken, wierpen zich in de klas tien à twaalf leerlingen als aanklagers op.

Men herinnerde zich allerlei: “D. heeft het vorige jaar in de pauze dat en dat over de directeur gezegd.” “D. heeft die en die voorgezegd.” “Hij heeft aan het concert tegen Smigrodski meegedaan.” “Ik huilde toen Gustaaf Samojlovitsch mij een één gaf. Toen kwam D. bij me, legde de hand op mijn schouder en zei: ‘huil niet Wacker, we zullen aan de opperste districtsschoolraad zo’n brief schrijven dat ze Burnand zullen wegjagen.’ “Aan wie een brief schrijven?” “Aan de opperste districtsschoolraad.” “Onmogelijk en wat heb je gezegd?” “Natuurlijk niets.” Danilov viel in: “Ja, ja, hij heeft voorgesteld aan de districtsschoolraad een brief te schrijven, zonder ondertekening, opdat er niemand wordt weggejaagd. Ieder moest

onder de brief een letter zetten.” “Zo, zo” hijgde Burnand geestdriftig: “elk slechts een letter?” Allen werden verhoord. Een deel van de leerlingen ontkende alles wat niet en wat wel gebeurde was. O.a. ook Kostja R., die bitter schreide toen hij moest aanzien hoe men zijn beste vriend, de eerste leerling, trachtte te verdrinken. Die alles ontkenden werden door de aanklagers als mijn vrienden aangewezen. Er heerste een paniek in de klas. Het merendeel zweeg als een pot.

Danilov speelde de eerste viool, iets wat hem noch voordien noch nadien gelukte. Ik stond in de gang bij de directeurskamer, tegen de gele, gewreven kast, als een zware misdadiger. De aanklagers werden daarheen geroepen ter confrontatie met de beschuldigde. Het slot was dat ik naar huis werd gestuurd. “Ga heen en zeg aan je ouders, dat ze op school moeten komen.”

“Mijn ouders wonen ver weg in het dorp.” “Zeg het dan aan je opvoeders.”

Gisteren nog was ik onaangevochten de eerste leerling, de tweede kwam ver achter me. Zelfs Maier twijfelde niet aan mij. En vandaag ben ik omlaag gestort en Danilov, die door luiheid en slechtheid berucht is, loopt over me heen voor het oog van de hele klas en het schoolbestuur. Wat is mijn misdaad? Dat ik te energiek ben opgetreden voor een gekrenkte, die me niet sympathiek is? Dat ik me al te veel verlaten heb op de solidariteit van de klas? Ik was niet in een stemming om algemene gevolgtrekkingen te maken, toen ik in de Pokrowskystraat terugkeerde. Geheel ontsteld, mijn tranen wegslikkend, vertelde ik alles, zoals het gebeurd was. Mijn opvoeders troostten mij, zoveel in hun vermogen was, hoewel ze zelf zeer geschrokken waren. Fanny Solomonovna ging naar de directeur, naar de inspecteur Kryschanovsky, naar Jurtschenko, trachtte te verklaren, te overtuigen, beriep zich op haar eigen pedagogische ervaring. Dat alles gebeurde buiten mij om. Ik zat thuis in mijn hoekje, de gesloten ransel lag op tafel, ik was ontroostbaar. Zo gingen enige dagen voorbij. Hoe zal het aflopen? De directeur zei dat er een conferentie van leraren gehouden zou worden, die de vraag in haar gehele omvang zou onderzoeken. Dat klonk bedenkelijk. De zitting had plaats. Moissej Filippovitsch ging er heen om de uitslag te horen. Ik wachtte zijn terugkeer in veel heviger opwindning af, dan later het oordeel van de tsarenrechtbank.

De voordeur sloeg op de bekende wijze dicht, bekende stappen kwamen de ijzeren trappen op, de deur van de eetkamer werd geopend, tegelijkertijd kwam Fanny Solomonovna uit de andere kamer. Ik schoof mijn gordijn klein beetje op zij. “Verwijderd”, zei Moissej Filippovitsch met vermoeide stem. “Verwijderd?” herhaalde vragend Fanny Solomonovna, naar adem snakkend. “Verwijderd” bevestigde Moissej Filippovitsch nog zachter. Ik zei niets. Ik keek Moissej Filippovitsch en Fanny Solomonovsky aan en keerde in mijn hoekje terug. ‘s Zomers vertelde Solomonovna, die in de vakantie in Janovka was: “Hij werd zo wit toen hij het hoorde, dat ik bang werd.” Ik schreide niet, een onbestemde onrust vervulde mij.

In de leraarsconferentie was gestreden over drie vormen van verwijdering: zonder recht om verder enige school te bezoeken, zonder recht om toegelaten te worden tot de hogere burgerschool van de heil. Paulus en ten slotte met het recht om in die school terug te keren. Men verenigde zich op de derde, zachtste vorm. Huiverend dacht ik er over na, hoe vader en moeder dit wel zouden vinden. Mijn opvoeders alles wat mogelijk was om ze voor te bereiden en de slag minder hard te maken. Fanny Solomonovna schreef een uitvoerige brief aan mijn oudste zuster en gaf haar instructies hoe ze het mijn ouders moest vertellen. Ik bleef tot het einde van het schooljaar in Odessa en kwam als altijd met vakantie naar huis. Op de lange avonden, als vader en moeder sliepen, vertelde ik mijn oudste zuster en broer hoe de zaak zich had toegedragen en voerde leerlingen en leraar sprekend in. Bij broer en zuster lagen de eigen schooljaren nog vers in het geheugen. Aan de andere kant behandelden ze mij als de ‘jongere’.

Nu eens schudden ze het hoofd, dan weer lachten ze om mijn verhaal. Het lachen ging bij mijn zuster over in huilen, lang schreide ze met het hoofd op de tafel. We kwamen overeen dat ik voor een of twee weken uit logeren zou gaan en in mijn afwezigheid zou mijn zuster alles aan vader vertellen. Zelf was ze bang als ze daaraan dacht. Na de mislukking van de studie van mijn oudste broer, had vader zijn hele eerzucht op mij overgebracht. De eerste jaren hadden een volledig succes beloofd en nu ging het bergaf.

Toen ik acht dagen later met mijn vriend Grischa naar huis kwam, begreep ik dadelijk dat ze alles wisten. Moeder begroette Grischa vriendelijk en deed of ze mij niet zag. Vader behandelde me of er niets gebeurd was. Pas enige dagen later, toen hij op een hete dag van het veld was thuis gekomen en in het koele voorhuis uitrustte, begon vader plotseling in het bijzijn van moeder: “Nu, zeg eens, hoe heb je eigenlijk je directeur uitgefloten? Zo: met twee vingers in de mond?” – hij deed het voor en lachte. Moeder keek verwonderd dan naar vader, dan naar mij. Op haar gezicht streden lach en verontwaardiging om de voorrang: kan men zo lichtvaardig over zulke verschrikkelijke dingen praten? Maar vader zette het verhoor voort: “Laat ons toch eens zien, hoe heb je gefloten?” Hij lachte steeds vrolijker. Hoe bedroefd hij ook was, toch beviel hem klaarblijkelijk de gedachte, dat zijn nakomeling, ondanks zijn rang als eerste leerling, het gewaagd had een hoog overheidspersoon uit te fluiten. Vergeefs trachtte ik hem duidelijk te maken dat er geen sprake was geweest van fluiten, maar van vreedzaam huilen. Vader bleef bij het fluiten. Het slot was dat moeder begon te schreien.

Mij voorbereiden op het examen deed ik die zomer niet. Het gebeurde had mij voor een tijd de smaak in leren ontnomen. Ik bracht een onrustige zomer door met voortdurende driftbuien en gekibbel en ging twee weken voor het examen naar Odessa terug. Maar ook daar werkte ik zonder lust. Ik deed het meest mijn best op Frans. Bij het examen bepaalde Burnand zich echter tot enige oppervlakkige vragen. De anderen vroegen nog minder. Ik werd toegelaten tot de derde klas. Daar trof ik het merendeel van de scholieren, die mij verraden, verdedigd of zich voorzichtigheidshalve neutraal gehouden hadden. Dat bepaalde voor lange tijd de persoonlijke verhoudingen. Met velen sprak ik niet, groette ze niet, daarentegen sloot ik mij dichter aan bij degenen die in moeilijke ogenblikken aan mijn zijde hadden gestaan. Dat was mijn eerste enigszins politieke beproeving. De groepering zoals ze om dit voorval ontstaan was: de verklikkers en afgunstige aan de ene kant, openhartige dappere jongens aan de anderen, en de neutrale wankele massa in het midden — deze drie groepen zijn ook later blijven bestaan. Ik trof ze in mijn later leven herhaaldelijk aan onder de meest verschillende omstandigheden.

De sneeuw was nog niet geheel van de straten verdwenen, maar het was al warm. Daken, bomen en mussen ademden al voorjaar. De leerling van de vierde klas ging naar huis en hield tegen alle regelen in, een riem van zijn ransel in de hand, omdat de haak was losgescheurd. De lange jas hinderde hem als iets overbodigs, onnodigs en zwaar, hij zweette ervan. Behalve door dit zweten, werd de jongen gekweld door een onbestemd verlangen. Hij zag alles, zichzelf het meeste, in een nieuw licht. De voorjaarszon bracht hem tot het besef dat er iets oneindig groter bestaat dan school, inspecteur en niet volgens de voorschriften toegegespte ransels, dan leren, schaakspelen, middageten, ja zelfs dan boeken en theaters, dan het gehele dagelijkse leven. En het verlangen naar dit onbekende en dwingende dat zich boven de enkeling verheft, greep de jongen aan in zijn diepste wezen, drong in het merg van zijn beenderen en wekte in hem een zoete pijn van uitputting.

Hij kwam thuis met een bonzend hoofd en een kloppen in de slapen. Hij gooide de ransel op de tafel, ging op bed liggen en begon met het hoofd in het kussen, zonder dat hijzelf

het bemerkte, te huilen. Om een reden voor de tranen te vinden haalde hij zich treurige tonelen uit boeken en uit zijn eigen leven voor de geest, zo tegelijkertijd nieuwe brandstof op het vuur werpend en schreide, schreide tranen van voorjaarsverlangen. Hij was toen in zijn veertiende levensjaar.

De knaap leed sinds zijn kinderjaren aan een ziekte, die de dokters in officiële attesten een chronische catarre van de maag en het darmkanaal noemden en die nauw verbonden was met zijn hele leven. Hij moest vaak geneesmiddelen slikken en dieet houden. Elke nerveuze aandoening werkte op de ingewanden. Toen hij in de vierde klas zat, verergerde de ziekte dermate, dat ze het studeren onmogelijk maakte. Na een lange kuur, die geen verbetering bracht, gaven de dokters als hun mening te kennen: de zieke moet naar buiten.

Deze uitspraak vervulde mij meer met genoeg dan met spijt. Maar voor ze uitgevoerd kon worden, moesten mijn ouders hun toestemming geven. Men moest in het dorp een repetitor zoeken, opdat ik niet een heel jaar zou verliezen. Dat bracht meerdere uitgaven mee en daar hield men in Janovka niet van. Toch kwam met behulp van Moissej Filippovitsch de zaak in orde. Als repetitor zou optreden de oud-student G., een kleine man met een dichte hardos, die aan de slapen reeds sterk begon te grijzen. Hij was een enigszins ijdel, fantastisch breedsprakig en karakterloos mens, met een halve universiteitsopleiding van de orde van de pechvogels. Hij schreef verzen, twee ervan had een Odessase krant zelfs gepubliceerd. De beide nummers van de krant droeg hij steeds bij zich en hij liet ze graag zien. Tegenover mij gedroeg hij zich vaak driftig en onze verhouding werd voortdurend slechter. In het begin ging hij zeer gemeenzaam met me om en liet bij elke gelegenheid uitkomen dat hij vriend wou zijn. Tot dat doel toonde hij mij het portret van een zekere Claudia en vertelde mij van zijn ingewikkelde verhouding tot haar. Daarna werd hij plotseling gereserveerd en verlangde dat ik hem met ontzag zou behandelen, zoals een leerling zijn leraar. Dit heen en weer slingeren eindigde in een stormachtig toneel en de volledige breuk tussen hem en mij. Toch ging die episode met de repetitor niet spoorloos aan mij voorbij. In elk geval had deze man met het reeds grijzende haar mij ingewijd in de geheimen van zijn verhouding tot de vrouw, die er op het portret zeer imponerend uitzag. Ik was er ouder door geworden.

In de hoogste klassen ging het literatuuronderwijs van Kryshanovsky over op Gamow. Dat was een jonge, dikke, zeer bijziende en ziekelijke blonde man zonder een spoor van geestdrift en zonder liefde voor zijn vak. Verveeld volgden we hem van hoofdstuk tot hoofdstuk. Daarbij was Gamow slordig en stelde het nazien van ons schriftelijk werk voortdurend uit. In de vijfde klas waren vier schriftelijke opstellen verplicht. Aan die opstellen wijdde ik me met grote hartstocht. Ik las niet slechts de door de leraar opgegeven bronnen, maar nog een menigte andere boeken, noteerde feiten en citaten, veranderde en gebruikte zinnen die mij bevielen. Ik werkte er aan met grote toewijding, die niet altijd binnen de grenzen bleef van onschuldig plagiaat. Er waren in de klas nog enige leerlingen die de opstellen niet tot de vervelende plichten rekenden.

In grote opwinding — de een bezorgd, de ander vol hoop — wachtte vijfde klas op de waardering in cijfers van haar werk. Maar die kwam niet. In het tweede kwartaal ging het weer precies zo. In het derde kwartaal besloeg mijn opstel een geheel schrift. Er verliepen twee, drie weken, wij hoorden niets. Voorzichtig herinnerden wij Gamow aan onze opstellen. Hij gaf een ontwijkend antwoord. In de volgende les vroeg de leerling Jablonovsky: waarom horen wij niets over onze opstellen, wat gebeurt er eigenlijk mee? Gamow viel hem ruw in de rede. Maar Jablonovsky hield aan. Hij trok zijn zware samengegroeide wenkbrauwen omhoog, draaide zenuwachtig in zijn bank heen en weer en herhaalde met stemverheffing dat men zo niet kon

werken. “Wil je wel eens zwijgen en gaan zitten”, zei Gamow. Maar Jablonovsky ging niet zitten en zweeg niet. “De klas uit” schreeuwde Gamow. Mijn verhouding tot Jablonovsky was sinds lang geen vriendschappelijke. De geschiedenis met Burnand in de tweede klas had me voorzichtig gemaakt. Maar nu voelde ik, dat ik spreken moest. “Anton Michajlovitsch”, verklaarde ik, “Jablonovsky heeft gelijk, wij steunen hem allen. . .” “Juist” hoorde men nu ook anderen zeggen. Gamow raakte eerst in de war, maar werd toen woedend. “Wat moet dat betekenen?” brulde hij, “ik zal zelf weten, wat ik te doen heb. . . Jullie hebben niets te zeggen. Jullie verstoren de orde. . .” Hij was in zijn zwakke punt getroffen. “Wij willen onze opstellen zien, verder niets”, verhief zich de stem van een derde.

Gamow geraakte buiten zichzelf. “Jablonovsky ga de klas uit.” Jablonovsky verroerde zich niet. “Ga toch, ga, wat zou dat”, fluisterde men hem van verschillende kanten toe. Schoudergeschokkend, met rollende ogen en met de hielen stampend, ging Jablonovsky de klas uit en wierp de deur met een harde slag dicht. Aan het begin van het volgende uur verscheen onhoorbaar op zijn gummihakken Kaminsky in de klas. Dat betekende niet veel goeds. Het werd stil. Met zijn hese falset gaf de directeur een korte, maar strenge waarschuwing, dreigde met verwijdering en deelde als straffen uit: Jablonovsky vierentwintig uur schoolgevangenis en een drie voor gedrag, ik vierentwintig uur gevangenis, de derde twaalf uur.

Dat was de tweede steen op de weg in mijn schooljaren. Ernstiger gevolgen had de zaak ditmaal niet. Gamow gaf ons onze opstellen niet terug. Wij deden er afstand van.

In het zelfde jaar stierf de tsaar. Het scheen een vreselijke gebeurtenis bijna ongelofelijk, maar ver weg, zoals een aardbeving in een vreemd land. Medelijden met de zieke tsaar, sympathie voor hem of verdriet over zijn dood had ik noch mijn omgeving. Toen ik de volgende dag op school kwam, heerste daar zo iets als een grote paniek. “De tsaar is gestorven”, vertelden de leerlingen elkaar en wisten niet wat ze er verder van zouden zeggen, ze vonden geen woorden voor hun gevoel, want het was hun niet duidelijk waarin het bestond. Maar men wist wel dat er geen les zou zijn en daar was men in stilte blij om, vooral zij die hun werk niet af hadden, en bang waren dat ze een beurt zouden krijgen. Elke nieuw aangekomen scholier werd door de schoolbediende naar de aula gestuurd, die men had ingericht om er de mis te houden. De pope met de gouden bril sprak enige gelegenheidswoorden: kinderen zijn ontroostbaar als de vader sterft, hoe groot moet het verdriet dan wel zijn als de vader van het gehele volk is gestorven. Toch voelde niemand verdriet. De mis werd lang gerekt. Het was vermoeiend en vervelend. Ons werd gezegd krip om de linkerarm te dragen en er ook de kokarde van de pet mee te omwinden. En daarna ging alles weer zijn gewone gang.

In de vijfde klas wisselden de leerlingen al van gedachten over de hogescholen en de keuze voor hun verdere levensweg. Er werd over het examen gesproken en over de Petersburgse professoren, die zovelen lieten zakken en lastige vragen stelden; wat er voor specialiteiten in Petersburg waren om de kandidaten klaar te maken. Er waren in de stad jongelui, die jaar in, jaar uit, naar Petersburg reisden voor het examen, zakten, zich weer voorbereidden, enzovoorts. Bij de gedachte aan het examen dat ons wachtte, ontzong velen de moed twee jaren voor de tijd.

De zesde klas verliep zonder stoornis. Allen wilden zo snel mogelijk het schooljuk afwerpen. De examens droegen een plechtig karakter, ze hadden plaats in de aula, in aanwezigheid van professoren, die het ministerie van onderwijs aanwees. De directeur opende telkens plechtig het door de opperste schoolcommissie gezonden pakket, dat de vragen voor het schriftelijk werk bevatte. Nadat men het werk had ingezien, werd door allen een diepe zucht geslaakt, als dompelde men hen onder in koud water. Door de zenuwachtige spanning

scheen het alsof de opgaven onze krachten verre te boven gingen. Maar langzaam bleek dat het zo erg niet was. Aan het eind van de toegestane twee uren hielpen de leraren ons de waakzaamheid van de schoolcommissie te bedriegen. Als ik mijn werk klaar had, gaf ik het niet af, bleef in stilzwijgende overeenkomst met inspecteur Kryschanovsky in het vertrek om een levendige correspondentie op touw te zetten met die leerlingen die in sommige vakken zwak waren.

De zevende klas was een herhalingsklas. Aan de school van de heil. Paulus was geen zevende klas verbonden, men moest naar een andere school overgaan. In tussentijd waren wij vrije burgers. Ieder had zich voor die tijd burgerkleding aangeschaft. De avond van de dag dat wij onze diploma's hadden gekregen, zaten wij in een grootte groep in een café waar liedjeszangers optraden en waar het de leerlingen ten strengste verboden was te komen. Allen droegen dassen; op de tafel stonden twee flessen bier, wij hadden sigaretten in de mond. Inwendig waren wij bang voor onze eigen dapperheid. Nog voor wij de eerste fles hadden geopend, verscheen de klasopzichter Wilhelm aan ons tafeltje, die men om zijn blatende stem de geit noemde. Wij maakten onwillekeurig een beweging om op te staan en een huivering liep ons over de rug. Maar er gebeurde niets. "Zijn jullie al hier?" zei Wilhelm lichtelijk weemoedig en drukte ons genadig de hand. De oudste van ons, K., die een ring aan de pink droeg, nodigde ongegeneerd de opzichter uit een glas met ons te drinken. Maar dat was te erg. Waardig sloeg Wilhelm het aanbod af, zei haastig goedendag en ging verder om scholieren te betrappen, die de verboden drempel van de tuin hadden overschreden. Met verdubbeld zelfbewustzijn zetten wij ons aan het bier drinken.

De zeven jaren, die ik, de voorklas meegerekend, op de hogere burgerschool heb doorgebracht, waren niet zonder vreugde. Maar de vreugde was niet zo zichtbaar als het leed. In het algemeen is de herinnering aan de school zo al niet zwart, dan toch grijs getint. Over alle schoolgebeurtenissen, de verdrietige en de prettige, spreidde zich het regime van zielloosheid en bureaucratisch formalisme. Het is moeilijk ook maar één leraar te noemen die ik mij met liefde herinner. Toch was onze school lang niet de slechtste. Ze had mij toch veel geleerd: ze gaf mij elementaire kennis, wende mij aan systematisch werken en aan uiterlijke discipline. Ik kon dat alles later gebruiken. Ze heeft bovendien in mij, wat niet haar eigenlijke werk was, het zaad van vijandschap tegen de bestaande orde gezaaid. Dat zaad is in elk geval niet op een steenrots gevallen.

Dorp en stad

In mijn dorp leefde ik zonder onderbreking de eerste negen jaren van mijn leven. Gedurende de volgende zeven jaren kwam ik er elk jaar in de zomer, dikwijls ook met Kerstmis of met Pasen. Bijna tot mijn achttiende jaar was ik met Janovka en met alles wat ermee samenhang nauw verbonden.

In de eerste kinderjaren was de invloed van het dorp almachtig. In de volgende periode streed het met de stad om de voorrang, maar werd over de gehele linie door haar verslagen.

Het dorp bracht mij op de hoogte van het boerenbedrijf, de molen en de Amerikaanse schovenbindmachine. Het dorp heeft me dichterbij de boeren gebracht, zowel bij die van de plaats zelf, als bij die uit de omgeving, die naar de molen kwamen en ook bij die uit het verder af gelegen Oekraïense gouvernement, die met zeis en zak op de rug op het landgoed kwamen om te werken. Veel van het dorpsleven geraakte later in het vergeetboek, werd uitgewist in de herinnering. Maar bij elke nieuwe wending in mijn leven dook nu het ene, dan het andere op en was mij in vele gevallen van dienst.

Het dorp had mij in natura de typen van de verarmde adel en van de kapitalistische verrijking getoond. Het heeft mij veel zijden van de menselijke verhoudingen in hun natuurlijke grofheid onthuld en daardoor maakte het type van de hogere cultuur in de steden, dat meer contrasten bevatte, sterker indruk op mij.

Reeds de eerste vakantie heeft in mijn bewustzijn stad en land dadelijk tegenover elkaar gesteld. Ik reisde zeer ongeduldig naar huis. Mijn hart sprong op van vreugde. Ik verlangde ernaar allen weer te zien en mij aan allen te vertonen.

In 'Novy Boeg' haalde vader mij af. Ik liet hem mijn 'vijven' zien en zei dat ik nu in de eerste klas zat en een parade-uniform moest hebben. Wij reden door het donker in de huifkar; inplaats van de koetsier reed een jonge opzichter ons. In de steppe woei een vochtig koeltje, men wikkelde mij in een grootte vilten mantel. Onder de betovering van de lering van omgeving, de rit, de herinneringen en indrukken, vertelde ik onvermoeid van de school, het badhuis, mijn vriend Kostja R. en over de schouwburg. Zonder een ogenblik te rusten vertelde ik eerst de inhoud van het stuk *Nasar Stodolja* en daarna van *De huurder en de bazuin*. Vader luisterde, sluimerde af en toe een ogenblik in, schrok wakker en lachte vergenoegd. De jonge opzichter schudde van tijd tot tijd het hoofd en draaide zich om naar de grondbezitter, als of hij zeggen wou: "Wat een verhaal." Tegen de morgen sliep ik in werd wakker in Janovka. Het huis scheen mij verschrikkelijk klein, boerentarwebbrood grijs en het hele dorpsgedoe bekend en vreemd tegelijk. Ik vertelde ook aan moeder en zusters over de schouwburg, maar niet meer met dat vuur als 's nachts aan vader. In de werkplaats trof ik Witja en David, die bijna onherkenbaar waren geworden: zo groot en sterk. Maar ook ik was voor hen een andere geworden. Ze begonnen 'u' tegen me te zeggen. Daar protesteerde ik tegen.

"Wat zouden we anders zeggen?" antwoordde de donkere, magere en stille David. "U bent nu een geleerde."

Ivan Vassiljevitsch was intussen getrouwd. De dienstbodekeuken naast de werkplaats was veranderd in een woning voor hem, terwijl men de keuken verlegd had naar een nieuwe hut achter de werkplaats. Maar om dat alles ging het niet. Tussen mij en dat wat met mijn kinderjaren verbonden was, verhief zich als het ware een muur van iets nieuws. Het was alles hetzelfde en toch anders. Dingen en mensen schenen verwisseld. Zeker was in dat jaar veel veranderd. Maar veel sterker was de verandering van mijn blik. Sedert die eerste terugkomst

ontstond een soort vervreemding tussen mij en mijn familie; het begon met kleinigheden, maar met de jaren werd de verwijdering ernstiger en dieper.

De wisselende invloed die van stad en dorp uitging, heeft zijn stempel gezet op het tijdperk van mijn eerste schooljaren. In de stad voelde ik mij evenwichtiger in het verkeer met mensen en met uitzondering van enkele, maar daardoor te sterker conflicten, zoals die met de Fransman, of met de literatuurleraar, liep ik tamelijk rustig aan de leiband van familie en schooltucht. Dat lag niet slechts aan de leefwijze van de familie Spenzer, waar verstandige eisen werden gesteld en de persoonlijke verhoudingen op een betrekkelijk hoog plan stonden, maar ook aan het leven van de stad in het algemeen. Wel waren hier de tegenstellingen niet kleiner dan op het land, integendeel, zelfs sterker, maar in de stad waren ze verborgen, ingedeeld en gereguleerd. Mensen uit verschillende klassen kwamen slechts in de sfeer van hun werk met elkaar in aanraking, dan verdwenen ze voor elkaar. In het dorp speelde zich alles onder het oog van de anderen af. De slaafse afhankelijkheid van de ene mens ten opzichte van de andere kwam hier aan het licht als de springveren in een oude sofa.

In het dorp was ik veel onevenwichtiger en tot ruziezoeken geneigd, zelfs als Fanny Solomonovna in het dorp op bezoek was en voorzichtig de partij van mijn moeder en zuster opnam, kibbelde ik met haar en werd grof terwijl ik in de stad niet slechts goede, maar zachte gevoelens voor haar koesterde. Conflicten ontstonden vaak om niets. Maar nog vaker was er een ernstige aanleiding.

Ik draag een fris gewassen linnen kiel, een leren gordel met nikkelen gesp, op de witte muts een gele kokarde, die in de zon schittert — prachtig. Allen moeten het zien. Ik rijd met vader naar het veld, gedurende de heetste arbeid bij de oogst van de wintertarwe. De oudste maaier, Archip, een somber maar tegelijk zacht mens, gaat als eerste de heuvel op, achter hem elf maaiers en twaalf schovenbindsters. Twaalf zeisen snijden door de tarwe en door de gloeiende lucht. Archip heeft een onderbroek aan met een benen knoop. De bindsters dragen gescheurde rokken of slechts grijze hemden. Uit de verte klinkt het kletteren van de zeisen als een geluid van de hitte. “Wacht een ogenblik”, zegt vader, “ik wil proberen hoe de wintertarwe is.” Hij neemt van Archip de zeis over en gaat op diens plaats staan. Ik kijk er opgewonden naar. Vader maakt bewegingen, eenvoudige, gewone, net alsof hij niet werkt, voorbereidselen maakt tot het werk en hij loopt gemakkelijk, als probeerde hij de grond eerst, als zocht hij een plaats om de zeis uit te slaan. Het maaien gaat hem gemakkelijk af, zonder aanstellerij, ook niet zo heel zeker, maar hij snijdt kort en gelijkmatig — scheert het graan af en legt het afgemaaide in een rechte rij aan zijn linkerhand. Archip kijkt er en men kan hem aanzien dat hij het goed vindt. De andere bekijken het op verschillende manier. Sommigen met sympathie: hun heer kan wat. Anderen koel: hij heeft goed maaien, het is zijn eigen, hij wil het laten zien. Misschien maak ik het mij niet zo duidelijk met woorden bewust, maar toch voel ik sterk de ingewikkelde mechaniek van de verhoudingen. Nadat vader naar een ander deel van het veld is gegaan, tracht ik de zeis te hanteren.

“Met de snee, met de snee de halmen nemen, de punt ruimte geven, niet op drukken.”

Maar van opwinding begrijp ik niet, waar die snee is en bij de derde slag boort de punt in de grond. “Zo is de zeis gauw slecht”, zegt Archip, “leer het maar eerst van je vader.”

Ik voel de spottende blikken van de bruine, stoffige bindsters en haast mij uit de rij te komen met mijn kokarde op de pet, waar het zweet onder uit loopt.

“Ga liever naar moeder koek eten”, hoor ik achter mij een honende stem. Dat is Moetoesok. Ik ken deze maaier, die zo zwart is als een laars, hij werkt voor het derde jaar in Janovka. Hij komt uit de kolonie, is bijdehand, heeft een losse tong, het vorige jaar uitte hij

over de grondbezitters opzettelijk in mijn tegenwoordigheid, bijtende, maar zeer ware woorden. Moetoesok valt in mijn smaak door zijn knapheid en dapperheid, maar tegelijkertijd wekt hij in mij door zijn scherpe spot een machteloze woede. Ik zou wat willen zeggen om Moetoesok voor mij te winnen, of omgekeerd hem gebiedend afsnauwen, maar ik vind de rechte woorden niet.

Ik kom van het veld thuis en zie voor de drempel van onze deur een vrouw blootsvoets. Ze zit naast de steen, tegen de muur geleund, ze durft niet op de steen te gaan zitten — het is de moeder van de idiote herdersjongen Ignatka. Ze is zeven werst ver komen lopen om de roebel loon te halen, maar er is niemand die haar het geld kan geven. Ze zal tot de avond moeten wachten. Mijn hart doet pijn bij de aanblik van deze gestalte, die de verpersoonlijking is van armoede en onderworpenheid.

Het volgend jaar was het niet beter, integendeel. Toen ik van het croquetveld kwam ontmoette ik op het erf vader, die juist van het veld thuis kwam, moe, prikkelbaar, met stof bedekt, achter hem liep blootsvoet, met voetzolen zwart van vuil, een boertje. “Laat om godswil de koe vrij”, smeekte hij en zwoer dat hij haar nooit weer in het koren zou laten. Vader antwoordde: “Je koe eet voor tien kopeken en richt een schade aan voor tien roebel.” De boer herhaalde steeds hetzelfde en in zijn smeken klonk haat. Dit toneel greep me zo aan, spande elke zenuw van mijn lichaam. De stemming waarin ik van het croquetveld onder de perenboom, waar ik mijn zuster glansrijk verslagen had, teruggekomen was maakte plotseling plaats voor hevige vertwijfeling. Ik sloop vader voorbij in de slaapkamer, viel met het gezicht op bed en schreide bitter ondanks mijn getuigschrift van leerling van de tweede klas. Vader ging door de gang naar de eetkamer, achter hem aan het boertje. Er klonken stemmen. Daarna ging de boer weg. Moeder kwam uit de molen, ik onderscheidde haar stem, hoorde hoe men de borden voor het middageten en op de tafel zette en hoe moeder me riep. . . Ik antwoordde niet en schreide. De tranen kregen allengs een bijmaak van zaligheid. De deur ging open, moeder boog over me heen.

“Wat scheelt je, Ljevotschka?” Ik antwoordde niet. Moeder fluisterde met vader.

“Schrei je om die boer? Hij heeft zijn koe terug en is niet gestraft.”

“Nee, daarom niet”, antwoordde ik uit het kussen, mij schamend over mijn tranen.

“Men heeft hem niet gestraft”, herhaalde moeder. Het was vader, die de reden van mijn verdriet begreep en aan moeder meedeelde. Hij kon in het voorbijgaan met een vluchtige blik veel bemerken.

Op een dag dat de heer des huizes afwezig was, kwam de oerjadnik, een gemeen, begerig, onbeschaamd mens, en eiste inzage van de passen van de arbeiders. Twee ervan waren verlopen. Hij liet de beide arbeiders ogenblikkelijk halen, om ze op transport te stellen naar hun woonplaats. De ene was een grijsaard, met diepe rimpels in de bruine hals, de andere was jong, een neef van de oude. In de gang lieten ze zich op hun magere knieën ter aarde vallen, eerst de oude, achter hem de jonge, bogen hun hoofden tot de grond en smeekten: “Bewijs ons goddelijke genade, maak ons niet ongelukkig.” De zware zwetende oerjadnik speelde met zijn sabel, terwijl hij koude melk dronk, die men uit de kelder had gehaald, en antwoordde: “Genade is er bij mij alleen op feestdagen te krijgen en het is nu een werkdag.” Ik stond op hete kolen en bracht er met verstikte stem enige afgebroken woorden uit. Het gaat u, jonge man, in het geheel niet aan”, zei hij duidelijk en streng en mijn oudste zuster wenkte mij met de hand dat ik zou zwijgen. Oerjadnik nam de arbeiders mee.

Gedurende de vakantie oefende ik de betrekking van boekhouder uit, d.w.z. ik noteerde afwisselend met mijn oudste broer en zuster de gehuurde arbeiders, de loonvoorwaarden en de

uitbetalingen in producten en geld in een boek. Bij de uitbetaling van de lonen hielp ik vader dikwijls en dan kwam het tussen ons vaak tot kleine, door de aanwezigheid arbeiders onderdrukte botsingen. Bedrogen werd er niet bij het afrekenen, maar aan de contractuele voorwaarden werd streng de hand gehouden. De arbeiders, vooral de ouderen, merkten spoedig, dat de jonge op hun hand was en dat prikkelde vader.

Na een bijzonder scherp conflict ging ik met een boek weg en kwam vaak voor het middageten niet thuis.

Eens overviel me na zulk een twist buiten een onweer, de donder ratelde zonder ophouden, de steppenregen viel in stromen, de bliksemstralen waren op mij gericht, nu van de ene, dan van de andere kant. Ik liep heen en weer, drijfnaat in sijpelende schoenen en met een pet, die op een trechter leek. Toen ik thuiskwam keken allen mij zwijgend van terzijde aan. Mijn zuster gaf mij droge kleren en eten.

Aan het einde van de vakantie reed ik gewoonlijk met vader naar de stad. Bij het overstappen namen we geen pakjesdrager, droegen zelf onze bagage. Vader nam de zware stukken en ik kon zien aan zijn rug en uitgestrekte armen, hoe moeilijk het hem begon te vallen. Ik had medelijden met hem en trachtte zoveel te dragen als ik kon. Hadden we een grote kist met geschenken van het land voor de Odessase familieleden, dan namen we een pakjesdrager. Vader betaalde kreterig, de drager was ontevreden en schudde boos het hoofd. Dat hinderde me altijd geweldig. Reisde ik alleen en moest ik de pakjesdrager te hulp roepen, dan besteedde ik een groot deel van mijn zakgeld, ik vreesde steeds te weinig te geven en keek de pakjesdrager ongerust aan. Dat was de reactie op de spaarzaamheid in het ouderlijke huis, en dat bleef me mijn hele leven bij.

In religieus en nationaal opzicht bestond tussen stad en dorp geen tegenspraak, integendeel, ze vulden elkaar op verschillende wijzen aan. Godsdienstigheid bestond in het ouderlijke huis niet. In het begin bewaarde men nog de schijn: op grote feestdagen reden de ouders naar de synagoge van de kolonie.

Op zaterdagavonden naaide mijn moeder niet, tenminste niet openlijk. Maar ook deze rituele godsdienstigheid nam met de jaren af, met het opgroeien van de kinderen en het toenemen van de welvaart van het gezin. Vader geloofde reeds sedert zijn jeugd niet aan god en op latere leeftijd kwam hij daar voor moeder en de kinderen rond voor uit. Moeder zweeg liever over dit onderwerp en sloeg bij voorkomende gelegenheden de ogen ten hemel.

Toen ik zeven à acht jaar oud was, gold weliswaar het geloof aan god officieel nog als vanzelfsprekend. Eens vroeg mij een gast, wie ik als gewoonlijk door mijn ouders gedwongen mijn tekeningen moest laten zien en voor wie ik verzen moest opzeggen: “Nu, en wat is god?” “God”, antwoordde ik zonder aarzelen, “is een mens.” De gast schudde het hoofd: “Neen, god is geen mens.”

“Wat is god dan?” vroeg ik nu van mijn kant, want behalve mensen kende ik alleen nog dieren en planten. De gast, vader en moeder keken mij met een verlegen lachje aan, zoals volwassenen altijd doen wanneer kinderen aan de rotsvaste gemeenplaatsen gaan tornen.

“God is een geest”, zei de gast. Nu keek ik met een verlegen lachje naar de volwassenen, om uit te vorsen of ze me voor de mal hielden. Maar het was geen grap. Ik moest me er in schikken. Ik wende me aan de gedachte dat god een geest is. Zoals dat voor een klein natuurmens past, vermengde ik hem met mijn eigen ‘geest’, die ik ziel noemde en ik wist reeds dat de geest, d.i. de adem, met de dood ophoudt. Ik wist toen nog niet, dat die leer animisme heet.

Eens in mijn eerste vakantie, toen ik op de divan wilde gaan slapen, begon ik met de student I., die in Janovka logeerde en op de sofa lag, een gesprek over god. Aan het bestaan van god had ik tot dat ogenblik ten dele geloofd en ook ten dele niet geloofd, maar ik wilde graag een beslissing nemen.

“En waar blijft de ziel na de dood?” vroeg ik, terwijl mijn hoofd al op het kussen zakte. “En waar is die als de mens slaapt?” volgde het antwoord. “Ja, dan...”, antwoordde ik tegen de slaap vechtend. “En waar blijft de ziel van het paard als het dood gaat?” voegde I. er nog bij. Deze tegenwerping bevredigde mij volkomen en ik sliep rustig in.

In de familie Spenzer merkte men van godsdienstigheid niets, de oude tante uitgezonderd, die overigens niet meetelde. Toch wilde vader graag dat ik de bijbel in het oorspronkelijke kende, dat was een punt van zijn vaderlijke eerezucht en dus nam ik in Odessa bijbelles bij een zeer geleerde oude man. Het onderwijs duurde maar enige maanden en heeft mij niet bevestigd in het geloof van de vaderen. Toen ik in de woorden van de leraar een zekere tweeslachtigheid ontdekte, met betrekking tot de tekst die wij leerden, stelde ik voorzichtig en diplomatisch de vraag: “Als men, zoals velen geloven, aanneemt dat er geen god is, hoe is wereld dan ontstaan?” “Hm” antwoordde mijn leraar, “je kunt de vraag op hemzelf toepassen.” Precies zo listig drukte de oude man zich uit, ik begreep dat mijn godsdienstleraar niet aan god geloofde en ik stelde mij met het antwoord tevreden.

De leerlingen van de hogere burgerschool behoorden tot verschillende nationaliteiten en verschillende godsdiensten. Godsdienstonderwijs gaf men al naar de godsdienst waartoe men behoorde: aan de orthodoxen een pope, aan de protestanten een dominee, aan de katholieken een pater, de joden een godsdienstonderwijzer. De pope, een neef van de bisschop, en naar men zei een lieveling van de dames, had een jonge blonde Christuskop, maar was door en door salonfähig met een gouden bril, dik blond haar, in zijn optreden was hij ondragelijk zalvend. Voor het godsdienstonderwijs verdeelden de leerlingen zich, de andersdenkende verlieten de klas, zij passeerden de pope. Hij zette een eigenaardig gezicht, als hij de vertrekkenden met een uitdrukking van verachting, verzacht door waarachtig christelijk geduld, nakeek. “Waar ga je heen?” vroeg hij een van de vertrekkenden. “Wij zijn katholieken”, was het antwoord. “O, katholieken”, herhaalde hij hoofdschuddend, “zo-zo-zo. . . jullie?” “Wij zijn joden.” “Jo-den, jo-den, zo-, zo-, zo.” Voor de katholieken kwam de pater, die als een zwarte schaduw ongemerkt aan de deur verscheen en even ongemerkt weer verdween, zodat ik in al die jaren zijn gladgeschoren gezicht geen enkele maal goed kon opnemen. Een goedig man, Ziegelman geheten, leerde aan de joodse leerlingen de bijbel en de geschiedenis van het joodse volk. Niemand hechtte aan deze lessen veel waarde.

Het nationale moment nam in mijn bewustzijn geen zelfstandige plaats in omdat ik er in het alledaagse leven slechts weinig van bemerkte. Na de beperkende wetten van 1881 kon mijn vader wel geen land meer kopen, waarnaar hij steeds gestreefd had, maar moest het nu zogenaamd pachten. Ik had daar weinig mee te maken. Als de zoon van een gestelde grondbezitter behoorde ik eerder tot de bevoorrechten dan de onderdrukten. De taal van de familie en die op het erf werd gesproken was Russisch-Oekraïens. In de scholen werden joden weliswaar slechts tot een bepaalde procentnorm opgenomen, waardoor ik een jaar verloor. Maar later was ik steeds de eerste en voelde de ‘norm’ Een openlijke nationalistische hetze bestond in de school niet. Dat belette de nationaliteitenschakering onder de leerlingen en leraren. Een verborgen chauvinisme was wel aanwezig en uitte zich van tijd tot tijd. De geschiedenisleraar Ljubinov ondervroeg eens met bijzondere aandrang een Poolse leerling

over de vervolging van de orthodoxen door Polen in Wit-Rusland en Litouwen. Mizkevitsch, een donkere, tengere jongen, werd bleek, stond met op elkaar geklemde tanden en zei geen woord. “Nu, wat denk je ervan?” moedigde Ljubinov hem aan, met zichtbaar plezier. “Waarom zeg je niets?” Een van de leerlingen kon het niet langer aanzien en riep van zijn plaats: “Mizkevitsch is een Poolse katholiek.” “O. . . o. . .”, zei Ljubinov langzaam met goedgespeelde verwondering, “wij maken hier geen onderscheid.”

Ik reageerde op dezelfde wijze op de bedekte gemeenheden van de geschiedenisleraar tegen de Polen als op de prikkelbaarheid van de Fransman Burnand tegen de Duitsers en op het hoofdschudden van de pope tegen de joden. Waarschijnlijk heeft de nationale ongelijkheid een onderaardse stoot gegeven tot mijn ontevredenheid met het bestaande regime. Maar deze oorzaak loste zich op in de andere verschijnselen van sociale onrechtvaardigheid en speelde geen doorslaggevende, in het algemeen geen zelfstandige rol.

Het gevoel, dat het geheel gaat boven het deel, de wet boven het feit, de theorie boven de persoonlijke ervaring, groeide al in mij in mijn jonge jaren en versterkte zich mettertijd. Bij de vorming van dit gevoel, dat later de basis werd van mijn wereldbeschouwing, heeft de stad de beslissende invloed gehad. Als jongens die fysica leerden, bijgelovige opmerkingen maakten over de ‘zware’ dag, of over de pope, die iemand tegenkwam, greep verontwaardiging mij aan en een gevoel van verraden verstand. Ik was in staat tegen de muren op te klauteren om ze van hun schandelijk bijgeloof te bekeren.

Wanneer men zich in Janovka lang afmartelde met het uitmeten van een veld, dat de vorm van een trapezium had, rekende ik het in twee minuten uit volgens de Euclidische methode. Maar mijn uitkomst kwam niet overeen met die uit de praktijk en men geloofde mij niet. Ik liet een meetkundeboek zien, zwoer in naam van de wetenschap, was zeer opgewonden en werd grof: ik zag dat de mensen niet te overtuigen waren en raakte in vertwijfeling.

Ik had een hevig dispuut met onze werktuigkundige Ivan Vassiljevitsch, die de hoop een perpetuum mobile te maken niet wou opgeven. De wet van het behoud van arbeidsvermogen leek hem een uitvinding, die met de zaak niets te maken had. “Boeken en praktijk dat zijn er twee”, placht hij te zeggen.

Ik vond het dom en onuitstaanbaar, dat mensen in naam van ingekankerde dwalingen of zinloze fantasieën onomstotelijke waarheden afwezen. Later werd het gevoel van de superioriteit van het geheel over het deel een onafscheidelijk deel van mijn letterkundig werk en mijn politieke werkzaamheid. Het domme empirisme, het aanbidden van de dikwijls maar ingebeelde of verkeerd begrepen feiten, haatte ik. Ik zocht voor de feiten wetten. Dat voerde natuurlijk menigmaal tot voorbarige en verkeerde generalisering, vooral in mijn jeugd, toen mij voor het generaliseren zowel de boekenkennis als de levenservaring ontbraken. Maar op elk gebied zonder uitzondering kon ik mij slechts dan vrij bewegen en handelen als ik de draden van het geheel in handen hield. Het sociaal revolutionaire radicalisme, dat de geestelijke as van mijn gehele leven zou worden, is juist gegroeid uit deze intellectuele vijandschap voor het werken met delen, voor het empirisme, voor alle geestelijke vormeloosheid en theoretische wanorde.

Ik tracht mezelf in het verleden te zien. De knaap was ongetwijfeld eerzuchtig, driftig, misschien ook onverdraagzaam. Toen hij op de school kwam heeft hij ternauwernood een gevoel gehad van meerderheid over de jongens van zijn leeftijd. Wel werd hij in het dorp altijd aan de gasten vertoond, maar er was daar geen mogelijkheid tot vergelijkingen, en de stadsjongens die Janovka bezochten, bezaten steeds de onbereikbare meerderheid van het gymnasiast-zijn, verbonden met de superioriteit van de leeftijd, zodat men tegen hen wel

moest opzien. De school is een veld van verwoede wedijver. Van het ogenblik dat hij, de tweede ver achter zich latend, primus werd, voelde de kleine nakomeling uit Janovka dat hij meer kon dan de anderen. De jongens, die met hem omgingen, erkenden zijn meerderheid. Dat kon niet zonder invloed op zijn karakter blijven. De leraren prezen hem en velen, zoals Kryschanovsky, onderscheidden hem zeer bijzonder. In het algemeen behandelden de leraren hem goed, maar koel. De leerlingen waren verdeeld in trouwe vrienden en tegenstanders.

De knaap ontbrak het niet aan zelfkritiek. Hij stelde zichzelf integendeel zware eisen. Zijn kennis en karaktereigenschappen bevredigden hem niet en wel, hoe ouder hij werd, hoe minder. Onbarmhartig ontmaskerde hij zich bij een onwaarheid en maakte zich verwijten als hij een boek, dat de anderen al door iedereen gelezen veronderstelden, niet kende. Dat hing natuurlijk nauw samen met de eerezucht. De gedachte, dat men beter, verhevener en belezener moest zijn, liet hem geen rust. Hij dacht na over het lot van de mens in het algemeen en over het zijne in het bijzonder.

Op een avond vroeg Moissej Filippovitsch mij in het voorbijgaan: “Nu vriend, denk je ook over het leven na?” Mijn opvoeder nam vaak zijn vlucht tot schertsende retoriek, tot de ironisch theatrale toon. Maar het maakte indruk op mij. Ja, juist over het leven dacht ik na: maar ik kon mijn jongensachtige zorg voor de toekomst niet bij de rechte naam noemen. Het was alsof mijn opvoeder mij beluisterd had. “Ik heb goed geraden?” zei hij op een andere toon, klopte mij op de schouder ging in zijn kamer. Bestond er een politieke overtuiging in de familie Spenzer? Gematigd liberaal op humanistische basis. Moissej Filippovitsch had vage socialistische sympathieën, tolstojaans gekleurd. Politieke vragen werden bijna nooit aangeroerd, vooral niet in mijn tegenwoordigheid. Het is mogelijk dat daarbij een rol speelde de vrees dat ik zou overbrieven aan mijn kameraden en zo kwaad stichten. Wanneer echter in de gesprekken van de volwassenen toevallig revolutionaire gebeurtenissen werden genoemd, als bv. dat was in het jaar van de moord op Alexander II, dan klonk dat zo als iets uit het verleden, alsof men gezegd had: het jaar van de ontdekking van Amerika. Het milieu waarin ik leefde was niet politiek. Daarom had ik gedurende mijn schooljaren geen politieke mening en ook de behoefte daaraan niet gevoeld. Maar mijn onbewust streven was oppositioneel. Het was een grote vijandigheid tegen het bestaande, tegen onrechtvaardigheid, willekeur. Van waar kwam die? Uit de toestanden in het tijdperk Alexander III, uit politieoverheersing, grondbezittersuitbuiting, beambten omkoopbaarheid, nationale beperkingen, uit de onrechtvaardigheden op school en op straat, uit het leven met boerenjongens, dienstboden, arbeiders, uit gesprekken in de werkplaats, uit de humane geest in de familie Spenzer, uit de gedichten van Nekrassov en andere boeken, uit de gehele maatschappelijke atmosfeer. Deze oppositionele stemming heb ik in de aanraking met twee schoolmakers, Rodsevitsch en Kologrivov, ontdekt.

Vladimir Rodsevitsch was de zoon van een overste en een tijdlang tweede in de klas. Hij vroeg zijn ouders verlof mij een zondag uit te nodigen. Ik werd koel maar goed ontvangen. De overste en zijn vrouw spraken weinig met mij, hoorden mij uit. In de drie à vier uur, die ik daar in huis doorbracht, stiet ik tweemaal op iets vreemds en verontrustends, ja vijandigs: toen over de godsdienst en de overheid werd gesproken. In de familie Rodsevitsch heerste een toon van conservatieve vroomheid, die mij aandeed als een stoot in de borst. Vladimirs ouders wilden hem niet toestaan mij te bezoeken en zo braken onze betrekkingen af. Na de eerste revolutie kreeg in Odessa een lid van de Zwarte Honderd grote populariteit, een Rodsevitsch, stellig een lid van deze familie.

Nog sterker was het tweede geval. Kologrivov was midden in de cursus dadelijk in de tweede klas gekomen en viel daar als een vreemd lichaam binnen, hij was groot, log en buitengewoon vlijtig. Hij leerde zoveel mogelijk van buiten. Reeds in de eerste maand ontstond in zijn door louter van buiten leren een grote warwinkel. Als de aardrijkskundeleraar hem voor de kaart liet komen, begon Kologrivov zonder de vraag af te wachten: “Jezus Christus heeft de wereld de volgende geboden. . .” Op de aardrijkskundeles volgde nl. de catechisatie. In een gesprek met deze Kologrivov, die mij, de beste leerling van de klas, achting toedroeg, had ik terloops een kritische opmerking over onze directeur gemaakt. “Mag men zo over een directeur spreken?” vroeg Kologrivov mij met oprechte verontwaardiging. “Waarom niet?” antwoordde ik met nog oprechter verbazing. “Hij is toch een autoriteit. En als een autoriteit je beveelt op het hoofd te lopen, dan moet je dat doen en niet kritiseren.” Juist zo zei hij het. Deze volmaakte formulering verblufte mij. Ik kon toen nog niet begrijpen dat de jongen slechts dat herhaalde, wat hij wel dikwijls in zijn familie van lijfeigenen had gehoord. En ofschoon ik nog geen eigen overtuiging bezat, voelde ik duidelijk dat er meningen waren die ik nooit zou kunnen aanhangen, zoals ik eten met maden nooit zou kunnen eten.

Naast de doffe vijandschap voor het politieke regime in Rusland, ontstond onmerkbaar een idealisering van het buitenland: West-Europa en Amerika. Uit enkele opmerkingen, die de fantasie aanvulde, ontstond het beeld van een hoge, gelijkmatige, alles omvattende cultuur. Later verbond zich daarmee de voorstelling van een ideale democratie. Het jonge rationalisme meende: is iets eenmaal begrepen, dan wordt het verwezenlijkt.

Het scheen daarom onwaarschijnlijk dat in Europa nog bijgeloof heerste, dat de kerk daar een grote rol speelde en dat men in Amerika de zwarten kon vervolgen. Deze uit de kleinburgerlijk-liberale omgeving in vlees en bloed overgegane idealisering hield nog stand, toen ik revolutionair inzicht kreeg. Ik zou in die jaren zeer verwonderd zijn geweest wanneer ik had gehoord — wanneer ik het had kunnen horen — dat de Duitse republiek door een sociaaldemocratische regering gekroond, monarchisten op zijn grondgebied duldt en revolutionairen het asielrecht weigert. Sinds die tijd heb ik gelukkig opgehouden over veel mij te verwonderen. Het leven heeft het rationalisme uit me verdreven en heeft me dialectiek geleerd. Zelfs Herman Müller kan me niet meer in verbazing brengen.

Het jaar van de omkeer

De politieke ontwikkeling van Rusland sedert het midden van de vorige eeuw wordt bij decennia berekend. De zestiger jaren — na de Krimoorlog — waren een tijdperk van verlichting, vormden als het ware voor ons een verkorte achttiende eeuw. In het volgende decennium trachtte het intellect uit de verlichte ideeën praktische gevolgtrekkingen te maken: ze begonnen met ‘tot het volk te gaan’ met als doel revolutionaire propaganda en eindigden met het terrorisme. De zeventiger jaren zijn in de geschiedenis hoofdzakelijk bekend als de jaren van de ‘Narodnaja Wolna’ [= ‘Volkswil’ is zowel de naam van een krant als van een politieke richting]. De beste elementen van deze generatie zijn omgekomen in het vuur van de dynamietstrijd. De vijand bleef al zijn stellingen bezetten.

Daarna kwam het decennium van het verval, de teleurstelling, het pessimisme, van het religieus en moreel zoeken — dat waren de tachtiger jaren. Onder bescherming van de reactie voltrok zich echter de stille arbeid van de krachten van het kapitalisme. De negentiger jaren brachten de arbeidersstakingen en de marxistische ideeën. De nieuwe vooruitgang bereikt zijn hoogtepunt in het eerste decennium van de nieuwe eeuw, dat was het jaar 1905.

De tachtiger jaren stonden in het teken van de opperprocurator van de Heilige Synode, Pobedonoszew, van de classicus van de absolutistische macht en de algemene stilstand. De liberalen beschouwde hem als het zuiverste type van een bureaucraat, die het leven niet kent. Maar zo was het niet gesteld. Pobedonoszew taxeerde de tegenstellingen die diep in het volk leefden, op meer nuchtere en ernstige wijze dan de liberalen dat deden. Hij begreep: maakte men de schroeven los, dan zou de druk van beneden de sociale voorhoede zonder pardon omverhalen en als as verwaaien zou alles wat niet slechts Pobedonoszew, maar ook de liberalen beschouwden als de pijlers van cultuur en moraal. Pobedonoszew had dieper inzicht in de dingen dan de liberalen. Het is niet zijn schuld dat het historische proces sterker was dan dat byzantijnse stelsel, dat degene die Alexander III en Nicolaas II inspireerde, zo krachtig had weten te verdedigen.

In de stille tachtiger jaren, toen de liberalen meenden dat alles dood was voelde Pobedonoszew een onderaards gerommel en onderdrukte stoten. Het was ook in de kalmste jaren van de regering van Alexander III niet rustig. “Het was en het is moeilijk en — hoe bitter de bekentenis ook moge zijn — het zal moeilijk zijn”, schreef hij aan zijn vertrouwelingen. “Ik blijf mij bezwaard gevoelen, omdat ik ieder uur zie en voel hoe de geest van de tijd en hoe de mensen geworden zijn. . . Vergelijkt men het tegenwoordige met een vroeger verleden, dan krijgt men het gevoel dat men in een andere wereld leeft, waarin alles een achterwaartse ontwikkeling doormaakt, naar de oorspronkelijke chaos en te midden van deze gisting voelen wij ons onmachtig.” Pobedonoszew beleefde het jaar 1905 toen de onderaardse stoten, die hem zo beangstigden, zich een uitweg naar buiten baanden en het fundament en de massieve muren van het gehele oude gebouw de eerste scheuren kregen. Als het officiële jaar van de politieke omkeer in het land wordt beschouwd 1891, dat zich onderscheidde door misoogst en honger. Het nieuwe decennium draaide niet alleen in Rusland om het arbeidersvraagstuk. In het jaar 1891 nam de Duitse sociaaldemocratie in Erfurt haar programma aan. Paus Leo XIII gaf een encycliek uit, die gewijd was aan de positie van de arbeiders. Wilhelm II hield zich bezig met sociale ideeën waarin dwaze onwetendheid zich paarde aan bureaucratische romantiek. De toenadering van de tsaar tot Frankrijk verzekerde een toestroming van kapitaal naar Rusland. De benoeming van Witte tot minister van financiën opende een tijdperk van bescherming van

de industrie. De stormachtige ontwikkeling van het kapitalisme kweekte die ‘geest des tijds’, die Pobedonoszew zo gekweld had door dreigende vermoedens.

De politieke stap voorwaarts in de richting van activiteit openbaarde zich vooral in de intellectuele kringen. Steeds meer en steeds beslist traden jonge marxisten op. Tegelijkertijd ontwaakte weer het ingesluimerde ‘narodnitschestwo’ (Volksbeweging).

In 1893 verscheen legaal het eerste marxistische boek, dat Peter Struve als auteur had. Ik ging toen mijn veertiende jaar in, ik stond nog ver van deze dingen.

In 1894 stierf Alexander III. Zoals steeds in dergelijke gevallen hoopten de liberalen steun te vinden bij de troonopvolger. Hij antwoordde met een trap. Op een receptie van Semstwo-vertegenwoordigers noemde de jonge tsaar de constitutionele verwachtingen ‘onzinnige dweperij’. Deze toespraak was in alle kranten verschenen. Het verhaal ging van mond tot mond dat op het papier, waarvan de tsaar zijn rede had gelezen, stond: ‘ongegrunde dweperijen’, maar in zijn opwinding had de tsaar zich scherper uitgedrukt dan oorspronkelijk zijn bedoeling was geweest. Toen was ik vijftien jaar. Zonder mij rekenschap te geven van het waarom, stond ik aan de kant van de ‘onzinnige dweperijen’, niet de kant des tsaren. Ik had een vaag geloof in de geleidelijke volmaking, die het achterlijke Rusland dichterbij het vooruitstrevende Europa zou brengen. Verder gingen mijn politieke ideeën niet.

Het handeldrijvende, veel nationaliteiten tellende, bonte, schreeuwende Odessa bleef politiek ver achter bij de andere centra. In Petersburg, Moskou, Kiev, bestonden toentertijd reeds talrijke, socialistische groepen in de scholen. In Odessa had men dat nog niet. In 1895 stierf Friedrich Engels. In verschillende Russische steden wijdden de studenten en verenigingen van scholieren geheime referaten aan Engels’ dood. Ik ging toen mijn zestiende jaar in. Maar ik kende niet eens de naam van Engels en zou nauwelijks in staat zijn geweest iets bepaalds over Marx te zeggen: wellicht wist ik toen nog niets van hem.

Mijn politieke stemming in de school was vaag oppositioneel, meer niet. Over politieke kwesties werd in mijn tijd in de school nog niet gesproken. Fluisterend vertelde men dat in de particuliere gymnastiekzaal van de Tsjech Novak de een of andere club vergaderde, dat er arrestaties hadden plaats gehad en dat Novak, die bij ons gymnastiekles gaf, daarom ontslagen was en vervangen door een officier. In de kringen waarmee ik door de familie Spenser in aanraking kwam, was men met het regime ontevreden, maar beschouwde het als onwankelbaar. De stoutmoedigste droomden van een constitutie, die na enige tientallen jaren zou komen. Van Janovka kunnen wij zwijgen. Toen ik na de school afgelopen te hebben met vage, democratische ideeën in het dorp kwam werd mijn vader plotseling opmerkzaam en verklaarde vijandig: “Dat zal over driehonderd jaar nog niet verwezenlijkt zijn.” Hij was overtuigt dat het streven van de hervormers zonder vooruitzicht was en was bang voor zijn zoon. Toen mijn vader in 1921, nadat hij aan het witte en rode gevaar was ontsnapt, bij mij in het Kremlin kwam, vroeg ik hem schertsend: “Herinnert u zich nog, dat u zei dat het tsaristische regime nog driehonderd jaar zou bestaan?” De oude man lachte fijntjes en antwoordde in het Oekraïns: “Wel heb jij ditmaal dan eens gelijk” . . .

In het begin van de negentiger jaren stierf in het intellect de tolstojaanse gezindheid geleidelijk uit. Het marxisme verdrong met steeds meer succes het narodnitschestwo. Van de echo’s van deze geestelijke strijd stonden de kranten van alle richtingen vol. Overal sprak men over de op zichzelf vertrouwende jonge mensen, die zich materialisten noemden. Met dat alles maakte ik voor het eerst kennis in 1896. De vragen van de persoonlijke moraal, die met de passieve ideologie van de tachtiger jaren zo nauw verbonden waren, beroerden mij in een tijdperk waarin de ‘zelfvolmaking’ niet zozeer een geestelijke richting als wel een organische

behoefte van mijn geestelijke groei was. De zelfvolmaking voerde echter spoedig tot de vraag naar de 'wereldbeschouwing', die mij weer voor de keus stelde: narodnitschestwo of marxisme. De strijd van deze richtingen greep mij aan slechts weinige jaren na de algemene geestelijke omwenteling in het land. Toen ik mij bezig ging houden met het abc van de economische wetenschap en mezelf de vraag voorlegde of Rusland de fase van het kapitalisme moest doorlopen, hadden de marxisten van de oudere generatie reeds de weg tot de arbeiders gevonden en waren in sociaaldemocraten veranderd.

Het eerste grote kruispunt op mijn levensweg bereikte ik politiek zelfs voor mijn toenmalige leeftijd van zeventien jaar zeer weinig voorbereid. Teveel vragen drongen zich gelijktijdig aan mij op, zodat de nodige logica en consequentie zoek raakten. Rusteloos wendde ik mij van de ene vraag tot de andere. Eén ding kan met zekerheid gezegd worden: het leven had in mijn bewustzijn reeds een behoorlijke voorraad sociaal protest vastgelegd. Waarin bestond dat? In medegevoel met de onderdrukten en in verontwaardiging over de onrechtvaardigheid. Het laatste gevoel was wellicht het sterkste. In het totaal van indrukken uit mijn dagelijks leven kwam sedert mijn prille jeugd de menselijke ongelijkheid in haar meest grove en onbedekte vormen naar voren; de onrechtvaardigheid had dikwijls het karakter van openlijke wetteloosheid, de menswaardigheid werd bij iedere stap gekwetst. Het is voldoende te herinneren aan het afranselen van de boeren. Dat alles nam ik in mij op nog voor alle theorieën en het schiep een voorraad indrukken met groot ontploffingsvermogen. Misschien heb ik juist daardoor een tijdlang gearzeld met die grote consequenties, die ik uit de waarnemingen van de eerste periode van mijn leven moest trekken.

Toch was er nog een andere kant aan mijn ontwikkeling. Bij het volgen van de ene generatie op de andere, klemt de dode zich niet zelden aan de levende vast. Zo stond het met dat geslacht van Russische revolutionairen, wier prille jeugd was verlopen onder de druk van de atmosfeer van de tachtiger jaren. Ondanks de grote perspectieven, die de nieuwe leer opende, werden de marxisten in werkelijkheid gevangen van de conservatieve ideeën van de tachtiger jaren — zij toonden zich onbekwaam tot stout initiatief, schrokken terug voor hinderpalen, verwezen de revolutie naar een onbepaalde toekomst en hielden er toe over het socialisme te beschouwen als een evolutie arbeid van eeuwen. In een gezin als dat van de familie Spenser zou de stem van de politieke kritiek enige jaren vroeger of later veel luider geklonken hebben. Ik vertoefde er in de meest doodse jaren. Politieke gesprekken werden in de familie bijna niet gevoerd, grote kwesties ging men uit de weg. In de school idem. Ik heb ongetwijfeld uit deze atmosfeer van de tachtiger jaren veel ingezogen. Later, toen ik mij reeds tot revolutionair vormde, betrapte ik mijzelf op wantrouwen in de massa-actie, op een leerstellige, abstracte, dus sceptische beschouwing van de revolutie. Met dit alles moest ik innerlijk strijd voeren — door nadenken, lezen en voornamelijk ondervinding — tot ik in mijzelf de elementen van psychische onbuigzaamheid had overwonnen.

Maar het kwade komt niet zonder het goede. Wellicht heeft mij juist de omstandigheid, dat ik bewust de weerklank van de tachtiger jaren in mezelf moest bestrijden, de mogelijkheid geopend, ernstiger, concreter en dieper op de fundamentele vraagstukken van de massa-actie in te gaan. Alleen datgene beklijft, wat in de strijd veroverd wordt. Maar dit alles heeft betrekking op de latere hoofdstukken van mijn boek.

De zevende klas bezocht ik in Nikolajev, niet meer in Odessa. Nikolajev was kleinsteds, de school stond op een lager peil. Maar het schooljaar in Nikolajev - 1896 — werd het jaar van omkeer in mijn jeugd, want het stelde mij voor de vraag waar mijn plaats was in de menselijke samenleving. Ik woonde bij een familie met volwassen kinderen, die reeds door

de nieuwe stroming gegrepen waren. Het is de moeite waard op te merken dat ik eerst in gesprekken de ‘socialistische utopieën’ beslist afwees. Ik speelde de scepticus, die dat alles al achter zich had liggen. Op politieke vragen reageerde ik op een ironische toon die mijn meerderheid moest doen uitkomen. De hospita bewonderde mij en hoewel niet van ganser harte stelde ze mij ten voorbeeld aan haar eigen kinderen, die iets ouder waren dan ik en zich naar links richtten.

De strijd was voor mij te ongelijk. Ik deed mijn best mij te onttrekken aan de persoonlijke invloed van de jonge socialisten, met wie het lot mij had samengebracht. Ik hield het slechts enkele maanden vol. De ideeën die in de lucht hingen waren sterker dan ik. Temeer waar ik eigenlijk niets zo zeer wenste, als mij aan hun macht te onderwerpen. Na een verblijf van enige maanden in Nikolajev was ik geheel veranderd. Ik liet de pose van conservatief varen en stuurde op links aan, zo heftig dat mijn nieuwe vrienden er door werden afgeschrikt. “Wat is dat nu?” zei mijn hospita, “geheel ten onrechte heb ik je aan mijn kinderen ten voorbeeld gesteld.”

Ik verwaarloosde mijn schoolstudie. De uit Odessa meegebrachte kennis was toereikend om de officiële plaats van eerste leerling te behouden. Maar ik verzuimde steeds vaker de school. Eens kwam de inspecteur van de school mij thuis opzoeken om de oorzaak van mijn wegblijven na te gaan. Ik voelde mij hierdoor diep vernederd. De inspecteur echter was beleefd, hij overtuigde er zich van dat het een ordelijke familie was, bij wie ik inwoonde, dat mijn kamer netjes was en ging kalm weer heen. Onder mijn matras lagen enige verboden brochures.

Behalve de socialistisch gezinde jeugd ontmoette ik in Nikolajev voor het eerst enige voormalige bannelingen die hier onder politietoezicht stonden. Het waren onbeduidende personen uit het tijdperk van verval van de narodniki-beweging. Sociaaldemocraten kwamen toentertijd nog niet uit Siberië terug, men begon ze nauwelijks daarheen te verbannen. Twee elkaar ontmoetende stromingen deden een geestelijke maalstroom ontstaan. Ook ik tolde daarin enige tijd rond. In de narodnitschwestwo was het een duffe boel. Het marxisme schrikte mij af door zijn zogenaamde ‘begrensdheid’. Brandend van ongeduld deed ik mijn best de idee met mijn gevoel te benaderen. Gemakkelijk was dat niet. In mijn omgeving was niemand die een betrouwbare steun had kunnen zijn. Bovendien gaf elk gesprek mij de bittere, smartelijke, vertwijfelde overtuiging van mijn onwetendheid.

Ik leerde tuinman Schwigovsky, een Tsjech kennen en raakte met hem bevriend. In hem zag ik voor het eerst een arbeider die er kranten op nahield, Duits las, de klassieken kende en onbeperkt deelnam aan discussies van marxisten en narodniki. Zijn hut in de tuin, die uit één kamer bestond, was de verzamelplaats van de in de stad aanwezige studenten, van voormalige Siberische bannelingen en van de jeugd. Door bemiddeling van Schwigovsky kon men een verboden boek krijgen. In de gesprekken van de bannelingen kwamen de namen voor van de narodowolzi: Scheljabow, Perowskaja, Figner — niet als helden van een legende, maar als levende mensen met wie, zo al niet deze bannelingen zelf, dan toch hun oudere vrienden in aanraking waren gekomen. Ik had het gevoel of ik als kleine schakel in een grote keten werd opgenomen.

Ik viel op de boeken aan uit angst dat mijn gehele leven niet lang genoeg zou zijn om mij op de daad voor te bereiden. Ik las nerveus, ongeduldig, onsystematisch. Van de verboden brochures uit het voorafgaande tijdperk koos ik John Stuart Mill: *Logica*, daarna nam ik *Oervormen der cultuur* van Lippert, nog voor ik het eerste boek voor de helft gelezen had. Het nuttigheidssysteem van Bentham scheen mij het laatste woord van menselijk denken. Enige

maanden lang was ik een onschokbaar benthamist. Op dezelfde lijn lag de geestdrift voor de realistische esthetiek van Tschernyshevsky. Nog voor ik Lippert uit had, wierp ik mij op *De geschiedenis van de Franse revolutie* van Mignet. Elk boek bleef op zichzelf staan, nam geen plaats in een algemeen systeem. De strijd om een systeem droeg een gespannen, vaak vertwijfeld karakter. Tegelijkertijd voelde ik mij door het marxisme afgestoten, juist omdat het zo'n afgerond systeem was.

Terzelfder tijd begon ik ook kranten te lezen niet zoals in Odessa, maar uit een politiek gezichtspunt. De hoogste autoriteit genoot toen het Moskouse liberale blad *Russkyye Wedomosty* (Russisch Nieuws). Wij lazen het niet, wij bestudeerden het, te beginnen met de impotente hoofdartikelen van de professoren tot aan de wetenschappelijke feuilletons toe. De trots van de krant waren de buitenlandse correspondenties, vooral die uit Berlijn. Uit de *Russkyye Wedomosty* kreeg ik de eerste voorstelling van het politieke leven van West-Europa, vooral van de parlementaire partijen. Het is moeilijk om me nu in te denken in de opwindende waarmee wij toen de speeches van Bebel en zelfs van Eugen Richter volgden. Tot op de huidige dag herinner ik mij een zin die Daschinsky de politiebeamten, die het parlamentsgebouw binnentraden, toeschreeuwde: "Ik ben de vertegenwoordiger van dertigduizend Gallische arbeiders en boeren, wie durft mij aanraken?" Wij stelden ons daarbij de titanische gestalte van een Gallische revolutionair voor.

Het toneelmatige van het parlementarisme placht ons, ach zo bitter te bedriegen. De successen van het Duitse socialisme, de presidentskiezingen in de Verenigde Staten, de kloppartijen in de Rijksdag te Wenen, de intriges van de Franse royalisten, dat alles boezemde ons meer belang in dan ons eigen lot.

Intussen werd mijn verhouding tot mijn familie steeds slechter. Toen mijn vader naar Nikolajev kwam om graan te verkopen, hoorde hij op een of andere manier wie mijn nieuwe bekenden waren. Hij vermoedde het dreigende gevaar en trachtte het met de macht van zijn vaderlijk gezag af te wenden. Wij hadden stormachtige gesprekken. Onverzoenlijk streed ik voor mijn zelfstandigheid, voor het recht mijn weg zelf te kiezen.

Het slot was, dat ik afzag van verdere geldelijke steun van mijn familie, mijn kamers opzegde en verhuisde naar Schwigovsky, die ondertussen een andere tuin met ruimere hut had gehuurd. Hier leefden we met ons zessen in een 'commune'. 's Zomers was het aantal groter door enige tuberculeuze studenten die frisse lucht nodig hadden. Wij leefden als Spartanen, zonder lakens op de bedden, voedden ons met soep die wij zelf kookten. Wij droegen blauwe kielen, ronde strohoeden en zwarte stokken. In de stad dacht men dat wij lid waren van een geheime sekte. Wij lazen zonder systeem, debatteerden heftig, richtten onze blik hartstochtelijk op de toekomst en waren op onze wijze gelukkig.

Na een tijd stichtten wij een vereniging tot verbreiding van goede lectuur onder het volk. Wij hielden een geldinzameling, kochten goedkope boeken, maar wisten niet hoe ze uit te delen. In de tuin van Schwigovsky werkte een arbeider en een leerling. Onze beschavingsenergie vierden wij allereerst op die beiden bot. Maar de arbeider ontpopte zich als een verklede politieagent, die men met opzet in de tuin had gesmokkeld om ons te bewaken. Hij heette Kyril Tschorshevsky. Hij stelde ook de leerling in verbinding met de politie. Deze stal een pak boeken voor het volk en bracht het naar het politiebureau. Ons begin was dus een grote mislukking. Wij bleven echter vertrouwend op de toekomst hopen.

Ik schreef voor een orgaan van de narodniki in Odessa, een polemisch artikel tegen het eerste marxistische maandschrift. Het artikel bevatte veel citaten en epigrammen en veel venijn. Overigens had het weinig inhoud. Ik verzond het artikel per post en ging er na acht

dagen zelf heen om het antwoord te halen. De redacteur bekeek door een grote bril met sympathie de schrijver, die een dikke haardos had en nog geen spoor van baard of knevel. Het artikel heeft nooit het licht gezien. Niemand heeft daar iets bij verloren, ikzelf wel het allerminst.

Toen het verkozen bestuur van de openbare bibliotheek de jaarlijkse contributie van vijf op zes roebel bracht, zagen wij daarin een schending van de democratie en sloegen alarm. Enige weken lang hielden wij ons nergens anders mee bezig dan met de voorbereiding voor de algemene vergadering van de bibliotheek. Allen keerden wij onze democratische zakken om, verzamelden roebels en tienkopekenstukken om nieuwe meer radicale leden te doen inschrijven, velen waarvan het niet alleen ontbrak aan de zes roebel contributie, maar ook aan de bij de statuten vereiste leeftijd van twintig jaar. Het in de bibliotheek aanwezige boek voor bijzondere wensen of klachten, veranderden wij in een demonstratie van protesten. In de jaarvergadering botsten twee partijen op elkaar: de ambtenaren, leraren, liberale grondbezitters en marineofficieren aan de ene, wij, de democratie, aan de andere kant. De overwinning was over de gehele linie aan ons: wij verlaagden de jaarlijkse contributie weer tot vijf roebel en kozen een nieuw bestuur. Nauwelijks was het ene afgedaan of wij hielden ons reeds met iets anders bezig, zo besloten wij een universiteit op te richten met een op reciprociteit berustend systeem van onderwijs. Er waren ongeveer twintig toehoorders. Ik moest de voordrachten over sociologie houden. Dat klonk deftig. Na twee goed geslaagde voordrachten voelde ik plotseling dat mijn stof uitgeput was. De tweede docent, die opgedragen was een cursus over de Franse revolutie te houden, raakte bij de eerste zinnen in de war en beloofde de voordracht op schrift te zullen stellen. Hij hield zijn belofte niet. En zo eindigde deze onderneming.

Met deze tweede docent, de oudste van de gebroeders Sokolovsky, besloot ik een drama te schrijven. Tot dit doel traden wij zelfs tijdelijk uit de commune en verborgen ons in een kamer, zonder iemand ons adres te zeggen. Ons stuk was vol sociale tendensen op een achtergrond van strijd van de geslachten. Ofschoon de beide auteurs nog min of meer wantrouwend tegenover het marxisme stonden, stelde de narodnik in het stuk een invalide figuur voor, terwijl opgewektheid, frisheid en hoop aan de kant van de jonge marxist waren. Dat was de macht van de tijd. Het romantische element ontbrak niet: de door het leven verslagen revolutionair van de oudere generatie verliefd zich nl. in een marxistische vrouw, maar deze beantwoordt zijn liefdesverklaring met een onbarmhartige toespraak over de ineensstorting van de narodnitschestwo.

Het was geen gering stuk werk. Menigmaal schreven wij samen, elkaar aanvurend en verbeterend, menigmaal ook verdeelden wij de tonelen en elk moest in een dag een scène of monoloog afmaken. Ik moet bekennen dat er aan monologen geen gebrek was. 's Avonds kwam Sokolovsky uit dienst en had tijd de klachten van de door het leven toegetakelde held van de zeventiger jaren breed uit te meten. Ik kwam van Schwigovsky of van mijn lessen terug. De dochter van de hospita bracht ons de samowar. Sokolovsky haalde brood en worst uit zijn zak. Door een geheimzinnig pantser van de buitenwereld gescheiden brachten de dramaturgen de rest van de avond in harde arbeid door. Het eerste bedrijf maakten wij af op een pakkend slot na voor het gordijn valt. De overige bedrijven, vier in getal, waren slechts als schema's klaar. Hoe verder we kwamen, hoe meer onze belangstelling in het werk afnam. Na enige tijd besloten we onze geheime verblijfplaats op te geven en het afmaken van het drama naar later te verschuiven. Sokolovsky bracht het manuscript in een ander huis. Later, toen wij al in de gevangenis te Odessa zaten, trachtte Sokolovsky door bemiddeling van zijn

familieleden het manuscript op te sporen. Misschien had hij bedacht dat de verbanningstijd zich het best eigende voor de bewerking van het drama. Maar het manuscript was niet te vinden. Het was spoorloos verdwenen. Het meest waarschijnlijke is dat de mensen, die het in bewaring hadden, na de arrestatie van de ongelukkige schrijvers, ertoe overgegaan waren de papieren te verbranden. Ik berustte er te gemakkelijker in, omdat op mijn en verdere, niet altijd effen levensweg manuscripten van onvergelijklijk meer belang verloren zijn gegaan.

Mijn eerste revolutionaire organisatie

In de herfst van 1896 bezocht ik toch mijn dorp nogmaals. Maar verder dan tot een korte wapenstilstand met de familie kwam het niet. Mijn vader stond er op dat ik ingenieur werd. Ik zelf weifelde nog tussen de wiskunde, die mij zeer aantrok, en de revolutie, die geleidelijk beslag op mij ging leggen. Werd dat probleem thuis aangeroerd, dan ontstond er hooglopende onenigheid. Allen keken somber, allen hadden verdriet, mijn oudste zuster schreide in stilte, niemand wist wat te beginnen. Een oom, die in het dorp logeerde, een ingenieur en bezitter van een fabriek in Odessa, haalde me over enige tijd bij hem te komen. Dat was althans een tijdelijke oplossing van het geval. Ik bleef enige weken bij mijn oom. Wij discussieerden over winst en meerwaarde. Mijn oom was sterker in het opstrijken van winst dan in het geven van een verklaring erover. Ik haastte me niet met me aan te melden voor de wiskundige faculteit. Ik leefde in Odessa en zocht. Wat? In de eerste plaats — mijzelf. Ik leerde bij toeval enige arbeiders kennen, verschaftte mij illegale lectuur, gaf les, gaf in het geheim cursussen aan de oudste leerlingen van de ambachtsschool, debatteerde met marxisten en trachtte nog steeds hun geen gelijk te geven. Met de laatste herfststoomboot vertrok ik naar Nikolajev en vestigde mij weer in de Schwigovsche tuin.

Het oude leventje begon weer. Wij debatteerden over de laatste nummers van de radicale tijdschriften, over het darwinisme, bereidden ons voor op iets onbepaalds en wachtten. Wat was de onmiddellijke aanleiding tot het ter hand nemen van de revolutionaire propaganda? Het is moeilijk die vraag te beantwoorden. De drang kwam van binnen uit. In de intellectuele kringen, waarin ik verkeerde, hield niemand zich ernstig bezig met revolutionair werk. Het was ons duidelijk, dat tussen onze eindeloze discussies bij de thee en een revolutionaire organisatie een diepe afgrond lag. Wij wisten, dat ons in verbinding te stellen met arbeiders illegale arbeid vereiste. Wij spraken dat woord ernstig, eerbiedig, bijna mystiek uit. Wij twijfelden er niet aan, dat wij tenslotte van het theedrinken tot dat illegale werk zouden overgaan, maar niemand zei duidelijk wanneer en hoe dat zou gebeuren. Om onze aarzeling te verontschuldigen zeiden wij steeds: wij moeten ons voorbereiden. En dat was nog niet zo verkeerd.

Maar er was iets veranderd in de lucht en dat verhaastte onze overgang tot de weg van de revolutionaire propaganda. Deze verandering voltrok zich niet onmiddellijk in Nikolajev, maar in het gehele land, in de eerste plaats in de hoofdsteden, maar haar gevolgen waren ook bij ons merkbaar. In 1896 ontstonden in Petersburg de beroemde massastakingen van de wevers. Dat gaf het intellect moed. Toen ze het ontwaken van de zware reserve voelden, werden de studenten stoutmoediger. In de zomer, met Kerstmis en met Pasen kwamen tientallen studenten naar Nikolajev en brachten de echo mee van de strijd in Petersburg, Moskou, en Kiev. Enigen van hen waren verwijderd van de universiteit en zij, nog kort geleden gymnasiasten, keerden terug omgeven door de stralenkrans van strijders. In februari 1897 had in de Peter- en Paulvesting de vrouwelijke studente Wetrowa zich door verbranding om het leven gebracht. Dit drama, dat nooit geheel werd opgehelderd, had allen wakker geschud. In de universiteitssteden vonden onlusten plaats. Het aantal arrestaties en verbanningen nam toe.

Ik ging over tot de revolutionaire arbeid op het ogenblik van de ‘Wetrow’ demonstraties. Dat ging zo: Ik liep door de straten met het jongste lid van onze commune, Grigory Sokolovsky, een jongen van mijn jaren. “Nu moeten wij ook beginnen”, zei ik. . . “Ja,

dat moeten wij”, antwoordde Sokolovsky, “maar hoe?” “Ja, juist, hoe?” “We moeten arbeiders zoeken, op niemand wachten, aan niemand vragen. Arbeiders zoeken en beginnen.” “Die zijn wel te vinden”, zei Sokolovsky, “ik heb een tuinman gekend, een lid van de godsdienstige sekte. Hem zal ik opzoeken.”

Nog diezelfde dag ging Sokolovsky naar de boulevard om de man te zoeken. Maar hij woonde er sinds lang niet meer. Er was daar een vrouw en die vrouw had een kennis, die ook sektariër was. En door deze bekende van de ons onbekende vrouw maakte Sokolovsky kennis met enige arbeiders, o.a. de elektrotechnicus Ivan Andrejevitsch Moechin, die spoedig daarna de hoofdpersoon van de organisatie werd. Sokolovsky kwam met schitterende ogen van zijn verkenningstocht terug: “Deze mensen — dat zijn mensen!”

De volgende dag zaten wij in een café, een groepje van vijf à zes personen. De muziekautoomaat naast ons maakte een hels spektakel en doordoor was ons gesprek voor anderen onverstaaanbaar. Moechin, een fiere man met een puntbaardje, knijpt zijn verstandig linker oog sluw dicht, beschouwt welwillend, maar een beetje bedenkelijk mijn baardeloos gezicht en verklaart mij zakelijk met af en toe een pauze om zijn woorden kracht bij te zetten: “Het evangelie doet voor mij in deze dienst als een haak. Ik begin met de godsdienst en ga over op het leven. Met behulp van witte bonen heb ik dezer dagen iemand de gehele waarheid onthuld.” “Met witte bonen?” “Heel eenvoudig: ik leg een boon op tafel — dat is de tsaar, leg er andere bonen omheen, dat zijn de ministers, de bisschoppen, de generaals, dan volgt de adel, de handel, en de overige hoop witte bonen dat is het gewone volk. Nu vraag ik: Waar is de tsaar? Hij wijst op het midden. Waar zijn de ministers? Hij wijst er omheen. Zoals ik het hem heb aangeduid, noemt hij het op. Maar nu opgepast, opgepast. . .” Ivan Andrejevitsch knijpt de ogen nog sluw dicht en wacht even. “Dan gooi ik alle bonen met de hand door elkaar. Wijs mij nu wie de tsaar is, wie de ministers zijn.” “Wie kan dat nu nog weten”, zegt hij. “Ik kan hem niet meer vinden.” “Dat is het juist, dat je hem niet meer vinden kunt, zo moet men alle bonen door elkaar gooien zeg ik.”

Ik ben een en al geestdrift, terwijl ik naar Ivan Andrejevitsch zit te luisteren. Dit is het echte, wij hebben maar spitsvondig geredeneerd, overlegd, gearzeld. De automaat speelt — dat is illegaal werken, Ivan Andrejevitsch brengt met behulp van bonen de gehele klassenmechaniek ten val, dat is revolutionaire propaganda.

“Maar hoe zal men ze door elkaar gooien — de duivel moge ze halen – dat is de vraag” zegt Moechin dan op geheel andere toon en kijkt mij streng aan met zijn beide ogen. “Het zijn geen bonen hè?” Nu verwacht hij mijn antwoord.

Sedert die dag wierpen wij ons hals over kop in het werk. Wij hadden geen oudere leiders, onze eigen ervaring was gering, maar wij zagen bijna nooit moeilijkheden en voelden geen twijfel. Het ene volgde even logisch uit het andere als in het gesprek met Moechin in het café. Het economische leven van Rusland had zich tegen het einde van de vorige eeuw steeds meer naar het zuidoosten verschoven. In het zuiden ontstonden na elkaar grote fabrieken, o.a. twee in Nikolajev. In 1897 Nikolajev 8.000 fabrieksarbeiders en 2.000 arbeiders in kleine bedrijven. Het cultuurniveau van de arbeiders was betrekkelijk hoog evenals hun loon. Het percentage analfabeten was klein. Een revolutionaire organisatie werd tot op zekere hoogte gevormd door het sektariërsdom, dat een succesvolle strijd voerde tegen de orthodoxe kerk. Omdat er geen ergere troebelen waren, dulle de politie van Nikolajev vreedzaam in. Dat kwam ons juist goed te pas. Had de politie er betere methoden op na gehouden, dan waren wij zeker reeds in de eerste week gearresteerd. Maar wij waren de pioniers en van dat feit genoten wij

alle voordelen. Wij brachten de politie pas in beweging nadat wij de arbeiders van Nikolajev in beweging hadden gebracht.

Toen ik met Moechin en zijn vrienden kennis maakte, noemde ik mij Lvov. Deze eerste samenzweerderseleugen viel mij niet gemakkelijk: het was pijnlijk mensen te 'bedriegen', met wie men samenwerkte aan zulk een grote en goede zaak. Maar de naam Lvov verbond zich vast aan mijn persoon en zelf wende ik daaraan.

De arbeiders stroomden vanzelf naar ons toe, alsof men ons in de fabrieken reeds lang verwacht had. Ieder bracht een vriend mee, velen kwamen met hun vrouwen, enige oudere arbeiders bezochten de illegale samenkomsten tezamen met hun zonen. Niet wij zochten de arbeiders, zij zochten ons. Jonge en onervaren leiders die wij waren, begonnen wij spoedig te verdrinken in de beweging die we zelf hadden opgezet. Elk woord vond weerklank. Bij de geheime lezingen en discussies verzamelden zich in woningen, in het bos of op de rivier twintig tot vijftwintig mensen, soms ook meer. Het waren overwegend goedgeschoolde arbeiders, die geen slechte lonen hadden. Op de scheepstimmerwerf van Nikolajev was reeds in die tijd de achturedag ingevoerd. In stakingen stelde deze arbeiders geen belang, zij zochten de waarheid omtrent de sociale verhoudingen. Sommigen noemden zich baptisten, anderen evangelische christenen. Maar het waren geen dogmatische sektariërs. De arbeiders verlieten de orthodoxe kerk, het baptisme was voor hen een korte etappe op de revolutionaire weg. In de eerste weken van onze samenkomsten gebruikten ze nog sektarische woorden en uitdrukkingen en maakten graag vergelijkingen met de eeuw van de eerste christenen. Maar ze bevrijdden zich snel van deze fraseologie, waarom de jongere arbeiders vrijuit lachten.

De meest opvallende typen staan me nog levendig voor de geest. De schrijnwerker Korotkov met zijn stijven hoed, die zich sinds lang van mystiek had vrij gemaakt, een grappenmaker en poëet. "Ik ben rationalist" (rationalist) was hij gewoon plechtig te verklaren. En als Taras Saweljtsch, een oude evangelist, die al grootvader was, voor de honderdste maal begon te spreken over de eerste christenen, die net als wij in het geheim vergaderd hadden, viel Korotkov hem in de rede: "Zo reken ik met je theologie af!" Hij nam zijn meloenhoedje van het hoofd slingerde het woedend hoog in de bomen. Dan stond hij een ogenblikje stil voor hij zijn hoofddekseel ging zoeken. Het was in het bos buiten de stad. Veel arbeiders, door nieuwe gevoelens aangegrepen begonnen te dichten. Korotkov schreef een 'proletariërsmars', die zo aanving: "Wij zijn de alfa en de omega, het begin en het einde." Nesterenko, eveneens schrijnwerker, die met zijn zoon zich had aangesloten bij de groep van Alexandra Lvovna Sokolovskaja, maakte een Oekraïns volkslied op Karl Marx. Men zong het in koor. Maar met Nesterenko zelf liep het slecht af, hij knoopte betrekkingen aan met de politie en verried de gehele organisatie.

De jonge dagloner Jefimow, een reus met helblond haar en blauwe ogen, die uit een officiersfamilie stamde, die goed kon lezen en schrijven, zelfs belezen was, leefde in de omtrek van de armste buurten van de stad. Ik bezocht hem in een eethuis van daklozen. Jefimow werkte in de haven als sjouwerman, dronk niet, rookte niet, was matig en beleefd. Maar hij verborg iets, een geheim, dat hem, ondanks zijn eenentwintig een somber uiterlijk gaf. Jefimow vertelde me spoedig in vertrouwen dat hij in verbinding stond met een geheime organisatie van de narodowolzi (Volkswil) en stelde voor ons met haar samen te brengen. Met ons drieën — ik, Moechin en Jefimow — dronken wij thee in de rumoerige kroeg 'Rossia', luisterden naar de oorverdovende muziek van de automaat en wachtten. Tenslotte wees Jefimow door een blik ons een grote sterke man met het uiterlijk van een koopman. "Hij." De man dronk lang thee aan een afzonderlijk tafeltje, stond dan op, nam zijn jas en sloeg

automatisch een kruis voor het heiligenbeeld. “Dat is mooie Narodowolez!” riep ontsteld Moechin zachtjes. De narodowolez zag van de kennismaking af en gaf door bemiddeling van Jefimow een vage verklaring. De zaak bleef altijd geheimzinnig. Jefimow rekende zelf spoedig daarna met het leven af door zich met gas te vergiften. Het is mogelijk dat de reus met de blauwe ogen een speelbal was in de handen van een politespion, maar het kan ook erger geweest zijn. . .

Daar hij elektrotechnicus was van beroep, had Moechin in zijn woning een ingewikkeld belsysteem ingericht met het oog op een inval van de politie. Moechin was zevenentwintig jaar oud, hoestte, gaf wel eens bloed op, was rijk aan levenservaring, vol praktische wijsheid en zag er bijna als een grijsaard uit. Moechin bleef zijn gehele leven revolutionair. Op zijn eerste verbanning volgde gevangenisstraf, dan weer verbanning. Na een tijdsverloop van drieëntwintig jaren ontmoette ik hem op de conferentie van de Oekraïense communistische partij in Charkov. Wij zaten lang in een hoekje, hielden ons bezig met het verleden, herinnerden elkaar aan sommige voorvallen, vertelden elkaar de levensgeschiedenis van de mensen met wie we in het morgenrood van de revolutie verbonden waren geweest. Op deze conferentie werd Moechin gekozen in de centrale controlecommissie van de Oekraïense partij. Deze onderscheiding had hij door zijn gehele levensloop ruimschoots verdiend. Maar reeds spoedig na de conferentie legde Moechin zich op het ziekbed om niet weer op te staan.

Reeds in het begin van onze kennismaking bracht Moechin mij in aanraking met zijn vriend Babenko, eveneens een sektariër, die een huisje bezat met een tuin met appelbomen. Babenko liep mank, was zeer langzaam, altijd nuchter en leerde mij thee met appels inplaats van citroenen te drinken. Tezamen met de anderen werd Babenko gearresteerd, zat lang gevangen en keerde daarna weer naar Nikolajev terug. Daarna heeft het lot ons gescheiden. Toevallig las ik in 1925 in een of andere krant dat in Koeban het vroegere lid van de Zuid-Russische Arbeidersbond Babenko leefde. Hij was toen aan beide benen verlamd. Ik verkreeg — in 1925 was dat al niet gemakkelijk meer voor mij — dat men de oude naar Jessentoecky bracht om een kuur te ondergaan: hij kreeg het gebruik van zijn benen terug. Ik bezocht hem in het sanatorium. Babenko had nooit geweten dat Trotski en Lvov dezelfde persoon was. Ik dronk weer thee met appels met hem en wij spraken over het verleden. Hij zal zeer verwonderd geweest zijn toen hij kort daarna hoorde dat Trotski een contrarevolutionair was.

Er waren in Nikolajev veel belangwekkende persoonlijkheden, ik kan ze niet alle noemen. Er was daar een heerlijke jeugd, zeer verlicht, die de technische school op de werf doorliep. Ze begrepen de leider met een half woord. De revolutionaire propaganda was op die manier veel gemakkelijker dan wij het ons in onze stoutste dromen hadden durven denken. Wij waren verbaasd en verrukt over de grote productiviteit van ons werk. Uit berichten over revolutionaire werkzaamheid wisten wij dat men de arbeiders slechts stuk voor stuk door propaganda kan winnen. Een revolutionair die twee of drie arbeiders overtuigde beschouwde dat reeds als een groot succes. Bij ons was het aantal arbeiders, dat tot de groepen behoorde, of zich daarbij wilde aansluiten, eigenlijk onbeperkt. Er was slechts gebrek aan leiders, aan lectuur. De leiders vochten om het enig aanwezige geschreven exemplaar van het Communistisch Manifest van Marx-Engels, dat door verschillende handen en met talloze weglatingen en fouten in Odessa was overgeschreven.

Spoedig begonnen wij zelf lectuur samen te stellen. Dat was het begin van mijn letterkundig werk. Het viel samen met het begin van mijn revolutionaire arbeid. Ik schreef proclamaties of artikelen, die ik dan in drukletters overschreef voor de hectograaf. Van schrijfmachines hadden wij toen nog geen flauw begrip. Ik tekende de letters met grote zorg,

omdat ik het als een zaak van eer beschouwde dat ook die arbeiders die slechts met moeite konden lezen, de proclamaties van onze hectograaf zouden kunnen ontcijferen. Elke bladzijde vereiste twee uur tijd. Menigmaal zat ik er een week lang over gebogen en onderbrak het werk slechts om een vergadering te bezoeken of een cursus te leiden. Maar met welk een voldoening hoorden we dan de berichten uit fabrieken en werkplaatsen, hoe begerig de arbeiders grepen naar de geheimzinnige blaadjes met paarse letters, ze lazen, doorgaven aan anderen en er heftig over discussieerden. Ze stelde zich de schrijver van de vlugschriftjes voor als een machtige, geheimzinnige persoon, die in alle bedrijven binnendringt, alles wat daar gebeurt te weten komt en de gebeurtenissen binnen vierentwintig uren met vlugschriftjes beantwoordt.

In het begin kookten wij de hectografische massa en drukten de proclamaties nachts in onze kamer. Een hield buiten de wacht. Bij de kachel lagen lucifers en petroleum klaar om in geval van gevaar alle bewijsstukken te verbranden. Het was alles zeer naïef in elkaar gezet. Maar de politie van Nikolajev had niet veel meer ervaring dan wij. Later brachten wij de hectograaf naar het huis van een oudere arbeider, die bij een ongeluk in het bedrijf beide ogen verloren had. Zonder aarzelen stelde hij zijn huis beschikbaar. “Voor een blinde is elke plaats een gevangenis zei hij met een kalme glimlach. Geleidelijk verzamelden wij bij hem een grote voorraad glycerine, gelatine en papier. Wij werkten 's nachts. De verwaarloosde kamer met de lage zoldering zag er armoedig, ellendig uit. Op een ijzeren kachel bereidden wij het revolutionaire gerecht en goten het dan op een ijzeren plaat. De blinde bewoog zich, terwijl hij ons hielp, in de halfdonkere kamer met grotere zekerheid dan de anderen. Een jonge arbeider en een arbeidster keken eerbiedig toe, hoe ik de vers bedrukte vellen van de hectograaf nam. Als iemand met een ‘nuchtere’ blik had kunnen neerzien op deze groep jonge mensen, die in het halfdonker met de gebrekkige hectograaf bezig waren, welk een armzalig misbaksel van de fantasie had hem dan moeten schijnen hun voornemen om de machtige, eeuwenoude staat omver te werpen. En toch gelukte dit voornemen in de loop van nauwelijks een mensengeslacht, tot 1905 verliepen maar acht, tot 1917 nog geen volle twintig jaren.

De mondelinge propaganda schonk mij toen niet zoveel voldoening als de schriftelijke. Mijn kennis was niet toereikend en het ontbrak aan oefening om hetgeen ik wist op de juiste wijze te pas te brengen. Spreken in de echte zin van het woord deden wij nog niet. Slechts eens op 1 mei, was ik gedwongen in het bos zoiets als een toespraak te houden. Het bracht me in grote verlegenheid. Elk van mijn woorden scheen me nog voor ik het uitsprak, ondragelijk, onecht. Het debatteren in de groepen daarentegen gelukte mij menigmaal uitstekend. Het revolutionaire werk was in volle gang. Ik onderhield en ontwikkelde de verbinding met Odessa. Vaak ging ik 's avonds naar de haven, kocht voor een roebel een kaartje derde klas en ging op het dek liggen, zo dicht mogelijk bij de schoorsteen. Mijn kiel diende als hoofdkussen en met mijn jas dekte ik mij toe. 's Morgens werd ik in Odessa wakker en ging naar de mij bekende adressen. De volgende nacht bracht ik weer op de stoomboot door. Zo kostte het reizen geen tijd. Onverhoopt breidden mijn verbindingen in Odessa zich uit. Voor de ingang van de openbare bibliotheek maakte ik kennis met een arbeider die een bril droeg, wij keken elkaar onderzoekend aan en begrepen elkaar. Het was Albert Poljak, een zetter, de organisator van de later beroemd geworden centrale drukkerij van de partij. Mijn kennismaking met hem werd een gebeurtenis van grote betekenis voor onze organisatie. Enkele dagen later keerde ik naar Nikolajev terug met een koffer vol verboden lectuur die in het buitenland was verschenen. Het waren voor het merendeel nieuwe, tot actie aansporende brochures in vrolijke bont

gekleurde omslagen. Telkens weer openden wij de koffer om onze schatten te bewonderen. De brochures waren vlug verkocht en verhoogden onze autoriteit in arbeiderskringen zeer.

In een gesprek met Poljak hoorde ik toevallig dat de technicus Schrenzel, die zich voor ingenieur uitgaf en reeds lang moeite deed zich bij ons aan te sluiten, een oud-provocateur was. Het was een dom en opdringerig kereltje. Hij droeg een pet met een onderscheidingsteken. Instinctief hadden wij al weinig vertrouwen in hem gehad, maar velen van ons kende hij en veel van ons wist hij toch. Ik nodigde Schrenzel uit in de woning van Moechin te komen. Daar gaf ik een uitvoerige levensbeschrijving van de man zonder zijn naam te noemen en bracht hem daarmee geheel van zijn stuk. Wij dreigden, in geval hij ons verried, korte metten met hem te maken. De uitwerking was uitstekend, men liet ons drie maanden met rust. Maar na onze arrestatie verspreidde hij door zijn getuigenissen schrik en ontzetting.

Wij noemden onze organisatie ‘ZuidRussische Arbeidersbond’, omdat het ons doel was er ook andere steden in te betrekken. Ik maakte statuten voor de bond in sociaaldemocratische geest. De bedrijfsleidingen trachtten met toespraken in de fabrieken tegen ons op te treden. Wij beantwoordden die de volgende dag met een nieuwe proclamatie. Dat duel bracht niet slechts de arbeiders in beroering, maar ook brede kringen van de stadsbevolking. Tenslotte sprak de hele stad over de revolutionairen die de fabrieken met hun vlugschriften overstroonden. Onze namen werden overal genoemd. Maar de politie weifelde, ze wilde niet geloven dat de ‘kwajongens uit de tuin’ in staat waren zo’n campagne te voeren en meende dat zich ervaren leiders achter de schermen verborgen hielden. Zij verdacht wel de oude bannelingen. Dat heeft ons twee à drie maanden tijd gegeven. Maar ten laatste begon men scherper op ons te letten en de politie ontdekte nu de ene groep na de andere. Wij besloten voor enige weken uit Nikolajev te verdwijnen om de politie het spoor bijster te doen worden. Ik zou naar mijn ouders gaan op het land, Sokolovskaja met haar broer naar Jekaterinoslaw, enzovoorts. Tegelijkertijd namen wij het vaste besluit om, ingeval er een massa-arrestatie plaats vond, ons niet te verbergen, maar ons ook gevangen te laten nemen, opdat de politie niet tegen de arbeiders zou kunnen zeggen: “Jullie leiders laten jullie in de steek.”

Voor mijn vertrek verlangde Nesterenko dat ik hem een pak proclamaties zou geven. Hij gaf een plaats aan achter het kerkhof, waar wij elkaar ‘s avonds laat zouden ontmoeten. Er lag een dikke laag sneeuw. Het was lichte maan. Achter het kerkhof lag een eenzame streek. Op de afgesproken plaats vond ik Nesterenko. Op het ogenblik echter dat ik het pak onder mijn jas vandaan haalde en het hem overreikte, kwam een gestalte uit de schaduw van de kerkhofmuur te voorschijn en ging rakelings langs ons heen, Nesterenko met de elleboog aanstotend. “Wie is dat?”, vroeg ik verwonderd. “Ik weet het niet”, antwoordde Nesterenko, terwijl hij de man nakeek. Klaarblijkelijk stond Nesterenko al met de politie in verbinding. Maar ik verdacht hem toen nog volstrekt niet.

28 januari 1898 hadden massa-arrestaties plaats. In het geheel werden tweehonderd personen gepakt. De afrekening begon. Een van de gearresteerden, de soldaat Sokolov werd zo bang gemaakt dat hij zich uit de tweede verdieping van de gevangenis wierp; hij was niet dood, maar zwaar gewond. Een ander, Levandowsky werd door de politie krankzinnig gemaakt. Er vielen nog meer slachtoffers.

Onder de gearresteerden bevonden zich velen die bijna geen deel aan de zaak hadden. Enkelen op wie wij vertrouwd hadden, lieten ons in de steek, ja verrieden ons. Daarentegen hebben anderen, die nooit op de voorgrond waren getreden, grote moed en dapperheid betoond. Tot

gevangenisstraf veroordeeld werd ook een Duitser, de draaiier August Dorn, ongeveer vijftig jaar oud, die slechts een of twee maal onze bijeenkomsten had bezocht. Hij hield zich prachtig, zong, zodat het door de hele gevangenis te horen was, vrolijke Duitse liedjes, met een enigszins gekruide inhoud, maakte in gebroken Russisch grappen en hield er zo onder de jongeren de goede geest in. In de gevangenis in Moskou, waar wij in een gemeenschappelijke cel zaten, sprak Dorn de samowar toe, die hij verzocht bij hem te komen, hij besloot de dialoog aldus: “Wil je niet? Nu dan komt Dorn bij jou.” En hoewel zich dit toneeltje elke dag herhaalde, lachten allen er steeds om.

De organisatie van Nikolajev had een gevoelige slag gekregen, maar ze was niet dood. Wij werden spoedig door anderen vervangen. Zowel de revolutionairen als de politiebeambten werden handiger.

Mijn eerste gevangnissen

Bij de algemene razzia in januari 1898 werd ik ook gearresteerd, maar niet in Nikolajev, doch op het landgoed van de grondbezitter Sokovnin, bij wie Schwigovsky tuinman was. Ik had onderweg van Janovka naar Nikolajev Schwigovsky opgezocht en had een grote tas met manuscripten, tekeningen, brieven en allerlei verboden materiaal bij mij. 's Nachts verborg Schwigovsky het gevaarlijke pakket in een kuil met kool, 's morgens vroeg voor hij naar zijn werk ging haalde hij het er weer uit om het mij weer terug te geven. Juist op dat ogenblik viel de politie binnen. Schwigovsky vond nog tijd de tas in de gang achter het watervat te gooien. De vrouw, die ons onder toezicht van de politie middageten bracht, fluisterde Schwigovsky toe of ze het pak niet zou wegnemen en beter verbergen. Het oudje wist niet beter te doen dan het in de tuin onder de sneeuw te stoppen. Wij echter rekenden erop dat de papieren de vijand niet in handen konden vallen. De lente kwam, de sneeuw smolt, gras bedekte de grond en verborg weer het pakket. Wij zaten in de gevangenis. Het werd zomer. Een arbeider maaide in de tuin het gras, zijn beide jongens, die daar speelden zagen het pakket en gaven het aan hun vader; deze bracht het naar het huis en de dodelijk verschrikte liberale landheer bracht het onverwijld naar Nikolajev en gaf het aan de politiecommissaris over. De handschriften van de manuscripten dienden als aanwijzing tegen meerdere personen.

De oude gevangenis te Nikolajev was in het geheel niet berekend op politieke gevangenen en dan nog wel in zo'n groot aantal. Ik kwam in een cel met de jongen boekbinder Javitsch. De cel was heel groot, kon wel dertig man bevatten, was zonder meubels en bijna onverwarmd. Door een groot, vierkant gat in de deur stond ze in verbinding met een open gang die naar de tuin leidde. Er heerste januarivorst. Voor de nacht legde men ons strozakken op de vloer, die 's morgens om zes uur werden weggehaald. Het opstaan en aankleden was een kwelling. In jassen, mutsen en gummischoenen zaten we schouder aan schouder op de vloer met de rug tegen de halfwarme kachel gedrukt en droomden of sluimerden nog een paar uren. Dat was misschien de mooiste tijd van de dag. We werden niet gehaald om verhoord te worden. Wij liepen van de ene hoek van de cel naar de andere om warm te worden en gaven ons over aan herinneringen, vermoedens en hoop. Javitsch en ik bespraken wetenschappelijke onderwerpen. Zo verliepen drie weken. Toen kwam er verandering. Ik werd met mijn hebben en houden in het gevangenis Kantoor gebracht en overgegeven aan twee lange politieagenten die mij in een wagen naar de gevangenis in Cherson brachten. Dat was een nog ouder gebouw. De cel was ruim, met een smal getralied gesloten venster dat voor de winter was dichtgemaakt en nauwelijks licht doorliet. De eenzaamheid was volkomen, absoluut en hopeloos. Geen wandelingen, geen burens. Ik kreeg niets van buiten. Ik had thee noch suiker. De gevangenissoep werd eenmaal per dag, nl. 's middags verstrekt. Een portie roggebrood met zout was mijn ontbijt plus avondeten. Ik voerde lange gesprekken met mezelf of ik het recht had mijn ontbijt te vergroten ten koste van mijn avondeten. De argumenten van 's morgens schenen mij 's avonds onzinnig en misdadig. 's Avonds haatte ik hem die 's morgens ontbeten had. Ik had geen schoon ondergoed. Drie maanden droeg ik dezelfde onderkleden. Ik had geen zeep. De gevangenisparasieten aten me levend op. Ik legde mezelf op: één-duizend, één honderd en elf passen schuin door de cel te maken. Ik was nog geen negentien jaar oud. De afzondering was zo volkomen zoals ik ze later nergens meer heb ondervonden, ofschoon ik in twintig gevangnissen heb gezeten. Ik had geen enkel boek, geen potlood, geen papier. De cel werd niet gelucht. Hoe er de atmosfeer was zag ik aan het gezicht van de cipier, dat hij trok als

hij binnenkwam. Ik beet een stukje van het brood, liep in schuine richting op en neer en maakte gedichten. Het lied van de narodniki 'Doebinoeschka' werkte ik om tot het proletarische 'Maschinoeschka' [Een verkleinwoord van machine]. Ik maakte een revolutionaire kamarinskaja. Deze gedichten van middelmatig gehalte werden later zeer populair. Ze worden nu nog in liederbundels opgenomen. Vaak knaagde het bitter verdriet der eenzaamheid aan mij. Dan deed ik met mijn versleten schoenzolen zeer flink mijn éénduizend, éénhonderd en elf passen. Tegen het eind van de derde maand, toen het gevangenisbrood, de strozak en luizen reeds onafscheidelijke delen van mijn bestaan waren geworden, zoals dag en nacht, brachten de cipiers mij op een avond een berg voorwerpen uit een andere fantastische wereld: schoon ondergoed, een deken, een kussen, tarwebrood, suiker, thee, ham, conserven, appels, ja grote, fris gekleurde sinaasappelen. . . Nu nog na eenendertig jaren noem ik niet zonder opwinding al deze wonderbare dingen op en betrap er mezelf op dat ik een fles met vruchten op water, zeep en een kam heb vergeten. "Dat stuurt uw moeder", zei de cipier. Hoe slecht ik toenmaals nog in de menselijke ziel kon lezen, toch hoorde ik ogenblikkelijk aan zijn stem dat hij omgekocht was.

Spoedig daarop bracht men mij per stoomboot naar Odessa in een éénmanscellengevangenis, die enige jaren tevoren volgens de nieuwste techniek was gebouwd. Na Nikolajev en Cherson scheen mij de cel van Odessa een ideale instelling. Gesprekken door het stelsel van kloppen, briefjes, 'telefoon', een rechtstreekse roep van venster tot venster, kortom het postverkeer functioneerde bijna onafgebroken. Ik bracht door kloppen aan mijn burens mijn gedichten uit de gevangenis in Cherson over, zij vertelden mij allerlei nieuws. Van Schwigovsky hoorde ik door het venster dat de politie mijn pakket met papieren had en kon toen gemakkelijk de plannen van de luitenant Dremljoega in de war sturen, die mij een valstrik wou leggen. Hier zij opgemerkt, dat wij toen nog niet zoals enige jaren later, ertoe waren overgegaan elk getuigenis te weigeren.

De gevangenis was na de massa-arrestaties, die in het voorjaar door het hele land hadden plaats gehad, overvol. Op 1 maart 1898, toen ik in de gevangenis te Cherson zat, vergaderde in Minsk het congres tot oprichting van een sociaaldemocratische partij. Het bestond in totaal uit negen mensen en verdronk in een golf van arrestaties. Reeds enige maanden later sprak men er niet meer over. Maar de gevolgen ervan hebben zich geopenbaard in de geschiedenis van de ganse mensheid. Het aangenomen manifest gaf de volgende perspectieven van de politieke strijd: ". . . hoe verder men in Europa naar het Oosten gaat, des te laffer en gemener in politiek opzicht is de bourgeoisie en des te groter zijn de culturele en politieke plichten die op het proletariaat rusten." Een zekere historische ironie ligt in het feit dat de opsteller van het manifest de bekende Peter Struve is, die later een liberaal leider en nog een publicist van de kerkelijke en monarchistische reactie werd.

In de eerste maanden van mijn verblijf in de gevangenis van Odessa kreeg ik geen boeken van buiten en moest me behelpen met de gevangenisbibliotheek. Die bestond hoofdzakelijk uit conservatief historische en religieuze tijdschriften in talrijke jaargangen. Ik bestudeerde ze met niet te verzadigen weetgierigheid. Spoedig kende ik alle sekten en ketterijen van oude en nieuwe tijd, alle voordelen, alle voortreffelijkheden van rechtzinnig geloof, de beste argumenten tegen het katholicisme, het protestantisme, tegen de leer van Tolstoj, tegen het darwinisme. In de 'Rechtzinnige Revue' las ik dat het christelijk bewustzijn van de wetenschap hield o.a. van de natuurwetenschap als geestelijk verwant aan het geloof. Het wonder met de ezelin van Baäl, die een discussie hield met de profeet, zou ook van het standpunt van de natuurwetenschap niet weerlegd kunnen worden: "er zijn immers sprekende

papegaaien en zelfs sprekende kanarievogels.” Dit argument van de aartsbisschop Nikanor hield me dagenlang bezig, vaak droomde ik er ‘s nachts van. De onderzoekingen omtrent boze geesten en demonen, hun vorst de duivel en het duistere rijk van het boze brachten de jonge rationalistische gedachten door de tot wet geworden domheid der eeuwen ieder ogenblik in verbazing en in een soort opwinding. Een diepgaande beschouwing over het paradijs, over de inrichting ervan, de plaats, waar het zich zou bevinden, eindigde met de volgende droefgeestige woorden: “een juist bericht over de plaats, waar het paradijs zich bevindt is er niet.” Ik herhaalde die zin bij het middageten, bij de thee, op de wandelingen. Geografische lengtegraad van de paradijszaligheid. . . onbekend. Met de politieonderofficier Miklin hield ik bij elke gelegenheid theologische gesprekken. Miklin was hebzuchtig, onoprecht, boosaardig, belezen in heilige boeken en vroom. Over de ijzeren trappen lopend zong hij zachtjes kerkelijke liederen. “Reeds voor dat ene woord *moeder van Christus* inplaats van *moeder Gods*, barstte de ketter Arias de buik open” zei Miklin. “Waarom blijven de buiken van de kettters nu ongedeerd?” “Nu, nu. . .”, antwoordde Miklin beledigd “nu zijn de tijden anders.”

Mijn zuster, uit het dorp overgekomen, bracht op mijn verzoek vier evangeliën in vreemde talen. Met behulp van mijn schoolse kennis van Duits en Frans las ik ze, vers voor vers naast elkaar leggend, ook in het Engels en Italiaans. In enige maanden kwam ik op deze wijze tamelijk ver. Toch moet ik zeggen dat mijn taalkundige bekwaamheden zeer middelmatig zijn. Ik beheers nu nog geen enkele vreemde taal volkomen, ofschoon ik lange tijd in verschillende landen van Europa heb doorgebracht.

Gedurende het bezoekuur voor zijn familieleden bevond de gevangene zich in een nauwe houten kooi, die door twee traliehekken van de bezoeker was gescheiden. Toen mijn vader mij voor de eerste maal bezocht verkeerde hij in de mening dat ik mijn gehele gevangentijd moest doorbrengen in dat nauwe hok. Een huivering van afschuw verlamde zijn tong. Op mijn vragen bewoog hij de bleke lippen, maar kon geen woord voortbrengen. Nooit vergeet ik die aanblik. Mijn moeder was op het bezoek voorbereid en daardoor kalmer.

De echo der wereldgebeurtenissen bereikte ons bij brokstukken. De Zuid-Afrikaanse boerenoorlog maakte weinig indruk op ons. Wij waren nog kleinsteds in de waren zin des woords. Wij hielden er toe over de strijd van Engelsen en Boeren voornamelijk te beschouwen van het standpunt van de onvermijdelijke overwinning van het grootkapitaal. Het proces Dreyfus, dat toen juist zijn hoogtepunt bereikte, boeide ons door zijn dramatiek. Eens drong er een gerucht tot ons door dat in Frankrijk een staatsgreep was uitgevoerd en dat het koningschap hersteld was. Wij werden door een gevoel van diepe verachting aangegrepen. Onrustig liepen de agenten op de ijzeren gangen en trappen heen en weer om het kloppen en schreeuwen te doen bedaren. Zij meenden dat men ons weer bedorven middageten had gegeven. Maar neen, de politieke vleugel van de gevangenis protesteerde stormachtig tegen het herstel van de monarchie in Frankrijk.

De artikelen over vrijmetselarij in de theologische tijdschriften wekten mijn belangstelling op. Vanwaar komt deze eigenaardige stroming? Vroeg ik mij af. Hoe zou het marxisme haar verklaren? Ik heb mij betrekkelijk lang tegen het historisch materialisme verzet en mij vastgeklemd aan de theorie van de veelvoudigheid van de historische factoren, die naar men weet nu nog de sterkst verbreide theorie van de sociale wetenschap is. Verschillende kanten van hun maatschappelijke werkzaamheid noemen de mensen factoren, verlenen aan dat begrip een hypersociaal karakter en verklaren dan bijgelovig hun werkzaamheid als product van de wisselwerking van deze zelfstandige krachten. Hoe de factoren zijn ontstaan, d.w.z. onder invloed van welke voorwaarden zij zich ontwikkeld hebben uit de primitieve menselijke

maatschappij — daar houdt de officiële eclecticici zich niet mee bezig. Met grote belangstelling las ik in de cel twee beroemde verhandelingen van de oude Italiaanse hegeliaan-marxist, Antonio Labriola, die in het Frans in de gevangenis waren binnengesmokkeld. Labriola beheerste de materialistische dialectiek als weinigen, zo al niet in de politiek, waarin hij een stumper was, dan toch op het gebied van de geschiedenisfilosofie. Onder het schitterende dilettantisme van zijn betoog, verborg zich in werkelijkheid grote diepte. Met de theorie van de veelvoudige factoren, die de olympus van de geschiedenis bevolken en van daaruit onze levens besturen, rekent Labriola grondig af. Hoewel sedert het ogenblik dat ik zijn verhandelingen las dertig jaren verlopen zijn, bleef de slotsom van zijn gedachten evenals zijn herhaald refrein: 'Ideeën vallen niet uit de hemel' onuitwisbaar in mijn herinnering geprent. Machteloos stonden daar tegenover naar het mij toescheen de Russische theoretici van de veelvuldigheid van de factoren zoals Lawrow, Michajlovsky, Karejev en anderen. Nog veel later begreep ik de marxisten niet op wie het onvruchtbare boek van de Duitse professor Stammler *Economie en recht* indruk maakte, dat boek, dat een van de talloze pogingen is, om de grote natuurhistorische en geschiedkundige stroom die van de oer cel tot ons en van ons verder voert, te persen door de nauwe tunnel van eeuwige categorieën, die slechts een afdruk zijn van het levende proces de hersens van de waanwijze.

Juist in die tijd begon ik belang te stellen in de vrijmetselarij. Enige maanden lang las ik ijverig alle boeken over de geschiedenis van de vrijmetselarij, die familie en bekenden in de stad in handen konden krijgen. Waarom, met welk doel noemden koplieden, kunstenaars, bankiers, ambtenaren en advocaten zich sedert het eerste vierde deel van de 17e eeuw vrijmetselaars en stelden zij de ritus van het middeleeuwse gilde weer in? Vanwaar die eigenaardige maskerade? Langzamerhand werd mij de zaak duidelijk. Het oude gilde gaf niet slechts de richtlijnen aan voor het economische leven, maar ook voor moraal en zeden. Zij legde aan alle kanten beslag op het leven van de stadsbevolking, vooral het gilde van de halfhandwerkers — halfkunstenaars in het bouwvak. Het verval van de gilden betekende de morele crisis van een maatschappij, die pas onlangs de middeleeuwen achter zich had liggen. De nieuwe moraal had meer tijd nodig om zich te ontwikkelen dan de oude om ineen te storten. Vandaar de in de geschiedenis van de mensheid veelvoorkomende poging om die vormen van de zedelijke discipline te behouden, wier sociale basis – in dit geval de gildenproductie — reeds lang door het historische proces was ondergraven. De productieve metselarij ging over in een speculatieve 'metselarij'. Maar zoals altijd in dergelijke gevallen hadden de uitgeleefde morele vormen waaraan de mensen zich vastklemden onder de druk van het leven een geheel nieuwe inhoud gekregen. In enkele vertakkingen van de vrijmetselarij waren de elementen van de openlijke feodale reactie nog zeer sterk, zoals bv. in het Schotse stelsel. In de 18^e eeuw vulden de vormen van de vrijmetselarij zich in veel landen met militaire cultuurtendensen, politieke en religieuze verlichting, die een prerevolutionaire rol spelen en wier linkervleugel overging in de beweging van de Carbonari. Lodewijk XVI behoorde tot de vrijmetselaars, maar ook Dr. Guillotin, de uitvinder van de guillotine. In Zuid-Duitsland nam de vrijmetselarij een openlijk revolutionair karakter aan en aan het hof van Catherina vormde zij een maskeradeachtige herhaling van de adellijk-bureaucratische hiërarchie. De vrijmetselaar Novikov werd door de keizerin-vrijmetselaar naar Siberië verbannen.

In deze tijd van goedkope confectiekleding draagt niemand meer de overjas van zijn grootvader, maar in geestelijk opzicht nemen grootvaders overjas en grootmoeders crinoline nog een geduchte plaats in. De geestelijke inventaris gaat van geslacht op geslacht over, hoe duf de inhoud van grootmoeders klerenkist ook riekt. Zelfs de mensen die gedwongen worden

de inhoud van hun opvattingen te veranderen, persen hem toch meestal in oude vormen. In de techniek van onze productie heeft zich een veel sterkere omkeer voltrokken dan in de techniek van ons denken, dat bijspijkeren en opknappen verkiest boven nieuwbouw. Dat is de reden waarom de Franse kleinburgerlijke parlementariërs, die een zedelijke verhouding van de mensen onderling trachten te stellen tegenover de ontbindende kracht van de moderne maatschappij, niets beters wisten te bedenken dan zich een wit schort voor te binden zich te wapenen met cirkel en richtlood. Hun doel is daarbij niet een nieuw gebouw op te richten, maar om door te dringen in het sinds lang bestaande gebouw van parlement en ministerie.

Om in de gevangenis een nieuw schrift verstrekt te krijgen, moest men het volgeschrevene inleveren en daarom nam ik voor de vrijmetselarij een schrift van duizend genummerde bladzijden, waarin ik in zeer klein schrift uittreksels uit verschillende boeken schreef, die afwisselden met mijn eigen gedachten over de vrijmetselarij en de materialistische opvatting der geschiedenis. Dat kostte in totaal een jaar werk. Ik werkte daarna de verschillende hoofdstukken om, schreef ze over in een binnengesmookeld schrift en zond dat ter inzage aan vrienden in andere cellen. Daartoe hadden we een ingewikkeld systeem dat telefoon heette. De geadresseerde, wiens cel niet ver van de mijne lag, bond een zwaar voorwerp aan een touw en gaf dit toestel een slingerende beweging, met de hand zover mogelijk buiten het traliewerk voor het venster. Op het klopsignaal stak ik mijn bezem zover mogelijk uit mijn venster en als het zware voorwerp zich om de steel had geslingerd trok ik de bezem naar binnen en bond het manuscript aan het eind van het touw. Zat de geadresseerde ver weg, dan moest deze manoeuvre enige malen herhaald worden, wat lang niet gemakkelijk was.

Tegen het einde van mijn verblijf in de gevangenis te Odessa veranderde het dikke, door ondertekening van de oudste onderofficier Oessov gewaarmerkte schrift in een ware bron van historische wetenschap en filosofische diepte. Ik weet niet of men het nu, zoals het is, zou kunnen drukken. Ik leerde teveel tegelijk en uit de meest verschillende gebieden, tijdperken en streken en ik vrees dat ik in dat eerste werk ineens te veel wilde zeggen. Maar ik geloof dat de grondgedachten en gevolgtrekkingen juist waren. Ik stond toen al tamelijk vast in mijn schoenen en werd onder het werken steeds beter. Het zou me nu wat waard zijn, het dikke schrift weer terug te vinden. Het heeft me vergezeld in de verbanning, hoewel ik toen de studie van de vrijmetselarij staakte en verwisselde voor die van het economische stelsel van Marx. Na mijn vlucht naar het buitenland heeft Alexandra Lvovna vanuit de verbanning mij het schrift toegezonden door bemiddeling van mijn ouders, toen zij mij in 1903 in Parijs bezochten. Het schrift bleef met mijn klein emigranten archief in Genève toen ik illegaal naar Rusland reisde, en ging over in het archief van de *Iskra*, dat zijn ontijdig graf werd. Na de tweede vlucht Siberië trachtte ik in het buitenland naar mijn schrift navraag te doen. Waarschijnlijk heeft de Zwitserse hospita, wie men het archief ter bewaring had gegeven, het schrift als brandstof of tot een ander doel gebruikt. Ik kan niet nalaten die eerbare vrouw daarvan een verwijt te maken.

De omstandigheid dat ik het werk over de vrijmetselarij in de gevangenis had gemaakt en dus slechts beschikte over een beperkt getal boeken, was zeer nuttig voor me. Van de fundamentele, marxistische literatuur was ik tot dat ogenblik niet op de hoogte geweest. De werken van Antonio Labriola droegen het karakter van verhandelingen over filosofische strijdvrage. Ze veronderstelden kennis die ik niet bezat en die ik moest vervangen door vermoedens. De onderzoekingen van Labriola verliet ik met een menigte hypothesen in mijn hoofd. Het werk over de vrijmetselarij was voor mij de proef op de som van mijn eigen

beschouwingen. Ik had niets nieuws ontdekt. Alle gevolgtrekkingen, die ik maakte waren sinds lang gemaakt en toegepast. Maar tot op zekere hoogte was ik er zelfstandig toe geraakt. Ik meen dat dat betekenis heeft gehad voor mijn gehele latere geestelijke ontwikkeling. Naderhand vond ik bij Marx, Engels, Plechanov en Mehring een bevestiging van datgene wat mij in de gevangenis eigen gedachten had geschieden en wat slechts controle en bevestiging nodig had. Ik heb het historisch materialisme in het eerst als een niet-leerstellige vorm opgenomen. De dialectiek openbaarde zich in de aanvang aan mij niet in abstracte formulering, maar als levende drijfveer, die ik in het historische proces opmerkte voor zover ik moeite deed dat te begrijpen.

In het land begon intussen een opbloei. De historische dialectiek had grondig doorgewerkt, praktisch en op grote schaal. De studentenbeweging zocht een uitweg in demonstraties. De Kozakken sloegen de studenten. De liberalen waren verontwaardigd, omdat men hun zonen beledigde. De sociaaldemocratie werd sterker, doordat ze meer en meer met de arbeidersbeweging samensmolt. De revolutie was niet langer een bevoorrechte bezigheid van de intellectuele kringen. Het aantal arrestaties onder arbeiders steeg. In de gevangenis, hoewel overvol, werd het lichter ademhalen. Aan het einde van het tweede jaar viel het vonnis in het proces van de Zuid-Russische Bond. De vier hoofdschuldigen kregen vier jaar verbanning naar Oost-Siberië. Eerst brachten wij nog een half jaar door in de gevangenis van Moskou. Dat was een tijd van intensieve theoretische arbeid. Daar hoorde ik voor het eerst van Lenin en bestudeerde zijn juist verschenen boek over de ontwikkeling van het Russische kapitaal. Daar schreef ik mijn brochure over de arbeidersbeweging in Nikolajev, die naar buiten gesmokkeld en spoedig daarop in Genève gepubliceerd werd. In de zomer werden wij uit de Moskouse gevangenis weggebracht. Wij hielden halt in verschillende gevangenissen. Pas in de herfst van 1900 bereikten wij het verbanningsoord.

De eerste verbanning

Wij voeren de Lena af. Langzaam droeg de stroom enige barken met gestraften en bewakers verder. 's Nachts was het ijskoud en de pelzen, waarmede wij ons toedekten, waren 's morgens met rijp bedekt. Onderweg werden de gestraften alleen of met twee tegelijk aan het dorp van bestemming afgezet. Tot aan het dorp Oestjkoet voeren wij ongeveer drie weken. Hier zette men mij af met de mij verwante, in het proces van Nikolajev tot verbanning veroordeelde Alexandra Lovna. Alexandra Lvovna nam in de Zuid-Russische Arbeidersbond één van de eerste plaatsen in. Haar grote toewijding aan het socialisme bij een volledig prijsgeven van alle persoonlijke aanspraken gaf haar een onaangevochten moreel overwicht. De gemeenschappelijke arbeid had ons nauw aan elkaar verbonden. Opdat we in de verbanning niet gescheiden zouden worden, hadden we ons in de Moskouse gevangenis laten trouwen.

Het dorp bestond uit ongeveer honderd houten huizen. Wij namen onze intrek in het laatste ervan. Rondom lag het woud, aan onze voet de rivier. Verder de Lena op naar het Noorden waren goudmijnen. De glans van het goud spiegelde over de gehele Lena. Oestjkoet had eens betere dagen gekend met drinkgelagen, plundering en roof. Toen wij kwamen was alles rustig, weliswaar was het drinken gebleven. De man en de vrouw bij wie wij inwoonden waren nooit nuchter. Het was een somber gedrukt leven ver van de wereld. 's Nachts vervulden de kakkerlakken het huis met een onrustig knagen. Ze kropen op tafel, bed en gezicht. Men was af en toe genoodzaakt het huis te verlaten om een à twee dagen bij dertig graden vorst deuren en vensters open te zetten. 's Zomers heerste er een muggenplaag. De muggen hadden een koe, die in het bos verdwaald was, letterlijk doodgestoken. De boeren droegen een net van paardenharen met teer ingesmeerd voor het gezicht. In de herfst en het voorjaar was het dorp één modderpoel. Daarentegen de natuur er mooi. In die jaren kon ik echter natuurschoon niet waarderen. In zekere zin speet het mij daaraan aandacht en tijd te besteden. Ik leefde tussen het bos en de rivier bijna zonder ze een blik waardig te keuren. Boeken en mijn persoonlijke leven vulden mijn dagen. Ik bestudeerde Marx, de kakkerlakken van de bladzijden jagend.

De Lena was de grote waterweg van de bannelingen. Wiens tijd om was, die keerde langs de stroom naar het Zuiden terug. De verbinding tussen de verschillende ballingsdoorden, die met het groeien van de revolutie in aantal toenamen, was bijna nooit verbroken. De bannelingen wisselden brieven, die groeiden tot theoretische brochures. Overplaatsingen van het ene oord naar het andere stond de gouverneur van Irkoetsk gemakkelijk toe. Ik trok met Alexandra Lvovna 250 werst verder naar het Oosten naar de rivier Ilim, waar we vrienden hadden. Daar was ik korte tijd in betrekking bij een koopman, een miljonair. Zijn magazijnen met rookartikelen, zijn winkels en kroegen waren verspreid over een uitgestrektheid zo groot als België en Holland samen. Het was een machtig handelsman. De duizenden Toengoezen, die hem ondergeschikt waren, noemde hij 'mijn Toengoesjes'. Hij kon zijn naam niet schrijven, tekende met een kruis. Hij leefde het hele jaar gierig en armoedig en verbraste dan tienduizenden en nog eens tienduizenden op de jaarmarkt in Nischni-Novgorod. Ik ben anderhalve maand bij hem in dienst geweest. Eens noteerde ik een poed koperverf inplaats van een pond en stuurde een schrikwekkende rekening aan een verafwonende klant. Mijn naam was daarmee weg en ik raakte de betrekking kwijt. Wij keerden naar Oestjkoet terug. Het was een strenge winter met temperaturen tot 44 graden vorst. De voerman trok met zijn

handschoenen de ijskegels van de bekken van de paarden. Ik had ons kleine meisje van tien maanden op de schoot. Ze ademde door een schoorsteen van pelswerk die we over haar gezicht hadden gebouwd. Op elk station namen wij het kind bezorgd uit de doeken waarin wij het gewikkeld hadden. Toch verliep de reis goed. Wij bleven niet lang in Oestjkoet. Enige maanden later stond de gouverneur ons toe zuidelijker te trekken naar Wercholensk, waar we ook vrienden hadden.

De aristocraten onder de bannelingen waren de oude narodniki, die zich hier langzamerhand hadden ingericht. De jonge marxisten vormden een bijzondere afdeling. In mijn tijd kwamen in het Noorden reeds wegens staking veroordeelde arbeiders aan, ze waren lukraak uit de massa opgepikt, vaak waren het half-analfabeten. Voor deze arbeiders was de verbanning een uitgezochte school voor politiek en cultuur. Meningsverschillen namen zoals overal waar mensen gedwongen samen zijn vaak de vorm van twisten aan. Particuliere aangelegenheden, vooral romantische conflicten ontwikkelden zich niet zelden tot drama's. Om deze reden hadden ook zelfmoorden plaats. In Wercholensk moesten wij om beurten een student uit Kiev bewaken. Ik ontdekte glinsterende metaalsplinters op zijn tafel. Het bleek dat hij voor zijn jachtgeweer van lood kogels had gemaakt. Wij hebben hem niet kunnen redden. De loop op het hart gericht, trok hij de haan met de tenen over. Wij begroeven hem zwijgend op een hoogte. Voor toespraken schaamde wij ons toen nog als voor iets verkeerd. In alle grote verbanningskolonies waren graven van zelfmoordenaars. Enige bannelingen, vooral in de steden, gingen in het milieu van de omgeving op. Weer anderen vervielen tot dronkenschap. Slechts de intensieve arbeid op zichzelf was in de verbanning als in de gevangenis ons behoud. Men kan zeggen, theoretisch hebben slechts de marxisten gewerkt.

Wij wachtten elk nieuw konvooi in grote spanning af. Op de grote weg van de Lena leerde ik in die jaren Dserschinsky, Oeritzky en veel andere, jonge revolutionairen kennen, voor wie het was weggelegd in toekomst een grote rol te spelen. In een donkere voorjaarsnacht bij een vuur aan de buiten haar oevers getreden Lena las Dserschinsky een gedicht voor, dat hij in de Poolse taal had gemaakt. Zijn gezicht en zijn stem waren heerlijk, maar het gedicht was matig! Het leven van deze man werd later tot een duister gedicht.

Spoedig na mijn aankomst in Oestjkoet begon ik mee te werken aan de Irkoetsker krant *Oostelijke Revue*. Het was een legaal provincieblad, op touw gezet door de oude narodnikibannelingen, waarvan zich echter af en toe de marxisten meester maakten. Ik begon met dorpscorrespondenties, wachtte opgewonden het verschijnen van de eerste af en ging door de redactie aangevuurd over tot literaire kritiek en journalistiek. Om een pseudoniem te vinden opende ik op goed geluk een Italiaans woordenboek, ik kwam het woord antidoto tegen en nu ondertekende ik lange jaren mijn artikelen met Antid Oto; aan mijn vrienden zei ik schertsend dat ik in de legale pers een marxistisch tegengif wilde leveren. Het blad verhoogde onverwacht mijn honorarium van twee op vier kopeke per regel. Dat was de hoogste vorm van waardering. Ik schreef over de boeren, de Russische klassieken, over Ibsen, Hauptman, Nietzsche, over Maupassant en Estanië, over Leonid Andrejev en Gorki. Ik bleef nachtenlang op, in mijn manuscripten rechts en links doorhalingen makend bij het zoeken naar de goede gedachte of een ontbrekend woord. Ik werd schrijver.

Sedert het jaar 1896, toen ik mij nog tegen de revolutionaire gedachten verzette en sedert 1897, toen ik reeds revolutionair werk deed, maar mij nog tegen de marxistische theorie verzette, was ik met reuzenschreden voorwaarts gegaan. Ten tijde van mijn verbanning was het marxisme de definitieve basis van mijn wereldbeschouwing en van mijn denkmethode geworden. In de verbanning poogde ik vanuit de mij nu vertrouwd gezichtshoek de zgn.

‘eeuwige’ vragen van het menselijk bestaan te benaderen: liefde, dood, vriendschap, optimisme, pessimisme, enz. In verschillende tijdperken en in verschillende sociale milieus bemint, haat en hoopt de mens op verschillende wijze. Zoals de boom door zijn wortels de bladeren voedt, zoals bloemen en vruchten zich voeden met de bodemsappen, zo vindt de persoonlijkheid voor haar gevoelens en gedachten, zelfs voor de ‘hogere’ voedsel in het economische fundament der maatschappij. In mijn toenmalige artikelen over literatuur borduurde ik in hoofdzaak slechts op één thema: persoonlijkheid en maatschappij. Nog niet lang geleden zijn die verzamelde opstellen verschenen. Schreef ik ze nu, ik zou het anders doen. De kern zou echter onveranderd kunnen blijven.

Het officiële of legale Russische marxisme doorleefde in die tijd een geweldige crisis. Ik zag nu aan een levend voorbeeld, hoe ongegeneerd nieuwe sociale behoeften zich een geestelijk kled maken uit de theoretische stof, die voor gans andere doeleinden bestemd is. Tot aan de negentiger jaren bleef het Russische intellect voor het overgrote deel in de volksbeweging met haar afwijzing van het kapitalisme en de idealisering van de boerenstand (obschtschina). Ondertussen klopte het kapitalisme aan alle deuren en beloofde de intellectuelen in de toekomst allerlei materiële voordelen en een grote politieke rol. De burgerlijke intellectuelen hadden het scherpe mes van het marxisme nodig om de navelstreng van de volksbeweging door te snijden, die hen met het hinderlijke verleden verbond. Vandaar de snelle en zegevierende uitbreiding van de marxistische ideeën gedurende de laatste jaren van de vorige eeuw. Maar nauwelijks had de theorie van Marx deze taak vervuld of ze begon de intellectuelen reeds te benauwen. De dialectiek had gediend om de vooruitgang van de kapitalistische ontwikkelingsmethode bewijzen. Waar echter haar revolutionaire afwijzing van het kapitalisme begon, daar bleek de dialectiek remmend te werken en werd ze voor verouderd verklaard. Op de grens van twee eeuwen — voor mij waren dat jaren van gevangenisstraf en verbanning — maakte het Russische intellect een periode van algemene kritiek op het marxisme door. Het ontleende aan het marxisme het bewijs voor het historisch recht van het kapitalisme, maar het verwierp zijn revolutionaire afwijzing van het kapitalisme. Langs deze omweg veranderde het verouderde tot de volksbeweging behorend intellect in een liberaal-burgerlijk.

De Europese kritiek van het marxisme vond nu in Rusland een ruim afzetgebied, onafhankelijk van haar hoedanigheid. Het is voldoende het feit vast te stellen dat Eduard Bernstein een van de populairste leiders van socialisme naar liberalisme werd. De normatieve filosofie verdrong steeds zegevierender de materialistische dialectiek. De openbare mening van de zich vormende bourgeoisie had onbuigzame normen nodig — niet slechts tegen de willekeur van de absolutistische bureaucratie, maar tegen de teugelloosheid van de revolutionaire massa’s.

Terwijl Kant Hegel omverwierp [Dit is een ironie van Trotski aangaande de revisionisten als Bernstein, die riepen: Terug naar Kant. — MIA], kon ook hij zich niet lang meer op de been houden. Het Russische liberalisme kwam laat en leefde van het begin af op vulkanische bodem. De categorische imperatief bleek voor hem een te abstracte en onbetrouwbare waarborg. Tegen de revolutionaire massa’s waren sterkere middelen nodig. De bovenzinnelijke idealisten veranderden in rechtgelovige christenen. De professor in politieke economie, Boelgakov, begon met de herziening van het marxisme in het agrarische vraagstuk, werd dan idealist en eindigde ermee het priesterkled aan te trekken. Dit weliswaar enige jaren later.

In de eerste jaren van de eeuw vormde Rusland een reusachtig laboratorium van sociale ideologen. Mijn werk over de geschiedenis van de vrijmetselarij had mij voldoende toegerust om de ondergeschikte functie van ideeën in het historisch proces te begrijpen. ‘Ideeën vallen niet uit de hemel’, herhaalde ik met de oude Labriola. Het ging nu niet meer om een zuiver wetenschappelijk belang, maar om de keuze van de politieke weg. De strijd over het marxisme, die zich overal afspeelde, hielp mij evenals vele andere jonge revolutionairen de gedachten te verzamelen en de wapens te scherpen. Wij hebben het marxisme niet slechts nodig gehad om af te rekenen met de volksbeweging, die ons nauwelijks had aangeraakt, neen, wij hebben het bovenal gebruikt om de onverzoenlijke strijd tegen het kapitalisme op zijn eigen terrein te openen. De strijd tegen het revisionisme staalde ons niet slechts theoretisch, maar ook politiek. Wij werden *proletarische* revolutionairen.

In die tijd botsten wij op de kritiek van links. In een van de noordelijke kolonies, ik geloof Wiloejsk, leefde de banneling Machajsky, wiens naam spoedig een zekere beroemdheid verkreeg. Machajsky begon met kritiek op het sociaaldemocratische marxisme. Zijn eerste gehectografeerde schrift, gewijd aan de ontmaskering van het opportunisme in de Duitse sociaaldemocratie, had onder de bannelingen groot succes. Het tweede schrift was een kritiek van het economische stelsel van Marx en kwam tot de onverwachte gevolgtrekking dat het socialisme een maatschappelijke orde uitbeeldde die zou berusten op de uitbuiting van de arbeiders door de beroepsintellectuelen. Het derde schrift in anarchosyndicalistische geest motiveerde de afwijzing van de politieke strijd. Enige maanden lang stond het werk van Machajsky in het middelpunt van de belangstelling der bannelingen aan de Lena. Voor mij was het een heilzame inenting tegen het anarchisme, dat zeer uitbundig is in de afwijzing door woorden, maar zeer weinig beziel, ja zelfs laf in de praktische gevolgtrekkingen.

Een anarchist in levende lijve ontmoette ik voor het eerst in de Moskouse gevangenis. Het was de volksonderwijzer Loesin, een gesloten, zwijgzaam, hard mens. In de gevangenis voelde hij zich aangetrokken tot de criminele gevangenen en luisterde met belangstelling naar hun verhalen van roof en moord. Op theoretische discussies ging hij niet graag in. Slechts eens toen ik hem weer in het nauw bracht met de vraag hoe men in de autonome gemeenten de spoorwegen zou beheren, antwoordde Loesin mij: “Naar welke duivel zou ik onder het anarchisme met de spoortrein moeten reizen?” Dit antwoord bevredigde mij. Loesin trachtte arbeiders voor zijn mening te winnen en er ontstond een bedekte strijd tussen ons, niet vrij van hatelijkheden. Wij reisden gezamenlijk naar Siberië. Bij hoge waterstand besloot Loesin met een boot over de Lena te varen. Hij was niet geheel nuchter en daagde mij uit. Ik verklaarde bereid te zijn hem te vergezellen. Op de buiten zijn oevers getreden stroom dreven boomstammen en krenge en er waren veel draaikolken. De overvaart leverde angstige ogenblikken op, maar liep goed af. Met een somber gezicht gaf Loesin me een prijsje: een goede kameraad of iets dergelijks. Onze verhouding werd beter. Spoedig werd hij verder naar het Noorden verplaatst. Enige maanden later stak hij met een mes naar een isprawnik. De isprawnik was niet kwaadaardig en de wond niet gevaarlijk. Voor het gerecht verklaarde Loesin dat hij niets persoonlijks tegen de isprawnik had gehad, maar in diens persoon slechts de staatswillekeur wilde treffen. Loesin kwam in de katorga.

Terwijl men in de afgelegen, met sneeuw bedekte koloniën van de Siberische verbanning hartstochtelijk discussieerde over het differentiëren van de Russische boerenstand, over de Engelse trade-unions, over de verhouding tussen categorische imperatief en klassenbelangen, over darwinisme en marxisme, voltrok zich in regeringskringen een andere geestelijke strijd. De heilige synode excommuniceerde in februari 1901 Leo Tolstoj. De

boodschap van de synode werd in alle kranten gepubliceerd. Tolstoj werd van zes verschillende vergrijpen beschuldigd: 1) “verloochent de persoonlijke levende god, die in de drie-eenheid wordt geprezen”, 2) “loochent de uit de dood opgestane godmens Christus”, 3) “loochent de onbevleete ontvangenis en de maagdelijkheid van Maria voor en na Christus’ geboorte”, 4) “ontkent een leven na de dood en het laatste oordeel”, 5) “loochent de werking van de heiligen geest”, 6) “belastert het geheim van het avondmaal”. De grijsharige aartsbisschoppen met hun lange baarden, Pobedonoszew, die hen aanzette, en al de andere stutten van de staat, die ons revolutionairen niet slechts als misdadigers, maar als waanzinnige dweppers beschouwden, zichzelf daarentegen hielden voor vertegenwoordigers van de verstandige gedachte, die steunt op de historische ervaring van de gehele mensheid, deze mensen eisten van de grote realistische kunstenaar dat hij geloofde in de onbevleete ontvangenis en de heiligen geest, die zich in de hostie openbaart. Wij lazen en herlazen de opsomming van ‘de dwaalleer’ van Tolstoj, telkens met nieuwe verbazing, en zeiden: “Neen, wij zijn het die steunen op de ervaring van de gehele mensheid, de toekomst belichamen wij — en daarginds zitten niet slechts misdadigers, maar ook waanzinnigen.” En we waren er zeker van dat wij dat gekkenhuis zouden opruimen.

Het oude staatsgebouw kraakte aan alle kanten. De rol van aanstokers in de strijd speelden nog altijd de studenten. Door ongeduld gedreven gingen zij over tot daden van terrorisme. Na de schoten van Karpovitsch en Balmashev schrokken de bannelingen op, alsof zij een alarmsignaal hadden gehoord. Er werden discussies gevoerd over de terroristische tactiek. Na enig weifelen verklaarde het marxistische deel der bannelingen zich tegen het terrorisme. De samenstelling van de ontploffingsstoffen kan de massa niet vervangen, zeiden wij. De enkelingen zullen omkomen in de heldhaftige strijd zonder de arbeidersklasse op de been te brengen. Onze zaak is niet de moord op een tsaristische minister, maar de revolutionaire omverwerping van het tsarisme. Op dit punt begon de scheiding tussen sociaaldemocraten en sociaalrevolutionairen. Was de gevangenis een tijd van theoretische vorming voor mij geweest, de verbanningstijd werd tot een periode van politieke verheldering.

Zo verliepen twee levensjaren. In die tijd was veel water onder de bruggen van Petersburg, Moskou en Warschau door gestroomd. Uit de onderaardse schuilplaatsen begon de beweging zich te verplaatsen naar de straten van de steden. In veel gouvernementen raakten de boeren in beweging. Sociaaldemocratische organisaties ontstonden ook in Siberië langs de spoorweg. Ze stelden zich met mij in verbinding. Ik schreef strooibiljetten en vlugschriften voor ze. Na een onderbreking van drie jaar nam ik weer deel aan de actieve strijd.

De bannelingen wilden niet meer op hun plaats blijven. Er begon een massavlucht. Wij werden gedwongen een volgorde vast te stellen. Bijna in elk dorp ontmoette men enkele boeren die reeds als jongeman onder de invloed waren geweest van de revolutionairen van de oudere generatie. In stilte brachten ze de politieke veroordeelden in boten, voertuigen of sleden weg en gaven ze van hand tot hand verder. De Siberische politie was even machteloos als wij. De uitgestrekte vlakten waren hun bondgenoten, maar ook hun vijanden. Een vluchteling op te vangen was moeilijk. De kans was groter dat hij in de rivier verdrinken zou, of in de taiga bevroeren.

De revolutionaire beweging breidde zich uit, maar bleef nog zonder samenhang. Elk district, elke stad voerde haar eigen strijd. Het tsarisme had door zijn eenheid van optreden een groot overwicht. De noodzaak een centrale partij op te richten, hield in die tijd veel hoofden bezig. Ik schreef over dat onderwerp een referaat, dat in afschriften door de kolonies ging en ijverig besproken werd. Het scheen ons toe dat onze geestverwanten in het land en in de

emigratie daaraan geen voldoende aandacht schonken. Maar ze dachten er wel over en handelden. In de zomer van 1902 ontving ik over Irkoetsk boeken, in de band waarvan de nieuwste buitenlandse publicaties op zeer dun papier gedrukt, verborgen waren. Wij hoorden, dat in het buitenland een marxistische krant *Iskra* was opgericht, die zich als doel stelde een centrale organisatie van door de ijzeren discipline van de daad verbonden beroepsrevolutionairen te stichten. Ook kwam het in Genève verschenen boek van Lenin: *Wat te doen?* uit, dat geheel aan dit vraagstuk was gewijd. Mijn geschreven referaten, krantenartikelen en proclamaties voor de Siberische bond leken me nu onbelangrijk en bekrompen in het aangezicht van de nieuwe grootse taak. Ik moest een nieuw arbeidsveld zoeken. Ik moest vluchten.

In die tijd hadden we al twee dochttertjes, de jongste was nog geen vier maanden oud. De levensomstandigheden in Siberië waren moeilijk. Mijn vlucht zou een dubbele last leggen op Alexandra Lvovna. Maar ze besliste de kwestie met: *het moet*. De revolutionaire plicht sprak voor haar sterker dan alle andere overwegingen, vooral die van persoonlijke aard. Zij had het eerst de gedachte aan mijn vlucht geopperd, nadat ons de nieuwe grote taak duidelijk was geworden.

Zij ruimde alle opkomende twijfel uit de weg. Na mijn vlucht verborg ze voor de politie met succes meerdere dagen mijn afwezigheid. Vanuit het buitenland kon ik slechts met grote moeite de briefwisseling gaande houden. Voor haar kwam toen de tweede verbanning. Wij ontmoeten elkaar in de toekomst slechts terloops. Het leven heeft ons van elkaar verwijderd, maar het heeft onze geestelijke gemeenschap en onze vriendschap ongeschokt bewaard.

De eerste vlucht

De herfst naderde, de tijd van de onbegaanbare wegen was aanstaande. Om mijn vlucht te verhaasten werd besloten de twee volgende die aan de beurt waren tezamen te laten vluchten. Een bevriende boer beloofde mij met E. G., de vertaalster van Marx, naar Wercholensk te brengen. 's Nachts buiten bedekte hij ons net alsof we een lading waren met stro en bastdekens. Ondertussen legde men in mijn kamer, om twee dagen voorsprong op de politie te hebben, een pop onder de dekens, die een zieke moest voorstellen. De boer reed op Siberische wijze, d.w.z. met een snelheid van twintig werst in het uur. Ik telde met mijn rug de gaten in de weg en hoorde hoe mijn metgezellin kreunde. De paarden werden onderweg tweemaal verwisseld. Bij het station scheidde mijn metgezellin en ik om het gevaar niet te verdubbelen. Zonder ongelukken bereikte ik de trein, waarheen mijn vrienden uit Irkoetsk een koffer met gestreken wasgoed, een das en andere attributen van de beschaving hadden gebracht. In de hand had ik Homerus in Russische hexameters van Gnjeditsch. In de zak had ik een pas op de naam Trotski, die ik er op goed geluk zelf had ingeschreven, zonder te vermoeden dat hij voor mijn gehele verdere leven mijn naam zou blijven. Ik reisde met de Siberische spoorlijn naar het westen. De stationspolitie liet me onverschillig passeren. De grote Siberische vrouwen brachten op de stations gebraden kippen en varkens, melk in flessen, bergen vers brood. Elk station geleeek een tentoonstelling van Siberische overvloed. Gedurende de rit dronk de gehele wagon thee en at er goedkope, in vet gebakken, Siberische broodjes bij. Ik las de hexameters en droomde van het buitenland. De vlucht had niets romantisch, ze bestond uit een lang feest van theedrinken.

Ik bleef in Samara, waar toen de inheemse staf (niet die van de emigranten) van de *Iskra* (Vonk) was geconcentreerd. Aan het hoofd ervan stond onder de schuilnaam Claire de ingenieur Krschischanovsky, de huidige voorzitter van het Gosplan [Russische afkorting van plan voor de staatshuishouding]. Hij en zijn vrouw waren vrienden van Lenin sedert hun gemeenschappelijke sociaaldemocratische arbeid in Petersburg in de jaren 1894-95 en de Siberische verbanning. Kort na de nederlaag van de revolutie van 1905 keerde Claire met duizenden andere de partij de rug toe en nam in de industriële wereld een vooraanstaande plaats in. De illegalen beklagden zich over hem, dat hij hun zelfs de hulp weigerde die de liberalen hun vroeger bewezen hadden. Na tien à twaalf jaren keerde Krschischanovsky tot de partij terug, toen ze de macht al veroverd had. Zo deden een brede schaar van intellectuelen, die nu de belangrijkste steunpilaren van Stalin zijn. In Samara sloot ik mij om zo te zeggen officieel aan bij de organisatie van de *Iskra*, onder de mij door Claire gegeven schuilnaam 'Pen': dat was een cijns aan mijn Siberische successen als journalist. De organisatie *Iskra* bouwde de partij opnieuw op. Op de eerste partijdag, die in maart 1898 in Minsk plaats vond, gelukte het niet een gecentraliseerde organisatie te vestigen. De massa-arrestaties hadden het jonge apparaat, dat nog geen voldoende stevige steunpunten in het land bezat, neergeslagen. De beweging ontwikkelde zich daarna in de vorm van op zichzelf staande revolutionaire groepen en behield een provinciaal karakter. Tegelijkertijd daalde daarmee haar geestelijk niveau. In hun strijd om de massa voor zich te winnen, verzachtten de sociaaldemocraten hun politieke leuzen. De zgn. 'economische richting' ontstond, die zich voedde met de geweldige hoogconjunctuur op handels- en industrieel gebied en de zich vermeerderende stakingen. Eerst geheel aan het einde van de eeuw ontstond een crisis, die alle tegenstellingen in het land verscherpte en een stoot gaf aan de politieke beweging. De *Iskra* voerde een verwoede strijd

met de provinciale 'Economist' om de vorming van een gecentraliseerde revolutionaire partij. De hoofdredactie van de *Iskra* bevond zich in het buitenland en stelde het ideologisch voortbestaan van de organisatie veilig. Ze was gevormd uit zgn. 'beroepsrevolutionairen' die door eenheid van theorie en praktische doeleinden nauw waren verbonden. In die tijd waren de aanhangers van de "*Iskra*" voor het merendeel intellectuelen. Zij streden om de verovering van de lokale sociaaldemocratische comités en voor de voorbereiding van een partijcongres, dat de overwinning zou bezorgen aan de ideeën en methoden van de *Iskra*. Dat was om zo te zeggen het eerste ruwe plan van die revolutionaire organisatie, die, zich ontwikkelend en stalend, aanvallend en terugtrekkend, zich steeds nauwer met de arbeidersmassa's verbindend, haar doeleinden steeds hoger stellend, vijftien jaar later de bourgeoisie omverwierp en de macht in handen nam.

In opdracht van het bureau in Samara bezocht ik in Charkov, Poltawa en Kiev een reeks van revolutionairen, die gedeeltelijk reeds bij de organisatie van de *Iskra* behoorden, gedeeltelijk daarvoor moesten gewonnen. De resultaten waren mager. De verbindingen in het Zuiden waren zwak, in Charkov bleek het opgegeven adres ondeugdelijk, in Poltawa stiet ik op lokaal patriottisme. Met haastig werken was niets te winnen, aanhoudende propaganda was nodig. Intussen drong Lenin, met wie het bureau te Samara een drukke briefwisseling onderhield, er bij mij op aan zo spoedig mogelijk in het buitenland te komen. Claire gaf mij reisgeld en de nodige inlichtingen om de Oostenrijkse grens bij Kamenez-Podolsk te passeren.

Een reeks avonturen, meer komisch dan tragisch begon op het station te Samara. Om me niet ten tweede male aan de politie te laten zien besloot ik pas op het laatste nippertje voor het vertrek van de trein te komen. De student Solovjev, een van de huidige leiders van het petroleum syndicaat, zou een plaats voor me vrijhouden en met een koffer op me wachten. Ik ging kalm een eindje wandelen achter het station, keek op mijn horloge, toen ik plotseling de tweede bel voor het vertrek van de trein vernam. Ik begreep dat ik verkeerd was ingelicht over het uur van vertrek en zette het op een lopen. Solovjev, die consciëntieus op mij gewacht had, sprong, toen de trein reeds in beweging was, met de koffer in de hand op de rails en werd door de stationsbeambten en politie omringd. Maar een hijgend mens, dat aan kwam hollen — dat was ik — trok de algemene aandacht tot zich. Het procesverbaal waarmee de politie Solovjev gedreigd had, werd vergeten bij de vele grappen waaraan wij beiden blootstonden.

Tot aan de grens verliep alles naar wens. Op het laatste station vroeg een politiebeampte naar mijn pas. Ik was zeer verbaasd toen hij het door mijzelf klaar gemaakte document in orde bevond. De leiding van de illegale grenspassing berustte naar me bleek bij een gymnasiast. Nu is hij een vooraanstaand chemicus, die aan het hoofd staat van een wetenschappelijke inrichting van de Sovjetrepubliek. De sympathieën van de gymnasiast gingen uit naar de sociaalrevolutionairen. Toen hij hoorde dat ik lid was van de organisatie van de *Iskra*, verviel hij ruw in de toon van een strengen aanklager: "Is het u bekend dat de *Iskra* in de laatste nummers een onwaardige polemiek voert tegen het terrorisme?" Ik wilde juist tot een principieel dispuut met hem overgaan, toen hij er toornig aan toevoegde: "Over de grens komt u niet!" Dit argument was voor mij verbluffend door het plotselinge ervan. En toch was het consequent. Vijftien jaren later moesten wij met de wapens in de hand de macht van de sociaalrevolutionairen breken. Maar in dat ogenblik hield ik me niet bezig met historische perspectieven. Ik trachtte hem te bewijzen dat het niet aanging mij te straffen voor de artikelen in de *Iskra* en verklaarde tenslotte dat ik geen voet zou verzetten zolang ik geen gids had. De gymnasiast liet zich verbidden. "Goed dan", zei hij, "maar zeg ze ginder dat het de laatste maal is." De gymnasiast gaf me voor de nacht onderdak in de ledige woning van een

ongehuwde handelsreiziger, die eerst de volgende dag thuiskwam. Vaag herinner ik mij dat wij in de gesloten woning door het raam naar binnen klommen. 's Nachts werd ik wakker doordat er licht werd gemaakt. Een onbekende kleine man met een ronde hoed boog zich over me, een kaars in de ene, een stok in de andere hand. Het licht van de kaars wierp grillige schaduwen op de zoldering. "Wie is u?" vroeg ik boos. "Die is goed", zei de onbekende op tragische toon, "hij ligt in mijn bed en vraagt wie ik ben!" Het was duidelijk dat de eigenaar van het huis voor me stond. Mijn poging hem te vertellen dat hij pas de volgende dag zou thuiskomen had geen succes. "Ik zal zelf weten wanneer ik thuiskom!" zei hij niet ten onrechte. De situatie werd onaangenaam. "Wacht eens, nu begrijp ik het", riep plotseling de rechtmatige heer des huizes uit, terwijl hij nog steeds voortging mijn gezicht met de kaars te belichten, "dat is weer een stukje van Alexander! Morgen zullen we met hem praten." Ik versterkte hem in die gedachte, de afwezige Alexander kreeg van alles de schuld. De rest van de nacht bleef ik bij de handelsreiziger, die mij zelfs thee aanbood.

De volgende morgen bracht de gymnasiast, na een hevige woordenwisseling met mijn gastheer, mij naar de smokkelaar van het plaatsje Brody. De hele dag zat ik op het stro in de schuur van de Oekraïense boer, die mij met watermeloenen voerde. 's Nachts bracht hij mij in de regen over de grens. Wij moesten struikelend in het donker lang lopen. "Ga nu op mijn rug zitten", zei mijn gids, "er komt water". Ik wilde niet. "Je kunt niet nat aan de overkant komen", drong hij aan. En zo was ik gedwongen op de rug van een mens verder te reizen, maar toch kreeg ik natte voeten. Na een kwartier droogden wij ons in een joodse hut in het Oostenrijkse deel van Brody. Daar zei men mij dat de gids mij met opzet door diep water had gebracht om geld te krijgen. Van zijn kant waarschuwde de boer mij bij het afscheid vriendschappelijk voor de 'joden', die iemand driedubbel laten betalen. Een feit was dat mijn geldmiddelen snel slonken. Naar het station was het nog acht kilometer, die in de nacht werden afgelegd. Moeilijk en gevaarlijk waren de eerste twee kilometer tot aan de straatweg vlak langs de grens op een door de regen doorweekte weg. Een oude joodse arbeider reed me in een klein tweewielig wagentje. "Eens zal dit werk me het hoofd kosten", bromde hij. "Waarom dat?" "De soldaten roepen vaak de voorbijgangers aan, antwoordt men niet, dan schieten ze. Ginds is hun vuur. Gelukkig is het een goede nacht." De nacht was goed: een ondoordringbare, zwarte, herfstduisternis, onafgebroken sloeg de regen ons in het gezicht, de paardenhoeven plasten in de weke grond. Wij reden bergop, de wagen gleed achteruit, met schorre stem dreef de oude zachtjes het paard voort, de wielen zakten weg in de modder, de wagen helde steeds meer over en — sloeg eindelijk om. Het slijk was, zoals men dat in oktober kan verwachten: koud en er lag een dikke laag. Ik plofte er in, zakte er in weg en verloor mijn lorgnet. Het verschrikkelijkste was, dat dadelijk na onze val, een doordringende schreeuw klonk, vlak bij ons, een schreeuw van vertwijfeling, een bede om hulp, een mystiek aanroepen van de hemel. Het was in de pikdonkere nacht onbegrijpelijk wie deze geheimzinnige stem toebehoorde, een stem vol uitdrukking en toch niet die van een mens. "Hij zal ons in het ongeluk storten, zeg ik u", fluisterde de oude vol vertwijfeling, "hij zal ons in het ongeluk storten. . ." "Wie is het?" vroeg ik met ingehouden adem. "Het is de haan, mijn vrouw heeft hem meegegeven voor de slachter om hem voor de sabbat te slachten. . ." Scherpe kreten klonken nu regelmatig. "Hij zal ons in het ongeluk storten, we zijn tweehonderd pas van de post af, zo komt er een soldaat naar buiten." "Draai hem de nek om", siste ik woedend. "Wie?" "De haan!" "Waar vind ik hem, hij ligt ergens onder." Wij kropen beide in het donker rond grabbelden in de modder, de regen goot op ons neer, wij vervloekten de haan en ons noodlot. Tenslotte bevrijdde de oude het ongelukkige slachtoffer uit mijn

deken. Dadelijk werd de dankbare haan stil. Met vereende krachten zetten wij de wagen rechtop en reden verder. Op het station had ik nog drie uren werk mij te drogen en te reinigen voor aankomst van de trein.

Toen ik mijn geld gewisseld had bleek dat het niet toereikend was tot mijn plaats van bestemming, d.w.z. tot Zürich, waar ik me bij Axelrod moest melden. Ik nam een kaartje tot Wenen, daar zou ik wel verder zien. In Wenen was ik het meest verbaasd over het feit dat ik ondank mijn schoolkennis van de Duitse taal niemand kon verstaan, het merendeel van de voorbijgangers ging het evenzo ten opzichte van mij. Eindelijk gelukte het mij een oude man met een rode muts aan het verstand te brengen, dat ik op de redactie van de 'Arbeiderskrant' moest zijn. Ik had besloten aan Victor Adler, de leider van de Oostenrijkse sociaaldemocratie duidelijk te maken dat het belang van de Russische revolutie een spoedig voortzetten van mijn reis naar Zürich vereiste. De man beloofde mij ter plaatse te brengen. Wij liepen een uur. Toen bleek dat het bureau van de krant een jaar geleden verhuisd was. Weer liepen we een half uur. De portier vertelde ons dat er die dag geen spreekuur was. Ik kon mijn gids niets geven, had honger en — de hoofdzaak — ik moest naar Zürich. Van de trap kwam een lange man, die er niet vriendelijk uitzag. Tot hem wendde ik mij met de vraag naar Adler. "Weet u wat voor dag het vandaag is?" vroeg hij streng. Ik wist het niet. In de trein, in de wagen, bij de handelsreiziger, in de schuur van de Oekraïense boer, in de nachtelijke strijd met de haan had ik de wisseling van de dagen niet bijgehouden. "Vandaag is het zondag." Zei de lange man met nadruk en wilde verder gaan. "Om het even, ik moet Adler spreken." Toen antwoordde de heer met een stem of hij een bataljon de stormaanval commandeerde: "Ik zeg u toch, dat u zondags Dr. Adler niet kunt spreken!" "Maar ik kom voor een belangrijke zaak.", zei ik eigenzinnig. "Al was uw zaak nog tienmaal zo belangrijk, begrijpt u?" Het was Frits Austerlitz, de schrik van zijn eigen redactiebureau, wiens gesprekken zoals Victor Hugo gezegd zou hebben, slechts uit bliksemflitsen bestonden. "Zelfs al bracht u bericht — verstaat u — dat de tsaar vermoord en de revolutie uitgebroken was — verstaat u — dat zou u nog geen recht geven de zondagsrust van de doktor te storen!" Deze man imponeerde mij door zijn donderende stem. Maar toch leken zijn woorden mij onzinnig. Het is onmogelijk dat de zondagsrust gaat boven de eisen van de revolutie. Ik besluit niet toe te geven. Ik moet naar Zürich. De redactie van de *Iskra* verwacht me. Bovendien ben ik uit Siberië ontvlucht. Dat wil toch ook wat zeggen. Onder aan de trap de strenge heer de weg versperrend, bereik ik tenslotte eindelijk mijn doel. Austerlitz deelde mij het adres mee. Onder geleide van mijn gids begaf ik mij naar Adlers huis.

Een man van middelmatige grootte, gebogen, bijna gebocheld, met gezwollen ogen in het vermoeide gezicht, kwam naar me toe. In Wenen werden juist de verkiezingen voor de Landdag gehouden. Adler had de vorige avond in verschillende vergaderingen gesproken en had 's nachts artikelen en strooibiljetten geschreven. Dat hoorde ik een kwartier later van zijn schoondochter.

"Neem mij niet kwalijk, doktor, dat ik uw zondagsrust stoort. . .".

"Verder, verder. . .", zei hij uiterlijk streng, maar op een toon die geen angst inboezemde, integendeel aanmoedigde. Uit elke plooi van zijn gezicht sprak geest.

"Ik ben een Rus. . ."

"Dat hoeft u me niet te zeggen, dat heb ik al geraden."

Ik vertelde de doktor, die me vluchtig met de ogen monsterde, mijn gesprek bij de ingang van het redactiebureau.

“Zo? Heeft men u dat gezegd? Wie kan het geweest zijn? Groot? Schreeuwde hij? Dat is Austerlitz. Neem het niet te zwaar op. Als u bericht brengt over de revolutie in Rusland, dan kunt u zelfs ‘s nachts bij mij aanbellen. . . Katja, Katja” riep hij plotseling. Zijn schoondochter binnen, een Russin. “Nu zal het gemakkelijker gaan”, zei hij, terwijl hij ons verliet. Mijn verdere reis was verzekerd.

De eerste emigratie

In Londen — uit Zürich over Parijs — kwam ik in de herfst van het jaar 1902 op een vroege morgen in oktober aan. Een meer door gebaren dan door woorden gehoord rijtuigje bracht mij met behulp van een geschreven adres aan de plaats van bestemming. Die plaats was de woning van Lenin. Men had mij van te voren in Zürich meegedeeld dat ik driemaal moest kloppen. De deur werd geopend door Nadeschda Konstantinovna, die ik waarschijnlijk uit bed had geklopt. Het was nog zeer vroeg en elk aan cultuurvormen gewend mens had geduldig een of twee uur op het station gewacht, in plaats van bij het krieken van de dag aan vreemde deuren te kloppen. Maar ik was nog geheel vervuld van mijn vlucht uit Wercholensk. Op dezelfde barbaarse wijze was ik in Zürich in de woning van Axelrod komen binnenvallen, niet 's morgens vroeg, maar laat in de avond. Lenin lag nog te bed en op zijn gezicht was naast vriendelijkheid gerechtvaardigde verbazing te lezen. Dat waren de omstandigheden waaronder onze eerste ontmoeting en ons eerste gesprek plaats vonden. Vladimir Iljitsch en Nadeschda Konstantinovna kenden mij al uit de brieven van Claire en verwachtten mij. Zo werd ik ontvangen: “De ‘Pen’ is aangekomen.” Ik begon dadelijk mijn bescheiden voorraad van Russische indrukken uit te pakken: de verbindingen in het Zuiden waren zwak, het adres in Charkov klopte niet, de redactie van *Joeschny Rabatschy* (Arbeider van het Zuiden) kantte zich tegen samensmelting, de Oostenrijkse grens was in handen van een gymnasiast, die de *Iskra* niet wilde helpen. De feiten op zichzelf waren niet hoopvol, daarentegen was er een sterk vertrouwen op de toekomst.

Diezelfde morgen, misschien de volgende, maakte ik met Vladimir Iljitsch een grote wandeling door Londen. Hij wees me, terwijl we op een brug stonden, de Westminsterabdij en andere merkwaardige gebouwen. Ik herinner me zijn woorden niet precies meer, het was ongeveer zo: “Dat is hun beroemde Westminster.” Met ‘hun’ werden natuurlijk niet de Engelsen bedoeld, maar de bezittende klasse. Steeds verviel Lenin in deze allerminst gezochte, neen diep uit zijn wezen voortkomende wijze van spreken, die zich vooral door grote nadruk onderscheidde als hij sprak over cultuurwaarden of nieuwe uitvindingen, over de boekenschat van het Brits museum, over de inlichtingsdienst van de grote Europese pers, of — veel jaren later over de Duitse artillerie, of de Franse aviatiek: *zij* kunnen, *zij* hebben, *zij* maken of *zij* bereiken, — wat een vijanden!

De onzichtbare schaduw van de bezittende klasse viel in zijn ogen als ware op de gehele menselijke cultuur en Lenin zag die schaduw even duidelijk als het daglicht. Ik heb toen zeker zeer weinig belangstelling getoond voor de architectuur van Londen. Van Wercholensk rechtstreeks in het buitenland verplaatst, waar ik bovendien voor het eerst kwam, had ik Wenen, Parijs en Londen in hun geheel samengevat en ‘bijzonderheden’ als de Westminsterabdij maakten geen indruk op me. Dat was ook niet het doel van Lenin met de grote wandeling. Hij beoogde mij nader te leren kennen en mij ongemerkt een examen af te nemen. Het examen omvatte inderdaad ‘de gehele cursus’.

Ik vertelde over onze Siberische discussies, voornamelijk over degenen die de kwestie van de gecentraliseerde organisatie behandelden; over mijn schriftelijk referaat betreffende dit onderwerp; over mijn hevige botsing met de oude narodniki in Irkoetsk, waar ik enige weken had doorgebracht; over de drie schriften van Machajsky enzovoort. Lenin verstond de kunst van luisteren. “En hoe stond het met de theorie?” Ik beschreef hem hoe wij in de Moskouse gevangenis gezamenlijk zijn *De ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland* bestudeerden en

in de verbanning *Het Kapitaal* doorwerkten, maar bij het tweede deel bleven steken. Hoe wij volgens de officiële gegevens ijverig de strijd tussen Bernstein en Kautsky volgden. Aanhangers van Bernstein waren er niet onder ons. Op het gebied van filosofie waren wij zeer ingenomen met het boek van Bogdanov, die het marxisme verbond met de kennistheorie van Mach-Avenarius. Ook Lenin meende toen, dat dat boek de waarheid bevatte. “Ik ben geen filosoof”, zei hij niet geheel gerustgesteld, “maar Plechanov veroordeelt de Bogdanovse filosofie scherp als een verkapt variatie van het idealisme.” Enige jaren later heeft Lenin de filosofie van Mach-Avenarius aan een grondig onderzoek onderworpen: in hoofdzaak kwam hij tot dezelfde waardering als Plechanov. Ik maakte er in het gesprek melding van dat de grote hoeveelheid statistische gegevens, die in het boek van Lenin over het Russische kapitalisme verwerkt is, grote indruk op de bannelingen had gemaakt. “Dat werd ook niet in één keer bij elkaar gebracht. . . ” antwoord Vladimir Iljitsch verlegen. Toch was het hem klaarblijkelijk zeer aangenaam dat de jongere partijgenoten oog hadden voor de reusachtige arbeid die hij aan zijn belangrijkste economisch onderzoek had besteed. Over mijn werk werd slechts zeer in het algemeen gesproken. Ik zou enige tijd in het buitenland blijven, de aanwezige lectuur doornemen, eens om me heen kijken, de rest zou later geregeld worden. Het was mijn plan in elk geval na enige tijd illegaal naar Rusland terug te keren om deel te nemen aan het revolutionaire werk. Nadeschda Konstantinovna bracht mij enige straten verder onderdak in een huis waar Vera Ivanovna Sassulitsch, Martov en de leider van de drukkerij van de *Iskra*, Blumenfeld, woonden. Daar was voor mij nog een vrije kamer. De kamers lagen volgens Engels model niet naast, maar boven elkaar, in de benedenkamer woonde de hospita, in de andere de huurders. Er was ook een kamer voor gemeenschappelijk gebruik, waar men koffie dronk, rookte, eindeloze gesprekken voerde en waar niet zonder schuld van Sassulitsch, maar met medewerking van Martov, grote wanorde heerste. Plechanov noemde na zijn eerste bezoek deze kamer een roversnest.

Zo begon de korte periode van mijn leven in Londen. Gulzig verslond ik de tot op dat ogenblik verschenen nummers van de *Iskra* en delen van de *Sarja* (Morgenrood), die onder dezelfde redactie verschenen. Dat was schitterende lectuur, die wetenschappelijke diepte met revolutionaire hartstocht verenigde. Ik werd verliefd op de *Iskra*, schaamde mij over mijn gebrek aan kennis en deed mijn uiterste best om dat zo snel mogelijk te verhelpen. Spoedig werd ik medewerker aan de *Iskra*, eerst schreef ik kleine stukjes, daarna politieke opstellen en zelfs hoofdartikelen.

In die tijd hield ik ook in Whitechapel een referaat, waar ik met de patriarch van de emigranten Tschaikovski en de evenmin jongen Tsjerkesov de degen kruiste. Ik was oprecht verbaasd over de kinderlijke argumenten waarmee de eerwaardige grijsaards het marxisme trachtten te verpletteren. Ik herinner me dat ik in een zeer opgewekte stemming naar huis ging, ik voelde de grond onder mijn voeten niet. Als gids naar Whitechapel en in het algemeen in de buitenwereld hielp me de reeds lang in Londen woonachtige Alexejev, een emigrant en marxist die verwant was aan de redactie van de *Iskra*. Hij wijdde mij in het Engelse leven in en was voor mij de bron van veel kennis. Alexejea sprak met de grootste achting over Lenin: “Ik geloof dat Lenin van meer belang is voor de revolutie dan Plechanov”, zei hij. Ik bracht dit niet aan Lenin over, wel aan Martov. Deze zei daar geen woord op terug.

Op een zondag ging ik met Lenin en Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja naar een kerk, waar een sociaaldemocratische meeting afgewisseld werd door het zingen van psalmen. Er trad een zetter op, die uit Australië was teruggekomen. Hij sprak over de sociale revolutie. Toen stonden allen op en zongen: “Almachtige god, geef dat er geen koningen en geen rijken

meer zijn'. Ik vertrouwde mijn ogen en oren niet. Zodra wij de kerk verlaten hadden zei Lenin: "In het Engelse proletariaat liggen veel elementen van socialisme en revolutie verspreid maar het is alles met conservatisme, religie en vooroordeel vermengd, kan niet naar buiten doordringen en niet tot algemene opvattingen leiden."

Teruggekeerd uit de sociaaldemocratische kerk gebruikten wij het middagmaal in de kleine woonkeuken van de tweekamerwoning. Men maakte er als altijd grapjes over of ik alleen mijn huis terug zou vinden: ik wist heel slecht de weg en noemde - uit behoefte tot systematisering - deze eigenschap 'topografisch cretinisme'. Later maakte ik vorderingen op dit gebied, wat me echter niet gemakkelijk viel. Mijn gebrekkige kennis van de Engelse taal, die ik had meegebracht uit de gevangenis in Odessa, verbeterde niet veel gedurende mijn verblijf in Londen. Ik was te veel vervuld van Russische aangelegenheden. Het Engelse marxisme was onbelangrijk. Het geestelijk middelpunt van de sociaaldemocratie was toen Duitsland en wij volgden in grote spanning de strijd van de orthodoxen en revisionisten. In Londen, evenals later in Genève, ontmoette ik Vera Sassulitsch en Martov veel vaker dan Lenin. In Londen, waar we in hetzelfde huis woonden en in Genève, waar wij gewoonlijk in hetzelfde kleine restaurant middag- en avondeten gebruikten, zagen wij elkaar enige malen per dag, terwijl Lenin een geregeld familieleven leidde en elke ontmoeting met hem buiten de officiële samenkomsten reeds tot op zekere hoogte een kleine gebeurtenis was. De gewoonten en hartstochten van de bohemien, waartoe Martov zich zozeer voelde getrokken, waren Lenin volkomen vreemd. Hij wist dat de tijd, ondanks haar betrekkelijkheid, de meest absolute van alle waarden is. Lenin bracht hele dagen door in de bibliotheek van het Brits Museum, waar hij theoretisch werk verrichtte en in de regel ook zijn krantenartikelen schreef. Met zijn hulp kreeg ik toegang tot dit heiligdom. Ik had een gevoel van onverzadelijke honger, ik zwelgde in deze boekenstroom. Maar spoedig moest ik naar het vasteland vertrekken.

Na mijn 'proefspeech' in Whitechapel zond men mij met een referaat naar Brussel, Luik en Parijs. Mijn referaat behelsde de verdediging van het historisch-materialisme tegen de kritiek van de zgn. Russische subjectieve school. Lenin legde grote belangstelling voor mijn onderwerp aan de dag. Ik gaf hem een uitvoerig uittreksel ter inzage en hij ried mij aan het referaat om te werken tot een artikel voor de volgende aflevering van de *Sarja*. Maar ik had geen moed met een zuiver theoretisch artikel te komen naast Plechanov en de anderen.

Uit Parijs werd ik spoedig telegrafisch teruggeroepen naar Londen. Het ging er om mij illegaal naar Rusland te zenden: vandaar kwamen klachten over massa-arrestaties en gebrek aan mensen en men eiste mijn terugkeer. Maar nog voor ik in Londen terug kwam, was het plan alweer veranderd. Deutsch, die toen in Londen woonde en mij zeer goed gezind was, vertelde mij dat hij voor mij was 'opgekomen' door er op te wijzen dat de 'jongeling' (zo noemde hij mij altijd) nog een tijdje in het buitenland moest blijven en leren en dat Lenin dat goedgevonden had. Het lokte mij aan in de Russische organisatie van de *Iskra* te werken, maar ondanks bleef ik nog graag een tijd in het buitenland. Ik keerde terug naar Parijs, waar zich in tegenstelling tot Londen een grote Russische studentenkolonie bevond. De revolutionaire partijen voerden een verbitterde strijd tegen elkaar om invloed op de studentengroep. Ziehier een plaats uit de herinneringen van N. I. Sedova uit die tijd:

"De herfst van het jaar 1902 was rijk aan referaten in de Russische kolonie van Parijs. De groep van de *Iskra* waar ik toe behoorde, zag eerst Martov, dan Lenin. Er was een strijd gaande tegen de 'Economisten' tegen de sociaalrevolutionairen. In onze groep sprak men over de komst van een jong partijgenoot, die uit Siberië ontvlucht zou zijn. Hij kwam bij J. M. Alexandrova, die vroeger tot de narodniki had behoord, zich daarna bij de *Iskra* had

aangesloten. Wij 'jongeren' hielden veel van Jekaterina Michajlovna, luisterden naar haar met grote belangstelling en stonden onder haar invloed. Toen de jonge medewerker van de *Iskra* in Parijs verscheen, droeg Jekaterina Michajlovna mij op in de buurt een vrije kamer voor hem te zoeken. Er werd er één gevonden in het huis waar ik woonde voor twaalf francs per maand, maar het kamertje was klein, nauw en donker en leek op een gevangeniscel. Toen ik aan Jekaterina Michajlovna een uitvoerige beschrijving van de kamer gaf, viel ze me in de rede: "Ja, ja, genoeg — het zal wel goed zijn, laat hij er maar in trekken." Toen de jonge partijgenoot (wiens naam men ons niet noemde) zijn kamer betrokken had, vroeg Jekaterina Michajlovna mij. "Bereidt hij zich voor voor zijn referaat?" "Ik weet het niet, zeker wel," zei ik, "gisteravond toen ik de trap opging hoorde ik hem zachtjes fluiten in zijn kamer." "Zeg hem niet te fluiten, maar zich liever voor te bereiden op zijn referaat." Jekaterina Michajlovna was ongerust over het welslagen van de lezing. Maar geheel onnodig. Het succes was enorm, de kolonie was enthousiast, de jonge vertegenwoordiger van de *Iskra* had alle verwachtingen overtroffen."

Ik bekeek Parijs met veel meer aandacht dan Londen. Dat was de in goed van N. I. Sedova. Ofschoon buiten geboren en opgegroeid, leerde ik eerst in Parijs de natuur kennen. Hier openbaarde zich ook voor de eerste maal aan mij de ware kunst. Begrip voor de schilderkunst en voor de natuur verwierf ik niet zonder moeite. Daarover het volgende uit latere aantekeningen van N. I. Sedova: "Zijn totaalindruk van Parijs is: lijkt op Odessa, maar Odessa is mooier. Deze ongehoorde opvatting is alleen te verklaren doordat L. D. geheel vervuld is van het politieke leven en dat hij elk ander leven slechts waarneemt in zoverre het zich aan hem opdringt en dat hij dat als een last, als iets onvermijdelijks gevoelt. Ik was het over de waardering van Parijs niet met hem eens en lachte hem uit."

Ja zo was het. Ik trad bokkig en tegenstribbelend in de atmosfeer van de wereldstad. In het begin 'wees' ik Parijs af en trachtte zelfs het te negeren. In de grond was het de strijd van de barbaar om zijn recht van bestaan. Ik voelde, dat men een deel van zichzelf moest afstaan, wanneer men Parijs wilde benaderen en goed in zich opnemen. Maar ik had mijn eigen gebied, een zeer veeleisend, dat geen mededinging dulde: de revolutie. Langzaam en met moeite kreeg de kunst vat op mij. Ik verzette me tegen het Louvre, het Luxembourg en de tentoonstellingen. Rubens vond ik te zat en zelfingenomen. Puvis de Chavannes te bleek en ascetisch. De afbeeldingen van Carrières bekoorden me door het schemerige en dromerige. Zo ging het mij ook met de beeldhouwkunst en de architectuur. Eigenlijk verzette ik mij tegen de kunst, zoals ik mij vroeger tegen de revolutie, daarna tegen het marxisme en tenslotte gedurende een reeks van jaren tegen Lenin en zijn methoden heb verzet.

In Parijs hoorde ik Jaurès. Dat was in de tijd van het ministerie Waldeck-Rousseau met Millerand als minister van posten en Gallifet als minister van oorlog. Ik nam deel aan de straatdemonstraties van de Guesdisten en riep ijverig met de anderen allerlei beledigingen tegen Millerand. Jaurès heeft in die tijd eigenlijk niet veel indruk op mij gemaakt, ik beschouwde hem te veel als tegenstander. Slechts enige jaren later leerde ik deze grote figuur waarderen, zonder een andere houding jegens het Jaurèsisme aan te nemen.

Lenin zou op aandringen van het marxistische deel van de studentengroep drie voordrachten houden over het agrarische vraagstuk in de Russische hogeschool, die in Parijs was opgericht door verdreven professoren van Russische universiteiten. De liberale professoren verzochten de voor hen ongewenste lector, zich zo mogelijk van politiek te onthouden. Maar Lenin wilde zich in dit opzicht tot niets verbinden en begon zijn eerste voorlezing met de verklaring dat het marxisme een revolutionaire, dus volgens zijn wezen een

polemische theorie was. Ik herinner me dat Vladimir Iljitsch voor zijn eerste voordracht zeer opgewonden was. Achter de kathedraal beheerste hij zich echter dadelijk — althans uiterlijk. Professor Gambarow, die gekomen was om hem te horen, formuleerde tegenover Deutsch zijn indruk aldus: “Een echte professor!” Dat was hem de hoogste lof.

Wij hadden besloten Lenin een opera te laten zien. Dat werd aan N. I. Sedova opgedragen! Lenin ging naar de Opera Comique met dezelfde aktetas, die hem op zijn lezingen had vergezeld. Wij zaten in een groep bij elkaar op de galerij. Behalve Lenin, Sedova en ik was Martov er, als ik me niet vergis. Er is aan dit operabezoek een zeer onmuzikale herinnering verbonden. Lenin had zich in Parijs schoenen gekocht, die naar spoedig bleek, te nauw waren. Het noodlot wilde dat mijn schoenen dringend vernieuwing behoefde. Ik kreeg Lenins schoenen en eerst had ik het gevoel dat ze pasten. Op weg naar de schouwburg ging alles goed. Daar gezeten bemerkte ik echter dat het mis was. Op de terugweg leed ik hevige pijn, Lenin lachte me uit en de grappen die hij over mij maakte waren te verschrikkelijker, omdat hij immers zelf enige uren door die schoenen was geplaagd.

Van Parijs uit hield ik voordrachten voor de Russische studentenkolonie te Brussel, Luik, in Zwitserland en in Duitse steden. In Heidelberg hoorde ik de oude Kuno Fischer, maar de leer van Kant lokte me niet aan. De normatieve filosofie was aan mijn wezen vreemd. Hoe kan men droog hooi verkiezen als daarnaast zacht en sappig gras groeit? Heidelberg gold voor de verzamelaars van Russische studenten, die tot idealistische school behoorden. Een van hen was Avxentjev, de latere minister van binnenlandse zaken onder Kerenski. Ik heb in Heidelberg menige lans gebroken in de hete strijd voor de materialistische dialectiek.

Het partijcongres en de splitsing

Lenin vertrok naar het buitenland als een dertigjarige man die zich reeds gevormd had. In Rusland, in studentenkringen, in de eerste sociaaldemocratische groepen en in de bannelingenkolonies — had hij de eerste plaats ingenomen. Hij kon zich reeds alleen daarom van zijn macht bewust zijn, omdat allen met wie hij samentrof en samenwerkte, die macht erkenden. Hij reisde naar het buitenland met veel theoretische bagage en een ernstige voorraad revolutionaire ervaring. Hem wachtte het werk met de ‘groep tot bevrijding van de arbeid’ en voor alles met Plechanov, de schitterende vertolker van Marx. De leermeester van enige geslachten, een theoreticus, politicus, publicist, redenaar van Europese vermaardheid, een socialist met Europese verbindingen. Naast Plechanov stonden twee grote autoriteiten: Sassulitsch en Axelrod. Vera Ivanovna Sassulitsch stond niet alleen in de eerste rij om haar heldhaftig verleden. Ze bezat een scherpzinnige wijze van denken, grote hoofdzakelijk historische kennis en een zeldzame psychologische intuïtie. Door Vera Sassulitsch onderhield de ‘Groep’ de verbinding met de oude Engels. In onderscheiding van Plechanov en Sassulitsch, die ten nauwste met het romantische socialisme waren verbonden, vertegenwoordigde Axelrod in de ‘Groep’ de ideeën en ervaringen van de Duitse sociaaldemocratie. Voor Plechanov begon weliswaar in die jaren reeds de tijd van zijn neergang. Hij werd ondergraven door dat wat Lenin sterk maakte: het naderen van de revolutie. De gehele arbeid van Plechanov had een ideologisch, voorbereidend karakter. Hij was propagandist en polemicus van het marxisme, maar geen revolutionaire politicus van het proletariaat. Hoe meer de revolutie naderde, hoe meer aan het licht kwam dat Plechanov de grond onder de voeten verloor. Hij moest het zelf wel voelen en dat was de oorzaak van zijn prikkelbaarheid jegens de jongeren.

De politieke leider van de *Iskra* was Lenin. De voornaamste publicistische kracht van de krant was Martov. Die schreef even gemakkelijk en vlot als hij sprak. Naast Lenin voelde Martov, toentertijd Lenins eerste medewerker, zich niet geheel op zijn gemak. Zij waren nog wel zeer gemeenzaam met elkaar, maar in hun verhouding was al een zekere verkoeling. Martov leefde veel sterker in de dag van het heden, die werd geheel gevuld door zijn actueel literair werk, journalistieke bezigheid, nieuwtjes en gesprekken. Lenin stond met zijn voeten vast in het heden, maar boorde zich met zijn gedachten in de dag van morgen. Martov had talloze, niet zelden geestige invallen, veronderstellingen, voorstellen, waaraan hij al spoedig zelf niet meer dacht. Lenin daarentegen nam slechts datgene op wat hij nodig had en zodra hij het nodig had. De doorzichtige broosheid van de Martovse gedachten gaf Lenin niet zelden aanleiding bezorgd het hoofd te schudden. De verschillende politieke lijnen hadden zich toen niet alleen nog niet gevormd, maar zelfs nog niet verbeeld. Later bij de splitsing op het 2e congres zijn de aanhangers van de *Iskra* in ‘harde’ en ‘zachte’ uiteen gevallen. Deze aanduiding was in het begin zeer gebruikelijk. Zij legde er getuigenis van af, dat al was er nog geen uitgesproken scheidingslijn, er toch een verschil was in het gestemd, besloten en gereed zijn om tot het einde te gaan. Met betrekking tot Lenin en Martov kan men vaststellen dat ook voor de splitsing en voor het congres Lenin de ‘harde’ en Martov de ‘zachte’ was. Kritisch en licht wantrouwend zag Lenin naar Martov, die hij toch hoogschatte, terwijl Martov, die die blik voelde, beklemd was en zijn magere schouders nerveus ophaalde. Spraken zij elkaar bij ontmoetingen, dan was er geen hartelijke klank in de stemmen, er werd geen grap gemaakt, althans niet als ik er bij was. Lenin sprak zonder Martov aan te zien, terwijl Martovs ogen

achter de scheefgezakte, nooit schoongewreven, lorgnet verstrakten. Sprak Lenin met mij over Martov, dan gebeurde dat op een bijzondere toon: “Wat? Heeft July dat gezegd?” en dan sprak hij de naam July uit met lichte nadruk, alsof hij wilde waarschuwen: ‘Goed is hij, goed, buitengewoon, maar zeer zwak’. Martov was stellig ook door Vera Ivanovna Sassulitsch beïnvloed tegen Lenin, zo al niet politiek, dan toch psychologisch.

De verbindingen met Rusland hield Lenin alle in handen. Secretaris van de redactie was zijn vrouw, Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja. Zij was het middelpunt van het gehele organisatie-werk, ontving de partijgenoten die aankwamen, wees aan wie moesten vertrekken en gaf de nodige inlichtingen. Knoopte verbindingen aan, schreef brieven, bracht ze over in cijferschrift, ontcijferde andere. In haar kamer rook het steeds naar verbrand papier, vanwege het vernietigen van de illegale correspondentie. Niet zelden klaagde ze met haar milde, maar doordringende stem dat men te weinig schreef, of het cijferschrift niet goed toepaste, of zo slecht met de chemische inkt omsprong dat de regels door elkaar liepen, enz.

Lenin streefde ernaar bij zijn organisatorisch-politieke arbeid een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van de ouderen te bereiken, voor alles van Plechanov, met wie hij om verschillende redenen reeds scherpe conflicten had, allermeeft bij het uitwerken van het ontwerp-program van de partij. Het oorspronkelijke ontwerp van Lenin, dat zich stelde tegenover het ontwerp-Plechanov, werd door de laatste zeer scherp bekritiseerd en wel op die hoogmoedig honende toon waarin bij dergelijke gevallen Georgy Valentinovitsch een meester was. Maar Lenin liet zich daardoor ontmoedigen noch afschrikken. De strijd kreeg een dramatisch karakter. Als bemiddelaars traden op Sassulitsch en Martov. Sassulitsch voor Plechanov, Martov voor Lenin. De beide bemiddelaars waren zeer verzoeningsgezind en bovendien met elkaar bevriend. Vera Ivanovnja zei — volgens haar eigen zeggen — tegen Lenin: “George (Plechanov) is een windhond, hij rukt en rukt en laat los, u daarentegen bent een bulldog: u hebt een dodelijke greep.” Toen Vera Ivanovna mij later dat gesprek mededeelde voegde zij erbij: “Dat stond hem (Lenin) aan. ‘Een dodelijke greep’, herhaalde hij tevreden.” Lachend maakte zij de klank van zijn stem en zijn brouwende *r* na.

Al die scherpe botsingen hadden zich al afgespeeld voor mijn komst. Ik had er geen flauw vermoeden van. Ik wist ook niet dat de onderlinge verhouding van de redactieleden zich toespitste om mijnentwil. Vier maanden na mijn aankomst in het buitenland schreef Lenin aan Plechanov:

“2-3-03. Parijs. Ik stel alle redactieleden voor de ‘Pen’ te kiezen als gelijkberechtigd lid van de redactie. (Voor die verkiezing is een meerderheid niet voldoende, het moet een eenstemmig besluit van de redactie zijn). Wij hebben dringend behoefte aan een zevende lid, zowel voor de stemming (zes is een even getal) als voor aanvulling van de krachten. De ‘Pen’ schrijft niet alleen sedert een maand in elk nummer. Hij werkt uit alle macht voor de *Iskra*, houdt voorlezingen (met groot succes). Wat t artikelen en aantekeningen over actuele vraagstukken is hij ons van groot nut, ja onontbeerlijk. Hij is ongetwijfeld een overtuigd en energiek persoon, van buitengewone aanleg die het nog ver kan brengen. Ook op het terrein van vertalingen en populaire lectuur kan hij veel doen. Eventuele argumenten tegen zijn opname in de redactie: 1. Zijn jeugd, 2. zijn (allicht) spoedig vertrek naar Rusland, 3. Zijn pen (zonder aanhalingstekens) vertoont sporen van feuilletonstijl, van aanstellerij, enz. Wat betreft 1: De ‘Pen’ wordt niet slechts voorgedragen voor een zelfstandige post, maar voor het redactielidmaatschap. Als zodanig zal hij ondervinding opdoen. Het ‘instinct’ van een partijmens, van een fractiemens bezit hij zonder twijfel. Kennis en ervaring zijn zaken die men zich kan eigen maken. Dat hij studeert en werkt is ook buiten kijf. De verkiezing tot lid is nodig om hem geheel te binden en aan te moedigen. Wat betreft 2: Als de ‘pen’ in het werk komt, zal hij misschien niet zo snel vertrekken. Mocht hij

afreizen, dan is de organisatorische verbinding met de redactiestaf, waaraan hij dan ondergeschikt zou zijn, geen min maar een plus. Wat betreft 3: De stijlgebreken zijn geen belangrijke fouten. Dat komt terecht. Hij neemt nu de 'correcties' zwijgend (en niet van harte). In de redactie zullen besprekingen en stemmingen plaats vinden en de 'vingerwijzingen' zullen de vorm en het karakter van noodzaak dragen.

Ik stel dus voor: 1. alle zes medeleden van de redactie te doen stemmen over de vraag van volledige verkiezing van de 'Pen'; 2. indien hij opgenomen wordt, een vaste regeling te treffen omtrent de verhoudingen en stemmingen in de redactie en behoorlijke statuten uit te werken. *Dat hebben wij nodig* en dat is ook van belang voor het congres.

P.S. Uitstel van *deze verkiezing* zou ik als *een groot verzuim en grote onhandigheid* beschouwen, want ik zie dat de 'Pen' reeds *zeer* ontevreden wordt (al toont hij het niet openlijk) over het feit dat hij nog in lucht hangt en dat men hem nog steeds (naar hem schijnt) als 'jongeling' veracht. Als wij de 'Pen' niet opnemen en hij, laten we zeggen een maand, naar Rusland afreist, zal hij dat als *openlijk wantrouwen beschouwen*. Wij zouden een 'verzuim' kunnen plegen en dat zou jammer zijn."

Deze brief, waarvan ik zelf pas kortgeleden kennis nam, haal ik bijna in zijn geheel aan (met weglating van enige technische details) omdat hij zo uiterst typerend is zowel voor de verhoudingen in de redactie als voor Lenin en zijn houding tegenover mij. Van de strijd achter mijn rug gevoerd over mijn opname in de redactie, heb ik, zoals ik zei, niets geweten.

Onwaar en in het geheel niet in overeenstemming met mijn toenmalige stemming zijn de woorden van Lenin dat ik 'zeer ontevreden' zou zijn omdat men mij niet in de redactie opnam. Om de waarheid te zeggen, had ik daar nooit aan gedacht. Mijn verhouding tot de redactie was die van leerling tot leermeester. Ik was drie en twintig jaar oud. De jongste van de redactieleden, Martov, was zeven jaar, Lenin tien jaar ouder. Ik was met het lot dat mij van zo nabij met deze uitstekende groep mensen in aanraking had gebracht, in hoge mate tevreden. Van elk van hen kon ik wat leren en ik leerde ijverig.

Vanwaar dan Lenins beroep op mijn ontevredenheid? Ik denk dat het eenvoudig een tactische zet was. De gehele brief is vol van het streven te bewijzen, te overtuigen en zijn zin door te zetten. Opzettelijk verschrikt hij de andere redactieleden met mijn vermeende ontevredenheid en met de mogelijkheid dat ik mij uit de *Iskra* zou kunnen terugtrekken. Het is voor hem een argument meer, verder niet. Iets dergelijks is het verwijzen naar de 'jongeling'. Zo noemde mij vaak de oude Deutsch en slechts hij alleen. Maar juist met Deutsch, die politiek geen invloed op me had of hebben kon, was ik op zeer vriendschappelijke voet. Lenin gebruikte het argument van 'jongeling' slechts om de ouderen te doordringen van de noodzakelijkheid met mij rekening te houden als met een politiek volwassene.

Tien dagen na Lenins brief schrijft Martov aan Axelrod:

"10 Maart 03, Londen. Vladimir Iljitsch stelt ons voor de 'Pen' als gelijkberechtigd lid op te nemen in de redactie. Zijn literair werk wijst ongetwijfeld op begaafdheid, hij is geheel van 'onze' richting, gaat geheel op in de belangen van de *Iskra* en heeft hier (in het buitenland) grote invloed, dank zij zijn niet onbeduidend redenaarstalent. Hij spreekt uitstekend, men kan het niet beter wensen. Ik heb er mij van overtuigd evenals Vladimir Iljitsch. Hij is goed ontwikkeld en voortdurend bezig zijn kennis te vermeerderen. Ik sluit mij onvoorwaardelijk bij het voorstel van Vladimir Iljitsch aan."

In deze brief is Martov slechts de trouwe echo van Lenin. Maar het argument van de ontevredenheid herhaalt hij niet. Martov en ik leefden in hetzelfde huis, zij aan zij, hij had mij te goed kunnen waarnemen, dan dat hij niet gezien zou hebben dat elk ongeduldig verlangen redactielid te worden mij vreemd was.

Waarom stond Lenin er zo op mij lid van de redactie te maken? Hij wilde een vaste meerderheid hebben. In een reeks belangrijke kwesties viel de redactie in twee delen uiteen: de ouderen (Plechanov, Sassulitsch en Axelrod) en de jongeren (Lenin, Martov en Potressov). Lenin heeft er niet aan getwijfeld dat ik het in belangrijke kwesties met hem eens zou zijn. Eens toen Plechanov moest worden aangevallen, riep Lenin mij terzijde en zei met een sluw lachje: “Laat Martov het maar doen, hij veegt, jij slaat.” Op mijn gezicht een uitdrukking van verwondering ziende, voegde hij erbij: “Anders verkies ik het slaan, maar ditmaal tegenover Plechanov is het beter te vege.”

Het voorstel van Lenin mij in de redactie op te nemen heeft schipbreuk geleden op de tegenstand van Plechanov. Erger: dat voorstel werd de hoofdoorzaak van de sterke antipathie die Plechanov tegen mij voelde, omdat hij begreep dat Lenin streefde naar een meerderheid, waar hij kon vertrouwen, tegen hem. De kwestie van de reorganisatie van de redactie werd uitgesteld tot het congres. Toch besloot de redactie mij nog voor het congres aan de zittingen met adviserende stem te doen deelnemen. Plechanov was daar vierkant tegen. Maar Vera Ivanovna zei: “Ik zou hem toch meebrengen.” En ze ‘bracht’ me werkelijk mee in de eerstvolgende vergadering. Onwetend van datgene wat zich achter de schermen afspeelde, was ik niet weinig verbaasd te bemerken hoe Georgy Valentinovitsch mij begroette met die ijzige koelte die hem zo meesterlijk afging. De onvriendelijke houding van Plechanov te mijne opzichte heeft lang geduurd, is eigenlijk nooit geheel verdwenen. In 1904 schrijft Martov in een brief aan Axelrod over de persoonlijke, hem (Plechanov) vernederde en onedele haat tegen de persoon in kwestie (het ging over mij).

Belangwekkend is de opmerking in Lenins brief over mijn toenmalige stijl. Ze bevat in beide opzichten de waarheid: zowel wat een zekere aanstellerij als wat mijn sterke antipathie om correcties van vreemden aan te nemen betreft. Mijn letterkundige werkzaamheid was toen nog nauwelijks twee jaren oud en de kwestie van de stijl nam een grote en zelfstandige plaats in mijn werk in. Ik verlustigde me in de woordenschat. Zoals kinderen die tanden krijgen behoefte hebben overal op te bijten, zo was voor mij in de periode van de groei van mijn letterkundige tanden de jacht nodig op een woord, een formule en een beeld. De zuivering van mijn stijl voltrok zich na verloop van tijd. En daar mijn strijd om de vorm geen toevallige, uiterlijke was, maar voortspoot uit een innerlijk, geestelijk proces, daar is het niet te verwonderen, dat ik trots al mijn achting voor de redactie, mijn zich vormende, letterkundige persoonlijkheid tegen de inbreuk daarop van weliswaar meer gevormde, maar toch anders geaarde schrijvers instinctief verdedigde. . .

De voor het congres vastgestelde tijd kwam ondertussen nader en eindelijk werd besloten de redactie te verplaatsen naar Zwitserland, naar Genève: het leven was er veel goedkoper en de verbinding met Rusland gemakkelijker. Met een bezwaard hart stemde Lenin er in toe. “In Genève richtten wij ons in op twee kleine zolderkamers”, schrijft Sedova, “L. D. was bezig met het werk voor het congres. Ik trof de voorbereidselen voor mijn vertrek naar Rusland, waar ik partijwerk zou doen.” De eerste afgevaardigden voor het congres kwamen aan, er werden eindeloze besprekingen gehouden met hen. In die voorbereidende arbeid had Lenin de onaangevochten, zij het niet altijd zichtbare leiding. Een deel van de afgevaardigden had bedenkingen en weifelingen. Het voorbereidende werk kostte veel tijd. Er was in de besprekingen een grote plaats ingeruimd aan de statuten en daarbij vormde het belangrijkste onderwerp van het organisatorische schema de wederzijdse betrekking tussen het centrale orgaan (de *Iskra*) en het centrale comité in Rusland. Ik was naar het buitenland gegaan met de

gedachte dat de redactie ‘ondergeschikt’ moest zijn aan het centrale comité. Dat was de overtuiging van de meeste *Iskra* aanhangers in Rusland.

“Dat zal niet gaan”, wierp Lenin tegen, “er is geen evenredige verhouding van krachten. Hoe zullen zij ons vanuit Rusland leiding geven? Het zal niet gaan. Wij vormen een vast centrum, wij zijn ideologisch sterker en wij zullen van hieruit leiding geven.”

“Dan ontstaat toch een volmaakte dictatuur van de redactie?” zei ik. “Nu, wat zou dat?” gaf Lenin ten antwoord. “Dat moet wel, gezien de huidige omstandigheden.”

De organisatorische plannen van Lenin verwekten bij mij enige twijfel. Maar hoe ver was toen de gedachte van mij dat het partijcongres zou stranden op deze kwestie.

Ik kreeg een mandaat van de Siberische Bond, tot welke ik in mij verbanning in nauwe betrekking had gestaan. Tezamen met de afgevaardigde uit Toela, dokter Oeljanov, de jongere broer van Lenin, reisde ik naar het congres. Om geen spion op onze hielen te krijgen vertrokken wij niet van Genève, maar van het nabijgelegen Nion, waar de sneltrein een halve minuut stilhield. Als goede Russische provincialen wachtten wij op het verkeerde perron en toen de trein binnenkwam klommen we over de buffers om een wagon te bereiken. Nog voor we de treeplank hadden bereikt, zette de trein zich in beweging. Toen de stationschef twee passagiers op de buffers zag zitten, gaf hij een alarmsignaal en de trein stond stil. Nauwelijks waren we in de wagon, of de conducteur gaf ons te verstaan dat hij nog nooit zulke lummels had meegemaakt en dat wij voor het stilhouden van de trein vijftig francs moesten betalen. Wij van onze kant brachten hem aan het verstand dat wij geen woord Frans spraken. Dat was wel niet volkomen waar, maar in dit geval zeer doelmatig: de dikke Zwitser mopperde nog een paar minuten en liet ons toen met rust. Zeer verstandig, want wij bezaten geen vijftig francs. Later bij het knippen van de kaartjes gaf hij tegenover de andere passagiers nogmaals zijn ongunstig oordeel ten beste over de beide heren die men van de buffers had gehaald. De stumper wist niet dat wij op weg waren een partij te stichten.

De congreszittingen begonnen in Brussel in het gebouw van de arbeiderscoöperatie, in het Maison du Peuple. In de ons afgestane ruimte, die voor vreemde ogen voldoende verborgen was, waren wolbalen opgestapeld en wij moesten een aanval van ontelbare vlooiën doorstaan. We noemden ze de soldaten van Anseele, die gemobiliseerd waren voor de stormloop op de burgerlijke maatschappij. De zittingen waren een ware fysieke marteling. Nog erger was dat de afgevaardigden reeds terstond in de eerste dagen ontdekten dat ze door politespionnen werden gevolgd. Ik leefde op de pas van een mij onbekende Bulgaar Samokovljev. In de tweede week kwam ik laat in de nacht met Vera Sassulisch uit een klein restaurant ‘de Gouden Fazant’. Wij ontmoetten de afgevaardigde S. uit Odessa, die zonder ons aan te zien hardop fluisterde: “Er is een politespion achter je, ga naar verschillende kanten, de spion zal de man volgen.” S. was een grote specialiteit met betrekking tot spionnen, hij had er oog voor net als een astronomisch instrument. Hij woonde op een bovenverdieping naast de ‘Fazant’ en had van zijn venster een uitkijktoren gemaakt. Ik nam afscheid van Vera Sassulitsch en ging rechtuit. In de zak had ik de Bulgaarse pas en vijf franken. De politespion, een lange, magere Vlaming, met een mond die op een eendensnavel geleek, volgde me. Het was na middernacht en de straat lag volkomen verlaten. Ik keerde me plotseling om. “Meneer, hoe heet deze straat?” De Vlaming schrok en ging met de rug tegen de muur staan. “Ik weet het niet.” Hij verwachtte ongetwijfeld een revolvershot. Ik ging verder, de boulevard af. Ergens sloeg een klok één uur. Bij een zijstraat gekomen, sloeg ik af en begon hard te lopen. De Vlaming volgde me. En zo joegen twee mensen die elkaar volkomen vreemd waren diep in de nacht achter elkaar aan door de straten van Brussel. Nog

hoor ik hun voetgestamp. Ik liep een vierkant blok aan drie kanten af en bracht mijn achtervolger weer op de boulevard terug. We waren beiden moe, boos en gingen somber verder. In de straat stonden huurrijtuigen. Er een te nemen had geen zin, de politespion zou er ook een genomen hebben. Wij gingen verder. De eindeloze boulevard hield op, wij waren aan het eind van de stad. Voor een klein kroegje stond een eenzaam rijtuig. Ik nam een aanloopje en sprong er in "Rij vlug, ik heb haast." "Waarheen?" De spion luisterde. Ik noemde een park vijf minuten van mijn woning verwijderd. "Honderd stuiver!" "Ja, rij maar!" De koetsier nam de teugels. De spion snelde de kroeg binnen, kwam met een kelner naar buiten en wees op mij. Een half uur later was ik thuis. Toen ik een kaars had aangestoken, zag ik op het nachttafeltje een brief, geadresseerd aan mijn Bulgaarse naam. Wie kon mij schrijven? Het was een uitnodiging aan mijnheer Samokovljev morgen om tien uur met zijn pas bij de politie te komen. Dus had een andere spion mij de vorige dag reeds ontdekt en de gehele nachtelijke jacht over de boulevard was een overtollige fraaiigheid geweest. De andere afgevaardigden ondervonden die nacht iets dergelijks. Die zich bij de politie vervoegden werd bevolen binnen vierentwintig uren België te verlaten. Ik ging niet naar het politiebureau, maar reisde naar Londen, waarheen het congres verplaatst was.

Harting, die in Berlijn de Russische spionage afdeling leidde, berichtte aan het departement van politie, dat de politie in Brussel verbaasd was over een aanzienlijke toevloed van buitenlanders, waaronder er tien waren die van anarchistische woelingen werden verdacht. De politie van Brussel was verbaasd gemaakt door Harting zelf, die eigenlijk Hekkelman heette en provocateur-terrorist was, door het Franse gerecht bij verstek tot tuchthuisstraf veroordeeld, werd hij later Ochrana-generaal van het tsarisme en tenslotte onder een valse naam ridder van het Franse Legioen van Eer. Harting was weer ingelicht door de agent-provocateur dr. Schitomirsky, die vanuit Berlijn actief had deelgenomen aan het organiseren van het congres. Dat alles werd pas veel later bekend. Het lijkt of alle daden in handen van het tsarisme waren. Maar het heeft niet geholpen. . .

Gedurende het congres kwamen de tegenstellingen aan het licht in het kader van de *Iskra*; er waren 'zachten' en 'harden'. De meningverschillen draaiden in het begin om dit punt van de statuten: wie kan beschouwd worden lid van de partij te zijn? Lenin stond er op de partij te identificeren met de illegale organisatie. Martov wilde, dat ook zij als partijleden zouden gelden, die werkten onder de leiding van de illegale organisatie. Onmiddellijke praktische betekenis had deze tegenstelling niet, omdat het recht van beslissende stem volgens beide formules zou zijn aan de leden van de illegale organisaties. En toch traden twee uiteenlopende tendensen aan de dag. Lenin wilde een gesloten vorm en scherpe klaarheid in de partijverhoudingen. Martov helde tot vaagheid over. De groepering in deze kwestie bepaalde het gehele verdere verloop van het congres, in het bijzonder de samenstelling van de leidende partijinstituten. Achter de schermen werd een strijd gevoerd om elke afgevaardigde. Lenin spaarde geen moeite mij aan zijn zijde te krijgen. Hij maakte met mij en Krassikov een lange wandeling, waarbij beiden er mij van trachtten te overtuigen dat Martov mijn weg niet kon zijn, want Martov was een 'zachte'. De karakterschets die Krassikov van de leden van de *Iskra* gaf, was zo ongegeneerd dat Lenin het voorhoofd fronste en ik huiverde. In mijn verhouding tot de redactie was nog veel jeugdig-sentimenteels. Dit gesprek stootte me eerder af, dan dat het me aantrok. De verschillen waren nog onduidelijk, men tastte in het donker en werkte met onmeetbare grootheden. Er werd besloten een vergadering van de kerngroep van de *Iskra* bijeen te roepen om tot overeenstemming te komen. Maar reeds de keuze van een voorzitter leverde moeilijkheid op. "Ik stel voor onze Benjamin te kiezen", zei Deutsch, een

oplossing zoekend. En zo viel het mij ten deel die vergadering van de *Iskra* te presideren, waarin de latere splitsing in bolsjewieken en mensjewieken zich aankondigde.

Iedereen verkeerde in de uiterste spanning. Lenin verliet, de deur hard achter zich dichtslaande, de vergadering. Dat is de enige keer dat hij in mijn tegenwoordigheid in een scherpe inwendige partijstrijd zijn zelfbeheersing verloor. De situatie spitste zich nog meer toe. De meningsverschillen kwamen op het congres openlijk naar voren. Lenin deed nog een poging om mij naar de zijde van de ‘harden’ over te halen door de afgevaardigde S. en zijn jongste broer Dmitry op me af te sturen. Urenlang sprak ik met hen in een park. De afgezanten wilden me niet laten gaan. “We hebben bevel u in elk geval mee te brengen.” Tenslotte weigerde ik pertinent met ze mee te gaan.

De splitsing was voor alle deelnemers aan het congres een verrassing. Ook Lenin, de meest actieve figuur in de strijd, had haar niet voorzien en niet gewild. Beide partijen gingen gebukt onder de gebeurtenissen. Lenin lag na het congres enige weken ziek met een zenuwaandoening. “Uit Londen schreef L. D. bijna dagelijks”, zegt Sedova in haar aantekeningen, “de brieven werden steeds bezorgder van toon en tenslotte vertelde een brief vertwijfeld over de splitsing in de *Iskra*: de *Iskra* leeft niet meer, ze is gestorven. . .” De splitsing deed ons allen verdriet. Spoedig na L.D.’s terugkeer van het congres reisde ik af naar Petersburg en nam het congresmateriaal mee, in fijn schrift op dun papier in de band van het Franse woordenboek *Larousse*.

Hoe kwam het, dat ik op het congres aan de zijde van de ‘zachten’ stond? Met de redactieleden Martov, Sassulitsch en Axelrod was ik ten nauwste verbonden. Hun invloed op mij was niet te loochenen. In de redactie waren vóór het congres verschillende schakeringen, maar geen uitgesproken verschillen. Van Plechanov stond ik het verst, na de eerste, eigenlijk bijkomstige botsing mocht Plechanov mij niet. Lenin was mij welgezind. Maar hij was het juist die nu in mijn ogen een aanval deed op de redactie, die voor mij een eenheid was en de betoverende naam *Iskra* droeg. De gedachte aan een splitsing in de redactiestaf scheen mij godslastering toe. Het revolutionaire centralisme is een hard gebiedend, veeleisend beginsel. Het neemt niet zelden tegen de enkeling en tegen hele groepen van wie gisteren onze geestverwanten waren onbarmhartige vormen aan. Niet voor niets komen in Lenins woordenschat de woorden *onverzoenlijk* en *meedogenloos* zo dikwijls voor. Slechts de hogere revolutionaire doelstelling, vrij van al het laagpersoonlijke, kan zulk een meedogenloosheid rechtvaardigen. In het jaar 1903 ging het er slechts om Axelrod en Sassulitsch buiten de redactie van de *Iskra* te plaatsen. Ik gevoelde voor beide niet slechts hoogachting, maar ook persoonlijke sympathie. Ook Lenin had hen om hun verleden hooggeschat. Maar hij kwam tot het besluit dat ze steeds meer een hinderpaal werden op de weg naar de toekomst en hij trok de organisatorische conclusie: ze uit de leidende posten te verwijderen. Daarin kon ik me niet schikken. Mijn gehele wezen kwam in opstand tegen dit meedogenloos wegstoten van de ouderen, die eindelijk de drempel van de partij hadden bereikt. Uit deze verontwaardiging ontstond mijn breuk met Lenin op het tweede congres. Zijn optreden scheen ongeoorloofd, verschrikkelijk, weezinwekkend. Toch was het politiek juist, dus ook organisatorisch noodzakelijk. De breuk met de ouderen, die in het voorbereidende tijdperk bleven staan, was in elk geval onvermijdelijk. Lenin zag dat eerder in dan de anderen. Hij trachtte nog Plechanov te behouden door hem van Axelrod en Sassulitsch te scheiden. Maar die poging mislukte, zoals de gebeurtenissen spoedig zouden leren.

Mijn scheiding van Lenin kwam dus als het ware voort uit een morele, ja zelfs uit een persoonlijke grond. Toch scheen dat slechts uiterlijk zo. In de grond had ons uiteengaan een politiek karakter, dat slechts op organisatorisch gebied tot uiting kwam.

Ik rekende me tot de centralisten. Maar het is boven allen twijfel dat ik in die periode niet duidelijk rekenschap kon geven van het feit welk streng en gebiedend centralisme voor een revolutionaire partij vereist zou zijn om een miljoenenmassa te leiden in de strijd tegen de oude maatschappij.

Mijn prille jeugd verliep in de schemerige atmosfeer van de reactie, die in Odessa vijf jaar achteraan kwam. De jeugd van Lenin voert tot de Narodnaja Volja, die hoewel enige jaren jonger dan ik, reeds opgroeiden in de dampkring van een nieuw politiek tijdperk van vooruitgang. Ten tijde van het congres van Londen in 1903 was voor mij de revolutie nog altijd voor de helft een theoretische abstractie. Het leninistische centralisme kwam bij mij nog niet voort uit een heldere, zelfstandig doordachte, revolutionaire opvatting. Maar de behoefte een vraagstuk zelfstandig aan te vatten en er alle noodzakelijke gevolgtrekkingen uit te maken, was voor mij, naar me schijnt, steeds de meest gebiedende behoefte van mijn geestelijk leven.

De verscherping van het op het congres ontstane conflict had tot oorzaak zowel de reeds naar voren komende principiële kwesties, als de verkeerde maatstaf van de ouderen bij de waardering van Lenins grootte en betekenis. Gedurende het congres en dadelijk daarna voegde zich bij de verontwaardiging van Axelrod en de andere redactieleden over het optreden van Lenin de verbazing: hoe durfde hij het wagen? “Het is nog niet lang geleden, dat hij als leerling naar het buitenland kwam”, dachten de ouderen “hij gedraagt zich ook als een schooljongen. Vanwaar deze zelfverzekerdheid? Hoe kon hij het wagen?”

Maar Lenin kon het wagen en had het gewaagd. Hij behoefde zich slechts te overtuigen van de ongeschiktheid van de ouderen om de onmiddellijke leiding van de strijdorganisatie van de proletarische voorhoede onder de omstandigheid van de naderende revolutie in handen te nemen. De ouden en zij niet alleen hadden gedwaald; dat was niet slechts een uitstekend werker, dat was ook een leider, die door en door doelbewust was en die, naar men moet aannemen, juist dan als hij zij aan zij stond met de ouderen, de leermeesters, zich definitief leider begon te voelen en tot de overtuiging kwam dat hij sterker en nodiger was dan zij. In die nog tamelijk vage stemmingen, die zich groepeerden om de vaan van de *Iskra*, vertegenwoordigde Lenin geheel en volmaakt de dag van morgen met al zijn ernstige problemen, gruwelijke botsingen en ontelbare offers.

Op het congres had Lenin Plechanov veroverd maar betrouwbaar was die verovering niet; tegelijkertijd had hij Martov verloren en wel voor altijd. Plechanov had op het congres een voorgevoel van de toekomst. Hij zeide toen althans tot Axelrod: “Uit zulk deeg worden Robespierres gemaakt.” Plechanov zelf speelt op het congres geen benijdenswaardige rol. Slechts eens was ik in de gelegenheid hem in zijn volle kracht te zien en te horen: dat was in de programcommissie van het congres. Met een duidelijk, wetenschappelijk in elkaar gezet programschema in het hoofd, van zichzelf, zijn kennis, zijn meerderheid zeker, met een vrolijk, ironisch vuur in de ogen, met zijn grijze snor, met enigszins theatrale, maar levendige en uitdrukkingvolle gebaren, belichtte Plechanov, bij wie het voorzitterschap berustte, de gezamenlijke, veelhoofdige sectie als met een levendig vuurwerk van kennis en geestigheid.

De leider van de mensjewieken, Martov, is een van de tragische figuren van de revolutie. Een buitengewoon begaafd schrijver, een politicus met een rijkdom van gedachten, een scherpzinnige geest, stond Martov ver boven ideologische stroming die hij vertegenwoordigde. Maar zijn gedachten ontbrak de moed, zijn scherpzinnigheid de vaste wil.

Geschiktheid zich aan iets vast te klampen kon daarvoor niet in de plaats treden. Martovs eerste reageren op gebeurtenissen bewoog zich steeds in revolutionaire richting. Doch zijn gedachte niet ondersteund door de drijfveer van de wil, stortte snel ineen. Onze goede verhouding doorstond de toets van de eerste grote gebeurtenissen van de naderende revolutie niet.

Hoe het zij, het tweede congres betekent in mijn leven een grote grenssteen alleen al daarom, dat het mij voor veel jaren van Lenin heeft gescheiden. Het verleden in zijn geheel nemend, betreur ik dat niet. Ik ben ten tweede male tot Lenin gekomen later dan veel anderen, maar langs eigen wegen, nadat ik de ervaringen van de revolutie, van de contrarevolutie en van de imperialistische oorlog doorgemaakt en doordacht had. Ik ben tot hem gekomen zekerder en ernstiger dan die 'leerlingen', die bij zijn leven het woord van de leermeester en zijn gebaar niet altijd op de rechte plaats herhaalden en die na zijn dood bewezen hebben hulpeloze epigonen te zijn en onbewuste werktuigen in de hand van vijandelijke machten.

Terugkeer naar Rusland

Mijn verbinding met de minderheid van het tweede congres was van korte duur. Reeds in de eerstvolgende maanden begonnen zich in deze minderheid twee richtingen te vormen. Ik was voor het aansturen op een zo snel mogelijke hereniging met de meerderheid, want ik beschouwde de splitsing slechts als een belangrijk tussenspel – en meer niet. Voor de anderen was de splitsing, die het tweede congres gebracht had, een uitgangspunt voor de ontwikkeling in opportunistische richting. Het gehele jaar 1904 had ik politieke en organisatorische conflicten met de leidende groep van de mensjewieken. Het ging om twee punten: om de houding ten opzichte van het liberalisme en de houding ten opzichte van de bolsjewieken. Ik was voor een onverzoenlijk afwijzen van alle pogingen van de liberalen op de massa te steunen en tegelijkertijd en juist daarom eiste ik steeds dringender de vereniging van de beide sociaaldemocratische fracties. In september verklaarde ik officieel uit de minderheid te treden, eigenlijk behoorde ik er sinds april 1904 niet meer toe. Gedurende deze periode bracht ik enige maanden ver van de Russische emigranten door te München, dat toen gold als de meest democratische en kunstzinnige stad van Duitsland. Ik heb de Beierse sociaaldemocratie, de musea van München en — de tekenaar van ‘Simplicissimus’ zeer goed gekend.

Reeds ten tijde van het partijcongres was het Zuiden van Rusland overstroomd door een stakingsgolf. Onlusten onder de boeren waren aan de orde van de dag. De universiteiten verkeerden in gisting. De Russisch-Japanse oorlog had de beweging een ogenblik tegengehouden, maar militaire ineenstorting van het tsarisme werd weldra een krachtige motor voor de revolutie. De pers werd steeds brutaler, terroristische daden vermeerderden, de liberalen kwamen in beweging, de bankettencampagne begon. De principiële vraagstukken van de revolutie werden acuut. De abstracties vulden zich voor mij grondig met sociale stof. De mensjewieken, vooral Vera Sassulitsch, vestigden hun hoop al meer en meer op de liberalen.

Reeds voor de partijdag, na een redactievergadering in café Landolt, beklagde zich Vera Sassulitsch met de haar in zulke gevallen eigen schuchtere en toch scherpe stem, dat wij de liberalen te veel aanvielen. Dat was haar wondeplek. “Kijk toch eens hoeveel moeite ze zich geven.” Ze keek onder het spreken langs Lenin heen, maar hem had ze juist in eerste plaats op het oog. “Struve eist van de Russische liberalen niet met het socialisme te breken, want dan zou hen het treurige lot wachten van het Duitse liberalisme; ze moesten liever het Franse radicaal-socialisme tot voorbeeld nemen.”

“Des te meer moet men ze slaan”, zei Lenin vrolijk lachend en Vera Sassulitsch als het ware opzettelijk prikkelend.

“Ook wat moois”, riep ze wanhopig uit, “ze komen ons tegemoet en wij moeten ze slaan.”

Ik stond in deze kwestie, die allengs vaster omlinjende vormen aannam, geheel aan Lenins zijde.

Gedurende de liberale bankettencampagne, die spoedig doodliep, stelde ik in de herfst 1904 de vraag: “Wat nu?” en antwoordde daarop: “De oplossing kan slechts verkregen worden door een algemene staking, die gevolgd moet worden door een opstand van het proletariaat, dat zich aan hoofd van de massa’s stelt tegen het liberalisme.” Dat verbreedde de kloof tussen mij en de mensjewieken.

Op 10 (23) januari (1905) keerde ik van een voordrachtreis naar Genève terug, moe en terneergeslagen na een slapeloze nacht in de trein. Een jongen had mij een krant verkocht van de vorige dag. Daarin werd in toekomstige tijd gesproken over de optocht van de arbeiders naar het Winterpaleis. Ik maakte daaruit op, dat die optocht niet had plaats gevonden. Een uur of twee later kwam ik op het redactie bureau van de *Iskra*. Martov was zeer opgewonden. “Ze heeft niet plaats gehad?” vroeg ik. “Wat niet plaats gehad. . . !” riep hij uit. “Wij hebben de gehele nacht in het café gezeten om nieuwe telegrammen te lezen. Weet je het dan niet? Hier, hier, hier. . . ” Hij hield me een krant voor. Ik doorliep de eerste tien regels van het telegrafische verslag van de bloedige zondag. Een hete golf sloeg mij naar het hoofd.

Nog langer in het buitenland te blijven was mij onmogelijk. Met de bolsjewieken had ik sedert de partijdag geen connecties meer. Met de mensjewieken had ik organisatorisch gebroken. Er bleef mij slechts over voor eigen rekening te handelen. Met behulp van studenten kreeg ik een pas. Met mijn vrouw, die in de herfst van 1904 naar het buitenland was teruggekeerd, reisde ik naar München. Hier gaf Parvus ons onderdak. Hij las mijn manuscript door, dat gewijd was aan de gebeurtenissen tot 9 januari en kwam in een opgewekte stemming. “De gebeurtenissen hebben deze voorspelling volkomen bevestigd. Nu zal niemand meer durven bestrijden, dat de algemene staking de fundamentele strijdmethode is. De 9e januari, dat is de eerste politieke staking, zij het onder het mom van een popenjas. Laten we het maar duidelijk uitspreken, dat de revolutie in Rusland een democratische arbeidersregering aan het roer kan brengen.” In deze geest schreef Parvus een voorwoord bij mijn brochure.

Parvus was ongetwijfeld een buitengewone verschijning onder de marxisten aan het einde van de vorige en het begin van deze eeuw. Hij beheerste de marxistische methode volkomen, had een ruime blik, volgde de voornaamste gebeurtenissen in de wereldarena en dat maakte hem bij zijn buitengewone vermetelheid van denken en mannelijke, gespierde stijl, tot een waarlijk eminent schrijver. Zijn eerste boeken hebben mij nader gebracht tot de vraagstukken van de sociale revolutie; en voor mij de machtsverovering van het proletariaat van een astronomisch ‘einddoel’ veranderd in een praktische opgave van onze tijd. Helaas had Parvus steeds iets onberekenbaars en onbetrouwbaars over zich. Bovenal was deze revolutionair bezeten door het zeer ongewone verlangen: rijk te worden. Die droom verbond hij toen met zijn opvatting over de sociale revolutie. “Het partijapparaat is versteend”, klaagde hij, “zelfs Bebel begrijpt ons niet. Wij revolutionaire marxisten hebben een groot dagblad nodig, dat tegelijkertijd in drie Europese talen verschijnt. Maar daar is geld voor nodig, veel geld.” Zo verstrengelden zich in dit grote bulldoghoofd de gedachten over de sociale revolutie met gedachten aan rijkdom.

Parvus deed in München een poging een eigen uitgeverszaak te vestigen, maar dat eindigde treurig voor hem. Daarna kwam de reis van Parvus naar Rusland en zijn deelname aan de revolutie van 1905. Ondanks zijn initiatief en zijn scherpzinnig denken heeft hij nooit capaciteiten als leider getoond. Na de nederlaag van de revolutie van 1905 begon de neergang van Parvus. Uit Duitsland ging hij naar Wenen en vandaar naar Konstantinopel, waar de wereldoorlog hem bereikte. Die was voor hem het middel om zich door handelstransacties te verrijken. Tegelijkertijd trad hij in het openbaar op als verkondiger van de vooruitstrevende zending van het Duitse militarisme, brak geheel met de linksen en werd een van de bezielers van de uiterste rechtervleugel van de Duitse sociaaldemocratie. Overbodig te zeggen dat ik sedert het begin van de oorlog alle banden met hem verbroken had, niet slechts de politieke, maar ook de persoonlijke.

Van München reisde ik met Sedova naar Wenen. Een stroom emigranten trok naar Rusland. Victor Adler ging geheel op in de Russische aangelegenheden: verschaftte de emigranten geld, passen, adressen. . . In zijn huis veranderde een kapper mijn uiterlijk, dat de Russische politpiespionnen in het buitenland te goed bekend was.

“Ik heb zo-even een telegram van Axelrod ontvangen”, zei Adler me, “dat Gapon in het buitenland is aangekomen en verklaard heeft sociaaldemocraat te zijn. Jammer. . . verdween hij maar voor goed, dan zou het een schone legende blijven. In de emigratie zal hij een komische figuur zijn. Weet je”, voegde hij er bij, terwijl in zijn ogen die schittering kwam, die zijn harde ironie verzachtte, “men kan zulke mensen beter hebben als historische martelaren dan als partijgenoten. . .”

In Wenen bereikte mij het bericht van de moord op grootvorst Sergius. De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. De sociaaldemocratische pers wendde de blik naar het Oosten. Mijn vrouw ging vooruit om in Kiev huisvesting. en verbindingen voor te bereiden. Met de pas van een afgedankte vaandrig Arbusov kwam ik in februari in Kiev aan, waar ik enige weken lang van het ene huis naar het andere trok, eerst bij een jong advocaat woonde, die bang was voor zijn eigen schaduw, dan bij een professor van de technische hogeschool, later bij een liberale weduwe. Een tijdlang verborg ik me zelfs in een kliniek voor oogheelkunde. Op voorschrift van de eerste geneesheer, die mijn geschiedenis kende, gaf de zuster mij voetbaden en onschuldige insputingen in de ogen.

De positie was voor mij dubbel illegaal: de proclamaties schreef ik buiten weten van de zuster, die er streng toezicht op hield dat ik mijn ogen niet vermoeide. Gedurende zijn bezoek kwam de professor, na onder een voorwendsel de assistent verwijderd te hebben, met de dokteres, die hij vertrouwde, in mijn kamer, sloot haastig de deur, hing iets voor het venster, zogenaamd om mijn ogen te onderzoeken. Dan lachten we alle drie zacht en vrolijk. “Zijn er sigaretten?” vroeg de professor. “Jawel” antwoordde ik. “Quantum satis?” “Quantum satis!” Wij lachten weer. Daarna was het onderzoek geëindigd en keerde ik weer tot mijn proclamaties terug. Ik vond dit bestaan zeer gemakkelijk. Alleen speet het me voor de vriendelijke, bejaarde pleegzuster, die zo plichtsgetrouw de voetbaden klaar maakte.

In Kiev bestond toen een beroemde illegale drukkerij, die ondanks de vele arrestaties enige jaren achter elkaar in werking bleef vlak onder de ogen van de politiecommissaris Novitzky. In die drukkerij werden in 1905 ook mijn proclamaties gedrukt. Grotere strooibiljetten gaf ik echter aan de jonge ingenieur Krassin, die ik in Kiev leerde kennen. Krassin behoorde tot het bolsjewistische centrale comité en had een schitterend ingerichte illegale drukkerij in de Kaukasus tot z'n beschikking. Ik schreef in Kiev een reeks vlugschriften, die in deze drukkerij, ondanks de illegale verhoudingen, buitengewoon duidelijk werden gedrukt.

De partij en de revolutie waren toen nog jong en mensen zowel als handelingen kenmerkten zich door een zekere onervarenheid en iets onvoltooids. Ook Krassin was hiervan niet geheel vrij. Maar toch had hij iets stevigs, beslists en ‘administratiefs’ over zich. Hij was ingenieur met grote praktische ervaring, had een betrekking en wel een zeer goede, werd zeer gewaardeerd, zijn kring van bekenden was uitgebreider en meer genuanceerd dan toen meestal het geval was met jonge revolutionairen. In de arbeiderswijken, in de woningen van de ingenieurs, in de paleizen der liberale Moskouse fabrikanten, in schrijverskringen – overal had Krassin connecties. Hij wist dat alles handig te verenigen en hem stonden praktische mogelijkheden ten dienste, die voor anderen geheel onbereikbaar waren. In het jaar 1905 leidde Krassin, naast zijn deelname aan de algemene arbeid van de partij, de gevaarlijkste

ondernemingen: strijdafdelingen, aankoop van wapens, bereiding van ontplofbare stoffen, enz. Ondanks zijn ruime horizon was Krassin in de politiek en in het algemeen in het leven een mens van onmiddellijk handelen. Dat was zijn kracht. Maar dat was ook zijn achilleshiel. Een jarenlange inspannende verzameling van krachten, politieke scholing, theoretische bewerking van ervaringen — neen daartoe was hij niet geschikt.

Toen de revolutie van 1905 de hoop, die op haar gevestigd was, niet vervuld had, kwamen voor hem de elektrotechniek en de industrie op de eerste plaats. Krassin heeft daarin getoond een eminent practicus te zijn, een mens die wat buitengewoons wist te bereiken. Ongetwijfeld gaven hem de grote successen bij zijn ingenieurswerk die persoonlijke bevrediging die hem in de voorgaande jaren de revolutionaire strijd had bereid. De oktoberomwenteling trad hij tegemoet met een vijandig niet-begrijpen, als een van te voren tot mislukking gedoemd avontuur. Lange tijd heeft hij niet geloofd dat wij in staat zouden zijn met het verval klaar te komen. Dan echter werd hij meegesleept door de grote arbeidsmogelijkheden. . .

Voor mij was de verbinding met Krassin in 1905 een ware schat. Wij spraken af elkaar in Petersburg te ontmoeten. Van hem kreeg ik illegale adressen. De eerste en belangrijkste was die in de Konstantijn-artillerieschool bij de eerste geneesheer Alexander Alexandrovitsch Litkens, met wiens familie mij het lot voor lange jaren heeft verbonden. In de woning van de Litkens, op het Sabalkanski-prospect, in het gebouw van de school, heb ik mij in de onrustige dagen en nachten van 1905 meer dan eens verborgen. Soms bezochten mij in de woning van de geneesheer, onder de ogen van de wachtmeester gepasseerd, mensen, zoals het erf en de trappen van de krijgsschool voordien nooit hadden gezien. Maar het lagere dienstponeel was de eerste geneesheer zeer sympathiek gezind. Verraad kwam niet voor, alles verliep gelukkig. De oudste zoon van de dokter, Alexander, toen achttien jaar oud, was al lid van de partij, leidde enige maanden later de boerenopstand in het gouvernement Orlov, kon de nerveuze schokken niet verdragen, werd ziek en stierf spoedig. De jongste zoon Jevgraf, toen nog gymnasiast, speelde later een belangrijke rol in de burgeroorlog en in de cultuurarbeid van de Sovjetrepubliek, maar werd in 1921 in de Krim door bandieten vermoord.

Officieel leefde ik in Petersburg onder de naam van een grondbezitter Vikentjev. In revolutionaire kringen heette ik Peter Petrovitsch. Organisatorisch hoorde ik tot geen fractie. Ik werkte verder met Krassin, die toen bolsjewiek-verzoener was: dat had ons nog nader tot elkaar gebracht, tengevolge van mijn toenmalige mentaliteit. Tegelijkertijd onderhield ik de verbinding met de daar aanwezige groep van de mensjewieken, die toen een zeer revolutionaire richting volgde. Onder mijn invloed stelde de groep zich op het standpunt van de boycot van de adviserende Doema en kwam daardoor in conflict met haar centrum in het buitenland. De mensjewistische groep ging echter spoedig te niet. Zij werd door haar actief lid, Dobroskok, bijgenaamd 'Nikolaas, de gouden bril', verraden, die, zoals bleek, beroepsprovocateur was. Hij wist dat ik mij in Petersburg ophield en kende me van gezicht. Mijn vrouw was gearresteerd bij de 1 meivergadering in het bos. Het was nodig voor enige tijd te verdwijnen. Ik reisde in de zomer naar Finland. Daar had ik een rustpauze, die besteed werd aan intensief literair werk en aan korte wandelingen. Ik verslond de kranten, beschouwde de samenstelling van de partijen, maakte knipsels, groepeerde feiten. In die tijd heeft zich mijn zienswijze over de innerlijke krachten van de Russische maatschappij en de perspectieven van de Russische revolutie voorgoed gevormd.

“Rusland staat” schreef ik toen, “voor een burgerlijk-democratische revolutie. De basis van die revolutie vormt het agrarische vraagstuk. De macht zal veroverd worden door die

klasse, die partij, die de boeren tegen het tsarisme en tegen de grondbezitters zal aanvoeren. Noch het liberalisme, noch het democratische intellect, zullen dat kunnen: hun historische zending is voorbij. Het revolutionaire platform is al ingenomen door het proletariaat. Slechts de sociaaldemocratie kan door de arbeiders de boeren leiden. Dit opent de sociaaldemocratie het uitzicht op de verovering van de macht in Rusland eer dan in de westelijke staten. De onmiddellijke taak van de sociaaldemocratie zal zijn de voltooiing van de democratische revolutie. Maar nadat ze de macht in handen heeft genomen, zal de partij van het proletariaat niet tevreden zijn met het democratische program. Ze zal gedwongen zijn de weg van de sociale maatregelen te betreden. Hoe ver ze voorwaarts zal gaan op die weg, dat zal niet alleen afhangen van de verhouding van krachten in het land, maar ook van de internationale situatie. De fundamentele strategische lijn eist dus van de sociaaldemocratie dat ze een onverzoenlijke strijd voert tegen het liberalisme om de invloed op de boeren en zich tegelijkertijd reeds gedurende de burgerlijke revolutie het aan zich trekken van de macht tot taak stelt.”

De kwestie van de algemene perspectieven van de revolutie was ten nauwste verbonden met de vragen van tactiek. Het centrale politieke parool van de partij, was de constituerende vergadering. Het verloop van de revolutionaire strijd had echter de vraag acuut gemaakt: wie zal de constituerende vergadering bijeenroepen en hoe moet dat gebeuren? Uit het perspectief van een door het proletariaat geleide volksopstand volgde noodwendig de vorming van een voorlopige revolutionaire regering. De leidende rol van het proletariaat in de revolutie moest ook zijn doorslaggevende rol in de tijdelijke regering verzekeren. Dit onderwerp riep aan de top van de partij grote meningsverschillen te voorschijn, ook tussen mij en Krassin. Ik schreef een reeks thesen, waarin ik bewees dat de algehele zege van de revolutie over het tsarisme òf de macht van het op de boeren steunende proletariaat moest zijn, òf het onmiddellijke voorspel van die macht. Krassin schrok van een zo beslissende formulering van de vraag. Hij ging akkoord met het parool van de voorlopige revolutionaire regering, ook met het door mij ontworpen arbeidsprogram van zulk een regering, maar hij wees af de oplossing van de vraag over een sociaaldemocratische meerderheid van te voren te bepalen. In deze vorm werden mijn thesen in Petersburg gedrukt en Krassin nam op zich ze op de voor de maand mei op touw gezette gezamenlijke partijdag in het buitenland, in te dienen. De gemeenschappelijke partijdag vond evenwel niet plaats. Krassin nam op de partijdag van de bolsjewieken actief deel aan de beraadslaging over de vraag van de voorlopige regering en diende mijn thesen in als correcties op de resolutie van Lenin. Deze episode is politiek zo belangrijk, dat ik gedwongen ben een citaat uit het protocol van het derde congres te geven.

“Wat betreft de resolutie van Lenin”, zei Krassin, “de fout ervan bestaat m.i. daarin, dat ze de kwestie van de voorlopige regering niet onderstreept en niet duidelijk genoeg wijst op het verband tussen de voorlopige regering en de gewapende opstand. In werkelijkheid zal de volksopstand de voorlopige regering als zijn orgaan samenstellen. . . Ik beschouw verder de in de resolutie verkondigde mening als verkeerd, waarbij de voorlopige revolutionaire regering eerst *na* de eindelijke zegepraal van de gewapende opstand en na de val van het tsarisme zal optreden. Neen, ze ontstaat juist in het proces van de opstand en neemt een levendig deel aan zijn voortzetting, door haar organische hulp de overwinning verzekerend. Ik beschouw het als naïef te geloven, dat het voor de sociaaldemocratie mogelijk zou kunnen zijn, eerst deel te nemen aan de voorlopige revolutionaire regering van het ogenblik dat de alleenheerschappij geheel gebroken zal zijn: als de kastanjes door de anderen uit het vuur zijn gehaald, zal het in niemand opkomen ze met wie ook te delen.” Dat zijn alles bijna woordelijke formuleringen uit mijn thesen.

Lenin, die in zijn hoofdreferaat de vraag louter theoretisch had behandeld, stond zeer sympathiek tegenover de vragen van Krassin. Hij zei het volgende: “In het algemeen deel ik de opvatting van pg. Krassin. Het spreekt vanzelf, dat ik als schrijver de literaire kant van de kwestie beschouwde. Het belang van het strijddoel is door pg. Krassin volkomen juist aangegeven en ik sluit mij geheel bij hem aan. Men kan niet strijden zonder er rekening mee te houden dat men de stelling, waarvoor men strijdt, moet innemen. . .”

De resolutie werd overeenkomstig omgewerkt. Het is niet overbodig op te merken dat de resolutie van het derde congres over de voorlopige regering honderdmaal in de polemiek van de laatste jaren tegenover het ‘trotskisme’ werd gesteld. De ‘rode professoren’ van de stalinsche formatie hebben er geen flauw vermoeden van, dat ze als voorbeeld van het leninisme tegen mij de door mijzelf geschreven regels citeren.

De omgeving, waarin ik in Finland leefde, herinnerde in niets aan de permanente revolutie: heuvels, dennen, meren, doorzichtige herfstlucht, rust. Eind september ging ik nog dieper landwaarts in en nam mijn intrek in het bos, aan de oever van een meer in het eenzame pension ‘Rauha’. De naam betekent in het Fins: rust. Het grote pension was in de herfst geheel verlaten. Een Zweeds schrijver en een Engelse actrice brachten er samen nog enige dagen door en reisden toen af zonder te betalen. De pensionhouder reisde ze na naar Helsingfors. De vrouw des huizes lag zwaar ziek, haar hartslag werd nog slechts door champagne gaande gehouden. Ik heb haar nooit gezien. Terwijl de man nog afwezig was, stierf ze. Haar lijk lag in de kamer boven de mijne. De oudste kelner ging naar Helsingfors om de pensionhouder te halen. Voor de bediening bleef een jongen over. Er viel dichte sneeuw. De sparren waren met een lijkwade bedekt. Het pension was dood. De jonge zat altijd in de keuken ergens onder de grond. Boven lag de dode vrouw. Ik was alleen. Dat heette met recht rauha-rust. Geen menselijke ziel, geen geluid. Ik schreef en ging wandelen. ‘s Avonds bracht de postbode een pak Petersburgse kranten. Ik las de een na de andere. Het was als stortte een orkaan door het open venster. De staking breide uit, sloeg van de ene stad op de andere over. In de stilte van het hotel klonk het ritselen van de kranten in mijn oren als de donder van lawines. De revolutie was in volle gang. Ik vroeg de jongen de rekening, bestelde een paard en verliet de ‘Rust’ om de lawine tegemoet te reizen. Reeds de volgende avond trad ik in Petersburg op in de aula van het Polytechnisch instituut.

1905

De oktoberstaking ontwikkelde zich niet volgens een vast plan. Hij begon met de typografen van Moskou en verflauwde toen. De beslissende strijd werd door de partijen eerst voorbereid tegen de verjaardag van de 9e (22ste) januari. Daarom haastte ik mij niet in mijn Fins toevluchtsoord om mijn werk af te maken. Maar een toevallige, reeds weer afnemende staking sloeg onverwachts op de spoorwegarbeiders over en het brak los. Van 10 oktober af breidden zich de stakingen, reeds onder politieke leuzen, van Moskou over het hele land uit.

Zulk een algemene staking had de wereld nog niet gezien. Op veel plaatsen kwam het tot een openlijke botsing met de troepen, maar in het algemeen, bleven de oktobergebeurtenissen binnen het raam van de politieke staking, zonder in een gewapende opstand over te gaan. En toch verloor het absolutisme het hoofd en aanvaardde de terugtocht. Het constitutionele manifest van 17 (30) oktober werd uitgevaardigd. Wel behield het getroffen tsarisme de machtsmachine in handen. De regeringspolitiek was, volgens de karakterisering van Witte meer dan ooit een “net van lafheid, blindheid, trouwbreuk en domheid.” Maar de revolutie had toch de eerste, onvolkomen, maar veelbelovende overwinning behaald.

“Het ernstigste deel van de Russische revolutie van 1905”, schreef dezelfde later, “bestond natuurlijk. . ., in de leuze van de boeren: geef ons land.” Dat kan men toegeven. Maar Witte gaat verder: “Aan de sovjet van de arbeiders hechtte ik geen bijzondere betekenis. Die heeft ze ook niet gehad.” Dat bewijst dat ook de beste van de bureaucraten de zin der gebeurtenissen niet had verstaan, die de laatste waarschuwing aan de heersende klassen geweest zijn. Witte stierf nog juist vroeg genoeg om niet gedwongen te worden zijn mening over de betekenis van de sovjets der arbeiders te herzien.

Toen ik in Petersburg kwam was de oktoberstaking in volle gang. De stakingsgolf wies, maar het gevaar bestond dat de beweging, niet door een massaorganisatie geleid, zonder vrucht zou verzanden. Ik was uit Finland gekomen met het plan een partijloze arbeidersvertegenwoordiging te vormen door de keuze van één gedelegeerde op duizend arbeiders. Van de schrijver Jordansky, de latere sovjetgezant in Italië, hoorde ik bij mijn aankomst dat de mensjewieken al als leuze hadden aangenomen, een revolutionaire organisatie te vormen met één gedelegeerde op 500 arbeiders. Dat was goed. Maar het in Petersburg aanwezige deel van het bolsjewistische centrale comité was beslist tegen een partijloze arbeidersvertegenwoordiging, omdat het daarvan concurrentie voor de partij vreesde. Maar de bolsjewistische arbeiders kenden deze vrees niet. De sektarische houding van de bolsjewistische voormannen tegenover de sovjet duurde totdat in november Lenin in Rusland aankwam. Over het leiderschap van de ‘leninisten’ zonder Lenin zou men menig leerzaam hoofdstuk kunnen schrijven. Lenin overtrof in zulk een mate zijn naaste volgelingen, dat ze zich in zijn tegenwoordigheid eens voor al bevrijd voelden van de noodzakelijkheid theoretische en tactische vraagstukken zelf op te lossen. Van hem gescheiden op kritieke ogenblikken was men verbluft over hun hulpeloosheid. Zo was het in de herfst van 1905. Zo was het in het voorjaar van 1917. In deze beide gevallen, als bij vele andere historisch minder belangrijke gelegenheden, namen de brede partijkringen instinctief veel beter de juiste richting, dan de aan zichzelf overgelaten half-leiders. Dat Lenin te laat uit het buitenland terugkwam, was een van de redenen waardoor het de bolsjewistische fractie niet gelukte bij de gebeurtenissen van de eerste revolutie een leidende plaats in te nemen.

Ik heb reeds opgemerkt, dat Natalia Ivanovna Sedova bij de 1 mei vergadering in het bos door een Kozakkenrazzia werd gearresteerd. Ze zat ongeveer een half jaar in de gevangenis en werd toen naar Tver verbannen en onder politietoezicht gesteld. Na het Oktobermanifest keerde ze naar Petersburg terug. Onder de naam Wikentjev huurde wij een kamer, zoals later bleek bij een beurspeculant. De zaken aan de beurs gingen slecht. Veel speculanten waren gedwongen een deel van huis te verhuren. Een krantenjongen bracht ons elke morgen alle pas verschenen kranten. De huisheer leende ze dikwijls van mijn vrouw, tandenknarsend las hij ze. Met zijn zaken ging het steeds slechter. Eens stormde hij, de krant zwaaiend, in de kamer van Natalia Ivanovna. “Kijk eens”, schreeuwde hij, op mijn laatste artikel *Goedemorgen, Petersburgse portier!* wijzend, “kijk eens, nu maken ze al jacht op de portiers. Als deze tuchthuisboef me onder de ogen kwam, zou ik hem met deze revolver doodschieten.” Hij haalde de revolver uit de zak en zwaaide die heen en weer. Hij zag er uit als een krankzinnige. Hij wilde medelijden opwekken. Mijn vrouw kwam met dit nieuws bij me op het redactie bureau. We moesten naar andere huisvesting omzien. Maar daar hadden we geen tijd voor en we vertrouwden op ons goed gesternte. En zo bleven we tot mijn arrestatie bij de wanhopige beurspeculant. Tot ons geluk wisten noch hij noch de politie, wie onder de naam Wikentjev leefde. Na mijn arrestatie werd zelfs geen huiszoeking gedaan in mijn kamer.

In de sovjet trad ik op onder de naam Janovsky, naar het dorp waar ik geboren ben. In de pers schreef ik als Trotski. Ik werkte mee aan drie kranten. Samen met Parvus stelde ik me aan het hoofd van de kleine *Ruskaja Gazetta* (Russische krant), die we omzetten in een strijdorgaan voor de massa. In de loop van enige dagen steeg de oplage van 30.000 op 100.000 ex. Na een maand bedroeg ze reeds een half miljoen. De techniek van de drukkerij kon met het toenemen van de oplage geen gelijke tred houden. Uit dit dilemma hielp ons tenslotte de regering, die de krant verbood. Op de 13e november stichtten wij in vereniging met de mensjewieken een groot politiek orgaan *Natschalo* (Begin).

De oplage van deze krant nam niet dagelijks, neen per uur toe. De bolsjewistische *Novaja Schisn* (Nieuw Leven) zonder Lenin was tamelijk kleurloos. *Natschalo* daarentegen had een reuzensucces. Ik meen dat deze krant meer dan welk ander orgaan van de laatste halve eeuw, haar klassiek voorbeeld, de *Neue Rheinische Zeitung* van Marx uit 1848 nabij kwam. Kamenev, die deel uitmaakte van de redactie van de *Novaja Schisn*, vertelde mij later hoe hij met de trein reizend, op de stations lette op de krantenverkoop. Onafzienbare rijen mensen stonden te wachten op de aankomst van de Petersburgse trein met de kranten. Men riep slechts om revolutionaire bladen. “Natschalo! Natschalo! Natschalo!” werd uit de menigte geroepen. “Novaja Schisn!” en weer. . . “Natschalo! Natschalo! Natschalo!” Toen heb ik, verklaarde Kamenev geërgerd, gezegd: “Ja ze schrijven in *Natschalo* beter dan wij.”

Behalve voor de *Ruskaja Gazetta* en *Natschalo* schreef ik nog hoofd artikelen voor de *Isvesta* (Mededelingen) het officiële orgaan van de sovjets, verder talloze strooibiljetten, manifesten en resoluties. De tweeënvijftig dagen van het bestaan van de eerste sovjet waren boordevol werk: de Sovjet, het Executief Comité, onafgebroken vergaderingen en drie kranten. Hoe wij in die maalstroom hebben geleefd, is mij nu zelf niet recht duidelijk. Maar in het verleden is veel onbegrijpelijk omdat in de herinnering het element van de activiteit wegvalt: men beschouwt zichzelf tot op zekere hoogte als een buitenstaander. Wij echter waren in die dagen rijkelijk actief. Wij draaiden niet alleen in de maalstroom, wij schiepen hem zelf. Alles werd inderhaast gedaan, en was het niet slecht, veel was zelfs zeer goed. Onze verantwoordelijke redacteur, de oude democraat Dr. D. M. Herzenstein, verscheen dikwijls in een onberispelijke zwarte geklede jas op het redactie bureau, ging midden in de kamer staan en

bewonderde liefdevol onze chaos. Een jaar daarna moest hij voor het gerecht rekenschap geven van de revolutionaire razernij van de krant, waarop hij niet de minsten invloed had gehad. De grijsaard verloochende ons niet. Integendeel met tranen in de ogen schilderde hij voor het gerecht hoe wij de populairste krant redigerend, ons onder het werk voedden met droge koeken, die de portier in krantenpapier gepakt, haalde uit de dichtstbijzijnde bakkerij. De oude man kreeg een jaar gevangenisstraf — voor de revolutie, die niet overwonnen had, voor zijn kameraadschap met de emigranten en voor de droge koeken. . .

In zijn herinneringen schreef Witte later, dat in het jaar 1905 “de grote meerderheid van Rusland als het ware krankzinnig was geworden.” De revolutie is in de ogen van de conservatieven slechts daarom collectieve krankzinnigheid, omdat ze de ‘normale’ waanzin van de sociale tegenstellingen tot de hoogste graad opvoert. Zo willen de mensen zichzelf in een stoute karikatuur niet herkennen. Maar de gehele moderne ontwikkeling verdicht en verscherpt de tegenstellingen tot in het ondragelijke en bereidt daardoor die toestand voor, waarbij de grote meerderheid ‘krankzinnig wordt’. In die gevallen doet dan de waanzinnige meerderheid de verstandige minderheid het dwangbuis aan. En zo beweegt zich de geschiedenis verder.

De revolutionaire chaos is geheel wat anders dan een aardbeving of een overstroming. Temidden van de wanorde van de revolutie ontstaat dadelijk een nieuwe orde. Mensen en gedachten groeperen zich om nieuwe assen. Absolute waanzin schijnt de revolutie slechts voor wie zij wegveegt, vernietigt. Wij waren in de revolutie in ons element, al was het dan een zeer stormachtig. Voor alles vonden wij tijd en plaats, enkele vonden ondertussen nog tijd voor hun persoonlijk leven: ze werden verliefd, sloten nieuwe vriendschap, bezochten zelfs revolutionaire schouwburgen. Een nieuw satiriek stuk beviel Parvus zo goed, dat hij voor de volgende voorstelling dadelijk vijftig toegangskarten kocht voor zijn vrienden. Laten we even opmerken dat hij de vorige dag het honorarium voor zijn boeken had ontvangen. Toen men Parvus gevangen nam, vond men in zijn zak de vijftig entreebiljetten. De politie brak zich het hoofd over dat revolutionaire raadsel. Ze wisten niet dat Parvus alles met geestdrift deed.

De sovjet had reusachtige massa's gemobiliseerd. De gehele arbeidersklasse stond achter haar. Op het land heerste onrust, ook onder de troepen die na de vrede van Portsmouth uit het Verre Oosten terugkeerden. Maar de garde en de Kozakkenregimenten waren onwrikbaar. Alle elementen voor een zegevierende revolutie waren aanwezig, maar die elementen waren niet rijp.

18 oktober, de dag na de publicering van het manifest, stonden voor de Petersburgse universiteit duizenden en nog eens duizenden nog niet bekoeld van de strijd, nog dronken van de geestdrift van de eerste zege. Ik riep hun van het balkon toe, dat een halve overwinning geen volle waarborg gaf, dat de vijand onverzoenlijk was en ons een valstrik zou spannen, ik verscheurde het tsarenmanifest en liet het in de wind verwaaien. Maar zulke politieke waarschuwingen laten op het bewustzijn van de massa maar een flauwe indruk achter. Ze heeft de leerschool van de grote gebeurtenissen nodig.

Hier herinner ik mij twee toneeltjes uit het leven van de Petersburgse sovjet. Het ene van 29 oktober, toen de stad vol geruchten over een pogrom was, dat de Zwarte Honderd voorbereidden. De afgevaardigden, die van hun werk rechtstreeks naar de zitting van de sovjet kwamen, toonden van de tribune de soort van wapens waarmee de arbeiders waren uitgerust tegen de Zwarte Honderd.

Ze zwaaiden met Finse messen, boksijzers, dolken, knuppels met prikkeldraad, maar ze deden het meer vrolijk dan bezorgd, onder een lach en een grap. Het scheen als meenden

ze, dat hun gereed staan tot tegenstand reeds voldoende was om het geval op te lossen. De meerderheid was nog niet doordrongen van de gedachte dat de strijd ging om leven of dood. Dat hebben de Decemberdagen hun pas geleerd.

Op de avond van de 3e december werd de Petersburgse sovjet door troepen omringd. De toegangen werden afgezet. Van boven af, waar het Executief Comité vergaderde, riep ik in de zaal, waar reeds honderden gedelegeerden te hoop liepen: “Geen weerstand bieden, de wapens niet aan de vijand uitleveren.” Het ging om de handwapenen: revolvers. En nu begonnen de arbeiders in de zaal, die aan alle kanten door afdelingen garde-infanterie, cavalerie en artillerie was ingesloten, hun wapens onbruikbaar te maken. Zij sloegen met grote handigheid de mauser kapot op de browning en de browning op de mauser. Dat klonk niet als een lach en een grap, zoals op de 29ste oktober. In het gerammel en gekletter, in de klank van het brekende metaal, hoorde men het tandenknarsen van het proletariaat, dat voor de eerste maal volkomen doorvoelde, dat een sterker, meedogenlozer krachtsinspanning nodig zou zijn om de vijand neer te werpen en te verpletteren.

De halve overwinning van de Oktoberstaking had voor mij naast de politieke een grote theoretische betekenis. Niet de oppositionele beweging van de liberale bourgeoisie, niet de elementaire opstand van de boeren, niet de terroristische actie van de intellectuelen, maar de arbeidersstaking, had voor de eerste maal het tsarisme op de knieën gebracht. De revolutionaire hegemonie van het proletariaat was een onaanvechtbaar feit geworden. Ik wist: de theorie van de permanente revolutie had de eerste vuurproef doorstaan. De revolutie had het proletariaat duidelijk de perspectieven van de machtsverovering geopend. Uit deze stelling konden mij de spoedig daarna aanbreekende jaren van reactie niet verdringen. Maar ik trok er ook conclusies uit voor het Westen. Als dit de macht is van het jonge Russische proletariaat, hoe zal zijn revolutionaire macht er dan uitzien in de vooruitstrevende landen?

Op de hem eigen weinig accurate en achteloze wijze karakteriseerde Loenatsjarski later mijn revolutionaire mentaliteit als volgt: “Pg. Trotski stond (1905) op het standpunt dat beide revoluties (de burgerlijke en de socialistische) wel niet samenvallen, maar zo met elkaar vervlochten zijn, dat wij een permanente revolutie voor ons hadden. Door de burgerlijk politieke omwenteling in een revolutionaire periode gekomen, zou het Russische deel van de mensheid en met haar de overige wereld tot aan de volmaking van de sociale revolutie zich niet meer uit die periode kunnen vrijmaken. Men kan niet loochenen, dat pg. Trotski, toen hij die beschouwing formuleerde, blijk gaf van grote scherpzinnigheid, al vergiste hij zich dan ook vijftien jaren.”

De opmerking dat ik mij vijftien jaren vergiste, is niet diepzinniger geworden doordat ze later door Radek herhaald is. Al onze perspectieven en leuzen in het jaar 1905 waren op de overwinning van de revolutie berekend, niet op haar nederlaag. Wij hebben toen noch de republiek, noch de agrarische omwenteling, noch de achturedag doorgevoerd. Betekent dat dat wij ons vergist hebben toen wij die eisen opstelden? De nederlaag van de revolutie heeft al onze perspectieven omvergeworpen, niet alleen degene die ik ontwikkelde. Het ging niet om de vaststelling van de termijn van de revolutie, maar om de analyse van haar inwendige krachten, om het voorzien van haar ontwikkeling als geheel beschouwd.

Hoe waren in de revolutie van 1905 de betrekkingen tussen Lenin en mij? Na zijn dood is de officiële geschiedenis opnieuw bewerkt, waarbij ook voor 1905 de strijd van twee beginselen werd ontdekt: een goed en slecht. Maar hoe stond het in werkelijkheid met de zaak? Aan het werk van de sovjet nam Lenin geen direct deel, hij trad in de sovjet niet op. Onnodig te zeggen dat hij elke stap van de sovjet opmerkzaam gadesloeg, de daarin gevoerde

politiek beïnvloedde door de vertegenwoordigers van de bolsjewistische fractie en het werk van de sovjet in zijn krant besprak. Op geen enkel punt bestonden er verschillen tussen Lenin en de politiek van de sovjet. Zoals echter de documenten uitwijzen waren al de besluiten van de sovjet uitgezonderd misschien enige onbelangrijke, door mij geformuleerd en door mij eerst in het Executief Comité gebracht en dan in zijn naam in de sovjet. Toen de federatieve commissie uit vertegenwoordigers van bolsjewieken en mensjewieken gevormd werd, moest ik weer namens haar in het Executief Comité optreden. Er ontstond daarbij geen enkel conflict.

Tot eerste voorzitter van de sovjet was voor mijn aankomst uit Finland de jonge advocaat Chrustaljev gekozen, een in de revolutie toevallige figuur, een verbindingsteken tussen Gapon en de sociaaldemocratie. Chrustaljev was voorzitter, maar de politieke leiding had hij niet. Na zijn arrestatie werd een presidium gekozen met mij als voorzitter. Swertschkov, een van de openlijke deelnemers aan de sovjet, schrijft in zijn herinneringen: “De ideologische leider van de sovjet was L. D. Trotski. De voorzitter Nossarj-Chrustaljev was maar een stroman, omdat hijzelf niet in staat was, ook maar één principiële kwestie op te lossen. Een man van ziekelijke eerzucht, haatte hij L. D. Trotski, juist omdat hij gedwongen was zich steeds tot hem te wenden om raad en daad.” Loenatsjarski vertelt in zijn herinneringen: “Ik herinner me dat iemand in Lenins tegenwoordigheid zei: “De zon van Chrustaljev gaat onder, Trotski is de machtige man in de sovjet.” Lenins gezicht werd een ogenblik donker, daarna zei hij: “Nu, Trotski heeft het zich in onvermoeide en uitstekende arbeid veroverd.”

De verhouding tussen de beide redacties was allervriendschappelijkst. Er werd geen polemiek tussen beide gevoerd. “Het eerste nummer van de *Natschalo* is verschenen”, schreef de bolsjewistische *Novaja Schisn*, “wij begroeten de medestrijder. In het eerste nummer trekt de aandacht de schitterende beschrijving van de Novemberstaking van de hand van pg. Trotski.” Zo schrijft men niet over iemand waarmee men strijd voert. Er was ook geen strijd. Integendeel de kranten verdedigde elkaar tegen de burgerlijke kritiek. Nadat Lenin reeds aangekomen was, nam de *Novaja Schisn* de pen op ter verdediging van mijn artikel over de permanente revolutie; de kranten hielden evenals de fracties aan op een samensmelting. Het centrale comité van de bolsjewieken nam met Lenins medewerking eenstemmig een resolutie aan in die zin, dat de splitsing slechts een gevolg was geweest van de toestanden in de emigratie en dat de gebeurtenissen van de revolutie de fractiestrijd elke grond hadden ontnomen. Dezelfde opvatting verdedigde ik, met passieve tegenstand van Martov, in *Natschalo*.

Onder de druk van de massa poogden de mensjewieken in de sovjet zich uit alle macht bij de linkervleugel aan te passen. De omkeer kwam bij hen pas later, na de eerste slagen van de reactie. In februari 1906 klaagt de leider der mensjewieken, Martov, in een brief aan Axelrod: “Er zijn nu twee maanden verlopen. . . ik kan geen enkel werk, waar ik aan begin afmaken. . . Is het neurasthenie of fysieke vermoeidheid – maar ik kan geen helderheid in mijn gedachten brengen.” Martov wist niet hoe hij zijn ziekte moest noemen. Ze had echter een zeer bekende naam: *mensjewisme*. In het tijdperk van de revolutie betekent opportunisme in de eerste plaats geestverwarring en ongeschiktheid om “helderheid in zijn gedachten te brengen.”

Toen de mensjewieken begonnen in het openbaar spijt te betuigen en de politiek van de sovjet te veroordelen, heb ik die politiek eerst in de Russische, daarna in de Duitse pers en in het door Rosa Luxemburg uitgegeven Poolse tijdschrift verdedigd. Uit deze strijd om de methodes en tradities van 1905 groeide mijn boek, dat eerst *Rusland in revolutie* heette en later onder de titel *1905* werd uitgegeven. Na de Oktoberomwenteling kreeg dat boek het

karakter van een officieel leerboek van de partij, niet alleen in Rusland, maar ook bij de communistische partijen van het Westen. Eerst na de dood van Lenin, toen de zorgvuldig voorbereide campagne tegen mij begon, raakte ook mijn boek over het jaar 1905 in de vuurlinie. Eerst bepaalde de zaak zich tot enkele opmerkingen van kleingeestige en onbeduidende aard. Maar geleidelijk werd de kritiek driester, ze groeide, verveelvoudigde, werd ingewikkelder en onbeschaamder en te luider, naarmate ze meer gedwongen werd de stem van haar eigen onrust te overschreeuwen. Zo ontstond achteraf de legende van de strijd van de richtingen Lenin en Trotski gedurende de revolutie van 1905.

De revolutie van 1905 bracht een omwenteling in het leven van het land, van de partij en in mijn persoonlijk leven. De omwenteling voltrok zich in de richting van rijper worden. Mijn eerste revolutionaire arbeid in Nikolajev was een provinciale poging, die ik tastend en zoekend deed. Toch was die poging niet zonder gevolgen gebleven. Wellicht heb ik in al de latere jaren nooit meer gelegenheid gehad met de arbeiders uit de massa in zo nauwe aanraking te komen als in Nikolajev. Ik had toen nog geen 'naam' gemaakt en niets scheidde me van hen. De fundamentele typen van het Russische proletariaat zijn daar voor altijd in mijn bewustzijn gegrift. Later ontmoette ik alleen nog maar verschillende variëteiten. In de gevangenis moest ik de revolutionaire studie bijna bij het abc beginnen. Twee en een half jaar gevangenis, twee jaar verbanning opende me de mogelijkheid het theoretische fundament te leggen voor mijn revolutionaire wereldbeschouwing. De eerste emigratie was een hogeschool van de politiek. Onder de leiding van eminente, revolutionaire marxisten, leerde ik daar van grote historische perspectieven uit en het internationale verband in aanmerking nemende, de gebeurtenissen te benaderen. Tegen het einde van de emigratie had ik mij van de beide leidende groepen afgescheiden: van de bolsjewistische en de mensjewistische. Ik keerde in februari 1905 naar Rusland terug, terwijl de andere leidende emigranten eerst in oktober en november daar aankwamen. Onder de Russische partijgenoten was er geen enkele van wie ik iets had kunnen leren. Integendeel, ik kwam zelf in de positie van leraar. De gebeurtenissen van het stormachtige jaar wisselden elkaar af. Men moest stelling nemen zonder aarzelen. De proclamaties gingen vers van de pen naar de illegale drukkerij. De theoretische grondbeginselen, verworven in de gevangenis en in de verbanning, de politieke methode, die ik me eigen had gemaakt in de emigratie, vonden nu voor de eerste maal onmiddellijke toepassing in de strijd. Ik had een gevoel van zekerheid tegenover de gebeurtenissen. Ik begreep hun mechaniek — zo scheen het mij althans toe — ik stelde me voor, welke uitwerking ze moesten hebben op het bewustzijn van de arbeiders en ik zag de dag van morgen in grote trekken voor me.

Van februari tot oktober droeg mijn deelname aan de gebeurtenissen hoofdzakelijk een literair karakter. In oktober wierp ik me direct in de reusachtige maalstroom, die in persoonlijk opzicht de hoogste proef betekende. De besluiten moesten in het vuur genomen worden. Ik mag hier zeggen dat mij de besluiten als iets vanzelfsprekends, niet zwaar vielen. Ik keek niet wat de anderen zouden zeggen, slechts zelden was het mogelijk met iemand te overleggen, alles geschiedde in haast. Met verbazing en bevreemding sloeg ik later de knapste onder de mensjewieken, Martov, gade, die door elke grote gebeurtenis werd overrompeld en in de war gebracht. Zonder er veel over na te denken — er was geen tijd zichzelf te toetsen — voelde ik toch innerlijk dat de leerjaren achter me lagen. Ze waren voor mij niet in die zin afgelopen, dat ik ophield te leren. Neen, de behoefte aan en het bereidzijn tot leren heb ik intensief en fris door mijn gehele leven meegedragen. Maar ik leerde toen al zoals leermeesters leren en niet als een leerling. Op het ogenblik van mijn tweede gevangenneming was ik zesentwintig jaar

oud. Ook de oude Deutsch erkende mijn volwassen-zijn; in de gevangenis hield hij plechtig op mij jongeling te noemen en ging tot mijn naam en vadersnaam over.

In het reeds aangehaalde boek van Loenatsjarski *Silhouetten*, dat nu op de index staat, typeert de schrijver de rol van de leiders in de eerste revolutie als volgt: “Zijn (Trotski) populariteit onder het Petersburgse proletariaat, was in die tijd zeer groot en steeg nog tengevolge van buitengewoon effectvolle en heldhaftige houding voor het gerecht. Ik moet zeggen dat de jaren 1905-1906 Trotski, ondanks zijn jeugd, van alle sociaaldemocratische leiders het best voorbereid hebben gevonden; op hem drukte het minst het stempel van de emigratie, dat toen Lenin zozeer belemmerde.

Trotski voelde beter dan de anderen, wat een omvangrijke strijd tegen de staat betekent. Hij is dan ook uit de eerste revolutie met de grootste winst aan populariteit te voorschijn gekomen, eigenlijk hebben noch Lenin noch Martov er iets bij gewonnen. Plechanov heeft zelfs, tengevolge van verschillende halfliberale tendensen, die bij hem aan het licht kwamen, zeer veel ingeboet. Trotski nam sedert een eerste plaats in.”

Deze regels, in 1923 geschreven, klinken te indrukwekkender, waar Loenatsjarski nu — niet zeer ‘effectvol’ en niet zeer ‘heldhaftig’ – juist het tegenovergestelde schrijft.

Er is geen groot werk denkbaar zonder intuïtie, d.w.z. zonder dat instinct in het onderbewustzijn, dat zich door theoretische en praktische arbeid kan ontwikkelen en verrijken, dat echter van nature aanwezig moet zijn. Noch theoretische vorming, noch praktische routine kunnen de politieke blik vervangen, die de mogelijkheid scheidt, zich in een situatie te oriënteren, haar juist te waarderen en haar verdere ontwikkeling vooruit te zien.

Beslissende betekenis krijgt deze capaciteit in ogenblikken van scherpe omkeer en crisis, d.w.z. onder de voorwaarden van een revolutie. De gebeurtenissen van 1905 hebben, naar me toeschijnt, de aanwezigheid van deze revolutionaire intuïtie bij mij bewezen en hebben me veroorloofd mij er in de toekomst op te verlaten. Ik wil hier direct opmerken dat de fouten, die ik begaan heb, hoe belangrijk ze mogen zijn — er waren fouten van grote betekenis — steeds kwesties van organisatie en tactiek betroffen, nooit principiële, strategische kwesties. In de waardering van de politieke situatie in haar geheel en van haar revolutionaire perspectieven, kan ik mij met een zuiver geweten vrijspreken van ernstige fouten.

In het leven van Rusland was de revolutie van 1905 de generale repetitie voor de revolutie van 1917. Dezelfde betekenis heeft ze ook in mijn persoonlijk leven gehad. Op de gebeurtenissen van 1917 ging ik vastbesloten en zeker af, omdat ze voor mij slechts de voortzetting en verdere ontwikkeling waren van die revolutionaire arbeid, die de gevangenneming van de sovjet van Petrograd op 3 december 1905 had onderbroken.

Mijn arrestatie had plaats op de dag nadat wij het zgn. financiële manifest hadden gepubliceerd, dat de onvermijdelijkheid van het financiële bankroet van het tsarisme proclameerde en categorisch verklaarde dat de geldelijke verplichtingen van de Romanovs door het zegevierende volk niet zouden worden erkend. “De alleenheerschappij heeft nooit het vertrouwen van het volk gehad en geen volmacht van het volk gekregen.”, luidde het manifest van de sovjet van arbeidersafgevaardigden. “Daarom besluiten wij de delging van de schulden uit die leningen, die de tsaristische regering heeft aangegaan, toen ze openlijk oorlog voerde tegen het gehele volk, niet toe te laten.” De Franse beurs heeft enige maanden later ons manifest met een nieuwe lening aan de tsaar van drie kwart miljard francs beantwoord. De pers van reactie en liberalisme hoorde de machteloze dreiging van de sovjet aan het adres van de financiën van de tsaar en de Europese bankiers. Daarna deed men zijn best het manifest te vergeten. Maar het heeft aan zich doen denken. Het financiële bankroet van het tsarisme, door

het gehele verleden voorbereid, openbaarde zich tegelijk met zijn militaire ineenstorting. Later, na de zege van de revolutie, heeft het decreet der volkscommissarissen van 10 februari 1918 de gehele annulering van de tsaristische schulden uitgesproken. Dit decreet is nog van kracht. Ongelijk hebben zij die zeggen dat de Oktoberrevolutie geen verplichtingen erkent. *Haar* verplichtingen erkent de revolutie. De verplichting, die ze op 2 december 1905 op zich genomen heeft, heeft ze 10 februari 1918 vervuld. De schuldeisers van het tsarisme kan de revolutie met volste recht in herinnering brengen: “Mijne heren, gij waart bijtijds gewaarschuwd!”

In deze kwestie, zoals in alle andere, heeft het jaar 1905 het jaar 1917 voorbereid.

Proces, verbanning, vlucht

De tweede gevangenisicyclus ving aan. Ik schikte me er gemakkelijker in dan in de eerste, de gevangenisomstandigheden waren ook onvergelykbaar beter dan acht jaar geleden. Ik zat een tijd in 'Kresty', daarna in de Peter en Paul vesting en tenslotte in de gevangenis voor preventief gevangenen. Voor het transporteren naar Siberië werden we nog naar de etappegevangenis gebracht. Alles samen duurde vijftien maanden. Elk van deze gevangenschappen had zijn eigenaardigheden, waarbij men zich moest aanpassen. Maar dat alles te verhalen zou te uitvoerig worden, want ondanks de verschillen leken de gevangenschappen toch op elkaar. Het was weer een tijd van systematisch wetenschappelijk en literair werk. Ik bestudeerde de theorie van de grondrente en de geschiedenis van de sociale verhoudingen in Rusland. Een groot maar onvoltooid werk over de grondrente ging in de eerste jaren na de Oktoberomwenteling verloren. Dat betekende voor mij het grootste verlies na het verdwijnen van mijn werk over de vrijmetselarij. De resultaten van de studie over de sociale geschiedenis van Rusland werd neergelegd in het opstel *Feiten en perspectieven*, dat één voor die tijd meer of minder voltooide motivering is van de theorie van de permanente revolutie.

Nadat we in de gevangenis voor de preventief gevangenen waren overgebracht, hadden de advocaten toegang tot ons. De eerste Doema bracht een opleving van het politieke leven. De kranten sloegen weer een moedige toon aan. Marxistische uitgeverijen leefden op. Men kon weer strijdvrage behandelen. Ik schreef veel in de gevangenis, de advocaten droegen in hun aktetassen de manuscripten buiten de gevangenisdeuren. Uit die tijd dagteekent mijn brochure *Peter Struve in de politiek*. Ik werkte er zo ijverig aan, dat de gevangeniswandelingen mij hinderlijke plicht werden. Hoewel tegen het liberalisme gericht, was dit werk in hoofdzaak een verdediging van de Petersburgse sovjet, van gewapende Decemberopstand in Moskou en in het algemeen van revolutionaire politiek tegen de opportunistische kritiek. De bolsjewistische pers stond sympathiek tegenover mijn brochure, de mensjewistische bladen zwegen. Het boekje had in enige weken een omzet van vele tienduizenden exemplaren.

D. Schwertschkov, die de gevangenschap deelde, beschreef later de gevangenisperiode in zijn boek *In het morgenrood van de revolutie*, als volgt: "L. D. Trotski schreef in één adem zijn boek *Rusland en de revolutie* en gaf het bij gedeelten in druk. Hij sprak er voor de eerste maal (dat is niet waar! L. T.) duidelijk de gedachte in uit dat de in Rusland begonnen revolutie niet kon worden afgesloten, eer de socialistische orde veroverd zou zijn. Zijn theorie van de 'Permanente revolutie' — zoals men deze gedachte noemt — werd toen door bijna niemand gedeeld. Trotski bleef evenwel vast op zijn standpunt staan en zag reeds toentertijd in de economische situatie van alle staten van de wereld de tekens van het verval van de burgerlijke kapitalistische huishouding en de betrekkelijke nadering van de sociale revolutie. . ."

"De gevangenis van Trotski", gaat Swertschkov voort, "veranderde spoedig in een soort bibliotheek. Men bracht hem letterlijk alle enigszins belangrijke nieuwe boeken, hij las ze en was de gehele dag, van 's morgens tot 's avonds, met literair werk bezig. "Ik voel me uitstekend placht hij tegen ons te zeggen — ik zit, werk en ben onder alle omstandigheden gevrijwaard voor gevangenneming. . . Je zult toch moeten toegeven dat dat in het tsaristische Rusland een zeer ongewoon gevoel is. . ."

Voor ontspanning las ik de klassieken van de Europese literatuur. Ik lag op de brits en verslond de boeken met een fysiek lustgevoel, zoals fijnproevers een lekkere wijn drinken of aan een geurige sigaar trekken. Dat waren de mooiste uren. Sporen van mijn lezen in de

klassieken zijn als citaten en epigrammen in al mijn literair werk uit die tijd te vinden. Ik leerde toen voor het eerst de grote figuren van de Franse literatuur in het oorspronkelijke kennen. De kunst van vertellen is in de eerste plaats een Franse kunst. Ofschoon ik de Duitse taal goed beheers, zeker beter dan de Franse, vooral op het gebied van de wetenschappelijke terminologie, lees ik toch gemakkelijker de Franse belletrise dan de Duitse. De liefde tot de Franse roman heb ik tot op heden behouden. Zelfs in de wagon gedurende de burgeroorlog vond ik een uurtje tijd voor de nieuwste uitgaven van de Franse literatuur.

Eigenlijk heb ik over mijn gevangenschappen niet te klagen. Ze waren een school voor mij. De goedgesloten cel van de Peter en Paulvesting verliet ik met een licht gevoel van spijt, het was er zo stil, zo gelijkmatig, zo geluidloos, zo ideaal voor geestelijke arbeid. De gevangenis voor preventieven daarentegen was vol mensen en lawaai. Er waren daar veel ter dood veroordeelden: terroristische actie en gewapende onteigening overstroonden het land. Het gevangenisregime was met het oog op de eerste Doema liberaal, de cellen werden overdag niet gesloten, de wandelingen hadden gemeenschappelijk plaats. Urenlang speelden wij geestdriftig haasje-over. Ook de ter dood veroordeelden sprongen en bogen de rug als ieder ander. Mijn vrouw bezocht me tweemaal in de week. De dienstdoende gevangenisopzichters zagen door de vingers dat we elkaar brieven en manuscripten gaven. Eén van hen, al een oudere man, betoonde ons een bijzondere welwillendheid. Ik schonk hem op zijn verzoek mijn boek met mijn foto en opdracht. "Mijn dochters zijn studenten", fluisterde hij mij verrukt toe en knipoogde geheimzinnig. Ik ontmoette hem weer na de Oktoberrevolutie en deed voor hem, wat ik in die hongerige jaren kon doen.

Parvus placht met de oude Deutsch te wandelen. Niet zelden sloot ik mij bij hen aan. Er is een fotografie, die ons drieën in de gevangenskeuken te zien geeft. De onvermoeide Deutsch maakte een plan voor een massavlucht, hij won Parvus gemakkelijk voor zijn plan en trachtte ook mij over te halen. . . Ik weigerde omdat de politieke betekenis van het aanstaande proces mij aanlokte. In het ontvluchttingsplan werden te veel mensen ingewijd. In de gevangenisbibliotheek, die de rol van operatiebasis vervulde, vond de opzichter een verzameling slotenmakergereedschappen. Wel deed de directie de zaak in de doofpot, in de veronderstelling dat de gereedschappen door de politieagenten waren verstrekt om een verandering in het gevangenisregime te verkrijgen. Maar Deutsch moest zijn vierde vlucht niet uit de gevangenis, maar uit Siberië bewerkstelligen.

Fractiever schillen in de partij namen na de Decembernederlaag zeer toe. Het uiteendrijven van de Doema bracht alle problemen van de revolutie weer aan de orde. Ik wijdde er een brochure aan over tactiek, die Lenin liet uitgeven in een bolsjewistische uitgeverijzaak. De mensjewieken over de gehele linie de terugtocht aan. De meningsverschillen waren in de gevangenis niet zo scherp als daar buiten. Dat maakte het mogelijk een collectief werk over de Petersburgse sovjet uit te geven, waaraan ook de mensjewieken meewerkten.

De rechtszaak tegen de sovjetgedelegeerden begon op 19 september in de wittebroodsweken van het Stolypinsche veldgerecht. Het erf van het gerechtsgebouw en de omliggende straten waren in een militair kamp veranderd. De gehele politiemacht van Petersburg was op de been gebracht. Het proces zelf werd echter tamelijk vrij gevoerd: het doel van reactie was Witte voorgoed te compromitteren, door zijn 'liberalisme', zijn zwakheid tegenover de revolutie, aan het licht te brengen. Er waren ongeveer vierhonderd getuigen gedagvaard, waarvan meer dan tweehonderd verschenen en getuigenis aflegden. Arbeiders, fabrikanten, politieagenten, ingenieurs, dienstboden, burgers, journalisten, post- en telegraafbeambten, inspecteurs van politie, gymnasiasten, afgevaardigden van de stadsdoema,

conciërges, senatoren, arbeidersafvaardigden, professoren en soldaten defileerden gedurende een maand langs de rechters en reconstrueerden onder het kruisvuur van het college van rechters, de ambtenaar van het openbaar ministerie, de verdediging en de aangeklaagden — die in de eerste plaats — het tijdvak van arbeiderssovjet. De aangeklaagden legden verklaringen af. Ik sprak over de gewapende opstand in de revolutie. Het belangrijkste dus was bereikt. Toen de rechtbank de dagvaarding als getuige van senator Lopuchin, die in de herfst van 1905 in het politiedepartement een pogromdrukkerij had ontdekt, wraakte, lieten wij de rechtszitting te niet gaan, door te eisen dat men ons in de gevangenis terugbracht. Na ons verlieten de verdedigers, de getuigen en het publiek de zaal. De rechters bleven over met de ambtenaar van het openbaar ministerie. In onze afwezigheid lazen zij het vonnis voor. Het stenografisch verslag van dit buitengewone proces, dat een gehele maand geduurd heeft, is tot heden niet gepubliceerd en is naar het schijnt niet gevonden. Het voornaamste over dit proces heb ik in mijn boek *1905* meegedeeld.

Zowel mijn vader als mijn moeder waren bij de rechtszitting aanwezig. Hun gedachten en gevoelens waren verdeeld. Men kon mijn optreden niet meer betitelen als jongensachtige dwaasheid, zoals in de dagen van mijn leven in Nikolajev, in de tuin van Schvigovsky. Ik was redacteur van een krant en voorzitter van de sovjet geweest, ik had een naam als schrijver. Dat moest indruk op de oudjes maken. Mijn moeder sprak met de verdedigers en deed haar best telkens weer iets moois over mij te horen. Gedurende mijn redevoering, waarvan de betekenis haar niet recht duidelijk kan geweest zijn, schreide ze zachtjes. Ze schreide luider toen wel twintig verdedigers, de een na de ander op me toekwamen om me de hand te drukken. Eén van de advocaten verzocht met een beroep op de algemene opwinding, schorsing van de terechtzitting. Dat. S. Saroednyj. In de regering van Kerenski was hij minister van justitie en hield mij in de gevangenis onder de aanklacht van landverraad. . . Maar dat was tien jaar later. In de pauze beschouwden de oudjes mij met gelukkige ogen. Mijn moeder was overtuigd dat men mij niet alleen zou vrijspreken, maar ook nog zou onderscheiden. Ik zei haar dat men zich op katorga moest voorbereiden. Verschrikt en niet begrijpend keek ze van mij naar de verdediger, tevergeefs trachtend te begrijpen hoe dat mogelijk was. Vader was bleek, stil, gelukkig en terneergeslagen tegelijk.

Men veroordeelde ons allen tot verlies van de burgerrechten en tot verbanning naar Siberië. Dat was een betrekkelijk mild vonnis. Wij hadden katorga verwacht. Maar de verbanning naar Siberië was niet die administratieve verbanning, waartoe men mij de eerste maal had veroordeeld. De verbanning was nu voor onbepaalde tijd en elke poging tot ontvluchten werd met drie jaar katorga gestraft. De vijfenveertig zweepslagen die vroeger bij de katorga behoorden, waren twee à drie jaar tevoren afgeschaft.

“Nu zijn wij een paar uur geleden in de etappegevangenis overgebracht”, schreef ik de 3e januari 1907 aan mijn vrouw. “Ik moet zeggen dat ik met een onrustig gevoel afscheid nam van mijn cel in de gevangenis voor preventieven. Ik was gewend geraakt aan die kleine hut, waar ik prettig kon werken. In de etappegevangenis — dat wisten we van te voren — zal men ons weer in een gemeenschappelijke cel brengen — en wat is er vermoeiender? En daarna — het mij zo vertrouwd vuil, lawaai en gewirwar van de etappenweg. Wie weet, hoeveel tijd verlopen moet voor we de plaats van bestemming bereiken? Was het dan niet beter op de oude wijze in cel no. 462 te zitten, te lezen, te schrijven te wachten? . .

We werden hier vandaag onverwachts heengebracht, zonder van te voren gewaarschuwd te zijn. In de wachtkamer dwong men ons de gevangenis kleren aan te trekken. Wij onderwierpen ons aan deze bewerking met de nieuwsgierigheid van schooljongens. Het

was gemakkelijk elkaar te zien in grijze broek, kiel en pet. Het klassieke ruitenaas op de rug ontbreekt echter. Men stond ons toe, ons eigen ondergoed en onze eigen schoenen te dragen. Een grote drukke troep, stormden we in onze nieuwe uitrusting in de cel.”

Het behoud van mijn eigen schoenen was voor mij van niet geringe betekenis: onder de ene zool had ik een uitstekende pas en in de hoge hakken gouden tscherwonzen. Wij werden allen naar het dorp Obdorsk gestuurd, ver achter de poolcirkel. Van Obdorsk tot de dichtstbijzijnde spoorlijn is vijftienhonderd, tot het dichtstbijgelegen telegraafstation achthonderd werst. De post komt eens in de twee weken. Gedurende het hoge water in het voor- en najaar blijft ze anderhalf à twee maanden uit. Voor onderweg waren zeer bijzondere maatregelen genomen. Het Petersburgse escorte werd als niet genoeg betrouwbaar beschouwd. En inderdaad de onderofficier, die in onze wagon met ontblote sabel de wacht hield, declameerde de nieuwste revolutionaire gedichten. In de volgende wagen was een troep politieagenten ondergebracht, die op alle stations onze wagen omringden. De gevangenisbeambten daarentegen gedroegen zich jegens ons met de grootste voorkomendheid. De weegschaal van revolutie en contrarevolutie ging nog op en neer, men nog niet naar welke zijde zij zou doorslaan. De begeleidende officier begon ons een besluit van zijn chef te tonen, dat hem machtigde geen handboeien aan te leggen, ofschoon de wet ze voorschreef. Op de 11e januari schreef ik aan mijn vrouw: “De officier is zeer voorkomend en beleefd, om van de manschappen maar te zwijgen; bijna allen hebben het verslag van ons proces gelezen en zijn ons zeer sympathiek gezind. . . Tot op het laatste ogenblik hebben de soldaten niet geweten wie ze moesten begeleiden en waarheen. In verband met de voorzorgsmaatregelen, waarmee men hen plotseling uit Moskou naar Petersburg had gebracht, meenden ze dat ze ter dood veroordeelden naar Schlüsselburg moesten brengen. In de wachtkamer van de etappegevangenis viel het mij op dat de wacht zeer opgewonden was, zonderling gedienschtig, enigszins schuldbeuwt. Eerst in de wagon vernam ik de reden. Wat waren ze blij, toen ze hoorden, dat ze met ‘arbeidersafgevaardigden’ te doen hadden, die slechts tot verbanning veroordeeld waren. De politieagenten, die een opperste bewaking vormen, vertonen zich niet in onze wagon. Zij zorgen voor de bewaking buiten: omringen op de stations de wagon, staan op wacht buiten de deur, hun werk schijnt hoofdzakelijk te bestaan in het toezicht op de begeleidende manschappen. Onze brieven werden door de bewakers onderweg stilletjes op de bus gedaan. Tot Tjoemen gingen we met de trein. Van Tjoemen af met paarden. Op elke veertien bannelingen waren tweeënvijftig bewakers, de kapitein, de politieofficier en de wachtmeester niet meegerekend. Wij reden op ongeveer veertig sleden. Van Tjoemen over Tobolsk ging het langs de Ob. “Elke dag”, schreef ik aan mijn vrouw, “trekken wij de laatste tijd 70 tot 100 werst verder het noorden in, dus ongeveer één graad. Dank zij deze onafgebroken beweging voorwaarts, valt het afnemen van de cultuur — als men hier nog van cultuur spreken mag — sterk in het oog. Elke dag dalen wij een trede dieper af in het rijk van koude en wildernis.”

Nadat wij het met tyfus besmette gebied waren doorgetrokken, kwamen wij de 12e februari op de 33ste dag van onze reis, in Beresov, waarheen eenmaal de medewerker van Peter de Grote, vorst Menschikov, verbannen was. In Beresov hielden we twee dagen rust. Er lagen tot Obdorsk nog 500 werst voor ons. Wij gingen wandelen. Een vlucht vreesden de bewakers hier niet. Er was slechts één weg terug, de Ob op, langs de telegraaflijn, elke vluchteling was daar gemakkelijk te achterhalen. In Beresov leefde als banneling de landmeter Roschkovski. Met hem besprak ik een mogelijke vlucht. Hij zei dat men kon trachten de weg rechtstreeks naar het Westen te nemen, de Sossjwa op, in de richting van de Oeral, dan met

rendieren tot de bergwerken; van Bogoslovskywerk kon men met de smalspoorweg tot Kuschwa komen, waar ze met de lijn Perm samenkomt. En dan — Perm, Wjatka, Wologda, Petersburg, Helsingfors. . .! Wegen zijn er langs de Sossjwa weliswaar niet. Achter Beresov begint dadelijk de eenzaamheid, de wildernis. Geen politie over een afstand van 1000 werst, geen Russische nederzetting, slechts verspreide Joerten en Oostjaken, van telegraaf geen sprake, niet eens paarden zijn er onderweg te krijgen, alleen rendieren. De politie kan iemand daar niet achterhalen. Maar men kan in die woestijn verdwalen, in de sneeuw omkomen. Het is februari, de maand van de sneeuwjachten.

Dokter Veit, een oude revolutionair uit onze bannelingengroep, leerde mij ischias te simuleren, opdat ik enige dagen in Beresov zou kunnen blijven. Ik volbracht met goed succes dit onderdeel van het gemaakte plan. Zoals men weet is ischias niet te controleren. Men bracht mij naar het ziekenhuis. Het regime daar was volkomen vrij. Ik ging dikwijls enige uren weg, zodra het mij ‘beter’ ging. De dokter moedigde mijn wandelingen aan. Niemand, zoals ik zei, vreesde in dit jaargetijde voor een vlucht. Nu moest een besluit genomen worden. Ik besloot in westelijke richting te gaan, regelrecht naar de Oeral.

Roschkovski raadpleegde een inheemse boer met de bijnaam ‘Geitevoet’. Dit kleine, verschrompelde, bedachtzame mannetje werd de organisator van de vlucht. Toen zijn rol in deze zaak bekend werd, heeft hij het zwaar geboet. Na de Oktoberrevolutie heeft ‘Geitevoet’ niet heel gauw gehoord, dat ik het was, die hij tien jaar geleden bij de vlucht had geholpen. Eerst in 1923 bezocht hij mij in Moskou, onze ontmoeting was zeer hartelijk. We staken hem in de parade-uniform van een soldaat van Rode Leger, lieten hem de schouwburgen zien, gaven hem een grammofoon cadeau en nog andere dingen. Spoedig daarna stierf de oude in zijn verre Noorden.

Men moest van Beserov af met rendieren reizen. De hoofdzaak was een voerman te vinden die het waagde in dit jaargetijde zich op de onveilige weg te begeven! ‘Geitevoet’ vond een Syriër, die, als velen van zijn stam, handig en ervaren was. “Maar is het geen drinker?” “Wat betekent dat, geen drinker? Een verschrikkelijke zuiper. Maar hij spreekt Russisch, Syrisch en twee oostjakische dialecten, die men in de bergen die men in de vlakke spreekt en die niets op elkaar lijken. Beter voerman is er niet; een schurk.” Juist deze schurk heeft later ‘Geitevoet’ verraden. Maar mij heeft hij goed overgebracht.” [1]

Het vertrek was vastgesteld op zondag te middernacht. Op die dag werd door de plaatselijke overheid een liefhebbers toneelvoorstelling opgevoerd. Ik vertoonde me in de kazerne, die tot theater diende, en toen ik het districtshoofd ontmoette zei ik hem dat ik me veel beter voelde en spoedig naar Obdorsk zou kunnen afreizen. Dat was heel sluw, maar ongetwijfeld doelmatig bedacht. Toen de torenklok twaalf sloeg, sloop ik het erf van ‘Geitevoet’ op. De boerenslee stond klaar. Ik ging op de bodem liggen, op een uitgespreide pels. ‘Geitevoet’ bedekte me met koud bevroren stro, bond het kruisgewijs vast en wij vertrokken. Het stro ontdooide, het water liep me in koude stralen over het gezicht. Na enige werst gereden te hebben, stonden wij stil. ‘Geitevoet’ maakte de wagen los; ik kroop uit het stro. Mijn voerman float. Als antwoord klonken stemmen, maar geen nuchtere. De Syriër was dronken had bovendien nog een vriend bij zich. Dat was een slecht begin. Maar er bleef geen keus over. Ik ging met mijn kleine bagage in de rendierslee over. Ik had twee pelzen aan, een met het vel naar buiten en een met het vel naar binnen, kousen en laarzen van pels, muts en handschoenen van dubbel pels, kortom de winteruitrusting van een Oostjak. Bij de bagage waren enige flessen alcohol, d.w.z. het betrouwbaarste betaalmiddel in de sneeuwwoestijn.

“Van de brandwachtoren in Beresov”, vertelt Schwertschkov in zijn herinneringen, “kon men minstens een werst in de omtrek alles wat zich op het witte sneeuwveld in of uit de stad bewoog overzien. Roschkovski die terecht vermoedde dat de politie de torenwachter zou ondervragen of er in die nacht iemand uit de stad was gereden, richtte het zo in dat een inwoner uit Beresov op die tijd een geslacht kalf wegbracht langs de weg naar Tobolsk. Dat transport werd, zoals Roschkovski voorzien had, opgemerkt, en de politie, die na twee dagen Trotski’s vlucht ontdekte, rende achter het geslachte kalf aan, waardoor ze nog twee dagen verloor.” Dat hoorde ik echter eerst veel later.

Wij namen de weg over de Sossjwa. Het waren heerlijke rendieren, die mijn voerman gekozen had uit een kudde van enige honderden. De dronken koetsier sliep in het begin telkens in en dan bleven de rendieren staan. Ons beiden dreigde gevaar. Langzamerhand sloeg hij zelfs geen acht meer op mijn stoten en stompen. Toen nam ik hem de muts van het hoofd, zijn haar kwam vol rijp en zijn roes verdween. Wij reden verder. Het was een toverachtige reis over de maagdelijke sneeuwwoestijn, tussen dennenbomen en dieren sporen. De rendieren liepen opgewekt, de tongen hingen hun zijdelings uit de bek en zij ademden snel: tschoe-tschoe-tschoe-tschoe. . . De weg was smal, de dieren drongen op een hoop tezamen en men moest er zich over verbazen dat ze elkaar niet hinderden in hun loop. Eigenaardige wezens – zonder honger en vermoeidheid. Ze hadden vierentwintig uren voor ons vertrek niet meer gegeten en nu reden wij al vierentwintig uren zonder halt te houden. Volgens de verklaring van mijn voerman kwamen ze nu pas goed ‘op streek’. Ze liepen gelijkmatig, onvermoeid, 8 tot 10 werst per uur. Voeder zochten ze zelf. Men bond ze een blok hout om de hals en liet ze vrij. Dan vonden ze een plaats waar ze onder de sneeuw mos roken, groeven met de hoeven een diep gat, zakten daar tot de kop toe in en vraten. Ik had voor deze dieren een dergelijk gevoel als een vliegenier voor zijn motor, enige honderden meters boven de oceaan. De hoofdman van de drie rendieren, het leiddier, begon te hinken. Wat een zorg! Men moest het omruilen. Wij keken uit naar een Oostjakenkamp. Ze lagen verstrooid op afstanden van vele tientallen werst van elkaar. Mijn voerman vond de kampen door haast onmerkbaar aanwijzingen. Hij bespeurde de rook veel werst ervan verwijderd. Met het ruilen van de rendieren verloren we meer dan vierentwintig uren. Maar daarvoor genoot ik bij het krieken van de dag een heerlijk schouwspel: in de volle ren vingen drie Oostjaken met behulp van lasso’s drie gemerkte rendieren uit een kudde van vele honderden, die de honden naar hen toe dreven. En weer reden we nu eens door bossen, dan over besneeuwde moerassen, dan langs plaatsen waar reusachtige bosbranden hadden gewoed. In de sneeuw kookten we water van sneeuw en zetten thee. Mijn voerman gaf de voorkeur aan alcohol, maar ik paste wel op dat hij niet te veel kreeg.

De weg, die overal dezelfde schijnt, is toch steeds verschillend. Dat merkt men aan de rendieren. Nu rijden we over een open plek, tussen een berkenhaag en een rivierbedding. De weg is moordend. De wind maakt voor onze ogen het smalle spoor dat onze slee nalaat weer dicht. Het derde rendier komt telkens van de weg af. Het zakt tot de buik en nog dieper in de sneeuw, maakt enige sprongen, komt weer op de weg, dringt tegen het middelste dier en stoot het leiddier opzij. Een eind verder wordt de door de zon verwarmde weg zo moeilijk, dat de riemen van de slee tweemaal scheuren, telkens als wij halt moeten houden vriezen de ijzers onder de slee aan de weg vast en het kost moeite haar weer los te maken. De rendieren worden zichtbaar moe. . . Maar de zon gaat onder, de weg bevriest en nu gaat alles weer beter. Een zachte, maar geen modderige weg — een ‘zakelijke’ weg, zegt de voerman. De rendieren lopen nauwelijks hoorbaar en trekken spelenderwijs de slede voort. Tenslotte moeten wij het

derde dier uitspannen en achter de slee vastbinden, omdat ze overmoedig aan de haal willen gaan en daarbij gemakkelijk het voertuig kunnen vernielen. De slede glijdt rustig, geluidloos verder, als een boot op een spiegelglad meer. In de dichte schemering lijkt het woud nog reusachtiger. Ik zie de weg niet, bespeur ternauwernood de beweging van de slede. De betoverde bomen komen ons haastig tegemoet, de struiken storten zich vluchtend terzijde, oude met sneeuw bedekte boomstronken lopen ons met slanke berken voorbij. Het is alles zo geheimzinnig. Tschoe-tschoe-tschoe. . . hoort men het snelle en gelijkmatige snuiven van de rendieren in de geluidloze nachtelijke stilte van het woud.

De reis duurde acht dagen. Wij hadden zevenhonderd kilometer afgelegd en naderde de Oeral. Steeds vaker kwamen ons voertuigen tegen. Ik gaf me uit voor een ingenieur van de poolexpeditie van baron Toll. Niet ver van de Oeral ontmoetten wij een handelsbediende, die vroeger bij die expeditie had gewerkt en de deelnemers eraan kende. Hij overstelpte me met vragen. Tot mijn geluk was hij niet geheel nuchter. Ik haastte me met behulp van een fles rum die ik voor alle gebeurlijkheden had meegenomen, uit de moeilijke situatie te geraken. Alles verliep behoorlijk. Langs de Oeral kon men al met paarden rijden. Ik was nu al beambte en reisde samen met een belastingambtenaar, die zijn district rondreisde tot de smalspoorbaan. De stationspolitieagent zag onverschillig toe hoe ik uit mijn Oostjakenpels kroop. Op de zijlijn van de Oeral was mijn situatie nog lang niet veilig: daar, waar alle 'vreemden' aandacht trokken, kon men mij elk ogenblik op een telegrafisch bericht uit Tobolsk gevangen nemen. Ik verkeerde in onrust. Toen ik echter na vierentwintig uren in de gemakkelijke wagen van de Permer lijn zat, voelde ik plotseling dat de zaak gezond was. De trein passeerde dezelfde stations waar nog zo kort geleden de politieagenten en soldaten ons zo plechtig hadden ontvangen. Maar mijn doel lag nu in andere richting en ik reisde met andere gevoelens. In de eerste ogenblikken scheen het mij benauwd en warm in de ruime, bijna lege wagon. Ik ging naar buiten op het balkon, waar de wind woei en het donker was en onwillekeurig uitte ik een luide kreet — van vreugde en vrijheid! Op de volgende halte vroeg ik mijn vrouw telegrafisch zich te begeven naar een station waar treinen uit beide richting elkaar ontmoetten. Ze had dat telegram niet verwacht, althans niet zo vlug. Dat was niet te verwonderen. Onze tocht tot Beresov had meer dan een maand geduurd. De Petersburgse kranten waren vol verhalen over onze tocht naar het Noorden. De correspondentie begon juist aan te komen. Allen dachten dat ik onderweg was naar Obdorsk. Ondertussen had ik in elf dagen de hele terugweg afgelegd. Het was duidelijk dat een ontmoeting met mij dicht bij Petersburg mijn vrouw zeer onwaarschijnlijk moest lijken. Des te beter: de ontmoeting vond toch plaats.

Het volgende is daarover opgeschreven in de herinneringen van N. I. Sedova: "Toen ik in Terioki, een Fins dorpje bij Petersburg, waar ik heel alleen was met mijn zoontje, het telegram ontving, was ik buiten mijzelf van vreugde en opwinding. Diezelfde dag had ik van L. D. een lange brief van onderweg ontvangen, die behalve een beschrijving van de reis het verzoek bevatte, hem, wanneer ik naar Obdorsk kwam, bepaalde boeken en verschillende in het Noorden nodige voorwerpen te brengen. Het leek alsof hij plotseling over de zaak had nagedacht, op een fantastische weg terugijlde en mij zelfs rendez-vous gaf op een station waar de treinen elkaar ontmoetten. Wonderlijk genoeg ontbrak in het telegram de naam van het station. De volgende morgen reisde ik naar Petersburg en trachtte met een spoorboekje vast te stellen tot welk station ik een kaartje moest nemen. Ik durfde geen inlichtingen vragen en ging op weg zonder de naam van het station gevonden te hebben. Ik nam een kaartje tot Wjatka en vertrok 's avonds. De wagon was vol landheren, die uit Petersburg met pakken vol lekkernijen terugkeerden naar hun goederen om de week voor de vasten te vieren. De gesprekken liepen

over blini[2], kaviaar, steur, wijn, enz. Ik kon die gesprekken nauwelijks aanhoren, opgewonden door de aanstaande ontmoeting, gepijnigd door de gedachte aan mogelijke incidenten. . . En toch leefde in mijn ziel de zekerheid: de ontmoeting zal plaats hebben. Moeizaam wachtte ik de morgen af, dan zou de trein uit de andere richting het station Samino bereiken: pas onderweg vernam ik die naam en heb hem voor mijn gehele leven onthouden. De treinen van beide kanten stonden stil. Ik liep het perron op — niemand. Ik sprong in de andere trein, liep ongerust door de wagens, neen niemand. Plotseling zag ik in een compartiment de pels van L. D. — dus hij is er, maar waar? Ik sprong uit de wagen en vloog tegen L. D. aan, die uit de wachtkamer kwam, waar hij mij gezocht had. Hij was verontwaardigd over de verminking van het telegram en wilde zich daarover gaan beklagen. Met moeite hield ik hem daarvan terug. Toen hij het telegram verzond, had hij met de mogelijkheid rekening gehouden dat hem de politie zou kunnen opwachten in mijn plaats; maar hij meende dat het hem in Petersburg gemakkelijker zou vallen met mij samen zich te verbergen en voor het overige verliet hij zich op zijn gelukkig gesternte. Wij stegen weer in en reisden samen verder. Ik was verstomd over de vrijheid en ongedwongenheid waarmee L. D. optrad, hij lachte, sprak luid in de wagen en op het station. Ik had hem het liefst geheel onzichtbaar willen maken, goed verbergen: voor de vlucht dreigde hem katorga. Hij echter vertoonde zich openlijk en zei: “dat was de beste bescherming.”

Van het station gingen wij rechtstreeks naar de artillerieschool, naar onze trouwe vrienden. Nooit in mijn leven heb ik mensen gezien die zo verbaasd waren als de familie van Dr. Litkens. Ik stond in de grote eetkamer en allen keken me aan, ademloos alsof ze een spook zagen. Nadat we elkaar omhelsd hadden, waren ze weer verbaasd en vonden het onbegrijpelijk. Tenslotte waren ze toch overtuigd dat ik het was. Ik voel het nu nog: dat waren gelukkige uren. Maar het gevaar was nog niet geweken. Daaraan herinnerde de dokter het eerst. In zekere zin begon nu het gevaar eerst. Uit Beresov waren zeker reeds telegrammen gekomen, melding makend van mijn verdwijning. In Petersburg kenden zeer velen mij uit de sovjet van de gedelegeerden. Wij besloten dus naar Finland te gaan, waar de in de revolutie veroverde vrijheden veel langer behouden waren dan in Petersburg. Het gevaarlijkste punt was het Finse station. Vlak voor het vertrek van de trein kwamen enige politieofficieren, die de trein controleerden, in onze wagen. Aan de ogen van mijn vrouw, die met het gezicht naar de deur zat, zag ik in welk gevaar we verkeerden. Wij doorleefden een ogenblik van sterke zenuwspanning. De politieambtenaren zagen ons onverschillig aan en gingen verder. Dat was het beste wat ze konden doen.

Zowel Lenin als Martov hadden reeds lang te voren Petersburg verlaten en leefden in Finland. De vereniging van de fracties, die in april 1906 in Stockholm had plaats gehad, vertoonde reeds weder een diepe scheur. De revolutie verliep steeds meer. De mensjewieken berouwden hun dwaasheden van 1905. De bolsjewieken hadden niets te berouwen, maar richtten zich op een nieuwe revolutie. Ik bezocht Lenin en Martov, die in naburige dorpen woonden. In Martovs kamer heerste als altijd een krankzinnige wanorde. In een hoek op de vloer slingerden stapels kranten. Gedurende ons gesprek dook Martov van tijd tot tijd in die hoop en haalde het artikel dat hij nodig had te voorschijn. Op de tafel lagen met sigarettenas bedekte manuscripten. De bril met vuile glazen hing scheef op de dunne neus. Martov was als altijd vol fijne, schitterende gedachten, hem ontbrak slechts ene, de belangrijkste gedachte: Martov wist niet wat nu gedaan moest worden. In Lenins kamer heerste als altijd een voorbeeldige orde. Lenin rookte niet. De benodigde kranten met de aantekeningen lagen voor de hand. En de hoofdzaak — er lag een onverstoorbare, zij het afwachtende zekerheid op dit

prozaïsche, maar buitengewone gezicht. Het was nog niet duidelijk: is het een geheel verlopen van de revolutie of een stilstand voor een nieuwe revolutiegolf. In het ene zowel als in het andere geval was een strijd tegen de sceptici vereist, een theoretisch navorsen van de ervaringen van 1905, de opvoeding van het kader voor de weer opkomende golf of voor de volgende revolutie. Lenin gaf tijdens het gesprek zijn instemming met mijn werk in de gevangenis te kennen, maar maakte me het verwijt dat ik de noodzakelijke organisatorische conclusie niet trok, d.w.z. niet toetrad tot de rijen van de bolsjewieken. Hij had gelijk. Ten afscheid gaf hij mij adressen in Helsingfors, die voor mij van onschatbare waarde bleken te zijn. De door Lenin genoemde vrienden hielpen mij met mijn vrouw onderdak vinden in het verborgen gelegen Oglbü bij Helsingfors, waar na ons ook Lenin een tijd heeft gewoond. De politiecommissaris van Helsingfors was *activist*, d.w.z. een revolutionair Fins nationalist. Hij beloofde mij te waarschuwen ingeval er uit Petersburg gevaar dreigde. In Oglbü bracht ik enige weken door met mijn vrouw en mijn zoontje, dat geboren was toen ik in de gevangenis zat. Hier in de eenzaamheid beschreef ik mijn reis in het boekje *Heen en terug*, en voor het honorarium dat ik er voor kreeg, reisde ik over Stockholm naar het buitenland. Mijn vrouw en kind bleven voorlopig in Rusland. Tot aan de grens begeleidde mij een jonge, Finse activiste. In die periode waren dat onze vrienden. In 1917 werden het fascisten en gezworen vijanden van de Oktoberrevolutie.

Op een Scandinavische stoomboot reisde ik in de nieuwe emigratie, die tien jaar duurde.

De tweede emigratie en het Duitse socialisme

De partijdag van 1907 vergaderde in een Londense, socialistische kerk. Het was een druk bezocht, langdurig, stormachtig en rommelig congres. In Petersburg bestond de tweede Doema nog. De revolutie verliep, maar de belangstelling ervoor was, zelfs in Engelse politieke kringen, nog zeer sterk. Beroemde congresafgevaardigden werden door de Engelse liberalen bij zich thuis genodigd, om aan de gasten te laten zien. De ingezette, revolutionaire ebbe kwam reeds tot uiting in de mindere inkomsten van de partijkas. Niet alleen voor de terugreis der gedelegeerden, maar ook om het congres af te maken, waren de middelen niet toereikend. Toen dit droevige nieuws door het gewelf van de kerk weerklonk, de discussie over de gewapende opstand onderbrekend, zagen de afgevaardigden elkaar bezorgd en radeloos aan. Wat te doen? Men kon toch niet in de Londense kerk blijven? Er kwam uitkomst geheel onverwacht. Een Engels liberaal verklaarde zich bereid de Russische revolutie een lening te verschaffen, als ik me goed herinner was het 3.000 pond sterling. Maar hij verlangde dat de wissel op de revolutie de handtekening zou dragen van alle deelnemers aan het congres. De Engelsman kreeg een document dat voorzien was van enige honderden handtekeningen in het teken van alle Russische nationaliteiten. Op het betalen van de wissel moest hij weliswaar lang wachten. De reactiejaren zowel als de oorlogsjaren maakten het de partij onmogelijk aan de betaling van zulke sommen te denken. Eerst de sovjetregering heeft de wissel van de Londense partijdag ingelost. De revolutie vervult haar verplichtingen altijd, zij het met enige vertraging. In de eerste dagen van het congres sprak mij in de wandelgang van de kerk een grote, hoekige man aan. Hij had een breed gezicht, vooruitspringende jukbeenderen en droeg een ronde hoed. “Ik ben een vereerder van u”, zei hij met een vriendelijk lachje. “Een vereerder?” vroeg ik verbaasd. Nu bleek dat hij over mijn politieke geschriften uit de gevangenis sprak. Voor mij stond Maxim Gorki. Ik zag hem toen voor het eerst. “Ik hoop, dat ik niet behoef te zeggen, dat ook ik een vereerder van u ben”, zo beantwoordde ik een vriendelijkheid met een vriendelijkheid. Gorki stond toenmaals dicht bij de bolsjewieken. In zijn gezelschap bevond zich de bekende actrice Andrejeva. Later gingen we tezamen Londen bezien. “Begrijpt u dat?” zei Gorki, met een verwonderde hoofdknik naar Andrejeva, “zij spreekt alle talen.” Gorki zelf sprak slechts Russisch, maar dat zeer goed. Als een bedelaar de deur van het rijtuig achter hem sloot, wendde hij zich smekend tot zijn begeleidster: “We moeten hem deze stuiver geven.” Waarop Andrejeva antwoordde “Dat is al gebeurd, Aljoschenka, dat is al gebeurd.”

Op het Londense congres kwam ik in nauwer aanraking met Rosa Luxemburg, die ik reeds sedert 1904 kende. Klein, teer, zelfs ziekelijk, edele gelaatstreken en heerlijke ogen, die schitterden van geest, beheerste ze door karaktersterkte en gedachtenmoed. Haar stijl, geconcentreerd, precies, meedogenloos — zal steeds een spiegel blijven van haar heldhaftige geest. Dat was een veelzijdige natuur, rijk aan schakeringen. De revolutie en haar hartstochten, de mens en zijn kunst, de natuur met haar dieren en gewassen waren allen in gelijke mate in staat de ziel van Rosa Luxemburg, die zoveel kanten had, vleugels te geven. “Maar er moet toch iemand zijn, die gelooft”, schreef ze Louise Kautsky, “dat ik slechts bij vergissing in de maalstroom van de wereldgeschiedenis ronddraai, maar eigenlijk voorbestemd was ganzenhoedster te worden.” In nauwer persoonlijk contact kwam ik niet met Rosa Luxemburg: daartoe waren onze ontmoetingen te kort en te zeldzaam. Ik bewonderde haar uit de verte. En wellicht heb ik haar in die tijd nog niet hoog genoeg aangeslagen. . . In de kwestie van de

permanente revolutie nam ze dezelfde principiële stelling in als ik. In de wandelgangen ontstond tussen mij en Lenin over dit onderwerp een half schertsend debat. De gedelegeerden stonden in een dichte kring om ons heen. “Dat vindt alles zijn oorzaak”, zei Lenin met betrekking tot Rosa, “in het feit dat ze niet goed Russisch spreekt.” “Daarentegen”, antwoordde ik, “spreekt ze goed marxistisch.” De gedelegeerden lachten wij met hen.

Op een van de congreszittingen was ik in de gelegenheid mijn overtuiging over de rol van het proletariaat in de burgerlijke revolutie en in het bijzonder over zijn houding ten opzichte van de boerenbevolking uiteen te zetten. In een slotwoord zei Lenin daarover: “Trotski neemt het standpunt in van de eenheid van belangen van proletariaat en boerenstand in de huidige revolutie”, dus “bestaat hier solidariteit in de fundamentele punten van de vraag over de houding tot de burgerlijke partijen.” Wat lijkt dat op de legende alsof ik in 1905 de boeren had ‘genegeerd!’ Er rest mij nog te zeggen dat mijn Londense programrede van 1907, die ik ook nu nog als volkomen juist beschouw, na de Oktoberrevolutie vaak herdrukt werd als een voorbeeld van bolsjewistische houding ten opzichte van boeren en bourgeoisie.

Van Londen reisde ik naar Berlijn, mijn vrouw tegemoet, die uit Petersburg zou komen. In die tijd was Parvus uit Siberië gevlucht. Bij de sociaaldemocratische uitgeverszaak van Kaden in Dresden had hij mijn boek *Heen en terug* gebracht. Ik had op mij genomen om voor de brochure, die aan mijn vlucht gewijd was, een voorrede over de revolutie te schrijven. Uit deze voorrede is in enige maanden het boek *Rusland de revolutie* ontstaan. Met ons drieën — mijn vrouw, Parvus en ik — maakten wij een voettocht door Saksisch Zwitserland. De zomer liep ten einde, de dagen waren heerlijk, ‘s morgens woei er een koele wind, wij dronken melk en berglucht. Een poging de berg af te dalen langs ongebaande wegen, had mijn vrouw en mij bijna het leven gekost. Wij lieten ons neer in Bohemen, in het stadje Hirschberg, een pensionplaats voor kleine beampten en bleven daar wekenlang. Raakte ons geld op — en dat gebeurde periodiek — dan schreven Parvus of ik gauw een artikel voor de sociaaldemocratische pers. In Hirschberg maakte ik voor een bolsjewistische uitgever in Petersburg een boek af over de Duitse sociaaldemocratie. Ik heb daarin voor de tweede maal (voor het eerst in 1905) de gedachte uitgesproken dat de reuzenmachine van de Duitse sociaaldemocratie in een voor de burgerlijke maatschappij kritiek ogenblik tot een steunpilaar van de conservatieve orde zou kunnen worden. Toentertijd heb ik weliswaar niet kunnen voorzien in welke mate deze theoretische veronderstelling in de praktijk bevestigd zou worden. Van Hirschberg reisden we in verschillende richtingen weg. Ik naar het congres van Stuttgart, mijn vrouw naar Rusland om het kind te halen en Parvus naar Duitsland.

Op het Stuttgarter congres van de Internationale kon men de adem der Russische revolutie van 1905 weliswaar nog bemerken. De linkervleugel overheerste. Toch was er al een teleurstelling omtrent de revolutionaire methoden merkbaar. Men toonde nog belangstelling in de Russische revolutionairen, maar er was al een vleugje ironie in: ja, jullie weer bij ons teruggekomen. Toen ik in februari 1905 over Wenen naar Rusland was gereisd, had ik Victor Adler gevraagd wat hij dacht over de deelname van de sociaaldemocratie aan de toekomstige voorlopige regering. Adler had me op adlerse manier geantwoord: “Jullie hebt de handen nog te vol aan de *bestaande* regering, om je over een *toekomstige* regering het hoofd te breken.” In Stuttgart herinnerde ik hem aan deze woorden: “Ik geef toe dat je dichter bij een voorlopige regering was dan ik gedacht had.” Adler was tegenover mij zeer welwillend: het algemeen kiesrecht in Oostenrijk was immers voornamelijk een door de Petersburgse sovjet van arbeidersafgevaardigden verworven recht.

De Engelse afgevaardigde Quelch, die mij in 1902 de toegang tot het Brits Museum mogelijk maakte, had op het Stuttgarter congres de diplomatieke conferentie oneerbiedig een vergadering van rovers genoemd.

Dat beviel vorst von Bülow niet. De Württembergse regering wees onder de druk van Berlijn Quelch uit. Dat verdroot Bebel. Maar de partij kon er niet toe besluiten iets tegen de uitwijzing te doen. Zelfs geen protestdemonstratie. Het internationale congres geleek een schoollokaal: een onbetamelijke leerling wordt uit de klas verwijderd, de overige leerlingen zwijgen. Achter de imponerende aantallen leden van de Duitse sociaaldemocratie bespeurde men een schaduw van onmacht.

In oktober (1907) was ik reeds in Wenen. Spoedig kwam nu mijn vrouw met het kind. In afwachting van de nieuwe revolutionaire golf vestigden wij ons buiten de stad in Hütteldorf. We moesten lang wachten. Uit Wenen droeg ons na zeven jaar een geheel andere dan de revolutionaire golf weg — die, welke de bodem van Europa met bloed heeft gedrenkt. Waarom we Wenen kozen, terwijl de emigratie in die tijd in Zwitserland en Parijs haar middelpunt had? In dat tijdperk stond ik het dichtst bij het Duitse politieke leven. In Berlijn kon men in verband met politiematregelen niet gaan wonen. Daarom kozen we Wenen. Maar gedurende al die jaren volgde ik het Duitse leven oplettender dan het Oostenrijkse, dat teveel herinnerde aan de beweging van een eekhoortje in een trommel.

Victor Adler, de erkende leider van de partij, kende ik sedert 1902. Nu had ik tijd zijn naaste omgeving en de partij in haar geheel te leren kennen. Hilferding ontmoette ik in de zomer van 1907 ten huize van Kautsky. Hij stond toen op het hoogtepunt van zijn revolutionairisme, wat hem niet belette haat jegens Rosa Luxemburg en verachting voor Karl Liebknecht te voelen. Met betrekking tot Rusland echter was hij toen, evenals veel anderen, tot de meest radicale gevolgtrekkingen bereid. Hij prees mijn artikelen, die de *Neue Zeit* nog vóór mijn vlucht naar het buitenland uit het Russisch had doen vertalen en stelde mij tot mijn verrassing reeds na de eerste woorden voor, elkaar te tutoyeren. Dat gaf onze verhouding uiterlijk een vorm van intimiteit, waarvoor morele noch politieke voorwaarden bestonden.

Met de grootste verachting sprak Hilferding in die tijd over de starre en passieve Duitse sociaaldemocratie, er de Oostenrijkse activiteit tegenoverstellend. Deze kritiek ging echter niet buiten het bestek van de vier muren. Officieel bleef Hilferding een letterkundig beampte van de Duitse partij, niets meer. Als hij in Wenen kwam, bezocht hij mij en bracht me op een avond in een café met zijn austro-marxistische vrienden samen. Kwam ik in Berlijn, dan zocht ik hem op. Met hem had ik in een Berlijns café een samenkomst met MacDonald. Tolk was Eduard Bernstein. Hilferding stelde vragen, MacDonald antwoordde. Ik herinner me nu geen enkele vraag meer, noch een antwoord, want ze munten allen uit door alledaagsheid. Ik vroeg mezelf af: Wie van deze drie mensen is het verst verwijderd van dat, wat ik gewoon ben als socialisme te beschouwen? Het was moeilijk daarop een antwoord te vinden.

Gedurende de vredesonderhandelingen van Brest-Litovsk ontving ik een brief van Hilferding. Ik kon niets belangrijks verwachten en toch maakte ik de brief niet zonder belangstelling open: na de Oktoberrevolutie was het de eerste rechtstreekse stem uit het socialistische Westen. En? In deze brief verzocht Hilferding mij om de vrijlating van een gevangene van de verbreide soort der Weense ‘doktoeren’. *De revolutie werd in de brief met geen woord genoemd.* De brief was met ‘je’ geschreven. Ik meende Hilferding goed te kennen. Het scheen me toe, dat ik mij over hem geen illusies had gemaakt. En toch vertrouwde ik nu mijn ogen niet. Ik herinner me hoe levendig Lenin vroeg: “Ze zeggen dat je een brief van Hilferding hebt ontvangen?” “Ik heb een brief ontvangen.” “En?” “Hij vraagt om de

invrijheidstelling van een gevangen landgenoot.” “En wat zegt hij over de revolutie?” “Over de revolutie hij niets.” “Niets! . . . Niets! . . . Onmogelijk.” Lenin keek me met opengesperde ogen aan. Ik was hem de baas af, ik had me al gewend aan de gedachte, dat voor Hilferding de Oktoberrevolutie en de Brester tragedie slechts aanleidingen waren zich moeite te geven voor een landgenoot. Ik spaar de lezer de epitheta, waarmee Lenin zijn verbazing uitte.

Hilferding bracht me in de eerste plaats met zijn Weense vrienden in kennis: Otto Bauer, Max Adler en Karl Renner. Dat waren hoogontwikkelde mensen, die op verschillend gebied meer wisten dan ik. Ik heb met levendige, men kan zeggen met respectvolle belangstelling geluisterd, toen ik in café Centraal voor het eerst hun gesprekken hoorde. Maar spoedig maakte zich verbazing van mij meester. Deze mensen waren geen revolutionairen. Erger: ze waren een slag van mensen dat tegenovergesteld is aan het type van de revolutionair. Dat kwam in alles uit: in de wijze waarop ze problemen benaderden, in hun politieke opmerkingen en psychologische waarderingen, in hun zelfingenomenheid — niet zelfverzekerdheid, maar zelfingenomenheid — soms was het mij als klonk uit de toon van hun stemmen het filisterdom. Vooral trof me dat deze ontwikkelde marxisten volstrekt niet in staat waren de methode van Marx toe te passen, waar het ging om grote politieke vraagstukken, vooral om hun revolutionaire wending. In de eerste plaats overtuigde ik me daarvan bij Renner. Wij bleven lang in het café zitten, de laatste tram naar Hütteldorf was weg en Renner stelde me voor bij hem te overnachten. Deze ontwikkelde en begaafde Habsburgse ambtenaar was toen nog ver verwijderd van de gedachte dat het ongelukkige lot van Oostenrijk-Hongarije, waarvan hij de historische advocaat was, hem na tien jaar tot rijkskanselier van de Oostenrijkse republiek zou maken. Onderweg van het café naar huis spraken wij over de perspectieven van de ontwikkeling van Rusland, waar toen de contrarevolutie haar intrede had gedaan. Renner sprak over die vraag met de beleefdheid en onverschilligheid van een beschaafd buitenlander. Het Oostenrijkse ministerie van baron Beck hield hem veel meer bezig. In hoofdzaak kwam zijn mening over Rusland hierop neer, dat het blok van de grondbezitters met de bourgeoisie, dat na de staatsomwenteling van juni 1907 uitdrukking vond in de constitutie van Stolypin, overeenstemde met de ontwikkeling van de productieve krachten van het land en dus goede kans had te blijven bestaan. Ik antwoordde dat naar mijn mening het regerende blok van grondbezitters en bourgeoisie een tweede revolutie voorbereidde, die waarschijnlijk het Russische proletariaat aan het bewind zou brengen. Ik zie nog onder de straatlantaarn in de nacht de vluchtige, onzekere blik uit de hoogte van Renner. Stellig hield hij mijn voorspelling voor de fantasie van een politiek analfabeet, ongeveer van de soort als de profetieën van die Australische mysticus, die enige maanden tevoren op het internationale congres te Stuttgart dag en uur der aanstaande wereldrevolutie had voorspeld. “Geloof u?” vroeg Renner, “Het is mogelijk dat ik de Russische verhoudingen niet voldoende over zie”, voegde hij er met vernietigende beleefdheid aan toe. Wij hadden geen gemeenschappelijke basis voor de voortzetting van het gesprek. Mij werd duidelijk dat deze man even ver verwijderd was van de revolutionaire dialectiek als de meest conservatieve van de Egyptische farao's.

De eerste indrukken werden op de duur nog versterkt. Deze mensen wisten veel en waren in staat binnen het bestek van de politieke routine goede marxistische artikelen te schrijven. Maar die mensen waren mij vreemd. Die overtuiging werd nog sterker, hoe ruimer de kring van mijn verbindingen en waarnemingen werd. In ongedwongen gesprekken onder elkaar toonden ze openlijker dan in artikelen en redevoeringen nu eens een onbedekt chauvinisme, dan de pronkzucht van de kleine bezitter, dan hun heilige angst voor de politie,

dan weer hun vulgair optreden tegen de vrouw. Ik kon slechts verbaasd tegen mezelf zeggen: “Dat zijn me de revolutionairen wel!” Ik bedoelde niet de arbeiders, bij wie men natuurlijk eveneens niet weinig kleinburgerlijke eigenschappen, alleen meer eenvoudige en onnozele kon aantreffen. Neen, ik ontmoette de bloem van het Oostenrijkse, vooroorlogse marxisme, afgevaardigden, schrijvers, journalisten. Door die ontmoetingen leerde ik begrijpen, welke verschillende elementen de psyche van de enkeling kan bevatten en hoe groot de afstand is tussen het passief opnemen van bepaalde delen van een systeem en het psychisch beleven ervan, de zelfopvoeding in de geest van dit systeem. Het psychologische type van de marxist kan slechts ontstaan in de tijd van de sociale schokken, van de revolutionaire breuk met de tradities en gewoonten. De austro-marxist echter toonde te vaak een filister te zijn, die het een of het andere deel van de marxistische theorie bestudeerde, zoals men rechten studeert en van de procenten van ‘kapitaal’ leeft. In het oude, keizerlijke, hiërarchische, bedrijvige en ijdele Wenen spraken de marxisten elkaar genoeglijk aan met ‘Herr Doktor’. De arbeiders spraken de universitair opgeleiden dikwijls aan met ‘Genosse Herr Doktor’. Gedurende de gehele zeven jaren die ik in Wenen doorbracht, was het mij onmogelijk vrijuit met een van deze bonzen te spreken, ofschoon ik lid van de Oostenrijkse sociaaldemocratie was, haar vergaderingen bezocht, aan haar demonstraties deelnam, aan haar organen meewerkte en vaak kleine referaten in de Duitse taal hield. De sociaaldemocratische leiders bleven vreemden voor me, terwijl ik tegelijkertijd in vergaderingen of bij 1 mei demonstraties zonder moeite een gemeenschappelijke taal vond met de sociaaldemocratische arbeiders.

Onder deze omstandigheden was voor mij de briefwisseling tussen Marx en Engels het boek, dat ik het meest nodig had en waar ik het dichtst bij stond, het was de grootste en betrouwbaarste controle, niet alleen van mijn overtuigingen, maar ook van mijn gehele wereldondervinding. De Weense leiders van de sociaaldemocratie gebruikten dezelfde formules die ik gebruikte. Maar het was voldoende deze formules vijf graden om de as te draaien om te ontdekken dat wij dezelfde begrippen met een geheel verschillende inhoud vulden. Onze solidariteit was een tijdelijke beperkte, oppervlakkige en slechts schijnbare. De briefwisseling Marx-Engels was voor mij geen theoretische, maar een psychologische openbaring. Toutes proportions gardées, overtuigde ik me aan alle zijden, dat ik onmiddellijk psychisch verwant was aan deze twee. Hun verhouding tot mensen en ideeën was me vertrouwd. Ik ried, wat ze niet uitspraken, ik deelde hun sympathieën, hun verontwaardiging en hun haat. Marx en Engels waren revolutionairen in hart en nieren. Daarbij vertoonden ze geen spoor van sektarisme of ascese. Beiden en vooral Engels, konden elk ogenblik zeggen, dat niets menselijks hun vreemd was. Maar het revolutionaire bewustzijn dat met hun gehele zijn was vergroeid, verhief hen steeds boven de wisselingen van het lot en boven de werken van mensenhand. Kleinzieligheid was niet slechts onverenigbaar met henzelf, maar ook met hun aanwezigheid. Alledaagsheid bleef zelfs niet aan hun zolen hangen. Hun waarderingen, hun sympathieën, hun scherts, zelfs de meest gewone, waren steeds omgeven door de atmosfeer van geestelijke adel. Ze konden over een mens een vernietigend oordeel vellen, maar zij kletsten niet. Ze waren meedogenloos, maar niet ontrouw. Voor uiterlijke glans, titels, rangen en waardigheden hadden ze slechts rustige verachting. Wat het filisterdom beschouwde als hun aristocratie, was in werkelijkheid slechts revolutionaire superioriteit. Het voornaamste kenteken daarvan was: — de absolute, organische onafhankelijkheid van de officiële mening, steeds en onder alle omstandigheden. Onder het lezen van hun brieven voelde ik nog sterker en intenser dan bij het lezen van hun werken: hetzelfde dat mij met Marx en Engels intiem verbond, scheidde mij onverzoenlijk van de austro-marxisten.

Die mensen waren trots op hun realisme en op hun zakelijkheid. Maar ook daarin bleven ze zich aan de oppervlakte bewegen. In 1907 had de partij, om haar inkomsten te verhogen besloten een eigen broodfabriek op te richten. Dat was een verkeerd avontuur, principieel gevaarlijk en praktisch onhoudbaar. Ik bestreed het plan van de beginne af, maar de Weense marxisten hadden voor mij slechts een neerbuigend lachje van superioriteit. Na verloop van tweemaal tien jaren was de Oostenrijkse na een reeks verdrietelijkheden gedwongen de onderneming met verlies en schande aan particulieren over te doen. Toen hij zich moest verdedigen tegen de ontevredenheid van de arbeiders, die doelloos zoveel offers hadden gebracht, beriep Otto Bauer zich om te bewijzen, dat de fabriek prijs gegeven moest worden, jaren na dato ook op de waarschuwingen, die ik bij de oprichting had doen horen. Maar hij legde niet aan de arbeiders uit, waarom hij toentertijd niet gezien had, wat ik zag en waarom hij toen mijn waarschuwingen, die volstrekt niet de vrucht van persoonlijke scherpzinnigheid waren geweest, buiten beschouwing had gelaten. Ik nam niet als uitgangspunt de conjunctuur van de graanmarkt en niet de stand van de partijkas, maar de plaats van de partij van het proletariaat in de kapitalistische maatschappij. Dat scheen leerstellig, toch bleek het een meer reëel criterium te zijn. Dat mijn waarschuwingen juist bleken te zijn is slechts een bewijs voor de meerderheid van de marxistische methode boven haar Oostenrijks surrogaat.

Victor Adler stond in elk opzicht veel hoger dan zijn medewerkers. Maar hij was sinds lang scepticus. Zijn temperament, dat van een strijder, was opgeteerd in het Oostenrijkse gedoe over nietigheden. De perspectieven waren onklaar en Adler draaide ze menigmaal demonstratief de rug toe. “Het handwerk van profeet is een ondankbaar handwerk, vooral in Oostenrijk.” Dat was het eeuwigmakende refrein van Adlers redevoeringen. “Hoe dat ook zij”, zei hij in de wandelgangen van de Stuttgarter congreszaal naar aanleiding van de bovengenoemde Australische waarzegger, “maar mij persoonlijk zijn politieke voorspellingen op apocalyptische basis aangenamer dan profetieën op de basis van de materialistische geschiedenisbeschouwing.” Natuurlijk was dat een grap. En toch niet alleen maar een grap. En dat bracht me op de belangrijkste punten van mijn leven in tegenstelling tot Adler: zonder brede historische voorspelling kon ik me noch politieke werkzaamheid, noch geestelijk leven voorstellen. Victor Adler werd scepticus en op grond van die eigenschap verdroeg hij alles, paste zich aan alles aan, vooral aan het nationalisme, dat de Oostenrijkse partij geheel opslokte.

Mijn verhouding tot de partijleiders werd nog slechter, toen ik openlijk tegen het chauvinisme van de Austro-Duitse sociaaldemocratie optrad. Dat was in het jaar 1909. Tijdens mijn ontmoetingen met de socialistenvan de Balkan, vooral met de Serven en in de eerste plaats met Dimitry Tuzovitsch, die later in de Balkanoorlog als officier werd gedood, moest ik telkens verontwaardigde klachten horen over het feit dat de Servische burgerlijke pers vol leedvermaak de chauvinistische uitvallen van de *Arbeiter Zeitung* tegen de Serven aanhaalde, als bewijs, dat de internationale solidariteit van de arbeiders niets anders was dan een sprookje. Ik schreef voor de *Neue Zeit* een zeer gematigd en voorzichtig artikel tegen het chauvinisme van de *Arbeiter Zeitung*. Na lang aarzelen publiceerde Kautsky dat artikel. De oude Russische emigrant S. L. Klatschko, met wie ik zeer bevriend was, vertelde me de volgende dag dat men in de leidende partijkringen zeer vertoornd op mij was. “Hoe durfde hij het wagen!”. . . Otto Bauer en andere austro-marxisten gaven in particuliere gesprekken toe dat Leitner, de redacteurbuitenland, te ver ging. Zij uitten daarmee de zienswijze van Victor

Adler, die de chauvinistische uitwassen wel duldde, maar niet billijkte. Maar tegenover de ruwe inmenging van buiten voelden de leiders zich één.

Een van de daaropvolgende zaterdagavonden kwam Otto Bauer op het tafeltje toe waaraan ik met Klatschko zat en begon mij streng de les te lezen. Ik moet zeggen, dat zijn woordenvloed mij bijna verdoofde. Ik was daarbij niet zozeer verbluft over de meesterachtige toon van Bauer, dan wel over het karakter van zijn argumentatie. “Wat hebben de artikelen van Leitner te betekenen?” zei hij met komische hoogmoed. “Buitenlandse politiek bestaat niet voor Oostenrijk-Hongarije. Geen enkel arbeider leest het. Het heeft volstrekt geen betekenis”. . . Ik luisterde met open mond. Deze mensen geloofden dus niet alleen niet aan de revolutie, maar ook niet aan de oorlog. Zij schreven in hun 1 mei manifesten wel over oorlog en revolutie, maar namen dat niet ernstig en bemerkten niet dat boven de mierenhoop waarin ze zo onnadenkend woelden, de geschiedenis reeds de reusachtige soldatenlaars hield opgeheven. Zes jaren later moesten ze zich er wel van overtuigen dat er ook voor Oostenrijk-Hongarije buitenlandse politiek bestond. Zelf hebben ze aan het begin van de oorlog die schaamteloze taal gesproken, die Leitner en dergelijke chauvinisten hen hadden geleerd.

In Berlijn heerste een andere geest, misschien was hij in hoofdzaak veel beter, maar hij was anders. Het belachelijke Weense mandarijnendom van de academisch gevormden vond men daar niet. De verhoudingen waren eenvoudiger. Er was minder nationalisme, althans bestond daar geen aanleiding dat het zich zo dikwijls en zo schrill uitte als in het veel nationaliteiten tellende Oostenrijk. Op een bepaald ogenblik gaat de nationale trots over in partijtrots: de sterkste sociaaldemocratische partij, de eerste viool der Internationale!

Voor ons Russen was de Duitse sociaaldemocratie de moeder, de leermeesteres, het levende voorbeeld. Uit de verte idealiseerden wij haar. De namen van Bebel en Kautsky sprak men met devotie uit. Ondanks bovengenoemde alarmerende, theoretische vermoedens met betrekking tot de Duitse sociaaldemocratie, stond ik in die tijd ongetwijfeld onder haar betovering. Daartoe droeg in grote mate de omstandigheid bij, dat ik in Wenen woonde en dat als ik van tijd tot tijd in Berlijn kwam en de twee sociaaldemocratische hoofdsteden vergeleek, ik mezelf troostte met de gedachte: neen, Berlijn is Wenen niet.

In Berlijn was ik tweemaal in de gelegenheid de wekelijkse samenkomsten van de linksen te bezoeken, die elke vrijdag plaats hadden in restaurant Rheingold. De hoofdfiguur was daarbij Franz Mehring. Vaak verscheen ook Karl Liebknecht, altijd te laat en vóór de anderen vertrekkend. Ik werd door Hilferding geïntroduceerd. Hij rekende zich tot de linksen, ofschoon hij, zoals boven werd opgemerkt, toen reeds Rosa Luxemburg haatte met de haat, die Daschinsky in Oostenrijk had gezaaid. Van de gesprekken is mij niets van enige betekenis in de herinnering gebleven. Met de wang trekkend — iets wat zijn geregelde gewoonte was — vroeg Mehring ironisch welke van zijn ‘onsterfelijke werken’ in het Russisch waren vertaald. Hilferding duidde in het gesprek de Duitse linksen als revolutionairen aan. “Wat zijn wij voor revolutionairen?”, viel Mehring hem in de rede, “revolutionairen zijn zij!” Hij wees in mijn richting. Ik kende Mehring te weinig, was bij hem te vaak gestoten op het ironisch gedrag van de filister ten opzichte van de Russische revolutie en wist dus niet of Mehring in scherts dan wel in ernst sprak. Maar hij sprak in ernst, hij heeft het door zijn gehele latere leven bewezen.

Kautsky zag ik voor het eerst in 1907! Parvus bracht me bij hem. Niet zonder opwinding ging ik de trap van het nette huisje in Friedenau bij Berlijn op. Een grijze, vrolijke, kleine, oude man met heldere blauwe ogen begroette me in het Russisch. Tezamen met dat wat

ik van Kautsky uit zijn boeken wist, vormde hij een zeer aantrekkelijke figuur. Vooral nam hem voor mij in, het ontbreken van alle ijdeluiterij, wat naar ik later begreep een gevolg was van zijn toentertijd onaangevochten autoriteit en de daaruit volgende innerlijke rust. De tegenstanders noemden Kautsky de paus van de Internationale. Niet zelden betitelden ook zijn vrienden hem zo, maar dan met een zekere innigheid. De oude moeder van Kautsky, de schrijfster van tendentieuze romans die ze aan 'mijn zoon en mijn leermeester' opdroeg, ontving op haar vijfenzeventigste verjaardag van de Italiaanse socialisten een gelukwens: *alla mamma del papa*. (Aan de moeder van de paus).

Als zijn belangrijkste theoretische zending beschouwde Kautsky de verzoening van de reform met de revolutie. Hij zelf had zich ideologisch gevormd in het tijdperk van de reform. Realiteit bezat voor hem slechts de reform. De revolutie was een nevelachtig historisch perspectief. Kautsky nam het marxisme aan als een afgerond systeem en populariseerde het als een schoolmeester. Op grote gebeurtenissen was hij niet berekend. Zijn afdalen begon reeds met de revolutie van 1905! Een persoonlijk gesprek met Kautsky was weinig leerzaam. Zijn wijze van denken was hoekig, droog, miste scherpzinnigheid, was onpsychologisch, zijn waardeoordeel schematisch, zijn geestigheden alledaags. Om deze redenen was Kautsky ook zwak als spreker.

Zijn vriendschap met Rosa Luxemburg viel in de beste periode van de geestelijke arbeid van Kautsky. Maar reeds spoedig na de revolutie van 1905 waren de eerste symptomen van verkoeling in hun verhouding merkbaar. Kautsky sympathiseerde met de Russische revolutie en leverde er goed commentaar op — uit de verte. Maar hem bezielde een organische vijandigheid tegen het overbrengen van de revolutionaire methoden op Duitse bodem. Voor de demonstratie in het Treptower park trof ik in de woning van Kautsky Rosa Luxemburg aan, in vinnige strijd met de oude man. Ofschoon ze elkaar nog met 'je' en op een toon van nauwe vriendschap aanspraken, kon men toch in de antwoorden van Rosa duidelijk een ingehouden woede bespeuren en bij Kautsky een diepe innerlijke verwarring, die hij door hulpeloze scherts trachtte te maskeren. Wij gingen samen naar de demonstratie: Rosa, Kautsky en zijn vrouw, Helfering, de in de oorlog omgekomen Gustaaf Eckstein en ik. Scherpe botsingen gaf het nog onderweg: Kautsky wilde toeschouwer blijven, Rosa Luxemburg een werkzaam aandeel nemen.

Het antagonisme kwam openlijk tot uiting in het jaar 1910 in de kwestie van de strijd om het Pruisische kiesrecht. Kautsky ontwikkelde toen de filosofie van de afmattingstrategie in tegenstelling tot de omverwerpingstrategie.

Het ging om twee onverzoenlijke tendensen. De lijn van Kautsky was de lijn van de steeds inniger aanpassing aan het bestaande regime. 'Afgemat' werd daarbij niet de burgerlijke maatschappij, maar het revolutionaire idealisme van de arbeidersmassa's. Alle filisters, alle bureaucraten, alle strebers waren op de zijde van Kautsky, die ideologische sluiers voor ze weefde om hun natuurlijke naaktheid te bedekken.

De oorlog kwam; de politieke afmattingstrategie werd door de loopgravenstrategie verdrongen. Kautsky paste zich ook bij de oorlog aan. Zoals vroeger bij de vrede. Terwijl Rosa Luxemburg getoond had hoe ze trouw aan ideeën wist te blijven.

Ik herinner me hoe in de woning van Kautsky de zestigste verjaardag van Ledebour werd gevierd. Onder de tien gasten was ook August Bebel — die toen aan zijn achtste decennium begon. De partij was op haar hoogtepunt. De eenheid in de leiding scheen volmaakt. De ouderen registreerden de successen en blikten vol vertrouwen in de toekomst. De held van het feest, Ledebour, tekende aan het avondeten gemakkelijke karikaturen. Op dit

intieme feest leerde ik Bebel en zijn Julie kennen. De aanwezigen, Kautsky ook, luisterden begerig naar ieder woord van de oude August Bebel. Om van mijzelf maar te zwijgen.

In de persoon van Bebel belichaamde zich de langzame, maar zekere opkomst van de nieuwe klasse. Deze magere oude man scheen geheel door een geduldige, onbuigzame wil bezielde, die op een enkel doel is gericht. In zijn denken, in zijn spreken, in zijn artikelen kende Bebel volstrekt niet het tentoonspreiden van geestelijke energie, die niet onmiddellijk een praktisch doel dient. Daarin bestond ook de bijzondere schoonheid van zijn politiek pathos. Hij verpersoonlijkte die klasse, die slechts in vrije uren leert, daarom elke minuut waardeert en gretig slechts dat opneemt, wat ze onvoorwaardelijk nodig heeft. Welk een harmonisch menselijke gestalte! Bebel stierf ten tijde van de vredesconferentie van Boekarest, in de tijd tussen Balkanoorlog en wereldoorlog. Op het station Ploësci in Roemenië vernam ik dat bericht. Het klonk onwaarschijnlijk: Bebel dood! Wat zal er nu van de sociaaldemocratie worden? Mij schoten de woorden van Ledebour in de gedachten over het inwendige leven van de Duitse partij: 20% radicalen, 30% opportunisten en de overigen gaan met Bebel mee.

Als zijn opvolger had Bebel Haase gekozen. Ongetwijfeld trok Haase's idealisme hem aan — niet het ruime, revolutionaire idealisme, dat Haase niet bezat, maar het bekrompen, persoonlijke, alledaagse, zoals bijvoorbeeld zijn bereidwilligheid in naam van de partijbelangen afstand te doen van de grote advocatenpraktijk in Königsberg. Over deze waarachtig niet zeer heldhaftige zelfopoffering sprak Bebel tot grote verbazing van de Russische revolutionairen — zelfs in zijn speech op de partijdag, ik meen in Jena, toen hij Haase dringend aanbeval voor de post van tweede voorzitter van het partijbestuur. Ik heb Haase tamelijk goed gekend. Na een partijdag maakten wij samen een kleine reis door Duitsland en bezochten Neurenberg. Gevoelig en attent in het persoonlijk leven, bleef Haase in de politiek tot aan zijn dood dat, wat hij volgens zijn natuur slechts kon zijn: een eerlijke middelmatigheid, een provinciale democraat zonder revolutionair temperament en zonder theoretische horizon. Op het gebied van de filosofie noemde hij zich enigszins verlegen Kantiaan. In elke kritieke situatie helde hij er toe over onherroepelijke besluiten uit de weg te gaan, zijn toevlucht te nemen tot halve maatregelen en tot afwachten. Het behoeft niet te verwonderen dat later de onafhankelijken hem tot hun leider hebben gemaakt.

Een geheel ander type was Karl Liebknecht. Ik kende hem lange jaren, maar wij ontmoetten elkaar slechts met grote tussenpozen. De Berlijnse woning van Liebknecht was het stafkwartier van de Russische emigranten. Wanneer een protest moest worden uitgebracht tegen de diensten, die door de Duitse politie aan het tsarisme werden bewezen, dan wendden wij ons voor alles tot Liebknecht en hij klopte aan alle deuren en alle hoofden. Hoewel een ontwikkeld marxist, was Liebknecht toch geen theoreticus. Hij was een man van de daad. Een impulsieve, hartstochtelijke, zelfopofferende natuur, hij bezat politieke intuïtie en een instinct voor de massa en voor de omstandigheden en was van een weergaloze moed tot initiatief vervuld. Dat was een revolutionair. Daarom bleef hij steeds half een vreemdeling in het huis van de Duitse sociaaldemocratie met haar bureaucratische bedaardheid en haar voortdurende bereidwilligheid tot de terugtocht. Hoeveel filisters en kruideniers zag ik ironisch uit de hoogte op Liebknecht neerblikken!

Op de sociaaldemocratische partijdag in Jena in 1911 werd ik op aandringen van Liebknecht aangezocht te refereren over de onderdrukking van Finland door de tsaristische regering. Voor ik het referaat had gehouden kwam het telegrafisch bericht van de moord op Stolypin in Kiev. Bebel nam mij dadelijk een verhoor af: "Wat betekent die aanslag? Welke partij kan daarvoor verantwoordelijk worden gesteld? Of ik door nu op te treden niet de

ongewenste opmerksaamheid van de Duitse politie op mij zou vestigen?” “U vreest”, vroeg ik voorzichtig de oude man, mij de geschiedenis met Quelch in Stuttgart herinnerend, “dat mijn optreden bepaalde moeilijkheden zou kunnen veroorzaken?” “Ja”, antwoordde Bebel, “ik geef toe dat ik liever zag dat u niet optrad.” “In dat geval kan van mijn optreden geen sprake zijn.” Bebel haalde verlicht adem. Een minuut later stormde Liebknecht opgewonden op me af: “Is het waar dat ze je te verstaan hebben gegeven niet op te treden? En je hebt toegestemd?” “Hoe kon ik anders”, rechtvaardigde ik mij, “hier is Bebel de baas en niet ik.” Zijn verontwaardiging gaf Liebknecht lucht in de speech waarin hij onmeedogend tegen het tsarisme te keer ging zonder te letten op de tekens van het presidium, dat geen verwickelingen wenste door majesteitsbelediging. De gehele verdere ontwikkeling van de partij is vervat in deze kleine episode. . .

Toen de Tsjechische vakverenigingen in de oppositie waren gekomen tegen de Duitse leiding, kwamen de austro-marxisten op tegen de splitsing van de vakverenigingen met een argumentatie die zeer handig manoeuvreerde met het internationalisme. Op het internationale congres in Kopenhagen sprak Plechanov over deze kwestie: zoals alle Russen ondersteunde hij onbeperkt de Duitse houding tegenover de Tsjechen. De oude Adler had hiervoor Plechanov voorgesteld, omdat het hem gemakkelijker was in een zo tere zaak een Rus als hoofdaanklager tegen het Slavische chauvinisme te hebben. Natuurlijk had ik niets gemeen met de treurige nationale bekrompenheid van mensen als Nemeč, Soukup, Smeral, hoewel Smeral mij voortdurend trachtte te overtuigen van het goed recht van de Tsjechen. Maar toch had ik het inwendige partijleven van de Oostenrijkse arbeidersbeweging van te nabij kunnen waarnemen om de gehele schuld, ja zelfs de hoofdschuld op de Tsjechen te kunnen schuiven. Er waren veel redenen om aan te nemen dat de Tsjechische partij in haar geheel radicaler was dan de Duits-Oostenrijkse, en dat de billijke ontevredenheid van de Tsjechische arbeiders met de opportunistische leiding van Wenen gebruikt was door Tsjechische chauvinisten van het slag Nemeč.

Onderweg van Wenen naar het Kopenhaagse congres ontmoette ik op een station, waar we moesten overstappen, geheel onverwacht Lenin, die uit Parijs kwam. We moesten een uur wachten en hadden een lang gesprek, dat zeer vriendschappelijk was wat het eerste en veel minder vriendschappelijk wat het tweede deel betrof. Ik trachtte te bewijzen dat de afscheiding van de Tsjechische vakverenigingen in de eerste plaats de Weense leiding schuld droeg, die de arbeiders van alle landen, o.a. ook van Bohemen, hoogdravend opriep tot de strijd, maar tenslotte achter de schermen altijd een minnelijke schikking maakte met de monarchie. Lenin luisterde met grote belangstelling. Hij had de bijzondere gave opmerkzaam te luisteren, als hij uit de woorden van de ander onvoorwaardelijk dat wilde halen, wat hij nodig had; hij keek voorbij de spreker in de verte.

Het gesprek kreeg echter een geheel ander karakter, toen ik Lenin vertelde van mijn laatste artikel in de *Vorwärts* over de Russische sociaaldemocratie: Het artikel was voor het congres geschreven en onderwierp zowel mensjewieken als bolsjewieken aan een scherpe kritiek. Een zeer scherp moment in het artikel vormde de kwestie van de zgn. ‘onteigeningen’. Na een neergeslagen revolutie worden gewapende onteigeningen en terroristische overvallen onvermijdelijke bronnen tot desorganisering ook van de meest revolutionaire partij. Het Londense congres had met de stemmen van de mensjewieken, van de Polen en een deel van de bolsjewieken onteigeningen verboden. Op het geroep: “En Lenin? En Lenin?” had deze geheimzinnig gelachen. De kwestie van de onteigeningen zette zich na het Londense congres verder voort en berokkende de partij schade. Op dat punt had ik in de *Vorwärts* de slag

geconcentreerd. “Heb je dat werkelijk zo geschreven?”, vroeg Lenin verwijtend, toen ik hem op zijn aandringen de voornaamste gedachten en formuleringen van het artikel uit mijn hoofd herhaalde. “Zou het niet mogelijk zijn het drukken van dat artikel telegrafisch tegen te houden?” “Neen”, antwoordde ik, “het artikel zou hedenmorgen verschijnen en waarom tegenhouden? Het artikel is goed.”

In werkelijkheid was het artikel niet goed, want het rekende erop dat één partij zou ontstaan door samensmelting van bolsjewieken en mensjewieken met verdwijning van alle uitersten, terwijl een partij ontstaan is in meedogenloze strijd van de bolsjewieken tegen de mensjewieken. Lenin trachtte bij de Russische delegatie te bewerken dat ze mijn artikel veroordeelden. Dat was in mijn leven het ogenblik van de scherpste botsing met Lenin. Daarenboven was Lenin ziek, hij leed aan hevige kiespijn, zijn gehele hoofd was verbonden. In de delegatie ontstond een zeer vijandige stemming tegen het artikel en de schrijver, omdat ook de mensjewieken ontevreden waren, daar ik mij in principieel opzicht tegen hen richtte. “En hoe weezinwekkend is zijn artikel in de *Neue Zeit*, nog erger dan dat in de *Vorwärts*, schreef Axelrod in oktober 1910 aan Martov. “Plechanov, die Trotski niet kon uitstaan” schrijft Loenatscharsky, “maakte van deze gelegenheid gebruik om zo iets als een scheidsgerecht tegen hem te eisen. Dat scheen mij onbillijk, ik sprong krachtig voor Trotski in de bres en droeg samen met Rjanasov ertoe bij dat de bedoeling van Plechanov vrijdeld werd.” De meerderheid van de delegatie kende het artikel slechts uit mondelinge mededelingen. Ik eiste de voorlezing ervan. Zinovjev trachtte te bewijzen dat men het artikel niet behoefde te kennen om het te veroordelen. De meerderheid was het niet met hem eens. Rjanasov las toen, als ik me niet vergis, het artikel hardop voor en vertaalde het. Bij de voorafgegane weergave van de inhoud in de wandelgangen had het artikel allen zo verschrikkelijk toegeschenen, dat de voorlezing de geheel tegenovergestelde indruk maakte: het artikel scheen allen zeer onschuldig. Met grote meerderheid wees de delegatie de veroordeling af. Dat verhindert mij niet nu zelf het artikel te veroordelen omdat het onjuist was in de kritiek op de bolsjewistische fractie.

In de kwestie van de Tsjechische vakverenigingen stemde de Russische delegatie op het congres voor de resolutie van Wenen en tegen die van Praag. Ik trachtte een verbetering aan te brengen maar vergeefs. Overigens was mijzelf de ‘verbetering’, die men op de politiek van de sociaaldemocratie moest aanbrengen niet geheel duidelijk. De verbetering had daarin moeten bestaan, dat men de sociaaldemocratie de heilige oorlog verklaarde. Eerst in 1914 zijn wij die weg gegaan.

De voorbereiding tot een nieuwe revolutie

Mijn werk in de jaren van de reactie bestond voor het grootste deel in het verklaren van de betekenis van de revolutie van 1905 en in de theoretische voorbereiding voor de tweede revolutie.

Spoedig na mijn aankomst in het buitenland bezocht ik de Russische studenten- en emigrantenkolonies met twee referaten: 'Het lot van de Russische revolutie (op het huidige politieke ogenblik)' en 'Kapitalisme en socialisme (sociaalrevolutionaire perspectieven)'. Het ene referaat toonde aan dat de perspectieven van de Russische revolutie als een permanente, door de ervaringen van 1905 bevestigd waren geworden. Het tweede referaat had ten doel, de Russische revolutie met de wereldrevolutie te verbinden.

Sedert oktober 1908 gaf ik in Wenen de Russische krant *Pravda* uit, die voor brede kringen van arbeiders bestemd was. In Rusland werd hij binnen gesmokkeld, óf over de Galicische grens óf over de Zwarte Zee. De krant verscheen gedurende drie en een half jaar, niet meer dan twee maal in de maand, maar de uitgave eiste veel, moeilijk werk. De illegale correspondentie met Rusland nam veel tijd in beslag. Bovendien stond ik nog in nauwe verbinding met de illegale bond van zeelieden van de Zwarte Zee, die ik hielp met het uitgeven van haar orgaan.

Mijn voornaamste medewerker aan de *Pravda* was A. A. Joffe, de latere bekende Sovjetdiplomaat. Van de dagen in Wenen dateert onze vriendschap. Joffe was een man met grote geestvermogens, grote persoonlijke zachtheid en met hart en ziel de zaak toegedaan. Hij gaf aan de *Pravda* zijn tijd en zijn geld. Wegens een zenuwziekte was Joffe onder psychoanalytische behandeling van de bekende Weense dokter Alfred Adler, die begonnen was als leerling van professor Freud, maar zich daarna tegenover zijn leermeester plaatste en een eigen individueel-psychologische school stichtte. Door Joffe maakte ik kennis met de problemen van de psychoanalyse, die mij zeer verleidelijk toeschenen, ofschoon er op dat gebied veel onzeker en onvast is, wat de deur opent voor fantasie en willekeur. Mijn tweede medewerker was de student Skobeljev, later minister van arbeid in de regering van Kerenski: in 1917 ontmoetten wij elkaar als vijanden. Als secretaris van de *Pravda* werkte een tijdlang Victor Kopp, de huidige Sovjetgezant in Zweden. In verband met aangelegenheden van de Weense *Pravda* reisde Joffe naar Rusland. Hij werd in Odessa gevangen genomen, zat lang in de gevangenis en werd toen naar Siberië verbannen. Eerst de Februarirevolutie van 1917 bevrijdde hem. Joffe was een van de actiefste deelnemers aan de Oktoberrevolutie. De persoonlijke moed van deze zwaarzieke man was in één woord heerlijk. Ik zie nu nog zijn grote gestalte voor me op het herfstachtige, met schoten doorwoelde veld bij Petersburg in de herfst van 1917, keurig als diplomaat gekleed, een vriendelijk lachje op het kalme gezicht, een stokje in de hand, als wandelde hij Unter den Linden, bekeek Joffe nieuwsgierig de in zijn nabijheid uit elkaar spattende projectielen, zonder zijn schreden te verhaasten of in te houden. Hij was een goede, nadenkende, gevoelvolle spreker en ook schrijver. Bij elk werk was Joffe tot in kleinigheden oplettend, wat van revolutionairen niet kan worden gezegd. Lenin heeft het diplomatieke werk van Joffe zeer gewaardeerd. Ik was jarenlang nauwer dan iemand anders met deze man verbonden. Zijn trouw in de vriendschap en zijn geestelijke trouw waren zonder weerga. Het leven van Joffe is tragisch geëindigd. Zware, geërfde ziekten hadden zijn gezondheid ondermijnd. Niet minder leed hij onder de woedende hetze van de epigonen tegen de marxisten. Verstoken van de mogelijkheid zijn ziekte te bestrijden en daarmee ook politiek

werkzaam te zijn, beroofde Joffe in de herfst van 1927 zich van het leven. De voor zijn dood aan mij geschreven brief hebben de agenten van Stalin gestolen. De regels, die ter behartiging waren opgedragen aan de vriend, werden door de Jaroslowski's en andere gedemoraliseerde sujetten uit hun verband gerukt, vervalst en verdraaid. Maar dat kan niet verhinderen, dat de naam van Joffe in het boek van de revolutie als een van haar beste namen staat geboekt.

In de droevigste en donkerste dagen van de reactie hebben wij beiden vol vertrouwen de komst van de nieuwe revolutie verwacht en we hebben haar juist zo verwacht als ze zich in 1917 ontwikkelde. Swertschkov, die toen mensjewiek was en nu stalinist is, schrijft in zijn herinneringen over de Weense *Pravda*: "In deze krant zette hij (Trotski) op de oude wijze standvastig en hardnekkig de gedachte voort van de 'permanentie' van de Russische revolutie, d.w.z. hij trachtte te bewijzen, dat de revolutie eenmaal begonnen, niet zou ophouden, eer ze zou hebben geleid tot de nederwerping van het kapitalisme en de inrichting van een socialistische maatschappelijke orde in de gehele wereld. Men lachte hem uit, zowel bolsjewieken als mensjewieken beschuldigden hem van romantiek en de zeven doodzonden, maar hij bleef vast op zijn standpunt staan, zonder zich door de aanvallen van zijn stuk te laten brengen"

In het jaar 1909 heb ik in het Poolse tijdschrift van Rosa Luxemburg de wederzijdse verhouding tussen proletariaat en boerenbevolking als volgt gekarakteriseerd: "Het lokale cretinisme is de historische vloek van de boerenbewegingen. Op politieke beperktheid van de boer, die in zijn dorp de grondbezitters plundert, om diens land te bemachtigen, die echter zo spoedig hij in de soldatenjas is gekropen, arbeiders neerschiet, is de eerste golf van de Russische revolutie uit elkaar gespat. Het gehele verloop ervan kan men beschouwen als meedogenloos aanschouwelijk onderwijs, door middel waarvan de geschiedenis trachtte de boeren het bewustzijn bij te brengen dat tussen hun plaatselijk gebrek aan land en het centrale probleem van de staatsmacht een direct verband bestaat."

Verwijzend naar het voorbeeld van Finland, waar de sociaaldemocratie uit hoofde van het vraagstuk van de kleine pachters een grote invloed op het dorp had verkregen, betoogde ik: "Welk een invloed op de boerenbevolking zal onze partij tijdens en als gevolg van het opzetten van een nieuwe, veel bredere massabeweging in stad en dorp kunnen verkrijgen! Natuurlijk alleen wanneer wij niet zelf de wapens neerleggen uit angst voor de verleidingen van de politieke macht, die de nieuwe golf ons zonder twijfel zal brengen." Hoe spreekt hieruit een 'negeren van de boerenbevolking' of een 'passeren van het agrarisch vraagstuk'.

Op 4 december 1909, toen de revolutie geheel en hopeloos onder de voet gelopen scheen, schreef ik in de *Pravda*: "Nu reeds, door de ons omringende zwarte wolken van de reactie heen, zien wij de zegevierende glans van een nieuwe Oktober." Niet slechts de liberalen, ook de mensjewieken spotten over deze woorden, die hun louter propaganda woorden zonder inhoud schenen. Professor Miljoekov, wie de eer van de uitvinding van de term 'trotskisme' toekomt, antwoordde mij: "De gedachte van de dictatuur van het proletariaat is een zuiver naïeve gedachte en geen mens in Europa zal ze ernstig steunen." Desondanks hadden er in 1917 gebeurtenissen plaats, die de grootse opvatting van de liberale professor sterk aan het wankelen moest brengen.

In de jaren van de reactie hield ik me bezig met het vraagstuk van de handels- en industrieconjunctuur, zowel met die van de gehele wereld als van elk land in het bijzonder. Ik werd daarbij geleid door revolutionaire belangstelling: ik wilde vaststellen in hoeverre er verband bestaat tussen het op en neer in handel en industrie enerzijds en de fase waarin arbeidersbeweging en revolutionaire strijd verkeren anderzijds. Hierbij, evenals bij alle andere

vraagstukken, heb ik er mij steeds voor gehoed de politiek automatisch afhankelijk te noemen van de economie. De wisselwerking moet uit het gehele proces worden afgeleid. Ik was nog in het Boheemse stadje Hirschberg, toen op de New Yorkse beurs de *Zwarte Vrijdag* plaats had. Die dag werd de voorbode van een wereldcrisis, die onvermijdelijk ook zou doordringen tot Rusland, dat door de Russisch-Japanse oorlog en daarna door de revolutie al zo geschokt was. Wat zullen de gevolgen van de crisis zijn? Het algemeen ingenomen standpunt in de partij en wel in beide fracties was, dat de crisis een verscherping van de revolutionaire strijd te gevolge moest hebben. Ik was van een andere mening. Na een tijdperk van zware strijd en zware nederlagen werken crisissen op de arbeidersklassen niet verheffend, maar neerdrukkend, beroven haar van het geloof in haar kracht en veroorzaken haar politieke ontbinding. In die omstandigheden kan slechts een nieuwe industriële opbloei het proletariaat aaneensmeden, tot nieuw leven wekken, het vertrouwen in eigen kracht teruggeven en weer strijdvaardig maken. Dit perspectief ontmoette kritiek en wantrouwen. De officiële economen van de partij ontwikkelden bovendien de gedachte dat een industriële opbloei onder het regime van de contrarevolutie geheel onmogelijk was.

In tegenstelling met hen, nam ik aan, dat een economische opbloei onvermijdelijk zou zijn; dat die een nieuwe stakingsgolf zou oproepen, waarna eerst de nieuwe economische crisis de stoot zou kunnen geven tot revolutionaire strijd. Deze veronderstelling is volkomen bevestigd. Een industriële opbloei begon in 1910, ondanks de contrarevolutie. Hij werd door stakingen vergezeld. Het neerschieten van de arbeiders in de goudmijnen aan de Lena in 1912 vond geweldige weerklank door het gehele land. In 1914, toen de crisis reeds duidelijk aanwezig was, werd Petersburg weer het strijdperk van arbeidersbarricaden. Poincaré, die aan de vooravond van de oorlog de tsaar een bezoek bracht, was er getuige van.

Deze theoretische en politieke ervaring is voor mij in het vervolg van onschatbare betekenis geworden. Op het derde congres van de Komintern had ik de grote meerderheid van de afgevaardigden tegen mij, toen ik naar de onvermijdelijkheid van de economische opbloei van het naoorlogse Europa verwees als naar de voorwaarde van verdere revolutionaire crisissen. In de allerlaatste tijd was ik weer gedwongen tegen het zesde congres van de Komintern de beschuldiging in te brengen, dat het de in China plaats gehad hebbende omwenteling van politieke en economische verhoudingen in het geheel niet had begrepen, toen het na de gruwelijke nederlagen van de revolutie haar verdere ontwikkeling verwachtte als gevolg van de toegespitste economische crisis in het land.

De dialectiek van het proces is op zichzelf niet zo ingewikkeld. Het is echter gemakkelijker haar in het algemeen te formuleren, dan haar telkens opnieuw aan levende voorbeelden te ontdekken. Althans ik stoot in deze kwestie tot op de huidige dag op de hardnekkigste vooroordelen, die in de politiek tot grove fouten en slechte gevolgen leiden.

In de waardering van het verdere lot van het mensjewisme en van de organisatorische doeleinden van de partij heeft de *Pravda* nooit de leninistische helderziendheid gehad. Ik ben altijd blijven hopen dat een nieuwe revolutie de mensjewieken — zoals in 1905 — zou dwingen de revolutionaire weg te bewandelen. Ik heb de betekenis van de voorbereidende ideologische opvoeding en het politiek gestaald worden onderschat. In kwesties van de inwendige partijontwikkeling beging ik de fout mij over te geven aan een soort *sociaalrevolutionair* fatalisme. Dat was een verkeerde opvatting. Maar ze stond oneindig hoger dan dat gedachteloze *bureaucratische* fatalisme, dat het merendeel van mijn huidige critici uit het kamp van de Komintern onderscheidt.

In 1912, toen de nieuwe politieke opbloei duidelijk zichtbaar was, deed ik een poging een algemene conferentie van vertegenwoordigers van alle sociaaldemocratische partijen bijeen te roepen.

Dat in die tijd de hoop op het herstel van één Russische sociaaldemocratie niet mij alleen bezighield, toont het voorbeeld: Rosa Luxemburg. In de zomer van 1911 schreef ze: “Ondanks dat alles kan de partijeenheid nog gered worden, wanneer men beide zijden *dwingt*, samen de conferentie bijeen te roepen.” In augustus 1911 herhaalde ze: “*De enige weg*, om de eenheid te redden is — een algemeen *uit Rusland* geregelde conferentie tot stand te brengen, want de mensen in Rusland willen allen vrede en eenheid en zij zijn de enige macht, die de buitenlandse kemphanen tot rede kunnen brengen.

Onder de bolsjewieken zelf waren de verzoenende tendensen in die periode zeer sterk en ik verloor de hoop niet, dat dat ook voor Lenin aanleiding zou zijn deel te nemen aan de conferentie. Lenin echter verzette zich met hand en tand tegen de vereniging. Het gehele verloop der gebeurtenissen heeft getoond, dat Lenin gelijk had. De conferentie had in augustus 1912 in Wenen plaats, zonder de bolsjewieken en ik raakte officieel in een ‘blok’ met de mensjewieken en enige groepen van afgescheiden bolsjewieken. Een politieke basis had dat blok niet, in alle fundamentele kwesties verschilde ik met de mensjewieken. De strijd met hen begon al weer de dag na de conferentie. Scherpe conflicten ontstonden dagelijks uit de twee zozeer tegenover gestelde tendensen: de sociaalrevolutionaire en de democratisch-reformistische.

“Uit de brief van Trotski” schrijft Axelrod op 4 mei, kort voor de conferentie, “heb ik de voor mij zeer droevige indruk gekregen, dat hij volstrekt niet wenst zich werkelijk ernstig bij ons en onze vrienden in Rusland aan te sluiten. . . tot gemeenschappelijke strijd tegen de gemeenschappelijke vijand.” Een dergelijke bedoeling: mij met de mensjewiki te verbinden tot gemeenschappelijke strijd tegen de bolsjewiki, had ik werkelijk niet en kon ik niet hebben. Na de conferentie beklagde Martov zich in een brief aan Axelrod erover, dat Trotski “de slechtste gewoonten van het Lenin-Plechanovse literaten-individualisme” doet verrijzen. De voor enige jaren gepubliceerde briefwisseling tussen Axelrod en Martov legt getuigenis af van hun gans onvervalste haat jegens mij. Ondanks de mij van hen scheidende afgrond heb ik nooit dat gevoel jegens hen gekoesterd. Ook nu nog gedenk met dankbaarheid wat ze mij in mijn jonge jaren voor waardevols heb gegeven.

De episode van het augustusblok is in alle ‘antitrotskistische’ leerboeken van het epigonendom opgenomen. Voor nieuwelingen en analfabeten wordt het verleden zo vertoond, als ware het bolsjewisme ineens volmaakt uit het historische laboratorium te voorschijn gekomen. De geschiedenis van de strijd van het bolsjewisme met het mensjewisme is echter in werkelijkheid tegelijkertijd de geschiedenis van onafgebroken pogingen tot vereniging. In 1917 naar Rusland teruggekeerd waagt Lenin een laatste poging tot een vergelijk met de mensjewiki-internationalisten.

Toen ik in mei uit Amerika aankwam bestond de meerderheid van de sociaaldemocratische organisaties in de provincie uit verenigde bolsjewiki en mensjewiki. Op de partijconferentie in maart 1917, enige dagen voor de aankomst van Lenin, predikte Stalin de vereniging met de partij van Zeretelly. Nog na de Oktoberrevolutie hebben Zinovjev, Kamenev, Rykov, Loenatsjarski en tientallen anderen verwoed gevochten voor een coalitie met de sociaalrevolutionairen en de mensjewieken. Deze mensen trachten nu hun geestelijk bestaan te rekken met het verschrikkelijke sprookje van de Weense verenigingsconferentie van 1912.

De *Kyewskaja Mysl* (Kiever gedachte) deed mij het aanbod als oorlogscorrespondent naar de Balkan te gaan. Dat aanbod kwam mij te beter van pas, waar intussen de augustusconferentie gebleken was een misgeboorte te zijn. Ik had behoefte mij, althans voor een korte tijd, verre te houden van de aangelegenheden van de Russische emigratie. Die enkele maanden, die ik op het Balkanschiereiland doorbracht, waren oorlogsmaanden en ze hebben me veel geleerd.

Ik reisde in september 1912 naar het Zuid-Oosten, de oorlog al van te voren niet slechts als waarschijnlijk maar als onvermijdelijk beschouwend. Toen ik echter in de straten van Belgrado was en de lange rijen reservisten zag, toen ik mij met eigen ogen overtuigde dat er geen terugweg meer was, dat de oorlog zou komen, zou komen binnen enige dagen, toen ik vernam, dat enkele mij goed bekende mensen reeds onder de wapenen aan de grenzen stonden en dat zij als eerste gedwongen zouden zijn te moorden en te sterven, - toen scheen me de oorlog, waarmee ik in mijn gedachten en artikelen zo gemakkelijk had omgegaan — onwaarschijnlijk en onmogelijk. Als naar een spook keek ik naar het regiment dat ten oorlog trok — het 18e regiment infanterie — in grijze uniformen, in bastschoenen en met groene takken aan de kepie. De bastschoenen aan de voeten en de takjes aan de kepie — bij volle oorlogsuitrusting — gaven de soldaten het uiterlijk van tot offer gewijden. En niets van de oorlogswaanzin maakte zo'n ondragelijke indruk op het bewustzijn, als deze takken en boerenschoenen. Hoe ver is het huidige geslacht verwijderd van de gewoonten en stemmingen van het jaar 1912! Ik begreep toen ook zeer goed dat het humanitair-moraliserende standpunt tegenover het historische proces het meest onvruchtbare standpunt is. Maar het ging niet om verklaringen, doch om wederwaardigheden. De ziel was vervuld van een onmiddellijk, niet onder woorden te brengen gevoel van historische tragiek. De onmacht voor het lot, de brandende smart voor de menselijke sprinkhaan. Twee à drie dagen later werd de oorlog verklaard. "Gij in Rusland weet het en gelooft het", schreef ik, "ik echter op de plaats zelf, geloof er niet aan. Deze combinatie van het gewone, het alledaags menselijke: kippen, sigaretten, jongens met snotneuzen — met het onwaarschijnlijke, tragische feit, van de oorlog, wil er bij mij niet in. Ik weet dat de oorlog verklaard is, dat hij reeds begonnen is, maar ik heb nog niet geleerd er aan te geloven." Men was echter wel gedwongen vast en voor langen tijd er aan te geloven.

De jaren 1912/13 hebben mij van zeer nabij doen kennis maken met Servië, Bulgarije, Roemenië en — de oorlog. Dat was in veel opzichten een goede voorbereiding, niet slechts voor 1914, maar ook voor 1917. Ik begon in mijn artikelen een strijd te voeren tegen de leugens van het slavofilendom, tegen het chauvinisme in het algemeen, tegen de oorlogsillusies, tegen het wetenschappelijk georganiseerde systeem van het beetnemen van de publieke opinie. De redactie van de *Kyewskaja Mysl* bezat ruggengraat genoeg om mijn artikelen te drukken, waarin de Bulgaarse beestachtigheden tegen de gewonde en gevangen genomen Turken werden geschilderd en de samenzwering van de Russische pers, die ze verzwegen, werd ontmaskerd. Dat riep een storm van verontwaardiging op bij de liberale kranten. 30 januari 1913 stelde ik Miljoekov in de pers de 'buitenparlementaire' interpellatie betreffende de 'Slavische' beestachtigheden tegen de Turken. Tegen de wand geduwd antwoordde Miljoekov, de beëdigde vertegenwoordiger van het officiële Bulgarije, met een hulpeloos gestamel. De polemiek duurde enige weken en het ontbrak niet aan toespelingen van de regeringsorganen, dat zich achter het pseudoniem Antid Oto niet maar een emigrant, maar ook een Oostenrijks-Hongaars agent verschool.

De maand die ik in Roemenië doorbracht heeft mij nader gebracht tot Dobroedschanoe-Gherea en mijn vriendschap met Rakovski, die ik sedert 1903 kende, voor altijd bevestigd.

Een Russisch revolutionair van de zeventiger jaren bleef 'in het voorbij gaan' aan de vooravond van de Russisch-Turkse oorlog in Roemenië, werd daar toevallig opgehouden — en reeds na weinig jaren kreeg onze landgenoot onder de naam Gherea grote invloed, eerst op het Roemeense intellect, daarna op de vooruitstrevende arbeiders. De literaire kritiek op sociale basis was het voornaamste terrein, waarop Gherera het bewustzijn van de vooruitstrevende elementen van het Roemeense intellect vormde. Van de vraagstukken van esthetiek en persoonlijke moraal ging hij geleidelijk over tot het wetenschappelijke socialisme. Het merendeel van de politici van bijna alle partijen van Roemenië heeft in zijn jeugd een vluchtige school van het marxisme onder de leiding van Gherera doorgemaakt. Dat heeft hem overigens niet verhinderd, op rijpe leeftijd, een politiek te volgen van reactionair banditisme.

Ch. G. Rakovski is een van de internationale gestalten in de Europese beweging. Van huis uit een Bulgaar, uit de stad Kotel, in het hartje van Bulgarije, maar dank zij de Balkankaart Roemeens onderdaan, naar zijn studie Frans dokter, Rus door zijn connecties, sympathieën en literair werk, beheerst Rakovski alle Balkantalen en vier Europese, heeft in verschillende perioden actief deelgenomen aan het partijleven in vier socialistische partijen — de Bulgaarse, de Russische, de Franse en de Roemeense — om later een van de leiders van de Sovjetfederatie, een van de oprichters van de Komintern, voorzitter van de Oekraïense sovjet van volkscommissarissen, diplomatiek vertegenwoordiger van de Sovjet-Unie in Engeland en Frankrijk te worden en tenslotte het lot van de linker oppositie te delen. De persoonlijke eigenschappen van Rakovski: een ruime, internationale horizon en een diep en edel karakter hebben hem bijzonder gehaat gemaakt bij Stalin, daar deze juist een belichaming is van de tegengestelde eigenschappen.

In het jaar 1913 was Rakovski de stichter en leider van de Roemeense socialistische partij, die zich later bij de Komintern aansloot. De partij bloeide. Rakovski redigeerde een dagblad, financierde het ook. Aan de oever van de Zwarte Zee bij Mangalië bezat Rakovski een klein landgoed, waarvan de opbrengst diende tot ondersteuning van de Roemeense socialistische partij en van een reeks revolutionaire groepen en personen in andere landen. Drie dagen van de week was Rakovski in Boekarest, schreef artikelen, leidde de zittingen van het centrale comité, trad op in vergaderingen, nam deel aan straatdemonstraties. Dan snelde hij met de trein naar de oever van de Zwarte Zee terug, bracht touw, spijkers en andere gebruiksvoorwerpen mee voor het landgoed, ging naar de akkers, controleerde het werk van de nieuwe tractor, liep er achteraan langs de voren, in de geklede jas, die hij in de stad droeg, en joeg de dag daarop weer terug, om geen meeting of zitting te verzuimen. Ik ging eens met Rakovski mee op zo'n reis en bewonderde zijn tintelende energie, zijn onvermoeid-zijn, de gestadige geestelijke frisheid en de vriendelijke oplettendheid jegens de minderbedeelden. Op de straat in Mangalië ging Rakovski in gesprekken met kolonisten en handelsagenten in een tijdsbestek van vijftien minuten van de Roemeense over tot de Turkse taal, van de Turkse taal tot de Bulgaarse, daarna tot de Duitse en Franse om tenslotte met de vele in die streek wonende Russische Skopzen [een Russische sekte] Russisch te spreken. Hij sprak als grondbezitter, als dokter, als Bulgaar, als Roemeens onderdaan en het meest als socialist. Zo liep hij voor mijn ogen als een wonder daarheen, door de straten van het afgelegen, zorgeloze, trage zeestadje. En in de nacht ijldde hij alweer naar het terrein van de strijd. Hij voelde zich overal op zijn gemak en thuis. In Boekarest, Sofia, Parijs, Petersburg en Charkov.

De jaren van de tweede emigratie waren voor mij jaren van medewerken aan de Russische democratische pers. Ik debuteerde in de *Kyewskaja Mysl*, met een groot artikel over de Münchener ‘Simplicissimus’, die me enige tijd, toen de tekeningen van Th. Th. Heine nog getuigden van een sterke sociale geest, zoveel belang inboezemde, dat ik alle sedert de oprichting verschenen nummers oplettend doorzag. In deze tijd maakte ik ook nader kennis met de nieuwe Duitse belletrise. Over Wedekind schreef ik een groot sociaalkritisch artikel, omdat in Rusland de belangstelling voor deze dichter steeg in dezelfde mate als de revolutionaire stemming daalde.

De *Kyewskaja Mysl* was de in het Zuiden meest verbreide radicale krant met marxistische tint. Zulk een krant kon slechts in Kiev bestaan, met zijn zwakke industrie, zijn onontwikkelde klassentegenstellingen en de sterke tradities van het intellectuele radicalisme. Men kan mutatis mutandis zeggen dat de radicale krant in Kiev om dezelfde reden ontstaan was, waarom de ‘Simplicissimus’ in München verscheen. Ik schreef in de krant over de meest verschillende, soms wat de censuur betreft over de meest gewaagde onderwerpen. Kleine artikelen waren dikwijls het resultaat van veel voorstudie. Natuurlijk kon ik in een legaal partijloos blad niet alles zeggen wat ik wilde. Maar ik heb nooit geschreven wat ik niet wilde zeggen. Mijn artikelen uit de *Kyewskaja Mysl* zijn door de staatsdrukkerij in enige delen verzameld en opnieuw uitgegeven. Ik heb geen woord terug behoeven te nemen. Het is misschien niet overbodig er hier aan te herinneren, dat ik aan de burgerlijke pers meewerkte met officiële toestemming van het centrale comité, waarin Lenin de meerderheid had.

Ik heb reeds gezegd, dat wij ons dadelijk na onze aankomst in Wenen buiten de stad hadden gevestigd. “Hütteldorf beviel me”, schreef mijn vrouw, “het huis was beter, dan we anders bewoonden, omdat de villa’s hier gewoonlijk pas in het voorjaar verhuurd worden en wij huurden voor herfst en winter. Uit de ramen zag men de bergen, alle in donkerrode herfstkleuren. Men kon in het vrije veld komen door een kleine deur, zonder de straat te moeten passeren. In de winter kwamen zondags op hun tochtjes in de bergen de inwoners van Wenen voorbij met sleden en ski’s, gekleed in bonte mutsen en truien. In april, toen wij de woning moesten verlaten, omdat de huur verdubbeld werd, bloeiden in en achter de tuin reeds de viooltjes, de geur drong door de open vensters in de kamer.

Hier werd Serjoscha geboren. Daarna moesten we naar het meer democratische Sievering verhuizen.

De kinderen spraken Russisch en Duits. In de fröbelschool en de lagere school gewenden zij zich aan het Duits en spraken daarom thuis bij spelletjes ook deze taal met elkaar; sprak ik of hun vader hen aan, gingen ze dadelijk tot het Russisch over. Spraken wij ze in het Duits aan, dan werden ze verlegen en antwoordden in het Russisch. In de laatste jaren hadden ze zich ook het Weense dialect eigen gemaakt en spraken het voortreffelijk.

Ze vonden het prettig naar de familie Kljatschko te gaan, waar allen, het hoofd van de familie, de vrouw des huizes en de volwassen kinderen, zeer vriendelijk tegen hen waren, hun allerlei belangwekkends lieten zien en hen op allerlei heerlijke dingen onthaalden.

De kinderen hielden ook van Rjasanov, de bekende Marx onderzoeker. Rjasanov, die toen in Wenen woonde, bracht de kinderen in verrukking door zijn gymnastische heldendaden en beviel hun door zijn drukke wijze van doen. Eens werd door de kapper de jongste het haar geknipt. Ik zat erbij. Serjoscha wenkte mij met de hand en zei zachtjes: “Ik wou graag dat hij mij knipt als Rjasanov.” Hij was verrukt over de grote, glimmende kale kruin van Rjasanov — dat was iets bijzonders, zoals bij anderen, maar veel mooier.

Toen Ljova naar de lagere school ging, kwam de kwestie van het godsdienstonderwijs aan de orde. Volgens de toenmalige Oostenrijkse wet moesten de kinderen tot het 14e jaar worden opgevoed in de godsdienst van de vader. Omdat in onze papieren geen godsdienst was aangegeven, kozen wij voor de kinderen het protestantse godsdienstonderwijs, omdat deze godsdienst ons voor de kinderlijke schouders en zielen makkelijkst te dragen scheen. De lutherse leer werd onderwezen door een lerares buiten de schooluren, maar in het schoolgebouw. Ljova beviel dat onderwijs, dat zag men aan zijn grimassen, maar er thuis over te spreken vond hij overbodig. Eens hoorde ik hem fluisteren, toen hij al in bed lag. Op mijn vraag zei hij: “Dat is een gebed, er zijn zeer mooie gebeden, net gedichten.”

Reeds gedurende mijn eerste emigratie waren mijn ouders begonnen reizen naar het buitenland te maken. Ze waren bij me in Parijs, kwamen later met mijn oudste dochter, die bij hen in het dorp woonde, naar Wenen. In 1910 waren ze te Berlijn. In die tijd waren ze al met mijn lot verzoend. Het laatste doorslaande argument was wel het verschijnen van mijn eerste boek in de Duitse taal. Moeder was zwaar ziek (Actinomyces). De laatste tien jaren van haar leven droeg ze haar ziekte als een nieuwe haar toegevoegde last, zonder de arbeid neer te leggen. In Berlijn had men haar een nier afgenomen. Moeder was zestig jaar. In de eerste maanden na de operatie was ze buitengewoon goed gezond. Haar geval werd in de medische wereld druk besproken. Maar spoedig kwam de ziekte terug en sleepte haar in enkele maanden ten grave. Ze stierf in Janovka, waar ze haar arbeidzaam leven had doorgebracht en haar kinderen opgevoed.

Het grote hoofdstuk van mijn leven in Wenen zou niet volledig zijn, wanneer ik er geen melding van maakte dat wij de familie van de oude emigrant S. L. Kljatschko in Wenen tot onze naaste vrienden rekenden. De geschiedenis van mijn tweede emigratie is ten nauwste verbonden met deze familie, die een waren haar vormde van brede politieke en in het algemeen geestelijke belangstelling; men deed er aan muziek, sprak vier Europese talen en onderhield Europese verbindingen. De dood van het hoofd van de familie Semjon Lwovitsch, in april 1914 was voor mij en mijn vrouw een groot verdriet. Leo Tolstoj schreef van zijn zeer begaafde broeder Sergej, dat hij slechts enkele gebreken miste om groot kunstenaar te worden. Hetzelfde kon van Semjon Lwovitsch gezegd worden: hij bezat alle capaciteiten voor een uitmuntend politicus, slechts niet de daarvoor noodzakelijke fouten. In de familie Kljatschko vonden we hulp en vriendschap en wij hadden beide dikwijls nodig. Mijn honorarium van de *Kyewskaja Mysl* zou voldoende zijn geweest voor ons eenvoudig bestaan. Maar er waren maanden dat het werk aan *Pravda* het mij onmogelijk maakte ook maar één betaalde regel te schrijven. Dan ontstond een crisis. Mijn vrouw kende de weg naar de bank van lening goed en ik heb vaak mijn in weelderiger dagen verworven boekenschat naar de uitdrager gebracht. Het gebeurde wel, dat op onze eenvoudige meubels beslag werd gelegd wegens achterstallige huur. We hadden twee kleine kinderen en geen kindermisje. De lasten des levens rustten dubbel op mijn vrouw. Toch vond ze nog tijd en kracht mij bij mijn revolutionair werk te helpen.

Het begin van de oorlog

Op de schuttingen in Wenen verschenen opschriften: 'Alle Serven moeten sterven'. Het werd het geroep van de straatjongens. Onze jongste, Serjoscha, als steeds door een geest van tegenspraak vervuld, riep op de Sieveringer weide: 'Leve Servië!' Hij kwam thuis vol blauwe plekken en had een lesje gehad in internationale politiek.

Buchanan, de vroegere Engelse gezant in Petersburg vertelt in zijn gedenkschriften met enthousiasme over de 'eerste wondervolle augustusdagen', 'toen Rusland geheel veranderd scheen'. Dergelijke geestdriftige uitspraken kan men ook in de gedenkschriften van andere staatslieden vinden, al personifiëren zij niet zo volkomen de zelfingenomen bekrompenheid van de regerende klassen als Buchanan. In alle Europese hoofdsteden waren de eerste augustusdagen in dezelfde wijze 'wondervol', alle landen begonnen als 'veranderd' aan het werk van de wederzijdse vernietiging.

Zeer onverwacht vooral kwam de patriottische opstand van de massa's in Oostenrijk-Hongarije. Wat dreef de Weense schoenmakersgezel, de half Duitse-half Tsjechische Pospischil, of onze groenvrouw, vrouw Maresch, of de huurkoetsier Frankl naar het plein voor het ministerie van oorlog? De nationale gedachte? Welke? Oostenrijk-Hongarije was de ontkenning van de nationale idee. Neen, de in beweging brengende kracht was een andere.

Zulke mensen, wier ganse leven dag uit, dag in verloopt in eentonige hopeloosheid, zijn er vele in de wereld. Op hen rust de huidige maatschappij. De alarmklok van de mobilisatie dringt in hun leven als een belofte. Al het gewone, dat men duizendmaal verwenst heeft, wordt omvergeworpen, iets nieuws, iets ongewoons is in aantocht. In de verte moeten nog meerdere, niet te overziene veranderingen plaats vinden. In goede zin? Of in kwade? Natuurlijk in goede zin: hoe zou het voor Pospischil slechter kunnen worden dan in 'normale' tijden?

Ik wandel door de hoofdstraten van het mij zo goed bekende Wenen en beschouw de voor het mooie Ringplein zo ongewone mensenmassa, waarin hoop en verwachting levend werden. En verwezenlijkte zich toen niet reeds een klein deel van die hoop? Hadden op een ander ogenblik de pakjesdragers, wasvrouwen, schoenmakers, knechten en loopjongens van de voorstad zich in de Ringstraat meester van de toestand kunnen voelen? De oorlog grijpt allen en dus voelen zich de onderdrukten, door het leven bedrogen met de rijken en machtigen op gelijken voet. Het moet niet als een paradox worden opgevat, dat ik in de stemming van de Weense mensenmenigte, die demonstreerde voor de roem van de Habsburgse wapens, die kentekenen weervond die ik de Petersburgse oktoberdagen van 1905 kende. De oorlog is immers in de geschiedenis dikwijls de vader van de revolutie geweest.

Maar hoe verschillend, of liever gezegd hoe tegenovergesteld is de houding van de heersende klasse in het ene of het andere geval. Aan Buchanan schenen deze dagen wondervol en Rusland leek hem toe ontwaakt te zijn. Daarentegen schreef Witte over de pathetische dagen van de revolutie van 1905: "De overgrote meerderheid van Rusland heeft als ware het verstand verloren."

Evenals de revolutie werpt ook de oorlog het gehele leven van boven tot onder uit het spoor. Maar de revolutie richt haar slagen op de bestaande machten. De oorlog daarentegen bevestigt in het begin de staatsmacht, die de enige veilige steun lijkt in de chaos door de oorlog ontstaan. . . tot dezelfde oorlog hem ondergraaft. De hoop op stormachtige sociale en internationale bewegingen zijn in Praag zo goed als in Triëst, Warschau zo goed als in Tiflis

bij het begin van een oorlog volkomen ongegrond. In september 1914 schreef ik naar Rusland: Mobilisatie en oorlogsverklaring hebben alle nationale en sociale tegenstellingen in het land als het ware uitgewist. Maar dat is slechts een historisch uitstel, om zo te zeggen een politiek moratorium. De wissels zijn overgeschreven op een andere vervalddag, maar men zal ze moeten betalen.” Met deze regels, die bezweken voor de censuur, heb ik niet slechts Oostenrijk-Hongarije bedoeld, maar ook Rusland, Rusland bovenal.

De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Het telegram kwam van de moord op Jaurès. De kranten stonden zo vol boosaardige leugens, dat althans enige uren twijfel en hoop mogelijk bleven. Spoedig was die mogelijkheid verdwenen. Jaurès was door de vijanden vermoord en door zijn eigen partij verraden.

Welke was de houding ten opzichte van de oorlog, die ik aantrof in de leidende kringen van de Oostenrijkse sociaaldemocratie? Sommigen juichten openlijk, belasterden de Serven en Russen, zonder veel verschil te maken tussen regering en volk: dat waren de organische nationalistenvan, bij wie het vernisje van de socialistische cultuur, dat maar heel dun was geweest, van uur tot uur afschilferde. Ik herinner me dat Hans Deutsch, later zoiets als minister van oorlog, openhartig van de onvermijdelijkheid en het heilzame van deze oorlog sprak, die Oostenrijk eindelijk van de Servische ‘Alpendruk’ zou bevrijden. De anderen — aan wier hoofd Victor Adler stond — namen de oorlog op als een natuurramp men doorstaan moest. Deze afwachtende, passieve houding, diende de actief nationalistische vleugel tot dekking. De een of andere herinnerde diepzinnig aan de Duitse overwinning van 1871, die de Duitse industrie een krachtige stoot voorwaarts had gegeven en daarmee ook de sociaaldemocratie.

Op 2 augustus verklaarde Duitsland Rusland de oorlog. Tevoren was het vertrek van de Russen uit Wenen reeds begonnen. Op de 3e augustus ging ik ‘s morgens naar de Wienzeile om met de socialistische afgevaardigden te overleggen wat wij Russische emigranten zouden doen. Friedrich Adler rommelde in zijn studeerkamer mechanisch verder in zijn boeken en paperassen voor het internationale socialistische congres, dat kort daarop in Wenen zou worden gehouden. Maar het congres was reeds in het verleden verzonken. In het strijdperk waren andere krachten getreden. . . De oude Adler stelde me voor met hem samen rechtstreeks naar de bron, d.w.z. naar de chef van de politieke politie, Geyer, te gaan. In de auto, onderweg naar de prefectuur, maakte ik er Adler opmerkzaam op, dat de oorlog naar het uiterlijk een feestelijke stemming te voorschijn had geroepen. “Allen, die niet in de oorlog behoeven te gaan, zijn verheugd”, antwoordde hij mij. “Bovendien stromen nu alle overspannenen en alle dwazen de straat op: dit is hun tijd. De moord op Jaurès is maar een begin. De oorlog ontketent alle instincten, alle soorten krankzinnigheid”. . .

Psychiater van zijn oud medisch vak, beschouwde Adler de politieke gebeurtenissen ‘vooral de Oostenrijkse’ zoals hij ironisch placht op te merken — dikwijls van psychopathologisch standpunt. Hoe ver was hij op dat ogenblik verwijderd van de gedachte, dat zijn eigen zoon een politieke moord zou begaan. In het tijdschrift *Kampf*, dat door de jongen Adler werd geredigeerd, had ik juist aan de vooravond van de oorlog een artikel gepubliceerd over de onhoudbaarheid van de individuele terreur. Het is opmerkelijk dat de redacteur dat artikel geprezen had. De terroristische daad van Friedrich Adler was een in verzet komen van het vertwijfelde opportunisme, verder niets. Nadat hij aan zijn vertwijfeling uiting had gegeven, keerde Adler in het oude spoor terug.

Geyer sprak voorzichtig het vermoeden uit, dat reeds de andere morgen vroeg bevel tot vangenneming van de Russen en Serven zou worden gegeven.

“Dus u raadt aan af te reizen?”

“Hoe sneller hoe beter.”

“Mooi, dan reis ik morgen met mijn gezin naar Zwitserland.”

“Hm. . . ik zou het prefereren, dat u vandaag nog ging.”

Dit gesprek had om 3 uur ‘s middags plaats en om 6.10 zat ik reeds met mijn gezin in de trein die naar Zürich ging. Wat achter moest blijven waren zevenjarige verbindingen, boeken, archieven, begonnen werk, o.a. een polemieek tegen professor Masaryks boek over het lot van de Russische cultuur.

Het telegram van de capitulatie van de Duitse sociaaldemocratie gaf me groter schok dan de oorlogsverklaring, ofschoon een naïeve idealisering van het Duitse socialisme verre van mij was. In 1905 en ook later schreef ik herhaaldelijk: “De Europese socialistische partijen hebben een eigen conservatisme uitgewerkt, dat te sterker is naarmate het socialisme grotere massa’s omvat. . . Tengevolge daarvan kan de sociaaldemocratie op een gegeven ogenblik een onmiddellijk beletsel worden op de weg van de openlijke botsing van de arbeiders met de burgerlijke reactie. M.a.w. het propagandistisch-socialistische conservatisme van de proletarische partij kan in een bepaald ogenblik de rechtstreekse strijd van het proletariaat om de macht verhinderen.” Ik had niet verwacht, dat de officiële leiders van de Internationale in geval van oorlog bekwaam zouden blijken tot het nemen van revolutionaire initiatieven. Maar toch geloofde ik evenmin dat de sociaaldemocratie eenvoudig in het stof zou kruipen voor het nationale militarisme.

Toen het nummer van de *Vorwärts* met het bericht over de Rijksdagzitting van 4 augustus in Zwitserland kwam, was Lenin er vast van overtuigd, dat het een vervalst nummer was, dat de Duitse generale staf teneinde de vijanden te bedriegen en te intimideren, had uitgegeven. Zo groot was nog, trots alle kritiek, Lenins vertrouwen in de Duitse sociaaldemocratie. Tezelfdertijd heeft de Weense *Arbeiter Zeitung* de dag van de capitulatie van het Duitse socialisme geproclameerd ‘de grote dag van de Duitse natie’. Dat was het hoogtepunt van Austerlitz! — Zijn ‘Austerlitz!’ . . . Ik nam niet aan dat de *Vorwärts* vervalst was: de eerste directe indrukken in Wenen hadden mij al op ergste voorbereid. En toch bleef de stemming van 4 augustus een van mijn meest tragische ervaringen. Wat zou Engels zeggen? vroeg ik mij af. Het antwoord was duidelijk. Maar hoe zou Bebel gehandeld hebben? Hierin kon ik niet tot klaarheid komen. Maar Bebel was niet meer. Er was slechts Haase, de eerlijke kleinstedse democraat, zonder theoretische horizon en zonder revolutionair temperament. In elke kritieke actie helde hij er toe over zich te hoeden voor onveranderlijke besluiten en zijn toevlucht te nemen tot halve maatregelen en tot afwachten. De gebeurtenissen waren voor hem te groot. En dan kwamen de Scheidemanns, Eberts, Wels. . .

Zwitserland was een afspiegeling van Duitsland en Frankrijk, alleen in neutraal, d.w.z. verzacht en kleiner formaat. Om de zaak volkomen aanschouwelijk te maken: er zaten in het Zwitserse parlement twee socialistische afgevaardigden met gelijke naam en voornaam: Johann Sigg uit Zürich en Jean Sigg uit Genève. Johann een verwoede germanofiel en Jean een nog verwoeder francofiel. Dat was de Zwitserse spiegel van de Internationale.

Ongeveer in de tweede oorlogsmaand ontmoette ik in Zürich op straat de oude Molkenbuhr, die daar was gekomen om de publieke mening te bewerken. Op mijn vraag hoe zijn partij zich het verloop van de wereldoorlog dacht, antwoordde mij het oud-hoofdbestuurlid: “In de loop van de eerstvolgende twee maanden zullen we met Frankrijk klaar zijn, dan wenden we ons naar het Oosten om met de tsarentroepen af te rekenen en in drie, hoogstens vier maanden zullen we Europa een blijvende vrede verzekeren.” Dit antwoord is woordelijk zo in mijn dagboek genoteerd. Molkenbuhr sprak natuurlijk niet zijn persoonlijke

mening uit. Het was eenvoudig de officiële opvatting van de sociaaldemocratie. Tegelijkertijd ging de Franse gezant in Petersburg met Buchanan een weddenschap aan om vijf pond sterling, dat de oorlog met Kerstmis beëindigd zou zijn. Dan hebben wij ‘utopisten’ velerlei zoveel beter voorzien dan deze ‘reëel politieke’ heren van de sociaaldemocratie en van de diplomatie.

Zwitserland, waar ik gedwongen was de oorlog af te wachten, herinnerde mij aan het Finse pension Rauha, waar mij in de herfst van 1905 bericht van de revolutionaire opstand bereikte. Zeker ook in Zwitserland was het leger gemobiliseerd en in Bazel kon men zelfs het kanongedonder horen. En toch herinnerde het Zwitserse pension, waar men voornamelijk bezorgd was over de overvloed van kaas en het gebrek aan aardappelen, aan een rustige oase, die door een vuurring van de oorlog was omgeven. Misschien, zei ik tegen mezelf, is het uur niet meer zo veraf, dat men de Zwitserse oase Rauha (rust) zal kunnen verlaten en weer in de zaal van het technologisch instituut met de Petersburgse arbeiders kan samenkomen. Maar dat uur sloeg eerst na drieëndertig maanden.

De behoefte mezelf rekenschap te geven van wat er gebeurde, dwong me een dagboek aan te leggen. Reeds de 9e augustus schreef ik daarin: “Het is volkomen duidelijk: het gaat niet om vergissingen, niet om enkele opportunistische daden, niet om onhandige verklaringen van de parlementstribune, niet om het stemmen van de sociaaldemocraten in het groothertogdom Baden vóór de begroting, niet om het experiment van het Franse ministerialisme, niet om het renegatendom van enige leiders — het gaat om de *ineenstorting van de Internationale*. In de verantwoordelijkste periode, waarvoor alle voorafgaande arbeid slechts een voorbereiding was geweest.”

Op 11 augustus schreef ik in mijn dagboek: “Slechts het ontbranden van een revolutionaire, socialistische beweging, die direct een stormachtig karakter zal moeten aannemen, kan het fundament voor de nieuwe Internationale leggen. De komende jaren zullen een tijdperk van sociale revoluties zijn.”

Ik nam actief deel aan het leven van de socialistische partij in Zwitserland. Bij de onderste lagen van de arbeiders vond het internationalisme bijna onverdeelde sympathie. Uit elke partijvergadering nam ik een dubbele voorraad mee aan overtuiging van de juistheid van mijn positie. Het eerste steunpunt vond ik bij de volgens haar samenstelling internationale arbeidersvereniging ‘Eendracht’. Na overleg met de leiding werkte ik in het begin van september een manifest uit tegen de oorlog en het sociaal-patriottisme. De leiding van de ‘Eendracht’ nodigde de partijleiders uit tot een vergadering, waarin ik een Duits referaat hield ter verdediging van het manifest. De leiders waren echter niet verschenen. Ze vonden het te gewaagd stelling te nemen ten opzichte van deze acute kwestie en gaven er de voorkeur aan af te wachten, en zich voorlopig te beperken tot kamerkritiek op de ‘excessen’ van Frans en Duits chauvinisme! De door de ‘Eendracht’ bijeengeroepen vergadering nam bijna eenstemmig het manifest aan, dat ondanks zijn gereserveerdheid een ernstige aansporing werd voor de openbare mening in de partij. Het was sedert het begin van de oorlog wellicht het eerste internationale document in naam van een arbeidersorganisatie.

In die dagen ontmoette ik voor het eerst Radek van meer nabij, hij was bij het begin van de oorlog uit Duitsland naar Zwitserland gekomen. Hij stond in de Duitse partij op de uiterste linkervleugel en ik hoopte in hem een geestverwant te treffen. Inderdaad, Radek uitte zich in de scherpste bewoordingen over de regerende laag van de Duitse sociaaldemocratie. Daarin waren wij het eens. Maar met verbazing bemerkte ik in een gesprek met hem, dat hij aan de mogelijkheid van een proletarische revolutie in verband met de oorlog en in het

algemeen in de eerstvolgende tijd niet dacht. Neen, zei hij, daartoe zijn de productieve krachten van de mensheid, in hun geheel beschouwd, nog niet hoog genoeg ontwikkeld. Ik was er al aan gewend te horen, dat de productieve krachten van Rusland voor de verovering van de macht door de arbeidersklasse niet voldoende ontwikkeld waren. Maar tot op dat ogenblik had ik mij dat antwoord van een revolutionair politicus van een vooruitstrevend kapitalistisch land niet kunnen denken. Kort na mijn vertrek uit Zürich hield Radek in dezelfde 'Eendracht' een groot opgezet referaat en bewees uitvoerig dat de kapitalistische wereld nog niet rijp was voor de socialistische revolutie.

Over Radeks referaat en in het algemeen over de Zürichse socialistische kruisweg bij het begin van de oorlog vertelt de Zwitserse schrijver Fritz Brupbacher in zijn niet onbelangwekkende herinneringen. Het is opmerkelijk dat Brupbacher mijn toenmalige overtuiging. . . pacifistisch noemt. Wat hij ermee bedoelt is onbegrijpelijk. Zijn eigen ontwikkeling sedert die tijd typeert hij in de titel van een van zijn boeken aldus: 'Van kleinburger tot bolsjewiek'. Ik heb een voldoende duidelijke voorstelling gekregen van de toenmalige mening van Brupbacher om me geheel te kunnen aansluiten bij de eerste helft van deze titel. Wat de tweede helft betreft, daarvoor neem ik geen verantwoording op me.

Zodra de Duitse en Franse socialistische kranten een duidelijk beeld gaven van de politieke en morele ramp van het officiële socialisme, legde ik het dagboek opzij voor een politieke brochure over *Oorlog en Internationale*. Onder de indruk van mijn eerste gesprek met Radek schreef ik een voorwoord bij de brochure, waarin ik er grote nadruk op legde dat de tegenwoordige oorlog niets anders was dan een verzet van de productieve krachten van het kapitalisme volgens wereldmaatstaf gezien — tegen het privaatsbezit enerzijds en de staatsgrenzen anderzijds. Het boek *Oorlog en Internationale* had als alle andere boeken zijn eigen lot, eerst in Zwitserland, dan in Duitsland en Frankrijk, later in Amerika en tenslotte in de Sovjetrepubliek. Daarover moet ik hier iets zeggen.

Mijn werk werd vertaald door een Rus, die het Duits maar zeer gebrekkig beheerste uit het Russische manuscript. Het nazien van de vertaling nam de Zürichse professor Ragaz op zich. Dat stelde mij in de gelegenheid die eigenaardige persoonlijkheid te leren kennen. Een gelovig christen, meer nog: theoloog van opleiding en beroep, stond Ragaz op de uiterste linkervleugel van het Zwitserse socialisme, hij vertegenwoordigde de radicaalste strijdmethoden tegen de oorlog en was voorstander van de proletarische revolutie. Zowel hij als zijn vrouw wekten mijn sympathie door de diepe zedelijke ernst waarmee ze de politieke problemen naderden, wat hen zo in hun voordeel onderscheidde van de Oostenrijkse, Duitse, Zwitserse en andere gedachteloze bureaucraten van de sociaaldemocratie. Voor zover ik weet was Ragaz later gedwongen de universiteitskatheder te offeren aan zijn beginselen; voor het milieu, waartoe hij behoorde, is dit niet weinig. Bij de gesprekken die ik met hem voerde, voelde ik naast de hoogachting voor deze eminente man bijna fysiek een dunne maar ondoordringbare sluier tussen ons. Hij was in hart en nieren mysticus en ofschoon hij niemand zijn geloof trachtte op te dringen, noch het zelfs noemde, omgaf hij in zijn spreken zelfs de gewapende macht met een adem van het hiernamaals, die mij een onaangename koude rilling gaf. Sedert ik was gaan denken was ik eerst intuïtief, daarna bewust materialist; ik had niet alleen geen behoefte aan een andere wereld, maar ik kon nooit een psychologische brug vinden tot die mensen, die het gelukt tegelijk Darwin en de heilige Drie-eenheid te erkennen.

Dankzij Ragaz verscheen mijn boek in goed Duits. Reeds in december 1914 vond het uit Zwitserland zijn weg naar Oostenrijk en Duitsland. Daarvoor hadden in de eerste plaats de Zwitserse linksen gezorgd: F. Platten en anderen. De voor de Duitse landen bestemde

brochure richtte zich in de eerste plaats tegen de Duitse sociaaldemocratie, de leidende partij van de Tweede Internationale. Ik geloof dat het journalist Heilman was, die de eerste viool speelde in het orkest van het chauvinisme, dat mijn boek waanzinnig, maar in zijn waanzin consequent noemde! Groter lof kon ik me niet wensen. Het ontbrak natuurlijk ook niet aan toespelingen, dat de brochure een handig middel van Entente-propaganda was.

Later in Frankrijk las ik eens toevallig in een Franse krant een telegram uit Zwitserland, dat een Duits gerecht mij wegens mijn Zürichse brochure bij verstek tot gevangenisstraf had veroordeeld. Daaruit maakte ik op dat de brochure haar doel bereikt had. De hohenzollernse rechters bewezen mij door dat vonnis, dat ik mij niet haastte te ondergaan, een zeer waardevolle dienst. Voor de lasteraars en politespionnen der Entente bleef het Duitse vonnis een steen des aanstoots bij hun edele pogingen te bewijzen dat ik eigenlijk een agent van de Duitse generale staf was.

Maar dat heeft de Franse overheid niet verhinderd mijn boek aan de grens vast te houden, wegens zijn 'Germaanse oorsprong'. Ter verdediging van mijn brochure tegenover de Franse censuur verscheen een dubbelzinnige aantekening in de krant van Hervé. Ik neem aan dat ze afkomstig was van de genoeg bekende Ch. Rappaport, die zelf bijna marxist, in elk geval de schrijver is van het grootste aantal woordspelingen dat ooit een mens, die daaraan zijn leven wijdde, heeft gemaakt.

Na de Oktoberrevolutie heeft een vindingrijk New Yorks uitgever mijn Duitse brochure uitgegeven in de vorm van een degelijk Amerikaans boek. Volgens zijn zeggen had Wilson hem uit het Witte Huis telefonisch gevraagd om toezending van de correctie afdrukken: de president fabriceerde in die tijd 14 punten en kon volgens welingelichte personen niet verdragen dat de bolsjewieken hem zijn beste formules voor de neus hadden weggekaapt. In de loop van twee maanden werd het boek in Amerika in 16000 ex. verspreid. Maar de dagen van de vrede van Brest-Litovsk kwamen, de Amerikaanse pers begon een verwoede hetze tegen mij en het boek verdween van de boekenmarkt.

In de Sovjetrepubliek beleefde mijn Zürichse brochure intussen vele oplagen en diende als materiaal voor de studie van marxistische oorlogsbeschouwing. Van de 'markt' van de Komintern verdween het eerst in 1924, nadat het 'trotskisme' was ontdekt. Nu is het daar een verboden werk, evenals vóór de revolutie. Waaruit we zien dat boeken feitelijk hun eigen lot hebben.

Parijs en Zimmerwald

Op 19 november 1914 passeerde ik in de hoedanigheid van oorlogscorrespondent van de *Kyewskaja Mysl* de Franse grens. Ik had het aanbod van die krant des te bereidwilliger aangenomen omdat het de mogelijkheid opende de oorlog van meer dichtbij te zien. Parijs was treurig, de straten waren 's avonds in donker gehuld. Zeppelins brachten bezoeken. Nadat de Duitse legers aan de Marne tot staan waren gebracht, werd de oorlog steeds veeleisender en meedogenlozer. Terwijl de verwarring in Europa steeds toenam, terwijl de door de sociaaldemocratie bedrogen en verraden arbeidersmassa's zwegen, ontwikkelden de vernielingswerktuigen hun automatische kracht. De kapitalistische beschaving leidde zichzelf ad absurdum, door te trachten de mensheid de harde schedel in te slaan.

Op het ogenblik, dat de Duitsers Parijs naderden en de burgerlijke Franse patriotten het verlieten, stichtten twee Russische emigranten in Parijs een klein dagblad in de Russische taal. Het had ten doel de in Parijs belande Russen over de zich ontwikkelende gebeurtenissen voor te lichten en de geest van de internationale solidariteit niet te laten uitdoven. Voor het verschijnen van het eerste nummer waren in de 'kas' van de onderneming precies 30 francs. Niet één 'verstandig denkend' mens zou geloofd hebben dat men met zulk een oprichtingskapitaal een dagblad zou kunnen uitgeven. En ja, minstens eenmaal in de week beleefde de krant, trots de onbetaalde arbeid van redactie en medewerkers, zulk een crisis, dat het scheen of er geen oplossing meer was te vinden. En toch lukte dat. De aan de krant verknochte zettters leden honger, de redacteuren joegen de stad door op zoek naar het nodige geld en het betreffende nummer verscheen. Zo bestond onder de slagen van tekorten censuur, nu eens verdwijnend dan weer opduikend, de krant gedurende tweeënhalf jaar, d.w.z. tot de Februarirevolutie van 1917. Na mijn aankomst te Parijs werd ik een ijverig medewerker aan de *Nasche Slovo*, dat toen nog *Golos* (De Stem) heette. De dagelijks verschijnende krant was voor mijzelf een gewichtig oriënteringsmiddel voor de zich ontwikkelende gebeurtenissen. De ervaringen van de *Nasche Slovo* bewezen mij later, toen ik van meer nabij kennis maakte met de oorlog, goede diensten.

Mijn gezin kwam eerst in mei 1915 naar Frankrijk. Wij betrokken een woning in Sèvres, een klein huisje, dat voor enige maanden tot onze beschikking was gesteld door een jonge vriend, de Italiaanse schilder René Parece. De kinderen bezochten een school in Sèvres. Het voorjaar was heerlijk, het groen scheen bijzonder teer en lieflijk. Maar het aantal vrouwen in het zwart nam steeds toe. De schooljongens bleven zonder vader. Twee legers groeven zich in de aarde in. Een uitweg was niet te zien. Clemenceau begon in zijn krant Joffre aan te vallen. De ondergrondse reactie bereidde zich voor op een staatsgreep. Geruchten daarover gingen van mond tot mond. In de kolommen van de *Temps* werd het parlement een à twee dagen niet anders genoemd dan de ezel. Maar van de socialisten eiste de *Temps* een strenge handhaving van de nationale eenheid.

Jaurès was niet meer. Ik bezocht het café du Croissant, waar hij vermoord was: ik wou sporen van hem vinden. Politiek stond ik zeer ver van hem af. Maar het was onmogelijk de aantrekkingskracht van deze geweldige persoonlijkheid te ontgaan. Jaurès geestelijke wereld, die bestond uit nationale tradities, uit de metafysica van de zedelijke beginselen, uit liefde tot de onderdrukten en uit poëtische fantasie, droeg een scherp getekende aristocratische trekken als het geestelijke gelaat van Bebel plebejisch eenvoudig was. En toch staken ze een hoofd uit boven de erfgenamen die ze hadden nagelaten. Ik had Jaurès horen spreken op Parijse

volksvergaderingen, op internationale congressen en in commissies. En altijd weer luisterde ik naar hem alsof het voor het eerst was. Er was in zijn spreken niets van routine te bemerken, hij herhaalde zelden, gaf steeds zichzelf, mobiliseerde telkens opnieuw de onderaardse bronnen van zijn geest. Aan geweldige kracht, elementair als een waternood, paarde hij veel zachtheid, die van zijn gezicht straalde als een glans van hogere geestelijke cultuur. Hij wierp rotsen omver, donderde, schokte, maar bedwelmde nooit zichzelf, hij was altijd waakzaam, met een scherp oor beluisterde hij elke echo, nam die op, weerde antwoorden af, dikwijls meedogenloos, als een storm veegde hij tegenstand van zijn baan, dikwijls grootmoedig en zacht, als een leraar, als een oudere broer. Jaurès en Bebel waren antipoden en tegelijk de toppen van de Tweede Internationale. Beiden waren door en door nationaal: Jaurès met zijn vurige Latijnse retoriek en Bebel met zijn protestantse droogheid. Ik hield van beiden op verschillende wijze. Bebel had zich fysiek uitgeput. Jaurès viel in de bloei van zijn jaren. Maar beiden stierven ter rechter tijd. Hun dood betekent die grens, waar de vooruitstrevende, historische zending van de Tweede Internationale eindigt.

De Franse, socialistische partij was geheel gedemoraliseerd. De plaats van Jaurès kon door niemand worden ingenomen. Vaillant, de oude 'antimilitarist' verteede zichzelf dagelijks in artikelen, die een geest ademde van het meest verwoede chauvinisme. Ik ontmoette de oude man toevallig in het Comité d'Action, dat uit vertegenwoordigers van partij en vakverenigingen bestond. Vaillant geleek op zijn schaduw – de schaduw van het blanquisme met de tradities uit de sansculotten oorlog in het tijdperk Raymond Poincaré. Het vooroorlogse Frankrijk zijn voortdurend dalend bevolkingscijfer en de conservatieve vormen van economie en denken was voor Vaillant het enige land van beweging en vooruitgang, de uitverkoren, bevrijdende natie, welker aanraking alleen al andere volken wekte tot geestelijk leven. Zijn socialisme was chauvinistisch, zoals zijn chauvinisme messiaans was. Jules Guesde, leider van de marxistische vleugel, die zich in lange uitputtende strijd tegen de afgodsbeelden van de democratie had verteed, kon nog slechts zijn onbezoedelde, morele autoriteit neerleggen op het altaar van de nationale verdediging. Het was een grote chaos. Marcel Sembat, de schrijver van het boek *Geef ons een koning of geef vrede!* maakte met Guesde deel uit van het ministerie Briand. Pierre Renaudel werd voor een tijd 'leider' van de partij. Tenslotte moest toch iemand Jaurès' plaats innemen. Al zijn krachten inspannend bootste hij de vermoorde leider na in gebaren en stemgedonder. Longuet drukte de voetsporen van Renaudel, maar met een zekere verlegenheid, die hij voor links uitgaf. Zijn gehele gedrag liet zien dat Marx niet verantwoordelijk kon worden gesteld voor zijn kleinzoon. Het officiële syndicalisme, dat vertegenwoordigd werd door Jouhaux, de voorzitter van de Confédération Générale, was binnen vierentwintig uren verbleekt. Hij 'ontkende' de staat in vredetijd, om in de oorlog voor hem op de knieën te vallen. De revolutionaire clown Hervé, de radicale antimilitarist van gisteren toonde zijn keerzijde en bleef als chauvinist ook de met zichzelf ingenomen clown. En als hoonde hijzelf zijn vroegere idealen, zo ging hij voort zijn krant *La guerre sociale* te noemen. Het geheel maakte de indruk van een treurmaskerade, een carnaval des doods. Men kon tot zichzelf zeggen: "Nee, wij zijn uit beter stof gevormd, ons hebben de gebeurtenissen niet overrompeld, wij hebben veel vooruitgezien, voorspellen nu veel en zijn tot veel bereid!" Hoe dikwijls hebben we de vuisten gebald, als de Renaudels, de Hervé's en de rest zich uit de verte met Karl Liebknecht trachtten te verbroederen! Alleenstaande oppositionele elementen waren hier en daar verstrooid, in de partij en in de vakverenigingen, — maar ze gaven bijna geen teken van leven.

De meest betekenende figuur, die ik in Parijs onder de Russische emigranten aantrof, was ongetwijfeld Martov, de leider van de mensjewieken; een van de begaafde personen die ik in mijn leven heb ontmoet. Het ongeluk van deze man was dat het lot hem had gemaakt tot een politicus in een revolutionair tijdperk, zonder hem daartoe de vereiste voorraad wilskracht te verlenen. In de geestelijke huishouding van Martov was geen evenwicht en dat kwam telkens op tragische wijze aan het licht op grote momenten. Ik heb Martov waargenomen in drie historische etappen: in de jaren 1905, 1914 en 1917. Het eerste reageren op de gebeurtenissen droeg bij Martov steeds een revolutionair karakter. Maar nog voor hij tijd had gevonden zijn gedachten op papier te zetten drong de twijfel van alle kanten op hem aan. Zijn rijk, elastisch en veelzijdig denken ontbrak de as van de wil. In de brief van 1905 aan Axelrod, geschreven op het hoogtepunt van de eerste Russische revolutie, klaagt Martov er bitter over dat hij zijn gedachten niet kan verzamelen. Hij kon ze ook werkelijk niet verzamelen tot aan de intrede van de reactie. Bij het begin van de oorlog klaagt Martov, de gebeurtenissen hebben hem aan de grens van de waanzin gebracht. Tenslotte in 1917 maakt hij een onzekere beweging naar links en – laat in zijn partij de leiding over aan Zeretelly en Dan, d.w.z. aan twee personen, van wie de eerste in geestelijk opzicht, de tweede in elk opzicht hem nauwelijks tot de knieën reikte.

Op 14 oktober 1914 schrijft Martov aan Axelrod: “Nog eerder dan met Plechanov konden wij ons misschien verstaan met Lenin, die naar het schijnt zich voorbereidt voor de rol van strijder tegen het opportunisme in de Internationale”. Zulke stemmingen waren bij Martov niet van lange duur. Ik trof hem in Parijs reeds in de afdalende lijn. Onze medewerking aan de *Nasche Slovo* werd van de eerste dag af tot een onverzoenlijke strijd, die eindigde met het uittreden van Martov uit de redactie en daarna ook uit de staf van medewerkers.

Spoedig na mijn aankomst in Parijs bezocht ik met Martov *Monatte*, een van de redacteuren van het syndicalistische tijdschrift: *La vie ouvrière*. Eerst volksonderwijzer, daarna corrector, naar zijn uiterlijk de typische Parijse arbeider, een knappe kerel met karakter, week *Monatte* geen ogeblik af in de richting van verzoening met het militarisme en de burgerlijke staat. Maar waar een uitweg te vinden? Op dit punt gingen wij uit elkaar. *Monatte* ‘ontkende’ de staat in de politieke strijd. De staat bekommerde zich niet om *Monatte*’s ‘ontkenning’ en dwong hem de rode broek aan te trekken, nadat hij een openlijk protest had uitgebracht tegen het syndicalistische chauvinisme. Door *Monatte* kwam ik in nauwe betrekking tot de journalist Rosmer, die ook tot de anarcho-syndicalistische school behoorde, maar zoals de feiten hadden aangetoond, toenmaals eigenlijk reeds veel dichter bij het marxisme stond dan de Guesdisten. Met Rosmer ben ik sinds die tijd door sterke vriendschapsbanden verbonden, die alle beproevingen van de oorlog, de revolutie, de Sovjetmacht en het neerslaan van de oppositie hebben doorstaan. . . In die Parijse dagen leerde ik bovendien een reeks andere mij tot die tijd onbekende vertegenwoordigers van de Franse arbeidersbeweging kennen: de secretaris van de metaalbewerkersbond, de voorzichtige, slimme, beleefde Merrheim, die in elk opzicht een zo tragisch einde heeft gevonden; de journalist Guilbeaux, die later wegens zogenaamd ‘hoogverraad’ bij verstek ter dood werd veroordeeld; de secretaris van het vakverbond van de kuipers, ‘papa’ Bourderon; de leraar Loriot, die de weg zocht naar het revolutionaire socialisme, en veel anderen. Wij ontmoetten elkaar elke week op de Quai de Jemappes, dikwijls vergaderden wij in grote getale in de Grange-aux-Belles, vertelden elkaar interne berichten over de oorlog, over het werk van de diplomatie, bekritiseerden het officiële socialisme, lagen op de loer naar voortekenen

socialistisch ontwakten, deden moeite de wankelmoedigen te overtuigen, bereidden de toekomst voor.

Op 4 augustus 1915 schreef ik in *Nasche Slovo*: “En toch beleven wij het bloedige jaarjubileum zonder psychische gedruktheid of politiek scepticisme. Wij revolutionaire internationalisten hebben stand gehouden in de grote wereldramp op de stellingen van analyse, kritiek en politiek vooruitzien. Wij hebben afgezien van alle ‘nationale’ brillen, die de generale staven niet slechts voor billijke prijs, maar met geld-toe uitdeelden. Wij overzagen de dingen zoals ze waren, we noemden ze bij hun namen en voorzagen de logica van hun verdere ontwikkeling.”

Ook nu, na dertien jaren, kan ik deze woorden slechts herhalen. Het gevoel dat ons geen dag had verlaten, te staan boven de officiële politieke gedachte, inclusief die van het patriottische socialisme, dat gevoel was niet de vrucht van hoogmoedige aanmatiging. In dat gevoel was niets persoonlijks; het volgde uit onze principiële positie: wij stonden op een hoge top. Het kritische standpunt verschaftte ons in de eerste plaats de mogelijkheid de perspectieven van de oorlog zelf helderder te overzien. Beide kanten rekenden, zoals men weet, op een snelle overwinning.. Men zou talloze voorbeelden kunnen verzamelen van dat lichtzinnige optimisme. “Mijn Franse collega”, schrijft Buchanan in zijn gedenkschriften, “was een tijdlang zo optimistisch gestemd, dat hij met mij een weddenschap aanging om vijf pond sterling, dat de oorlog voor Kerstmis zou zijn af gelopen.” Buchanan zelf verschoof in het diepst van zijn ziel het eind van de oorlog tot Pasen. Sedert de herfst van 1914 herhaalden wij, alle voorspellingen ten spijt, in onze krant dag-in, dag-uit, dat de oorlog hopeloos lang zou duren en dat geheel Europa er verwoest uit te voorschijn zou komen. Tientallen malen schreven we in *Nasche Slovo* dat Frankrijk zelf in geval van een overwinning van de geallieerden na de oorlog, als de nevel was opgetrokken, in de internationale arena een groot België zou lijken — verder niets. Wij voorzagen duidelijk de toekomstige werelddictatuur van de Verenigde Staten. “Het imperialisme”, schreven wij voor de honderdste maal op 5 september 1916, “zet door deze oorlog zijn inleg op de sterken: hun zal de wereld toebehoren.”

Uit Sèvres was mijn gezin reeds lang naar Parijs verhuisd, naar de kleine Rue Oudry. Parijs werd steeds meer verlaten. De ene straatklok na andere bleef stilstaan. De Belforter leeuw had om een of andere reden een bos vuil stro in de bek. De oorlog wroette zich steeds dieper in de aarde. Uit de loopgraven, uit de passiviteit, uit de kuilen, uit de onbewegelijkheid — dat was de schreeuw van het patriottisme. Beweging! Beweging! Zo ontstond de ontzettende waanzin van de strijd bij Verdun. Mij heenworstelend door de bliksems van de oorlogscensuur, schreef ik die dagen in *Nasche Slovo*: “Hoe groot de militaire betekenis ook mag zijn van de strijd bij Verdun, zijn politieke zin is onvergelijkelijk groter. In Berlijn en op andere plaatsen (sic!) willen ze de ‘beweging’, ze zullen ze hebben. Bij Verdun wordt *onze* dag van morgen gesmeed.” In de zomer van 1915 kwam de Italiaanse afgevaardigde Morgari, secretaris van de socialistische fractie van het Romeinse parlement, naïeve eclecticus, naar Parijs met het doel de Franse en Engelse socialisten in een internationale conferentie te betrekken. Op het terras van een café op een van de grote boulevards hadden we met Morgari en enige socialistische afgevaardigden, die zich om een of andere reden, ‘links’ noemden, een onderhoud. Zolang het gesprek zich beperkte tot pacifistische onderwerpen en de herhaling van gemeenplaatsen over de noodzakelijkheid van het herstel van internationale verbindingen, marcheerde de zaak vlot. Toen echter Morgari op tragisch fluisterende begon te spreken over de noodzakelijkheid valse passen te verkrijgen voor de reis naar Zwitserland — hij was klaarblijkelijk enthousiast voor de ‘carbonarische’ kant van de zaak — trokken de heren

afgevaardigden lange gezichten, en een van hen, ik herinner mij zijn naam niet meer, riep haastig de kelner en betaalde de door de conferentie gebruikte koffie. De geest van Molière zweefde over het terras, waarschijnlijk ook die van Rabelais. Daarmee was de zaak uit. Op de terugweg met Martov lachten wij beiden hartelijk, vrolijk en boos tegelijk. Monatte en Rosmer waren intussen gemobiliseerd en konden niet op reis gaan. Ik ging met Merrheim en Bourderon, de zeer gematigde pacifist, naar de conferentie. Valse passen had niemand nodig. De regering, die zich nog niet geheel had losgemaakt van de vooroorlogse gewoonten, verstrekke regelmatige passen.

De organisatorische kant van de zaak was opgedragen aan de socialistische leider Grimm te Bern, die in die tijd uit allemacht zijn best deed om zich boven het niveau van het filisterdom van zijn partij (en zijn eigen) verheffen. Hij had voor de conferentie een plaats gekozen tien kilometer van Bern, een klein dorpje Zimmerwald, hoog in de bergen. Wij zaten in vier propvolle wagons en reisden de bergen in. De voorbijgangers keken nieuwsgierig naar de zeldzame karavaan. De gedelegeerden schertsten er zelf over, dat het een halve eeuw na de stichting van de Eerste Internationale mogelijk was, alle internationalisten in vier wagons te bergen. Maar in die scherts was geen scepticisme. De draad van de historie breekt vaak af. Dan moet men ze weer aanknopen. En dat deden wij juist in Zimmerwald.

De dagen van de conferentie (van 5 tot 8 september) waren stormachtige dagen. De revolutionaire vleugel, door Lenin vertegenwoordigd en de pacifistische vleugel, waartoe het merendeel van de gedelegeerden behoorden, verenigden zich slechts met moeite op een gemeenschappelijk manifest, waarvan ik het ontwerp had gemaakt. Het manifest sprak in de verste verte niet alles uit, wat noodzakelijk gezegd moest worden. Maar betekende toch een geweldige stap voorwaarts. Lenin stond op de uiterste linkervleugel van de conferentie. In een reeks vragen bleef hij alleen staan in de linkervleugel van Zimmerwald, waartoe ik officieel behoorde, ofschoon ik er nauw aan verwant was in alle principiële vraagstukken. In Zimmerwald draaide Lenin de veer strak aan voor de latere internationale handelingen. In het Zwitserse bergdorpje legde hij de eerste steen voor de revolutionaire Internationale.

De Franse gedelegeerden onderstreepten in hun verslag de betekenis, die het bestaan van de *Nasche Slovo* voor hen had, die een geestelijke verbinding onderhield met de internationale beweging van de andere landen. Rakovski wees er op dat *Nasche Slovo* een belangrijke rol speelde in het proces van de vorming van een internationale positie van de sociaaldemocratie op de Balkan. Bij de Italiaanse partij was *Nasche Slovo* bekend uit de vele vertalingen van Balabanov. Het meest echter werd *Nasche Slovo* aangehaald in de Duitse pers, o.a. in de officieuze: zoals Renaudel op Liebknecht trachtte te steunen, zo was Scheideman er niet afkerig van in ons bondgenoten te zien.

Liebnecht zelf kwam niet in Zimmerwald. Hij was al gevangene van Hohenzollernse leger voor hij gevangene van het tuchthuis werd. Maar hij stuurde aan de conferentie een brief, die een scherpe overgang betekende van de pacifistische naar de revolutionaire lijn. De naam Liebnecht werd op de conferentie meer dan eens genoemd. Hij was al tot een leuze geworden in de strijd die het wereldsocialisme verscheurde.

Het was ten strengste verboden van Zimmerwald uit over de conferentie te schrijven, opdat niet ontijdig berichten in de pers verschenen, wat de gedelegeerden op de terugreis moeilijkheden had kunnen bezorgen bij het passeren van de grens. Na enige dagen weerklonk de tot op dat ogenblik onbekende naam Zimmerwald in de gehele wereld. Dat maakte een geweldige indruk op de hoteleigenaar. De verdienstelijke Zwitser verklaarde aan Grimm dat hij hoopte dat de prijs van zijn bezitting zou stijgen en dat hij daarom geneigd was een bepaald

bedrag te geven voor het fonds van de Derde Internationale. Ik geloof echter dat hij spoedig tot ander inzicht zal zijn gekomen.

De conferentie van Zimmerwald was een sterke drijfveer voor de anti-oorlogsbeweging in de verschillende landen. In Duitsland had ze een intensiever werkzaamheid van de spartakisten ten gevolge. In Frankrijk werd het 'Comité tot herstel van internationale verbindingen' gevormd. De arbeiders uit de Russische kolonie in Parijs sloten zich nauwer bij *Nasche Slovo* aan en namen de financiële en andere moeilijkheden van de krant voor hun rekening. Martov, die in de eerste periode ijverig had meegewerkt aan de *Nasche Slovo*, trok zich terug. De bijkomstige meningsverschillen, die mij in Zimmerwald nog van Lenin hadden gescheiden, werden in de eerstvolgende maanden volkomen uit de weg geruimd.

Ondertussen verzamelden zich boven onze hoofden wolken, die in de loop van 1916 meer en meer samentrokken. In het advertentiegedeelte gaf het reactionaire blad *Liberté* aantekeningen van onbekende herkomst, die ons beschuldigden van germanofilendom. Steeds vaker ontvingen wij anonieme dreigbrieven. De beschuldigingen en de bedreigingen stamden zeer zeker uit het Russische gezantschap. In de omgeving van onze drukkerij zwierven voortdurend verdachte personen rond. Hervé dreigde ons met de vinger van de politie. Professor Durckheim, de voorzitter van de regeringscommissie inzake Russische emigranten, berichtte dat men in regeringskringen sprak over een verbod van de *Nasche Slovo* en uitwijzing van haar redacteur. Toch bleef de zaak nog hangende. Er was geen aanleiding, omdat ik de wetten niet schond, zelfs niet de wettenloosheid van de censuur. Men moest een fatsoenlijk voorwendsel hebben. Dat werd tenslotte gevonden, liever gezegd gemaakt.

Uitwijzing uit Frankrijk

Enige organen van de Franse pers berichtten onmiddellijk na mijn aankomst in Konstantinopel, dat het bevel tot mijn uitwijzing uit Frankrijk nog steeds, na dertien jaren, van kracht was. Als dat waar is, dan zou dat weer een bewijs daarvoor zijn, dat in de verschrikkelijkste van alle wereldrampen toch niet alle waarden verloren zijn gegaan. Wel werden gehele geslachten in die jaren weggekartetst, hele steden verwoest, keizers- en koningskronen rolden door de woestijnen van Europa, de grenzen van de staten werden verschoven, ook de voor mij verboden Franse grens is verplaatst. Daarentegen bleef in dit grootse cataclysm het in de nazomer van 1916 door de heer Malvy ondertekende bevel gelukkig bewaard. Maar wat maakt men voor gevolgtrekking hieruit: dat Malvy daarna zelf is uitgewezen en intussen reeds teruggekeerd? Dikwijls komt het voor in de geschiedenis dat de schepping van een mens sterker blijkt dan haar schepper.

Wel zou een streng jurist kunnen antwoorden dat hij de noodzakelijke continuïteit van het bestaan van het bevel niet inzag. Immers de Franse missie in Moskou heeft in 1918 haar actieve officieren tot mijn beschikking gesteld. Dat zou haast niet mogelijk geweest zijn met betrekking tot een ‘hinderlijke’ buitenlander, die men vervallen verklaarde van het recht van toegang tot Frankrijk. Op 10 oktober 1922 heeft Herriot mij in Moskou een bezoek gebracht, volstrekt niet met het doel mij te herinneren aan het bevel tot mijn uitwijzing uit Frankrijk. Integendeel, ik herinnerde aan dat bevel, nadat de heer Herriot er vriendelijk naar informeerde wanneer ik Parijs dacht te bezoeken. Maar ook mijn verwijzing droeg een schertsend karakter. Wij lachten beiden. Wel om verschillende redenen, maar toch gemeenschappelijk. In het jaar 1925 heeft de Franse gezant, Herbette, bij de opening van de elektrische centrale Schatoera, uit naam van de aanwezige diplomaten op mijn toespraak geantwoord met een vriendelijke begroeting, waarin ook de meest wantrouwende geen weerklank had kunnen ontdekken van het bevel van de Malvy. Maar wat volgt uit dit alles? Een van de twee inspecteurs van politie, die mij in 1916 van Parijs naar Iroen begeleidden, had gelijk toen hij zei: “Regeringen komen en gaan, de politie blijft.”

Om de omstandigheden, waaronder mijn uitwijzing uit Frankrijk plaats had beter te begrijpen, moet ik met enige woorden stilstaan bij de voorwaarden waaronder de door mij geredigeerde kleine Russische krant heeft bestaan. Haar voornaamste vijand was natuurlijk het tsaristische gezantschap. Daar vertaalde men de artikelen van *Nasche Slovo* ijverig in het Frans en zond ze met passend commentaar naar de Quai d’Orsay en het ministerie van oorlog. Vandaar telefoneerde men bezorgd naar onze oorlogscensor, Monsieur Chasles, die vóór de oorlog als leraar in de Franse taal veel jaren in Rusland geweest was. Chasles onderscheidde zich niet door beslistheid. Zijn weifelen eindigde steeds in die zin, dat het beter was door te halen, dan te laten staan. Jammer dat hij die stelregel niet heeft toegepast op de enige jaren later door hemzelf vervaardigde slechte biografie van Lenin. . . Angstige censor, die hij was, nam Chasles niet slechts de tsaar, de tsarina, Sassonov, de Dardanellendromen van Miljoekov in bescherming, maar ook Raspoetin. Men kon zonder moeite bewijzen dat de gehele oorlog — een ware vernietigingsoorlog — tegen *Nasche Slovo* gevoerd werd, niet wegens haar internationale tendensen, maar wegens haar revolutionaire anti-tsaristische geest.

De eerste hevige aanval van de censuur hadden wij doorstaan in de tijd van de Russische successen in Galicië. Bij het minste oorlogsgeluk werd het tsaristische gezantschap verschrikkelijk brutaal. Men ging zover de necrologie op graaf Witte geheel door te halen,

zelfs de titel van het artikel, die uit vijf letters bestond: Witte. We willen hier nog opmerken dat terzelfder tijd in het officiële orgaan van het Petersburgse departement van Marine ongehoord heftige artikelen verschenen tegen de Franse republiek, met bespotting van het parlementarisme en zijn ‘kleine tsaren’, de afgevaardigden. Met een aflevering van het Petersburgse tijdschrift in de hand ging ik naar de censor om daar de zaak te bespreken. “Ik heb er eigenlijk niets mee te maken”, zei de heer Chasles, “alle instructies in verband met uw krant gaan van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit. Wilt u misschien een van onze diplomaten spreken?” Na een half uur verscheen in het gebouw van het ministerie van Oorlog een grijsjarige diplomaat. Tussen ons ontspoon zich ongeveer de volgende dialoog, die ik spoedig daarna heb opgeschreven:

“Kunt u mij ook uitleggen waarom men ons artikel heeft doorgehaald, dat gewijd was aan een Russisch bureaucraat buiten dienst, die in ongenade was en bovendien dood is en welk verband bestaat tussen deze maatregel en de oorlogsverrichtingen?”

“Ja, weet u, zulke artikelen zijn *hun* onaangenaam”, zei de diplomaat en maakte een vage beweging met het hoofd, waarschijnlijk in de richting van het Russische gezantschap.

“Maar wij schrijven juist met het doel hun onaangenaam te zijn”. . .

De diplomaat lachte uit de hoogte over dat antwoord, als over een aardig grapje.

“Wij zijn in oorlog. Wij zijn afhankelijk van onze bondgenoten.”

“Bedoelt u dat het binnenlandse regime van Frankrijk onder de controle van de tsaristische diplomatie staat? Hebben in dat geval uw voorvaderen zich niet vergist toen ze Louis Capet onthoofden?”

“O, u overdrijft. En dan vergeet alstublieft niet, dat we in oorlog zijn. . . ’ Het gesprek voort te zetten had geen doel. Met een allervriendelijkst lachje bracht de diplomaat mij aan het verstand dat de levenden er niet van houden dat men van de doden kwaad spreekt, omdat ook de hoogwaardigheidsbekleders sterfelijk zijn. Na dit onderhoud ging het op dezelfde wijze voort. De censor haalde door. Inplaats van een krant, verscheen niet zelden een wit vel papier. Aan krenking van de wil van de heer Chasles maakten wij ons nooit schuldig. En nog minder was de heer Chasles geneigd om de wil van zijn lastgever te krenken.

Ondanks alles legde men mij in september 1916 in de prefectuur een bevel tot uitwijzing voor, volgens hetwelk ik Frankrijk moest verlaten. Wat was de reden? Daarover werd me geen woord gezegd. Slechts langzamerhand bleek dat een boosaardige provocatie, georganiseerd door de Russische Ochrana in Frankrijk, het voorwendsel had geleverd.

Toen de afgevaardigde Jean Longuet bij Briand kwam om tegen mijn uitwijzing te protesteren, of liever gezegd zijn spijt te betuigen — de protesten van Longuet klonken steeds als zachte muziek — antwoordde de Franse ministerpresident: “En weet u dat men in Marseille bij Russische soldaten, die hun overste vermoord hebben, de *Nasche Slovo* heeft gevonden?” Dat had Longuet niet verwacht. Hij kende de ‘Zimmerwaldse’ richting van de krant, daarmee kon hij zich nog zo half en half verzoenen, maar de moord op een overste dat moest hem onvoorbereid treffen. Longuet wendde zich om inlichtingen tot mijn Franse vrienden, die weer tot mij, maar van die moord in Marseille wist ik meer dan zij. Toevallig mengden zich de correspondenten van de liberale Russische pers, patriottische tegenstanders van de *Nasche Slovo*, in de geschiedenis en helderden de omstandigheden van het voorval te Marseille op. De zaak was zo: met de levering van Russische soldaten op republikeinse grond — het waren er zo weinig dat men ze ‘symbolische’ afdelingen noemde — had de tsaristische regering snel een overeenkomstig aantal spionnen en agenten-provocateurs gemobiliseerd.

Daaronder was een zekere Winning (dat was meen ik zijn naam), die met een aanbeveling van de Russische consul uit Londen kwam. Eerst, trachtte Winning de gematigde Russische correspondenten tot 'revolutionaire' propaganda onder de soldaten over te halen. Maar hij ving bot. Tot de redactie van de *Nasche Slovo* had hij zich niet durven wenden, zodat wij van zijn bestaan niets afwisten. Na zijn mislukking te Parijs, begaf Winning zich naar Toulon, waar hij waarschijnlijk onder de Russische matrozen, voor wie het moeilijker was hem te doorzien, een zeker succes had. "De bodem voor ons werk is hier zeer gunstig, zend revolutionaire boeken en kranten", schreef Winning uit Toulon op goed geluk aan verschillende Russische journalisten; maar antwoord kreeg hij van hen niet. In Toulon ontstond muiterij op de Russische kruiser *Askold*; ze werd op gruwelijke wijze onderdrukt. De rol van Winning in deze zaak was te doorzichtig, daarom gaf hij er de voorkeur aan zijn arbeidsveld ter rechter tijd naar Marseille te verplaatsen. De bodem bleek hier ook 'zeer gunstig'. Niet zonder Winnings hulp kwam het ook in Marseille tot een muiterij onder de Russische soldaten, die daarop uitliep dat de Russische overste Krause op het plein voor de kazerne met stenen werd gedood! Bij de arrestatie van de in deze zaak betrokken soldaten, vond men bij meerdere hetzelfde nummer van de *Nasche Slovo*. Toen de Russische journalisten in Marseille kwamen om te vernemen wat daar gebeurd was, vertelden officieren hun dat gedurende de opstand een zekere Winning, allen die er een wilden hebben en die er geen wilden hebben, een *Nasche Slovo* had gegeven. Slechts daarom werd de krant op de gearresteerden gevonden, ze hadden niet eens tijd gevonden haar te lezen.

Ik moet hier inlassen, dat ik dadelijk na het onderhoud van Longuet met Briand over mijn uitwijzing, dus nog voor de rol van Winning opgehelderd was, in een open brief aan Jules Guesde het vermoeden uitsprak dat de *Nasche Slovo* door een provocateur met opzet aan de soldaten kon zijn gegeven. De waarheid van dat vermoeden kreeg sneller dan ik gehoopt had een onweerlegbare bevestiging van de zijde van de felste tegenstanders van onze krant. Maar om het even. De tsaristische diplomatie had aan de regering van de republiek duidelijk te verstaan gegeven dat, wilden ze Russische soldaten hebben, ze op staande voet het nest van de Russische revolutionairen moest uitroeien. Het doel was bereikt: de Franse regering, die tot nu toe gearzeld had, verbood de *Nasche Slovo* en de minister van binnenlandse zaken, Malvy, ondertekende het door de politieprefectuur reeds gereedgemaakte bevel tot mijn uitwijzing.

Nu voelde het ministerie zich flink gedekt. Niet slechts tegenover Jean Longuet, maar ook tegenover enige andere afgevaardigden, in het bijzonder de voorzitter van de parlementaire commissie Leygues, noemde Briand de zaak te Marseille als reden tot mijn uitwijzing. Dat kon zijn uitwerking niet missen. Maar daar *Nasche Slovo* niet had kunnen aansporen tot moord op de overste, omdat het onder strenge censuur stond en openlijk in de Parijse kiosken werd verkocht, bleef de zaak raadselachtig — tot haar basis van provocatie was blootgelegd. Dat werd ook in de Kamer bekend. Men vertelde mij dat de toenmalige minister van volksontwikkeling Painlevé, toen men hem de begeleidende omstandigheden van de geschiedenis schilderde, uitgeroepen had: "Dat is een schande. . . dat mag zo niet blijven!" Maar er was oorlog. De tsaar was bondgenoot. Men durfde Winning niet aan de kaak stellen. Er zat niets anders op dan Malvy's bevel uit te voeren.

De Parijse prefectuur deelde me mee dat ik uit Frankrijk naar een land van mijn eigen keuze werd uitgewezen. Weliswaar werd me dadelijk aan het verstand gebracht dat Engeland en Italië van de eer afzagen gastvrijheid te bewijzen. Ik moest naar Zwitserland terugkeren. Maar — het Zwitserse consulaat weigerde mij het visum. Ik telegrafeerde aan mijn Zwitserse vrienden en kreeg een geruststellend antwoord: de vraag zou in positieve zin worden beslist.

Maar het Zwitserse consulaat bleef het visum weigeren. Zoals later bleek had het Russische gezantschap met hulp van de geallieerden de nodige aandrang uitgeoefend in Bern en de Zwitserse autoriteiten hielden met opzet de kwestie slepend om tijd te winnen, tot ik uit Frankrijk zou zijn gezet. Holland en Scandinavië kon men slechts over Engeland bereiken. Maar de Engelse regering weigerde mij categorisch de doortocht. Dus bleef slechts Spanje over. Maar nu weigerde ik vrijwillig naar het Spaanse schiereiland te vertrekken. Ongeveer zes weken duurden de onderhandelingen met de Parijse politie. De politespionnen volgden mij overal op de voet, hielden de wacht voor mijn huis en voor het redactie bureau; ze verloren me geen minuut uit het oog. Eindelijk besloot de Parijse overheid krachtige maatregelen te nemen. De politieprefect Laurent ontbood mij en zei: omdat ik weigerde vrijwillig te gaan, zouden twee inspecteurs van politie bij mij verschijnen, overigens 'in burger' voegde hij er zeer voorkomend aan toe. Het tsaristische gezantschap had haar doel bereikt: ik was uit Frankrijk gezet.

In de details van dit relaas, dat berust op aantekeningen van die tijd, kunnen kleine onnauwkeurigheden voorkomen. Maar de hoofdzaak is volstrekt onaanvechtbaar. Bovendien leeft nog het merendeel van de personen die in deze zaak een rol speelden. Velen van hen bevinden zich Frankrijk. Er bestaan documenten. De feiten te reconstrueren zou niet moeilijk zijn. Ik van mijn kant twijfel er niet aan: nam men Malvy's bevel tot mijn uitwijzing uit de politiearchieven en onderwierp men dit document aan een dactyloscopisch onderzoek, dan zou men in een hoek een afdruk van de wijsvinger van de heer Winning ontdekken.

Door Spanje

Twee inspecteurs van politie wachtten in mijn woning in de kleine Rue Oudry. De ene was klein, bijna een grijsaard; de andere een reus, kaalhoofdig, ongeveer vijfenveertig jaar oud. pikzwart. De civiele kleding paste niet bij hun persoonlijkheid, en als ze antwoordden hieven ze de hand omhoog naar de klep van de pet, die er niet was. Toen ik van mijn vrienden en gezin afscheid nam, verborgen de politieambtenaren zich beleefd achter de deur. Bij het weggaan nam de oudste meermalen de hoed af: “Excusez, Madame”.

Een van de politespionnen, die onvermoeid en boosaardig mij gedurende twee maanden gevolgd had, wachtte buiten. Vriendelijk alsof er niets gebeurd was, legde hij de plaid recht en sloot de deur van de auto. Hij had op dat ogenblik het voorkomen van een jager die zijn wild aan de koper overhandigt. Wij reden weg.

Sneltrain. Coupé derde klas. De oudste inspecteur ontpopt zich als een goed geograaf. Tomsk, Kazan, de jaarmarkt van Nischni-Novgorod – hij weet alles. Spreekt Spaans, kent het land. De andere, de grote zwarte, zweeg lange tijd en zat somber terzijde. Later werd ook hij spraakzamer. “Het Latijnse ras trappelt steeds op dezelfde plek rond, de anderen zijn het te vlug af”, zei hij onverwachts, terwijl hij in zijn behaarde, beringde vingers een stuk spek hield, dat hij met een mes bewerkte. “Hoe staat het met de literatuur? Overal achteruitgang. In de filosofie hetzelfde. Sedert Descartes en Pascal geen beweging meer. . . Het Latijnse ras blijft op dezelfde plaats rondtrappelen.” Verbaasd wachtte ik het vervolg af. Maar hij zweeg en at zijn spek met tarwebrood. “Bij u was het kortgeleden Tolstoj, maar wij begrijpen Ibsen beter dan Tolstoj.” En weer zweeg hij.

De oude gekrenkt door dit vertoon van geleerdheid begon de betekenis van de Siberische spoorlijn uiteen te zetten. En dan, de pessimistische gevolgtrekking van zijn collega aanvullend en tegelijk verzachtend, voegde hij erbij: “Ja, ons ontbreekt het initiatief. Allen willen beambten worden. Het is treurig, maar het is de waarheid.” Ik luisterde naar beiden noodgedwongen, maar niet zonder belangstelling.

“Bewaking? O, dat is een onmogelijkheid geworden. Bewaking werkt slechts wat uit, als ze ongemerkt geschiedt, nietwaar? Men moet eerlijk bekennen: de metro is de dood voor de bewaking. Men moest personen die men bewaakt voorschrijven: ga niet in de metro – slechts dan zou de bewaking mogelijk zijn.” De zwarte lachte somber. De oude zei verzachtend: “Vaak moeten we mensen bewaken, zonder zelf te weten om welke reden.”

“Wij politiebeambten zijn sceptici”, begon de zwarte weer zonder enige overgang, “gij hebt uw ideeën. Wij beschermen dat, wat is. Neem bijvoorbeeld de grote revolutie. Wat een beweging van ideeën! Veertien jaren na de revolutie was het volk ongelukkiger dan ooit. Lees Taine. Wij politiebeambten zijn van ambtswege conservatief. Het scepticisme is de enige filosofie die in overeenstemming is met ons beroep. Tenslotte — niemand kiest zijn eigen weg. Er bestaat geen vrijheid van wil. Alles is door de loop van de dingen voorbeschikt.”

Kalm begon hij rode wijn te drinken, zo uit de fles. De fles sluitend ging hij verder: “Renan heeft gezegd dat nieuwe ideeën altijd te vroeg komen. En dat is waar.”

Ondertussen hield hij de blik loerend gericht op mijn hand, die ik toevallig op de deurknop had gelegd. Om hem gerust te stellen stak ik mijn hand in de zak.

Nu nam de oude revanche: hij vertelde van de Basken, van hun taal, hun vrouwen, hun hoofdversierselen, enz. Wij naderden het station Hendaye. “Hier heeft Deroulède gewoond, onze nationale romanticus. Hij was ermee tevreden de bergen van Frankrijk te zien. Een Don

Quichotte in zijn Spaanse uithoek.” De zwarte lachte afgemeten en uit de hoogte. “Mag ik u verzoeken mij te volgen in het stationsgebouw?”

In Iroen sprak een Franse politieagent mij aan, maar mijn begeleider gaf hem een vrijmetselaarsteken en bracht mij snel door een of andere uitgang naar buiten.

“C’est fait avec discrétion? N’est-ce pas?”, vroeg de zwarte. “U kunt uit Iroen met de tram naar San Sebastian reizen. Geef u het uiterlijk van een toerist om niet de aandacht van de Spaanse politie te trekken, die zeer, zeer wantrouwend is. En nu ken ik u niet meer, nietwaar?” Wij namen koeltjes afscheid. . .

Van San Sebastian, waar ik de zee bewonderde en ontsteld was over de prijzen, reisde ik naar Madrid en nu bevond ik mij in een stad, waar ik niemand kende — geen enkel mens — en waar mij niemand kende. En daar ik de Spaanse taal niet machtig was, had ik in de Sahara of de Peter en Paulvesting niet eenzamer kunnen zijn.

Er bleef niets ander over dan zijn toevlucht te nemen tot de taal van de kunst. Twee jaren oorlog hadden ons doen vergeten dat de kunst nog bestond. Met de gulzigheid van een uitgehongerde genoot ik van de kostbare schatten van het museum van Madrid en voelde als weleer het element van het ‘eeuwige’ in deze kunst. Rembrandt, Ribera. Schilderijen van Hieronymus Bosch, geniaal in hun naïeve levensvreugde. De oude zaalwachter gaf mij een loupe, opdat ik de kleine figuren van de boeren, ezeltjes en honden op de schilderijen van Miguel beter zou kunnen zien. Van de oorlog merkte men hier niets, alles stond vast op zijn plaats, de kleuren leefden hun eigen ongecontroleerd leven.

Het volgende schreef ik in het museum in mijn aantekenboek:

“Tussen ons en deze ouden plaatste zich voor de oorlog – zonder het oude te verdringen of te verkleinen — de nieuwe kunst, de meer intieme, individuele, genuanceerde, subjectieve, bewogene. De oorlog zal waarschijnlijk die stemmingen en deze soort voor lange tijd wegspoelen en door massahartstochten en massaleed vervangen, — maar ook daarna zal geen terugkeer tot de oude vorm volgen, tot de schone, anatomisch en botanisch volmaakte, tot de heupen van Rubens! (Al zullen waarschijnlijk de heupen in de nieuwe levensbegerige, naoorlogse kunst een grote rol spelen). Het is moeilijk voorspellingen te doen, maar uit de ongehoorde wederwaardigheden, waardoor bijna de gehele beschaafde mensheid onmiddellijk is gegrepen, zal een nieuwe kunst moeten ontstaan. . .”

Ik zat in het hotel, las met de dictionaire in de hand Spaanse kranten en wachtte antwoorden af op brieven die ik naar Italië en Zwitserland had geschreven. Ik hoopte nog steeds naar Zwitserland te kunnen gaan. Op de vierde dag van mijn verblijf in Madrid ontving ik uit Parijs een brief met het adres van de Franse socialist Gabier. Hij was in Madrid directeur van een verzekeringsmaatschappij. Ondanks zijn burgerlijke werkkring bleek Gabier een beslist tegenstander te zijn van de patriottische politiek van zijn partij. Van hem hoorde ik dat de Spaanse partij sterk onder de invloed van het Franse sociaal-patriottisme stond. Een ernstige oppositie was slechts aanwezig in Barcelona onder de syndicalisten. De secretaris van de socialistische partij, Anguillano, die ik wilde bezoeken, bevond zich juist voor veertien dagen in de gevangenis, omdat hij oneerbiedig over een katholieke heilige had gesproken. In oude tijden zou Anguillano eenvoudig op de brandstapel zijn leven hebben gelaten.

Ik wachtte op het antwoord uit Zwitserland, studeerde Spaanse klinkers, had gesprekken met Gabier en bezocht musea. De 9e november riep het kamermeisje van het kleine pension, waar Gabier onderdak voor mij had gezocht, mij met ontstelde gebaren op de gang. Daar stonden twee mannen met zeer onmiskenbaar uiterlijk, die mij niet overbeleefd

uitnodigden hen te volgen. — Waarheen? — Natuurlijk naar de prefectuur van Madrid. Daar plaatste men mij in een hoek. “Ik ben dus gearresteerd?” vroeg ik.

“Ja par una hora, dos hora” (voor één of twee uren). Zonder van houding te veranderen, bracht ik zeven volle uren in de prefectuur door. Om negen uur ‘s avonds geleidde men mij naar boven. Ik stond voor een tamelijk dicht bevolkte Olympus.

“Waarom hebt u mij eigenlijk gearresteerd?”

Deze eenvoudige vraag bracht de Olympusbewoners in verlegenheid. Ze opperden verschillende veronderstellingen. De ene had het over de moeilijkheden bij het verkrijgen van passen, die de Russische regering buitenlanders in de weg legde, die naar Rusland wilden gaan.

“Als u wist hoeveel geld wij moeten uitgeven voor de vervolging van onze anarchisten. . .”, trachtte een ander mijn medelijden op te wekken.

“Maar met uw goedvinden, ik kan toch niet tegelijkertijd voor de Russische politie en voor de Spaanse anarchisten verantwoordelijk worden gesteld.”

“Zeker, zeker, dat was ook maar bij wijze van voorbeeld gezegd. . .”

“Wat zijn uw beginselen?”, vroeg na enig nadenken de chef.

Ik zette mijn inzichten in populaire vorm uiteen.

“Nu ziet u wel”, antwoordde hij.

Tenslotte verklaarde mij de chef door middel van een tolk, dat ik werd uitgenodigd Spanje onmiddellijk te verlaten en tot dat tijdstip moest mijn vrijheid ‘enigszins beperkt’ worden. “Uw inzichten zijn voor Spanje een beetje al te vooruitstrevend”, zei hij mij door middel van de tolk. Te middernacht bracht een politieagent mij in een rijtuig naar de gevangenis. De onvermijdelijke controle van eigendommen in het centrum van de ‘Ster’ waar de vijf vleugels van het gebouw, elk vier verdiepingen hoog, samenkomen. IJzeren trappen. Stilte, die bijzondere, nachtelijke met benauwde dampen vervulde, drukkende gevangenisstilte. Zwakke, elektrische lampen in de gangen. Alles bekend, alles hetzelfde. Het geraas bij het openen van de smeedijzeren deuren. Een grote kamer, halfdonker, slechte gevangenislicht, een ellendig, weezinwekkend bed. Het lawaai bij het sluiten van de deur. Voor de hoeveelste maal? Ik opende het kleine venstertje voor de tralies. Er woei koelte naar binnen. Zonder me uit te kleden, of mijn kleren los te maken, ging ik op bed liggen en dekte me toe met mijn mantel. En nu eerst stond de onzinnigheid van het hele geval duidelijk voor me. In Madrid in de gevangenis! Dat had ik nooit kunnen dromen. Iswolsky had zijn werk grondig verricht. In Madrid! Ik lag op het bed in de ‘modelgevangenis’ van Madrid en lachte van ganser harte. Ik lachte tot ik insliep.

Op de wandeling vertelden de criminele gevangenen mij dat er in deze gevangenis gratis en betaalde cellen waren. Een cel eerste klasse kostte anderhalve peseta, een tweede klasse 75 centimes per dag. Elke gestrafte had recht op een betaalde cel, maar mocht de gratis cel niet weigeren.

Mijn cel was er een van eerste klasse. Ik lachte weer hartelijk. Maar eigenlijk was het consequent. Waarom moet in de gevangenis van een maatschappij die geheel op ongelijkheid rust, gelijkheid heersen? Verder vernam ik dat de bewoners van betaalde cellen tweemaal een uur daags mogen wandelen, de anderen slechts een half uur per dag. Ook in orde. De longen van wie zich vergrepen heeft aan de staatskas en die dagelijks anderhalve franc betaalt, hebben recht op een groter portie lucht, dan de longen van een staker, die gratis ademt.

De derde dag werd ik gehaald voor antropometrische opnamen en men verlangde dat ik mijn vingers op drukinkt zou leggen, om er daarna afdruk van te maken. Ik weigerde. Toen

gebruikte men 'geweld'. Weliswaar met grote beleefdheid. Ik keek uit het venster, terwijl de opzichter elke vinger van mijn hand voorzichtig insmeerde en die dan wel tienmaal op kaarten en vellen papier legde, eerst van de rechterhand, daarna van de linker. Dan eiste men dat ik zou gaan zitten en mijn schoenen uittrekken. Ik weigerde. Met de voeten was het een lastig geval. Besluiteloos draaiden de beambten om mij heen. Ten slotte liet men mij met rust en bracht mij naar de spreekkamer, waar Deprès en Anguillano, die de vorige dag uit de gevangenis — maar uit een andere — waren ontslagen, op mij wachtten. Ze deelden mij mee dat voor mijn vrijlating alles in het werk werd gesteld. Op de gang ontmoette ik de geestelijke van de gevangenis. Hij betuigde mij zijn katholieke sympathie voor mijn pacifisme en voegde er troostend aan toe: "Pacienca. Pacienca". Anders zat er voorlopig ook niets op.

In de morgen van de 12e bracht een politieagent mij het bericht dat ik 's avonds naar Cadiz moest afreizen en vroeg me of ikzelf m'n kaartje wenste te betalen. Maar het lag niet in mijn bedoeling naar Cadiz te reizen. Ik wees het met beslistheid af zelf het kaartje te betalen. Het was al erg genoeg dat ik voor het verblijf in de modelgevangenis moest betalen.

En zo begaven we ons 's avonds van Madrid naar Cadiz op kosten van de Spaanse koning. Maar waarom naar Cadiz? Ik bekeek nog eens de kaart. Cadiz ligt op de uiterste punt van het zuidwestelijke schiereiland van Europa. Uit Beresov met rendieren over de Oeral naar Petersburg, van daar langs omwegen naar Oostenrijk, uit Oostenrijk over Zwitserland naar Frankrijk, uit Frankrijk naar Spanje en tenslotte dwars door het Pyrenese schiereiland naar Cadiz. Richting: van noordoost naar zuidwest. Dan houdt het vasteland op en de oceaan begint. Pacienca!

De agenten, die me begeleidden, hielden onze reis niet geheim: integendeel, aan ieder die er belang in stelde, vertelden zij uitvoerig mijn geschiedenis, waarbij zij mij van de mooiste kant lieten zien: geen valsmunter, maar een caballero met ongewenste inzichten. Allen troostten mij ermee dat het klimaat in Cadiz zeer goed was.

"Hoe ben ik eigenlijk ontdekt?" vroeg ik de agenten. Heel eenvoudig door een telegram uit Parijs. Dat had ik wel gedacht. De politie te Madrid ontving een telegram van de prefectuur in Parijs: gevaarlijk anarchist, volgde de naam, is bij San Sebastian de grens gepasseerd. Wil in Madrid gaan wonen. Zodat men mij verwachtte, zocht, ongerust werd toen men mij een week lang niet vond. De Franse politiebeambten hadden mij 'netjes' over de grens gebracht, de vereerder van Montaigne en Renan, had zelfs gevraagd: "C'est fait avec discrétion, n'est—ce pas?", maar tegelijkertijd telegrafeerde dezelfde politie naar Madrid dat een gevaarlijk anarchist langs Iroen—San Sebastian was gereisd.

In deze hele zaak speelde de chef van de zgn. rechts-politie, Bidet-Faupas, de hoofdrol. Hij was de ziel van bewaking en uitwijzing. Hij onderscheidde zich van zijn collega's door een zeldzame ruwheid en boosaardigheid. Hij trachtte mij toe te spreken op een toon, die de tsaristische politieofficieren zich niet zouden hebben veroorloofd. Onze gesprekken eindigden telkens met uitbarstingen van woede. Als ik dan wegging, voelde ik zijn blik vol haat in mijn rug. Toen Deprès in de gevangenis bij mij was, zei ik hem ervan overtuigd te zijn dat mijn arrestatie door Bidet-Faupas voorbereid was. Die naam deed daarna de ronde door de gehele Spaanse pers. Binnen twee jaar zou het lot mij op kosten van de heer Bidet een geheel onverwachte satisfactie geven.

In de zomer van 1918 deelde men mij telefonisch mee in het oorlogscommissariaat, dat de dondergod Bidet in een Sovjet gevangenis zat. Ik vertrouwde mijn oren niet. Het bleek dat de Franse regering hem voor spionage en het op touw zetten van samenzweringen met de militaire missie naar de Sovjetrepubliek had gezonden. Hij was echter zo onvoorzichtig er in

te lopen. Waarlijk groter satisfactie kon men van de Nemesis niet verlangen, vooral wanneer men er nog aan toevoegt dat Malvy, de minister van binnenlandse zaken van Frankrijk, die het bevel van mijn uitzetting had ondertekend, spoedig daarna zelf door het ministerie Clemenceau onder beschuldiging van pacifistische intriges Frankrijk werd uitgewezen. Welk een samenloop van omstandigheden, als het ware voor de film in elkaar gezet.

Toen men Bidet bij mij bracht in het commissariaat, herkende ik hem eerst niet. De dondergod was veranderd in een gewoon sterveling en dan nog daarenboven in een die aan lager wal is geraakt. Ik keek hem vragend aan. “Mais oui, monsieur”, zei hij het hoofd buigend, “C’est moi”. Ja, dat was Bidet. Maar hoe kwam dat? Hoe was hij zo veranderd? Ik was werkelijk verbaasd. Bidet maakte een filosofische handbeweging en zei met overtuiging van een politie-stoïcijn: “C’est la marche des événements.” Jawel! Een heerlijke dooddoener. Voor mijn herinnering doemde die zwarte fatalist op, die me naar San Sebastian had gebracht: Vrijheid van wil bestaat niet, alles is voorbeschikt. “Maar in ieder geval, mijnheer Bidet, u was in Parijs niet erg beleefd jegens mij. . . !” “Helaas, ik moet het met weemoed erkennen, mijnheer de volkscommissaris. Ik heb er in de cel veel over gedacht. Het is dikwijls nuttig voor een mens”, vulde hij betekenisvol aan, “de gevangenis van binnen te leren kennen. Ik hoop echter dat mijn houding te Parijs voor mij geen treurige gevolgen zal hebben?” Ik stelde hem gerust. “Eenmaal in Parijs teruggekeerd, zal ik mijn vroeger handwerk niet weer uitoefenen”, verzekerde hij mij. “Werkelijk, mijnheer Bidet? On revient toujours à ses premiers amours.” Ik heb mijn vrienden dit toneeltje zo dikwijls verteld, dat ik mij ons gesprek herinner alsof het gisteren plaats vond. Bij een ruiling van gevangenen kon Bidet later naar Frankrijk teruggaan. Wat er verder van hem geworden is, weet ik niet.

We moeten echter het oorlogscommissariaat verlaten en voor een tijdje naar Cadiz terugkeren. Na overleg met de gouverneur zei de prefect van Cadiz mij, dat ik de volgende morgen vroeg om 8 uur naar Havanna zou worden overgebracht, er vertrok — o gelukkig toeval — juist de volgende dag een stoomboot naar die plaats.

“Waarheen?” “Naar Havanna”. “Naar Ha. . . van. . . na?” “Naar Havanna!” “Vrijwillig ga ik niet.” “Dan zullen wij gedwongen zijn u in het ruim te sluiten.” De secretaris van het Duitse consulaat, een vriend van de prefect, die als tolk bij het gesprek aanwezig was, ried mij aan “mij in de realiteit te schikken.”

Pacienca, pacienca! Maar dat was te veel. Ik zei nog eens dat ik niet zou gaan. Vergezeld van politespionnen liep ik door de straten van het toverachtig schone stadje, zonder er veel aandacht aan te schenken naar het telegraafbureau en verzond ‘dringende’ telegrammen aan Gabier, Anguillano, de directeur van de politieke politie, de minister van binnenlandse zaken, de premier Romanones, aan de liberale bladen, aan de republikeinse afgevaardigden; ik mobiliseerde alle argumenten die in het bestek van een telegram vervat kunnen worden. Naar alle hoeken en uiteinden van de wereld zond ik brieven. “Stelt u voor, lieve vriend”, schreef ik aan de Italiaanse afgevaardigde Serrati, “dat u in Twer was onder toezicht van de Russische politie en dat men u wilde uitzetten naar Tokio, waar u in het geheel niet van plan was heen te gaan, — zo is ongeveer op dit moment mijn positie in Cadiz, aan de vooravond van mijn overbrenging naar Havanna.” Daarna ijldde ik weer met de spionnen naar de prefect. Op mijn aandringen telegrafeerde hij op mijn kosten naar Madrid, dat ik er de voorkeur aan gaf tot de komst van de stoomboot naar New York in de gevangenis te blijven, boven een vertrek naar Havanna. Ik wilde de strijd niet opgeven. Dat was een hete dag!

Ondertussen hield de republikeinse afgevaardigde Castrovido in de Cortes een interpellatie over mijn arrestatie en uitzetting. In de kranten ontstond er een polemiek over. De

linksen vielen de politie aan, maar veroordeelden als francofielen mijn pacifisme. De rechtsen sympathiseerden met mijn ‘germanofielendom’ (ik was toch niet voor niets uit Frankrijk gezet), maar vreesden mijn anarchisme. Uit die wirwar kon niemand wijs worden. Toch werd mij toegestaan in Cadiz te wachten op volgende stoomboot naar New York. Dat was al veel gewonnen!

Nu stond ik enige weken onder toezicht van de politie van Cadiz. Maar dat was een vreedzaam en huiselijk toezicht, heel anders dan in Parijs. Daar had ik er in de laatste twee maanden veel energie aan besteed om de spionnen te ontsnappen — ik reed in een alleenstaande taxi weg, verdween in een donkere bioscoop, sprong op het laatste ogenblik in een wagon van de metro of omgekeerd, sprong er uit, enz. enz. Toch sliepen de spionnen ook niet en gebruikten bij de jacht op mij al hun vaardigheid: kaaptten me de taxi voor de neus weg, wachtten voor de bioscoopuitgangen, vlogen als bommen uit tram en metro, tot verontwaardiging van het publiek en van de wagenbestuurder. In hoofdzaak was het een zeker: kunst om de kunst. Toch geschiedde mijn politieke werkzaamheid geheel onder de ogen van de politie. Maar de vervolgingen van de spionnen prikelden de sportinstincten. In Cadiz daarentegen zei de spion mij: hij kwam op dat en dat uur, ik zou in het hotel geduldig op hem wachten. Maar met grote vasthoudendheid verdedigde hij mijn belangen, hielp mij bij mijn inkopen, wees me op gaten in het trottoir. Toen eens een dassenkoopman me twee realen het dozijn vroeg, schold de spion als een bezetene, zwaaide dreigend met de handen en toen de koopman het café al uit was, vloog de spion hem achterna en hief buiten zulk een geschreeuw aan, dat er een oploop ontstond.

Ik deed mijn best de tijd niet nutteloos voorbij te laten gaan: ik bestudeerde in de bibliotheek de geschiedenis van Spanje, voste op Spaanse vervoeringen en vulde, mij op Amerika voorbereidend, mijn voorraad Engelse woorden aan. De dagen verliepen ongemerkt en vaak constateerde ik ‘s avonds met spijt, dat de dag van vertrek naderde en ik te weinig was opgeschoten. In de bibliotheek zat ik steeds alleen, als men de boekwormen, die ontelbare delen uit de achttiende eeuw hadden aangevreten, niet meetelt. Men had dikwijls de grootste moeite een naam of jaartal te ontcijferen.

In mijn aantekenboek uit die tijd vind ik het volgende uittreksel: “De geschiedenis van Spanje maakt melding van politici, die vijf minuten voor de overwinning van een volksbeweging deze als misdadig en krankzinnig hoonden, om na de overwinning zich aan het hoofd te stellen. Deze sluwe heerschappen — zo gaat de oude historicus door — doken in alle volgende revoluties op en schreeuwden het hardst. De Spanjaarden noemen zulke conjunctuurkerels panzistas — afgeleid van het woord dikbuik. Van dat woord is ook afgeleid de naam van onze oude bekende Sancho Pansa. Die betekenis is moeilijk te vertalen (ongeveer vetbuik), maar de moeilijkheid is een linguïstische, geen politieke. Het type is volstrekt internationaal.” Na 1917 was ik dikwijls in de gelegenheid mij daarvan te overtuigen.

Het was opmerkelijk dat de kranten in Cadiz niets over de oorlog vermeldden, ze zagen er uit als bestond die niet. Toen ik de aandacht van mensen, die ik sprak, vestigde op het volkomen ontbreken van oorlogsberichten in het meest gelezen blad *El Diario de Cadiz*, antwoordde men verwonderd: “Werkelijk? Onmogelijk. . . ja, ja, toch.” Dus hadden ze het tot op dat ogenblik zelf niet gemerkt. De oorlog werd dan ook ergens achter de Pyreneeën gevoerd. Ikzelf begon van de oorlog af te wennen.

De stoomboot naar New York voer van Barcelona af. Ik kreeg verlof mijn gezin tot daar tegemoet te reizen. In Barcelona nieuwe moeilijkheden met de prefectuur, nieuwe protesten en telegrammen, nieuwe spionnen. Mijn gezin kwam aan. Het had intussen in Parijs

in grote spanning verkeerd. Maar nu was alles in orde. Wij bekeken, door spionnen gevolgd, Barcelona. De jongens beviel de zee en de vruchten. We hadden ons allen geschikt in de gedachte naar Amerika over te steken. De pogingen, die ik had aangewend van Spanje uit over Zwitserland Italië te bereiken, waren vergeefs geweest. Wel werd tenslotte daartoe verlof gegeven op aandringen van de Italiaanse en Zwitserse socialisten, maar niet dan nadat ik reeds met mijn gezin op de Spaanse stoomboot was, die op 25 december de haven van Barcelona verliet. Dat dit bericht te laat kwam, was natuurlijk opzettelijk. Iswolsky had alles niet slecht geregeld.

De deur van Europa viel in Barcelona achter me dicht. De politie bracht mij en mijn gezin op de Spaanse stoomboot *Monserat* van de Trans-Atlantische Maatschappij, die in zeventien dagen zijn levende en dode vracht naar New York bracht — dat tijdsverloop zou zeer aantrekkelijk zijn geweest zijn in het tijdperk van Christoffel Columbus, wiens standbeeld zich verheft boven de haven van Barcelona. De zee was in dit slechte jaargetijde zeer onstuimig en het schip deed alles om ons aan de vergankelijkheid des levens te herinneren. *Monserat* was een wrak, niet geschikt voor oceaanreizen. Maar de neutrale Spaanse vlag verminderde gedurende de oorlog de kans op verdrinken. Daarom nam de Spaanse maatschappij veel geld voor de overtocht, herbergde de passagiers slecht en verzorgde ze nog slechter.

De passagiers van de stoomboot vormden een bont allerlei, dat weinig aantrekkelijks had. Er waren niet weinig deserteurs uit alle landen, overwegend beter gesitueerden. Een schilder bracht zijn schilderijen, talent, gezin en vermogen, onder begunstiging van een oude vader uit de vuurlinie weg. Een bokser, tegelijkertijd literair schrijver, een neef van Oscar Wilde, erkende openlijk dat hij liever de kaken van de heren Yankees in edele sport verpletterde, dan zich door een of andere onbekende Duitser te laten doodsteken. Een kampioen in het biljartspel, een onberispelijk gentleman, was erover verontwaardigd dat nu de beurt ook aan zijn leeftijd kwam. En waarvoor? Voor die onzinnige slachting? Neen! En hij sprak zijn sympathie uit met de ideeën van. . . Zimmerwald. De overigen waren van dezelfde soort: Deserteurs, avonturiers, speculanten, of uit Europa verwijderde ‘hinderlijke’ elementen, — in wiens hoofd zou het anders opkomen in deze tijd met een armzalig Spaans stoombootje de Atlantische Oceaan over te steken. . . ?

Moeilijker viel het zich te oriënteren ten opzichte van de passagiers derde klasse. Ze lagen op een hoop bij elkaar, spraken weinig, bewogen zich nauwelijks want ze hadden weinig te eten, waren somber, voeren van de ene drukkende en boze nooddrift in de andere, die nog voor hen in het duister was gehuld. Amerika werkte voor het oorlogvoerende Europa en had frisse arbeidskracht nodig, maar zonder trachoom, zonder anarchisme en andere ziekten.

De jongens hadden op de boot een onbegrensd veld voor waarnemingen. Steeds ontdekten ze wat nieuws. “Weet u, onze stoker is een beste man. Hij is republieker.” Tengevolge van het eeuwige zwerven uit het ene land in het andere spraken ze een eigen taaltje. “Een republikein! Hoe ben jullie elkaar begrepen?” “Hij heeft ons alles goed uitgelegd. Hij zei: Alfonso en deed dan zo: pif-paf.” “Ja dan is hij werkelijk een republikein”, gaf ik toe. De jongens gaven de stoker gedroogde druiven en andere lekkernijen. Ze brachten ons met hem in kennis. De republikein was ongeveer twintig jaar en had over de monarchie klaarblijkelijk zeer stellige meningen.

1 januari 1917. Op de boot wenst men elkaar geluk met het nieuwe jaar. Tweemaal beleefde ik het oorlogs-nieuwjaar in Frankrijk, de derde maal op de Oceaan. Wat wachtte ons in 1917?

Zondag 13 januari. Wij naderen New York. Om 3 uur 's nachts wakker. Daar staan we nu. Het is donker. Koud. Winderig. Op de oever een natte, geweldige huizenmassa. De Nieuwe Wereld!

In New York

Ik ben in New York, in de fabelachtige prozaïsche stad van het kapitalistische automatisme, waar in de straten de esthetische theorie van het kubisme en in de harten de zedelijke filosofie van de dollar heerst. New York imponeert me, als de meest volkomen uitdrukking van de geest van het tegenwoordige.

Ik geloof dat de meeste legenden in omloop zijn over mijn leven in de VS. Zoals in Noorwegen, waar ik slechts op doorreis was, vindingrijke journalisten meldden hoe ik me bezighield met het schoonmaken van stokvis — zo vond de pers in New York, waar ik twee maanden doorbracht, een reeks van beroepen uit, het ene al belangwekkender dan het andere. Indien men al die, mij door de kranten toegedichte avonturen, verzamelde, zou wellicht een veel onderhoudender biografie ontstaan dan die welke ik schrijf. Ik moet helaas mijn Amerikaanse lezers teleurstellen. Mijn enig beroep in New York was dat van revolutionair socialist. En omdat het nog voor de ‘bevrijdende’ democratische oorlog was, gold dat beroep toen in de VS nog niet als misdadiger dan het beroep van alcoholsmokkelaar. Ik schreef artikelen redigeerde een krant en trad in arbeidersvergaderingen op. Ik zat tot over de oren in het werk en voelde me in New York niet vreemd. In een bibliotheek bestudeerde ik ijverig het economisch leven van de VS. De cijfers van de groeiende Amerikaanse export gedurende de oorlog verbluften me. Ze waren een openbaring voor me. Deze cijfers voorspelden niet alleen de inmenging van Amerika in de oorlog, maar ook de doorslaggevende rol van de VS na de oorlog. Ik heb toentertijd dadelijk een reeks artikelen over dat onderwerp geschreven en enige referaten gehouden. Sinds die tijd staat het probleem ‘Amerika en Europa’ voor altijd in het middelpunt van mijn belangstelling. Ook nu ben ik ijverig met deze kwestie bezig en hoop er een boek aan te wijden. Om de toekomstige lotgevallen van de mensheid te begrijpen, is er geen belangrijker onderwerp dan dit.

De dag na mijn aankomst schreef ik in de Russische krant, *Novy Mir* (Neue Welt): “Met een onuitroeibaar geloof aan de naderende revolutie heb ik het met bloed gedrenkte Europa verlaten. En geheel zonder ‘democratische’ illusies heb ik voet aan wal gezet in deze tamelijke verouderde nieuwe wereld.” En tien dagen later zei ik op de internationale ‘Begroetingsmeeting’: “Het meesbetekenende economische feit is, dat Europa de fundamente van zijn huishouding ruïneert, terwijl Amerika zich verrijkt. En terwijl ik New York met afgunst beschouw, vraag ik, die nog niet opgehouden heb mij Europeeër te voelen, bezorgd: Zal Europa het uithouden ? Zal het niet in een kerkhof veranderen ? En zal niet het economische en culturele zwaartepunt van de wereld naar Amerika worden verlegd ?” Ondanks het succes van de zgn. Europese stabilisatie is deze vraag ook heden nog van kracht.

Ik hield referaten in het Russisch en Duits in verschillende delen van New York, in Philadelphia en andere omliggende plaatsen. Mijn Engels was toen nog zwakker dan nu, zodat ik er niet aan kon denken in het openbaar in de Engelse taal te spreken. Toch vond ik niet zelden verwijzingen naar mijn Engelse redevoeringen in New York. (Enige dagen geleden nog heeft mij een redacteur van een blad te Konstantinopel een van mijn zogenaamde redevoeringen beschreven, die hij als Amerikaans student zou hebben bijgewoond. Ik moet bekennen: ik had de moed hem te zeggen dat hij slachtoffer was van zijn verbeelding. Met des te groter zekerheid heeft hij zijn herinnering in de krant herhaald).

Wij huurden een woning in een arbeiderswijk en namen meubels op afbetaling. De woning van achttien dollars in de maand was voor Europese begrippen ongehoord comfortabel

ingericht: elektrisch licht, gasfornuis, badkamer, telefoon, automatische lift voor levensmiddelen en een voor de vuilnisbak. Al die dingen namen onze jongens dadelijk in voor New York. Het middelpunt van hun leven was een tijd de telefoon. Dit oorlogsinstrument hadden we noch te Wenen, noch te Parijs bezeten. De genitory (de portier) van ons huis was een neger. Mijn vrouw betaalde hem drie maanden huur vooruit, maar kreeg geen kwitantie, omdat de huisheer de vorige avond het kwitantieboek had meegenomen om na te zien. Toen we twee dagen later de woning betrokken, bleek dat de neger voortvluchtig was met medeneming van de huishuur van enige huurders. Behalve het geld hadden we ook onze bagage in bewaring gegeven. We waren ongerust! Dat was een slecht begin. Maar spoedig bleek dat de bagage aanwezig was. En toen we de kist met aardewerk open maakten, vonden we daarin tot onze grote verwondering onze dollars zorgvuldig in een papier gerold. De portier had slechts het geld meegenomen van die huurders, die kwitanties hadden ontvangen. Met de huisheer had hij geen medelijden, maar hij wilde de huurders niet benadelen. Waarlijk, dat was een heerlijke kerel. Mijn vrouw en ik waren diep geroerd door zijn attentie en hebben hem in dankbare herinnering gehouden. De symptomatische betekenis van dit kleine avontuur leek me zeer groot. Er ontsluitte zich voor mij een hoekje van het 'zwarte' probleem van de VS.

Amerika bereidde zich in die dagen ijverig voor op de oorlog. Het meest droegen daartoe — als steeds — de pacifisten bij. De goedkope redeneringen over de voordelen van vrede boven oorlog besloten ze met de belofte de oorlog te steunen, als bleek dat deze onafwendbaar was. In die zin voerde Bryan de actie. De socialisten stemden in met het gezang van de pacifisten. Men weet dat voor pacifisten de oorlog slechts in vreedstijd een vijand is. Na de Duitse verklaring van de verscherpte duikbotenoorlog werden op alle stations en in de oostelijke havens van de VS bergens oorlogsvoorraden geconcentreerd, die het spoorwegverkeer verlamden. De prijzen van de levensmiddelen maakten plotseling een grote sprong naar boven en ik zag hoe in het rijke New York duizenden en nog eens duizenden vrouwen en moeders de straat opgingen, manden omwierpen op de markten en winkels van levensmiddelen plunderden. Wat zal dat in de hele wereld na de oorlog worden? Vroeg ik mezelf en anderen.

Op 3 februari volgde het langverwachte afbreken van de diplomatieke betrekkingen met Duitsland. De chauvinistische muziek klonk elke dag luider. De tenoren van de pacifisten en de faussetstemmen van de socialisten stoorden de harmonie niet. Ik had dat alles al in Europa aanschouwd en de Amerikaanse mobilisering van het patriottisme was voor mij slechts een herhaling van het reeds beleefde. Ik registreerde de etappen van het proces in mijn Russische krant en dacht na over de domheid der mensheid, die zo verschrikkelijk langzaam leert.

Uit het venster van de redactiekamer zag ik het volgende: een oude man met ontstoken ogen en een stoppelige grijze baard bleef staan bij een blikken bak met afval en haalde er een broodkorst uit. De oude probeerde het brood met de handen door te breken, bracht het steenharde stuk aan de mond, sloeg er dan mee op de blikken bak. Het hielp niet. Het brood bood weerstand. Daarna keek de oude half verschrikt, half beschaamd om zich heen, verborg zijn vondst onder zijn verschoten jas en strompelde verder de straat van de heilige Markus door. . . Dit vond plaats op 2 maart 1917. Het heeft de plannen van de bezittende klasse niet in het minst gestoord. De oorlog moest onvermijdelijk komen en de pacifisten moesten hem steunen.

Een der eerste die ik ontmoette op Amerikaanse bodem was Boecharin, die kort te voren uitgewezen was uit Scandinavië. Boecharin kende mijn gezin reeds uit de Weense tijd en begroette ons met zijn gewone kinderlijke uitbundigheid. Ondanks onze vermoeidheid en het late uur nam hij mij en mijn vrouw de dag van aankomst dadelijk mee om een openbare bibliotheek te bezichtigen. Met het gemeenschappelijk werk in New York begint Boecharins gehechtheid aan mij, die voortdurend sterker wordend in 1923 in haar tegendeel omsloeg. De voornaamste eigenschap van deze man bestaat hierin, dat hij altijd op iemand moet steunen, zich aan iemand moet hechten en vastklemmen. Boecharin is dan eenvoudig het medium waardoor de ander spreekt en handelt. Maar men kan een medium nooit uit het oog verliezen: want dan geraakt het zonder het zelf te merken onder een tegengestelde invloed, zoals andere mensen onder een auto raken en begint dan zijn afgod met dezelfde hartstochtelijke toewijding te belasteren, waarmee hij hem vroeger boven de wolken verhief. Ik heb Boecharin nooit bijzonder ernstig genomen en liet hem aan zichzelf over, d.w.z. aan anderen. Boecharin werd na de dood van Lenin het medium van Zinovjev en later van Stalin. Op het moment dat deze regels geschreven worden, maakt hij een nieuwe crisis door en een nieuw mij onbekend fluïdum doordringt hem.

Kollontai was toentertijd ook in Amerika. Ze reisde en trok veel en ik heb haar maar betrekkelijk zelden ontmoet. In de oorlog heeft ze een scherpe evolutie naar links doorgemaakt en is uit de rijen van de mensjewieken tot de meest linkse vleugel van de bolsjewieken overgegaan. Haar talenkennis en haar temperament maakten haar tot een waardevolle agitator. Haar theoretische inzichten waren steeds verward. In de New Yorkse periode was haar niets revolutionairs genoeg. Ze correspondeerde met Lenin. Feiten en ideeën beijkend door haar toenmaals ultralinks prisma, verzorgde Kollontai Lenin met Amerikaanse inlichtingen, o.a. over mijn werkzaamheid. In de brieven waarmee Lenin antwoordde kan men een weerklank vinden van deze volkomen ondeugdelijke inlichtingen. In de strijd tegen mij hebben de epigonen later niet verzuimd willens en wetens de foutieve oordeelvellingen van Lenin aan te halen, waarop hij later door woord en daad zelf is teruggekomen. In Rusland was Kollontai van de eerste dag af in de ultralinkse oppositie, niet slechts tegen mij, maar ook tegen Lenin. Ze heeft zich ernstig verzet tegen het 'regime Lenin-Trotsky', om later het hoofd te buigen voor het regime Stalin.

De socialistische partij van de VS is ideologisch ver achter gebleven, zelfs bij het Europese sociaal-patriottisme. De hoogmoed van de toen nog neutrale Amerikaanse pers tegenover het 'bezeten' Europa vond een echo in het oordeel van de Amerikaanse socialistische. Mensen als Hillquit waren er niet afkerig van de rol van socialistisch, Amerikaans oompje te spelen, die op het juiste ogenblik naar Europa komt en de strijdende partijen van de Tweede Internationale met elkaar verzoent. Nu nog kan ik niet zonder vrolijkheid terugdenken aan de leiders van het Amerikaanse socialisme. Emigranten, die in hun jeugd een of andere rol in Europa hadden gespeeld, verloren de meegebrachte theoretische aanleg snel in de jacht van de strijd om succes. In de VS is een brede laag van geslaagde en halfgeslaagde dokters, advocaten, tandartsen, ingenieurs, enz. die hun kostbare vrije uren verdelen tussen de concerten van Europese beroemdheden en de Amerikaanse socialistische partij. Hun wereldbeschouwing bestaat uit flarden van de wijsheid die ze in hun studentenjaren opdeden.

Daar elk van hen bovendien in het bezit is van een auto, kiest men hen steeds in leidende comités, commissies, partijdelegaties. Deze aanmatigende heren drukken hun stempel op de geest van het Amerikaanse socialisme. Wilson was voor hen een veel grotere autoriteit dan Marx. In de grond zijn het slechts variëteiten van Mr. Babbit, die zijn business

aanvult met luie zondagse beschouwingen over de toekomst van de mensheid. Deze mensen leven in kleine nationale clans, waar de solidariteit van ideeën bovenal dient als dekmantel voor zakenconnecties. Elke clan heeft zijn leider, meestal de rijkste Babbit. Ze zijn verdraagzaam jegens alle meningen, als deze hun traditioneel overwicht maar niet ondermijnen en — wat god verhoede — hun persoonlijke welstand niet bedreigen. De Babbit van alle Babbits is Hillquit de meest ideale, socialistische leider van de geslaagde tandartsen.

Reeds mijn eerste ontmoeting met deze mensen was voldoende om in hen een onverholten haat tegen mij te voorschijn te roepen. Mijn gevoelens voor hen, die wellicht rustiger waren, muntten eveneens niet uit door sympathie. Wij behoorden tot verschillende werelden. In mijn ogen waren ze het meest verrotte deel van die wereld waartegen ik streed en nog strijd.

De oude Eugen Debbs tekende zich duidelijk af tegen de achtergrond van de oudere generatie door de innerlijke vlam van socialistisch idealisme, die niet geblust werd. Oprecht revolutionair, maar romanticus en preker, volstrekt geen politicus en leider, geraakte Debbs onder de invloed van mensen die in elk opzicht zijn mindere waren. De tactiek van Hillquit was op zijn linkervleugel Debbs te behouden, zonder er de zakelijke vriendschap met Gompers door te verliezen. Persoonlijk maakte Debbs een betoverende indruk. Ontmoetten wij elkaar, dan omhelsde en kuste hij mij: men moet niet uit het oog verliezen, dat de oude niet tot de ‘drogen’ behoorde. Toen de Babbits mij de oorlog verklaarden, deed Debbs daaraan niet mee, bedroefd hield hij zich afzijdig.

Dadelijk na mijn aankomst werd ik opgenomen in de redactie van de *Novy Mir*, waarvan behalve Bocharin, de later door de sociaalrevolutionairen bij Petrograd vermoorde Wolodarsky en de bij Petrograd gewonde en daarna in de Oekraïne gedode Tschoednovsky, reeds deel uitmaakten. Deze krant werd het middelpunt van de revolutionair-internationalistische propaganda. In alle nationale federaties van de socialistische partij zaten medewerkers die de Russische taal beheersten. Veel leden van de Russische federatie spraken Engels. De meningen van de *Novy Mir* werden op die manier verspreid in brede kringen van Amerikaanse arbeiders. De mandarijnen van het officiële socialisme werden bang. Er werden verwoede intriges op touw gezet van de groepen tegen de Europese indringer, die pas gisteren op Amerikaanse bodem aangekomen, de Amerikaanse psychologie niet kende en de Amerikaanse arbeiders zijn fantastische methoden wilde opdringen. Het werd een felle strijd. In de Russische federatie werden de ‘beproefde’ en ‘verdienstelijke’ Babbits dadelijk verdrongen. In de Duitse federatie verloor de oude Schlüter, de chefredacteur van de *Volkszeitung* en medestrijder van Hillquit steeds meer aan invloed op de jongen redacteur Lore, die met ons mee ging. De Letten stonden geheel aan onze zij. De Finse federatie helde tot ons over. Met steeds meer succes drongen wij binnen in de joodse federatie met haar veertienverdiepingen paleis, waaruit dagelijks tweehonderdduizend exemplaren van de krant *Vorwärts*, die een benauwde geest ademde van sentimenteel-kleinburgerlijk socialisme, dat tot steeds erger verraad bereid is, de wereld in werden gestuurd.

In de zuiver Amerikaanse arbeidersmassa waren de connecties en de invloed van de socialistische partij in haar geheel en die van onze revolutionaire vleugel in het bijzonder niet van betekenis. Het Engelse partijblad *The Call* werd geredigeerd in een geest van inhoudloze pacifistische neutraliteit. Wij besloten een actief marxistisch weekblad te stichten. De voorbereidende werkzaamheden waren al in volle gang, maar ze werden verijdeld door de Russische revolutie.

Na een geheimzinnig zwijgen van de telegraaf, dat twee à drie dagen duurde, kwamen de eerste berichten van de omwenteling in Petrograd, ze waren verward en chaotisch. De veel nationaliteiten tellende arbeidersbevolking van New York werd door levendige opwindning aangegrepen. Men wilde hopen en vreesde te hopen. De Amerikaanse pers was geheel in de war. Van alle kanten kwamen journalisten, interviewers, berichtgevers en reporters de redactie van de *Novy Mir* binnenvallen. Gedurende enige tijd stond onze krant in het brandpunt van de gezamenlijke New Yorkse pers. Door de socialistische redacties en organisaties werd onophoudelijk gebeld.

“Er is een telegram, dat in Petrograd een ministerie Goetschkov-Miljoekov gevormd is. Wat betekent dat?”

“Dat morgen een ministerie Miljoekov-Kerenski zal komen.”

“Zo! En daarna?”

“Daarna — komen wij.”

“Oho!”

Zulke gesprekken werden tientallen keren gevoerd. Bijna allen namen mijn woorden op als scherts. In een besloten vergadering van de achtbare en edelachtbare Russische sociaaldemocraten hield ik een referaat, waarin ik de onvermijdelijkheid van het veroveren van de macht door de partij van het proletariaat in het tweede stadium van de Russische revolutie aantoonde. Dat had een uitwerking alsof men een steen wierp in een door welopgevoede en flegmatische kikvorsen bewoond moeras. Dr. Ingerman kon niet nalaten aan de vergadering uiteen te zetten dat ik de eerste vier regelen van de rekenkunde niet begreep en dat het eigenlijk niet de moeite waard was vijf minuten te besteden aan de weerlegging van mijn koortsfantasiën.

De arbeidersmassa's stonden anders ten opzichte van de perspectieven der revolutie. In alle delen van New York werden meetings belegd, die drukker bezocht waren en waar een geheel andere stemming heerste dan gewoonlijk. Het bericht, dat de rode vlag van het Winterpaleis woei, werd met geestdriftig gejubel begroet. Niet slechts de Russische emigranten, ook hun kinderen, die dikwijls zelf de Russische taal niet meer machtig waren, kwamen op de vergaderingen om te genieten van de weerschijn van het revolutionaire enthousiasme.

Ik had slechts weinig tijd voor mijn gezin. Daar heerste een eigen leven. Mijn vrouw richtte het huishouden in. De kinderen kregen nieuwe vrienden. De voornaamste onder die vrienden was de chauffeur van dr. M. De vrouw van de dokter had vriendschap gesloten met mijn vrouw, maakte autotochtjes met de jongens en was zeer vriendelijk voor hen. Maar ze was een eenvoudig sterfelijk mens. De chauffeur daarentegen was een tovenaer, een titaan, een übermensch. De auto gehoorzaamde aan de beweging van zijn hand. Naast hem te zitten was het hoogste geluk. Bezocht men een lunchroom, dan trokken de jongens moeder aan de mouw en vroegen beledigd: “Waarom gaat de chauffeur niet mee?”

Het aanpassingsvermogen van kinderen is onbegrensd. Omdat we in Wenen meestal in arbeiderswijken hadden gewoond, spraken de jongens naast Russisch en Duits ook uitstekend het Weense dialect. Dr. Alfred Adler placht vergenoegd te zeggen dat ze Weens spraken als een goede oude aapjeskoetsier. In de school te Zürich moesten ze naar het Zürichs dialect overgaan, dat in de laagste klassen gesproken wordt. Duits wordt als vreemde taal onderwezen. In Parijs gingen de jongens kortweg tot het Frans over. In weinige maanden kenden ze die taal volledig. Ik heb ze dikwijls benijd om het gemak waarmee ze Frans spraken. In Spanje en op de Spaanse boot waren ze nog geen maand. Toch was dat

tijdsverloop voldoende voor hen om zich de meest gebruikte woorden en uitdrukkingen eigen te maken. Ten slotte bezochten ze nu in New York twee maanden een Amerikaanse school en beheersten een onbeschaafd Engels. Na de Februarirevolutie werden ze scholieren in Petrograd. Het was geen geregeld schoolleven. De vreemde talen vervluchtigden nog sneller dan ze die aangeleerd hadden. Russisch spraken ze als buitenlanders. Vaak ontdekten we met verbazing dat de Russische zinsbouw bij hen een woordelijke vertaling was uit het Frans. Toch konden ze de zin niet meer in die taal opbouwen. Zo tekende zich in de hersens van de kinderen als op een palimpsest, de geschiedenis van onze omzwervingen in de emigratie af.

Toen ik mijn vrouw telefoneerde van het redactie bureau, dat in Petrograd de revolutie was uitgebroken, lag de jongste ziek aan difteritis. Hij was negen jaar. Hij wist al heel precies dat revolutie amnestie betekende en terugkeer naar Rusland en duizend andere goede dingen. Hij sprong op en huppelde door zijn bed ter ere van de revolutie. Zo openbaarde zich de beterschap. Wij haastten ons met de eerste boot af te reizen. Ik liep de consulaten af om papieren en visums. De dag voor het vertrek had de dokter de herstellende jongen toegestaan uit te gaan. Mijn vrouw liet hem voor een half uurtje naar beneden gaan en pakte ons boeltje. Hoe vaak had ze dat al moeten doen! Maar het kind kwam niet terug. Ik was op de redactie. Er verliepen drie angstige uren. Toen belde men ons huis op. Eerst een onbekende mannenstem, dan de stem van Serjoscha: "Ik ben hier." 'Hier' betekende een politiepost aan het andere eind van New York. De jongen had zijn eerste wandeling gebruikt om de vraag op te lossen die hem reeds lang bezighield: zou er werkelijk een *eerste* straat zijn? (Wij woonden, als ik me niet vergis, in de 164ste). Hij verdwaalde, begon de weg te vragen en werd tenslotte in een politiepost gebracht. Tot ons geluk wist hij ons telefoonnummer. Toen mijn vrouw met de oudste jongen na een uur op de politiepost aankwamen, ontving men haar vriendelijk als een lang verwacht bezoek. Serjoscha met een vuurrode kleur, speelde dam met een agent. Om zijn verlegenheid te verbergen, die de grote mate van administratieve belangstelling hem bezorgd had, kauwde hij met zijn nieuwe vriend zwarte Amerikaanse kauwgom. Maar tot op de huidige dag heeft hij het telefoonnummer van onze New Yorkse woning onthouden.

Te zeggen dat ik New York heb leren kennen, zou schromelijk overdreven zijn, te spoedig moest ik mij — en wel tot over de oren — in de aangelegenheden van het Amerikaanse socialisme verdiepen. De Russische revolutie kwam snel. Ik had toch nog tijd gehad het ritme te horen van het monster dat men New York noemt. Ik reisde af naar Europa met het gevoel van de mens, die maar een blik kon werpen in de smidse, waarin het lot van de mensheid wordt gesmeed. Ik troostte me met de gedachte dat ik eens zou terugkomen. Tot op heden heb ik die hoop niet opgegeven.

In het concentratiekamp

De 25ste maart kwam ik in het New Yorkse generale consulaat, waaruit het portret van Nikolaas II reeds was verwijderd, waar echter de benauwde atmosfeer van het oude Russische politiebureau nog heerste. Na de gewone uitvluchten en enige schermutseling beval de generale consul mij de papieren, die ik voor de reis naar Rusland nodig had, te verstrekken. In het Engelse consulaat in New York, waar ik een vragenlijst invulde, werd mij verzekerd dat van de zijde van de Engelse autoriteiten geen beletselen aan mijn doorreis in de weg zouden worden gelegd. Alles was dus in orde.

Op 27 maart vertrok ik met mijn gezin en enige landgenoten op de Noorse stoomboot *Christianiafjord*. Men deed ons uitgeleide met bloemen en toespraken. Wij reisden naar het land van de revolutie. Wij hadden passen en visums. Revolutie, bloemen en visums vervulden onze zwerverszielen met vrede. In Halifax (Canada) waar de stoomboot werd gecontroleerd door Engelse marineautoriteiten, onderwierpen politieofficieren, die in de papieren van Amerikanen, Noren, Denen, enz. slechts terloops een blik wierpen, ons, Russen, aan een verhoor: Wat waren onze meningen, onze politieke plannen? enz. Ik weigerde daarover met hen te spreken. Inlichtingen over mijn persoon konden ze krijgen, verder niet. De Russische binnenlandse politiek stond voorlopig onder controle van de Britse marinepolitie. Dat belette de officieren het detective agentschap, Meckam en Westwood, niet, na een tweede vergeefse poging tot een verhoor, bij de andere passagiers naar mij te informeren. De detective officieren bleven erbij dat ik een ‘terrible socialist’ (een verschrikkelijke socialist) moest zijn. Het gehele onderzoek droeg een vernederend karakter en stelde de Russische revolutionairen zo klaarblijkelijk in een uitzonderingspositie in vergelijking met de andere passagiers, die niet het ongeluk hadden te behoren tot een met Engeland verbonden natie, dat enige van de verhoorden op staande voet aan de Engelse regering een krachtig protest zonden tegen het optreden van de Engelse politieagenten. Ik deed het niet om niet de duivel bij Beëlzebub aan te klagen. Toch voorzagen wij op dat ogenblik de verdere ontwikkeling van de gebeurtenissen nog niet.

Op 3 april kwamen enige Engelse officieren vergezeld door matrozen aan boord van de *Christianiafjord* en eisten in naam van de plaatselijke admiraal, dat ik, mijn gezin en nog vijf passagiers de stoomboot zouden verlaten. Wat de motivering van deze eis betrof, werd ons beloofd het gehele voorval in Halifax ‘op te helderen’. Wij karakteriseerde de eis als onwettig en weigerden daaraan gevolg te geven. De gewapende matrozen grepen ons aan en droegen ons, onder het geroep ‘shame’ (schande) van een groot deel van de passagiers, in een Engelse loodskotter, die ons onder escorte van een kruiser naar Halifax bracht. Toen wel tien matrozen mij wegdroegen, snelde mijn oudste jongen mij te hulp, gaf met zijn kleine vuist de officier een slag en riep: “Vader zal ik hem er nog een geven?” Hij was elf jaar oud. Dat was zijn eerste les in Engelse ‘democratie’. Mijn vrouw en kinderen liet de politie in Halifax. De overigen bracht men per spoor naar Amherst, een kamp waarin de Duitse gevangenen waren ondergebracht. Hier werden we in het bureau van het kamp onderworpen aan een onderzoek aan de lijve, — zoals ik dat zelfs bij het binnengaan van de Peter en Paulvesting niet had meegemaakt. Want het naakt uitkleden en het betasten van het lichaam deden de politieagenten in de tsaristische vesting onder vier ogen, hier echter, bij de democratische bondgenoot, onderwierp men ons aan die schaamteloze hoon in tegenwoordigheid van wel tien mensen. Voor altijd is mij de herinnering bijgebleven aan de Zweeds-Canadese sergeant

Olsen met de rode kop van een criminele politieagent, de hoofdfiguur bij het onderzoek. Die canailles, die de zaak uit de verte leidden, wisten precies dat ze met onberispelijke Russische revolutionairen te doen hadden, die in hun door de revolutie bevrijd land terugkeerden.

Eerst de volgende dag zette de kampcommandant, overste Morris, als antwoord op ons onophoudelijk vragen en protesten de officiële redenen tot onze arrestatie uiteen: “U is gevaarlijk voor de huidige Russische regering”, zei hij kort en bondig. De overste was niet spraakzaam en reeds ‘s morgens zag zijn gezicht er verdacht opgewonden uit. “Maar de New Yorkse agenten van de Russische regering hebben ons toch reispassen naar Rusland verstrekt en ten slotte moet men de zorgen van de Russische regering aan haarzelf overlaten!” Overste Morris dacht na, kauwde met de kaken en voegde erbij: “U is voor de geallieerden in het algemeen gevaarlijk.” Een arrestatiebevel werd ons niet getoond. Uit zichzelf vulde de overste aan: als politieke emigranten, die wel niet zonder reden hun eigen land verlaten zullen hebben, moesten wij niet verwonderd zijn over wat ons nu overkwam. De Russische revolutie bestond voor deze man niet. Wij trachtten hem uit te leggen dat de tsaristische ministers, die eens politieke emigranten van ons hadden gemaakt, nu in de gevangenis zaten, voor ze geen tijd hadden gevonden te emigreren. Maar dat was te ingewikkeld voor de overste, die zijn carrière in de Engelse koloniën en de Boerenoorlog had gemaakt. Daar ik tot hem sprak zonder de gewone eerbiedsbetuigingen, brulde hij achter mijn rug: “Die moest me eens aan de kust van Zuid-Afrika tegen komen. . .” Dat was in het algemeen zijn stopwoord.

Mijn vrouw was officieel geen politieke emigrante, omdat ze met een goede pas naar het buitenland was gegaan. Toch werd ook zij met onze beide jongens van elf en negen jaar gevangen gezet. De uitdrukking, dat de kinderen gearresteerd waren, is niet overdreven. Eerst trachtten de Canadese autoriteiten de knapen van hun moeder te scheiden en in een kinderasiel te brengen. Ontsteld over dat vooruitzicht, zei mijn vrouw, dat ze zich onder geen omstandigheden van de kinderen zou laten scheiden. Tengevolge van haar krachtig protest werden de knapen met de moeder ondergebracht in de woning van een Anglo-Russische politieagent die om de ‘onrechtmatige’ verzending van telegrammen of brieven te beletten ook de kinderen alleen niet zonder toezicht op straat liet gaan. Eerst na elf dagen mochten moeder en kinderen naar een hotel verhuizen met de verplichting zich dagelijks bij de politie te melden.

Het oorlogskamp Amherst bevond zich in het oude, volkomen verwaarloosde gebouw van een metaalfabriek, die men de eigenaar, een Duitser, had afgenomen. Aan elke kant van die ruimte waren twee rijen britsen, telkens drie boven elkaar. In die omstandigheden leefden achthonderd man. Het is niet moeilijk zich voor te stellen welk een atmosfeer ‘s nachts in deze slaapzaal heerste. De mensen verdrongen zich wanhopig in de gangen, stieten elkaar met de ellebogen, gingen liggen, stonden op, speelden kaart of schaak. Velen knutselden, enigen zeer kunstig. Ik bewaar nog in Moskou voortbrengselen van Amherster geïnterneerden. Van de gevangenen werden er vijf krankzinnig, ondanks de heldhaftige inspanning die ze zich getroostten voor hun fysiek en moreel zelfbehoud. Wij sliepen en aten met de krankzinnigen in een ruimte.

Onder de achthonderd gevangenen, in wier gezelschap ik bijna een maand heb doorgebracht, waren ongeveer vijfhonderd matrozen van Duitse oorlogsschepen, die door de Engelsen tot zinken waren gebracht, ongeveer honderd arbeiders, die de oorlog in Canada had overvallen en bij de honderd officieren en civiele gevangenen uit burgerlijke kringen. De houding van de Duitse kameraden in de gevangenis tegenover ons begon beter te worden, toen ze hoorden dat wij als revolutionaire socialistenvan waren gevangen genomen. De

officieren en de oudste onderofficieren van de marine, die achter een houten schot woonden, deelden ons dadelijk in bij hun vijanden. Daarentegen sympathiseerde de eenvoudige massa steeds meer met ons. De maand van dit leven in het kamp geleek op een onafgebroken meeting. Ik vertelde de gevangenen van de Russische revolutie, van Liebknecht, van Lenin, van de oorzaken van de ineenstorting van de oude Internationale, van de inmenging van de VS in de oorlog. Behalve de openbare referaten hielden wij voortdurend groepsdiscussies. Onze vriendschap werd elke dag hechter.

Naar hun stemming viel de massa van de gevangenen uiteen in twee groepen. De ene zei: "Nee, genoeg, daar moet een einde aan gemaakt worden eens en vooral." Ze droomden van straten met barricaden. De andere groep zei: "Wat willen die van mij? Nee, die krijgen mij niet meer. . ." "Hoe zal je je voor hen verbergen?" De mijnwerker Babinsky, een grote blauwogige Sileziër, antwoordde: "Ik ga met vrouw en kinderen diep in de bossen wonen, rondom maak ik wolfskuilen en ik ga niet zonder geweer uit huis. Niemand moet wagen mij te naderen." "Zal je mij ook niet dichterbij laten komen, Babinsky?" "Jou ook niet, ik vertrouw niemand." De matrozen deden hun best mij het leven zoveel mogelijk te verlichten en niet dan na krachtige protesten veroverde ik het recht, mee voor het middageten te zorgen en aan de gemeenschappelijke arbeid deel te nemen, als vegen van de vloeren, aardappelschillen, vaten wassen en de gemeenschappelijke retirade schoonhouden. De verhouding tussen de eenvoudige massa en de officieren, waarvan enkele ook in de gevangenschap zich als meerderen wilden laten gelden tegenover 'hun' matrozen, was vijandig. De officieren beklagden zich ten slotte bij de commandant, overste Morris, over mijn antipatriottische propaganda. De Engelse overste koos dadelijk de zijde van het Hohenzollernse patriottisme en verbood me het openbaar optreden. Dat gebeurde weliswaar eerst in de laatste dagen van ons verblijf in het kamp en heeft de band tussen matrozen, arbeiders en mij nog vaster gemaakt. Zij beantwoordden het verbod van de overste met een schriftelijk protest met 530 handtekeningen. Dit plebisiet, gehouden onder de zware druk van sergeant Olsen, was mij een afdoende satisfactie voor alle lasten van de gevangenschap in Amherst.

Gedurende ons gehele verblijf in het kamp weigerden de autoriteiten ons het recht, ons met de Russische regering in verbinding te stellen. Onze telegrammen naar Petersburg werden niet verzonden. Wij deden een poging ons telegrafisch over dat verbod te beklagen bij Lloyd George, de Engelse ministerpresident. Maar ook dat telegram werd niet doorgelaten. Overste Morris had zich in de koloniën aan een vereenvoudigd habeas corpus gewend. Bovendien was hij gedekt door de oorlog. Voor hij mij verlof gaf met mijn vrouw te spreken, stelde hij als voorwaarde: ik mocht haar geen opdrachten geven voor de Russische consul. Het klinkt onwaarschijnlijk, maar het is een feit. Toen zag ik van het spreekverlof af. Het spreekt vanzelf dat ook de consul zich niet haastte ons te hulp te komen. Hij wachtte op instructies. De instructies kwamen zeker niet.

Ik moet zeggen dat de achter de schermen verborgen mechaniek van onze arrestatie en vrijlating mij tot op heden nog niet volkomen duidelijk is. De Engelse regering had mijn naam op haar zwarte lijst gezet, waarschijnlijk in de tijd van mijn werk in Frankrijk. Ze hielp op elke wijze de tsaristische regering mij uit Europa te verdringen. Waarschijnlijk hebben de Engelse autoriteiten mij op grond van die oude lijsten, die aangevuld waren door mededelingen over mijn antipatriottische werkzaamheid in Amerika, in Halifax gearresteerd. Toen het bericht van de gevangenneming tot de Russische revolutionaire pers doordrong zond het Engelse gezantschap, dat mijn spoedige terugkeer niet vermoedde, aan alle kranten van Petrograd de officiële mededeling, dat de in Canada gearresteerde Russen, zich op de reis naar Rusland

hadden bevonden “met een subsidie van het Duitse gezantschap tot omverwerping van de Voorlopige Regering”. Dat was althans niet voor misvatting vatbaar. De door Lenin geleide *Pravda* antwoordde Buchanan, ongetwijfeld door de pen van Lenin op 16 april:

“Wie kan ook maar een ogenblik geloof slaan aan het bericht dat Trotski, de vroegere voorzitter van de Sovjet van de arbeidersafgevaardigden in Petersburg in 1905 — een revolutionair, die tientallen jaren van zijn leven, onbaatzuchtig heeft gewijd aan de dienst van de revolutie, dat deze man in verbinding zou staan met een plan dat door de Duitse regering wordt gesubsidieerd? Dat is openlijke, ongehoorde, gewetenloze laster over een revolutionair! Van wie hebt u dat bericht ontvangen, mijnheer Buchanan? Waarom zegt u dat niet? . . . Zes man sleepten pg Trotski aan armen en benen — alles in naam van de vriendschap tot de Russische Voorlopige Regering!”

Welke rol de voorlopige regering hierin zelf speelde is minder doorzichtig. Dat de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken met hart en ziel voor de arrestatie was, behoeft geen betoog: hij voerde reeds sedert 1905 een verwoede strijd tegen het ‘trotskisme’, dit woord is van hem afkomstig. Maar Miljoekov was afhankelijk van de Sovjets en moest te voorzichtiger manoeuvreren omdat zijn sociaal-patriottische bondgenoten nog geen deel namen aan de hetze tegen de bolsjewieken.

In zijn herinneringen schildert de Engelse gezant Buchanan de zaak als volgt: “Trotski en de anderen werden in Halifax gevangen genomen, totdat de Voorlopige Regering haar plannen zou hebben opgehelderd, die ze met betrekking tot hen had.” Miljoekov was, volgens de woorden van Buchanan, dadelijk op de hoogte gesteld van onze arrestatie. Reeds op 8 april heeft de Engelse gezant Miljoekovs verzoek tot onze vrijlating aan zijn regering overgebracht, beweert hij. Maar twee dagen later trok dezelfde Miljoekov zijn verzoek weer in en sprak de hoop uit dat wij verder in Halifax zouden worden vastgehouden. “Daarom”, besluit Buchanan, “is juist de Voorlopige Regering verantwoordelijk voor het langer vasthouden.” Dat schijnt zeer waarheidsgetrouw. Buchanan vergeet alleen in zijn gedenkschriften te verklaren, wat uit de door mij ter omverwerping van de Voorlopige Regering ontvangen Duitse subsidie is geworden. Maar dat is ook niet iets om langer verbaasd over te zijn: dadelijk na mijn aankomst in Petrograd, door mij het mes op de keel gezet, was Buchanan gedwongen in de pers te verklaren dat hij van die subsidie niets afwist. Nooit hebben de mensen zo gelogen als tijdens de grote bevrijdingsoorlog. Als de leugen ontploffingsvermogen bezat, dan was onze planeet lang voor de vrede van Versailles in stof veranderd.

Tenslotte mengde de sovjet zich in de zaak en Miljoekov moest toegeven. Op 29 april sloeg het uur van onze bevrijding uit het concentratiekamp. Maar ook die vrijlating had plaats onder aanwending van geweld. Er werd ons eenvoudig bevolen onze zaken te pakken en onder escorte te vertrekken. Wij eisten dat men ons zei waarheen en met welk doel men ons wegzond. Dat werd afgewezen. De gevangenen waren opgewonden, ze meenden dat men ons in een vesting wilde brengen. Wij eisten dat men de dichtstbijzijnde Russische consul haalde. Dat werd afgewezen. Wij hadden redenen genoeg de goede bedoelingen van deze heren van de grote zee weg niet te vertrouwen. Wij zeiden, dat wij niet vrijwillig wilden gaan, als men ons niet van te voren het doel van de reis noemde. De commandant beval tot geweld over te gaan. De soldaten van de escorte droegen onze bagage naar buiten. Wij bleven op de britsen liggen. En niet dan nadat de escorte voor de taak stond ons naar buiten te dragen, zoals men ons een maand geleden van de stoomboot had gedragen — deze keer te midden van een menigte opgewonden matrozen — zwichtte de commandant en zei ons in de hem eigen anglo-koloniale stijl, dat wij op een Deense stoomboot werden gebracht en naar Rusland getransporteerd. Het vuurrode gezicht van de overste vertoonde krampachtige trekkingen. Hij

kon zich er niet in schikken dat we hem ontkwamen. Als we hem toch maar op de Afrikaanse kust hadden ontmoet. . . !

Toen men ons uit het kamp wegleidde, bereidden de kampgenoten ons een feestelijk afscheid. Terwijl de officieren zich hadden opgesloten in hun afdeling en slechts enkele van hen om een hoekje gluurden, hadden matrozen en arbeiders zich aan de oever in twee rijen opgesteld, een geïmproviseerd orkest speelde een revolutiemars, van alle kanten werd ons vriendschappelijk de hand toegestoken. Een van de gevangenen hield een korte toespraak — een groet voor de Russische revolutie, een vervloeking voor de Duitse monarchie. Ik denk er nu nog met voldoening aan, hoe wij ons midden in het woeden van de oorlog verbroederden met de Duitse matrozen in Amherst. Velen van hen hebben mij in de volgende jaren vriendschappelijke brieven geschreven uit Duitsland.

Tot afscheid dreigde ik de Britse politieofficier Macken, die ons gearresteerd had en bij ons vertrek aanwezig was, dat ik als eerste daad in de constituerende vergadering de minister van Buitenlandse Zaken Miljoekov zou interpellieren over de hoon Russische burgers aangedaan door de Anglo-Canadese politie.

“Ik hoop”, antwoordde de slagvaardige politieman, “dat u geen deel zult uitmaken van de constituerende vergadering.”

In Petersburg

De reis van Halifax naar Petrograd verliep ongemerkt, als de reis door een tunnel. Het was ook een tunnel — die naar de revolutie leidde. Van Zweden herinner ik me alleen de broodkaarten: zoiets zag ik toen voor het eerst. In Finland zat ik toevallig in dezelfde trein met Vandervelde en de Man, die naar Petrograd reisden. “Herkent u ons?” vroeg de Man. “Ja”, antwoordde ik, “al zijn de mensen in de oorlog ook zeer veranderd.” Met deze niet zeer beleefde toespeling was ons gesprek geëindigd. In zijn jeugd trachtte de Man marxist te zijn en heeft hij Vandervelde goed bestreden. Gedurende de oorlog liquideerde hij politiek de dweperij uit zijn jeugd, na de oorlog deed hij dat theoretisch. Hij werd eenvoudig een agent van zijn regering, meer niet. Wat Vandervelde betreft, die is in de leidende groepen van de Internationale altijd een weinig betekende figuur geweest. Voorzitter werd hij slechts omdat men noch een Duitser noch een Fransman kon kiezen. Als theoreticus was Vandervelde slechts compiler. Hij manoeuvreerde tussen de geestelijke stromingen van het socialisme precies zoals de regering van zijn land tussen de grote mogendheden. Bij de Russische marxisten had zijn woord nooit gezag. Als spreker verhief hij zich nooit boven het middelmatige. In de oorlog verwisselde hij de post van voorzitter van de Internationale met het ambt van koninklijke minister. In mijn Parijse krant heb ik een onverzoenlijke strijd tegen hem gevoerd. Als antwoord daarop nodigde Vandervelde de Russische revolutionairen uit zich met het tsarisme te verzoenen. Nu was hij op weg om de Russische revolutie uit te nodigen in de colonne van de geallieerden de plaats van het Russische tsarisme in te nemen. Wij hadden elkaar te zeggen.

In Belostrow kwam ons een delegatie van de verenigde internationalisten en van het centrale comité van de bolsjewieken tegemoet. Van de mensjewieken, zelfs van de ‘internationalisten’ (Martov en de anderen) was niemand aanwezig. Ik omhelsde mijn oude vriend Oeritzky, die ik in het allereerste begin van de eeuw in Siberië voor de eerste maal ontmoette. Oeritzky was in Scandinavië geregeld medewerker geweest van de Parijse *Nasche Slovo* en door hem hadden wij in de oorlog de verbinding met Rusland onderhouden. Een jaar na ons weerzien werd Oeritzky door een jonge sociaalrevolutionair vermoord. Tot de delegatie behoorde ook Karachan, die later als sovjetdiplomaat een zekere beroemdheid kreeg. Ik zag hem toen voor het eerst. Van de bolsjewieken was er Fedorov, een metaalbewerker, die spoedig daarop voorzitter werd van de arbeiderssectie van de sovjet van Petrograd. Reeds vóór we in Belostrow waren, vernam ik uit een van de laatst verschenen Russische kranten, dat Tschernov, Zeretelly en Skobeljev deel uitmaakten van de Voorlopige Coalitieregering. De indeling van de politieke groepen werd me daardoor volkomen duidelijk. Van de eerste dag af wachtte mij een onverzoenlijke strijd samen met de bolsjewieken tegen de mensjewieken en narodniki.

In Petrograd werd ons op het Finse station een schitterende ontvangst bereid. Oeritzky en Fedorow hielden toespraken. In mijn antwoord sprak ik over de voorbereiding van de tweede revolutie, die onze revolutie zou worden. Toen men mij plotseling optilde en in de hoogte hief, kwam Halifax mij in herinnering, waar ik in dezelfde situatie was geweest. Maar nu waren het vrienden die mij droegen. Rondom zag ik veel vaandels. Ik keek in het opgewonden gezicht van mijn vrouw en in de bleke bewogen gezichten van de jongens, die niet wisten of dat wat gebeurde, goed of slecht was: reeds eenmaal had de revolutie hen bedrogen. Achter ons aan het einde van het perron bemerkte ik Vandervelde en de Man. Ze

hielden zich opzettelijk achteraf, ze waagden het niet zich in de menigte te begeven. De nieuwe minister-socialisten hadden hun Belgische collega's geen ontvangst bereid. De rol, die Vandervelde pas onlangs had gespeeld, lag ieder nog te vers in het geheugen.

Dadelijk na het verlaten van het station geraakte ik in een draaikolk, waarin mensen en voorvallen als spaanders in een maalstroom voorbij vlogen. De grootste gebeurtenissen zijn arm aan persoonlijke herinneringen: het geheugen beschermt zich op die wijze voor te grote druk. Het schijnt me toe alsof ik mij direct naar de zitting van het Executief Comité begaf. Tscheidse, de in die tijd onvermijdelijke voorzitter, begroette me koeltjes. De bolsjewieken deden het voorstel mij, de eertijdse voorzitter van de sovjet van 1905, in het Executief Comité op te nemen. Er ontstond verwarring. De mensjewieken fluisterden met de narodniki. In deze periode vormden ze in alle organen van de revolutie de overgrote meerderheid. Er werd besloten mij op te nemen met adviserende stem. Ik kreeg mijn ledenkaart en mijn glas thee met roggebrood. Niet slechts de jongens, ook mijn vrouw en ik verwonderden ons in de straten van Petrograd over de Russische taal en de Russische plakaten op de muren. Wij hadden tien jaar geleden de hoofdstad verlaten, de oudste was toen nauwelijks een jaar geweest, de jongste werd in Wenen geboren.

In Petrograd was een groot, maar geheel in ontbinding verkerend garnizoen. Soldaten trokken, revolutionaire liederen zingend, een rode strik op de borst, voorbij. Dat leek onwezenlijk als een droom. De trams waren vol soldaten. Op de brede straten werd nog geëxerceerd. De tirailleurs gingen liggen, stormden in rijen voorwaarts, gingen weer liggen. In de rug van de revolutie stond nog het reusachtig monster: oorlog en wierp zijn schaduw op de revolutie. Maar de massa dacht niet meer aan de oorlog en het scheen alsof de oefeningen slechts werden voortgezet, omdat men vergeten had ermee op te houden. De oorlog was reeds iets onmogelijks geworden. Dat konden niet alleen de cadetten, maar ook de leiders van de zgn. 'revolutionaire democratie' niet begrijpen. Ze waren doodsbang de jaspanden van de Entente los te laten. Zeretelly had ik oppervlakkig, Kerenski vroeger in het geheel niet gekend. Tscheidse kende ik van meer nabij, Skobeljev was mijn leerling geweest, met Tschernov had ik in het buitenland in vergaderingen vaak een lans gebroken, Goz zag ik voor het eerst. Dat was de regerende sovjetgroep der democratie.

Zeretelly stak ongetwijfeld ver boven de anderen uit. Ik had hem voor eerst ontmoet op het Londense congres van 1907, waar hij de sociaaldemocratische fractie van de tweede Doema vertegenwoordigde. Reeds toen in zijn jonge jaren was hij een goed spreker met een bekorend ethisch tintje geweest. De jaren in het tuchthuis doorgebracht hadden zijn politiek overzicht versterkt. Hij trad als een gerijpt man in de arena van de revolutie en nam de eerste plaats in onder zijn geestverwanten en bondgenoten. Van de tegenstanders was hij de enige die men ernstig moest nemen. Maar zoals meer voorbeelden uit de geschiedenis bewijzen, was de revolutie nodig om aan te tonen dat Zeretelly geen revolutionair was. Om niet in haar net verward te geraken moest men de Russische revolutie niet van Russisch, maar van het wereldstandpunt naderen. Zeretelly echter naderde haar van het standpunt van zijn ervaringen in Georgië, aangevuld door die in de tweede Rijksdoema. Zijn politieke horizon was schrikwekkend begrensd, zijn ontwikkeling oppervlakkig. Een diepe verering voor het liberalisme vervulde hem. De onvermijdelijke dynamica van de revolutie beschouwde hij met de ogen van een matig ontwikkelde bourgeois, die bang is dat de beschaving in het gedrang komt. De ontwaakte massa kreeg in zijn ogen steeds meer het aanzien van oproerig gepeupel. Zijn eerste uitingen bewezen duidelijk: dit is een vijand! Lenin noemde hem 'stompzinnig' —

een harde maar volstrekt juiste benaming. Zeretelly kenmerkte zich door een begaafde en eerlijke beperktheid.

Van Kerenski, zei Lenin — ‘een pocher’. En men kan ook nu aan deze karakterisering weinig toevoegen. Kerenski was en bleef iemand, die door toeval naar voren was gekomen, een gunsteling van het ogenblik. Elke nieuwe, sterke revolutiegolf, die onbedreven, nog niet tot oordelen in staat zijnde massa’s meesleept, heft onvermijdelijk zulke eendagshelden in de hoogte, die dadelijk verblind zijn door eigen glans. Kerenski leidde zijn erfopvolgingsrecht af van Gapon en Chroestaljev. Hij verpersoonlijkte het toevallige en het wettelijke. Zijn beste redevoeringen waren maar bloemrijke politieke tinnegietery. In het voorjaar van 1917 kookte het water en er steeg damp op. Die damp werd voor een aureool aangezien. Skobeljev was als student te Wenen onder mijn leiding aan de politiek gaan deelnemen. Uit de redactie van de *Weense Pravda* reisde hij naar zijn geboorteland, de Kaukasus, om te trachten in de vierde Doema gekozen te worden. Dat lukte. In de Doema kwam hij onder de invloed van de mensjewieken en zo geraakte hij later samen met hen in de Februarirevolutie. Onze connecties hadden we al sinds lang verbroken. Ik ontmoette hem in Petrograd als nieuwbakken minister van arbeid. In het Executief Congres kwam hij me geestdriftig tegemoet en vroeg wat ik ‘ervan’ dacht. Ik antwoordde: “Ik denk dat we het met jullie spoedig zullen klaarspelen.” Het is nog niet lang geleden dat Skobeljev mij aan deze vriendelijke voorspelling, die zes maanden later bewaarheid werd, heeft herinnerd. Spoedig na de Oktoberrevolutie noemde Skobeljev zich bolsjewiek. Met Lenin was ik tegen zijn opname in de partij. Natuurlijk is hij nu stalinist. Dus is nu alles in orde.

Met vrouw en kroost vond ik niet zonder moeite een kamer in een zgn. hotel Kievske Noemera. De volgende dag verscheen een officier in groot tenue. “Herkent u me niet?” Ik herkende hem niet. “Loginov.” De opgesmukte officier veranderde in mijn herinnering in een jonge slotenmaker uit het jaar 1905. Hij was toen lid van een strijdgroep, vocht van achter een trottoirband tegen de politieagenten. Hij was met jeugdige aanhankelijkheid aan mij gehecht. Na 1905 verloor ik hem uit het oog. Eerst nu hoorde ik van hem, dat hij niet de proletariër Loginov was geweest, maar de student van de Technische Hogeschool Serebrowsky, die uit een rijke familie stamde, maar zich in zijn jonge jaren goed had aangepast aan het arbeidersmilieu. In de periode van reactie werd hij ingenieur, trok zich van de revolutie terug en was in de oorlog bedrijfsleider van twee van de grootste metaalfabrieken in Petrograd. De Februarirevolutie schudde hem enigszins wakker en hij herinnerde zich zijn verleden. Mijn terugkeer vernam hij uit de kranten. Nu stond hij voor me en smeekte me hartstochtelijk om met mijn gezin bij hem in te trekken en liefst dadelijk, op staande voet. Na enig aarzelen stemden we toe. Het was een reusachtig grote, deftige directeurswoning, waarin Serebrowsky met zijn jonge vrouw woonde. Kinderen hadden zij niet. Er was van alles aanwezig. Te midden van de uitgehongerde vervallen stad waren we als het ware in een paradijs. Kwam het gesprek op de politiek, dan veranderde de zaak echter. Serebrowsky was patriot, zoals later bleek was hij een verwoed hater van de bolsjewieken en hield hij Lenin voor een Duits agent. Toen hij bij zijn eerste woorden een terechtwijzing ontving, werd hij wel voorzichtiger. Maar samen met hem te leven was voor ons onmogelijk. Wij verlieten de woning van de gastvrije, maar ons vreemde mensen en gingen terug naar de kamer in Kievske Noemera. Serebrowsky haalde nog eenmaal mijn kinders over met hem mee te gaan, vergastte ze op thee en ingemaakte vruchten, waarop de jongens hem uit dankbaarheid vertelden van het optreden van Lenin op een meeting. Hun gezichten straalden: ze voelden zich op hun gemak. “Maar Lenin is een Duitse spion”, zei hun gastheer. Wat? Wie durfde dat zeggen? De jongens lieten de thee

en de vruchten in de steek en sprongen op. “Maar dat is een zwijnerij!” zei de oudste. Hij vond in zijn vocabulaire geen ander woord om zijn gevoelens uit te drukken. Nu was het de beurt van de gastheer beledigd te zijn. Daarmee brak de kennismaking af. Na onze overwinning in oktober betrok ik Serebrowsky in de sovjetarbeid. Als veel anderen kwam hij langs het werk voor de sovjet tot de partij. Nu is hij lid van het stalinistische Centrale Comité, een van de steunpilaren van het regime. Kon hij in 1905 zich voordoen als een proletariër, dan is het nu nog veel gemakkelijker voor hem voor bolsjewiek door te gaan.

Na de ‘julidagen’ waarover nog nader zal worden gesproken, stak er in de hoofdstad een storm van laster op tegen de bolsjewieken. Ik werd gevangen genomen door de Kerenski-regering en geraakte twee maanden na mijn terugkeer uit de emigratie in de mij goed bekende ‘Kresty’ gevangenis. Overste Morris in Amherst las het waarschijnlijk met grote voldoening in zijn morgenblad en stond in deze zeker niet alleen. Maar de jongens waren ontevreden. “Dat is een mooie revolutie”, verweten ze hun moeder, “waarin men vader nu eens in het concentratiekamp en dan weer in de gevangenis opsluit.” Moeder was met hen van mening dat dit nog geen echte revolutie was. Bittere druppels van scepticisme vielen in hun ziel.

Nadat ik uit de gevangenis van de ‘revolutionaire democratie’ was vrijgelaten, vestigden wij ons in een kleine gemeubileerde verdieping, die de weduwe van een liberaal journalist verhuurde in een groot burgerwoonhuis voor meer gezinnen. De voorbereiding voor de Oktoberrevolutie was in volle gang. Ik werd voorzitter van de sovjet van Petrograd. Mijn naam werd door de kranten op alle wijzen verbogen. In het huis waren wij omgeven door een muur van haat en vijandschap. Onze keukenmeid, Anna Ossipowna, werd als ze brood haalde bij het huiscomité, door de vrouwen aangevallen. Mijn zoon vervolgde men in de school met de bijnaam ‘voorzitter’. Kwam mijn vrouw van haar werk in de vakvereniging der houtbewerkers thuis, dan ontving de portier haar met een blik vol haat. Het opgaan van de trap was een kwelling. Onze huiseigenares belde steeds vaker op om te vragen of haar meubels nog niet waren stuk geslagen. Wij wilden verhuizen, maar waarheen? Er waren geen huizen in de stad. De situatie werd onhoudbaar. En toen hield plotseling op een goede dag de blokkade op, als door een krachtige hand verwijderd. De portier begroette mijn vrouw met die groet, die slechts toekwam aan de meest invloedrijke huurders. In het huiscomité gaf men het brood zonder dralen en dreigen. Niemand wierp de deur dreunend voor onze neus dicht. Wie had dat alles bewerkt? Welke tovenaar? Dat *Nikolai Markin* gedaan. Ik moet over hem spreken, omdat door hem — door de collectieven Markin — de Oktoberrevolutie heeft overwonnen.

Markin was matroos van de Baltische vloot, artillerist en bolsjewiek. Hij was niet dadelijk naar voren getreden. Zich op de voorgrond te stellen lag niet in zijn karakter. Markin was geen redenaar, het spreken viel hem moeilijk. Bovendien was hij verlegen en gesloten, — het was de geslotenheid van naar binnen gekeerde kracht. Markin was uit één stuk gegoten en wel uit onvervalste grondstof. Ik had nog geen flauw vermoeden van zijn bestaan, toen hij reeds de zorg voor mijn gezin op zich had genomen. Hij maakte kennis met mijn jongens, vergastte ze in de kantine van Smolny op thee en boterhammen en bereidde hun kleine genoegens, waaraan die moeilijke tijd zo arm was. Terloops kwam hij informeren of alles in orde was. Van de jongens en van Anna Ossipowna hoorde hij dat wij in een vijandelijk kamp woonden. Markin bracht de portier en het huiscomité een bezoek, naar het schijnt niet alleen maar met een groepje matrozen. Hij schijnt zeer overtuigende woorden gesproken te hebben, want rondom ons veranderde alles plotseling. In ons groot huurhuis was de dictatuur van het proletariaat al doorgevoerd vóór de Oktoberrevolutie. Eerst later vernamen we dat dat alles was bewerkt door de vriend van onze kinderen, de matroos van de Baltische vloot, Markin.

Steunend op de eigenaren van de drukkerij nam het ons vijandiggezinde Centrale Executief Comité de sovjet van Petrograd de krant af, zodra die sovjet bolsjewistisch was geworden. Nu moesten we een nieuwe hebben. Ik haalde Markin erbij. Hij verdween, dook onder, deed de nodige stappen, maakte de drukkers zijn wensen duidelijk en na enige dagen ontstond de krant. Wij noemden haar *Arbeider en soldaat*. Markin zat dag en nacht op de redactie en bracht de zaak op dreef. In de Oktoberdagen dook Markin gedrongen gestalte met het bruine sombere hoofd, altijd op in de meest kritieke ogenblikken en op de gevaarlijkste punten. Bij mij kwam hij slechts om mee te delen dat alles in orde was en om te vragen of er een nieuwe opdracht was. Markin breidde zijn proefnemingen uit, — hij voerde in Petrograd de dictatuur in van het proletariaat.

Het schuim van de straat begon invallen te doen in de grote wijnvoorraden in de hoofdstad en in de paleizen. Iemand leidde uit een hinderlaag deze gevaarlijke beweging, om de revolutie door alcoholvlammen te brandschatten. Markin begreep dadelijk het gevaar en stortte zich in de strijd. Hij beschermde de wijnkelders; waar dat niet ging, vernielde hij ze. In hoge laarzen waadde hij tot de knieën in kostbare, met glasscherven vermengde wijn, die door de goten in de Nawa vloeide, de sneeuw drinkende. De drinkers slurpten wijn uit de goten. Met de revolver in de hand streed Markin voor een nuchtere Oktober. Drijfnaat, geurend van het bouquet van de beste wijnen, keerde Markin terug, door twee jongens met angst opgewacht. Markin had de alcoholaanval van de contrarevolutie afgeslagen.

Toen het ministerie van Buitenlandse Zaken aan mij werd overgedragen, zag het er naar uit dat het onmogelijk zou zijn de zaken in handen te nemen: van de ambtenaren van het ministerie tot aan de typiste pleegde alles sabotage. De kasten waren gesloten. Sleutels waren er niet. Ik wendde me tot Markin, die het geheim van de directe actie kende. Een paar diplomaten werden vierentwintig uur opgesloten en de volgende dag bracht Markin mij de sleutels en nodigde mij uit in het ministerie te komen. Maar ik was in Smolny met het algemene werk van de revolutie bezig. Toen werd Markin tijdelijk, niet officieel, minister van Buitenlandse Zaken. Hij had het mechanisme van het commissariaat op zijn wijze spoedig doorzien, met vaste hand voerde hij een zuivering door onder de weledelgeboren en dieftachtige diplomaten, richtte de kanselarij opnieuw in, confisqueerde voor de daklozen de met diplomatenbagage uit het buitenland binnengesmokkelde waren, nam uit de vuurvaste kluizen van het ministerie de leerzaamste geheime documenten en gaf ze op eigen verantwoording, van eigen aantekeningen voorzien als brochures uit. Markin was geen man met academische graden en schreef niet zonder spelfouten. De aantekeningen bekoorden dikwijls door de eigenaardigheid van vele van zijn gedachten. Over het algemeen echter sloeg hij zijn diplomatieke spijker precies op de kop. Mijnheer von Kühlmann en Czernin plachten in Brest—Litovsk met grote begerigheid naar de gele boekjes van Markin te grijpen.

Toen begon de burgeroorlog. Markin stopte de gaten waaraan het niet ontbrak. Nu vestigde hij ver in het Oosten de dictatuur van het proletariaat. Markin voerde een flottielje aan op de Wolga en dreef de vijand voor zich uit. Hoorde ik dat op een gevaarlijk punt Markin aanwezig was, dan werd het me rustig en warm om het hart. Maar zijn uur sloeg. Op de Kama heeft een vijandelijke kogel Nikolai Georgevitsch Markin achterhaald en de stevige zeemansbenen omgegooid. Ik had het gevoel of een granietzuil voor mijn ogen ineens stortte toen een telegram zijn dood meldde. Op het tafeltje van de kinderen stond zijn foto met matrozenmuts met linten. “Jongens, jongens, Markin is gedood.” Nog zie ik de twee witte gezichten, vertrokken door hevige smart. Met de jongens had de sombere Nikolai op voet van gelijkheid gestaan. Hij had ze ingewijd in zijn plannen, in zijn leven. Aan de negenjarige

Serjoscha had hij onder tranen verteld dat de vrouw, die hij zo lang en innig liefhad, hem verlaten had en dat hij daardoor soms zwaarmoedig en treurig was gestemd. In verschrikt gefluister vertelde Serjoscha snikkend dit geheim aan zijn moeder. En deze zachte vriend, die bij kinderen als zijns gelijke zijn hart uitstortte, was tegelijk een oude zeerot, een revolutionair, een ware held als uit het wonderlijkste sprookje. Was het mogelijk, dat diezelfde Markin, die hun in de kelder van het ministerie had leren schieten met revolver en karabijn, dood was? Twee kleine lichaampjes huiverden 's nachts onder de dekens, toen het zwarte nieuws aankwam. Alleen hun moeder heeft hun ontroostbaar geschrei gehoord.

Het leven draaide rond in een wervelwind van meetings. Ik trof bij Petrograd alle sprekers van de revolutie hees of zonder stem aan. De revolutie van 1905 had mij geleerd zuinig op mijn keel te zijn: daardoor behoefde ik de frontlinie bijna nooit te verlaten. Vergaderingen hadden plaats in fabrieken, schouwburgen, in het circus, op straten en pleinen. Na middernacht keerde ik afgemat huiswaarts, vond in een onrustige sluimer de beste argumenten tegen politieke tegenstanders en tegen zeven uur 's morgens, ook wel vroeger, wekte het gehate, ondragelijke kloppen op de deur mij uit de slaap: ik werd uitgenodigd voor een vergadering te Peterhof, of uit Kroonstad was een motorboot gezonden om mij te halen, enz. elke keer scheen het mij toe dat ik niet meer opgewassen zou zijn tegen deze nieuwe vergadering. Maar een of andere zenuwreserve kwam mij te hulp en ik sprak één à twee uur lang en onder tussen verzamelde zich rondom mij een kring van delegaties uit fabrieken of districten. Zij deelden mee, dat op drie, vijf andere plaatsen duizenden arbeiders wachtten, één, twee, drie uur lang. Hoe geduldig wachtte in die dagen de ontwaakte massa op een nieuw woord!

Een bijzondere rol speelden de vergaderingen in Circus Modern. Ten opzichte daarvan nam niet alleen ik, namen ook de tegenstanders een bijzondere houding aan. De tegenstanders beschouwden het circus als mijn vesting en deden nooit hun best daar op te treden. Als ik echter in de sovjet de verzoeningsgezinde aanviel, riepen zij mij toe: "U is hier niet in Circus Modern!" Dat werd een soort refrein. Meestal sprak ik in het Circus 's avonds of 's nachts. De toehoorders waren arbeiders, soldaten, werkende moeders, de straatjeugd, de meest onderdrukte lagen van de grote stad. Iedere vierkante duim grond was bezet, elk menselijk lichaam samengeperst. Jongens zaten op de ruggen van de vaders. Zuigelingen lagen aan de borst van de moeders. Niemand rookte. De galerijen dreigden elk ogenblik in te storten onder de zware mensenlast. Ik kon het podium slechts bereiken door een smalle gang tussen de lichamen, dikwijls opgetild door de armen van hen die stonden. In de atmosfeer dik van adem en afwachting klonken kreten, het eigenaardige hartstochtelijke gehuil van Circus Modern. Om mij en boven mij waren dicht tegen elkaar gedrukte ellebogen, borsten, hoofden. Ik sprak als het ware uit een warme grot van menselijke lijven. Maakte ik een armbeweging, dan raakte ik iemand, die mij door een vriendelijke beweging te verstaan gaf dat ik mij daaraan niet moest storen, er geen acht op slaan, slechts rustig moest doorgaan. Geen vermoeidheid kon de elektrische spanning van die hartstochtelijke mensenmassa weerstaan. De massa wilde weten, begrijpen, haar weg zoeken. Er waren ogenblikken, waarin de verlangende weetgierigheid van de tot eenheid versmolten massa direct met de lippen te speuren was. Dan weken alle van te voren overwogen argumenten en woorden, ze verdwenen voor de gebiedende druk van het meeleven. Uit de diepte kwamen kant en klaar andere woorden, andere voor de spreker zelf onverwachte, maar voor de massa noodzakelijke argumenten. En dan scheen het de spreker als luisterde hij naar zichzelf, als kon hij zijn gedachten niet bijhouden en vreesde hij door de

klank van zijn eigen woorden gewekt, als een slaapwandelaar van de daklijst te storten. Dat was Circus Modern. Het had zijn eigen aangezicht, vurig, teer, bezeten. De zuigelingen zogen vreedzaam aan de borsten waaraan zich kretten van inspanning of dreiging ontwongen. De massa geleek op een zuigeling, die met uitgedroogde lippen aan de borsten van de revolutie zoog. Maar deze zuigeling werd snel tot man.

Uit het Circus te komen was nog moeilijker dan er in te raken. De massa wilde haar aaneengeslotenheid niet prijs geven. Ze ging niet uiteen. In bijna bewusteloze uitputting dreef men op de handen van de massa over de hoofden naar de uitgang. Vaak herkende ik de gezichten van mijn beide dochtertjes. Ze woonden dichtbij met hun moeder. De oudste was vijftien, de jongste veertien. Ik had nauwelijks tijd hun ontroerde blikken te beantwoorden of een hete, zachte hand te drukken. Reeds had de massa ons gescheiden. Als ik uit de poort kwam, bewoog achter mij het Circus. De nachtelijke stilte werd verbroken door geroep en voetgetrappel. Ergens ging een deur open, nam mij op en werd weer gesloten. Dat waren vrienden, die mij in het paleis van de ballerina Kschessinskaja, dat Nicolaas II voor haar had laten bouwen, naar binnen duwden. Hier zetelde de centrale staf van de bolsjewieken.

Op zijden stoelen zaten grijze uniformen en zware laarzen liepen over de sinds lang niet gewreven parketvloer. Hier kon men wachten tot de menigte uit elkaar was gegaan om dan zijn weg te vervolgen. Terwijl ik naar een meeting ga, door de lege, nachtelijke straten, hoor ik schreden achter mij. Dat was gisteren ook al zo en ik meen eergisteren ook. Met de hand aan de browning keer ik mij plotseling om en ga enige passen terug. “Wat wenst u?” vraag ik streng. Ik zie een jong, gedienschtig gelaat voor me. “Sta me toe, u te beschermen. In het Circus komen ook vijanden.” Dat was de student Posnansky. Sindsdien was hij onafscheidelijk van mij. Al de jaren van de revolutie stond Posnansky tot mijn beschikking voor de meest verschillende, steeds verantwoordelijke opdrachten. Hij zorgde voor de bescherming van mijn persoon, schiep een marssecretariaat, ontdekte vergeten militaire kampen, verschaftte de noodzakelijke boeken, vormde uit niets marseskadrans, streed aan het front en later in de rijen van de oppositie. Nu is hij in de verbanning. Ik hoop dat de toekomst ons weer zal samenbrengen.

Op 3 december bracht ik in Circus Modern verslag uit over de arbeid van de Sovjetregering. Ik zette de betekenis uiteen van het publiceren van de diplomatieke briefwisseling tussen de tsaar en Kerenski. Ik schilderde voor mijn trouwe toehoorders hoe, toen ik in de sovjet verklaarde dat het volk voor de verdragen, die het noch gesloten, noch gelezen, noch gekend had, zijn bloed niet kon vergieten, de verzoeningsgezinden riepen mij toe: “Spreek hier niet zo, het is hier Circus Modern niet!” En ik herhaalde mijn antwoord aan hen: “Ik spreek maar één taal, de taal van de revolutionair. In die taal spreek ik in volksvergaderingen zo zal ik ook met de geallieerden en de Duitsers spreken.” Het krantenbericht zegt hier: “Stormachtige bijval.” Mijn verbinding met het Circus brak eerst in februari af, toen ik naar Moskou verhuisde.

Over de lasteraars

In het begin van mei 1917, toen ik in Petrograd kwam, was de campagne over de ‘gepantserde’ wagon waarin Lenin was aangekomen, in volle gang. De fonkelnieuwe minister-socialisten vormden een bondgenootschap met Lloyd George, die Lenin niet naar Rusland wilde laten vertrekken. Diezelfde heren voerden nu een hetze tegen Lenin, omdat hij door Duitsland was gereisd. De ervaringen op mijn reis vulden de ervaring van Lenin aan, als een bewijs van het tegengestelde. Dat belette niet dat ik een voorwerp van dezelfde lastercampagne werd. De eerste, die de leugens in omloop bracht was Buchanan. In de vorm van een open brief aan de minister van Buitenlandse Zaken – dat was in mei reeds Tereschtschenko, niet meer Miljoekov – publiceerde ik de beschrijving van mijn Atlantische Odyssee. De gevolgtrekking culmineerde in de volgende vraag:

“Vindt u, mijnheer de minister, het in orde dat Engeland vertegenwoordigd is door een persoon, die zich heeft bezoedeld door zo schaamteloze laster en die geen vinger uitsteekt tot zijn eigen eerherstel?”

Er kwam geen antwoord op deze vraag. Dat had ik ook niet verwacht. Voor de gezanten van de geallieerden nam de krant van Miljoekov het op, de beschuldiging voor eigen rekening herhalend. Ik besloot de lasteraars zo plechtig mogelijk aan de kaak te stellen. Het eerste Al-Russische Sovjetcongres kwam bijeen. Op de 5e juni was de zaal tot in de nok gevuld. Ik nam aan het einde van de zitting het woord voor een persoonlijke verklaring. Met deze woorden beschreef de volgende dag de krant van Gorki, die de bolsjewieken vijandig gezind was, mijn slotwoorden evenals de gehele episode:

“Miljoekov beschuldigt er ons van dat wij betaalde agenten zijn van de Duitse regering. Van deze tribune van de revolutionaire democratie ik mij tot de eerlijke Russische pers (Trotski keert zich naar de perstafel) met het verzoek mijn woorden op te nemen: zolang Miljoekov deze beschuldiging niet terugneemt blijft hij gebrandmerkt als: eerloze lasteraar. Deze met nadruk en waardigheid gegeven verklaring van Trotski werd door de gehele zaal als één man toegejuicht. Het gehele congres zonder onderscheid van de partijen applaudisseerde stormachtig gedurende vele minuten.”

Men moet niet vergeten dat het congres voor negentiende uit onze tegenstanders bestond. Maar dit succes had, zoals de daaropvolgende gebeurtenissen bewezen, slechts een voorbijgaand karakter. Het was in zijn soort een paradox van het parlementarisme.

De *Rjetsch* (Rede) trachtte de handschoen op te nemen door de volgende dag de mededeling te plaatsen dat ik van een Duitse patriottische vereniging in New York 10.000 dollars had ontvangen tot bestrijding van de Voorlopige Regering. Dat was tenminste duidelijke taal. Het ging hierom:

Twee dagen voor mijn vertrek naar Europa gaven de Duitse arbeiders, voor wie ik herhaaldelijk referaten had gehouden, samen met de Amerikaanse, Russische, Letse, joodse, Litouwse en Finse vrienden en volgelingen een afscheidsmeeting, waar een inzameling voor de Russische revolutie werd gehouden. De telling wees uit dat er 310 dollars waren. De Duitse arbeiders hadden door middel van hun voorzitter 100 dollar bijgedragen. De mij ter hand gestelde 310 dollar verdeelde ik met toestemming van de organisator van de meeting onder vijf naar Rusland terugkerende emigranten, die geen voldoende middelen hadden voor de reis. Dat was de geschiedenis van de ‘10.000 dollar’. Ik schreef erover in de krant van Gorki *Novaja Schisn* (van 27 juli) en eindigde aldus: “Om voor de volgende gelegenheden een corrigerende

coëfficiënt aan te brengen op de verdichtselen van de heren leugenaars, lasteraars, cadettenkrantenschrijvers en ploerten, beschouw ik het als noodzakelijk, te verklaren dat ik in mijn gehele leven niet alleen geen 10.000 dollar, maar ook niet het tiende deel van dit bedrag ineens tot mijn beschikking heb gehad. Zulk een erkenning zal weliswaar mijn reputatie in de ogen van een auditorium van cadetten radicaler vernietigen dan alle insinuaties van de heer Miljoekov. Ik heb me echter reeds sinds lang geschikt in de gedachte mijn leven te beëindigen zonder enig teken van waardering van de zijde van de liberale bourgeois.”

Daarna verstomde de laster. Ik vatte de ganse campagne samen in de brochure *Aan de lasteraars* en liet die drukken. Een week later ontbranden de Julidagen en ik werd de 23ste juli door de Voorlopige Regering, op de aanklacht in dienst van de Duitse keizer te staan, in de gevangenis gezet. Het onderzoek werd geleid door beproefde juristen van het tsaristisch regime. Ze waren niet gewoon met feiten en argumenten veel omslag te maken. De tijd was er ook te roerig voor. Toen ik kennis nam van de stukken, die op de zaak betrekking hadden, zakte mijn verontwaardiging over de laagheid van deze aanklacht, omdat ik zo hartelijk moest lachen over de hulpeloze domheid die er uit sprak. Bij de instructie op 1 september, liet ik het volgende in het proces-verbaal opnemen:

“Aangezien reeds het eerste mij bekend geworden document (de getuigenis van vaandrig Jermolenko), dat tot nu toe de hoofdrol heeft vervuld in de met behulp van enige ambtenaren van het ministerie van Justitie tegen mijn partij en mij persoonlijk op touw gezette hetze, ongetwijfeld de sporen vertoont een product van bewust maakwerk te zijn, dat niet bedoeld is om de zaak op te helderen, maar juist om haar met opzet duister te maken, aangezien in dit document door de rechter van instructie Alexandrov met opzet die gewichtige kwesties en omstandigheden werden ontweken, welke opheldering onvermijdelijk alle onjuistheden in het getuigenis van de mij onbekenden Jermolenko aan het licht had gebracht; gezien al deze feiten, beschouw ik het als voor mij politiek en moreel vernederend aan de instructie deel te nemen en behoud me met des te meer het recht voor, de waren aard van de beschuldiging bloot te leggen voor de publieke opinie in het land met alle mij ten dienste staande middelen.”

De aanklacht verdronk spoedig in de stroom van de grote gebeurtenissen, die niet slechts de rechters van instructie, maar het gehele oude Rusland met zijn ‘nieuwe’ helden van het slag Kerinsky wegspoelden.

Ik had nooit gedacht, nog eens op dit onderwerp te moeten terugkeren. Maar er is een schrijver, die in 1928 de oude laster weer opnam en waagde te verspreiden. De naam van die schrijver is Kerenski. In het jaar 1928, d.w.z. elf jaar na de revolutionaire gebeurtenissen, die hem onverwachts in de hoogte hieven en hem wettig hebben weggeveegd, verzekert Kerenski dat Lenin en andere bolsjewieken, agenten van de Duitse regering zijn geweest, dat ze in betrekking hebben gestaan tot de Duitse generale staf en haar geheime opdrachten, die ten doel hadden de nederlaag van het Russische leger en de verbrokkeling van de Russische staat, hebben uitgevoerd. Dat alles is op veel bladzijden van het belachelijke boek geschreven, vooral op de blz. 290-310. Ik had mij na de gebeurtenissen van het jaar 1917 de geestelijke en morele groei van Kerenski voldoende duidelijk voorgesteld; maar ik had nooit kunnen denken dat hij na al wat er is gebeurd, nu nog in staat zou deze ‘beschuldiging’ te colporteren. En toch is het een feit. Kerenski schrijft: “Lenins verraad aan Rusland bedreven op het hoogtepunt van de oorlog, is een *vaststaand, onloochenbaar, historisch feit.*” Wie heeft deze ‘vaststaande’ bewijzen geleverd en zijn ze geleverd? Kerenski begint met een wijdlopig verhaal hoe de

Duitse generale staf onder de Russische gevangenen kandidaten voor spionnen zocht en die in het Russische leger binnensmokkelde. Een van deze echte of zogenaamde spionnen (dikwijls kenden ze hun rol zelf niet) zou regelrecht bij Kerenski gekomen zijn om hem de gehele techniek van de Duitse spionage bloot te leggen. “Toch hadden deze onthullingen”, merkt Kerenski droevig op, “geen bijzondere waarde.” Ja, juist! Zelfs uit de voorstelling van zaken van Kerenski blijkt duidelijk dat de een of andere avonturier een poging deed hem bij de neus te nemen. Heeft dit verhaal enige betrekking op Lenin of de bolsjewieken in het algemeen? Volstrekt niet. Waarom vertelt Kerenski het dan? Om zijn berichten op te blazen en zijn verdere onthullingen kracht bij te zetten.

Ja, zegt hij, het eerste geval is niet van betekenis, maar daarentegen was een ons uit andere bron verstrekt gegeven ‘van grote waarde’ en dat gegeven ‘bewees afdoende dat tussen de bolsjewieken en de Duitse staf connecties bestonden’. Men neme er nota van: ‘*beweess afdoende*’. Dan volgt: “Ook de middelen en wegen waardoor deze verbindingen in stand konden blijven, konden worden vastgesteld.” ‘*Konden* worden vastgesteld?’ Dat klinkt dubbelzinnig. *Werden* ze vastgesteld? Dat zullen we spoedig horen. Een beetje geduld. Elf jaar rijpte deze onthulling in de geestelijke diepten van de schepper.

“In april verscheen in het hoofdkwartier bij generaal Alexejev een Oekraïense officier, Jarmolenko.” Wij hebben deze naam al gehoord. Voor ons staat de beslissende figuur van de gehele zaak. Het is niet overbodig op te merken dat Kerenski ook daar niet juist kan zijn, waar hij bij onjuistheid geen belang heeft. De naam van de kleine schurk die hij ten tonele voert, is niet Jarmolenko, maar Jermolenko: althans hij kwam onder die naam voor in de acten van de rechter van instructie van de heer Kerenski. Dus, de vaandrig, Jarmolenko (met opzettelijke vaagheid zegt Kerenski: ‘officier’) kwam in het hoofdkwartier als een onecht Duits agent om de echte Duitse agenten te ontmaskeren. De verklaringen van deze grote patriot, die zelfs door de bolsjewieken zeer vijandig gezinde burgerlijke pers spoedig als een verdacht sujet moest worden gekarakteriseerd, bewezen onaanvechtbaar en afdoende dat Lenin niet een van de grote figuren van de geschiedenis is, maar een huurling van Ludendorff. Op welke wijze echter heeft de vaandrig Jarmolenko — kennis gekregen van dit geheim en welke bewijzen bracht hij bij om Kerenski te overtuigen? Jarmolenko ontving, volgens zijn zeggen, een opdracht van de Duitse staf om in de Oekraïne propaganda te maken voor de separatistische beweging. “Men gaf hem alle (!) nodige inlichtingen”, vertelt Kerenski, “omtrent de wegen en middelen waardoor de verbinding met de Duitse toonaangevende (!) persoonlijkheden in stand was te houden, omtrent de banken (!) waardoor de nodige gelden werden overgemaakt en over de namen van de voornaamste agenten, waaronder zich veel Oekraïense separatisten en Lenin bevonden.” Dat staat alles woordelijk op de bladzijden 295—296 van het grote werk. Nu weten we dus hoe de Duitse generale staf met haar spionnen te werk ging. Was er als kandidaat voor de spionage een kleine halfanalfabeet van een vaandrig, dan haastte de staf zich deze, inplaats van hem te verwijzen naar een officier van de spionnenafdeling, in verbinding te stellen met ‘toonaangevende Duitse persoonlijkheden’, lichtte hem in over het gehele Duitse spionnenstelsel, somde hem de banken op — niet één bank, maar dadelijk alle banken – door wier handen de geheime Duitse fondsen gingen. Men krijgt sterk de indruk dat de Duitse staf uiterst dom heeft gehandeld. Maar deze indruk ontstaat slechts omdat wij hier de Duitse staf niet zien, zoals ze in werkelijkheid was, maar zoals Max en Maurits zich haar voorstellen — twee vaandrigs: de militaire vaandrig Jarmolenko en de politieke vaandrig Kerenski.

Maar misschien heeft Jarmolenko ondanks zijn anonimiteit, zijn onbekendheid en zijn lage rang in het Duitse spionagestelsel, een belangrijke plaats bekleed? Kerenski wil ons in dat geloof brengen. Wij kennen echter niet alleen het boek van Kerenski maar ook zijn bron. Jarmolenko zelf is eenvoudiger dan Kerenski. In zijn verklaringen, die hij geeft op de toon van een kleine domme avonturier, noemt Jarmolenko zijn prijs: de Duitse staf heeft hem 1500 roebel gegeven, de toen zeer in waarde verminderde roebel, tot dekking van alle onkosten, bij het afscheiden van de Oekraïne en de omverwerping van Kerenski, Jarmolenko geeft in zijn getuigenissen — die nu gepubliceerd zijn — openlijk toe dat hij bitter, maar tevergeefs over de Duitse schrielijkheid heeft beklagd. “Waarom zo weinig?” protesteert Jarmolenko. De ‘toonaangevende persoonlijkheden’ echter waren onbarmhartig. Weliswaar verzwijgt Jarmolenko of hij zijn onderhandelingen rechtstreeks met Ludendorff, Hindenburg, de kroonprins of de keizer heeft gevoerd. Jarmolenko verzwijgt hardnekkig de ‘toonaangevende persoonlijkheden’, die hem de 1500 roebel hebben gegeven voor de verbrijzeling van Rusland, reiskosten, sigaretten en een borrel. Wij durven de veronderstelling uiten dat het geld in hoofdzaak voor borrels werd gebruikt en dat de vaandrig, nadat de Duitse ‘fondsen’ in zijn zakken verteerd zijn, zonder zich tot de hem aangewezen banken in Berlijn te wenden, braaf bij de Russische staf verscheen om daar patriottische steun te zoeken.

Wie zijn dan die ‘meerdere Oekraïense separatisten’ die Jarmolenko heeft aangebracht bij Kerenski? Daarvan wordt in het boek van de laatste niets gezegd. Om de erbarmelijke leugen van Jarmolenko meer kracht bij te zetten voegt Kerenski er nog enige leugens aan toe. Zoals uit zijn authentieke verklaringen bekend is, heeft Jarmolenko van de separatisten slechts Skoropis—Joltoechowsky genoemd. Kerenski verzwijgt de naam; had hij hem genoemd, dan had hij moeten toegeven, dat Jarmolenko geen onthullingen had gedaan. De naam Joltoechowsky was voor niemand een geheim. Hij werd in de oorlog tientallen keren door de kranten genoemd. Joltoechowsky heeft zijn betrekking tot de Duitse staf niet verborgen. In de Parijse krant *Nasche Slovo* heb reeds einde 1914 een kleine groep Oekraïense separatisten gebrandmerkt, die zich met de Duitse militaire autoriteiten in verbinding hadden gesteld. Ik heb hen allen, o.a. ook Joltoechowsky, met name genoemd. Wij hebben nu echter gehoord dat men aan Jarmolenko in Berlijn niet alleen ‘meerdere Oekraïense separatisten’, maar ook Lenin heeft genoemd. Dat men hem de separatisten genoemd heeft, is te begrijpen: Jarmolenko ging zelf op separatistische propaganda uit. Maar met welk doel noemde men hem Lenin? Op die vraag antwoordde Kerenski niet. En dat is geen toeval. Jarmolenko heeft in zijn verwarde verklaringen zonder slot en zin de naam Lenin gevlochten. De inspirator van Kerenski verhaalt hoe men hem als Duitse spion met ‘patriottische’ doeleinden heeft aangeworven; dat hij verhoging van zijn ‘geheime fonds’ (1500 oorlogsroebels) heeft verlangd dat men hem zijn toekomstige plichten: spionage, het opblazen van bruggen, enz. heeft uitgelegd. Zonder enig verband met deze hele geschiedenis heeft men hem, volgens zijn zeggen, meegedeeld (wie?) dat hij in Rusland ‘niet alleen’ zou werken, dat ‘in dezelfde (!) richting in Rusland Lenin en zijn geestverwanten werkten’. Dat is de woordelijke tekst van zijn getuigenis. Hieruit blijkt dus dat men een kleine spion, die bestemd was voor het opblazen van bruggen, zonder enige praktische noodzaak een geheim als de connectie van Lenin met Ludendorff meedeelde. . . Aan het slot van zijn verklaringen weer zonder enig verband met zijn hele verhaal, klaarblijkelijk een onbeholpen dictaat, voegt Jarmolenko er plotseling aan toe: “er werd mij meegedeeld (door wie?) dat Lenin in Berlijn had deelgenomen aan conferenties (met vertegenwoordigers van de staf) en bij Skoropis-Joltoechowsky had gelogeed, *waarvan ik me dan zelf overtuigde*’. Punt. Hoe hij zich daarvan overtuigde, geen woord erover. Met

betrekking tot deze enige feitelijke aanwijzing van Jarmolenko heeft de rechter van instructie Alexandrow geen nieuwsgierigheid getoond. Hij heeft niet de eenvoudigste vraag gedaan, *hoe* de vaandrig zich ervan overtuigde dat Lenin gedurende de oorlog in Berlijn was en bij Skoropis-Joltoechowsky logeerde. Of misschien heeft Alexandrow die vraag gedaan (het is onmogelijk, dat hij ze niet gedaan heeft), maar heeft als antwoord een onverstaanbaar gebrom gehoord en toen besloten deze episode niet in het procesverbaal op te nemen? Zeer waarschijnlijk! Hebben wij ten overstaan van dit gehele maakwerk niet het recht te vragen: welke domkop gelooft dat? Nu blijkt dat er ‘staatslieden’ zijn, die het laten voorkomen als geloofden ze dat en die hun lezers uitnodigen het ook te geloven.

“Is dat alles?” Ja, de militaire vaandrig weet niet meer. De politieke vaandrig daarentegen heeft nog hypothesen en vermoedens. Laten we hem volgen.

“De Voorlopige Regering”, zegt Kerenski, “stond dus voor de moeilijke taak, de door Jarmolenko aangegeven sporen na te gaan, de agenten die tussen Lenin en Ludendorff heen en weer gingen, op de hielen te zitten en ze met verpletterend bewijsmateriaal op heterdaad te betrappen.”

Deze mooie zin is uit twee draden gevlochten: leugen en lafheid. Hier wordt voor de eerste maal Ludendorff in de zaak betrokken. Bij Jarmolenko treft men geen enkele Duitse naam aan: het hoofd van de vaandrig was te klein van omvang. Over agenten, die tussen Lenin en Ludendorff heen en weer gingen, spreekt Kerenski opzettelijk dubbelzinnig. Aan de ene kant zou men er uit opmaken dat het ging om bepaalde, reeds bekende agenten, die nog slechts op heterdaad moesten worden betrapt. Aan de andere kant maakt het de indruk alsof in het hoofd van Kerenski slechts de platonische gedachte van agenten bestond. Wanneer hij de bedoeling had hen ‘op de hielen te zitten’, dan gaat het intussen om onbekende, anonieme, bovenzinnelijke hielen. Door zijn handigheid met woorden toont de lasteraar zijn eigen Achilleshiel, of minder klassiek gezegd: zijn ezelshoef.

Het onderzoek van de zaak werd volgens Kerenski zo geheim gevoerd, dat er slechts vier ministers van op de hoogte waren. Zelfs de ongelukkige minister van Justitie, Perewerew, was er niet in gekend. Wat een staatsmanswijsheid! Terwijl de Duitse staf de eerste de besten niet slechts de namen noemt van haar vertrouwde banken, maar ook haar connecties met de leiders van de grootste revolutionaire partij, handelt Kerenski juist tegengesteld: behalve zichzelf vindt hij nog slechts drie ministers, die voldoende gestaald zijn, om de hielen van de agenten van Ludendorff niet los te laten.

“De zaak was zeer moeilijk, ingewikkeld en langdradig” klaagt Kerenski. Dit keer geloven wij hem graag. Maar de patriotische krachtsinspanning werd met succes bekroond. Kerenski zegt het ook: “Het resultaat was voor Lenin volkomen vernietigend. Lenins verbindingen met Duitsland werden onbetwistbaar vastgesteld.” Men prentte zich het goed in: ‘onbetwistbaar vastgesteld’. Hoe en door wie? Op dit punt voert Kerenski in zijn criminele roman twee vrij bekende Poolse revolutionairen in: Ganetzky en Koslovsky en een zekere mevrouw Soemenson, van wie niemand heeft gehoord en wier bestaan door niets bewezen is. Deze drie waren zogenaamd de verbindingsagenten. Om welke reden voert Kerenski de intussen overleden Koslovsky en de nog in leven zijnde Ganetzky ten tonele als bemiddelaars tussen Ludendorff en Lenin? Onbekend. Jarmolenko had die mensen niet genoemd. Ze verschijnen op de bladzijden van het boek van Kerenski, zoals zij destijds in de Julidagen van 1917 onverwacht in de kolommen van de kranten verschenen, als goden uit een machine, waarbij de tsaristische contraspionage klaarblijkelijk de rol van machine speelde. Kerenski vertelt het volgende: “De bolsjewistische, Duitse agent uit Stockholm, die documenten bij zich

had waaruit de verbinding van Lenin met het Duitse commando onloochenbaar bleek, zou aan de Russisch-Zweedse grens gevangen worden genomen. De documenten waren ons nauwkeurig bekend.” Deze agent was Ganetzky. We zien dat de vier ministers, waarvan de ministerpresident natuurlijk de verstandigste was, zich niet tevergeefs moeite hebben gegeven: de bolsjewistische agent bracht uit Stockholm documenten mee, die bewezen dat Lenin een agent van Ludendorff was. Waarom deelt Kerenski zijn geheim van de documenten niet mee? Waarom geeft hij geen kort resumé van de inhoud? Waarom zegt hij niet, al is het maar door een bedekte toespeling, hoe hij op de hoogte is gekomen van de inhoud van deze documenten? Waarom verklaart hij niet met welk doel de bolsjewistische agent eigenlijk de documenten bij zich had, die het bewijs bevatten dat de bolsjewieken Duitse agenten waren? Van dat alles spreekt Kerenski met geen woord. Ten tweede male vragen wij: welke domkop zal hem geloven?

Het blijkt dat de Stockholmse agent volstrekt niet gevangen genomen is. De belangrijke documenten, die in 1917 ‘nauwkeurig bekend’ waren aan Kerenski, maar in 1928 zijn lezers onbekend blijven, zijn niet achterhaald. De agent van de bolsjewieken reisde af, maar hij bereikte de Zweedse grens niet. Waarom? Omdat de minister van Justitie Perewerew, niet in staat iemand op de hielen te zitten, het grote geheim van vaandrig Jarmolenko te vroeg aan de kranten heeft overgebrieft. En het geluk lag zo binnen het bereik. . .

“De twee maanden werk van de Voorlopige Regering (in hoofdzaak volbracht door Tereschtschenko) inzake de opheldering van de bolsjewistische intriges, eindigde in een mislukking.” Zo lezen we bij Kerenski: ‘eindigden in een mislukking’. Een bladzij te voren staat: ‘De uitkomst was stellig voor Lenin eenvoudig vernietigend, de verbinding met Ludendorff was ‘onbetwistbaar vastgesteld’ en een bladzij verder lezen wij: ‘het werk van twee maanden eindigde met een *mislukking*’. . . Gelijkt dit alles niet op een grappige klucht?

Maar we zijn er nog niet. De leugenachtigheid en lafheid van Kerenski komt nog veel helderder aan het licht waar het mij betreft. Aan het slot van zijn lijst van Duitse agenten, die op zijn bevel moesten worden gevangen genomen, merkt Kerenski bescheiden op: “Enige dagen later werden ook Trotski en Loenatsjarski gearresteerd. Dat is de enige keer dat Kerenski mij indeelt in het stelsel van de Duitse spionage. Hij doet het mat, zonder welbespraaktheid en zonder zijn erewoord te verpanden. Daarvoor bestaan redenen genoeg. Kerenski kan mij er niet geheel buiten laten, want in elk geval heeft zijn regering mij gevangen gezet en tegen mij dezelfde aanklacht ingediend als tegen Lenin. Maar hij kan zich omtrent de bewijzen tegen mij onmogelijk breedvoerig uitlaten, omdat zijn regering juist waar het mij betreft haar bovengenoemde ezelshoef duidelijk heeft laten zien. Het enige bewijs, dat door de rechter van instructie Alexandrow, tegen mij werd aangevoerd was, dat ik met Lenin door Duitsland had gereisd in de gepantserde wagon. De oude kettinghond van de tsaristische justitie vermoedde niet, dat niet ik met Lenin door Duitsland had gereisd in de gepantserde wagon, maar Martov, de leider van de mensjewieken. Ik was een maand na Lenin uit New York gekomen, over het Canadese concentratiekamp en over Scandinavië. De beschuldiging tegen de bolsjewieken werd door zulke stumperige en lage vervalsers ingebracht, dat deze heren het niet eens nodig oordeelden bij de kranten te informeren wanneer en langs welke weg Trotski in Rusland was teruggekomen. Ik overtuigde toentertijd de rechter van instructie ter plaatse van zijn fout. Ik smeed hem zijn verachtelijke documenten naar het hoofd, draaide hem de rug toe en weigerde verder met hem te spreken. Ik wendde me ogenblikkelijk met een protest tot de Voorlopige Regering. De schuld van Kerenski, zijn misdadig opzet tegen de lezer treedt op dit punt bijzonder duidelijk naar voren. Kerenski weet

hoe schandelijk zijn justitie fiasco heeft gemaakt met haar aanklacht tegen mij. Mij terloops betrekking in het stelsel van de Duitse spionage, vermeldt hij daarom met geen enkel woord hoe hij en zijn drie ministers mij in Duitsland op de hielen zaten terwijl ik in het Canadese concentratiekamp was.

“Indien Lenin niet had kunnen steunen op de reserve van de gehele materiële en technische macht van de Duitse propagandamachine en van de Duitse spionagedienst, dan was de verwoesting van Rusland hem nooit gelukt.” Kerenski zou gaarne willen geloven dat het oude regime (hijzelf inbegrepen) niet door het revolutionaire volk werd omvergestoten, maar door de Duitse spionnen. Hoe vertroostend is een geschiedenisbeschouwing waarin het bestaan van een groot rijk een speelbal is in de handen van de spionnendienst van zijn nabuur. Als echter de militaire en technische macht van Duitsland in de loop van enige maanden de democratie van Kerenski omver kon werpen en het bolsjewisme kunstmatig opbouwen, waarom kon dan het materiële en technische apparaat van alle Ententelanden in de loop van twaalf jaren het kunstmatig ontstane bolsjewisme niet omverwerpen? Maar wij zullen ons niet op dat terrein van de geschiedbeschouwing begeven. Laten we bij de feiten blijven. Waarin heeft de technische en financiële hulp van Duitsland zich geopenbaard? Kerenski zegt er geen woord over.

Kerenski beroept zich weliswaar op de gedenkschriften van Ludendorff. Maar uit die gedenkschriften blijkt zonneklaar slechts één ding: Ludendorff hoopte dat de revolutie in Rusland het tsaristische leger zou demoraliseren — eerst de Februarirevolutie, dan de Oktoberrevolutie. Om dat plan van Ludendorff bloot te leggen, had men deze gedenkschriften niet nodig. Het feit was voldoende dat een groep Russische revolutionairen doorgang werd gegeven door Duitsland. Dat was van Ludendorff een avontuur, dat voortkwam uit de moeilijke militaire positie van Duitsland. Lenin maakte gebruik van de berekening van Ludendorff en maakte daarbij zijn eigen berekening. Ludendorff zei tot zichzelf: Lenin zal die patriotten ten val brengen, dan zal ik komen en Lenin en zijn vrienden worgen. Lenin zei tot zichzelf: ik zal in Ludendorff's spoorwagen door Duitsland reizen en zal hem voor die dienst op mijn manier betalen.

Dat twee tegenovergestelde historische plannen elkaar in één punt kruisten en dat dat punt de gepantserde wagon was, om daarvoor het bewijs te leveren, heeft men de criminele capaciteiten van Kerenski niet nodig. Dat is een historisch feit. Daarna heeft de geschiedenis tijd gehad beide rekeningen na te zien. Op 7 november 1917 hebben de bolsjewieken de macht veroverd. Precies een jaar later hebben de revolutionaire massa's van Duitsland onder de machtige invloed van de Russische revolutie Ludendorff en zijn handlangers ten val gebracht. En tien jaar later tracht de door de geschiedenis gekwetste, democratische Narcissus een dom lasterpraatje weer op te frissen, laster niet tegen Lenin, maar tegen een groot volk en zijn revolutie.

Van juli tot oktober

De 4e juni las de bolsjewistische fractie op het sovjetcongres de door mij ingediende verklaring voor naar aanleiding van de aanval aan het front, die door Kerenski werd voorbereid. Wij wezen erop dat de aanval een avontuur was, dat het bestaan van het leger bedreigde. De Voorlopige Regering echter bracht zichzelf in een roes door hol gepraat. De door de revolutie geheel uit het evenwicht gebrachte soldatenmassa, werd door de minister beschouwd als een brok klei waaruit men alles kon maken wat men wilde. Kerenski reisde naar het front, bezwoer, dreigde, viel op de knieën, kuste de aarde, kortom: stelde zich aan als een clown, zonder de soldaten ook maar op één van de vragen, die hen bezighielden, antwoord te geven. Hij stelde zich tevreden met enig goedkoop effect en steunend op de goedkeuring van het sovjetcongres, gaf hij bevel tot de aanval. Toen het fiasco, dat de bolsjewieken voorspeld hadden, volgde, klaagde men de bolsjewieken aan. De hetze bereikte een hoogtepunt. De reactie, gedekt door de cadettenpartij, drong van alle kanten op ons aan en eiste onze hoofden.

Het vertrouwen in de Voorlopige Regering was bij de massa volkomen ondermijnd. Petrograd bleek ook in de tweede periode van de revolutie de voorhoede te zijn die aan de spits stond. In de Julidagen kwam het tot een openlijke botsing van deze voorhoede met de Kerenski-regering. Dat was nog geen opstand, dat was een patrouillegevecht als voorspel. Maar daarbij kwam reeds aan het licht dat achter Kerenski geen democratisch leger stond, dat de krachten waarop hij steunde in zijn strijd tegen ons slechts contrarevolutionaire krachten waren.

Het naar voren treden van het machinegeweerregiment en zijn oproep aan de andere troepenafdelingen en de fabrieken vernam ik op 3 juli in het gebouw van het Taurische paleis, gedurende de zitting. Het nieuws verraste mij. De demonstratie was in het bewustzijn van eigen macht, door anoniem initiatief, van onder op ontstaan. De volgende dag ontplooiden ze zich nog breder, nu reeds met deelname van onze partij. Het Taurische paleis was vol mensen. Er werd slechts één leuze aangeheven: 'Alle macht aan de sovjet!' Voor het paleis nam een verdachte, zich enigszins afzijdig houdende menigte, de minister van Landbouw, Tschernov, gevangen en zette hem in een automobiel. De massa bekommerde zich niet om het lot van de minister, in elk geval was zij hem niet sympathiek gezind. Het nieuws van de gevangenneming van Tschernov en zijn bedreigde situatie drong door in het paleis. De sociaalrevolutionairen besloten hun leider door pantserwagens te redden, het afnemen van hun populariteit maakte hen zenuwachtig, ze wilden de sterke arm laten zien. Ik besloot een poging te doen om samen met Tschernov in de auto weg te rijden en hem dan te bevrijden. Maar de bolsjewiek Raskolnikov, luitenant van de Baltische vloot, die de matrozen van Kroonstad naar de demonstratie had gebracht, stond er sterk op Tschernov dadelijk te bevrijden, omdat men anders zou beweren dat de matrozen van Kroonstad hem gevangen hadden genomen. Ik besloot een poging te wagen Raskolnikov tegemoet te komen. Ik geef hemzelf het woord: "Het is moeilijk te zeggen hoe lang de dolle opwindings van de massa nog zou hebben geduurd", schrijft de expansieve luitenant in zijn herinneringen, "als niet pg. Trotski te hulp was gesnel. Hij was met een koene sprong op het voorste deel van de auto en met een brede krachtige armzwaai van een die het wachten verveelt, verzoekt hij stilte. Alles verstomde, het werd doodstil. Met een luide heldere stem, die klonk als een klok. . . hield Lev Davidovitsch een korte toespraak, die eindigde met deze zin: 'Wie er voor is geweld aan te wenden tegen

Tschernov, steke de hand op'. Niemand sprak", gaat Raskolnikov verder, "niemand bracht een woord uit. 'Burger Tschernov u is vrij', verklaarde Trotski plechtig en zich omdraaiend naar de minister van Landbouw, nodigde hij hem met een handbeweging uit de auto te verlaten. Tschernov was meer dood dan levend. Ik hielp hem uitstappen. Met een afgematte, gepijnigde uitdrukking op het gezicht en onzekere wankele schreden, liep hij de treden op en verdween in het paleis. Tevreden over zijn overwinning verwijderde Lev Davidovitsch zich tegelijkertijd."

Neemt de overvloedige pathos weg, dan is het toneel naar waarheid beschreven. Maar de vijandige pers heeft niet geschroomd te beweren dat ik Tschernov gevangen had genomen om op eigen hand recht over hem te spreken. Tschernov zelf zweeg beschaamd, het paste niet voor een 'volks' minister te erkennen, dat hij het behoud van zijn hoofd niet dankte aan zijn eigen populariteit, maar aan de voorspraak van een bolsjewiek.

De ene deputatie na de andere eiste in naam van de demonstranten dat het Executief Comité de macht zou overnemen. Tscheidse, Zeretelly, Dan, Goz, troonden als afgodsbeelden in het presidium. Ze gaven de deputaties geen antwoord, staarden voor zich uit of keken elkaar onrustig en geheimzinnig aan. De bolsjewieken namen het woord om de arbeiders- en soldatendelegaties te steunen. De leden van het presidium zwegen. Ze wachtten. Waarop? . . . Zo verliepen uren. Diep in de nacht vulden de gewelven van het paleis zich met triomfgeschal, uit koperen blaasinstrumenten. Het presidium was, als door een elektrische schok geraakt, opgestaan. Iemand deed de plechtige mededeling dat het Wolijnse regiment van het front was gekomen en zich ter beschikking had gesteld van het centrale Executief Comité. Nu bleek dat de 'democratie' in het reusachtige garnizoen van Petrograd geen enkele betrouwbare afdeling bezat. Men had moeten wachten tot er gewapende macht van het front kwam. Nu veranderde plotseling de gehele situatie. De delegaties werden weggejaagd, de bolsjewieken kregen het woord niet meer. De leiders van de democratie besloten zich op ons te wreken voor de angst die de massa hen had aangejaagd. Van de tribune van het Executief Comité werd gesproken over een gewapende opstand, die onderdrukt was door de aan de revolutie trouw gebleven troepen. De bolsjewieken werden voor een contrarevolutionaire partij uitgemaakt. En dat tengevolge van de aankomst van het ene Wolijnse regiment. Drie en een halve maand later heeft dit regiment als één man deelgenomen aan de omverwerping van de Kerenski-regering.

In de morgen van de 5e juni ontmoette ik Lenin. De aanval der massa's was reeds afgeslagen. "Nu zullen ze ons een voor een neerschieten", zei Lenin, "dit is daartoe voor hen het geschiktste ogenblik." Maar Lenin overschatte de tegenstander — niet zijn woede, maar zijn vastbeslotenheid en bekwaamheid tot handelen. Ze hebben ons niet neergeschoten, al waren ze er na aan toe. In de straten ranselde en doodde men bolsjewiki, de jonkers plunderden het paleis, Kschessinskaja en de drukkerij van de *Pravda*. De straat voor de drukkerij was met manuscripten bezaaid. O.a. is daar mijn polemisch geschrift *Aan de lasteraars* verloren gegaan. De schermutselingen van patrouilles, die als voorspel hadden gediend, veranderden in een veldslag van ene zijde.

De tegenstander bleef overwinnaar, zonder moeite, want wij namen aan de strijd geen deel. De partij echter moest zwaar boeten. Lenin en Zinojev verborgen zich. Er werden talrijke arrestaties gedaan, die met mishandelingen gepaard gingen. Kozakken en jonkers namen de gearresteerden hun geld af, met de bewering dat het 'Duits' geld was? Veel meelopers en halve vrienden keerden zich van ons af. In het Taurische paleis werden wij tot contrarevolutionairen uitgeroepen, eigenlijk vogelvrij verklaard.

Aan de kop van de partij was niet alles zoals het behoorde. Lenin was er niet. De vleugel van Kamennev verhief het hoofd. Velen, o.a. Stalin, zaten stil met de handen in de

schoot en wachten de gebeurtenissen af, om de volgende dag hun wijsheid ten beste te geven. De bolsjewistische fractie van het centrale Executief Comité voelde zich vereenzaamd in het gebouw van het Taurische paleis. Ze zond mij een afgevaardigde met het verzoek een referaat te houden over de huidige situatie, — ik was toen nog steeds geen lid van de partij. De officiële daad was uitgesteld tot het aanstaande partijcongres. Natuurlijk stemde ik daar gaarne in toe. Uit mijn bespreking met de bolsjewistische fractie ontstonden morele banden, zoals slechts ontstaan onder zware aanvallen van de vijand. Ik zei, dat ons na deze crisis een snelle vooruitgang wachtte, dat de massa onze trouw bewezen ziende door de daad, zich daarna te vaster bij ons zou aansluiten: dat men in deze dagen elke revolutionair scherp op de proef moest stellen, want in zulke ogenblikken werden de mensen op een zuivere weegschaal gelegd. Nog heden herinner ik mij met genoegen hoe warm en dankbaar de fractie mij begeleidde. “Lenin is er niet”, zei Moeralov, “van de anderen verliest alleen Trotski het hoofd niet.” Zou ik deze gedenkschriften onder andere omstandigheden opstellen — ik zou ze weliswaar onder andere omstandigheden nauwelijks schrijven — dan zou ik veel van dat wat ik op deze bladzijden vertel, waarschijnlijk niet mededelen. Ik kan nu echter die breedopgezette vervalsing van het verleden, die de voornaamste zorg van de epigonen vormt, nog niet laten rusten. Mijn vrienden zijn in de gevangnissen of in de verbanning. Ik ben gedwongen dingen over me zelf te zeggen, waarover ik in andere omstandigheden zou zwijgen. Het gaat voor mij niet slechts om historische waarheid, maar ook om de politieke strijd, die voortschrijdt . . .

Van die tijd dateert mijn, in de oorlog en de politiek, onverbreekelijke vriendschap met Moeralov. Over deze man moet ik hier althans enige woorden zeggen. Moeralov is een oude bolsjewiek, die in de revolutie van 1905 gestreden heeft in Moskou. In Serpuchowo bij Moskou raakte Moeralov in 1906 in een pogrom van de Zwarte Honderd, dat zoals gewoonlijk, zich afspeelde onder bescherming van de politie. Moeralov is een heerlijke reus, wiens onbevreesdheid geëvenaard wordt door zijn grote goedheid. Samen met enige andere linksen werd hij ingesloten door een kring van vijanden, die het gebouw van het semstwobestuur omsingelde. Moeralov trad met een revolver in de hand uit het gebouw en ging bedaard op de massa af. Die week terug. Maar een vechtlustige troep van de Zwarte Honderd versperde hem de weg. De aapjeskoetsiers begonnen te joelen. “Gaat uit de weg!” beval de reus met opgeheven revolver, zonder te blijven staan. Men vloog op hem af. Hij doodde er een en wondde een tweede. De massa week achteruit. Zonder zijn stappen te verhaasten, scheidde Moeralov de massa als een ijsbreker en ging in de richting van Moskou te voet verder.

Zijn proces duurde meer dan twee jaar en eindigde, ondanks de verwoede reactie, met vrijspraak. Landhuishoudkundige van zijn vak, soldaat bij een automobielcompagnie in de imperialistische oorlog, leider van de Oktoberstrijd in Moskou, werd Moeralov opperbevelhebber van het militaire district Moskou na de overwinning. Hij was de onbevreesde maarschalk van de revolutionaire oorlog, altijd onwrikbaar, eenvoudig, zonder pose. In de veldtochten leverde hij onvermoeid propaganda met de daad: hij gaf raad in landbouwzaken, maaide het graan, genas onder het werk door mensen en vee. In de moeilijkste situaties ging er rust, zakelijkheid en warmte van hem uit. Na het einde van de oorlog deden wij beiden ons best onze vrije uren gemeenschappelijk door te brengen.

We waren ook verbonden door de hartstocht voor de jacht. Wij hebben samen noord en zuid doorkruist, nu eens op beren en wolven, dan op fazanten en ganzen jagend. Nu jaagt Moeralov in Siberië als verbannen lid van de oppositie. . .

Ook in de Julidagen van 1917 verloor hij zijn kalmte niet en was velen tot steun. En ieder van ons had toen veel zelfbeheersing nodig om in de gangen en zalen van het Taurische paleis niet met opgetrokken schouders en gebogen hoofd spitsroeden te lopen tussen de blikken vol haat, het woedende gefluister, het demonstratief aanstoten ('kijk, kijk') en het openlijk tandengeknars. Er is niets zo razend als een grootsprekende, opgeblazen 'revolutionaire' filister, als hij merkt dat de revolutie, die hem plotseling omhoog heeft gevoerd, zijn korte heerlijkheid begint te bedreigen. De weg naar de kantine van het Executief Comité was een Golgotha in het klein.

In de kantine deelde men thee rond en sneden roggebrood met kaas of grove rode kaviaar: dat was er in Smolny in overvloed en later in het Kremlin ook. Als middageten gaf men koolsoep en een stukje vlees.

Buffethouder was de soldaat Grafow. Toen de hetze tegen ons het hoogtepunt had bereikt en Lenin, die men voor Duits spion uitmaakte, zich in een tent verborgen hield, merkte ik dat Grafow een glas hete thee en de best belegde boterham voor me uitzocht; terwijl hij het mij gaf, keek hij me niet aan. Het was duidelijk: Grafow sympathiseerde met de bolsjewiki en wilde dat voor zijn superieuren verbergen. Ik lette nu eens goed op. Grafow was de enige niet. Het gehele lagere personeel van Smolny, de oppassers, koeriers, schildwachten, waren duidelijk op hand van de bolsjewieken. Toen zei ik tot mezelf, onze zaak is voor de helft gewonnen. Maar voorlopig slechts voor de helft.

De pers voerde tegen de bolsjewieken een campagne, die in boosaardigheid en eerloosheid haar gelijke niet had en die slechts enige jaren later overtroffen werd door de campagne van Stalin tegen de oppositie. Loenatsarsky legde in juli enige dubbelzinnige verklaringen af, die door de pers met recht als een zich afscheiden van de bolsjewieken werden beschouwd. Sommige kranten dichtten ook mij zulke verklaringen toe. Op 10 juli wendde ik mij tot de Voorlopige Regering met een schrijven waaruit mijn algehele solidariteit met Lenin bleek en dat eindigde met de woorden: "U kunt geen reden hebben mij uit te sluiten van de toepassing van het decreet uit hoofde waarvan Lenin, Zinoviev, Kamenev, blootstaan aan een arrestatie. . . Er kan voor u geen reden zijn er aan te twijfelen dat ik een even onverzoenlijke tegenstander ben van de gehele politiek van de Voorlopige Regering als de genoemde partijgenoten." De heren ministers trokken de nodige conclusies uit deze brief: zij arresteerden mij als Duits agent.

In mei, toen Zeretelly een hetze op touw zette tegen de matrozen, en de tirailleurs van de machinegeweren ontwapende, voorspelde ik hem dat misschien de dag niet ver meer zal zijn, waarop hij bij de matrozen hulp zou zoeken tegen de generaal, die de strik zou inzepen voor de revolutie. In augustus was die generaal er in de persoon van Kornilov. Zeretelly wendde zich om hulp tot de matrozen van Kroonstad. Ze weigerden niet. De kruiser *Aurora* voer de wateren van de Newa op. Dat mijn profetie zo spoedig bewaarheid werd, moest ik al vanuit 'Kresty' zien. De matrozen van de *Aurora* zonden mij een delegatie in de gevangenis op het bezoek om raad te vragen: moet het Winterpaleis beschermd of aangevallen en genomen worden? Ik gaf hun de raad eerst met Kerenski te breken als ze met Kornilov klaar waren. "Het onze zal ons niet ontgaan." "Zal het niet. . . ?" "Het zal niet!"

In de gevangenis bezocht mijn vrouw mij met de jongens. Ze bezaten in die tijd al een eigen politieke ervaring. Ze brachten de zomermaanden buiten door bij de familie van een bekend overste, W. Er waren daar dikwijls veel gasten, meestal officieren, die onder het genot van een glaasje op de bolsjewieken scholden. In de Julidagen bereikte het geschimp een hoogtepunt. Enige van deze officieren reisden spoedig daarna af naar het Zuiden, waar zich

het latere Witte Leger verzamelde. De een of andere jonge patriot noemde aan tafel Lenin en Trotski Duitse spionnen. Mijn oudste jongen ging hem met een stoel te lijf, de jongste kwam met een tafelmes te hulp. De volwassenen scheidten de vechtende. De jongens sloten zich op in hun kamer en schreiden bitter. Ze wilden te voet naar Petrograd lopen om te vernemen wat men daar met de bolsjewieken uitvoerde. Gelukkig kwam hun moeder, stelde hen gerust en nam ze mee. Maar ook in de stad stond het er niet mooi voor. De kranten gingen te keer tegen de bolsjewieken. Vader zat in de gevangenis. De revolutie had hun verwachtingen volkomen teleurgesteld. Dat belette de jongens niet verrukt toe te kijken, toen hun moeder mij in de kamer voor bezoek door het hek een zakmes toestak. Ik troostte ze op de oude manier, nl. dat de echte revolutie nog moest komen.

Mijn dochters namen reeds ernstiger deel aan het politieke leven. Ze bezochten de meetings in Circus Modern, namen deel aan demonstraties. In de Julidagen raakten ze in een oploop, werden omvergelopen, de een verloor haar bril, beiden de hoed en beiden vreesden de vader te verliezen, die nauwelijks aan hun horizon was verschenen. In de dagen van de Kornilovse aanval op de hoofdstad hing het gevangenisregime aan een dunne draad. Het was allen duidelijk dat Kornilov, mocht hij de stad binnendringen, allereerst de door Kerenski gevangen gezette bolsjewiki zou ombrengen. Het centrale Executief Comité vreesde bovendien een overval op de gevangenis van de zijde van de witgardistische elementen in de hoofdstad. Ter bescherming van de ‘Kresty’ was het militaire commando reeds versterkt. De soldaten, die het vormden, waren natuurlijk niet ‘democratisch’ maar bolsjewistisch en waren elk ogenblik bereid ons te bevrijden. Maar zulk een daad ware het signaal geweest voor de ogenblikkelijke opstand en daarvoor had het uur nog niet geslagen. Intussen begon de regering ons zelf in vrijheid te stellen — en wel om dezelfde reden waarom ze de bolsjewistische matrozen ter bescherming van het Winterpaleis had te hulp geroepen. Direct uit de ‘Kresty’ begaf ik mij naar het eerst onlangs opgerichte Comité ter verdediging van de revolutie, waar ik aan één tafel zat met dezelfde heren die mij als Hohenzollernse agent in de gevangenis hadden gestopt en nog geen tijd gevonden hun beschuldigingen terug te nemen. De sociaalrevolutionairen en de mensjewieken riepen, dat moet ik eerlijk bekennen, alleen al door hun uiterlijk, de wens in iemand wakker dat Kornilov ze bij de kraag zou pakken en ze door de lucht heen en weer zou slingeren. Deze wens echter was niet alleen niet braaf, maar ook niet politiek. De bolsjewieken deden mee aan de verdediging en waren overal vooraan. De ervaring met de Kornilovse opstand vulde de ervaring van de Julidagen aan. Weer bleek dat Kerenski en Co. geen eigen zelfstandige krachten achter zich hadden. Het leger dat tegen Kornilov op de been kwam, was het toekomstige leger van de Oktoberomwenteling. Wij benutten het gevaar om nu de arbeiders te wapenen, die Zeretelly te voren ijverig ontwapend had.

De stad verstomde in deze dagen. Men verwachtte Kornilov, sommigen met hoop, anderen met schrik. De jongens hoorden: “morgen kan hij komen.” ‘s Morgens vroeg stonden ze ongekleed met grote ogen door de ramen te kijken: is hij gekomen? Is hij niet gekomen? Maar Kornilov is niet gekomen. De revolutionaire opstand van de massa was zo sterk, dat de Kornilovse rebellie eenvoudig wegsmolt, vervluchtigde. Maar niet spoorloos: ze kwam geheel de bolsjewiki ten goede.

“De wraak laat niet op zich wachten”, schreef ik in de Kornilovdagen. “Geheetz, vervolgd, belasterd, is onze partij nog nooit zo snel gegroeid als in de laatste tijd. En dit proces zal spoedig van de hoofdstad overslaan naar de provincie; van de steden naar de dorpen en het leger. . . Zonder een ogenblik op te houden een klassenorganisatie van het proletariaat te zijn,

heeft onze partij zich in het vuur van de onderdrukkingsmaatregelen omgezet in de ware leidster van alle onderdrukte, onderworpen, bedrogen en vervolgte massa's. . . ”

Wij konden nauwelijks rekening houden met de aanwas van leden. Het aantal bolsjewieken in de sovjet van Petrograd steeg van dag tot dag. We waren reeds op de helft. Maar in het presidium zat nog steeds geen enkele bolsjewiek. De kwestie van een nieuwe verkiezing van het presidium kwam aan de orde. Wij stelden aan mensjewieken en sociaalrevolutionairen een coalitie-presidium voor. Zoals wij later hoorden, beviel dat Lenin niet, omdat hij vreesde dat daar een verzoenende tendens in lag. Maar het kwam niet tot een compromis. Ondanks de zo-even gevoerde strijd tegen Kornilov, wees Zeretelly een coalitie-presidium af. Dat hadden we juist nodig. Er zou dus volgens lijsten gestemd worden. Ik stelde de vraag: Komt Kerenski op de lijst van onze tegenstanders of niet? Officieel behoorde hij tot het presidium, maar hij kwam nooit in de sovjet en demonstreerde op elke wijze zijn verachting ervoor. De vraag verraste het presidium. Kerenski was bemind noch geacht. Toch kon moeilijk zijn eigen ministerpresident desavoueren. De leden van het presidium fluisterden een ogenblik met elkaar en gaven toen antwoord: “Natuurlijk komt hij op de lijst.” Dat hadden we juist nodig. Ziehier een uittreksel uit het protocol: “Wij waren ervan overtuigd dat Kerenski niet meer tot de sovjet behoorde (stormachtig applaus). Maar nu blijkt dat we ons vergist hebben. Tussen Tscheidse en Sawadje zweeft de schaduw van Kerenski. Wanneer men u voorstelt de politieke lijn van het presidium goed te keuren, denkt er dan aan — vergeet het niet — dat men u dan voorstelt de politiek van Kerenski goed te keuren (stormachtig applaus).” Dat heeft één- à tweehonderd aarzelende gedelegeerden aan onze zijde gebracht. De sovjet telde ver over de duizend leden. De stemming geschiedde door het weggaan uit de deuren. In de zaal heerste grote opgewondenheid. Het ging niet om het presidium. Het ging om de revolutie. Ik liep met enige vrienden in de wandelgangen op en neer. Wij veronderstelden dat ons ongeveer honderd stemmen aan de helft zouden ontbreken en waren geneigd dat reeds als een succes te beschouwen. De uitkomst was dat wij over de honderd stemmen meer hadden dan de coalitie van sociaalrevolutionairen en mensjewieken. Wij waren de overwinnaars. Ik bezette de voorzittersplaats. Zeretelly wenste ons tot afscheid dat wij het in de sovjet althans half zo lang uithielden als zij de revolutie hadden geleid. M.a.w. de tegenstanders openden ons een krediet van slechts drie maanden. Ze hebben zich bitter vergist. Wij gingen recht op de macht af.

De beslissende nacht

Het twaalfde uur van de revolutie sloeg. Smolny werd een vesting. Op de vliering stonden als erfenis van het oude Executief Comité ongeveer twintig machinegeweren. De commandant van Smolny, kapitein Grekov, was onze gezworen vijand. Daarentegen kwam de chef van het machinegeweercommando bij mij, om mij te zeggen: de mannen waren ter beschikking van de bolsjewieken. Ik droeg iemand op – was het misschien Markin? — de machinegeweren na te zien. Het resultaat luidde: Ze waren in slechte toestand, verwaarloosd. De soldaten luierden juist daarom, omdat ze niet de bedoeling hadden Kerenski te verdedigen. Ik liet een frisse, betrouwbare machinegeweerafdeling naar Smolny komen. Het was in de vroege morgen van 24 oktober. [] Ik ging van verdieping tot verdieping, gedeeltelijk om niet op één plaats te moeten blijven, gedeeltelijk om me te overtuigen dat alles in orde was, en om diegenen op te vrolijken, die opvrolijking nodig hadden. Over de stenen vloeren van de onafzienbare en halfdonkere gangen van Smolny rolden de soldaten onder vrolijk lawaai en gestamp hun machinegeweren. Dat was de nieuwe afdeling, die ik hierheen had laten komen. De enkele sociaalrevolutionairen en mensjewieken, die nog in Smolny waren gebleven, keken met verschrikte gezichten om de deuren. Deze muziek beloofde niet veel goeds. De een na de ander verliet haastig Smolny. Wij bleven de volstreekte heersers van het gebouw, dat er zich op voorbereidde zijn bolsjewistisch hoofd boven stad en land te verheffen.

In de vroege morgen ontmoette ik op de trap een arbeider en een arbeidster, die buiten adem kwamen aanlopen uit de partijdrukkerij. De regering had het centrale orgaan van de partij en de krant van de sovjet van Petrograd verboden. De drukkerij was door een of andere regeringsagent, die begeleid werd door aspirant-officieren, verzegeld. Het eerste ogenblik maakte dat bericht indruk: dat is de macht van het vormelijke over het verstand. “Mogen we het zegel er niet afscheuren?” vroeg de arbeidster. “Scheur het er maar af, en opdat jullie niets overkomt zullen we je betrouwbare bescherming geven”, antwoordde ik. “Naast ons ligt een bataljon sappeurs, de soldaten zullen ons bijstaan”, zei de arbeidster vol vertrouwen. Het revolutionaire oorlogscomité nam dadelijk het volgende besluit:

1. De drukkerijen van de revolutionaire kranten moeten onmiddellijk geopend worden.
2. De redacties en drukkers moeten hun werk inzake het uitgeven van de kranten voortzetten.
3. De erepost de revolutionaire drukkerijen te beschermen tegen contrarevolutionaire aanslagen, wordt opgedragen aan de roemrijke soldaten van het Litouwse regiment en het zesde reservebataljon sappeurs. De drukkerij werkte nu zonder stoornis door en beide kranten konden verschijnen.

Op het telefoonkantoor ontstonden de 24ste moeilijkheden; daar hadden de aspirant-officieren zich genesteld en onder hun bescherming waren de telefonisten in de oppositie tegen de sovjet. Ze hielden op ons te verbinden. Dat was de eerste uiting van sabotage. Het militaire revolutionaire comité zond een afdeling matrozen naar het telefoonkantoor, die bij de ingang twee kleine kanonnen opstelden. De telefoon werkte weer. Zo begon de verovering van de regeringsorganen.

Op de derde verdieping van Smolny, in de kleine hoekkamer, vergaderde het comité onafgebroken. Daar concentreerden zich alle berichten over de troepenbewegingen, over de stemming van soldaten en arbeiders, over actie in de kazernes, over de plannen van de Zwarte Honderd, over de intriges der burgerlijke politici, en van de buitenlandse gezantschappen, over het leven van het Winterpaleis, over de beraadslagingen van de vroegere sovjetpartijen.

Inlichtingen kwamen binnen uit alle richtingen. Die werden gebracht door arbeiders, soldaten, officieren, portiers, socialistische aspirant-officieren, dienstboden, vrouwen van lagere ambtenaren. Velen vertelden je reinste onzin, anderen gaven degelijke en waardevolle aanwijzingen. Gedurende de afgelopen week had ik Smolny bijna niet verlaten, ik overnachtte gekleed op een sofa, sliep bij korte pozen, voortdurend gewekt door koeriers, boodschappers, motorrijders, telegrafisten, onafgebroken telefoonbelletjes. Het beslissende moment naderde. Het was duidelijk: er was geen weg terug meer mogelijk. In de nacht vóór de 25ste oktober begaven de leden van het revolutionaire comité zich naar de districten. Ik bleef alleen. Later kwam Kamenev. Hij was een tegenstander van de opstand. Maar in deze beslissende nacht kwam hij om die bij mij door te brengen. Wij bleven in de kleine hoekkamer van de derde verdieping, die in deze beslissende nacht van de revolutie geleek op de commandobrug van een kapitein. In de grootte lege aangrenzende kamer was een telefooncel. Er werd onophoudelijk opgebeld voor belangrijke en voor nietige aangelegenheden. Het rinkelen van de bel maakte de stilte dieper en geheimzinniger. Men kon zich het verlaten, nachtelijke, slecht verlichte Petersburg voorstellen, waar de herfstwinden doorheen gierden. Burgers en beambten, weggekropen in hun bedden, trachtten te raden wat er in de geheimzinnige en gevaarlijke straten nu wel gebeurt.

De arbeiderswijken slapen de waakzame slaap van een oorlogskamp. Door onmacht verlamd, vergaderen de commissies van de regeringspartijen in de paleizen van de tsaar, waar de levende spoken van de democratie stoten op de nog niet verstoven spoken van de monarchie. Bij tussenpozen verdwijnen zijde en verguldsel van de zalen in het donker: er is gebrek aan kolen. In de stadsdistricten houden afdelingen arbeiders, matrozen en soldaten de wacht. De jonge proletariërs hebben geweren en dragen machinegeweergordels om de schouders. Bij de vuren warmen de straatpatrouilles zich. In twee dozijn telefoontoestellen concentreert zich het geestelijke leven van de hoofdstad, die in deze herfstnacht met haar hoofd uit het ene tijdperk in het andere doordringt.

In de kamer op de derde verdieping komen de berichten uit alle districten, voorsteden en hoofdwegen naar de stad samen. Mij dunkt alles is geregeld, de leiders zijn op hun plaatsen, de verbindingen zijn verzekerd, er is niets vergeten. Nog eenmaal in gedachte alles nagegaan. Deze nacht beslist. In de vooravond zei ik in mijn verslag tot de gedelegeerden van het tweede sovjetcongres uit volle overtuiging: “Als gij niet wijkt, zal er geen burgeroorlog zijn. Onze vijanden zullen dadelijk capituleren en gij zult de plaats innemen, die u van rechtswege toekomt.” Aan de overwinning valt niet te twijfelen. Zij is zover verzekerd, als men de overwinning van een opstand in het algemeen verzekeren kan. En toch zijn deze uren gevuld met zware afmattende zorg, want deze nacht beslist. De regering mobiliseerde de aspirant-officieren en gaf gisteren de kruiser *Aurora* bevel uit de Nawa weg te varen. Het gaat de zelfde bolsjewistische matrozen, wie Zeretelly in augustus zo onderdanig smeekte het Winterpaleis te beschermen tegen Kornilov. De matrozen wendden zich tot het militaire revolutie comité met de vraag wat ze moesten doen. En de *Aurora* ligt deze nacht op dezelfde plaats als gisteren. Men belt op uit Pawlovsk: De regering vraagt vandaar artillerie, van Zarskoje Selo een stormbataljon, van Petershof de vaandrigschool. In het Winterpaleis heeft Kerenski de aspirant-officieren, officieren en de vrouweaanvalsbataljons samengetrokken. Ik geef de commissarissen bevel op de wegen naar Petrograd betrouwbare posten uit te zetten en de door de regering gerequireerde troepen propagandisten tegemoet te zenden. Alle gesprekken worden telefonisch gevoerd en kunnen door regeringsagenten worden afgeluisterd. Zijn ze wel in staat onze gesprekken te controleren? “Lukt het u niet de troepen door

overreding tegen te houden, grijpt dan naar de wapens. Gij zijt met uw hoofd daarvoor borg.” Ik herhaal deze zin meermalen. Maar ik ben zelf nog niet geheel zeker van de macht van mijn bevel. De revolutie is nog te goed van vertrouwen, te welwillend, te optimistisch, te zorgeloos. Ze dreigt meer met de wapenen, dan dat ze ze gebruikt. Ze hoopt nog steeds dat men met woorden alles kan bereiken. Voorshands gelukt haar dat nog. Samenscholingen van vijandelijke elementen lossen zich op in haar hete adem. Reeds op de dag van de 24ste werd een bevel uitgevaardigd om bij de eerste poging van de Zwarte Honderd straatpogroms op touw te zetten, naar de wapens te grijpen en zonder erbarmen te zijn. Maar de vijanden wagen het niet eens zich op de straat te vertonen. Zij kruipen weg. De straat is aan ons. Op alle wegen naar Petrograd houden onze commissarissen de wacht. De vaandrigeschool en de artilleristen hebben aan de oproep van de regering geen gehoor gegeven. Slechts een deel van de Oranjeboom aspirant-officieren sloop ‘s nachts door onze posten en ik volgde telefonisch hun verder oprukken. Het slot was, dat ze onderhandelaars naar Smolny stuurden. Tevergeefs zocht de Voorlopige Regering steun. De grond onder haar voeten verdween. De buitenwacht van Smolny is versterkt door een nieuw machinegeweercommando. Er is voortdurende verbinding met alle delen van het garnizoen. Bij alle regimenten zijn wachtcompagnieën in het geweer. De commissarissen staan klaar. Gedelegeerden van alle wapens zijn in Smolny en staan ter beschikking van het militaire revolutie comité voor het geval dat een verbinding verbroken zou worden. Uit alle stadsdistricten bewegen zich gewapende afdelingen door de straten, bellen aan of openen de deuren zonder bellen en bezetten het ene bureau na het andere. Deze afdelingen komen bijna overal bij vrienden, die hen met ongeduld verwachten. Op de stations controleren daarvoor benoemde commissarissen de aankomende en vertrekkende treinen, voornamelijk de soldatentransporten. Niets verontrustends. Alle belangrijke punten van de stad gaan in onze handen over, bijna zonder verzet, zonder strijd, zonder offers. De telefoon gaat: “Wij zijn hier.”

Alles is goed. Kan niet beter zijn. Men kan even de telefoon verlaten. Ik ga op de sofa zitten. De nerveuze spanning neemt af. En juist daardoor slaat een golf van vermoeidheid mij naar het hoofd. “Geef me een sigaret”, zeg ik tegen Kamenev. Ik rookte toen nog, zij het niet geregeld. Ik doe twee diepe halen en heb nauwelijks de tijd tegen mezelf te zeggen: “Dat ontbreekt er nog maar aan!” of ik verlies het bewustzijn. De aanleg tot flauwvallen bij fysieke pijn of ongesteldheid heb ik van mijn moeder geërfd. Het was voor een Amerikaanse dokter aanleiding mij epilepsie toe te dichten. Als ik weer bijkom, zie ik in het verschrikte gezicht van Kamenev. “Zal ik een of ander geneesmiddel halen?” vraagt hij. Na enig nadenken zeg ik: “Het zou beter zijn enig voedsel te halen.” Ik tracht me te herinneren wanneer ik het laatst gegeten heb, in elk geval gisteren niet.

‘s Morgens grijp ik naar de burgerlijke en de verzoenende pers. Over de aangevangen opstand geen woord. De kranten hadden zoveel en zo krankzinnig geschreven over de komende opstand van de gewapende soldaten, over plunderingen, onvermijdelijk bloedvergieten, omwentelingen, dat ze de opstand die werkelijk gekomen is eenvoudig niet opgemerkt hebben. De pers nam onze onderhandelingen met de staf voor goeie munt op en onze diplomatische verklaringen — als besluiteloosheid. En ondertussen veroveren afdelingen soldaten, matrozen en rode soldaten naar bevelen uit Smolny zonder wanordelijkheden, zonder straatgevechten, bijna zonder schieten, zonder bloedvergieten, het ene bureau na het andere.

De burger wreef zich verschrikt de ogen uit onder het nieuwe regime. Hebben de bolsjewieken werkelijk de macht veroverd, werkelijk? Er kwam een delegatie bij me van de stadsdoema en stelde mij enige dwaze vragen: of wij demonstraties in de zin hadden, welke en

wanneer; de stadsdoema moest het minstens vierentwintig uur van te voren weten. Welke maatregelen de sovjet had genomen tot bescherming van veiligheid en orde? Enz. enz. Ik antwoordde met een uiteenzetting van de dialectische beschouwing van de revolutie en stelde de stadsdoema voor, door middel van een gedelegeerde deel te nemen aan het werk van het militaire revolutie comité. Dat verschrikte haar meer dan de omwenteling op zichzelf. Ik besloot als altijd in de geest van de gewapende verdediging: “Als de regering ijzer gebruikt, zullen wij met staal antwoorden.” “Zult u ons uiteenjagen, omdat wij tegen het overnemen van de macht door de sovjets zijn?” Ik antwoordde: “De huidige stadsdoema is de uitbeelding van de dag van gisteren; mochten er conflicten komen, dan zullen wij de bevolking voorstellen verkiezingen te houden, die over de machtsvraag zullen beslissen.” De delegatie ging even wijs weg, als ze gekomen was. Ze liet echter bij ons een sterk gevoel van zegepraal achter.

Veel is er in deze nacht veranderd. Drie weken geleden hebben wij de meerderheid veroverd in de sovjet van Petrograd. We waren niet veel meer dan een banier — zonder drukkerij, zonder kas, zonder afdelingen. De vorige nacht nog heeft de regering besloten het militaire revolutie comité gevangen te nemen en verzamelde ze onze adressen. En nu komt een deputatie van de stadsdoema bij het ‘gevangen gezette’ revolutionaire oorlogscomité en vraagt wat er met haar gebeuren zal.

De regering vergaderde evenals vroeger in het Winterpaleis; ze veranderde nu echter in haar eigen schaduw. Politiek bestond ze reeds niet meer. Het Winterpaleis werd de 25ste oktober geleidelijk door troepen omsingeld. Om één uur ‘s middags hield ik voor de sovjet van Petrograd een referaat over de toestand. Een krantenbericht geeft dit referaat als volgt weer: “In de naam van het Rev. Oorlogscomité verklaar ik dat de Voorlopige Regering niet meer bestaat (applaus). Enkele ministers zijn gevangen gezet (bravo). Anderen zullen in de eerst volgende dagen of uren gearresteerd worden (applaus). Het revolutionaire garnizoen, dat tot beschikking staat van het Rev. Oorlogscomité heeft het voorparlement ontbonden (donderend applaus). Wij hebben de nacht hier wakend doorgebracht en telefonisch gevolgd hoe de afdelingen van revolutionaire soldaten en de arbeidersgarde hun zaak zonder veel lawaai doorzetten. De burger heeft vreedzaam geslapen, zonder te vermoeden dat intussen de ene macht door de andere was vervangen. De stations, de post- en telegraafkantoren, het telegraafagentschap van Petrograd, de staatsbank zijn bezet (donderend applaus). Het Winterpaleis is nog niet ingenomen, maar zijn lot zal in de eerstvolgende minuten beslist worden (applaus).”

Dit zakelijke verslag geeft aanleiding tot een verkeerde voorstelling van de stemming van de vergadering. Mijn herinnering vult als volgt aan: “Toen ik verslag had uitgebracht over de in de nacht plaats gehad hebbende regeringsverwisseling, viel voor enige seconden een doodse stilte. Dan kwam er applaus, maar niet donderend, neen, bedaard. De zaal doorleefde de gebeurtenissen in afwachtende houding. Toen de arbeidersklasse zich tot de strijd voorbereidde, werd ze door een onbeschrijfelijke geestdrift aangegrepen. Nu ze de drempel van de macht overschreden had, maakte het elementaire enthousiasme plaats voor bezorgd nadenken. Daaruit bleek een zuiver historisch instinct. Want — nog lag op de loer de grote tegenstand van de oude wereld, strijd, honger, kou, verwarring, bloed en dood. Zullen we dat alles te boven komen? Vroegen velen zich in stilte af. Vandaar dat ogenblik van bezorgd nadenken. We zullen het te boven komen — was aller antwoord. Nieuwe gevaren schemerden als verre perspectieven. Nu echter overheerste het gevoel van de grote zegepraal en dat gevoel zong door het bloed. Het vond een uitweg in de stormachtige ontvangst die men Lenin

bereidde, die na afwezigheid van bijna vier maanden voor het eerst in deze vergadering verscheen.

Laat in de avond, in afwachting van de opening van het Sovjetcongres, rustten Lenin en ik uit in een kamer grenzend aan de vergaderzaal, waarin niets anders stond dan enige stoelen. Iemand legde dekens op de vloer, iemand — ik geloof de zuster van Lenin — bracht ons kussens. Wij lagen naast elkaar. Lichaam en ziel maakten zich los als een te strak gespannen veer. Dat was een welverdiende rust. Slapen konden we echter niet. Halffluid spraken we samen. Lenin was nu geheel gerustgesteld over de vertraging van de opstand. Zijn vrees ebde weg. In zijn stem lag een bijzonder hartelijke toon. Hij vroeg naar de uit rode soldaten en matrozen gevormde, overal uitgezette wachten. “Welk een heerlijk gezicht de arbeider met het geweer naast de soldaat zich warmend de vuren!” herhaalde hij bewogen. “Eindelijk dan zijn soldaat en arbeider tot elkaar gebracht!” Plotseling schrok hij op: “En het Winterpaleis? Is nog niet ingenomen? Laat er niets gebeuren hè?” Ik wilde opstaan om telefonisch te informeren, maar hij hield me terug. “Blijf toch liggen, ik zal het iemand opdragen.” Maar er was geen tijd lang te blijven liggen. In de zaal daarnaast werd de zitting van het sovjetcongres geopend. De zuster van Lenin, Oeljanova, vloog op me toe. “Dan spreekt, men roept je.” Terwijl zijn stem hem begaf, maakte Dan de ‘samenzweerdere’ verwijten en voorspelde de onvermijdelijke ineenstorting van de opstand. Hij verlangde dat wij met de sociaalrevolutionairen en mensjewieken een coalitie zouden sluiten. De partijen, die toen de macht hadden, ons vervolgd en in de gevangenis gezet hadden, eisten nu, nadat wij hen ten val hadden gebracht, een vergelijk met ons. Ik antwoordde Dan en in zijn persoon de dag van gister de revolutie: “Wat gebeurd is, was een opstand en geen samenzwering. De opstand van de volksmassa’s heeft geen verdediging nodig. Wij hebben de revolutionaire energie van de arbeiders en soldaten gestaald. Wij hebben de wil van de massa openlijk gesmeed tot de opstand. Onze opstand heeft overwonnen. Nu stelt men ons voor: Zie van de overwinning af en sluit een overeenkomst. Met wie? Gij zijt zielige eenzamen, gij zijt bankroetiers, uw rol is uitgespeeld, gaat daarheen, waar gij vanaf heden behoort: op de vuilnishoop van de geschiedenis.” Dat was de laatste repliek in die grote dialoog, die op 3 april begonnen was op dag en uur van Lenins aankomst te Petrograd.

Trotskisme in het jaar 1917

Sedert het jaar 1904 stond ik buiten de beide sociaaldemocratische partijen. In de revolutie van 1905-1907 werkte ik zij aan zij met de bolsjewieken.

In de jaren van de reactie verdedigde ik in de internationale marxistische pers de methodes van de revolutie tegen de mensjewieken. Toch verloor ik de hoop niet dat de mensjewieken zich naar links zouden richten en deed veel pogingen tot hereniging. Eerst in de oorlog werd ik volledig overtuigd van de doelloosheid van die pogingen. In New York schreef ik begin maart een serie artikelen, gewijd aan de klassenkrachten en de perspectieven van de Russische revolutie. Tegelijkertijd zond Lenin uit Genève naar Petrograd zijn *Brieven uit de verte*. Op twee door de oceaan gescheiden plaatsen geschreven, geven onze artikelen dezelfde analyse en dezelfde voorspelling. Alle fundamentele formuleringen — de houding ten opzichte van de boeren, de bourgeoisie, de Voorlopige Regering, de oorlog, de internationale revolutie, zijn geheel gelijk. Op de wetsteen der geschiedenis was hierdoor controle geoefend over de verhouding van het 'trotskisme' tot het leninisme. Deze controle geschiedde onder chemisch zuivere voorwaarden. Ik kende de opvatting van Lenin niet. Ik ging van mijn eigen veronderstellingen en mijn eigen revolutionaire ervaring uit. En ik gaf dezelfde perspectieven, dezelfde strategische lijn, die Lenin gaf.

Maar misschien was op dat moment de kwestie reeds voor allen duidelijk en dus de gevolgtrekking ook? Neen, integendeel. De leninistische opvatting was in die periode — tot 4 april 1917, zijn aankomst te Petrograd — zijn persoonlijke alleen hem eigen opvatting. Geen van de partijleiders, die in Rusland waren — niet één enkele — was het voordien in de zin gekomen, de koers te richten op de dictatuur van het proletariaat, op de socialistische revolutie. De partijconferentie, die aan de vooravond van Lenins aankomst enige tientallen bolsjewieken verenigde, bewees dat niemand boven de democratie uitging. Niet zonder reden wordt het protocol van deze conferentie tot heden geheim gehouden. Stalin stuurde aan op het steunen van de Voorlopige Regering, Goetsch-Miljoekov, en op de vereniging van bolsjewieken en mensjewieken. Een dergelijke positie, in enkele gevallen nog meer opportunistisch, namen: Rykov, Kamenev, Molotov, Tomsy, Kalinin en al de huidige hele- en halve leiders in Jaroslovsky, Ordschonikidse, de voorzitter van het Oekraïense centrale executief comité Petrowsky en anderen gaven gedurende de Februarirevolutie in Jakoetsk samen met de mensjewieken de *Sociaaldemocraat* waarin zij de alledaagse meningen van het provinciale opportunisme ontwikkelden. Nu de artikelen van de *Sociaaldemocraat* van Jakoetsk, door Jaroslovsky geredigeerd, over te drukken, zou betekenen, die man geestelijk te doden, indien voor hem een geestelijke dood mogelijk was. Dat is de huidige garde van het 'leninisme'. Dat ze op verschillende tijden in hun leven achter Lenin aan diens woorden en gebaren herhaalden, is me bekend. Maar in het begin van 1917 waren ze aan zichzelf overgelaten. De omstandigheden waren moeilijk. Toen gold het juist te tonen wat ze in de school van Lenin geleerd hadden en waartoe ze — zonder hem — in staat waren. Noem mij uit de gehele rij één enkele, die zelfstandig gekomen is tot die houding, die door Lenin in Genève en door mij in New York op dezelfde wijze werd geformuleerd. Dat kunt gij niet. De *Pravda* van Petrograd, die tot de komst van Lenin werd geredigeerd door Stalin en Kamenev, zal voor altijd een document van beperktheid, blindheid en opportunisme blijven. Maar de partij en de arbeidersklasse in haar geheel waren elementair op weg naar de strijd om de macht. Een andere weg was er niet, noch voor de partij, noch voor het land.

Om in de jaren van de reactie de perspectieven van de permanente revolutie te verdedigen was theoretisch vooruitzien nodig. Om in maart 1917 de leuze van de strijd om de macht aan te heffen, daarvoor was misschien politiek instinct voldoende geweest. Maar noch de gave van het vooruitzien, noch het instinct heeft één — niet één — van de huidige leiders getoond te bezitten. Geen van hen verhief zich in maart 1917 boven de houding van de linkse kleinburgerlijke democratie. Geen van hen is voor het historisch examen geslaagd.

Ik kwam een maand later dan Lenin in Petrograd. Precies de tijd, dat Lloyd George mij in Canada heeft opgehouden. Ik trof al een belangrijk veranderde toestand aan in de partij. Lenin deed een beroep op de massa van de partij tegen de stumperige leiders. Hij voerde een systematische strijd tegen die “oude bolsjewieken, die” zoals hij toen schreef, “in de geschiedenis van onze partij reeds meermalen een treurige rol hebben gespeeld, door een van buiten geleerde formule zinloos te herhalen, in plaats van de eigenaardigheden van de nieuwe levende werkelijkheid te bestuderen.” Kamenev en Rykov trachtten tegenstand te bieden. Stalin ging zwijgend op zij. Er bestaat geen enkel artikel uit die tijd, waarin Stalin ook maar één poging gedaan heeft, zijn politiek van gisteren te analyseren en zich een weg te banen naar de leninistische opvatting. Hij verstomde eenvoudig. Hij was door de ongelukkige leiding, die hij in de eerste maand van de revolutie gegeven had, te ernstig gecompromitteerd en gaf er de voorkeur aan in de schaduw te verdwijnen. Nergens trad hij op ter verdediging van de leninistische meningen. Hij week achteruit en wachtte af. In de meest verantwoordelijke maanden van de theoretische en politieke voorbereiding voor de omwenteling bestond Stalin politiek eenvoudig niet.

Ten tijde van mijn aankomst in het land waren er nog veel sociaaldemocratische organisaties, die bolsjewieken en mensjewieken verenigden. Dat was het natuurlijk gevolg van de positie, die Stalin, Kamenev en anderen niet alleen bij het begin van de revolutie, maar ook in de oorlog hadden ingenomen. Hoewel men moet toegeven dat eigenlijk niemand Stalins positie in de oorlogstijd kent: ook aan deze niet onbelangrijke kwestie heeft hij geen regel gewijd. Nu herhalen de leerboeken van de Komintern in de hele wereld, aan de communistische jeugd in Scandinavië en de pioniers in Australië — dat Trotski in augustus 1912 een poging heeft gedaan bolsjewieken en mensjewieken te verenigen. Daarentegen wordt met geen woord vermeld dat Stalin in maart 1917 de vereniging van bolsjewieken met de partij van Zeretelly propageerde en dat het feitelijk tot midden 1917 Lenin niet gelukt was de partij geheel te bevrijden uit het moeras, waarin de toenmalige voorlopige leiders, de huidige epigonen, haar hadden gebracht. Het feit dat geen van hen bij het begin van de revolutie haar zin en richting heeft begrepen, wordt nu uitgelegd als bijzondere dialectische diepte, in tegenstelling tot de dwaalleer van het trotskisme, dat het gewaagd heeft niet slechts de dag van gisteren te begrijpen, maar ook die van morgen te voorzien.

Toen ik na mijn komst in Petersburg tot Kamenev zei dat niets mij scheidde van de beroemde *Aprilthesen* van Lenin, die de nieuwe richting der partij bepaalden, antwoordde Kamenev: “Natuurlijk!” Voor ik formeel tot de partij toetrad, nam ik deel aan de uitwerking van de belangrijkste documenten van het bolsjewisme. Bij niemand kwam het op te vragen, of ik mij had losgemaakt van het ‘trotskisme’, wat in de periode van neergang en epigonendom duizendmaal de Cachins, Thälmanns en de overige vruchtgebruikers van de Oktoberrevolutie hebben gevraagd. Wanneer men in die tijd op de tegenstelling: trotskisme-leninisme stootte, dan slechts in die zin dat de vooraanstaanden in de partij gedurende de maand april *Lenin* van trotskisme beschuldigden. Kamenev deed dat openlijk en aanhoudend. De anderen voorzichtiger en meer omwonden. Tientallen ‘oude bolsjewieken’ zeiden tegen mij, na mijn

aankomst in Rusland: “Nu kraait *uw* haan koning.” Ik was gedwongen te bewijzen dat Lenin niet tot mijn opvatting was ‘overgegaan’, maar zijn eigen opvatting ontwikkelde en dat de loop van de ontwikkeling, de algebra vervangend door de rekenkunde, de eenheid van onze meningen had opgeleverd. Zo was het inderdaad ook.

Bij onze eerste ontmoetingen en nog meer na de Julidagen maakte Lenin de indruk van grote geconcentreerdheid, sterke innerlijke samenvatting — onder de schijn van rust en ‘prozaische’ eenvoud. De Kerenskiade scheen in die dagen almachtig. Het bolsjewisme was een ‘verdwijnd troepje’. Zo werd het officieel minachtend aangeduid. De partij was zichzelf haar macht van morgen nog niet bewust. Tegelijkertijd voerde Lenin haar met grote zekerheid haar grote taak tegemoet. En ik nam deel aan dat werk en hielp hem.

Twee maanden voor de Oktoberomwenteling schreef ik: “Het internationalisme is voor ons geen abstract idee, die slechts bestaat om haar bij elke gelegenheid te verraden (zoals voor Zeretelly en Tschernov) maar een direct, leidend, in-practisch beginsel. De zekere, beslissende overwinning is voor ons ondenkbaar zonder de Europese revolutie’. Naast de namen Zeretelly en Tschernov kon ik toen de naam Stalin, de filosoof van het ‘socialisme in één land’ nog niet plaatsen! Ik besloot mijn artikel met de woorden: “De *permanente revolutie* tegen de permanente afslachting! Dat is de strijd waarin het gaat om het lot van de mensheid.” Dat was op 7 september in het centrale orgaan van onze partij gedrukt en werd daarna als brochure uitgegeven. Waarom hebben mijn huidige critici toen gezwegen bij mijn ketterse leuze van de permanente revolutie? Waar waren ze? Sommigen als Stalin wachtten af, voorzichtig naar alle kanten kijkend, de anderen, zoals Zinovjev, waren onder de tafel gekropen. Van meer belang is een andere vraag: Hoe kon Lenin mijn ketterse propaganda zo rustig opnemen? In theoretische kwesties kende hij genade noch toegevendheid. Waarom dulde hij de verkondiging van het ‘trotskisme’ in het centrale orgaan van de partij?

Op 1 november 1917 in de zitting van het comité van Petrograd – het protocol van deze in elk opzicht historische zitting werd tot heden geheim gehouden — zei Lenin: nadat Trotski zich overtuigd had van de onmogelijkheid ons met de mensjewieken te verenigen “was er geen beter bolsjewiek.” Hij heeft daarmee duidelijk getoond, en niet voor de eerste maal, dat niet de theorie van de permanente revolutie ons heeft gescheiden, maar de kleinere, zij het ook zeer belangrijke kwestie van de houding ten opzichte van het mensjewisme.

Twee jaar na de omwenteling schreef Lenin, een terugblik werpend: “Op het ogenblik van de machtsverovering en de vorming van de Sovjetrepubliek heeft het bolsjewisme uit de hem meest nabijliggende stromingen van de socialistische gedachte de besten tot zich getrokken.”

Kan er ook maar de minste schaduw van twijfel daaraan bestaan, dat Lenin, toen hij zo sterk de nadruk legde op de beste vertegenwoordigers van de het *bolsjewisme meest nabijliggende stromingen*, in de eerste plaats juist dat bedoeld heeft, wat men nu ‘historisch trotskisme’ noemt? Welke andere stroming stond dan het bolsjewisme nader dan die, die ik vertegenwoordigde? En wie anders heeft Lenin bedoeld? Misschien Marcel Cachin? Of Thälmann? Voor Lenin was, als hij aan de voorafgaande ontwikkeling van de partij een terugblik wijdde, het trotskisme noch een vijandige, noch een vreemde stroming van de socialistische gedachte, maar integendeel één die het bolsjewisme zeer na stond.

Het ware verloop van de ideologische ontwikkeling heeft, zoals we zien, niets gemeen met die leugenachtige karikatuur, die de epigonen hebben gemaakt, de dood van Lenin en de golf van de reactie benuttend.

Aan het bewind

Die dagen waren buitengewone dagen, zowel in het leven van het land, als in het persoonlijke leven. De spanning van sociale hartstochten en persoonlijke krachten bereikte het hoogtepunt. De massa's schiepen tijdperken, de leiders voelden dat hun schreden samenvielen met de schreden van de geschiedenis. In die dagen werden besluiten genomen en bevelen uitgedeeld, waardoor het lot van het volk voor een geheel historisch tijdperk beslist werd. Toch werden de besluiten bijna niet besproken. Ik zou niet durven beweren dat ze goed overwogen en overlegd werden. Ze werden geïmproviseerd. Daar waren ze niet minder om. De aandrang van de gebeurtenissen was zo geweldig, de taak zo duidelijk, dat de meest verantwoordelijke besluiten gemakkelijk terloops genomen werden, als iets vanzelfsprekends, en zo werden ze ook opgevat. De weg was al afgebakend. Men behoefde het werk slechts te noemen, men behoefde niets te bewijzen, er was bijna geen oproep meer nodig. De massa begreep zonder aarzeling en twijfel wat voor haar vanzelf uit de situatie voortvloeide. Onder de druk van de gebeurtenissen formuleerden de 'leiders' slechts datgene wat in overeenstemming was met de behoeften van de massa en de eisen van de geschiedenis.

Het marxisme beschouwt zich als de bewuste uitdrukking van het onbewuste, historische proces. Maar het — in historisch-filosofische, niet psychologische zin — 'onbewuste' proces valt slechts op zijn hoogtepunten met zijn bewuste uitdrukking samen, wanneer de massa in een elementaire stormloop de deuren van de sociale routine inslaat en aan de diepste behoeften van de historische ontwikkeling een zegevierende uitdrukking verleent. Het hoogste theoretische bewustzijn van het tijdperk wordt in zulke ogenblikken een met de rechtstreekse daden van de massa's, die het meest geknecht zijn en gespeend van alle theorie. De scheppende vereniging van het bewuste en het onbewuste is dat wat men gewoonlijk inspiratie noemt. Revolutie is razende inspiratie van de geschiedenis.

Elke schrijver kent scheppingsogenblikken, waarin een ander, een sterkere, zijn hand stuurt. Elke spreker kent ogenblikken, dat uit zijn mond iets sterkers spreekt, dan hijzelf op gewone tijden is. Dat is 'inspiratie'. Ze ontstaat uit de grootste scheppende inspanning van alle krachten. Het onbewuste stijgt uit grote diepten op en onderwerpt zich aan de bewuste gedachtearbeid, verbindt zich met haar tot hoger eenheid.

Uren van de grootste inspanning van de geestelijke krachten omvatten in gegeven ogenblikken alle zijden van de persoonlijke werkzaamheid, die met de beweging van de massa samenhangt. Zulke dagen waren voor de 'leiders' de Oktoberdagen. De meest verborgen krachten van het organisme, zijn diepste instincten, de van zijn dier—voorvaderen geërfde speurzinn, dat alles stond op, brak de deuren van de psychische routine open en stelde zich — te samen met de hoogste historisch-filosofische generalisering — in de dienst van de revolutie. Deze beide processen, het individuele en het collectieve, berustten op de vereniging van het beste en het onbewuste van het instinct, dat de drijfveer van de wil vormt, met de hoogste generalisering van de gedachte.

Van buiten zag het er volstrekt niet plechtig uit: de mensen liepen moe, hongerig en ongewassen rond, met ontstoken ogen en ongeschoren gezichten. Elk van hen kon later maar zeer weinig over die kritieke dagen en uren navertellen.

Ziehier een citaat uit de aantekeningen van mijn vrouw, die weliswaar later geschreven werden: "De laatste dagen van de voorbereiding voor de Oktoberomwenteling woonden we in de Taurische straat. L. D. was de gehele dag in Smolny. Ik zette mijn werk voort in de

vakvereniging van houtbewerkers, waar de bolsjewieken de leiding hadden en waar de atmosfeer zeer verhit was. Alle diensturen verliepen onder discussies over de opstand. De voorzitter van de bond stond op het standpunt 'Lenin-Trotski' (zoals dat toen genoemd werd), ik leidde samen met hem de actie. Overal sprak men over de opstand: op de straat, in de restaurants, bij ontmoetingen, op de trappen van Smolny. Men voedde zich slecht, sliep weinig, werkte vierentwintig uren op een dag. Van onze jongens waren we meestal gescheiden en de oktoberdagen waren voor mij ook dagen van zorg over hun lot. Op de school, die ze bezochten, waren in totaal twee bolsjewieken, Ljeva en Serjoscha en een derde 'een sympathiserende' zoals ze zeiden. Tegen deze drie trad de gesloten groep van nakomelingen van de regerende democratie, cadetten en sociaalrevolutionairen, op. Zoals steeds bij diepgaand meningsverschil, werd de kritiek met praktische argumenten aangevuld. De directeur moest meer dan eens mijn zoons bevrijden uit de hoop op hen liggende 'democraten'. De jongens deden eigenlijk hetzelfde als de vaders. De directeur behoorde tot de cadetten. Daarom bestrafte hij mijn zoon voortdurend: "Neem je pet en ga naar huis". Na de omwenteling konden ze onmogelijk op die school blijven. Ze gingen naar een volksschool over. Daar was alles primitiever en ruwer, maar ze hadden het daar rustiger.

L. D. en ik waren nooit thuis. Als de jongens uit school thuis kwamen en ons niet aantreffen, vonden zij het ook niet nodig binnen de vier muren te blijven. Als ik in die dagen hoorde van demonstraties was ik over hen in angst; ze waren hoogst revolutionair aangelegd . . . In hun korte ontmoetingen met mij vertelden ze opgewekt: "Wij zaten vandaag in de tram met enige Kozakken en hebben gezien dat ze vaders oproep: *Broeders-Kozakken* lezen". "Nu en?" "Ze lezen en gaven het door, prachtig is dat. . ." "Prachtig?" "Prachtig!" Een kennis van L. D., de ingenieur K., die een groot gezin had, kinderen van verschillende leeftijd, een kinderjuffrouw, enz., bood aan de jongens tijdelijk bij zich te nemen, opdat ze onder toezicht zouden zijn. Deze uitkomst moest men aangrijpen. Met verschillende opdrachten van L. D. ging ik vaak vijf maal daags naar Smolny. 's Avonds laat kwamen we in de Taurische straat en 's morgens vroeg ging ieder zijn weg. L. D. ging naar Smolny en ik naar de bond. Toen de gebeurtenissen zich toespitsten verliet men Smolny niet meer. L. D. kwam dagenlang niet in de Taurische straat, zelfs niet om eens uit te slapen. Vaak bleef ik ook in Smolny. Men overnachtte op de sofa's, in stoelen, zonder zich uit te kleden. Het weer was niet warm, maar droog, herfstachtig, droefgeestig, met koude windvlagen. In de hoofdstraten was het stil en leeg. In deze stilte lag een akelige spanning. Smolny kookte. De reusachtige aula baadde in het licht van de grote kronen en was dag en nacht vol mensen. Een intens leven heerste ook in de fabrieken en werkplaatsen. Maar de straten werden stil, verstomden, als had de stad het hoofd angstig tussen de schouders getrokken. . .

Ik herinnerde mij hoe ik de tweede of derde dag na de omwenteling op een morgen in een kamer van Smolny binnenkwam, waar ik Vladimir Iljitsch, Lev Davidovitsch, ik meen, Dserschinsky, Joffe en veel anderen aantrof. Hun gezichten waren bleek, afgetobd, ze hadden ontstoken ogen, vuile boorden: de kamer was vol sigarettenrook. Iemand zat aan een tafel, om de tafel stond een groep mensen, die op bevelen wachtten. Lenin en Trotski waren het middelpunt van een andere groep. Het scheen me toe, dat de orders in slaap werden uitgedeeld. In de bewegingen en in de woorden was iets van slaapwandelaars, maanzieken, een ogenblik was het of ikzelf dit alles niet wakend waarnam en of de revolutie verloren moest worden als 'zij' niet eens goed uitsliepen en schone boorden omdeden: de droomtoestand hing ten nauwste samen met die boorden. Ik herinner me dat ik daags daarop Maria Iljinischna, de zuster van Lenin, ontmoette en haar er haastig op wees dat Vladimir Iljitsch een schone boord

moest omdoen. “Ja, ja, zei ze lachend. Maar ook voor mij hadden ondertussen de schone boorden hun gewicht verloren.”

De macht is veroverd, althans in Petrograd. Lenin heeft nog geen tijd gehad van boord te verwisselen. In het vermoeide gezicht zijn Lenins ogen wakker. Ze kijken me vriendschappelijk, mild aan, met hoekige verlegenheid innerlijke sympathie uitdrukkelijk. “Weet je”, zegt hij aarzelend, “zo direct na de vervolgingen en de illegaliteit tot de macht. . .” Hij zoekt een uitdrukking en gaat plotseling over tot de Duitse taal: “es schwindelt”. Hij maakt een beweging met zijn hand om zijn hoofd. Wij kijken elkaar aan, glimlachen even. Het geheel heeft nauwelijks een à twee minuten geduurd. Dan gaan we ongemerkt over tot de lopende zaken.

Men moet een regering vormen. Er zijn enige leden van het centrale comité bij elkaar. Een haastige vergadering in een hoek van de kamer. “Hoe zullen wij het noemen?” zegt Lenin hardop. “Niet minister: een misselijke, versleten benaming.” “Men zou kunnen zeggen: commissaris”, stel ik voor, “alleen er zijn nu al te veel commissarissen. Misschien oppercommissaris?. . . Neen, ‘opper’ klinkt niet. Maar misschien Volkscommissaris?” “Volkscommissaris? Ja, dat zou gaan”, valt Lenin bij. “En de regering in haar geheel?” “Sovjet, natuurlijk Sovjet. . . Sovjet van volkscommissarissen, nu?” “Sovjet van volkscommissarissen”, herhaalt Lenin, uitstekend: riekt verschrikkelijk naar revolutie!. . .” Lenin voelde er weinig voor zich met de esthetiek van de revolutie bezig te houden, of van haar ‘romantiek’ te genieten. Maar hoe dieper hij de revolutie in alles voelde, des te juister stelde hij vast waarnaar ze ‘rook’.

“En wat zal er gebeuren”, vroeg Vladimir Iljitsch mij geheel onverwacht in die dagen, “als de witgardisten u en mij doden; zouden dan Swerdlov en Boecharin het klaarspelen?” “Misschien doden ze ons niet,” antwoordde ik lachend. “De duivel mag het weten”, zei Lenin en lachte zelf.

Dit voorval heb ik in mijn herinneringen over Lenin in 1924 voor het eerst weergegeven. Zoals ik later vernam, was het ‘trio’ Stalin, Zinovjev en Kamenev door deze mededeling diep gekrenkt, maar durfde de waarheid ervan niet loochenen. Een feit blijft een feit: Lenin noemde toenmaals slechts Swerdlov en Boecharin. Andere namen schoten hem niet te binnen.

Lenin had met een korte onderbreking vijftien jaren in de emigratie geleefd en kende het kader van de partij dat niet in de emigratie was slechts uit briefwisseling of korte ontmoetingen in het buitenland. Eerst na de revolutie was hij in de gelegenheid ze in het werk van dichtbij gade te slaan. Hij moest zich daarbij een oordeel vormen of oordelen herzien, die hij volgens mededelingen van derden zich had gevormd. Als een man van grote zedelijke hartstocht stond Lenin nooit onverschillig ten opzichte van mensen. Het was deze denker, waarnemer en strateeg eigen zich door mensen te laten meeslepen. Daarvan spreekt ook Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja in haar herinneringen. Lenin placht zich nooit op het eerste gezicht een oppervlakkig oordeel over een mens vormen. Lenins oog was als een microscoop. Het vergrootte vele malen die eigenschap, die door toevallige omstandigheden binnen zijn gezichtsveld kwam. In de letterlijke zin des woords werd Lenin dikwijls op iemand verliefd. Dan bespote ik hem: “Ik weet het, ik weet het, je hebt een nieuwe roman.” Lenin zelf kende die eigenschap en lachte tot antwoord een beetje verlegen en bitter.

Zijn verhouding tot mij in 1917 doorliep enige fasen. Hij ontving mij terughoudend en afwachtend. De Julidagen brachten ons plotseling dicht bij elkaar. Toen ik, in tegenstelling met de meerderheid van de leidende bolsjewiki, de leuze aanhief van de boycot van het

voorparlement, schreef Lenin uit zijn schuilhoek: “Bravo, partijgenoot Trotski!” Na enige toevallige en misleidende aanwijzingen scheen het hem daarna dat ik in de kwestie van de gewapende opstand een te afwachtende houding aannam. Deze vrees vond uitdrukking in enige brieven van Lenin in de maand oktober. Te duidelijker, inniger en hartelijker heeft hij zijn houding tot mij geuit op de dag van de omwenteling, toen wij in de halfdonkere, lege kamer op de vloer uitrustten. De volgende dag, in de zitting van het centrale comité van de partij stelde Lenin voor mij te verkiezen tot voorzitter van de raad van Volkscommissarissen. Ik sprong protesterend van mijn plaats op — zo onverwacht en ongepast scheen mij het voorstel. “Waarom niet?” hield Lenin aan. “Gij hebt aan het hoofd gestaan van de sovjet van Petrograd, die de macht heeft veroverd.” Ik verzocht het voorstel zonder discussie af te wijzen. En zo gebeurde. Op 1 november riep Lenin gedurende de opgewonden debatten in het partijcomité van Petrograd: “Beter bolsjewiek dan Trotski is er niet.” Die woorden hadden uit Lenins mond een grote betekenis. Niet bij toeval wordt het protocol van de zitting, waarin ze gezegd zijn, tot heden niet gepubliceerd.

De verovering van de macht bracht met zich de kwestie van mijn werk in de regering. Merkwaardig: ik had daar nooit aan gedacht. Het was nooit in me opgekomen, ondanks de ervaring van 1905, de kwestie van mijn toekomst te verbinden aan de kwestie van de regering. Sedert mijn jonge jaren, beter gezegd sedert mijn kindsheid, droomde ik ervan schrijver te worden. In de latere jaren heb ik de schrijverij, zoals al het andere, ondergeschikt gemaakt aan revolutionaire doeleinden. De vraag van de machtsverovering door de partij stond me altijd voor ogen. Ik heb tien, ja honderdmaal over het program van de revolutionaire regering geschreven en gesproken. Maar de vraag van mijn persoonlijk werk na het veroveren van de macht is nooit in me opgekomen. Daarom heeft ze me zo verrast. Na de omwenteling trachtte ik buiten de regering te blijven; ik deed het voorstel de leiding van de partijpers op me te nemen. Het is mogelijk dat deze poging in zekere zin een gevolg was van een zenuwreactie na de overwinning. De verlopen maanden stonden voor mij in onmiddellijk verband met de voorbereiding van de omwenteling. Elke zenuw was gespannen. Loenatsjarski vertelde ergens in de pers dat Trotski toen rondliep als een Leidse fles: “Elke aanraking met hem had een ontlading ten gevolge.” 7 november bracht de oplossing. Ik had hetzelfde verlangen als een chirurg na een moeilijke en gevaarlijke operatie: handen wassen, jas uittrekken en uitrusten. Lenin daarentegen was zo-even uit zijn schuilhoek gekomen, waar hem drie en een halve maand zijn geïsoleerd-zijn van de directe praktische leiding had gekweld. Het een kwam bij het ander en versterkte mijn wens althans voor een korte tijd achter de schermen te verdwijnen. Maar Lenin wilde daarvan niets horen. Hij eiste, dat ik mij aan het hoofd stelde van de binnenlandse aangelegenheden: de strijd tegen de contrarevolutie was nu het voornaamste punt. Ik verzette me en voerde naast argumenten ook het nationale moment aan: Is het de moeite waard, de vijanden nog zulk een wapen als mijn jood-zijn in de hand te geven? Lenin was verontwaardigd. Wij hebben te doen met een grote internationale revolutie, welke waarde kunnen zulke nietigheden hebben? Over dit onderwerp ontstond tussen ons een half schertsende woordenwisseling: “De revolutie is groot, maar er zijn nog domkoppen genoeg overgebleven”, antwoordde ik. “Ja, en moeten wij ons daarbij aanpassen?” “Neen, aanpassen niet, soms moet men een kleine concessie doen aan de domheid: Waarom moeten wij dadelijk bij het begin overbodige verwickelingen in het leven roepen?”

Ik heb reeds opgemerkt, dat het nationale moment, dat in het Russische leven zo'n belangrijke plaats innam, in mijn persoonlijk leven eigenlijk geen rol heeft gespeeld. Reeds in mijn prille jeugd waren nationale hartstochten en vooroordelen mij rationalistisch

onbegrijpelijk geweest en hadden in bepaalde gevallen een gevoel van afkeer, ja vaak een morele walging in mij wakker geroepen. De marxistische opvoeding had deze gezindheid verdiept en in een actief internationalisme omgezet. Het leven in verschillende landen, de kennis van hun talen, politiek en cultuur droegen er toe bij, dat dit internationalisme mij in merg en been drong. Wanneer ik in de jaren 1917 en volgende vaak mijn jood zijn als argument gebruikte tegen de een of andere benoeming, dan deed ik dat uitsluitend uit politieke berekening.

Ik won Swerdlov en veel andere leden van het centrale comité voor me. Lenin bleef in de minderheid. Hij trok de schouders op, zuchtte, schudde verwijtend het hoofd en troostte er zich slechts mee, dat wij in elk geval zonder aanzien van functies de contrarevolutie zouden bestrijden. Dat ik me uitsluitend tot de pers zou bepalen, daartegen verzetste ook Swerdlov zich krachtig: “Dat zullen we aan Boecharin opdragen. Lev Davidovitsch moeten we tegenover Europa plaatsen, hij moet de buitenlandse aangelegenheden op zich nemen.” “Wat zullen we nu voor buitenlandse aangelegenheden te regelen hebben?” antwoordde Lenin. Toch legde hij er zich bij neer, zij het met tegenzin. En eveneens met tegenzin legde ik me er bij neer. Zo kwam ik op voorstel van Swerdlov voor drie maanden aan het hoofd van de sovjetdiplomatie.

Het commissariaat van Buitenlandse Zaken betekende voor mij eigenlijk ontheffing van ambtelijk werk. Partijgenoten, die mij hun hulp aanboden, ried ik steeds, een dankbaarder arbeidsveld voor hun activiteit te zoeken. Een van hen heeft later in zijn herinneringen heel pittig een gesprek weergegeven dat hij kort na de vorming van de sovjetregering met mij had gehad. Volgens zijn verhaal zou ik tegen hem gezegd hebben: “Welk diplomatiek werk zou er te doen zijn? Ik zal enige revolutionaire proclamaties tot de volkeren richten en dan de zaak sluiten.” De verteller vond zoveel gebrek aan diplomatisch zelfbewustzijn zeer bedroevend. Ik heb natuurlijk opzettelijk mijn standpunt overdreven om er nadruk op te leggen dat het zwaartepunt nu volstrekt niet in de diplomatie lag.

Het voornaamste werk bestond in de voortzetting van de Oktoberrevolutie, haar uitbreiding over het hele land, in het afweren van de aanval van Kerenski en generaal Krassnov op Petrograd, in de strijd tegen de contrarevolutie. Deze taak volbrachten we naast ons ambtelijk werk en er bestond al die tijd tussen Lenin en mij een nauwe ononderbroken samenwerking.

Onze werkkamers in Smolny lagen aan twee verschillende kanten van het gebouw. De gang, die ons verbond of liever scheidde, was zo lang, dat Lenin voor de grap voorstelde verkeer per fiets in te stellen. We waren telefonisch verbonden. Ik ging enige malen per dag door de onafzienbare gang, die op een mierenhoop geleek, naar Lenins werkkamer om overleg te plegen. De jonge matroos, die zich Lenins secretaris noemde, liep voortdurend van Lenin naar mij met briefjes, die twee of drie krachtige zinnen bevatten met dubbele en drievoudige onderstreping onder de woorden waar het om ging en aan het slot een scherp geformuleerde vraag. De briefjes waren dikwijls vergezeld door ontwerpdecreten, die een snelle beantwoording eisten. In de archieven van de Raad van Volkscommissarissen worden vele documenten uit die tijd bewaard, die deels door Lenin, deels door mij geschreven zijn, tekst van Lenin met mijn verbeteringen of voorstellen van mij met aanvullingen van Lenin.

In de eerste periode, laten we zeggen tot augustus 1918, nam ik een actief deel aan het werk van de Raad van Volkscommissarissen. In de Smolnysche tijd was Lenin met vurig ongeduld in de weer om aan alle kwesties van het economische, politieke, administratieve en culturele leven decreten te wijden. Hij werd daarbij niet geleid door de hartstocht voor bureaucratische reglementering, maar door het streven het program van de partij in de taal van

de regering uit te beelden. Hij wist dat voorlopig de revolutionaire decreten slechts voor een zeer klein deel waren door te voeren. De zekerheid, dat ze doorgevoerd werden en de controle daarover veronderstelde een goed functionerend apparaat, ervaring en tijd. Maar niemand kon zeggen hoeveel tijd tot onze schikking stond. De decreten hadden in die eerste periode meer propagandistische dan administratieve betekenis. Lenin haastte zich aan het volk te verkondigen wat de nieuwe macht was, wat ze wilde en hoe ze haar doeleinden trachtte te verwezenlijken. Onvermoeid behandelde hij punt na punt, riep vergaderingen bijeen, vroeg inlichtingen bij specialiteiten en sloeg er zelfs boeken op na. Ik hielp hem.

Zwaar woog bij Lenin de zorg voor de nalatenschap van het door hem volbrachte werk. Als een groot revolutionair begreep hij wat historische traditie betekent. Of wij de macht zouden behouden of teruggeslagen zouden worden kon niemand voorspellen. Maar onder elk beding moest men zoveel mogelijk helderheid brengen in de revolutionaire ervaringen van de mensheid. Anderen zullen komen, die op ons beeld steunend een nieuwe schrede voorwaarts zullen doen. Dat was de betekenis van de wetgevende arbeid in de eerste periode. Door diezelfde gedachte gedreven eiste Lenin ongeduldig een snelle verzorging van de uitgave van de classici van het socialisme en van het materialisme in de Russische taal. Hij zorgde ervoor dat men zoveel mogelijk revolutionaire gedenktekens oprichtte, al waren ze nog zo eenvoudig, als borstbeelden en inscripties in alle steden, zo mogelijk ook in de dorpen: om hetgeen gebeurd was vast te leggen in de voorstelling van de mensen; diepe sporen na te laten in het geheugen van het volk. Elke zitting van de Raad van Volkscommissarissen, die in de eerste tijd dikwijls gedeeltelijk vernieuwd werd, gaf een beeld van de grote wetgevende improvisatie. Men moest alles van de grond af opbouwen. 'Precedenten' waren nergens te vinden, de geschiedenis kende ze niet. Lenin leidde onvermoeid het presidium in de Raad van Volkscommissarissen, dikwijls vijf, zes uren achtereen; zittingen van de Raad werden in die tijd dagelijks gehouden. Het was in het algemeen regel dat de kwesties zonder voorbereiding aan de orde kwamen, en bijna altijd hadden ze een spoedeisend karakter. In vele gevallen was de kwintessens van de zaak bij het begin van de vergadering onbekend, zowel bij de leden als bij de voorzitter van de sovjet. De discussies waren kort, de sprekers kregen maar tien minuten spreektijd. En desondanks kwam Lenin steeds tot de kern van de kwestie. Om tijd te besparen zond hij korte briefjes aan de leden om een of andere inlichting te vragen. Die briefjes vormden een zeer omvangrijk en belangwekkend schriftelijk element van de wetgevende techniek van de leninistische sovjet van volkscommissarissen. Het grootste deel ervan is helaas niet bewaard, omdat het antwoord meestal op de keerzijde werd geschreven en de voorzitter gewoonlijk dadelijk de briefjes verscheurde. Op het geschikte ogenblik deelde Lenin zijn resolutiepunten mee, die zeer scherp gesteld waren; daarna hielden de debatten geheel op of liepen uit op de weg van praktische voorstellen. De leninistische 'punten' werden gewoonlijk de basis van de decreten. Om die arbeid te leiden was naast andere capaciteiten een groot scheppend voorstellingsvermogen vereist. Een van de waardevolste eigenschappen van zulk een voorstellingsvermogen is de geschiktheid om mensen, dingen en verschijnselen, ook al heeft men ze nooit aanschouwd, juist zo te zien als ze in werkelijkheid zijn. Alle levenservaring en theoretische kennis gebruiken, kleine trekjes vlug op te nemen, ze volgens een niet omschreven wet van overeenstemming en waarschijnlijkheid aan te vullen en op die wijze een bepaald gebied van menselijk leven concreet te laten ontstaan — dat is het voorstellingsvermogen, dat voor de wetgever, de beheerder, de leider, vooral in een revolutionair tijdperk, dringend nodig is. De kracht van Lenin werd voor een groot deel gevormd door de kracht van de realistische voorstellingsgave.

Niet nodig te zeggen, dat in de koortsachtige ijver van het wetgevende scheppende werk vaak misgetast werd en het ene dikwijls in tegenspraak was met het andere. Over het algemeen echter zullen de leninistische decreten uit het tijdperk van Smolny, d.w.z. uit de meest heftige en verwarde revolutieperiode voor altijd in de geschiedenis worden opgenomen als de verkondiging van een nieuwe wereld. Niet slechts sociologen en historici, ook de wetgever van de toekomst zal zich steeds weer tot deze bron wenden.

Ondertussen traden de praktische kwesties steeds meer op de voorgrond, in de eerste plaats die van de burgeroorlog, de voeding en het transport. Voor al deze onderwerpen werden bijzondere commissies in het leven geroepen, die de nieuwe taak onder de ogen moesten zien en het een of ander departement, dat hulpeloos op de drempel bleef rondtrappelen, een duwtje te geven, opdat het van wal zou steken. Ik stond in die maanden aan het hoofd van een reeks van zulke commissies: voor voedselvoorziening (die ressorteerde onder de toen voor het eerst in het werk betrokken Zjoeroepa), voor transport, spoorwegwezen, enz.

Wat het diplomatische ambt betreft, dat kostte mij, uitgezonderd de onderhandelingen van Brest, niet veel tijd. Toch was de zaak ingewikkelder dan ik gedacht had. Al in het begin moest ik op het onverwachts in onderhandeling treden met de — Eiffeltoren.

In de dagen van de opstand waren we er niet toe gekomen belang te stellen in de buitenlandse radioberichten. Maar nu in mijn hoedanigheid van volkscommissaris, moest ik nagaan hoe de kapitalistische wereld reageerde op de omwenteling. Onnodig te vermelden dat niemand ons welkom heette. Ofschoon de regering te Berlijn geneigd was knipoogjes te geven aan de bolsjewieken, toch zond ze van het station Nauen een vijandig bericht uit, nadat het station Czarskoje Selo de overwinning over de Kerenski troepen had gemeld. En dan werden Berlijn en Wenen nog heen en weer geslingerd tussen vijandschap tegen de revolutie en hoop op een voordelige vrede, maar alle andere landen, de oorlogvoerenden als de neutralen, zonden in velerlei talen de gevoelens en gedachten van de door ons ten val gebrachte heersende klassen van het oude Rusland door de ether. In dat koor onderscheidde zich door zijn woede de Eiffeltoren, die in die dagen zelfs Russisch sprak, klaarblijkelijk daardoor rechtstreeks de weg zoekend naar het hart van het Russische volk. Volgde ik de Parijse zender, dan scheen het mij vaak toe of Clemenceau zelf op de punt van de toren zat. Als journalist had ik hem wel in zoverre gekend, dat ik zo al niet zijn stijl, dan toch zijn geest kon herkennen. Haat en woede bereikten in deze radiozendingen hun hoogtepunt. Vaak scheen het of de zender van de Eiffeltoren een schorpioen was, die zichzelf met de staart in de kop wilde steken.

Ons stond het radiostation Czarskoje Selo ter beschikking en wij hadden geen reden te zwijgen. Gedurende enige dagen dicteerde ik antwoorden op het schelden van Clemenceau. Mijn kennis van de politieke geschiedenis van Frankrijk was toereikend om een niet al te vleiende karakterschets van de vooraanstaande personen te geven en te herinneren aan veel uit hun biografie, beginnend met Panama, wat nu vergeten was. Het heftige duel tussen de torens van Parijs en van Czarskoje Selo duurde enige dagen. De ether was neutraal en bracht trouw de argumenten van weerskanten over. En wat gebeurde? Ik had zelf zulke snelle resultaten niet verwacht. Parijs veranderde van toon: het bleef vijandig, maar werd beleefd. Ik heb er later vaak met genoegen aan teruggedacht, hoe ik mijn diplomatieke loopbaan begon met de Eiffeltoren goede manieren te leren.

De 18e november bezocht mij in Smolny onverwachts generaal Jodsen, chef van de Amerikaanse missie. Hij stelde voorop dat het hem nog niet mogelijk was in naam van de Amerikaanse regering te spreken, maar hij hoopte dat alles all right zou worden. Of de

sovjetregering gemeenschappelijk met de geallieerden streefde naar liquideren van de oorlog? Ik antwoordde dat bij volledige openbaarheid van de latere onderhandelingen de geallieerden in de gelegenheid zouden zijn de ontwikkeling van die onderhandelingen te volgen en zich op elk moment daarbij aan te sluiten. Tot slot verklaarde de vredelievende generaal: “De tijd van protesten en bedreigingen tegen de sovjetmacht is voorbij, als hij al ooit bestaan heeft.” Maar men weet dat één zwaluw, zelfs in de rang van generaal, nog geen zomer maakt.

In het begin van december had mijn eerste en laatste samenkomst plaats met de Franse gezant Noulens, een radicaal oud-afgevaardigde, door Frankrijk gezonden met het doel zich bij de Februarirevolutie aan te passen in de plaats van de openlijke monarchist, Paléologue, niet slechts byzantijns volgens zijn naam, die de republiek had gebruikt voor haar vriendschap met de tsaar. Waarom men Noulens zond en niet iemand anders, weet ik niet. Maar hij heeft mij geen hoge gedachte gegeven over de bestuurders van het menselijke lot. Het gesprek vond plaats op voorstel van Noulens en leidde tot niets. Na enige aarzeling had Clemenceau ten slotte het regime van het prikkeldraad gekozen.

Ook met generaal Niessel, chef van de Franse missie, had ik een verre van vriendschappelijk onderhoud binnen de muren van Smolny. Deze generaal vierde zijn lust tot offensief bot in achterbakse operaties. Onder Kerenski had hij zich het bevelen tot gewoonte gemaakt en nu kon hij het niet meer laten.

In de eerste plaats was ik gedwongen hem te verzoeken Smolny te verlaten. Spoedig werd de verhouding tot de Franse missie nog ingewikkelder. Tot de missie behoorde een informatiebureau, dat een fabriek werd van de meest weezinwekkende laster tegen de revolutie. In alle vijandige kranten verschenen dagelijks telegrammen ‘uit Stockholm’, het een al fantastischer, boosaardiger en dommer dan het andere. De redacteurs, die gevraagd werden naar de bronnen van de ‘Stockholmse’ telegrammen, noemden de Franse militaire missie. Ik zond een officiële vraag aan generaal Niessel. Hij antwoordde de 22ste december met een werkelijk merkwaardig document.

“Veel journalisten van verschillende richting wenden zich om inlichtingen tot de militaire missie. Ik ben gemachtigd hun die te geven over de oorlogsgebeurtenissen van het westelijk front, in Saloniki, in Azië en over de situatie in Frankrijk. Bij een (?) dergelijk bezoek heeft een (?) jong officier zich veroorloofd geruchten mede te delen, die in de stad (?) in omloop waren en als bron waarvan Stockholm werd genoemd. . .”

Aan het slot beloofde de generaal in vage vorm “maatregelen te zullen nemen, dat zich in de toekomst zulke vergrijpen niet zouden herhalen.” Dat was te veel. Wij hadden niet de Parijse radiatoren beleefdheid geleerd om generaal Niessel toe te staan in Petrograd een hulpstation voor laster op te richten. Ik schreef nog dezelfde dag aan Niessel:

“1. Gezien het feit, dat het propagandabureau zich noemende ‘informatiebureau’ van de Franse militaire missie, diende tot verbreiding van bewust valse geruchten, die ten doel hadden verwarring in de openbare mening te stichten, moet dit bureau ogenblikkelijk worden gesloten. 2. De jonge officier, die de valse mededelingen vervaardigde, wordt aangeraden onmiddellijk het Russische grondgebied te verlaten. De naam van deze officier verzoek ik u mij per omgaande te melden. 3. Het ontvangapparaat van de draadloze telegrafie moet uit de missie verwijderd worden. Franse officieren, die zich bevinden in het gebied van de burgeroorlog, moeten door een in de pers te publiceren bijzonder bevel naar Petrograd teruggeroepen worden. 4. Omtrent alle in verband met deze brief genomen maatregelen verzoek ik u mij in kennis te stellen. De volkscommissaris van Buitenlandse Zaken, L. Trotski.”

De 'jonge officier' werd aan de vergetelheid ontrukkt en heeft in zijn hoedanigheid van zondebok Rusland verlaten. Het ontvangapparaat werd verwijderd. Het informatiebureau gesloten. De officieren werden uit de omtrek naar het centrum teruggeroepen. Dat waren maar kleine voorpostgevechten. Ze werden voor een korte tijd, nadat ik al naar het oorlogsdepartement was overgegaan, vervangen door een zeer wankel wapenstilstand. De categorische generaal Niessel was afgelost door de poesvriendelijke generaal Lavergne. Maar de wapenstilstand duurde niet lang. De Franse militaire missie en de Franse diplomatie bleken al spoedig het centrum van alle samenzweringen en gewapende acties tegen de sovjetmacht. Dit kwam echter pas aan het licht na Brest, in de Moskouse periode, in het voorjaar en de zomer van 1918.

In Moskou

Met de ondertekening van de Brester vrede verloor de verklaring van mijn uittreden uit het volkscommissariaat van Buitenlandse Zaken haar politieke betekenis. Intussen kwam Tschitscherin aan uit Londen en werd mijn opvolger. Ik kende Tschitscherin al lang. In de jaren van de eerste revolutie werd hij een ambtenaar bij de diplomatie, lid van de sociaaldemocratie en wel mensjewiek; hij ging geheel op in het werk van de buitenlandse ‘groepen tot hulpverlening’ van de partij. Bij het begin van de oorlog nam hij een radicaal patriottische positie in en trachtte die in talrijke brieven uit Londen te motiveren. In een of twee van die brieven ging het ook over mij. Maar betrekkelijk snel naderde hij het internationalisme en werd actief medewerker aan de door mij in Parijs geredigeerde krant *Nasche Slovo*. Tenslotte belandde hij in een Engelse gevangenis. Ik vroeg om zijn vrijlating. De onderhandelingen werden gerekt. Ik dreigde met tegenmaatregelen tegen Engelsen. “De argumentatie van Trotski” schrijft de Engelse gezant Buchanan in zijn dagboek, “bevat aan het slot een waar woord: als wij er aanspraak op maken Russen gevangen te zetten uit hoofde van pacifistische propaganda in een land, dat de oorlog wil voortzetten, dan heeft hij hetzelfde recht Britse onderdanen te arresteren die propaganda maken voor de voortzetting van de oorlog in een land dat de vrede voorstaat.” Tschitscherin werd vrijgelaten. Hij kwam in Moskou op een zeer goed moment. Met een zucht van verlichting gaf ik hem het roer van de diplomatie over. Ik vertoonde me niet meer op het ministerie. Vaak overlegde Tschitscherin telefonisch met me. Eerst de 13e maart werd mijn uittreden uit het volkscommissariaat voor Buitenlandse Zaken bekend gemaakt, tegelijk met mijn benoeming tot volkscommissaris van oorlog en tot voorzitter van de kort tevoren op mijn initiatief ingestelde opperste Oorlogsraad.

Lenin kreeg op deze wijze zijn zin. Mijn voorstel mij in verband met de meningsverschillen van Brest terug te trekken, had hij gebruikt om zijn oorspronkelijk plan, veranderd overeenkomstig de omstandigheden, door te zetten. Omdat de binnenlandse vijand van samenzweringen was overgegaan tot het vormen van strijdfronten en een leger, daarom wenste Lenin dat ik mij aan het hoofd van de legermacht zou plaatsen. Hij had nu Swerdlov op zijn hand. Ik trachtte er tegen in te leggen: “En wie zal dan die post moeten bekleden?” “Zeg het maar!” voegde Lenin mij toe. Ik dacht na — en stemde toe.

Had ik enige voorbereiding voor militair werk? Natuurlijk niet. Ik had indertijd niet eens in de tsaristische legers gediend. De dienstplichtige jaren bracht ik door in de gevangenis, in de verbanning en in de emigratie. In het jaar 1906 ontnam het gerecht mij alle burgerlijke en militaire rechten. Ik kwam met militaire vraagstukken in nauwer aanraking gedurende de Balkanoorlog, toen ik enige maanden in Servië, Bulgarije en Roemenië doorbracht. Maar van algemeen politiek, niet van zuiver militair standpunt bezien. Daarna heeft de wereldoorlog alle mensen op aarde dichterbij de militaire vraagstukken gebracht, mij ook. De dagelijkse arbeid aan de *Nasche Slovo* en de medewerking aan de *Kievskaja Mysl* (Kiever Gedachte) dwongen mij nieuwe berichten en waarnemingen in één systeem te verenigen. Daarbij ging het in de eerste plaats om de oorlog als om de voortzetting van de politiek en om het leger als om zijn instrument. Organisatorische en technische problemen van het militarisme bleven voor mij nog altijd op de achtergrond. Daarentegen had de psychologie van het leger — van de kazerne, de loopgraaf, de veldslag, het hospitaal — mij buitengewoon belang ingeboezemd. Dat is mij later van zeer veel nut geweest.

In parlementaire staten kwam het dikwijls voor dat aan het hoofd van oorlogs- en marinedepartementen advocaten en journalisten stonden, die evenals ik het leger voornamelijk uit het venster van een redactie bureau, zij het een meer comfortabel dan het mijne, hadden waargenomen. Toch was het onderscheid duidelijk. In de kapitalistische landen ging het om de instandhouding van een bestaand leger, d.w.z. in hoofdzaak om de politieke dekking van een in zichzelf verankerd militair systeem. Bij ons ging het er om de resten van een oud leger volledig weg te vegen en in plaats ervan in het vuur een nieuw leger op te bouwen, waarvoor men in geen boek het schema kon vinden. Dat verklaart voldoende, waarom ik het militaire werk slechts aarzelend op me nam en dat alleen omdat er niemand anders was die het doen kon.

Ik hield mezelf niet voor strateeg en veroordeelde streng de stroom van strategisch geliefhebber, die door de revolutie in de partij was ontstaan. Weliswaar heb ik in drie gevallen — in de oorlog tegen Denikin, bij de verdediging van Petrograd en in de strijd tegen Pilsudski — een zelfstandige strategische positie ingenomen en die nu eens tegen het commando dan tegen de meerderheid van het centrale comité moeten verdedigen. Maar in die gevallen werd mijn strategische positie door politieke en economische en niet door zuiver strategische gezichtspunten bepaald. Men moet overigens zeggen, dat problemen van grote krijgskunst niet anders kunnen worden opgelost.

Mijn verwisseling van werkzaamheden viel samen met de verwisseling van de residentie van de regering. De verplaatsing van de centrale macht naar Moskou was natuurlijk voor Petrograd een slag. Tegen de verplaatsing bestond een grote, bijna algemene oppositie. Ze was belichaamd in Zinovjev, die toentertijd gekozen was tot voorzitter van de sovjet van Petrograd. Naast hem stond Loenatsjarski, die enige dagen na de Oktoberrevolutie zijn ambt had neergelegd, omdat hij de verantwoordelijkheid voor de (zogenaamde) verwoesting van de Basilicuskathedraal in Moskou niet op zich had kunnen nemen en nu op zijn teruggekeerd, van het gebouw Smolny, als symbool van de revolutie, niet kon scheiden. Anderen hadden zakelijker argumenten. Het merendeel vreesde voor de slechte indruk die de verplaatsing zou hebben op de arbeiders van Petrograd. De vijanden verspreidden het gerucht dat wij tegenover Wilhelm de verplichting op ons hadden genomen Petrograd te verlaten. Ik was met Lenin de mening toegedaan dat de verplaatsing naar Moskou niet slechts de beveiliging van de regering betekende, maar ook die van Petrograd. De verleiding door een snel toeslaan de revolutionaire hoofdstad inclusief de regering te veroveren, moest voor Duitsland en de Entente heel groot zijn. Een geheel ander geval zou het zijn het hongerlijdende Petrograd in te nemen zonder de regering. Ten slotte werd de tegenstand overwonnen, de meerderheid van het centrale comité sprak zich uit vóór de verplaatsing en op 12 maart (1918) reisde de regering af naar Moskou. Om de indruk van de degradatie van de Oktoberhoofdstad te verzachten, bleef ik nog anderhalve week in Petrograd. De spoorwegadministratie hield mij bij het vertrek enige uren op het station op: de sabotage nam wel af, maar was toch nog sterk verbreid. Ik kwam in Moskou aan de dag na mijn benoeming tot commissaris van oorlog.

Met zijn middeleeuwse muren en zijn talloze gouden koepels geleeke Kremlin als een vesting van de revolutionaire dictatuur een volkomen paradox. Weliswaar was ook Smolny — vroeger een internaat van deftige meisjes — door zijn verleden niet juist bestemd voor arbeiders- soldaten- en boerenafgevaardigden. Tot maart 1918 was ik nooit in het Kremlin geweest, zoals ik ook overigens van Moskou niets kende dan één gebouw: de Boetyrkygevangenis, waarin ik in de strenge winter 98/99 zes maanden had doorgebracht. Als

toerist kan men de historische gedenktekens van het Kremlin met aandacht bewonderen, zowel de klokkentoren van Ivan de Verschrikkelijke als het ‘facettenpaleis’.

Maar wij moesten ons hier voor lange tijd inrichten. De dagelijkse nauwe aanraking van twee historische polen, twee onverzoenlijke culturen, was wonderlijk en vermakelijk. Over het houten plaveisel het paleis van Nicolaas voorbijrijdend, heb ik meer dan eens opgezien naar de ‘klokkentsaar’ en de ‘kanonnentsaar’. Het zware Moskouse barbarendom keek uit het klokkegat en uit de mond van het kanon. Prins Hamlet zou op deze plaats hebben uitgeroepen: “De tijd is uit zijn voegen. O, smaad en verdriet, dat ik op de wereld kwam, om haar in te richten!” Maar wij hadden niets met Hamlet gemeen. Zelfs waar het besprekingen gold van belangrijke kwesties stond Lenin dikwijls de sprekers maar twee minuten toe. Om beschouwingen te houden over de tegenstellingen in de vertraagde ontwikkeling van het land, had men misschien één à anderhalve minuut tijd — als men door het oude Kremlin van de ene vergadering naar de andere snelde, maar meer ook niet.

In het cavaliershuis, tegenover het ‘feestpaleis’ hadden voor de revolutie de beampten van het Kremlin gewoond. De gehele belétage werd ingenomen door de hoge commandant. Zijn woning was in verschillende delen verdeeld. Ik woonde in een van deze delen, door een gang van Lenin gescheiden! De eetkamer gebruikten wij gemeenschappelijk. Het eten was in het Kremlin toen beneden alle kritiek. Er werd slechts gezouten vlees verstrekt. In het meel en in de gort was zand. Alleen rode kaviaar was er in overvloed, omdat er niet kon worden uitgevoerd. Niet slechts in mijn herinnering zijn de eerste jaren van de revolutie verbonden met die eeuwigdurende kaviaar.

Het klokkenspel op de toren van de verlosser werd verwisseld. Nu speelden de klokken in plaats van *God behoeve de tsaar* langzaam en statig elk kwartier de *Internationale*. De inrit voor de auto’s leidde door een gewelf onder de toren van de Verlosser. Boven die tunnel staat een oud heiligenbeeld onder een gebarsten glas. Voor het beeld een sedert lang uitgedoofd lampje. Bij het verlaten van het Kremlin viel de blik op het heiligenbeeld en het oor ving de klanken op van de Internationale. Boven de toren met zijn klok verhief zich als van ouds de vergulde dubbele adelaar. Men had er slechts de kroon afgenomen. Ik stelde voor in de plaats daarvan sikkels en hamers boven de adelaar aan te brengen, opdat de verandering van de tijden zichtbaar zou zijn op de toren van de Verlosser. Maar men had er geen tijd voor.

Tienmaal op een dag ontmoette ik Lenin in de gang en wij bezochten elkaar om iets te bespreken, wat steeds tien tot vijftien minuten duurde. Dat was toen voor ons beiden een grote tijdseenheid. Lenin was, natuurlijk naar leninistische maatstaf, in die tijd zeer spraakzaam. Er was te veel nieuws, er wachtte te veel onbekends, men moest zichzelf en anderen op een nieuwe wijze instellen. Daarom was het een behoefte van het bijzondere op het algemene over te gaan en omgekeerd. Het wolkje meningsverschillen van Brest-Litovsk was spoorloos verdwenen. De verhouding van Lenin tot mij en tot de leden van mijn gezin was buitengewoon hartelijk en attent. Dikwijls zat hij onze jongens op de gang achterna en speelde met hen.

In mijn kamer stonden meubels uit karelisch berkenhout. Op de schoorsteenmantel stond een klok met een Amor en Psyche versierd. Deze kamers waren niet op werken ingericht. Er hing een atmosfeer van leeglopende bezitters. Maar de woning maakte slechts de indruk van een bijzaak op mij, te meer daar ik in de eerste jaren slechts in haar overnachtte wanneer ik voor zeer korte tijd van het front naar Moskou kwam.

Ik meen dat ik reeds op de dag van aankomst uit Petrograd een gesprek had, waarbij wij tussen het karelisch berkenhout stonden. Amor en Psyche sloegen het uur met zilveren geluid. Wij keken elkaar aan, als betrapten wij elkaar op dezelfde gedachte: verscholen in een

hoek beluisterde het verleden ons. Er van alle zijden door omgeven, behandelden wij het zonder eerbied, maar ook zonder haat, alleen enigszins ironisch. Het zou bezijden de waarheid zijn te zeggen, dat wij ons aan de omgeving in het Kremlin gewenden — de voorwaarden van ons bestaan waren daartoe te dynamisch. We hadden geen tijd te ‘wennen’. Van terzijde keken we de omgeving aan en knipoogden vrolijk-ironisch tegen Amor en Psyche: heb je ons niet verwacht? Niets aan te doen, went je er aan. De omgeving moest zich aan ons aanpassen.

Het lagere personeel bleef in dienst. Ongerust ontvingen ze ons. Het regime was streng geweest, in de lijn van lijfeigenschap; de dienst was van vader op zoon overgegaan. Onder de ontelbare lakeien en andere bedienden van het Kremlin waren enige grijsaards, die meer dan één keizer hadden gediend. Een van hen, een kleine, gladgeschoren oude, Stupischin, een dienstklopper, was vroeger de schrik van alle bedienden. Nu beschouwden de jongeren hem met een mengsel van oude achting en nieuwe uitdaging. Onvermoeid gleed hij door de gangen, zette stoelen recht, nam stof af, hield de schijn van de oude ordelijkheid op. Als middageten diende men dunne soep op en boekweitegort op hofborden die met een adelaar waren versierd. “Kijk toch eens, wat doet hij?” fluisterde Serjoscha zijn moeder in. De oude ging als een schaduw achter de stoelen langs en draaide de borden nu eens links dan rechts. De eerste die het begreep was Serjoscha: de tweekoppige adelaar op de rand van het bord moest midden voor de gast staan.

“Heb je de oude Stupischin opgemerkt?” vroeg ik Lenin. “Hoe zou je hem niet kunnen opmerken?” antwoordde Lenin goedmoedig ironisch. Deze van hun wortels losgerukte ouden wekten dikwijls het medelijden op. Stupischin betoonde spoedig grote gehechtheid aan Lenin en droeg die, nadat Lenin naar een ander gebouw, meer in de nabijheid van de sovjet van volkscommissarissen, was verhuisd, op mij en mijn vrouw over, toen hij zag dat wij van ordelijkheid hielden en zijn werk op prijs stelden.

Spoedig ging het dienstpersoneel uit elkaar. De jongeren pasten zich snel bij het nieuwe regime aan. Stupischin wilde niet gepensioneerd worden. Hij werd als opzichter aangesteld in het grote tot museum ingerichte kasteel en hij kwam vaak in het cavaliershuis; — “om te zien hoe het ging”. Later hield Stupischin de wacht bij de congressen en conferenties in het slot voor de Andreaszaal. Rondom hem heerste weer orde en hij verrichtte hetzelfde werk, dat hij verricht had bij de recepties van de tsaar en de grootvorsten, alleen ging het nu om de Communistische Internationale. Hij deelde het lot van de klokken op de toren van de Verlosser, die van het tsarenlied overgegaan waren tot de Internationale. In 1926 stierf de oude kalm in het ziekenhuis. Mijn vrouw zond hem kleine geschenken en hij schreide aangedaan.

Sovjet-Moskou ontving ons met een chaos. Wij ontdekten dat hier een sovjet van volkscommissarissen bestond onder voorzitterschap van de historicus Pokrowsky, die van alle mensen ter wereld wel het minst geschikt was voor deze rol. De macht van de Moskouse raad van volkscommissarissen strekte zich uit over het gehele gebied van Moskou, waarvan niemand met juistheid de grenzen kon bepalen. In het Noorden behoorde er toe het gouvernement van Archangelsk, in het Zuiden dat van Koersk. En zo troffen wij in Moskou een regering aan die haar macht, weliswaar een zeer problematische macht, uitbreidde over het voornaamste deel van het sovjetterritorium. Het historische antagonisme tussen Moskou en Petrograd had de Oktoberomwenteling overleefd. Moskou was vroeger een groot dorp, Petrograd een stad geweest. Moskou was de zetel van grondbezitters en kooplui, Petrograd de stad van militairen en ambtenaren. Moskou ging door voor echt Russisch, slavofiel, gastvrij, het hart van Rusland. Petersburg was de kleurloze Europeeër, het egoïstische, bureaucratische

verstand van het land. Moskou werd de stad van de textiel-, Petrograd die van de metaalindustrie. Deze tegenstellingen hadden literaire overdrijvingen van werkelijke tegenstellingen tengevolge. Wij bemerkten deze tegenstellingen dadelijk. Ook de inheemse Moskouse bolsjewieken werden door het lokale patriotisme beïnvloed. Om de wederzijdse verhouding met de Moskouse sovjet van volkscommissarissen te regelen werd een commissie ingesteld onder mijn presidium. De taak van die commissie was een zeer eigenaardige. Geduldig verdeelden wij de gebiedscommissariaten en gaven aan wat tot de competentie van de centrale regering behoorde. Hoe verder we dat werk voortzetten, des te duidelijker bleek dat aan een tweede Moskouse regering geen behoefte bestond. De Moskovieten moesten al spoedig zelf erkennen dat hun raad van volkscommissarissen kon worden ontbonden.

De Moskouse periode werd ten tweede male in de Russische geschiedenis een tijdperk van het bijeenvoegen van staten en het inrichten van hun bestuursorganen. Ongeduldig en ironisch, dikwijls scherp en honend, ging Lenin daarbij ieder te lijf die zich met algemene, propagandistische formules van de kwestie afmaakte. “Wat bezielt u mijn waarde, bent u in Smolny?” zo viel hij hen aan half toornig, half welwillend. “Dat is je reinste Smolny?” zo viel hij de sprekers in de rede, die van het onderwerp afdwaalden, “houdt u kalm alstublieft, we zijn niet meer in Smolny, wij zijn al een stuk verder.” Lenin zag er niet tegen op harde waarheden te zeggen over de dag van gisteren, als het gold die van morgen voor te bereiden. Ook bij dit werk gingen Lenin en ik zij aan zij. Lenin was zeer precies. Ik misschien nog punctueler. Wij voerden een onvermoeide strijd tegen slordigheid en nalatigheid. Ik nam strenge maatregelen tegen te laat komen en niet op tijd openen van de vergaderingen: voetje voor voetje maakte de wanorde plaats voor de orde.

Voor de zittingen, waarin principiële kwesties waren op te lossen of zulke, die door een botsing van ambtelijke bevoegdheden bijzonder belangrijk waren, drong Lenin er telefonisch op aan dat ik me van te voren op de hoogte stelde van de zaak in kwestie. De huidige literatuur over meningsverschillen tussen Lenin en Trotski is vol apocriefen. Natuurlijk was er verschil van mening. Maar dat we tot dezelfde gevolgtrekking kwamen, hetzij na een korte telefonische bespreking of onafhankelijk van elkaar, kwam veel vaker voor. Bleek het dat we in een kwestie van hetzelfde inzicht waren, dan twijfelden wij er geen van beiden aan, dat het door ons nodig geoordeelde besluit zou worden genomen. In de gevallen dat Lenin van de een of andere zijde ernstige oppositie tegen zijn plannen vreesde, spoorde hij mij telefonisch aan: “Kom vooral ter vergadering, ik zal je het eerst het woord geven.” Dan nam ik kort het woord, gedurende mijn inleiding zei Lenin herhaaldelijk ‘juist’ en de vraag was beslist. Niet omdat de anderen bevreesd waren ons tegen te spreken. Er was toen nog geen sprake van de huidige aanpassing aan de overheid of de weerzinwekkende angst zich door een onhandig woord of door tegen te stemmen te compromitteren. Hoe kleiner het bureaucratische gekruip, des te groter het gezag van de leiding. Als ik het niet eens was met Lenin, dan konden heftige debatten ontstaan en die zijn er geweest. In geval van eensgezindheid waren de besprekingen kort. Waren we niet in de gelegenheid van te voren overleg te plegen, dan wisselden we briefjes onder de vergadering. Leverden die tegenspraak op, dan leidde Lenin het daarheen dat de debatten over die kwesties werden uitgesteld. De briefjes waren dikwijls in vrolijke trant gesteld; Lenin boog dan onder het lezen zijn hele lijf achterover. Hij was zeer goedlachs, vooral als hij moe was. Dat was een kinderlijk trekje in hem. Deze mannelijkste van alle mensen had in het algemeen veel kinderlijks over zich. Zegevierend zag ik, hoe grappig hij zich tegen een lachbui verzette, terwijl hij het presidium ernstig verder leidde. Zijn jukbeenderen kwamen dan van inspanning nog meer naar voren dan gewoonlijk.

Het oorlogscommissariaat, waar niet alleen mijn militaire, maar ook mijn partij-, literaire- en andere werkzaamheden geconcentreerd waren, lag buiten het Kremlin. Wij woonden nog in het cavaliershuis. Niemand bezocht ons daar. Voor zakelijke aangelegenheden kwam men in het commissariaat. Bij ons 'een bezoek' te brengen, kwam bij niemand op: wij hadden het daarvoor te druk. Om vijf uur kwamen wij van ons werk thuis. Om zeven uur was ik alweer in het commissariaat, waar avondzittingen werden gehouden. Toen de revolutie vaste voet had gekregen, wil dus zeggen veel later, wijdde ik de avonduren aan theoretisch en literair werk.

Mijn vrouw werkte in het commissariaat voor volksontwikkeling, waar ze de musea, de historische gebouwen, etc. onder haar beheer had. Ze moest tijdens de burgeroorlog de gedenktekenen van het verleden verdedigen. Dat was geen gemakkelijke taak. De Witte noch de Rode troepen bekommerden zich om het historische lot van de keizerlijke verblijven of van de oude kerken. Daardoor ontstonden dikwijls botsingen tussen het departement van oorlog en het bestuur van de musea. De beschermers van kastelen en kerken beschuldigden de troepen van gebrek aan eerbied voor de cultuur, de oorlogscommissarissen beschuldigden de beschermers van de gedenktekenen van de kunst ervan dat ze aan dode voorwerpen de voorkeur gaven boven levende mensen. Formeel bevond ik mij voortdurend in ambtelijke onenigheid met mijn vrouw. Er zijn veel grapjes gemaakt over dit onderwerp.

Met Lenin had ik in hoofdzaak telefonisch contact. Hij belde mij dikwijls op en ik hem over de meest verschillende kwesties. De departementen bestookten hem veelvuldig met klachten over het Rode Leger. Dan belde hij mij dadelijk op. Vijf minuten later vroeg hij: "Zou je met de nieuwe kandidaat voor de post van volkscommissaris voor de landbouw of voor de inspectie kennis willen maken en je oordeel zeggen?" Een uur later informeerde hij belangstellend of ik de theoretische polemieek over de proletarische cultuur volgde en van plan was mij er in te mengen om Boecharin op de vingers te tikken. Daarna volgde de vraag: "Kan het oorlogscommissariaat lastauto's vrijmaken aan het Zuidelijk front voor de toevoer van levensmiddelen op de spoorwegstations?" En weer een half uur later wilde Lenin weten of ik gehoord had van de verschillen in de Zweedse communistische partij. Zo ging het elke dag als ik in Moskou was.

Toen de Duitsers de aanval openden veranderden de Fransen van houding, althans de verstandigen onder hen: zij zagen de absurditeit in van de praatjes over onze geheime overeenkomst met de Hohenzollern. Eveneens werd hun duidelijk dat we geen oorlog konden voeren. Enige Franse officieren drongen er ronduit op aan dat wij de vrede moesten tekenen om tijd te winnen: deze mening werd bijzonder vurig verdedigd door een Frans agent, een aristocraat, royalist, met één kunstooog, die mij zijn diensten aanbood voor de gevaarlijkste opdrachten.

Generaal Lavergne, die Niessel vervangen had, gaf me op behoedzame en vleiende wijze raad, die weinig om het lijf had, maar in welwillende vorm werd gegeven. Volgens zijn zeggen hield nu de Franse regering rekening met het feit van de vrede van Brest en wilde zij ons geheel onbaatzuchtig hulp verlenen bij de opbouw van het nieuwe leger. Hij bood aan officieren van de grote Franse missie, die uit Roemenië terugkeerden, ter mijn beschikking te stellen. Twee daarvan, een overste en een kapitein, namen hun intrek tegenover het oorlogscommissariaat, om steeds dicht bij de hand te zijn. Ik moet erkennen dat ik hen meer capaciteiten toekende op het gebied van het spionagestelsel, dan op dat van het militaire beheer. Ze brachten me schriftelijke berichten, maar tijd om ze in te zien had ik die drukke dagen niet.

Tot de voorvallen van de korte ‘wapenstilstand’ behoort de ontvangst van de militaire missies van de Entente te mijnen. Er waren veel van die missies en elk telde veel leden. In mijn kleine werkkamer kwamen wel twintig man. Lavergne stelde ze aan mij voor. Enkele van hen maakten een beminnelijke opmerking. In het bijzonder onderscheidde zich een slappe Italiaanse generaal, die mij gelukwensde met de succesvolle zuivering van Moskou van de bandieten. “Nu”, zei hij met een betoverend lachje, “kan men in Moskou even rustig leven als in alle hoofdsteden ter wereld.” Ik beschouwde dat als een kleine overdrijving. Verder hadden we elkaar niets te zeggen. De gasten kwamen er niet toe op te staan en weg te gaan. En ik wist niet hoe ik ze kwijt zou raken. Ten slotte hielp generaal Lavergne ons uit de impasse door te vragen of ik er niets op tegen zou hebben als de militaire vertegenwoordigers niet langer beslag legden op mijn tijd. Ik antwoordde, dat hoezeer ik het betreurde van een zo doorlichtig gezelschap te moeten scheiden, ik mij daartegen niet waagde te verzetten. In het leven van elk mens zijn toneeltjes, waaraan hij niet zonder een verlegen lachje kan terugdenken. Tot die toneeltjes behoort voor mij dat bezoek van de militaire missies van de Entente.

Het militaire werk nam in toenemende mate het grootste deel van mijn tijd in beslag, te meer waar ik bij het abc moest beginnen. Op technisch en opererend gebied zag ik in de eerste plaats als mijn taak de rechte mensen op de rechte plaats te brengen en hun de mogelijkheid te openen hun capaciteiten te tonen. Het politieke en organisatorische werk een leger op de been te brengen viel geheel met het partijwerk samen. Slechts daardoor was succes mogelijk.

Naast andere werkers in de partij trof ik op het oorlogsdepartement de militaire dokter Skljansky aan. Ondanks zijn jeugd — hij was in 1918 ternauwernood 26 jaar oud — onderscheidde hij zich door zakelijkheid, vasthoudendheid en door het vermogen mensen en omstandigheden juist te kunnen waarderen, d.w.z. door die eigenschappen, die een bestuurder vormen. Ik overlegde met Swerdlov, die in zulke kwesties goud waard was, en ik koos Skljansky tot mijn vertegenwoordiger. Ik heb nooit reden gehad de keuze te berouwen. De post van vertegenwoordiger was te verantwoordelijker, waar ik het grootste deel van de tijd aan het front doorbracht. Skljansky nam in mijn afwezigheid het presidium in de revolutionaire oorlogsraad waar, leidde het lopende werk van het commissariaat, d.w.z. in de eerste plaats het verzorgen van de fronten, tenslotte vertegenwoordigde hij het departement van oorlog in de sovjet van de landsverdediging onder voorzitterschap van Lenin. Als men iemand met Lazare Carnot van de Franse revolutie kan vergelijken, dan is het Skljansky. Hij was altijd stipt, onvermoeid, waakzaam, altijd op de hoogte. Het merendeel van de bevelen die van het oorlogsdepartement kwamen, droegen de ondertekening van Skljansky. Omdat die bevelen gepubliceerd werden in de centrale organen en de lokale pers kende men de naam Skljansky overal. Zoals elke ernstige en krachtige bestuurder had hij veel vijanden. Zijn begaafde jeugd prikkelde veel eerwaardige middelmatigheden. Stalin vuurde ze achter de schermen aan. Skljansky werd in het geheim aangevallen, vooral in mijn afwezigheid. Lenin, die hem goed kende uit de sovjet van de verdediging, plaatste zich telkens beschermend als een berg voor hem. “Een voortreffelijk werker”, herhaalde hij steeds, “een uitstekend werker.” Skljansky bekommerde zich niet om die kuiperijen, hij werkte: nam de berichten van de intendanten in ontvangst; won inlichtingen in bij de industrie, berekende de voorraden munitie, waaraan altijd gebrek was; onophoudelijk rokend, sprak hij over de directe telefoonleidingen; liet de chefs bij het toestel komen en verzamelde informatie voor de sovjet van de verdediging. Men kon ‘s nachts om twee uur, om drie uur opbellen, Skljansky zat altijd in het commissariaat voor zijn schrijftafel. “Wanneer slaap je?” vroeg ik hem. Hij antwoordde met een grap. Met voldoening denk ik er aan terug, dat het oorlogsdepartement geen persoonlijke clubjes en klikjes kende,

die het leven op de andere departementen zo moeilijk maakten. De inspannende aard van het werk, het gezag van de leiding, de juiste keuze van mensen, zonder familieregering en inschikkelijkheid, de geest van veeleisende loyaliteit, — dat was het wat het zonder wrijving functioneren van het logge, niet zeer geregelde en volgens zijn samenstelling zeer uiteenlopende mechanisme verzekerde. Voor het grootste deel was dat de verdienste van Skljansky.

De burgeroorlog hield mij ver van de arbeid in de raad van volkscommissarissen. Ik leefde in spoortrein en auto. Gedurende die reizen, die weken duurden, verwijderde ik mij te ver van het lopende regeringswerk om er bij mijn korte bezoeken aan Moskou weer aan te kunnen deelnemen. Toch werden de belangrijkste kwesties in het Politiek Bureau besloten. Vaak kwam ik op Lenins verzoek speciaal voor een zitting van het Pol. Bureau naar Moskou of omgekeerd, bracht ik van het front een reeks principiële vragen mee en riep door middel van Swerdlov een buitengewone zitting van het Pol. Bureau bijeen. Mijn briefwisseling met Lenin was in deze jaren hoofdzakelijk aan de toen urgente kwesties van de burgeroorlog gewijd: korte briefjes of lange telegrammen vulden de voorafgegangene besprekingen aan of bereidden volgende voor. Ondanks de zakelijke korthed geven deze documenten een beeld van de feitelijke verhoudingen binnen de leidende groep der bolsjewiki. Van noodzakelijke commentaren voorzien, zal ik deze omvangrijke correspondentie in de naaste toekomst publiceren. Ze zal in het bijzonder een vernietigende weerlegging zijn van de geschiedschrijving van de stalinistische school.

Toen Wilson naast zijn andere futloze, professorale utopieën ook het plan opvatte voor een conferentie tot overeenstemming van alle regeringen van Rusland, zond Lenin mij op 24 februari 1919 een cijfertelegram aan het Zuidelijk front: “Wilson stelt vredesonderhandelingen voor en roept alle regeringen van Rusland op tot een conferentie. . . Jij zult het wel zijn, die naar Wilson moet reizen.” Zoals men ziet heeft het tijdelijke meningsverschil uit het tijdperk van Brest Lenin niet verhinderd zich weer tot mij te wenden nu er een grote diplomatieke taak ter sprak kwam, ofschoon ik in die tijd geheel in beslag werd genomen door militair werk. Van het vreedestichtende initiatief van Wilson is naar men weet even weinig terecht gekomen als van zijn andere plannen, ik behoefde dus niet te reizen.

Hoe stond Lenin tegenover mijn oorlogswerk? Daarvan bestaat naast honderden getuigenissen van Lenin een zeer levendige beschrijving van Maxim Gorki: “Met de hand op de tafel slaande, zei hij (Lenin): Wijs mij toch een ander mens, die in staat zou zijn in een jaar een model leger te organiseren en daarbij nog de eerbied van militaire specialisten te veroveren. Wij hebben zo’n man. Wij hebben alles. Er zullen nog wonderen gebeuren.” In hetzelfde gesprek heeft Lenin, volgens het verslag van Gorki gezegd: “Ja, ja, ik weet het. Daar worden veel leugens verteld over mijn verhouding tot hem. Men liegt veel en naar het schijnt zeer veel over Trotski en mij.” Wat zou Lenin nu over dit onderwerp zeggen, nu het liegen over onze verhouding tegen alle feiten, documenten en alle logica in, tot een staatscultus is verheven?

Toen ik de dag na de omwenteling het commissariaat van Binnenlandse Zaken weigerde, verwees ik o.a. naar het nationale moment. In het oorlogswezen, moet men aannemen, zou dit moment nog groter moeilijkheden opleveren dan in het burgerlijke bestuur. Maar Lenin had gelijk. In de jaren van *hoogconjunctuur* van de revolutie, heeft die kwestie geen rol gespeeld. De Witten hadden wel getracht bij hun actie in het Rode Leger antisemitische motieven te gebruiken, doch zonder succes. Daarvan geeft de witte pers zelf genoeg bewijzen. In het te Berlijn verschijnend ‘archief van de Russische revolutie’ vertelt een

wit-gardistische schrijver het volgende sterke staaltje: “Een Kozak, die ons kwam bezoeken en die de een of ander opzettelijk wilde krenken, door hem te zeggen dat hij in dienst was van en in de strijd ging onder commando van de jood Trotski, antwoordde hartstochtelijk en overtuigd: “Geen sprake van! . . . Trotski is geen jood. Trotski is een strijder! . . . Hij is de onze. . . Een Rus. . . Lenin, ja, die is communist. . . een jood; maar Trotski is de onze. Een strijder. . . Een Rus. . . Die is de onze!” Een dergelijk motief kan vinden bij Babel, de meest begaafde onder onze jonge schrijvers in zijn *Ruiterarmee*. De kwestie van mijn jood-zijn kreeg pas betekenis bij het begin van de politieke hetze tegen mij. Het antisemitisme verhief de kop tegelijk met het antitrotskisme. Beiden voedden zich uit één bron: de kleinburgerlijke reactie tegen de Oktoberrevolutie.

Onderhandelingen in Brest

Het decreet over de vrede was de 26ste oktober door het congres aangenomen, toen nog slechts Petrograd in onze macht was. Op 7 november wendde ik mij per radiotelegrafie tot de staten van de Entente en tot de centrale mogendheden met het voorstel een algemene vrede te sluiten. De regeringen van de geallieerden lieten door hun agenten aan de opperbevelhebber, generaal Duchonin, meedelen, dat verdere stappen op de weg van afzonderlijke vredesonderhandelingen de 'treurigste gevolgen' na zich zouden slepen. Ik beantwoordde dit dreigement met een oproep aan alle arbeiders, soldaten en boeren. De betekenis van de oproep was categorisch: Wij hebben niet onze bourgeoisie neergeslagen, opdat ons leger zijn bloed zou vergieten onder de zweepslagen van de buitenlandse bourgeoisie. Op 22 november ondertekenden wij de overeenkomst in zake het staken van de krijgsv verrichtingen over het gehele front van de Baltische tot de Zwarte zee. Wij wendden ons opnieuw tot de geallieerden met het voorstel samen met ons de vredesonderhandelingen te voeren. Wij ontvingen geen antwoord, maar er volgden ook geen bedreigingen. Iets hadden de regeringen van de Entente intussen toch begrepen. De vredesonderhandelingen begonnen de 9e december, anderhalve maand na het aannemen van het decreet over de vrede: een voldoende tijdsverloop voor de Entente landen hun houding ten opzichte van deze kwestie te bepalen. Onze delegatie legde dadelijk bij het begin een principiële verklaring af over de fundamente van een democratische vrede. De tegenpartij verlangde dat de zittingen werden geschorst. Het heropenen van de vergaderingen werd van dag tot dag uitgesteld. De delegaties van de vierbond moesten bij het opstellen van een antwoord op onze verklaring allerlei onderlinge moeilijkheden oplossen. Op de 25ste werd het antwoord meegedeeld. De regeringen van de vierbond hadden zich bij de democratische vredesformule: zonder annexaties en schattingen op de basis van het zelfbestemmingsrecht van de volkeren 'aangesloten'. De 28ste december werd in Petrograd een reusachtige demonstratie gehouden ter ere van de democratische vrede. Zonder het Duitse antwoord te vertrouwen hadden de massa's het toch aanvaard als een geweldige morele overwinning van de revolutie. De volgende morgen bracht onze delegatie uit Brest-Litovsk die monsterachtige eisen, die Kühlmann uit naam van de Centrale Mogendheden had gesteld. "Voor de vertraging van de onderhandelingen is een vertrager nodig", zei Lenin. Op zijn aandringen ging ik naar Brest-Litovsk. Ik geef toe dat ik er heenging als naar een pijnbank. Het milieu van vreemde en mij ver af staande mensen heeft me steeds afgeschrikt, in dit geval in hevige mate. Ik kan die revolutionairen volstrekt niet begrijpen, die graag gezant worden en zich in het nieuwe milieu thuis voelen als een vis in het water.

De eerste sovjetdelegatie met Joffe aan het hoofd werd in Brest-Litovsk van alle kanten gevleid. De Beierse prins Leopold ontving hen als zijn 'gasten'. Het middag- en avondeten gebruikten de delegaties gemeenschappelijk. Generaal Hoffmann keek zeker niet zonder belangstelling naar partijgenote Bizenko, die vroeger generaal Sacharow had vermoord. De Duitsers namen plaats tussen onze mensen en deden hun best 'vriendschappelijk' uit te vissen wat ze wilden weten. Tot de eerste Russische delegatie behoorden een arbeider, een boer en een soldaat. Die waren tegen zulke intriges niet opgewassen. Men placht zelfs bij het middageten de oude boer een beetje dronken te voeren.

De staf van generaal Hoffmann gaf voor de gevangenen een krant uit, *Ruszky Westnik* (Russische Bode), die in de aanvang niet dan met roerende sympathie over de bolsjewieken

sprak. “Onze lezers”, zo vertelde generaal Hoffmann aan de Russische gevangenen, “vragen ons, wie is Trotski?” Verrukt vertelde hij hun van mijn strijd tegen het tsarisme en van mijn Duits boek: *Rusland in de revolutie*. “De gehele revolutionaire wereld was enthousiast over zijn geslaagde vlucht!” En verder: “Toen het tsarisme omvergeworpen was, zetten de geheime vrienden van de tsaar Trotski spoedig na zijn terugkeer uit langjarige verbanning weer in de gevangenis.” Kortom er waren geen gloeiender revolutionairen dan Leopold van Beieren en Hoffmann van Pruisen. Deze idylle duurde niet lang. In de zitting van de conferentie van Brest van 7 februari, die allerminst op een idylle geleek, merkte ik op een terugblik werpend: “Wij zijn bereid die voorbarige beleefdheden te betreuren, die de officiële Duitse en Oostenrijks-Hongaarse pers aan ons adres heeft gericht. Zij waren volstrekt niet nodig voor een succesvol verloop van de vredesonderhandelingen.”

De sociaaldemocratie was ook in deze kwestie slechts een schaduw van de Hohenzollernse en Habsburgse regeringen. Scheidemann, Ebert en anderen trachtten ons aanvankelijk beschermend op de schouder te kloppen. De Weense *Arbeiter Zeitung* schreef de 15e december plechtig dat het “duel tussen Trotski en Buchanan een symbool was van de grote strijd van onze dagen: de strijd van het proletariaat tegen het kapitaal.” In die dagen toen Kühlmann en Czernin de Russische revolutie bij de keel grepen, zagen de austromarxisten slechts het ‘duel’ tussen Trotski en . . . Buchanan. Men kan nu nog niet zonder tegenzin aan die huichelarij terugdenken. “Trotski”, schreven de Habsburgse marxisten, “is de gevormachte van de wil tot vrede van de Russische arbeidersklasse, die er naar streeft de vergulde ijzeren ketting, waaraan het Engelse kapitaal haar heeft vastgeklonken, te verbreken.” De leiders van de sociaaldemocratie hadden zich vrijwillig aan de ketting gelegd van het Duits-Oostenrijks kapitaal en hielpen hun regering de Russische revolutie met geweld aan deze ketting te leggen. Als Lenin of mij in de moeilijkste ogenblikken van Brest de Berlijnse *Vorwärts* of de Weense *Arbeiter Zeitung* onder de ogen kwam, wezen wij elkaar zwijgend de met potlood aangestreepte regels, elkaar even aan en wendden de ogen af met een onbeschrijfelijk gevoel van schaamte over deze heren, die toch altijd nog gisteren onze genoten in de Internationale waren geweest. Wie met een heldere blik deze periode meemaakte heeft voorgoed begrepen dat de sociaaldemocratie, hoe ook het op en neer van de politieke conjunctuur moge zijn, historisch dood is.

Om aan deze misplaatste maskerade een eind te maken, wierp ik in onze pers de vraag op of de Duitse staf aan de Duitse soldaten niet eens wat zou vertellen van Karl Liebknecht of Rosa Luxemburg? Over dit onderwerp richtten we een manifest tot de Duitse soldaten. De ‘Bode’ van generaal Hoffmann verstomde. Dadelijk na mijn aankomst in Brest protesteerde de generaal tegen onze propaganda onder de Duitse troepen. Ik wees alle gedachtewisseling over dit onderwerp af en stelde de generaal voor zijn eigen propaganda onder de Russische troepen voort te zetten: de omstandigheden waren dezelfde, er was alleen verschil in aard van de propaganda. Ik herinnerde er bij die gelegenheid aan, dat de tegenstrijdigheid van onze meningen over belangrijke punten reeds lang bekend was en zelfs door een Duitse rechtbank was bevestigd, die mij gedurende de oorlog bij verstek tot gevangenisstraf had veroordeeld. Zulk een tactloze verwijzing maakte de indruk van een groot schandaal. Enige hoogwaardigheidbekleders hielden de adem in. Kühlmann (zich tot Hoffmann wendend) Wenst u het woord?” Hoffmann: “Neen, genoeg!”

In mijn kwaliteit van voorzitter van de sovjetdelegatie besloot ik kort en bondig een einde te maken aan de familiere verhouding die in de eerste periode ongemerkt ontstaan was. Door onze militairen liet ik meedelen, dat ik niet van plan was mij aan de Beierse prins voor te

stellen. Dat werd voor kennisgeving aangenomen. Ik verlangde afzonderlijk middag- en avondmaal, mij er op beroepende dat we in de pauzes overleg moesten plegen. Ook dat werd stilzwijgend opgenomen. Op 7 januari schrijft Czernin in zijn dagboek: “In de voormiddag zijn de bevoegde Russen onder leiding van Trotski aangekomen. Ze hebben zich dadelijk laten verontschuldigen bij de gemeenschappelijke maaltijden. Ook overigens ziet men hen niet en er schijnt een andere wind te waaien dan de laatste keer.” De huichelachtig vriendschappelijke betrekkingen werden door koel officiële vervangen. Dat was te meer in overeenstemming met de tijdsomstandigheden, omdat wij van de academische preliminaire tot de concrete kwesties van het vredesverdrag moesten overgaan.

Kühlmann stond hoger dan Czernin en wellicht ook dan de andere diplomaten, die ik in de naoorlogsjaren ontmoette. Men kon zien dat hij karakter bezat, een ongewoon praktische geest en een voldoende mate van kwaadaardigheid, die niet slechts jegens ons tot uiting kwam — hij ontmoette dan tegenstand — maar ook jegens zijn dierbare bondgenoten. Toen Kühlmann bij de beraadslaging van de kwestie van de bezette gebieden zich oprichtte en met stemverheffing zei: “*Ons* Duits grondgebied is, god zij dank, door niemand bezet”, kromp graaf Czernin plotseling ineen en werd groen en geel. Kühlmann had rechtstreeks op hem gedoeld. Hun verhouding maakte in de verste verte niet de indruk van ongestoorde vriendschap. Later, toen Perzië ter sprake kwam dat aan twee kanten door vreemde troepen was bezet, maakte ik de opmerking, dat dit geen van ons allen aanleiding gaf tot leedvermaak over het feit, dat Perzië en niet ons eigen land bezet was, omdat het niet zoals Oostenrijk-Hongarije een bondgenoot had. Czernin sprong dadelijk op en riep: “Ongehoord!” Schijnbaar had die uitroep betrekking op mij, in werkelijkheid echter op Kühlmann. Zulke incidenten waren er vele.

Zoals een goed schaakspeler, die gedwongen is lange tijd tegen zwakke tegenstanders te spelen, geleidelijk zelf verslapt, zo was ook Kühlmann, die zich in de oorlog uitsluitend bewoog in de kring van zijn Oostenrijks-Hongaarse, Turkse, Bulgaarse en neutrale diplomatieke vazallen, in het begin geneigd zijn revolutionaire tegenstanders te onderschatten en de zaak licht op te nemen. Vooral de eerste tijd bracht hij mij dikwijls in verbazing door zijn primitieve kunstgrepen en de afwezigheid van begrip voor de psychologie van zijn tegenstander.

Voor de eerste samenkomst met de diplomaten verkeerde ik in een hevige onaangename opwindning. In de vestiaire trof ik Kühlmann aan. Ik kende hem niet. Hij stelde zichzelf voor en voegde er aan toe dat hij “zeer verheugd” was over mijn komst, want het was beter met de meesters dan met hun afgezanten te doen te hebben. Zijn gezichtsuitdrukking bewees, hoe tevreden hij was over deze ‘fijne’ op de psychologie van de parvenu berekende zet. Ik kreeg het gevoel of ik in de modder stapte. Onwillekeurig ging ik een stap achteruit. Kühlmann begreep zijn faux pas, herstelde zich en werd koeler. Maar dat belette hem niet in mijn tegenwoordigheid op dezelfde wijze op te treden jegens het hoofd van de Turkse delegatie, een oude hof diplomaat. Toen hij zijn collega’s aan mij voorstelde, wachtte Kühlmann even tot het hoofd van de Turkse delegatie zich een paar stappen verwijderd had en zei hardop fluisterend, zodat het door de persoon in kwestie gehoord kon worden: “Dat is de beste diplomaat van Europa.” Toen ik het Joffe vertelde, lachte hij en zei: “Dat heeft Kühlmann bij zijn eerste ontmoeting met mij precies zo gedaan.” Het leek of Kühlmann ‘de beste diplomaat’ een platonische vergoeding wilde geven voor onplatonische afpersingen. Misschien had hij daarbij de nevenbedoeling Czernin aan het verstand te brengen, dat hij hem volstrekt niet — na zichzelf — voor de beste diplomaat hield. Volgens Czernin had Kühlmann

de 28ste december tegen hem gezegd: “De keizer is de enige verstandige man in heel Duitsland.” Men mag aannemen dat die woorden niet voor Czernin, maar voor de keizer zelf bestemd waren. In het overbrieven van vleierijen aan een bepaald adres bewezen de diplomaten elkaar ongetwijfeld goede diensten, *Flattez, flattez, il en restera toujours quelque chose*.

Dit soort mensen ontmoette ik hier voor het eerst van nabij. Onnodig te zeggen dat ik me nooit illusies over hen had gemaakt. Maar ik moet zeggen, dat ik me hun niveau hoger had gedacht. De indruk van onze eerste ontmoeting kon ik aldus samenvatten: ze taxeren de anderen laag, maar zichzelf ook niet hoog.

Het is niet overbodig in dit verband de volgende episode te verhalen. Op initiatief van Victor Adler, die mij in die dagen op alle mogelijke manieren zijn persoonlijke sympathie betuigde, bood graaf Czernin aan mijn bibliotheek, die bij het begin van de oorlog in Wenen was gebleven, naar Moskou te zenden. De bibliotheek had zekere waarde, omdat ik in de lange jaren van de emigratie een grote collectie Russische revolutionaire literatuur bijeen had gebracht. Nauwelijks had ik de diplomaat daarvoor enigszins gereserveerd mijn dank gebracht, of hij verzocht mij reeds, mijn aandacht te willen schenken aan twee Oostenrijkse krijgsgevangenen, die bij ons zogenaamd slecht behandeld werden. De directe en ik zou willen zeggen nadrukkelijke overgang van de bibliotheek op de gevangenen — er was natuurlijk geen sprake van soldaten, maar van officieren uit de kennissenkring van Czernin — was al te tactloos. Ik antwoordde koel, dat indien de mededelingen over de gevangenen waarheid bevatten, ik officieel de nodige stappen zou doen, maar die kwestie geheel gescheiden bleef van die van de bibliotheek. In zijn gedenkschriften verhaalt Czernin deze episode tamelijk naar waarheid, niet ontkennend dat hij getracht had de kwestie van de gevangenen vast knopen aan die van de bibliotheek; integendeel: dat leek hem volkomen in orde. Hij eindigt zijn verhaal met de dubbelzinnige woorden: “De bibliotheek wil hij hebben.” Er blijft mij nog over hieraan toe te voegen, dat ik de bibliotheek dadelijk na ontvangst afstond aan een wetenschappelijke inrichting in Moskou.

Historische omstandigheden hadden het daarheen geleid, dat de gedelegeerden van het meest revolutionaire regime dat de mensheid ooit gekend heeft, aan één tafel moesten zitten met de diplomatieke vertegenwoordigers van de allerreactionairste kaste van alle regerende klassen. Hoezeer onze tegenstanders de ontploffingskrachten vreesden van de onderhandelingen met de bolsjewieken, bewijst het feit dat ze de voorkeur gaven aan het afbreken van de onderhandelingen boven de voortzetting ervan in een neutraal land. In zijn herinneringen zegt Czernin openlijk dat de bolsjewieken in een neutraal land met behulp van hun internationale vrienden zeer zeker de teugels in handen hadden gekregen. Officieel beriep Czernin er zich op dat in een neutrale omgeving Engeland en Frankrijk ogenblikkelijk ‘openlijk en achter de schermen’ hun intriges op touw zouden zetten. Ik antwoordde hun dat onze politiek te werk ging zonder ‘schermen’, omdat het Russische volk dit werktuig van de oude diplomatie naast veel andere zaken door zijn zegevierende opstand van 25 oktober radicaal had afgeschaft. Maar wij waren gedwongen ons voor het ultimatum te buigen en in Brest-Litovsk te blijven.

Uitgezonderd enige gebouwen, die buiten de oude stad lagen en door de Duitse staf bezet waren, bestond Brest-Litovsk eigenlijk niet meer. De stad was door de tsaristische troepen op hun terugtocht in machteloze woede in brand gestoken. Juist daarom had Hoffmann er zeker zijn staf gevestigd om er gemakkelijker de baas over te blijven. Het milieu en de voeding waren zeer eenvoudig. De bediening werd waargenomen door Duitse soldaten.

Wij waren voor hen vredesboden en ze zagen hoopvol tot ons op. Rondom de door de staf in gebruik genomen gebouwen was in verschillende richtingen een hoge prikkeldraadversperring opgetrokken. Gedurende mijn morgenwandeling kwam ik opschriften tegen als deze: “Een Rus, die hier aangetroffen wordt, wordt neergeschoten.” Dat had betrekking op de gevangenen. Ik vroeg me af of dit opschrift ook niet op mij doelde — wij waren hier ook half en half gevangenen — en keerde om. Er ging een uitstekende strategische weg door Brest. Wij maakten de eerste dagen tochten in auto’s van de staf. Een lid van onze delegatie geraakte daarbij in conflict met een Duits onderofficier. Hoffmann beklaagde zich daarover schriftelijk bij mij. Ik antwoordde hem dat wij voor het vervolg van het gebruik der ons ter beschikking gestelde auto’s afzagen.

De onderhandelingen traineerden. Zowel wij als onze tegenstanders hadden slechts langs één rechtstreekse lijn verbinding met de regering. Die lijn weigerde dikwijls. Of dat altijd technische oorzaken had, of dat het voorgewende storingen waren, die ten doel hadden de tegenstander tijd te doen winnen, konden wij niet nagaan. Dikwijls werden er enige dagen achtereen geen zittingen gehouden. Eens maakte gedurende zulk een onderbreking een reis naar Warschau. De stad leefde onder Duits regime. De belangstelling van de bevolking in de sovjetdiplomaten was groot, maar werd voorzichtig geuit: niemand wist waarop dat alles zou uitlopen. Het slepende houden van de onderhandelingen was ook in ons belang. Om dat te bevorderen was ik eigenlijk naar Brest gereisd. Maar de verdienste ervan kan ik mij niet toe-eigenen. De tegenpartij hielp mij zoveel ze maar kon. “Men heeft hier de tijd”, klaagt Czernin droefgeestig in zijn dagboek. “Soms zijn de Turken niet klaar, dan weer de Bulgaren, dan trekken de Russen zich terug, - en de zitting wordt weer verschoven of nauwelijks begonnen, weer afgebroken.” De Oostenrijkers begonnen de onderhandelingen te rekken toen ze op moeilijkheden van de zijde van de Oekraïense delegatie stuiten. Dat belette natuurlijk Kühlmann en Czernin niet in het minst openlijk uitsluitend de Russische delegatie te beschuldigen van het op de lange baan schuiven, waartegen ik krachtig, maar tevergeefs protesteerde.

Van de lompe complimentjes van de officieuze Duitse pers aan het adres van de bolsjewieken — uitgezonderd de illegale vlugschriften, droeg de gehele pers een officieus karakter — was tegen het eind van de onderhandelingen geen spoor meer te bekennen. De *Tägliche Rundschau* bijvoorbeeld beklaagde er zich niet slechts over dat “Trotski zich in Brest Litovsk een spreekgestoelte heeft opgericht, van waaruit zijn stem over de hele wereld klinkt” en eiste daaraan spoedig een einde te maken, maar verklaarde ook ronduit dat “noch Lenin noch Trotski de vrede willen, die hen naar alle waarschijnlijkheid aan de galg of in gevangenis zal brengen.” Ongeveer op dezelfde toon sprak de sociaaldemocratische pers. De Scheidemanns, Eberts en Stampfers beschouwden het als onze grootste fout, dat we rekening hielden met de Duitse revolutie: Hoe ver stonden deze heren van de gedachte dat de revolutie hen binnen weinige maanden in de kraag zou grijpen en de macht in handen zou geven.

Na lange tijd las ik in Brest weer met grote belangstelling Duitse kranten, waarin de onderhandelingen te Brest zeer nauwkeurig en tendentiekus waren bewerkt. Maar het kranten lezen kon al de vrije tijd niet in beslag nemen. En daarom besloot ik de gedwongen rustpauze, die, zoals te voorzien was, niet spoedig door een tweede gevolgd zou worden, zo nuttig mogelijk te besteden. Wij hadden enige goede stenotypisten uit het bureau van de oude Rijksdoema bij ons. Ik dicteerde hun uit het hoofd een historisch schema van de Oktoberrevolutie. Na enige uren ontstond een heel boek, dat in de eerste plaats voor de buitenlandse arbeiders bestemd was. Het was gebiedende noodzaak hun het voorgevallene te

verklaren. Ik had daar dikwijls met Lenin over gesproken, maar geen van ons had er de tijd voor. Allerm minst had ik verwacht, dat Brest voor mij een plaats voor literair werk zou worden. Lenin was zichtbaar verheugd toen ik een volledig manuscript over de Oktoberrevolutie meebracht. Beiden beschouwden wij dit geschrift als een bescheiden onderpand van de aanstaande revolutionaire revanche voor de zware vrede. Het boekje werd spoedig in een dozijn Europese en Aziatische talen vertaald. Hoewel alle partijen van de Komintern, te beginnen met de Russische, het boek in ontelbare exemplaren hebben uitgegeven, belette dat de epigonen niet na 1923 het werk als een boosaardig product van het trotskisme te bestempelen. Nu staat het op de Stalinistische index. Deze bijkomstige episode is een uiting van een van de vele ideologische voorbereidingen voor de Thermidor. De zege daarvan vereist in de eerste plaats dat men de navelstreng van het Oktobererfdeel doorsnijdt. . .

De diplomaten van de tegenpartij vonden ook de middelen om de vele vrije uren in Brest te vullen. Graaf Czernin ging niet slechts ter jacht, zoals we uit zijn dagboek vernemen, maar hij verwijddde zijn horizon ook door lectuur van gedenkschriften over de Franse revolutie. Hij vergeleek de bolsjewieken met de Jacobijnen en trachtte langs die weg tot vertroostende conclusies te komen. De Habsburgse diplomaat schrijft: “Charlotte Corday heeft gezegd: niet een mens, maar een wild beest is door mij vermoord. Deze bolsjewieken zullen weer verdwijnen wie weet of er niet een Corday voor Trotski opstaat.” In die dagen heb ik natuurlijk de zaligmakende overpeinzingen van de godvruchtige graaf niet gekend. Maar aan hun oprechtheid twijfel ik niet. Op het eerste gezicht lijkt het onbegrijpelijk wat de Duitse diplomatie bezielde toen ze de 25ste december haar democratische formules verkondigde, om reeds enige dagen later haar wolfshonger te tonen. De op initiatief van Kühlmann ontstane theoretische debatten over nationale zelfbestemming moesten voor de Duitse regering niet zonder gevaar zijn. Dat de diplomatie van de Hohenzollern hier geen lauweren kon plukken moest haar toch duidelijk zijn. Kühlmann trachtte tot iedere prijs te tonen dat de annexatie van Polen, Litouwen, de Oostzeeprovinciën en Finland door de Duitsers niet anders was dan een vorm van ‘zelfbestemming’ van deze volkeren, wier wil tot uitdrukking kwam door ‘nationale’ organen, die door de . . . Duitse bezettingsautoriteiten werden gemaakt. Het was niet gemakkelijk daarvoor het bewijs te leveren. Maar Kühlmann gaf geen kamp. Met nadruk vroeg hij mij of ik dan niet bereid was bv. de Nizam van Haiderabad te erkennen als de drager van de volkswil van de Indiërs? Ik antwoordde hem dat de Britse troepen eerst uit Indië moesten terugtrekken en dat daarna de eerwaardige Nizam wel geen vierentwintig uren meer op de been zou blijven. Kühlmann haalde onbeleefd de schouders op. Generaal Hoffmann kuchte zo hard dat het door de hele zaal klonk. De vertaler vertaalde. De stenotypisten typten. De debatten werden eindeloos gerekt.

Het geheim van het optreden van de Duitse diplomatie bestond daarin, dat Kühlmann zeer waarschijnlijk van te voren vast overtuigd was van onze bereidheid met hem onder één hoedje te spelen. Hij moest ongeveer deze gedachtegang hebben gevolgd: De bolsjewieken hebben de macht veroverd, dank zij hun strijd om de vrede. Zij kunnen die macht slechts behouden onder voorwaarde vrede te sluiten. Weliswaar zijn ze gebonden aan democratische vredesvoorwaarden, maar waartoe zijn er dan diplomaten op de wereld? Hij, Kühlmann zal de bolsjewieken hun revolutionaire formules in een behoorlijke diplomatieke vertaling geven; de bolsjewieken openen hem daarvoor de mogelijkheid ongemerkt provincies en volkeren te veroveren. De Duitse buit zal in het oog van de gehele wereld de sanctie krijgen van de Russische revolutie. En de bolsjewieken zullen vrede hebben. Kühlmann was niet zonder medewerking van onze liberalen, mensjewieken en narodniki tot deze vergissing gekomen; zij

hadden de onderhandelingen van Brest al bijtijds beschreven als een komedie waarin de rollen reeds verdeeld waren.

Nadat wij de tegenpartij te Brest meer dan ondubbelzinnig hadden getoond dat het, wat ons betrof, niet ging om een huichelachtig verbergen van overeenkomsten achter de schermen, maar om de beginselen van de samenleving van de volkeren, voelde Kühlmann, die reeds door zijn vooropgestelde formules gebonden was, ons optreden als de breuk van een stilzwijgende overeenkomst, die echter slechts in zijn verbeelding bestaan had. Hij wilde het standpunt van de democratische beginselen niet verlaten. Vertrouwend op zijn causale capaciteiten hoopte hij de wereld kunnen bewijzen dat er geen onderscheid is tussen wit en zwart. Graaf Czernin stond hem op grove wijze terzijde en belastte er zich mee in opdracht van Kühlmann om op elk kritiek moment de meest ruwe en cynische verklaringen af te leggen. Op die wijze hoopte hij zijn zwakheid te bemantelen. Generaal Hoffmann daarentegen zorgde voor een fris geluid in de onderhandelingen. Geen sympathie voelend voor de diplomatieke listen, legde de generaal enige malen zijn soldatenlaars op tafel, waar omheen zich de debatten bewogen. Wij van onze kant twijfelden er geen ogenblik aan dat juist de laars van generaal Hoffman de enige realiteit was in deze onderhandelingen.

Dikwijls nam de generaal ook deel aan zuiver politieke debatten. Maar hij deed dat op zijn eigen wijze. Kwaad over het langdurige gepraat inzake het zelfbestemmingsrecht van de volkeren, verscheen hij op een goede morgen — het was 14 januari — met een aktetas, volgepropt met Russische kranten voornamelijk van sociaalrevolutionaire richting. Hoffmann las tamelijk goed Russisch. In korte, afgebroken zinnen, half twistziek, half op commandotoon, beschuldigde de generaal de bolsjewieken van de onderdrukking van de vrijheid van drukpers en vergadering en van het krenken van de democratische beginselen. Met welgevallen citeerde hij artikelen van de Russische terroristische partij, die sedert 1902 veel Russische geestverwanten van Hoffmann naar de andere wereld heeft geholpen. Verontwaardigd wierp de generaal ons voor de voeten dat onze regering op geweld steunde. Dat klonk uit zijn mond waarlijk indrukwekkend. Czernin schreef in zijn dagboek: “Hoffmann heeft zijn ongelukkige rede gehouden. Dagenlang leed hij daaraan en op het resultaat was hij zeer trots.” Ik antwoordde Hoffmann dat in een klassenmaatschappij elke regering op geweld steunde, met dit onderscheid, dat generaal Hoffmann represailles toepaste ter verdediging van de bezitters en wij ter verdediging van de werkers. Gedurende enige ogenblikken veranderde de conferentie in een marxistische propagandaclub voor eerstbeginnende. “Wat de regeringen van de andere landen in onze manier van doen afstoot”, zei ik, “is het feit dat wij niet de stakers gevangen nemen, maar de kapitalisten, die de arbeiders uitsluiten; is het feit dat wij boeren, die land eisen, niet neerschieten, maar de grondbezitters en officieren gevangen nemen, die pogen de boeren neer te schieten.” Hoffmann’s gezicht werd donkerrood. Na zulke episodes vroeg Kühlmann met geheim leedvermaak aan generaal Hoffmann of hij het woord wenste over dat onderwerp. De generaal antwoordde kort: “Neen, genoeg!” en keek woedend uit het raam. In gezelschap van deze diplomaten, generaals en admirals van de Hohenzollern, de Habsburger, de Coburger en de sultan kregen de discussies over de rol van het door revolutionairen gebruik maken van geweld, een bijzonder cachet. Enige van de met titels en ordelinten versierde heren en deden gedurende de onderhandelingen niets anders dan wezenloos van mij naar Kühlmann of naar Czernin te kijken. Zij verlangden dat iemand zou uitleggen: hoe moet ik dit alles opvatten? Achter de schermen maakte Kühlmann hun zeker duidelijk dat de weken van ons bestaan geteld waren en dat men die korte periode moest

benutten om een ‘Duitse’ vrede te sluiten, waarvan de gevolgen door de erfgenamen van de bolsjewiki zouden moeten worden gedragen.

Op het gebied van de principiële debatten was mijn positie evenveel voordeliger dan de positie van Kühlmann, als de positie van generaal Hoffmann op het gebied van de militaire feiten voordeliger was dan de mijne. Om die reden drong de generaal er ongeduldig op aan alle vragen over te brengen op het terrein van de militaire machtsverhoudingen, terwijl Kühlmann tevergeefs zijn best deed de op de oorlogskaart gebaseerde vrede de schijn te geven van een op edeler beginselen steunende vrede. Om de betekenis van de verklaringen van Hoffmann te verzachten, zei Kühlmann eens, dat de soldaat zich krachtiger moest uitdrukken dan de diplomaat. Ik antwoordde: “Wij leden van de Russische delegatie, behoren niet tot de school van de diplomaten, wij kunnen eerder soldaten van de revolutie genoemd worden en geven daarom de voorkeur aan de ruwe taal van de soldaat.” Overigens moet gezegd worden dat de diplomatieke beleefdheid van Kühlmann een zeer betrekkelijke was. De taak die hij zich had opgelegd was klaarblijkelijk zonder onze hulp niet te volbrengen. En juist die hulp ontbrak. “Wij zijn revolutionairen”, zei ik tot Kühlmann, “maar ook reële politici en wij prefereren openlijk van annexaties te spreken, niet die naam door een pseudoniem te vervangen.” Het behoeft daarom geen verwondering te wekken dat Kühlmann soms het diplomatenmasker oplichtte en woedend werd. Ik hoor nog de toon waarop hij zei dat Duitsland oprecht bereid was de vriendschappelijke betrekkingen met zijn *machtige* oostelijke nabuur te herstellen. Het woord ‘machtige’ sprak hij zo tartend en honend uit, dat zelfs zijn bondgenoten er even van schrokken. Daarbij was Czernin doodsbang voor het afbreken van de onderhandelingen. Ik nam de handschoen op en herinnerde aan wat ik in mijn eerste rede gezegd had. “Het is ons niet mogelijk en ook onze bedoeling niet”, zei ik op 10 januari, “het feit te bestrijden dat ons land verzwakt is door de politiek van de klasse, die tot voor kort bij ons de macht had. Maar de wereldsituatie van een land, wordt niet bepaald door de ogenblikkelijke toestand van zijn technisch apparaat, maar ook door de mogelijkheden die er in liggen opgesloten, evenals de economische macht van Duitsland niet alleen kan worden afgemeten naar de ogenblikkelijke toestand van zijn verhoudingen in de voedselvoorziening. Een vooruitziende politiek steunt op de ontwikkelingstendensen, op de innerlijke krachten, die tot leven gewekt, vroeger of later hun macht zullen tonen.” Ongeveer negen maanden later, op 3 oktober 1918, zei ik op het congres van het Al-Russische Executief Comité, herinnerend aan de uitdaging van Kühlmann in Brest-Litovsk: “In niemand van ons is een schijn van leedvermaak over het feit dat Duitsland een geweldige catastrofe doormaakt.” Onnodig te bewijzen dat een voornaam deel van deze catastrofe door de Duitse diplomatie, zowel de militaire als de civiele, werd voorbereid in Brest-Litovsk. Hoe scherper omljnd wij onze vrager formuleerden, des te groter werd het overwicht van Hoffmann op Kühlmann. Ze verborgen hun antagonisme niet meer, vooral de generaal niet. Toen ik in mijn antwoord op zijn boze aanval zonder bijgedachte de Duitse regering noemde, viel Hoffmann mij met een van woede hese stem in de rede: “Ik vertegenwoordig hier niet de Duitse regering, maar het Duitse oppercommando.” Het klonk als het gerinkel van brekend glas. Mijn ogen gingen over de tegenpartij aan de andere kant van de tafel. Kühlmann zat met een ontsteld gezicht onder de tafel te kijken. Op het gezicht van Czernin streeden verlegenheid en leedvermaak om de voorrang. Ik antwoordde dat ik mij niet geroepen achtte de wederzijdse betrekkingen tussen de regering van het Duitse rijk en zijn oppercommando te beoordelen, dat ik echter slechts volmacht had om met de regering onderhandelingen te voeren. Tandeknarsend nam Kühlmann mijn verklaring in ontvangst en sloot zich er bij aan. Het zou natuurlijk naïef

geweest zijn de ernst van de meningsverschillen tussen diplomatie en commando te overschatten. Kühlmann trachtte te bewijzen dat de bezette gebieden door haar gevolmachtigde nationale organen hun 'zelfbestemming' reeds ten gunste van Duitsland hadden genomen. Hoffmann verklaarde, omdat het in de bezette gebieden aan gevolmachtigde organen ontbrak, kon er geen sprake zijn van het terugtrekken van de Duitse troepen. De argumenten waren van diametraal tegenovergestelde aard, maar de praktische conclusie was dezelfde. In verband met deze kwestie nam Kühlmann zijn toevlucht tot een list, die op het eerste gezicht onwaarschijnlijk mag lijken. In het schriftelijke antwoord van von Rosenberg op een reeks door ons gestelde vragen, was gezegd dat de Duitse troepen tot het einde van de oorlog aan het Westfront niet uit de bezette gebieden zouden worden teruggeroepen. Daaruit trok ik de conclusie dat ze *na* het einde van de oorlog teruggetrokken zouden worden, en verlangde een juist aangeven van het tijdstip. Kühlmann wond zich op. Hij had gerekend op de misleidende uitwerking van zijn formule; m.a.w. hij wilde de annexatie met behulp van . . . een woordspeling bedekken. Toen dat mislukte verklaarde hij met Hoffmann's medewerking, dat de troepen *voor* noch *na* het einde van de oorlog verwijderd zouden worden. Zonder hoop op succes deed ik eind januari een poging om toestemming van de Oostenrijks-Hongaarse regering te krijgen voor een reis naar Wenen, om daar te onderhandelen met de vertegenwoordigers van het Oostenrijkse proletariaat. De grootste schrik bij de gedachte aan zulk een reis kreeg de Oostenrijkse sociaaldemocratie. Natuurlijk kreeg ik een weigerend antwoord, dat hoe onwaarschijnlijk het moge klinken, daarmee gemotiveerd werd dat ik geen volmacht bezat voor een dergelijke onderhandeling. Ik antwoordde Czernin met de volgende brief: "Mijnheer de Minister! Ingesloten zend ik u de kopie van het schrijven van de heer legatieraad, graaf Czakki, van de 26ste dezer, dat waarschijnlijk een antwoord is op uw telegram van de 24ste dezer en deel u bij deze mede, dat ik de in dat schrijven vervatte afwijzing van mijn verzoek om een verlof voor een reis naar Wenen, ten doel hebbende de onderhandeling met de vertegenwoordigers van het Oostenrijkse proletariaat in het belang van het verkrijgen van een democratische vrede voor kennisgeving heb aangenomen. Ik ben gedwongen vast te stellen dat achter de overwegingen van formele aard in dit antwoord zich een streven verbergt, rechtstreekse onderhandelingen tussen de vertegenwoordigers van de arbeiders- en boerenregering van Rusland en het proletariaat van Oostenrijk te beletten. Wat betreft de in het schrijven vervatte motivering, dat mij voor zulke onderhandelingen de nodige volmachten zouden ontbreken — een zowel naar vorm als inhoud onaannemelijke verwijzing — zou ik u, mijnheer de minister, op willen merken dat het recht, omvang en karakter van mijn volmachten te bepalen, uitsluitend aan mijn regering toekomt."

In de laatste periode van de onderhandelingen was de voornaamste troef in handen van Kühlmann en Czernin het zelfstandige en vijandige optreden van de Kiever Rada jegens Moskou. Haar leiders voerden een Oekraïense variatie op van de Kerenskiade. Ze verschilden slechts weinig van hun Groot-Russisch voorbeeld. Misschien alleen hierin, dat ze nog provincialer waren. De afgevaardigden van de Rada te Brest waren er van nature op gemaakt door iedere willekeurige kapitalistische diplomaat voor de gek te worden gehouden. Niet alleen Kühlmann, ook Czernin deed het met hautaine verachting. De democratische sukkels voelden geen grond meer onder de voeten, toen ze bemerkten dat de solide firma's Hohenzollern en Habsburg hen ernstig namen. Zo dikwijls het hoofd van de Oekraïense delegatie, Golubovitsch, zijn replieken ten beste had gegeven en hij de panden van zijn geklede jas zorgvuldig opnemend, op zijn stoel ging zitten, vreesde men dat hij van louter geestdrift op zijn plaats zou smelten.

Czernin had de Oekraïner — naar hijzelf in zijn dagboek verhaalt — aangespoord openlijk een vijandige verklaring af te leggen tegen de Sovjetdelegatie. De Oekraïners overdreven. Gedurende een kwartier stapelde hun spreker grofheid op grofheid, en bracht de nauwgezette Duitse vertaler in verlegenheid, die het niet gemakkelijk viel zich bij die toon aan te passen. Waar hij dit toneel beschrijft, vertelt de Habsburgse graaf van mijn verwarring, bleekheid, van de druppels koud zweet op mijn voorhoofd. Neemt men de overdrijving hieruit weg, dan moet men toch erkennen, dat het een van de ondragelijkste tonelen was. Het pijnlijke was niet daarin gelegen, naar Czernin meent, dat onze landgenoten ons in tegenwoordigheid van de buitenlanders uitscholden. Neen onverdraaglijk was de grote zelfvernederings van wat toch altijd vertegenwoordigers van de revolutie waren, voor de hen minachtende, hoogmoedige aristocraten. Een woordenrijke onderdanigheid, een geestdriftvol lakeiendom stroomden als fonteinen uit deze ongelukkige nationale democraten, die een ogenblik de macht in hun handen gevoelden. Kühlmann, Czernin, Hoffmann en de anderen waren in extase, zoals spelers bij de rennen, die op het goede paard hebben gewed. Na elke zin zijn beschermers aankijkend, en bij hen aanmoediging zoekend, las de Oekraïense gedelegeerde van zijn papier alle scheldwoorden af die zijn delegatie gezamenlijk in achtenveertig uur bijeenverzameld had. Ja, dat was een van de meest weerzinwekkende tonelen die ik ooit beleefde.

Maar onder het kruisvuur van beledigingen en blikken van leedvermaak, twijfelde ik er geen ogenblik aan dat de gediensstige lakeien spoedig buiten de deur gezet zouden worden door de zegevierende heren, die hunnerzijds de sedert eeuwen overgeërfde plaats spoedig moesten ontruimen.

In dezelfde tijd marcheerden de revolutionaire sovjettroepen met succes door de Oekraïne en baanden zich een weg naar de Dnjepr. En juist op de dag, toen het gezwel rijp was en het duidelijk werd dat de Oekraïense gedelegeerden tot overeenstemming waren gekomen met Kühlmann en Czernin over het versjacheren van de Oekraïne, bezetten de sovjettroepen Kiev. Toen Radek, langs de rechtstreekse verbinding, vroeg naar de toestand in de Oekraïense hoofdstad, antwoordde van een tussenstation de Duitse telegrafist, zonder precies te weten met hij sprak: “Kiev is dood.” 7 februari deed ik aan de delegaties van de Centrale Mogendheden mededeling van het radiotelegram van Lenin, dat de sovjettroepen 29 januari Kiev waren binnengerukt; dat de door iedereen in de steek gelaten regering van de Rada zich verborgen hield, dat het centrale executief comité van de Oekraïense sovjets zich had verklaard tot hoogste macht in het land en naar Kiev was verhuisd; dat de Oekraïense regering besloten had tot federatief verband en volkomen eenheid op het gebied van binnen- en buitenlandse politiek met Rusland. In de volgende zitting zei ik tot Kühlmann en Czernin, dat ze onderhandelden met de delegatie van een regering, wier gehele gebied zich bepaalde tot de grenzen van Brest-Litovsk (na de vrede zou deze aan de Oekraïne worden afgestaan). Maar de Duitse regering of liever het Duitse oppercommando, had toen reeds besloten de Oekraïne met Duitse troepen te bezetten. De diplomatie van de Centrale Mogendheden had slechts ten doel aan deze troepen een geleibrief te bezorgen. Ludendorff werkte uitstekend aan de doodstrijd van het Hohenzollernse leger.

In die dagen zat in een Duitse gevangenis een man, die door de politici van de sociaaldemocratie van waanzinnig utopisme, door de rechters van de Hohenzollerns van landverraad werd beschuldigd. Deze tuchthuisboef schreef: “Het resultaat van Brest is niet nul, zelfs wanneer het tot een ruwe onderwerpsvrede komt. Door de Russische gedelegeerden werd Brest tot een revolutionaire tribune, die ver in het rond te horen was. Die ontmaskerde de centrale machten en de Duitse roofzucht, leugenachtigheid, sluwheid en

huichelarij. Die heeft een vernietigend oordeel geveld over de Duitse ‘meerderheids’ vredespolitiek, die niet alleen schijnheilig, maar nog meer cynisch is. Die kon in verschillende landen betekenisvolle massabewegingen ontketenen. En het tragische slot – de interventie tegen de revolutie - heeft elke socialistische zenuw in beroering gebracht. Later zal blijken welke oogst voor de huidige triumfators dit zaad zal afwerpen. Ze zullen er geen genoeg van beleven.” (Karl Liebknecht, Politische Aufzeichnungen aus seinem Nachlasz, Verlag Die Aktion 1921 Bl. 51).

De vrede

Gedurende de herfst verschenen dagelijks gedelegeerden van het front in de sovjet van Petrograd en verklaarden, dat, zo op 1 november de vrede niet zou zijn gesloten, de soldaten naar het achterland zouden marcheren, om met eigen middelen de vrede te verkrijgen. Dat werd de leuze van het front. De soldaten verlieten in menigte de loopgraven. De Oktoberrevolutie heeft deze beweging tot op zekere hoogte tegengehouden, maar niet voor lange tijd.

De soldaten, die door de Februariomwenteling hadden vernomen, dat ze door de Raspoetinbende werden geregeerd en in de gemene en krankzinnige oorlog waren meegesleept, hadden geen reden deze oorlog voort te zetten, omdat de jonge advocaat Kerenski daarop aandrong. Ze wilden naar huis — naar hun gezin, naar hun grond, naar de revolutie, die hun land en vrijheid beloofde, maar die hen nog steeds in de loopgraven vol ongedierte aan het front liet. Kerenski, die zich door de soldaten, arbeiders en boeren beledigd voelde, noemde hen daarom: ‘muitende slaven’. Hij had slechts een kleinigheid niet begrepen: een revolutie bestaat juist daarin dat de slaven muiten en geen slaven willen zijn.

De beschermer en inspirator van Kerenski, Buchanan, is zo onvoorzichtig geweest ons in zijn gedenkschriften te verhalen wat voor hem en zijns gelijken de oorlog en de revolutie zijn geweest. Maanden na de Oktoberomwenteling beschrijft Buchanan met de volgende woorden het Russische jaar 1916, het verschrikkelijke jaar van de nederlagen van het tsaristische leger, de ondergang van het staatshuishouden, het in de rij staan voor de winkels, het onderdrukkingssysteem van de regering onder aanvoering van Raspoetin: “In een van de heerlijkste villa’s, die wij bezochten”, vertelt Buchanan van zijn reis in de Krim van 1916, “werden we niet slechts ontvangen met brood en zout op een zilveren schaal, maar we vonden bij ons vertrek in onze auto’s dozijnen flessen met oude bourgondiër, waarvan ik de voortreffelijkheid prees, na hem bij het ontbijt geproefd te hebben. Het is dieptreurig een terugblik te werpen op die gelukkige (!) dagen, die in de eeuwigheid zijn verzonken en te denken aan de armoede en het leed, die het deel werden van die mensen, die ons zoveel vriendelijkheid en gastvrijheid hebben bewezen.” Buchanan bedoelt niet het leed van de soldaten in de loopgraven, niet van de hongerige moeders die in de rij moesten staan, maar het leed van de voormalige eigenaars van de heerlijke villa’s in de Krim, hij denkt de zilveren schalen en aan de bourgondiër. Als men deze schaamteloze regels leest, mag men tot zichzelf zeggen: Niet te vergeefs heeft Oktoberrevolutie haar gericht gehouden. Niet te vergeefs heeft ze behalve de Romanovs, ook een Buchanan en een Kerenski weggeveegd.

Toen ik de eerste maal, onderweg naar Brest-Litovsk het front passeerde, waren onze geestverwanten in de loopgraven reeds niet meer in de gelegenheid een enigszins succesvolle protestbeweging op touw te zetten tegen de bovenmatige Duitse eisen: de loopgraven waren bijna leeg. Na de experimenten van Buchanan en Kerenski waagde niemand het ook maar één woord te uiten ten voordele van het voortzetten van oorlog. Vrede, vrede tot elke prijs! Later, toen ik weer eens uit Litovsk in Moskou was, trachtte ik een van de vertegenwoordigers van het front in het Al-Russische Centrale Executief Comité over te halen onze delegatie door een krachtige toespraak te ondersteunen. “Onmogelijk”, antwoordde hij, “totaal onmogelijk, we kunnen niet meer naar de loopgraven terugkeren, men zou ons niet begrijpen; men zou zeggen, dat wij het bedrog voortzetten net als Kerenski. . .”

Dat het niet mogelijk was de oorlog voort te zetten was glashelder. In dit opzicht bestond tussen Lenin en mij geen schaduw van meningsverschil. Onze mening over Boecharin, Radek en de andere apostels van de ‘revolutionaire oorlog’ was dezelfde.

Maar een andere, even belangrijke kwestie, was deze: “Hoe ver kan de regering van de Hohenzollerns in de strijd tegen ons gaan?” In een brief aan een van zijn vrienden schreef graaf Czernin in die dagen, dat men met de bolsjewieken niet moest onderhandelen, maar de troepen naar Petersburg moest laten opmarcheren, om daar orde te scheppen — als men krachtig genoeg was. Aan boos opzet ontbrak het zeker niet. Maar was men krachtig genoeg? Zal de Hohenzollern in staat zijn zijn soldaten te laten optrekken tegen de revolutie, die de vrede wil? Welke invloed heeft de Februari- en daarna de Oktoberrevolutie op het Duitse leger uitgeoefend? Hoe snel zal deze invloed aan het licht komen? Op die vragen was nog geen antwoord te geven. Men moest trachten dat gedurende de onderhandelingen uit te vorsen. Daarvoor was het nodig die onderhandelingen zo lang mogelijk te rekken. Men moest de Europese arbeiders tijd gunnen het feit van de sovjetrevolutie en in het bijzonder van haar vredespolitiek, op de juiste wijze op te nemen. Dat was van te meer gewicht, waar de pers van de Ententelanden samen met de pers van de Russische verzoeningsgezinden en van de bourgeoisie de vredesonderhandelingen van te voren voorstelde als een komedie met handig verdeelde rollen. Zelfs in de toenmalige sociaaldemocratische oppositie in Duitsland, die er niet afkerig van was, haar gebreken op ons over te dragen, sprak men erover, dat de bolsjewieken in betrekking stonden tot de Duitse regering. Nog te geloofwaardiger moest die lezing in Engeland en Frankrijk schijnen. Het was duidelijk: gelukte het de bourgeoisie en de sociaaldemocratie van de Entente onder de arbeidersmassa’s wantrouwen jegens ons te wekken, dan kon dat de militaire interventie van de Entente tegen ons vergemakkelijken. Daarom beschouwde ik het als beslist noodzakelijk om voor we de afzonderlijke vrede ondertekenden, als dat voor ons onvermijdelijk zou blijken, aan de arbeiders van Europa een in het oog lopend, ondubbelzinnig bewijs te geven van de gezworen vijandschap tussen ons en het regerende Duitsland. Door deze overwegingen geleid kwam ik in Brest-Litovsk op de gedachte van een politieke demonstratie, zich uitende in de formule: wij beëindigen de oorlog, demobiliseren het leger, maar ondertekenen geen vredesverdrag. Voor het geval dat het Duitse imperialisme niet in staat zou zijn troepen op ons af te sturen — zo redeneerde ik — dan betekende dat voor ons een geweldige overwinning met onafzienbare gevolgen. Mocht echter blijken dat het de Hohenzollern mogelijk was slag te leveren, dan zouden wij nog tijdig kunnen capituleren. Ik overlegde met de andere leden van de delegatie, o.a. met Kamenev, vond instemming bij hen en schreef in deze geest aan Lenin. Hij antwoordde: “Zodra je in Moskou komt zullen we er over spreken.”

“Dat zou alles goed en wel zijn”, antwoordde Lenin op mijn argumenten, “als generaal Hoffmann niet in staat was zijn troepen tegen ons te laten optrekken. Maar daarop is weinig hoop. Hij zal uitgezochte regimenten van Beierse boerenjongens nemen. Veel is er tegen ons niet nodig. Je zegt zelf dat de loopgraven leeg zijn. Wat als de Duitsers de oorlog hervatten?”

“Dan zullen we gedwongen zijn de vrede te tekenen. Maar dan zal het voor een ieder duidelijk zijn dat wij geen andere uitweg hadden. Alleen daarmee zullen we de legende van onze geheime connectie met de Hohenzollern de kop indrukken.”

“Zeker er is iets voor te zeggen. Maar het is te gewaagd. Als we moesten ten ondergaan voor de zege van de Duitse revolutie, waren we verplicht het te doen. De Duitse revolutie is van oneindig meer belang dan de onze. Maar wanneer zal ze komen? Onbekend. Daarom is er

momenteel op de wereld niets zo belangrijk als onze revolutie. Men moet die tot elke prijs veilig stellen.”

In deze kwestie kwamen bij de moeilijkheden van de buitenlandse politiek nog grotere moeilijkheden in het inwendige partijleven. In de partij, vooral in de leidende kringen, heerste een onverzoenlijke stemming tegen de ondertekening van de voorwaarden van Brest. De in onze kranten gepubliceerde stenografische verslagen over de onderhandelingen in Brest voedden en verscherpten deze stemming. Het sterkst kwam ze tot uitdrukking in de groep van de linkse communisten, die de leuze aanhief van de revolutionaire oorlog.

De strijd in de partij werd van dag tot dag heviger. In tegenstelling met het sprookje, dat later ontstaan is, ging die strijd niet tussen Lenin en mij, maar tussen Lenin en een overweldigende meerderheid, de leidende partijorganisatie. In de belangrijkste kwesties van deze strijd: zijn wij in staat een revolutionaire oorlog te voeren? En is het voor een revolutionaire mogendheid toelaatbaar een overeenkomst met imperialisten te sluiten? Stond ik geheel en al op Lenins zijde en beantwoordde met hem de eerste vraag ontkennend en de tweede bevestigend.

De eerste, meer principiële bespreking, over de meningsverschillen, had plaats op 21 januari, in de vergadering van de actieve werkers in de partij. Er kwamen drie gezichtspunten naar voren. Lenin was er voor dat men zou trachten de onderhandelingen te rekken, maar in geval van een ultimatum onverwijld zou capituleren. Ik vond het gewenst het daarheen te leiden dat de onderhandelingen werden afgebroken op gevaar af van een hernieuwde aanval van Duitsland, om — mocht het daartoe komen — eerst te capituleren bij openlijk gewelddadig ingrijpen. Boecharin eiste de oorlog om het strijdperk van de revolutie uit te breiden. Lenin voerde in de vergadering van 21 januari een buitengewoon heftige strijd tegen de aanhangers van de revolutionaire oorlog en beperkte zich waar het mijn voorstel gold tot enige woorden van kritiek. De voorstanders van de revolutionaire oorlog kregen 32 stemmen, Lenin 15 en ik 16. Het resultaat van deze stemming typeert de toen in de partij overheersende stemming nog niet duidelijk genoeg. Zoal niet in de massa, dan was toch de ‘linkervleugel’ in de bovenste lagen van de partij nog sterker dan in deze vergadering. Het resultaat daarvan was ook de tijdelijke overwinning van mijn formule. De aanhangers van Boecharin zagen daarin een stap in hun richting. Daarentegen hield Lenin er terecht rekening mee dat het uitstellen van een bindende beslissing de overwinning van zijn standpunt zou geven. Onze eigen partij had in die periode niet minder behoefte aan een scherpe omlijning van de reële situatie dan de arbeiders van West-Europa. In alle leidende instituten van de partij en van de staat was Lenin in de minderheid. Op het voorstel van de Sovjet van Volkscommissarissen om de lokale sovjets hun mening over oorlog en vrede kenbaar te laten maken, antwoordden tot 5 maart meer dan tweehonderd sovjets. Daarvan waren slechts twee grote sovjets (die van Petrograd en Sebastopol) — met voorbehoud — voor de vrede. Terwijl een reeks grote arbeiderscentra: Moskou, Jekaterinenburg, Chaekov, Jekaterinoskov, Ivanovo, Wosnessensk, Kroonstad, enz., zich met overweldigende meerderheid voor het afbreken van de vredesonderhandelingen verklaarde. Dat was ook de geest in onze partijorganisaties. Om van de linkse sociaalrevolutionairen niet spreken. In die periode het standpunt van Lenin door te zetten zou slechts mogelijk geweest zijn met behulp van een splitsing in de partij en een staatsomwenteling. Intussen zou elke volgende dag het getal van Lenins aanhangers vermeerderen. Onder die omstandigheden was mijn formule ‘oorlog noch vrede’ objectief een brug tot de stellingname van Lenin. Over die brug ging het grootste deel van de partij, althans van de leidende elementen.

“Nu goed dan, laten we aannemen dat we geweigerd hebben de vrede te ondertekenen en de Duitsers gaan tot de aanval over. Wat doe je dan?” ondervroeg Lenin mij. “Wij ondertekenen de vrede onder de druk van de bajonetten. Dat zal de hele wereld een duidelijke voorstelling van de zaak geven.”

“En zul je dan de leuze van de revolutionaire oorlog niet ondersteunen?”

“In geen geval.”

“Als de zaken zo staan, kan dat experiment zo gevaarlijk niet zijn. Wij lopen de kans Estland of Letland te verliezen.” En met een slim lachje voegde Lenin er aan toe: “Alleen al een goede vrede met pg. Trotski is het waard Letland of Estland te verliezen.” Enige dagen lang was deze zin Lenins refrein.

In de beslissende zitting van het Centrale Comité van 22 januari werd mijn voorstel aangenomen; de onderhandelingen rekken; ingeval van een Duits ultimatum de oorlog voor geëindigd verklaren, maar geen vrede ondertekenen, en dan verder naar gelang van omstandigheden handelen! Op 25 januari, laat in de avond, had een gemeenschappelijke zitting plaats van het centrale comité van de bolsjewieken en onze toenmalige bondgenoot, de linkse sociaalrevolutionairen, waarin met overweldigende meerderheid dezelfde formule werd aangenomen. Dit besluit van beide centrale comités werd — zoals in die tijd gebruikelijk — in zodanige vorm aangenomen, dat het als een besluit van de Sovjet van Volkscommissarissen gold.

Op 31 januari deelde ik uit Brest over de rechtstreekse verbinding aan Lenin in Smolny mee: “Onder talloze geruchten en praatjes doet in de Duitse pers het onzinnige bericht de ronde, dat wij van plan zijn demonstratief het vredesverdrag niet te ondertekenen, er zou daarover onder de bolsjewieken meningsverschil zijn ontstaan, enz. enz. Ik heb hierbij een dergelijk telegram uit Stockholm op het oog, dat verwijst naar *Politiken*. Als ik me niet vergis is *Politiken* het orgaan van Höglund. Zou het niet mogelijk zijn bij hem te informeren, waarom zijn redactie zulke klinkklare nonsens afdruckt, indien een dergelijk bericht werkelijk in zijn blad is gepubliceerd? Wat de burgerlijke pers verder voor kletspraat geeft, zullen de Duitsers wel niet van belang achten. Maar hier gaat het om een blad van de linkervleugel, waarvan de redacteur op het moment in Petersburg vertoeft. Dat geeft aan het bericht een zeker gezag, kan verwarring stichten in de hoofden van de tegenpartij. De Duits-Oostenrijkse pers staat vol berichten over gruwelen in Petrograd, Moskou en geheel Rusland, over honderden en duizenden doden, het knetteren van machinegeweren, enz. enz. Het is dringend nodig een man met verstand en oordeel op te dragen dagelijks aan de telegraaf agentuur te Petrograd, en aan de radio, berichten te geven over de situatie in het land. Het zou goed zijn als partijgenoot Zinovjev dit werk deed. Het is van groot belang. Dergelijke berichten moest men in de eerste plaats aan Worowsky en Litwinov doen toekomen. Dat kan Tschitscherin doen.

Wij hebben een zuiver formele zitting gehad. De Duitsers houden de onderhandelingen zoveel mogelijk slepende, waarschijnlijk met het oog op de binnenlandse crisis. De Duitse pers bazuint rond, dat wij eigenlijk de vrede in het geheel niet wensen en slechts ons best doen de revolutie tot andere landen uit te breiden. Die ezels kunnen niet begrijpen dat juist om het doorzetten van de Europese revolutie een snelle vrede voor ons van de grootste betekenis is. Zijn er maatregelen genomen om het Roemeense gezantschap uit te wijzen? Ik vermoed dat koning van Roemenië in Oostenrijk is. Volgens de berichten in een Duitse krant wordt bij ons in Moskou niet het nationale fonds van Roemenië bewaard, maar de goudvoorraad van de Roemeense Nationale Bank. De sympathieën van het officiële Duitsland zijn natuurlijk op de hand van Roemenië. Uw Trotski.”

Dit bericht behoeft enige verklaring. De gesprekken langs de Hugesdraad waren officieel zogenaamd veilig voor afluisteren en opvangen. Toch hadden we gegronde redenen om aan te nemen dat de Duitsers in Brest onze correspondentie langs de rechtstreekse verbinding lazen: wij hadden ontzag voor hun techniek. De gehele correspondentie in cijferschrift te voeren was onmogelijk. Bovendien was ook dat niet geheel safe. De krant van Höglund *Politiken*, had ons door haar misplaatst bericht uit de eerste hand een slechte dienst bewezen. En daarom was deze bemerking niet zozeer geschreven met het doel Lenin in te lichten, dat het geheim van ons besluit reeds naar het buitenland was doorgedrongen, dan wel om de Duitsers te misleiden. Het hoogst onbeleefde woord ‘ezel’ met betrekking tot de journalisten werd gebruikt om aan de tekst meer ‘natuurlijkheid’ bij te zetten. In hoeverre die list Kühlmann heeft bedrogen kan ik niet zeggen. In elk geval maakte mijn verklaring van 10 februari op de tegenstander de indruk van het onverwachte. 11 februari schrijft Lenin in zijn dagboek: “Trotski weigert de ondertekening. De oorlog is uit, maar er is geen vrede gesloten.”

Het is bijna ongelooflijk, dat de school van Stalin-Zinovjev in 1924 getracht heeft de zaak zo voor te stellen alsof ik in Brest gehandeld had in strijd met het besluit van partij en regering. De armzalige vervalsers namen niet eens de moeite althans in de oude protocollen te kijken of hun eigen verklaringen te herlezen. Zinovjev, die de 11e februari, d.w.z. één dag na de publicering van mijn verklaring te Brest, sprak in de sovjet van Petrograd, verklaarde daar: “De uitweg uit de voorhanden situatie, die door onze delegatie werd gevonden, is de enige juiste.” Het was ook Zinovjev, die de met één stem tegen bij stemonthouding van mensjewieken en sociaalrevolutionairen aangenomen resolutie indiende, waarin het afwijzen van de ondertekening van het vredesverdrag werd goedgekeurd.

Op 14 februari diende Swerdlov in het Al-Russische Centrale Executief Comité op grond van mijn verslag uit naam van de bolsjewistische fractie een resolutie in, die begon met de woorden: “Na het verslag van de vredesdelegatie gehoord en besproken te hebben, gaat het Al-Russische Centrale Executief Comité volkomen akkoord met het optreden van zijn vertegenwoordigers in Brest.” Er was geen lokale partij of sovjetorganisatie die zich tussen 11 en 15 februari niet in goedkeurende zin heeft uitgesproken over het optreden van de sovjetdelegatie. Op het partijcongres in maart 1918 verklaarde Zinovjev: “Trotski heeft gelijk als zegt dat hij gehandeld heeft volgens de besluiten van de rechtmatige meerderheid van het Centrale Comité. Niemand heeft dat bestreden. . . ’ Tenslotte heeft ook Lenin op hetzelfde congres meegedeeld, hoe “in het Centrale Comité. . . het voorstel, de vrede niet te tekenen, werd aangenomen.” Dat alles belet de Komintern niet het nieuwe dogma te maken, volgens hetwelk de weigering tot vredesondertekening in Brest Trotski’s persoonlijke zaak geweest zou zijn.

Na de Oktoberstakingen in Duitsland en Oostenrijk was de vraag of de Duitse regering tot een aanval zou besluiten of niet, volstrekt niet zo eenvoudig te beantwoorden — noch voor ons, noch voor de Duitse regering zelf — als degenen, die achteraf zó knap zijn, wel beweren. 10 februari besloten de Duitse en de Oostenrijks-Hongaarse delegaties in Brest, de “door Trotski volgens zijn verklaringen voorgestelde toestand aan te nemen.” Alleen generaal Hoffmann was er tegen. Volgens Czernin had Kühlmann de volgende dag in de slotvergadering in Brest-Litovsk met grote stelligheid verklaard dat het noodzakelijk was de vrede de facto aan te nemen. Deze stemming maakte zich ook van ons meester. Onze gehele delegatie keerde uit Brest naar Moskou terug met de indruk dat de Duitsers geen aanval zouden doen. Lenin was zeer voldaan over het bereikte resultaat.

“Ze zullen ons toch niet bedriegen?” vroeg hij nog. Wij haalden de schouders op: het ziet er niet naar uit. “Nu dan”, zei Lenin, “als het zo is des te beter: de schijn is gered en wij zijn uit de oorlog geraakt.” Evenwel twee dagen voor het verstrijken van de éénweekse termijn ontvingen wij van de in Brest achtergebleven generaal Samojlo het telegrafisch bericht dat de Duitsers volgens een verklaring van generaal Hoffmann van 13 februari om 12 uur af zich beschouwden als met ons op voet van oorlog te staan en hem daarom voorgesteld hadden uit Brest-Litovsk te vertrekken. Lenin kreeg het eerst dit telegram in handen. Ik was in zijn werkkamer, waar een onderhoud plaats had met de linkse sociaalrevolutionairen. Zwijgend gaf Lenin mij het telegram. Zijn gezichtsuitdrukking voorspelde slecht nieuws. Lenin haastte zich een einde te maken aan het onderhoud met de sociaalrevolutionairen, ten einde de nieuwe situatie zonder hen te bespreken.

“Dus toch bedrogen. Vijf dagen gewonnen. . . Dit beest laat niets onbenut. Nu blijft er niets anders over dan de oude voorwaarden te ondertekenen, als de Duitsers er ten minste mee akkoord gaan om die te behouden.”

Ik stond er evenals vroeger op, dat men aan Hoffmann moest overlaten inderdaad tot de aanval over te gaan, opdat de arbeiders van Duitsland en ook die van de Ententelanden deze aanval als een feit ervoeren en niet louter als een bedreiging.

“Nee”, antwoordde Lenin, “nu is er geen minuut meer te verliezen. De poging is gedaan. Hoffmann wil en kan de oorlog voeren. Uitstel is niet mogelijk. Dit beest springt snel.”

In maart sprak Lenin op de partijdag: “Wij (d.w.z. hij en ik) hadden afgesproken dat we zouden doorzetten tot een ultimatum van de Duitsers, na dat ultimatum zouden we toegeven.” Boven heb ik die afspraak gemeld. Lenin had er slechts in toegestemd niet openlijk in de partij tegen mijn formule stelling te nemen, omdat ik hem beloofde de aanhangers van de revolutionaire oorlog niet te steunen. De officiële vertegenwoordigers van die groep, Oeritzky, Radek en ik meen Ossinsky, kwamen bij me met het voorstel tot vorming van een ‘eenheidsfront’. Ik maakte hun volkomen duidelijk dat onze standpunten niets gemeen hadden.

Toen het Duitse oppercommando ons in kennis had gesteld van het afbreken van de wapenstilstand, herinnerde Lenin mij aan onze afspraak. Ik antwoordde dat het voor mij niet slechts ging om een formeel ultimatum, maar om een feitelijke aanval door de Duitsers, die geen twijfel kon laten aan onze werkelijke verhouding tot hen. In de zitting van het Centrale Comité van 17 februari bracht Lenin de volgende vraag in voorlopige stemming: “Als de Duitse aanval voor ons een feit wordt en er volgt geen revolutionaire opstand in Duitsland, sluiten wij dan vrede?” Op deze nieuwe principiële vraag antwoordden Boecharin en zijn geestverwanten met stemonthouding. Krestinsky ging met hen mee. Joffe stemde tegen. Samen met Lenin stemde ik voor. De volgende morgen wees ik het onmiddellijk verzenden van het door Lenin voorgestelde telegram over onze bereidwilligheid de vrede te ondertekenen af. Maar in de loop van de dag kwam een telegrafisch bericht binnen, dat de Duitsers tot de aanval waren overgegaan, onze militaire voorraden hadden genomen en tegen Dwinsk oprukten. ‘s Avonds stemde ik voor het telegram van Lenin: Er viel nu niet meer aan te twifelen dat het feit van de Duitse aanval over de gehele wereld bekend zou worden.

Op 21 februari ontvingen we nieuwe Duitse voorwaarden, die klaarblijkelijk met opzet er op berekend waren het sluiten van de vrede onmogelijk te maken. Op het moment dat onze delegatie in Brest aankwam, en, zoals men zich herinneren zal, de voorwaarden nog verzwaaard geworden. Wij allen, tot op zekere hoogte ook Lenin, kregen de indruk dat de Duitsers reeds met de Entente overeengekomen waren de Sovjet neer te slaan en dat aan het

Westfront de vrede werd voorbereid ten koste van de Russische revolutie. Hadden de zaken werkelijk zo gestaan, dan zou alle tegemoetkoming van onze kant niets geholpen hebben. Het verloop van de gebeurtenissen in de Oekraïne en in Finland deed de weegschaal sterk naar de oorlog overhellen. Elk uur bracht slecht bericht. De tijding kwam van de landing van Duitse troepen in Finland en van het begin van de slachting onder de Finse arbeiders. Ik ontmoette Lenin op de gang dichtbij zijn werkkamer. Hij was buitenmate opgewonden. Ik heb hem nooit zo gezien, noch voordien, noch daarna.

“Ja”, zei hij, “we zullen moeten vechten, al staat ons niets ter beschikking. Een andere uitweg schijnt er niet meer te zijn.”

Maar een kwartier later, toen ik in zijn werkkamer kwam, zei hij: “Neen, we kunnen niet van politiek veranderen. Onze strijd zou het revolutionaire Finland niet redden en hij zou ons zeker ten gronde richten. Wij willen de Finse arbeiders met al onze kracht bijstaan, maar zonder de bodem van de vrede te verlaten. Ik weet niet of dat ons redden zal. In elk geval is het de enige weg waarop redding denkbaar is.”

Ik stond zeer sceptisch tegenover de mogelijkheid een vrede te bereiken, zelfs tegen de prijs van volledige capitulatie. Maar Lenin was besloten te trachten de weg van de capitulatie tot het einde te bewandelen. En daar hij in het Centrale Comité geen meerderheid had en van mijn stem het besluit afhing, onthield ik me van stemming om Lenin de meerderheid met één stem te verzekeren. Zo heb ik mijn stemonthouding ook gemotiveerd. Mocht de capitulatie geen vrede brengen, zo redeneerde ik, dan zullen wij bij de ons door de vijand opgedrongen gewapende verdediging van de revolutie het front der partij met elkaar verzoenen.

“Het schijnt me toe”, zei ik in een particulier gesprek tot Lenin, “dat het politiek doelmatig zou zijn wanneer ik nu aftrad als volkscommissaris buitenlandse zaken.”

“Waarom? Ik hoop dat wij die parlementaire trucs niet gaan invoeren.”

“Maar mijn aftreden zal voor de Duitsers een radicale richtingsverandering in de politiek betekenen en hun vertrouwen in onze bereidwilligheid ditmaal het vredesverdrag werkelijk te ondertekenen, versterken.”

“Misschien”, zei Lenin peinzend. “Dat is een ernstig politiek argument.” De 22ste februari deelde ik nu in de zitting van het Centrale Comité mede dat de Franse militaire missie zich tot mij had gewend met het aanbod van Frankrijk en Engeland om ons in de oorlog tegen Duitsland hulp te verlenen. Ik verklaarde me voorstander van het aannemen van het aanbod, natuurlijk onder voorwaarde van volledige onafhankelijkheid van onze buitenlandse politiek. Boecharin zei dat het ontoelaatbaar was een of andere overeenkomst te sluiten met de imperialisten. Lenin steunde mij met grote beslistheid, en het Centrale Comité nam mijn voorstel aan met zes tegen vijf stemmen. Ik herinner mij dat Lenin het besluit met de volgende woorden dicteerde: “Geven pg. Trotski volmacht de hulp van de Franse imperialistische rovers aan te nemen tegen de Duitse rovers.” Hij prefereerde steeds formuleringen die geen twijfel lieten.

Bij het uiteengaan na de zitting, haalde Boecharin me in op de lange gang van Smolny, sloeg zijn armen om mij heen en begon te schreien. “Wat doen we?” zei hij. “Wij veranderen de partij in een mesthoop.” Boecharin is snel tot tranen bewogen en houdt van naturalistische uitdrukkingen. Maar ditmaal werd de situatie werkelijk tragisch. De revolutie was tussen hamer en aambeeld.

Op 3 maart ondertekende onze delegatie ongelezen het vredesverdrag. Veel gedachten van Clemenceau overnemend, geleek de vrede van Brest op de strik van de beul. Op 22 maart werd de vrede door de Duitse Rijksdag aangenomen. De Duitse sociaaldemocraten hebben

daardoor van te voren toegestemd in de latere principes van Versailles. De onafhankelijke stemden tegen: ze waren juist begonnen die onvruchtbare curve te beschrijven, die ze bij hun uitgangspunt heeft teruggebracht.

Ik heb op het zevende partijcongres (maart 1918) een terugblik gevend op de doorlopen weg, mijn positie duidelijk en breedvoerig beschreven. “Als we werkelijk een zo gunstig mogelijke vrede hadden gewenst”, zei ik, “hadden we reeds in november op de voorstellen moeten ingaan. Maar niemand (buiten Zinovjev) heeft daartoe zijn stem verheven: wij waren allen voorstanders van de revolutionering van de Duitse, Oostenrijks-Hongaarse en van de gehele Europese arbeidersklasse. Maar al onze voorafgaande onderhandelingen met de Duitsers hadden slechts dan revolutionerende betekenis, als ze voor goede munt konden worden genomen. Ik heb reeds in de fractie van het derde AI-Russische Sovjetcongres gezegd dat de vroegere Oostenrijks-Hongaarse minister Graz beweerde dat de Duitsers naar een voorwendsel zochten om ons een ultimatum te stellen. Ze meenden dat wijzelf op een ultimatum wachtten. . . dat we van te voren bereid waren *alles* te ondertekenen en slechts een revolutionaire komedie opvoerden. In die omstandigheden dreigde ons in geval wij niet tekenden, het verlies van Reval en andere plaatsen, in geval wij te vroeg tekenden het verlies van de sympathie van het wereldproletariaat of althans van die van het grootste deel. Ik ben een van deze die meenden dat de Duitsers niet tot de aanval zouden overgaan en dat, deden zij het wel, wij nog altijd tijd zouden hebben de vrede te tekenen, zij het onder slechtere voorwaarden. “Geleidelijk”, zei ik nog, “zullen allen tot de overtuiging komen dat er geen andere uitweg was.”

Het is opmerkelijk dat terzelfder tijd Liebknecht uit de gevangenis schreef: “Geen denken aan dat de afloop, zoals die nu is, voor de verdere ontwikkeling slechter zou zijn dan een toegeven in Brest begin februari geweest zou zijn. Integendeel. Zulk toegeven zou het vroegere tegenstreven en verzet in een slecht licht hebben geplaatst en de definitieve dwang als ‘vis haud ingrata’ hebben doen schijnen. Het hemeltergende cynisme, de beestachtigheid van het Duitse optreden aan het slot *dringt alle verdachtmaking terug.*”

Liebnecht was in de oorlog buitengewoon gegroeid, toen hij tenslotte geleerd had een kloof te maken tussen zichzelf en de eerlijke karakterloosheid van Haase. Onnodig te zeggen dat Liebnecht eertijds een revolutionair van onverschrokken moed was geweest. Nu begon hij de strateeg in zich te ontwikkelen. Dat kwam aan het licht in kwesties zijn persoonlijk leven betreffende, zowel als in die van zijn revolutionaire politiek. Rekening te houden met zijn persoonlijke veiligheid was hem volkomen vreemd. Na zijn arrestatie schudden veel van zijn vrienden het hoofd over de zelfopofferende ‘onbezonnenheid’. Lenin daarentegen was steeds in de hoogste mate bezorgd over de veiligheid van de leiding. Hij was de chef van de generale staf en dacht er altijd aan dat hij voor de oorlogstijd het hoofdcommando intact moest houden. Liebnecht was één van die leiders die hun afdelingen zelf in de strijd aanvoeren. Daarom al was voor hem onze strategie van Brest-Litovsk zo moeilijk te begrijpen. In het begin wilde hij dat wij het noodlot eenvoudig zouden uitdagen en ons er tegenover stellen. Hij heeft in die periode herhaaldelijk de ‘politiek Lenin-Trotsky’ veroordeeld, zonder daarbij — en terecht — in deze principiële kwestie verschil te maken tussen de gedragslijn van Lenin en de mijne. Bij het verdere verloop van de gebeurtenissen was Liebnecht weliswaar begonnen de politiek van Brest anders te waarderen. Begin mei schreef hij reeds: “Een ding hebben de Russische sovjets nodig — voor al het andere — niet demonstraties en decoraties, maar harde, stevige macht. Daartoe behoort behalve energie ook verstand en tijd — verstand ook, om tijd te winnen, die zelfs de grootste en verstandigste energie nodig heeft om resultaten te bereiken.” Dat betekent

de volledige erkenning van de juistheid van de politiek van Brest van Lenin, die er geheel op gericht was om tijd te winnen.

De waarheid baant zich een weg. Maar ook de nonsens heeft een taai leven. De Amerikaanse professor Fisher schrijft in een groot boek *The famine in Soviet Russia*, dat gewijd is aan de eerste jaren van het bestaan van Sovjet Rusland, mij de gedachte toe dat de sovjets nooit een oorlog zouden voeren en nooit een vrede zouden sluiten met burgerlijke regeringen. Deze onzinnige formule heeft Fisher, evenals veel anderen, overgenomen van Zinovjev en andere epigonen en er zijn eigen argeloosheid aan toegevoegd. Mijn latere critici hebben mijn voorstel van Brest sedert lang uit de omstandigheden van tijd en plaats gelicht en omgezet in een algemene formule om het gemakkelijker ad absurdum te kunnen voeren. Ze hebben daarbij niet opgemerkt dat de toestand ‘noch vrede noch oorlog’ of beter: noch vredesverdrag noch oorlog, op zichzelf niets tegennatuurlijks bevat. Bij ons bestaan juist momenteel met de grootste landen ter wereld zulke betrekkingen: met de VS en met Engeland. Die betrekkingen zijn wel tegen onze zin ontstaan, maar het verandert aan de zaak niets. Er is nog een land waarmee op ons eigen initiatief zulk een verhouding ‘noch vrede noch oorlog’ bestaat: het is Roemenië. Terwijl zij mij deze algemene formule, die hun je reinste domheid toeschijnt, toedichten, merken mijn critici in het geheel niet dat ze slechts de ‘absurde’ formule reproduceren van de feitelijke belangen van de Sovjetunie met een reeks van staten.

Hoe heeft Lenin zelf de etappe van Brest, toen ze achter de rug was, beoordeeld? Lenin achtte de zuiver tijdelijke meningsverschillen met mij niet de moeite van het vermelden waard. Daarentegen echter sprak hij meer dan eenmaal van de geweldige propagandistische betekenis der ‘onderhandelingen van Brest’ (zie bijv. zijn rede van 17 mei 1918). Een jaar na Brest zei Lenin op de partijdag: “Door onze grote isolering van West-Europa en alle andere landen, ontbrak ons elk objectief materiaal ter beoordeling van het mogelijke tempo of de vormen van de groeiende proletarische revolutie in het Westen. Van deze ingewikkelde situatie was het gevolg, dat de vraag van de vrede van Brest veel meningsverschil opriep in onze partij”. (Rede van 18 maart 1918).

Blijft nog over de vraag: hoe was in die dagen de houding van mijn latere critici en ontmaskeraars? Bocharin heeft wel een jaar lang een wanhopige strijd gevoerd tegen Lenin (en mij) en bedreigd met een splitsing in de partij. Met hem mee gingen Koejbysahev, Jaroslawsky, Boebnow en veel andere huidige steunpilaren van het stalinisme. Zinovjev daarentegen had de directe ondertekening van het vredesverdrag geëist en de agitatie-tribune van Brest afgewezen. Ik was het met Lenin eens in de veroordeling van dit standpunt. Kamenev was het in Brest met mijn formule eens en sloot zich, toen hij in Moskou kwam, bij Lenin aan. Rykov was toen geen lid van het Centrale Comité en nam daarom aan de beslissende besprekingen geen deel. Dserschinsky was tegen Lenin, maar sloot zich in de slotstemming bij hem aan. Hoe was de houding van Stalin? Hij nam als altijd geen houding aan. Hij wachtte af en combineerde. “De oude hoopt nog altijd op vrede” — knikte hij in Lenins richting tegen mij — “hij zal er geen krijgen.” Daarna ging hij naar Lenin en maakte daar dergelijke opmerkingen over mij. Stalin trad nergens op. Niemand stelde veel belang in zijn afwijkende meningen. Ongetwijfeld was mijn voornaamste zorg: onze houding in de vredeskwestie zo begrijpelijk mogelijk te maken aan het wereldproletariaat voor Stalin een zaak van minder belang. Hij interesseerde zich voor de ‘vrede in een land’, zoals later voor het ‘socialisme in één land’. Bij de beslissende stemming sloot hij zich bij Lenin aan. Pas enige jaren later heeft hij in het belang van de strijd tegen het trotskisme, zich zoiets als een ‘standpunt’ aangeschaft in de gebeurtenissen van Brest.

Het loont de moeite niet daar nog langer bij stil te staan. Ik heb toch al bovenmatig veel plaats ingeruimd aan de meningsverschillen van Brest. Maar het leek me nodig althans een van de episoden van onderlinge strijd in haar gehele omvang uiteen te zetten om aan te tonen hoe het in werkelijkheid was en hoe men het later poogde voor te stellen. Een van mijn nevenbedoelingen daarbij was de epigonen op hun plaats te zetten. Wat Lenin betreft, geen enkel ernstig mens zal er mij van verdenken, dat ik mij tegenover hem heb laten leiden door het gevoel, dat men in het Duits ‘rechthaberei’ noemt. De rol van Lenin in de dagen van Brest heb ik duidelijk verstaanbaar veel vroeger dan de anderen gewaardeerd. Op 3 oktober 1918 zei ik op de buitengewone bijeenkomst van de opperste organen van de sovjetmacht: “Ik beschouw het in deze autoritaire zitting als mijn plicht te verklaren, dat op het ogenblik, toen velen van ons, ook ik, er aan twijfelden of het nodig en geoorloofd was de vrede van Brest-Litovsk te ondertekenen, slechts partijgenoot Lenin hardnekkig en met ongelooflijke scherpzinnigheid er tegenover velen van ons aan vasthield, dat wij onder dat juk moesten doorgaan, om te volharden tot de revolutie van het wereldproletariaat. En nu moeten wij erkennen, dat niet wij gelijk hadden.”

Ik heb de vertraagde openbaringen van de epigonen niet afgewacht om te erkennen dat de geniale politieke moed van Lenin in de dagen van Brest de dictatuur van het proletariaat redde. In de hierboven aangehaalde woorden nam ik een groter deel van de verantwoordelijkheid voor de fouten van anderen op me, dan me toekwam. Ik deed het om de anderen een voorbeeld te geven. Het stenogram tekent op deze plaats aan ‘langdurig applaus’. De partij wou daarmee bewijzen dat ze mijn houding tegenover Lenin, die vrij was van alle kleinheid en ijverzucht, begreep en waardeerde. Ik was helder bewust van wat Lenin voor de revolutie, voor de geschiedenis en voor mij persoonlijk betekende. Hij was mijn leermeester. Dat betekent niet dat ik later zijn woord en gebaar herhaalde. Maar ik heb van hem geleerd zelfstandig te komen tot die besluiten, waartoe hij placht te komen.

Een maand in Swjaschsk

Het voorjaar en de zomer van 1918 waren een buitengewoon moeilijke tijd. Nu eerst kwamen alle gevolgen van de oorlog te voorschijn. Vaak had men het gevoel dat alles ineens stortte en er niets was waaraan men houvast had. De vraag kwam naar voren: zullen de levenssappen van het verzwakte, verwoeste, wanhopige land toereikend zijn voor de ondersteuning van het nieuwe regime en de redding van zijn onafhankelijkheid? Levensmiddelen waren er niet. Een leger was er niet. Het spoorwegwezen was volkomen gedesorganiseerd. Het staatsapparaat was nauwelijks in wording. Overal etterden samenzweringen.

In het Westen hadden de Duitsers, Polen, Litouwen, Letland, Wit-Rusland en een aanzienlijk deel van Groot-Rusland bemachtigd. Pskov was in Duitse handen. De Oekraïne was een Duits-Oostenrijkse kolonie. Op de Wolga zetten de Franse en Engelse agenten in de zomer van 1918 een opstand op touw van het Tjechoslowaakse, uit voormalige krijgsgevangenen gevormde corps. Het Duitse oppercommando liet mij door zijn militaire vertegenwoordigers weten dat zo de Witten Moskou van het Oosten mochten naderen, de Duitsers van het Westen uit de richting Orscha en Pskov op Moskou zouden aanrukken om de vorming van een nieuw oostfront te beletten. Wij bevonden ons tussen aambeeld en hamer. In het Noorden hadden de Engelsen en Fransen Moermansk en Archangelsk bezet en bedreigden Wologda. In Jaroslawl was een opstand uitgebroken van witgardisten, die Sawinkov op rechtstreeks verlangen van de Franse gezant Noulens en de Engelsen gevormde Lockhardt had georganiseerd om over Wologda en Jaroslawl de noordelijke troepen met de Tsjechoslowaken en de witgardisten te verenigen. In de Oeral hielden de benden van Doetow huis. In het Zuiden aan de Don ontwikkelde zich een opstand onder leiding van Krasznov, die toenmaals in rechtstreekse verbinding met de Duitsers stond.

De linkse sociaalrevolutionairen organiseerden in juli een samenzwering, vermoordden graaf Mirbach, trachtten aan het oostfront een opstand te ontketenen. Hun doel was ons te dwingen tot de oorlog met Duitsland. Het front van de burgeroorlog veranderde meer en meer in een ring die Moskou al dichter omsloot.

Na de val van Simbirsk werd besloten tot mijn reis naar de Wolga, waar het grootste gevaar dreigde. Ik begon met de samenstelling van een spoortrein. Dat was in die tijd geen eenvoudige zaak. Aan alles was gebrek, of beter gezegd niemand wist waar de dingen waren. Het eenvoudigste werk werd tot een ingewikkelde improvisatie. Weinig vermoedde ik toen dat ik twee en een half jaar in deze trein zou moeten doorbrengen. Ik reisde de 7e augustus uit Moskou af zonder te weten dat vorige dag Kazan gevallen was. Deze Jobstijding ontving ik onderweg. De in allerijl samengestelde Rode afdelingen hadden zonder strijd de stellingen verlaten en Kazan bloot gegeven. Een deel van de staf bestond uit verraders, het andere deel werd door de vijand verrast en zocht man voor man een goede schuilplaats voor de kogels. Waar de hoofdcommandant en de andere legeraanvoerders waren, wist niemand. Mijn trein stond stil in Swjaschsk, het laatste grote station voor Kazan. Gedurende een maand werd hier opnieuw over het lot van de revolutie beslist. Voor mij was deze maand een grote leerschool.

Het leger bij Swjaschsk bestond uit compagnieën die uit Simbirsk en Kazan teruggestroomd, of uit verschillende richtingen te hulp gesneld waren. Elke compagnie leidde haar eigen bestaan. Gemeen hadden ze slechts de wens tot de terugtocht. Het overwicht aan organisatie en ervaring bij de tegenstander was te groot. Enkele witte compagnieën, die in de

regel uit officieren bestonden, volbrachten wonderen. De bodem zelf was met paniekstemming geladen. Frisse Rode compagnieën, die in goede stemming aankwamen, werden dadelijk door de laksheid van de terugtocht aangegrepen. Onder de boeren deed het gerucht de ronde dat de sovjets hun einde nabij waren. Popen en kooplieden verhieven het hoofd. De revolutionaire elementen in het dorp verborgen zich. Alles brokkelde af, een vast punt was er niet meer. De situatie scheen reddeloos.

Hier, bij Kazan kon men op een betrekkelijk klein oppervlak de menigvuldige factoren van de menselijke geschiedenis overzien en argumenten opdoen tegen het laffe historische fatalisme, dat zich in alle concrete en private kwesties achter de passieve wettelijkheid verbergt, maar haar voornaamste drijfveer buiten beschouwing laat: de levenden, handelende mens. Heeft er in die dagen veel aan ontbroken dat de revolutie te gronde ging? Haar terrein was beperkt tot het oude Moskouse vorstendom. Ze had bijna geen leger. De vijanden sloten haar aan alle kanten in. Na Kazan was de beurt aan Nischni. Van daaruit lag de weg naar Moskou open. Het lot van de revolutie werd ditmaal bij Swjaschsk beslist. En hier hing het in de meest kritieke ogenblikken af van een bataljon, van een compagnie, van de standvastigheid van een commissaris, d.w.z.: het hing aan een draad. En dat dag-in dag-uit. En toch werd de revolutie gered. Wat is daartoe nodig geweest? Niet veel: het was nodig dat de meest geavanceerde lagen van de massa het dodelijke gevaar begrepen! De voornaamste voorwaarde van het succes bestond hierin: niets te verbergen, in de eerste plaats — de eigen zwakte niet, de massa niet om de tuin te leiden, alles openlijk bij de naam te noemen. De revolutie was nog te zorgeloos. De Oktoberoverwinning was gemakkelijk behaald. Maar tegelijkertijd had de revolutie volstrekt niet met één handbeweging de misstanden weggenomen die haar te voorschijn hadden geroepen. De elementaire aanval was verlamd. De sterkte van de vijand was zijn militaire organisatie, dus juist dat wat ons ontbrak. Deze revolutiekunst leerden wij bij Kazan.

De agitatie in het gehele land werd gevoed door de telegrammen uit Swjaschsk. De sovjets, de partij, de vakverenigingen vormden nieuwe compagnieën en zonden duizenden communisten naar Kazan. De meerderheid van de partijjeugd kende het gebruik van wapenen niet. Maar ze wilden overwinnen tot elke prijs. En dat was de hoofdzaak. Dat heeft het broze lichaam van het leger ruggengraat gegeven.

Tot opperbevelhebber aan het oostfront werd de overste Vazetis aangewezen, die voordien bevel voerde over een divisie Letse tirailleurs. Dat was het enige troependeel dat van het oude leger was overgebleven. De Letse landarbeiders, proletariërs en arme boeren haatten de Baltische baronnen. Deze sociale haat had het tsarisme in de oorlog gebruikt tegen de Duitsers. De Letse regimenten waren de besten in het tsaristische leger. Na de Februariomwenteling zijn ze als regel bolsjewieken geworden en hebben in de Oktoberrevolutie een grote rol gespeeld. Vazetis was ondernemend, actief en vindingrijk. Hij was gedurende de opstand van de linkse sociaalrevolutionairen op de voorgrond getreden. Onder zijn leiding was de lichte artillerie opgesteld tegen de staf van samenzweerders. Twee, drie schoten — om af te schrikken en zonder slachtoffers — waren voldoende geweest om oproerlingen uit elkaar te doen stuiven. Na het verraad van de avonturier Moerawjev in het Oosten had Vazetis hem vervangen. In tegenstelling met anderen, op militaire academies opgeleiden, verloor hij in de revolutionaire chaos het hoofd niet, maar ploeterde er levenslustig in rond, riep op, sprak moed in, deelde bevelen uit, zelfs wanneer er generlei hoop op uitvoering ervan bestond. Terwijl de andere ‘specialiteiten’ het meest vreesden de grenzen van hun rechten te overschrijden, af Vazetis in geestdriftige ogenblikken decreten uit, zender te

denken aan het bestaan van de Raad van Volkscommissarissen en het Al-Russische Centrale Executief Comité. Ongeveer een jaar daarna werd Vazetis beschuldigd van verdachte bedoelingen en verbindingen, zodat we hem moesten afzetten. Maar er was niets ernstigs verborgen achter die beschuldigingen. Misschien had hij voor het naar bed gaan in de 'biografie' van Napoleon gebladerd en tegenover jonge officieren enige onbescheiden gedachten geopperd. Momenteel is Vazetis professor aan de krijgsacademie.

De staf van Kazan verliet hij in de avond van 6 augustus als een van de laatsten, nadat de Witten reeds het gebouw begonnen binnen te dringen. Hij ontkwam ongedeerd langs een omweg en kwam in Swjaschsk. Hij had Kazan verloren, maar zijn optimisme behouden. Wij overlegden tezamen de belangrijkste punten, benoemden een Lets officier, Slawin, tot bevelhebber van het 5e leger en namen afscheid. Vazetis vertrok naar zijn staf. Ik bleef in Swjaschsk.

In de trein was o.a. Goeszjev met mij aangekomen. Hij gold als 'de oude bolsjewiek', omdat hij aan de revolutionaire bewegingen van 1905 had deelgenomen. Daarna was hij tien jaar lang ondergedoken in het burgerlijke leven, maar keerde als veel anderen in 1917 tot de revolutie terug. Wegens kleine kuiperijen is hij later door Lenin en mij uit militaire werk verwijderd en is door Stalin dadelijk uitverkoren. Zijn specialiteit is tegenwoordig voornamelijk de vervalsing van de geschiedenis van de burgeroorlog. Zijn voornaamste bevoegdheid daarvoor bestaat in een apathisch cynisme. Evenals de gehele stalinistische school houdt hij nooit rekening met wat hij gisteren gesproken of geschreven heeft. In het begin van 1924, toen de hetze tegen mij reeds openlijk tot uiting kwam, waarbij Goeszjev de rol van flegmatisch aanbrenner speelde, lagen de herinneringen aan de dagen van Swjaschsk, hoewel er zes jaren verlopen waren, nog te vers in het geheugen en vormden tot op zekere hoogte zelfs voor hem een zekere band. Het volgende vertelde hij over de gebeurtenissen bij Kazan: "De aankomst van pg. Trotski bracht een beslissende wending in de toestand. Met de trein van pg. Trotski deed op het afgelegen station Swjaschsk zijn intrede de vaste wil tot de overwinning, initiatief en een krachtige druk op de gehele activiteit van het leger. Van de eerste dagen af voelde men zowel op het, door de legertros van ontelbare regimenten in de rug gebarricadeerde station, waar de politieke afdeling en de proviandorganen waren opgehoopt, evenals bij de ongeveer vijftien werst naar voren gelegen legerafdelingen, dat er een algehele omkeer had plaats gehad. In de eerste plaats kwam dit aan het licht op het gebied van de discipline. De strenge methoden van pg. Trotski in het tijdperk van de beweging van de partizanen en van de tuchteloosheid. . . waren allereerst en in hoofdzaak doelmatig en noodzakelijk. Met overreden viel niets te bereiken, ook was daarvoor geen tijd. In de loop van de vijfentwintig dagen, die pg. Trotski in Swjaschsk doorbracht, werd een reuzenwerk verricht, dat de gedesorganiseerde en vervallen delen van het 5e leger in strijdvaardige, op het innemen van Kazan voorbereide troepen veranderde."

Er waren verraders in de staf, onder de bevelhebbers, overal. De vijand wist waar hij moest slaan en bijna altijd handelde hij goed. Dat ontmoedigde. Spoedig na mijn aankomst bezocht ik de voorste batterijen. De opstelling van het geschut werd mij gewezen door een ervaren artillerie officier met een verweerd gezicht en koude ogen. Hij vroeg verlof heen te gaan om telefonisch een bevel te geven. Enige minuten daarna vielen op een afstand van vijftig schreden twee projectielen gaffelvormig neer en een derde dicht in mijn nabijheid. Ik had nauwelijks tijd te gaan liggen, het zand bedekte me. De artillerist stond onbeweeglijk terzijde, hij verbleekte onder zijn gebruide tint. Vreemd genoeg vatte ik geen argwaan op, dacht aan een toeval. Eerst twee jaren later herinnerde ik mij plotseling de gehele situatie tot in

de kleinste bijzonderheden en mij werd maar al te duidelijk dat de artillerist een vijand was en telefonisch over een tussenstation aan de vijandelijke batterij het doelwit had aangegeven. Hij waagde zich dubbel: samen met mij gedood te worden, door de projectielen van de Witten of door de Rode doodgeschoten te worden. Ik weet niet wat er van hem is geworden.

Nauwelijks was ik in mijn wagon teruggekeerd of van alle kanten knetterde geweervuur. Ik vloog naar buiten op het balkon. Boven ons kruiste een wit vliegtuig. Het maakte klaarblijkelijk jacht op onze trein. Drie bommen vielen na elkaar in een wijde boog naar beneden, zonder iemand te raken. Van het dak van de wagon schoot men op de vijand uit geweren en machinegeweren. Het vliegtuig ging buiten schot, maar het schieten hield niet op. Allen waren in grote opwinding. Met moeite maakte ik aan het schieten een einde. Het is waarschijnlijk, dat dezelfde artillerist van het tijdstip van mijn terugkeer in de trein bericht had gegeven. Weliswaar kon het ook uit andere bron bekend zijn. Het verraad werkte met te groter zekerheid, naarmate de militaire situatie van de revolutie hopelozer scheen. Dus moest tot iedere prijs en zo snel mogelijk de automatische terugtocht, waarbij de mensen niet meer aan de mogelijkheid van volhouden geloofden, tot staan gebracht, een draai om eigen as gemaakt en de vijand in het hart getroffen worden. Ik had in de trein vijftig jonge partijgenoten uit Moskou meegebracht. Zij scheurden zich in stukken, stopten de gaten en smolten voor mijn ogen weg, de vijand tegemoetsnellend met een onbezonnen heldenmoed en de weinige ervaring van de jeugd. Naast hen stond het vierde Letse regiment. Van alle regimenten van deze gehavende divisie was dit het slechtste. De tirailleurs lagen in modder en regen en eisten afgelost te worden. Maar er was geen aflossing. De regimentsbevelhebber en het regimentscomité zonden mij een verklaring, dat 'voor de revolutie gevaarlijke gevolgen' zouden ontstaan, indien men het regiment niet dadelijk afloste. Dat was een bedreiging. Ik liet de bevelhebber en de voorzitter van het comité in de wagon komen. Met sombere gezichten hielden ze hun eis staande. Ik verklaarde dat ze gevangen werden genomen. De chef van de postafdeling van de trein, de huidige commandant van het Kremlin, ontwapende hen in mijn coupé. In de wagon was buiten ons tweeën niemand: de gehele bezetting streed aan het front. Zouden de gearresteerden zich verzet hebben of was het regiment voor ze in de bres gesprongen en de stelling verlaten, dan zou de toestand hopeloos geworden zijn. Dan zouden we Swjaschsk en de brug over de Wolga hebben moeten opgeven. Een buitmaken van mijn trein door de vijand was natuurlijk niet zonder invloed op het leger gebleven. De weg naar Moskou zou opengelegd hebben. Maar de arrestatie verliep goed. In een legerorder maakte ik bekend dat de regimentsbevelhebber voor het revolutiegerechtshof geleid zou worden. Het regiment verliet de stellingen niet. De bevelhebber kreeg slechts gevangenisstraf. De communisten overreden, verhelderden, gaven het voorbeeld. Maar het was duidelijk dat met agitatie alleen de geest niet te veranderen was, ook werd ons daarvoor geen tijd gelaten. Men moest tot strenge maatregelen zijn toevlucht nemen. Ik vaardigde een bevel uit dat in de drukkerij van mijn trein was gedrukt en aan alle legerafdelingen bekend werd gemaakt. "Ik waarschuw dat voor het geval zich een of andere troepenafdeling zich zelfstandig terugtrekt, ten eerste de commissaris daarvan en ten tweede de bevelhebber worden doodgeschoten. Moedige, dappere soldaten zullen op commandoposten worden geplaatst. Lafaards, zelfzuchtigen en verraders zullen de kogel niet ontgaan. Daarvoor sta ik borg in het aangezicht van het Rode Leger." De omkeer kwam. Natuurlijk niet plotseling. Enkele compagnieën gingen voort het front zonder reden te verlaten of uit elkaar te gaan bij de eerste krachtige vijandelijke aanval. Swjaschsk werd door een aanval bedreigd. Op de Wolga lag een stoomboot klaar voor de staf. Tien man van de bezetting van mijn trein bewaakten op rijwielen

het voetpad tussen de staf en de aanlegplaats van de stoomboot. De oorlogssovjjet van het 5e leger besloot mij voor te stellen naar de rivier te verhuizen. Op zichzelf was het een verstandige maatregel, maar ik vreesde de slechte invloed ervan op het nerveuze en moedeloze leger. Juist op dat ogenblik was de toestand aan het front plotseling slechter geworden. Het nieuw aangekomen regiment, waarop we onze hoop gevestigd hadden, verliet met de commissaris en de bevelhebber aan het hoofd de stelling, bezette met gevelde bajonetten de stoomboot, scheepte zich daarop in om naar Nischni te vertrekken. Een golf van onrust ging langs het front. Alle ogen waren op de rivier gericht. De toestand scheen nu hopeloos te worden. Maar de staf bleef waar ze was, hoewel de vijand op een afstand van één à twee kilometers stond en de projectielen in onze onmiddellijke nabijheid uit elkaar spatten. Ik overlegde met de onverstoorbare Markin. Aan het hoofd van twintig oorlogsschepen voer hij op een geïmproviseerde kanonneerboot op de stoomboot met deserteurs af en eiste, met de kanonnen op hen gericht, dat ze zich zouden overgeven. Van het resultaat van deze manoeuvre hing op dat ogenblik alles af. Eén schot was voldoende geweest om een catastrofe te ontketenen. De deserteurs gaven zich zonder tegenstand over. De stoomboot legde aan in de haven, de deserteurs gingen aan land, ik stelde een veldgerecht in, dat de bevelhebber, de commissaris en een aantal soldaten tot de dood door de kogel veroordeelde. Op een etterende wond werd gloeiend ijzer gelegd. Ik legde het regiment de toestand uit, zonder iets te verbergen of te verzachten. In de soldatenraad werden een aantal communisten opgenomen. Onder een nieuw commando en met nieuw zelfvertrouwen keerde het regiment naar het front terug! Het gebeurde alles zo snel, dat de vijand geen tijd had er voordeel van te trekken.

De afdeling vliegtuigen moest worden georganiseerd. Ik ontbood de vliegtuigeningenieur Akashev. Naar zijn overtuiging anarchist, werkt hij toch met ons samen. Akashev nam het initiatief en vormde snel een luchtvloot. Door haar kregen wij eindelijk een voorstelling van het vijandelijk front. Het opperbevel van het 5e leger tastte niet meer in het duister. De vliegeniers ondernamen dagelijks overvallen op Kazan. Daar was men in koortsige opwindning. Later, na het innemen van Kazan, gaf men mij, met andere documenten, het dagboek van een burgermeisje dat de belegering van Kazan had meegemaakt. Bladzijden die de paniek veroorzaakt door onze vliegtuigen beschreven, wisselden af met aan de flirt gewijde bladzijden. Het leven stond niet stil. De Tsjechische officieren wedijverden met de Russische. Romances in de salons van Kazan begonnen, ontwikkelden zich en werden ook vaak afgesloten in de kelders waar men zich voor de bommen verborg.

De 28ste augustus beproefden de Witten een omsingeling. Aan het hoofd van een grote compagnie, onder bescherming van de nachtelijke duisternis, maakte overste Kapell, de later beroemd geworden Witte generaal, een omtrekkende beweging, bezette de spoordijk, trok de telegraafpalen om, ons zo de terugtocht afsnijpend en ging over tot de aanval op Swjaschsk. Bij de staf van Kapell was, als ik me niet vergis Sawinkov. De aanval verraste ons. Bevreemd het niet zeer stevige front te verontrusten, betrokken wij vandaar niet meer dan twee à drie compagnieën. De chef van mijn trein mobiliseerde nog eens alles wat er in de trein en op het station te bereiken was, inclusief de kok. Geweren, machinegeweren en handgranaten hadden wij in voldoende hoeveelheid. De treinbezetting bestond uit goede strijders. Een werst van de trein af werd de keten uitgezet. Het gevecht duurde ongeveer acht uur, aan beide zijden werden verliezen geleden, de vijand raakte uitgeput en trok zich terug. Intussen had het verbreken van de verbinding met Swjaschsk in Moskou en over de gehele linie grote bezorgdheid verwekt. Haastig kwamen kleine afdelingen te hulp. De verbinding was spoedig hersteld. Aan het leger werden verse compagnieën toegevoegd. Ondertussen berichtten de kranten in Kazan dat ik

afgesneden was, gevangen genomen en vermoord, — op een vliegtuig gevlucht, maar als trofee, was mijn hond gevangen genomen. Dit trouwe dier geraakte later aan alle fronten van de burgeroorlog in gevangenschap. Meestal was het een chocoladekleurige dog, vaak een bernardiner. Ik kwam er te goedkoper af, waar ik in het geheel geen hond bij me had.

Toen ik in een van de kritieke nachten in Swjaschsk om drie uur 's nachts de ronde deed door de kamers van de staf, hoorde ik in een van de kamers een bekende stem herhaaldelijk zeggen: “Hij zal het spel zo ver drijven, dat hij in gevangenschap geraakt en zichzelf en ons in het verderf stort, ik zeg het jullie vooruit.” Ik bleef op de drempel staan. Voor mij zaten met een kaart voor zich, twee nog zeer jonge officieren van de generale staf. De spreker boog zich naar hen toe over de tafel met de rug naar mij toe. Daar merkte hij iets bijzonders op de gezichten van zijn toehoorders, want hij draaide zich plotseling om. Het was Blagonravov, een luitenant van het tsaristische leger, een jonge bolsjewiek. Zijn gezicht verstijfde van schaamte en schrik. In zijn hoedanigheid van commissaris hij tot taak de geest onder de specialiteiten op te voeren. In plaats daarvan stookte hij ze in het kritieke moment tegen mij op, ze aanzettend tot desertie en was nu door mij op heterdaad betrapt. Ik vertrouwde mijn ogen en oren niet. In het jaar 1917 had Blagonravov zich een dappere revolutionair getoond. Hij was commissaris van de Peter en Paulsvesting in de dagen van de revolutie en nam daarna deel aan de liquidatie van de jonkeropstand. Gedurende de Smolnytijd gaf ik hem verantwoordelijke opdrachten. Hij volbracht ze goed. “Uit zulk een luitenant”, zei ik eens schertsend tot Lenin, “kan nog een Napoleon groeien. Hij heeft ook een passende naam: Blago-Nravov [Betekent in het Russisch ongeveer: Goed-opgevoed.], bijna Bona-parte”. Eerst lachte Lenin om de vergelijking, dan werd hij ernstig en zei bijna dreigend: “Nu, met de Bonapartes zullen we het wel klaarspelen hè?” “Met godshulp” antwoordde ik lachend. Deze Blagonravov had ik naar het oostfront gestuurd, toen men daar het verraad van Moerawjev niet tijdig had ontdekt. In het Kremlin, in de ontvangkamers van Lenin, drukte ik Blagonravov zijn taak op het hart. Hij antwoordde bedrukt: “De hele zaak is, dat de revolutie verloopt.” Dat was midden 1918. “Ben je nu al op?” vroeg ik hem verontwaardigd. Blagonravov richtte zich op, veranderde van toon en beloofde al het nodige te doen. Ik stelde mezelf gerust en nu verraste ik hem op het meest kritieke moment aan de grens van openlijk verraad. Wij gingen de gang op, om verklaringen in het bijzijn van de officieren te ontgaan. Blagonravov beefde, was bleek en had de hand aan de pet gebracht. “Lever me niet over aan het gerecht”, herhaalde hij wanhopig, “ik zal mijn schuld boeten, zend me als soldaat in de voorste rijen.” Mijn profetie was niet in vervulling gegaan: de kandidaat voor een Napoleon stond als een natte poedel voor me. Hij werd afgezet en voor minder verantwoordelijk werk gebruikt. De revolutie is een grote mensen- en karakterverdelgster, ze verbruikt de dapperen en verwoest de minder standvastigen. Nu is Blagonravov lid van het GPOe-college, een steunpilaar van het regime. Hij was waarschijnlijk al in Swjaschsk vervuld van haat tegen de ‘permanente revolutie’.

Het lot van de revolutie slingerde heen en weer tussen Swjaschsk en Kazan. Voor de terugtocht was er geen andere weg dan de Wolga. De revolutionaire sovjet van het leger verklaarde dat de kwestie van mijn veiligheid in Swjaschsk haar vrijheid van handelen beperkte en eiste dringend mijn overgaan op de rivier. Dat was haar recht. Ik had van het begin af de regeling getroffen dat mijn aanwezigheid in Swjaschsk op geen enkele wijze het legerbevel mocht hinderen. Aan deze regel hield ik mij bij al mijn reizen aan het front. Ik onderwierp me en ging op het water over, maar niet op de voor mij in gereedheid gebrachte passagiersboot maar op een torpedoboot. Vier kleine torpedoboten waren met grote moeite

door het Mariakanaalstelsel in de Wolga gebracht. Enkele rivierstoomboten had men met kanonnen en machinegeweren gewapend. Onder bevel van Raskolnikov wilde de vloot die nacht een aanval op Kazan doen. Men moest hoge berghellingen voorbij, waarop de batterijen van de Witten opgesteld waren. Achter de hellingen buigt de rivier om en verbreedt zich plotseling. Daar lag de vijandelijke vloot. Op de andere kant ligt Kazan. Men wilde ongemerkt in het donker de berghellingen voorbij varen, de vijandelijke vloot en de batterijen vernielen en de stad beschieten. De vloot voer in kielwatercolonne met uitgedoofde lichten — als een dief in de nacht. Twee oude Wolgaloodsen, met dunne baarden, stonden naast de kapitein. Ze waren met geweld geprest om mee te gaan, waren doodsbang, haatten ons, vervloekten hun leven en beefden tandenknarsend. Nu hing van hen alles af. De kapitein herinnerde hen er van tijd tot tijd aan dat hij ze op de plaats zou doodschieten, als het schip op een zandbank mocht raken. Wij kwamen op een lijn met de berghellingen, die zich flauw in het donker aftekenden, toen recht over de rivier een machinegeweer als een zweeps slag knalde. Dadelijk daarop een kanonschot van de berg. Wij voeren zwijgend verder. Achter onze rug antwoordde van beneden een kanonschot. Enige kogels troffen als een roffel het plaatijzer dat ons op de commandobrug tot het middel beschermde. Wij bukten. De matrozen doken in elkaar, met argusogen bespiedden ze de duisternis, met halffluid geroep overlegden ze met de kapitein. Achter de berghelling kwamen we op een grote watervlakte. Op de andere oever zagen we de lichten van Kazan. Achter onze rug werd flink geschoten, van boven en beneden. Rechts van ons, geen tweehonderd schreden ver, lag de vijandelijke vloot onder de dekking van de bergachtige oever. De schepen waren flauw zichtbaar. Raskolnikov gaf bevel het vuur te openen op de schepen. Het metalen lichaam van onze torpedoboot trilde en huilde bij de eerste schoten uit zijn eigen kanonnen. Wij bewogen ons achterwaarts, het ijzeren lijf spuwde projectielen uit onder luid geknars. De nachtelijke duisternis werd plotseling door vlammen opgeslorpt. Eén van onze kogels had een met petroleum geladen bark in brand gestoken. Een onverwachte, ongewenste, maar prachtige fakkel verhief zich boven de Wolga. Nu beschoten wij de haven. Het geschut was zichtbaar, maar antwoordde niet. Misschien hadden de artilleristen de vlucht genomen. De stroom is nu over de gehele breedte verlicht. Achter ons is niemand. We zijn alleen. De vijandelijke artillerie heeft de overige schepen van onze vloot waarschijnlijk de weg afgesneden. Onze torpedoboot zit op het helverlichte watervlak als een vlieg op een bord. Zo dadelijk neemt men ons onder kruisvuur van de haven en van de berghelling. Dat was angstig. Bovendien verloren we het roer. De ketting van het stuurrad scheurde af, waarschijnlijk door een kogel getroffen. Men trachtte met de hand te sturen. Maar de af gescheurde ketting had zich om het stuur gerold, het was beschadigd en draaide niet meer. Men moest de machines stopzetten. Langzaam dreven we naar de oever van Kazan, tot de torpedoboot op een half onder water liggende bark stiet. Het schieten hield op. Het was licht als overdag, stil als in de nacht. We zaten in een muizenval. Het was onbegrijpelijk dat men ons niet onder schot nam. Wij hadden de verwoestingen en de paniek, door onze overval veroorzaakt, onderschat. Ten slotte besloten de jonge bevelhebbers de boot van de bark af te stoten en door afwisselend de linker en de rechtermachine te laten lopen, de voorwaartse beweging te regelen. Dat gelukte. De petroleumfakkel flikkerde. Wij voeren naar de berghelling, niemand schoot. Achter de helling verdwenen we in het donker. Uit de machinekamer bracht men een bewusteloze matroos boven. Het geschut op de berg loste geen enkel schot. Klaarblijkelijk werden we niet gezien. Misschien was er niemand meer daar boven. We waren gered. Men schrijft dat woord zo simpel neer: ‘gered’. Sigaretten glommen. De verkoolde overblijfselen van een van onze geïmproviseerde kanonneerboten lag treurig op

de oever. Op de andere schepen vonden we enige gewonden. Nu eerst ontdekten we dat een drieduimskogel de voorstevan van onze torpedoboot had doorboord. De morgenschemering brak aan. Het was of we de wereld opnieuw betraden.

Het een kwam bij het ander. Men bracht een vliegenier bij me, die zo-even gedaald was met een goed bericht. Van het Noordoosten was een afdeling van het tweede leger onder bevel van de Kozak Asin, op Kazan aangerukt. Ze had twee pantserauto's veroverd, twee stukken geschut stukgeschoten, een vijandelijke afdeling op de vlucht gejaagd en twee dorpen twaalf werst voor Kazan bezet. Met een instructie en een manifest ging de vliegenier dadelijk weer terug. Kazan geraakte in de klem. Onze nachtelijke overval had, naar we spoedig van onze spion hoorden, de weerstand van de Witten gebroken. De vijandelijke vloot is bijna geheel vernietigd, de oeverbatterijen zijn tot zwijgen gebracht. Het woord 'torpedoboot' — op de Wolga! — had op de Witten dezelfde invloed uitgeoefend als later bij Petrograd het woord 'tank' op de jonge Rode troepen. Er waren geruchten in omloop dat de Duitsers gemeenschappelijk met de bolsjewieken vochten. De goed gesitueerde bevolking van Kazan nam de vlucht. De arbeiderswijken staken het hoofd op. In de kruisfabriek brak een opstand uit. Onze troepen werden door een offensieve geest aangegrepen.

De maand in Swjaschsk was vol opwindende episoden. Dagelijks gebeurde er iets. De nachten waren vaak niet veel rustiger. Voor het eerst zag ik de oorlog van zo nabij. Het was een kleine oorlog. Aan onze kant streken niet meer dan 25 tot 30.000 man. Maar het onderscheid met een grote oorlog was slechts gelegen in de afmetingen. Het was als het ware een levend model van een oorlog. Daarom maakte hij met al zijn wendingen en verrassingen zulk een sterke indruk op ons. De kleine oorlog was een grote school.

De situatie bij Kazan was ondertussen onherkenbaar veranderd. De bonte staalkaart van compagnieën werd tot een geregelde legerafdeling. Communistische arbeiders uit Petrograd, Moskou en andere plaatsen werden erin opgenomen. De regimenten vormden en versterkten zich. De commissarissen bij de troepen kregen de betekenis van revolutionaire leiders, onmiddellijke vertegenwoordigers van de dictatuur. De tribunalen toonden aan dat een revolutie, die zich in doodsgevaar bevindt, de hoogste zelfopoffering eist. Door samenvoeging van agitatie, organisatie, revolutionair voorbeeld en represailles werd in weinig weken de noodzakelijke omkeer bereikt. Uit een heen en weer slingerende, tot tegenstand onbekwame, uiteenvallende massa, ontstond een werkelijk leger. Onze artillerie kreeg duidelijk zichtbaar overwicht. Onze vloot bestreek de rivier. Onze vliegeniers beheersten de lucht. Nu twijfelde ik er niet meer aan dat we Kazan zouden heroveren. Daar ontving ik plotseling op 1 september een cijfertelegram uit Moskou: "Kom dadelijk. Iljitsch gewond. In welke mate gevaarlijk onbekend. Volkomen rust. 31. 8. 1918. Swerdlow." Ik reisde onverwijld af. De stemming in partijkringen was somber en gedrukt, maar ongeschokt. De dokters oordeelden dat Lenin buiten gevaar was en beloofden een spoedige beterschap. Ik bemoedigde de partij met de aanstaande overwinning in het Oosten en keerde dadelijk naar Swjaschsk terug. 10 september werd Kazan genomen. Twee dagen later nam het naburige eerste leger Simbirsk in. Niet onverwachts, de bevelhebber van het 1ste leger, Toeschatschevsky, had eind augustus beloofd Simbirsk uiterlijk 12 september in te nemen. Hij zond mij bericht van het innemen van de stad door het volgende telegram: "Bevel uitgevoerd. Simbirsk genomen." Ondertussen genas Lenin. Hij stuurde een geestdriftig begroetingstelegram. Over de gehele linie kwam er verbetering in de toestand.

Hoofdaanvoerder van het 5e leger werd Ivan Nikititsch Smirnov. Dat feit was van ontzaglijke betekenis. Smirnov is het algehele, volmaakte type van de revolutionair, die meer

dan dertig jaar geleden aan het front kwam en sedert aflossing noch gekend noch gevraagd heeft. In de meest duffe jaren van de reactie ging Smirnov voort onderaardse gangen te graven. Werden ze dichtgeworpen, dan verloor hij de moed niet en begon opnieuw. Ivan Nikititsch bleef altijd een plichtsgetrouw mens. In dat punt raakt de revolutionair de goede soldaat en juist daarom kan een revolutionair een uitstekend soldaat worden. Slechts zijn natuur gehoorzaamend, bleef Ivan Nikititsch een voorbeeld van moed en standvastigheid, zonder de ruwheid, die deze zo dikwijls vergezelt. De beste werkers in het leger begonnen zich bij dit voorbeeld aan te passen. “Niemand was zo gezien als Ivan Nikititsch”, schreef Larissa Reiszner over de belegering van Kazan. “Men voelde, dat op het moeilijkste moment juist hij de sterkste en dapperste zou zijn.” Geen schaduw van pedanterie is er aan Smirnov. Hij is een van de gezelligste, levenslustigste en geestigste mensen. Men onderwerpt zich te gemakkelijker aan zijn gezag, omdat het geen zichtbaar bevelend, zij het dan ook onbuigzaam gezag is. Zich om Smirnov groeperend, vergroerden de communisten van het 5e leger tot een bijzondere politieke familie, die nu nog, enige jaren na de liquidatie van het 5e leger, een rol speelt in het leven van het land. “Een van het 5e leger”, dat heeft in de vocabulaire van de revolutie een bijzondere betekenis. Dat betekent: een oprecht revolutionair, een plichtsgetrouw en in de eerste plaats een flink mens. Samen met Ivan Nikititsch brachten de leden van het 5e leger na het einde van de burgeroorlog al hun heldenmoed over op het economische werk en allen zonder uitzondering behoren tot de oppositie. Smirnov stond aan het hoofd van de oorlogsindustrie, was daarna volkscommissaris voor post en telegrafie. Nu is hij verbannen naar de Kaukasus. In de gevangnissen en in Siberië telt men vele van zijn strijdmakkers uit het 5e leger. . . De laatste berichten melden dat de strijd ook Smirnov onder gekregen heeft en dat hij capitulatie predikte. De revolutie heeft dus ook deze strijder vernietigd. . .

Larissa Reiszner, die Ivan Nikititsch ‘het geweten van Swjaschsk’ noemde, nam zelf een voorname plaats in in het 5e leger en in het algemeen in de revolutie. Deze heerlijke jonge vrouw, die zo velen bekoorde, is als een vurige meteor aan de hemel van de revolutie voorbijgetrokken. Aan het uiterlijk van een Olympische godin paarde zij een fijn ironisch verstand en de dapperheid van de soldaat. Na het innemen van Kazan door de Witten, begaf zij zich als boerin verkleed in het vijandelijke leger als spion. Maar haar uiterlijk verried haar. Zij werd gevangen genomen. Een Japans spionageofficier verhoorde haar. Gedurende een pauze sloop ze de deur uit, die slecht bewaakt werd en ontsnapte. Sedert die tijd werkte ze in de spionageafdeling. Later was ze op oorlogsschepen en nam aan de strijd deel. Zij heeft vertellingen geschreven over de burgeroorlog, die in de literatuur zullen blijven voortleven. De industrie van de Oeral beschreef ze even aanschouwelijk als de opstand van de Ruhrarbeiders. Ze wilde alles weten en onderzoeken, aan alles meedoen. In enkele jaren groeide ze tot een schrijfster van de eerste rang. Zonder letsel door vuur en water gegaan zijnde, vond deze Pallas van de revolutie plotseling de dood door tyfus, in de rustige omgeving van Moskou, voor ze dertig jaar oud was.

De ene arbeider sloot zich bij de andere aan. In het vuur vormden de mensen zich in een week, het leger werd roemrijk aaneengesmeed. Het zwaarste ogenblik van de revolutie — de val van Kazan — lag achter ons. Evenwijdig daarmee had er in de boerenbevolking een reusachtige omkeer plaats. De Witten leerden de boeren het politieke abc. In de loop van de volgende zeven maanden zuiverde het Rode Leger een terrein van bijna een miljoen vierkante kilometer met een bevolking van 40 miljoen mensen. De revolutie trad weer aanvallend op. Toen ze uit Kazan vluchtten, namen de Witten de goudvoorraad van de republiek, die daar

sedert de Februari aanval van Hoffmann werd bewaard, mee. Veel later, bij de gevangenneming van Koltshak, werd die door ons weer buitgemaakt.

Toen ik eindelijk mijn ogen van Swjaschk kon afwenden, bemerkte ik, dat in Europa veel veranderd was: het Duitse leger bevond zich in een hopeloze toestand.

De trein

Nu rest mij nog iets te zeggen over de zgn. trein van de voorzitter van de Revolutionaire Oorlogsraad. Mijn persoonlijk leven was in de kritieke revolutiejaren onverbreekelijk verbonden met het leven van deze trein. Aan de andere kant was de trein onafscheidelijk verbonden aan het bestaan van het Rode Leger. De trein vormde de verbinding van het front met het achterland, besliste ter plaatse over dringende kwesties, verhelderde, riep op, verzorgde, strafte en beloonde. Men kan een leger niet opbouwen zonder represailles. Men kan niet mensenmassa's in de dood voeren, zonder dat het arsenaal van het commando de doodstraf bevat. Zolang de op de techniek trotse, staartloze apen, die zich mensen noemen, legers op de been brengen en strijden, zolang zal het commando van deze legers de soldaten moeten stellen tussen de waarschijnlijke dood aan en de onvermijdelijke dood achter het front. En toch worden legers niet door angst bijeengehouden. Het tsaristische leger kwam niet in verval door gebrek aan dwangmaatregelen. Toen Kerenski trachtte het te redden door wederinvoering van de doodstraf, richtte hij het juist geheel te gronde. Op de slagvelden van de grote oorlog hebben de bolsjewieken het nieuwe leger gevormd. Voor hem, die ook maar enigszins de taak van de geschiedenis begrijpt, hebben deze feiten geen verduidelijking nodig. Het sterkste cement van het nieuwe leger waren de ideeën van de Oktoberrevolutie. De trein voorzag de fronten van dit cement. In de gouvernementen Kaloega, Woronesch en Rjasan hadden veel duizenden jonge boeren zich na de eerste oproep van de sovjets niet aangemeld. De oorlog speelde zich ver van hun gouvernementen af, men vatte de mobilisatie niet als ernst op, het succes van de oproeping was maar matig. Men duidde degenen die niet verschenen waren aan als deserteurs. Tegen het niet-verschijnen werd ernstig de strijd aangebonden. Bij het oorlogscommissariaat van Rjasan hadden zich ongeveer vijftienduizend zulke 'deserteurs' verzameld. Toen ik door Rjasan kwam besloot ik hen te gaan bezoeken. Men ried het mij af: 'er kon wat gebeuren'. Maar alles liep uitstekend van stapel. Men riep ze samen uit de barakken met de woorden: "Kameraden deserteurs komt ter vergadering, kameraad Trotski is tot jullie gekomen." Ze kwamen aanlopen, opgewonden, schreeuwend en nieuwsgierig als schooljongens. Ik had mij hen erger voorgesteld. Zij hadden zich Trotski verschrikkelijker gedacht. Binnen weinige minuten was ik omringd door een reusachtige, bewogen, ongedisciplineerde, maar volstrekt niet-vijandige troep kameraden. De 'kameraden deserteurs' staarden me aan met ogen, die uit de kassen schenen te zullen springen. Ik ging op het erf op een tafel staan en praatte wel anderhalf uur met hen. Het was een dankbaar auditorium. Ik deed mijn best hen in eigen ogen te sterken en vroeg hun aan het slot ten teken van trouw aan de revolutie de handen op te steken. Voor mijn ogen werden ze door de nieuwe ideeën gegrepen. Oprechte geestdrift bezielde hen. Ze begeleidden mij naar de auto, keken er met grote ogen in, maar niet angstig meer, integendeel zeer enthousiast, schreeuwden uit volle borst en wilden me niet loslaten. Niet zonder trots hoorde ik later dat een krachtig opvoedingsmiddel, dat men op hen toepaste, de vraag was: "En wat heb je Trotski beloofd?" De regimenten bestaand uit de 'deserteurs' van Rjasan hebben zich later aan de fronten flink geweed.

Ik herinner mij de tweede klas van de hogere burgerschool van de heilige Paulus te Odessa. Veertig jongens, die in niets verschilden van veertig willekeurige andere jongens. Maar toen Burnand, met de geheimzinnige x op het voorhoofd, klasopzichter Maler, klasopzichter Wilhelm, inspecteur Kaminsky en directeur Schwannebach uit alle macht hun

slagen richtten op de meest kritische en dapperste groep schooljongens, verhieven dadelijk de klikspanen en afgunstigen het hoofd — en hadden de klas achter zich.

In elk regiment, in elke compagnie zijn mensen met verschillende hoedanigheden. De verlichten en opofferingsgezinden vormen een minderheid. Aan de andere pool staat de verdwijnende minderheid van omgekochten, zelfzuchtigen, bewuste vijanden. Tussen die beide minderheden ligt de grote middenstof: onzekeren, slingerenden. Er ontstaat verwarring, als de besten omkomen of verdrongen worden en de zelfzuchtigen en vijanden de overhand krijgen. De middenstof weet in dat geval niet met wie ze gaan zal en is in de ure des gevaar aan een paniek ten prooi. De 24ste februari 1919 sprak ik in de zuilengalerij in Moskou jonge bevelhebbers aldus toe: “Geef me drieduizend deserteurs, noem ze een regiment, ik geef u een krachtig bevelhebber, een goed commissaris, geschikte bataljons-, compagnie- en treinleiders en drieduizend deserteurs worden bij ons in een revolutionair land, in vier weken een voortreffelijk regiment. In de allerlaatste weken”, voegde ik er aan toe, “konden we dit herhaaldelijk toetsen aan de ervaring van de fronten van Narwa en Pskov, waar het gelukte uit brokstukken uitstekende strijdafdelingen te vormen.”

Twee en een half jaar bracht ik met korte onderbrekingen door in de spoorwagen, die vroeger ten dienste had gestaan van een verkeersminister. De wagon was van het standpunt van ministerieel comfort goed uitgerust, maar voor werken weinig geschikt. Hier ontving ik onderweg de berichtgevers, overlegde met de plaatselijke militaire en civiele autoriteiten, werkte de telegrafische berichten door, dicteerde bevelen en artikelen. Van hieruit ondernam ik met mijn medewerkers in auto's grote reizen langs het front. In de vrije uren dicteerde ik in de wagon mijn boek tegen Kautsky (Terrorisme en Communisme) en een reeks andere werken. In die jaren heb ik mij er voor altijd aan gewend onder accompagnement van Pullmanse veren en wielen te schrijven en te denken.

Mijn trein was in de nacht van 7 op 8 augustus 1918 in Moskou snel samengesteld. 's Morgens reisde ik er in naar Swjaschsk naar het Tsjechoslowaakse front. De trein werd later voortdurend omgebouwd, aangevuld, verbeterd. Reeds in 1918 stelde hij een vliegend bestuursapparaat voor. In de trein was een secretariaat, een drukkerij, een telegraafkantoor, een draadloos- en een elektrisch station, een bibliotheek, een garage en een badinrichting.

De trein was zo zwaar dat hij door twee locomotieven moest worden getrokken. Later moest men er twee treinen van maken. Eisten de omstandigheden een langer verblijf aan een deel van het front, dan diende de ene locomotief als koerier. De andere stond altijd onder stoom. Het een bewegelijk front en er viel niet mee te spotten.

Ik heb de geschiedenis van de trein niet bij de hand. Ze wordt in de archieven van het departement van oorlog bewaard. Destijds hebben mijn jonge medewerkers haar zorgvuldig uitgewerkt. Het diagram van de afstanden, die de trein afgelegd had, werd getekend voor de tentoonstelling van de burgeroorlog en had naar de kranten meldden veel bekijks. Het diagram is daarna in het museum van de burgeroorlog gekomen. Nu ligt het in een verborgen hoekje met honderden en duizenden andere documenten: plakaten, oproepen, bevelen, vaandels, foto's, filmrollen, boeken en redevoeringen, die de belangrijkste momenten van de burgeroorlog weergeven, voor zover ik daaraan deel had.

De militaire boekerij heeft in de jaren 1922 tot 1924, d.w.z. tot aan het neerslaan van de oppositie, vijf delen van mijn werken, die op leger en burgeroorlog betrekking hebben, uitgegeven. De geschiedenis van de trein is daar niet bij. Ik kon de baan van zijn bewegingen slechts gedeeltelijk reconstrueren naar de aantekeningen bij de hoofdartikelen van de treinkrant *W Poety* (Onderweg): Samara, Tscheljabinsk, Wjatka, Petrograd, Balaschow,

Smolensk, weer Samara, Rostow, Novotscherkassk, Kiev, Schitomir en zo in het oneindige. Ik heb niet eens de opgave van het totale aantal kilometers dat de trein in de burgeroorlog aflegde, bij de hand. Een aantekening over mijn militaire reizen vermeldt 36 reizen over een uitgestrektheid van 105.000 km. Een van mijn toenmalige reisgenoten schrijft me, zich op zijn geheugen verlatend, dat wij in drie jaren vijf en een half maal de aardbol omgereisd zijn, hij geeft dus wel tweemaal dat aantal km. Daarin zijn nog niet begrepen de duizenden km met de auto, die wij terzijde van de spoorlijn en diep in het front hebben gemaakt. Omdat de trein steeds naar de meest kritieke punten ging, gaf het schema van zijn op de kaart getekende reizen een tamelijk juist en overzichtelijk beeld inzake de belangrijkheid van de verschillende fronten. De meeste reizen vallen in het jaar 1920, d.w.z. in het laatste jaar van de burgeroorlog. De reizen naar het zuidfront, dat de hele tijd het hardnekkigste, bestendigste en gevaarlijkste front was, zijn het grootst in getal.

Wat zocht de ‘trein van de voorzitter van de revolutionairen oorlogsraad’ aan de fronten van de burgeroorlog? Het antwoord is duidelijk: hij zocht de overwinning. Wat gaf hij de fronten? Volgens welke methoden werkte hij? Welk onmiddellijk doel had zijn onafgebroken reizen van het ene eind van het land naar het andere? Het waren geen gewone inspectiereizen. Neen het werk van de trein was ten nauwst verbonden met de opbouw van het leger, met zijn opvoeding, zijn bestuur en verzorging. Wij bouwden een nieuw leger op en dat in de vuurlinie. Zo was het niet alleen bij Swjaschak, waar de trein de eerste maand van zijn bestaan doorleefde, zo was het aan alle fronten. Uit afdelingen partizanen, uit vluchtelingen die voor de Witten weglieden, uit in de omtrek gemobiliseerde boeren, uit arbeidersafdelingen, die gestuurd werden uit de industriecentra, uit communistische groepen en specialisten vormden wij aan het front compagnieën, bataljons verse regimenten, vaak gehele divisies. Na nederlagen en terugtochten veranderde de onsamenhangende door een paniek aangegrepen massa in twee à drie weken in strijdbare troepenafdelingen. Wat was daarvoor nodig? Veel en weinig. Goede aanvoerders, enige dozijnen ervaren strijders, tien opofferingsgezinde communisten, laarzen opdienen voor de ongeschoeiden, een badinrichting maken, een krachtige agitatie campagne doorvoeren, voedsel verschaffen, ondergoed, tabak en lucifers leveren. Met dat alles hield de trein zich bezig. Wij hadden in de reserve steeds enige ernstige communisten om gaten te stoppen; twee à drie honderd goede strijders; een kleine voorraad laarzen, leren jekkers, medicijnen, machinegeweren; kijkers, kaarten en allerlei geschenken als horloges, e.d. De directe voorraden aan materiaal van de trein waren natuurlijk in vergelijking met de behoeften van het leger onbetekenend. Toch werden ze steeds aangevuld. En de hoofdzak was, dat ze tien en honderdmaal de rol speelden van die schep kolen, die op een bepaald ogenblik nodig is opdat het vuur in de kachel niet uitgaat. In de trein werkte een telegraaf. Wij konden langs een rechtstreekse lijn verbinding met Moskou krijgen en mijn vertegenwoordiger Skljansky ontving van mij de lijst van voor het leger — vaak voor een divisie en soms zelfs een enkel regiment — noodzakelijke uitrustingsstukken. Ze kwamen zo snel ter plaatse als zonder mijn tussenkomst ondenkbaar geweest zou zijn. Zeker is deze methode de beste niet. Een accuraat mens zou zeggen dat het bij de uitrusting evenals bij het gehele krijgswezen op het systematische aankomt. Dat is waar. Ikzelf ben geneigd juist in die richting van accuratesse te zondigen. Maar de zaak was deze, dat wij niet wilden ondergaan voor het ons gelukt was een goed functionerend systeem op te bouwen. Om deze reden waren wij vooral in de eerste periode gedwongen het systeem te vervangen door improvisaties, waarop later het systeem rustte.

Op alle reizen vergezelden mij leidende arbeiders van de voornaamste bestuurstakken van het leger, in de eerste plaats die van de verzorging. De intendanten hadden wij als een erfenis van het oude leger overgenomen. Zij trachtten op de oude wijze te werken of zelfs nog erger; want de omstandigheden waren onvergelykelyk veel moeilijker. Op deze reizen hebben veel oude specialisten hun werkwijze grondig veranderd en de nieuwe door het levende voorbeeld veel aangeleerd. Nadat een divisie was bezocht en haar noden ter plaatse vastgesteld waren, riep ik in de staf of in de eetzaal van de trein een conferentie samen op zo breed mogelijke basis, met deelname van vertegenwoordigers van de bevelhebbers van lagere rang en van eenvoudige roodgardisten, er in betrekkinge vertegenwoordigers van lokale partijorganisaties, sovjet- en vakverenigingsorganen. Op die wijze kreeg ik een juist beeld van de toestand. Het overleg leverde bovendien ook onmiddellijk praktische resultaten op. Hoe arm de plaatselijke machtsorganen ook waren, ze waren toch nog in staat ergens op te bezuinigen en wat aan het leger te offeren. Zeer belangrijk was het offer aan communisten. Weer werd een dozijn arbeiders aan de bestuurslichamen onttrokken en bij een niet zeer stevig regiment ingedeeld. Er was nog altijd een voorraad stof te vinden voor de hemden en onderbroeken, leer voor zolen, een onontbeerlyk centenaar vet. Maar de lokale middelen waren natuurlyk niet voldoende. Na het overleg deed ik langs de rechtstreekse lijn nauwkeurig omschreven bestellingen in Moskou, binnen de grenzen van wat voor het centrum mogelijk was en het resultaat was, dat de divisie alles kreeg wat ze dringend nodig had en ter rechter tijd. De bevelhebbers en commissarissen van het front leerden uit de praktijk van de trein, om hun werk — het commando, de opvoeding, de uitrusting, het recht — niet van boven af aan te pakken uit de hoogte van de staf, maar van onderop, van de compagnie, het peloton, de jonge en onervaren rekruten uit.

Geleidelijk vormden zich meer of minder goed werkende apparaten voor de gecentraliseerde verzorging van front en leger. Maar zij alleen hielden de zaak niet in gang en konden dat ook niet. Het meest volkomen apparaat zal gedurende de oorlog hiaten vertonen, vooral in een bewegingsoorlog, die op manoeuvreren — vaak in geheel onvoorziene richtingen — berust. Men mag daarbij niet vergeten dat wij volstrekt zonder voorraden oorlog voerden. Reeds in 1919 was in de centrale magazijnen niets meer aanwezig. Het hemd ging zo van de naald naar het front. Het ergst was het gesteld met geweren en munitie. De fabrieken van Toela werkten voor de volgende dag. Zonder de ondertekening van de hoofdcommandant mocht over geen enkele wagen munitie worden beschikt. De voorziening met geweren en munitie was tot het uiterste gespannen, als een snaar. Vaak brak de snaar. Dan verloren we mensen en terrein.

Zonder nieuwe, altijd weer nieuwe improvisaties op elk gebied, zou de oorlog voor ons ondenkbaar geweest zijn. De trein was de uitvinder van zulke improvisaties en tegelykertijd regelde hij ze. Als wij het front en het land, dat er vlak achter lag, de stoot tot initiatief gaven, waren wij er op bedacht te zorgen dat dit initiatief geleidelijk uitliep op de kanalen van het gehele systeem. Ik wil niet beweren dat het altijd gelukte dit te bereiken. Maar zoals de afloop van de burgeroorlog heeft bewezen, hebben we de hoofdzaak bereikt: de overwinning.

Zeer belangrijk waren de reizen naar die delen van het front waar het verraad van de bevelhebbers vaak een catastrofe ten gevolge had gehad. Op 23 augustus 1918 in de meest kritieke dagen bij Kazan, ontving ik van Lenin en Swerdlow een cijfertelegram:

“Swjaschsk. Trotski. Het verraad aan het front te Saratow, hoewel bijtijds ontdekt, heeft zeer gevaarlijke slingeringen ten gevolge. Wij achten uw onmiddellijk vertrek daarheen noodzakelyk, omdat uw verschijnen aan het front op de soldaten en het gehele leger van

invloed is. Wij zouden ook een bezoek aan andere fronten willen afspreken. Antwoord hierop en bepaal de dag van uw vertrek, alles door cijfer No. 80. 22 augustus 1918. Lenin. Swerdlov.”

Ik achtte het onmogelijk Swjaschsk te verlaten: het vertrek zou een schok teweeg kunnen brengen aan het front te Kazan, dat juist moeilijke momenten beleefde. Kazan was in elk opzicht van meer belang dan Saratow. Lenin en Swerdlov zagen dat spoedig zelf in. Ik reisde naar Saratow, nadat we Kazan genomen hadden. Dergelijke telegrammen bereikten de trein in de tijd, die nu volgde op zijn reis, voortdurend. Kiev en Watka, Siberië en de Krim klaagden over de moeilijke omstandigheden en eisten achtereenvolgens en tegelijk, dat de trein hen te hulp zou snellen.

De oorlog ontwikkelde zich aan de omtrek van het land, vaak in de meest afgelegen hoeken van het meer dan achtduizend kilometer lange front. Regimenten en divisies bleven soms maandenlang van de hele wereld afgesneden. Ze werden aangegrepen door een geest van moedeloosheid. Dikwijls was het telefoonmateriaal niet toereikend voor het in stand houden van de verbindingen. De trein leek hun een bode uit een andere wereld. We hadden steeds een voorraad telefoontoestellen en draad bij ons. Op een aparte wagon was een antenne opgericht, die het mogelijk maakte onderweg radiotelegrammen van de Eiffeltoren, van Nauen, in het geheel van dertien stations, in de eerste plaats natuurlijk van Moskou op te vangen. De trein was dus steeds op de hoogte van alles wat in de wereld gebeurde. De belangrijkste berichten werden in de treinkrant opgenomen en in artikelen, vlugschriften en bevelen verduidelijkt.

Het Kapp-avontuur, binnenlandse samenzweringen, de Engelse verkiezingen, de stand van de oogst, de heldendaden van het Italiaanse fascisme — alles werd nagegaan, belicht en in verband gebracht met het lot van de fronten van Astrakan tot Archangelsk. De artikelen gingen tegelijkertijd langs de rechtstreekse verbinding naar Moskou en vandaar door de radio naar alle kranten in Rusland. Het verschijnen van de trein sloot ook het meest afgelegen troependeel aan bij het gehele leger, bij het leven van het land en bij de gehele wereld. De zorgwekkende geruchten vervlogen, de geest werd beter. Deze morele voorraad was voldoende voor enige weken, vaak tot aan een volgend bezoek van de trein. In de tussentijd werden reizen gedaan door de leden van de revolutionaire oorlogsraad van het front of van het leger volgens hetzelfde model, maar van kleiner omvang.

Niet alleen mijn werk als schrijver, ook mijn gehele overige werk zou onmogelijk geweest zijn zonder mijn medewerkers-stenografen: Glasmann, Sermoex en de jonge Netschajev. Ze werkten dag en nacht in de rijdende trein, die alle voorzichtigheidsmaatregelen buiten beschouwing latend, in de oorlogskoorts met een snelheid van zeventig en meer kilometer over de defecte dwarsliggers raasde, zodat de van de zoldering der coupé afhanginge kaart als een schommel heen en weer ging. Ik volgde steeds met bewondering en dankbaarheid de beweging van de hand die ondanks het schudden en stoten de dunne tekens met zekerheid noteerde. Als men mij dan na een half uur de tekst bracht, waren er geen correcties meer nodig. Dat was geen gewoon werk, dat geleek meer op heldendom. Glasmann en Sermoex hebben later voor hun heldhaftige dienst aan de revolutie gruwelijk moeten boeten: de stalinisten hebben Glasmann tot zelfmoord gedreven, Sermoex hebben ze naar de Siberische eenzaamheid verbannen.

Tot de uitrusting van de trein behoorde een grote garage, die enige auto's en een benzinetank herbergde. Dat verschafte ons de mogelijkheid ons honderden werst van de spoorlijn te verwijderen. Op vrachtwagens en lichte auto's werd een commando uitgezochte tirailleurs en een machinegeweerbezetting, ongeveer twintig à dertig man ondergebracht. Op mijn wagen waren ook twee machinegeweren. De bewegingsoorlog is vol verrassingen. In de

steppen riskeerden we steeds op Kozakkenpatrouilles te stoten. Auto's en machinegeweren zijn een goede beveiliging vooral wanneer de steppe niet in een modderzee is veranderd. In het gouvernement Woronesch moesten we ons in de herfst van 1919 eens met een snelheid van 3 km per uur voortbewegen. De auto's zakten weg in de weke zwarte aarde. Dertig man sprongen telkens van de wagen en schoven hem met de schouders voort. Toen we een doorwaadbare plaats van een rivier passeerden, bleef de wagen midden in de modder steken. Geërgerd gaf ik die slechte wagen de schuld, die mijn fabelachtige chauffeur, de Est Püvi, als de beste machine van de wereld beschouwde. Hij keerde zich naar me om, sloeg aan en zei op militaire wijze in gebroken Russisch: "Mag ik meedelen dat de ingenieurs niet konden voorzien dat wij door het water zouden gaan." Ondanks de moeilijke situatie voelde ik neiging hem voor de koude slagvaardigheid van zijn ironie te omhelzen.

De trein was niet slechts een militair-administratieve en politieke, maar ook een militair-actieve aangelegenheid. Door veel van zijn hoedanigheden herinnerde hij meer aan een pantser trein dan aan een staf op wielen. Hij was ook gepantserd, in elk geval de locomotieven en de wagon met machinegeweren. Alle leden van de trein konden zonder uitzondering met wapens omgaan. Allen droegen een leren uitrusting, die hun een gewichtig uiterlijk gaf. Op de linkermouw onder de schouder zat een groot metalen herkenningsteken, dat in de Munt met zorg vervaardigd was en zeer populair was in het leger. De wagons waren met elkaar verbonden door huistelefoon en signaalinrichtingen. Om waakzaam te blijven werd onderweg dikwijls daags zowel als 's nachts alarm geslagen.

De gewapende afdelingen wierpen zich indien het nodig was uit de trein voor 'landings' operaties. Telkens had de verschijning van het leren honderdschap op een gevaarlijk punt een onweerstaanbare invloed. Vermoedden ze dat de trein zich op enige kilometers van de vuurlinie bevond, dan spanden de nerveuze troepenafdelingen, in de eerste plaats hun bevelhebbers alle krachten in. Bij het wankel evenwicht van een weegschaal beslist een klein gewicht. Dat kleine gewicht moesten de trein en zijn afdelingen in de twee en een half jaar tien, ja honderdmaal zijn. Werden de 'landings' troepen weer aan boord genomen, dan ontbrak vaak de een of ander. In het geheel heeft de trein aan doden en gewonden vijftien man verloren, als men degenen buiten beschouwing laat die geheel tot frontafdelingen overgingen en daardoor uit onze gezichtskring verdwenen. Zo werd bijv. uit de bezetting van de trein een commando genomen voor de modelpantser trein 'Lenin'; een ander commando werd ingedeeld bij de veldafdelingen voor Petrograd. Voor de deelname aan de strijd tegen Joedenitsch is de gehele trein onderscheiden met de Orde van de Rode Vaan.

De trein werd herhaaldelijk afgesneden, beschoten en met bommen uit vliegtuigen bestookt. Het is geen wonder dat er een legende om werd geweven, bestaande uit behaalde triomfen aangevuld door de fantasie. Hoe dikwijls vroeg niet de bevelhebber van een divisie, een brigade of een regiment, of de trein nog niet een half uur bij zijn staf kon blijven, of althans enige leden van de bezetting te zenden met uitrustingsstukken of geschenken, opdat het gerucht van de aankomst van de trein zich zo ver mogelijk verbreidde. "Dat vervangt een reservedivisie", zeiden de legerbevelhebbers. Het nieuws van de aankomst van de trein drong natuurlijk ook door in de vijandelijke rijen. Daar schilderde men de geheimzinnige trein veel verschrikkelijker af dan hij in waarheid was. Dat versterkte nog zijn morele betekenis. De trein had zich de haat van de vijand op de hals gehaald en was daar trots op. De sociaalrevolutionairen maakten enige malen een plan tot een aanslag. Bij het proces van de sociaalrevolutionairen heeft Semjonov, de organisator van de moord op Wolodarsky en van de aanslag op Lenin, een deelnemer aan de voorbereidingen voor een aanslag op de trein,

daarvan uitvoerig verhaald. Eigenlijk ging een dergelijk plan niet met grote moeilijkheden gepaard. De sociaalrevolutionairen echter waren in deze tijd al verzwakt, hadden het zelfvertrouwen verloren en hun invloed op de jeugd ingeboet.

Gedurende een reis naar het zuiden kwam het op station Gorky tot een deraillement. In de nacht werd ik omhoog geslingerd en ik had dat onprettige gevoel dat men bij aardbevingen ondervindt: de bodem verdwijnt onder de voeten, er is geen houvast meer. Nog half in slaap greep ik mij stevig aan het bed vast. Het gewone geratel hield op, de wagen ging zijwaarts omhoog en stond dan stil. In de nachtelijke stilte hoorde men slechts een eenzame klagende stem. De zware wagondeur was zo verschoven dat ze niet openging, ik kon er niet uit. Niemand vertoonde zich, ik werd ongerust. Misschien de vijand? Met de revolver in de hand sprong ik uit het venster en stiet op een man met een lantaarn. Het was chef van de trein, hij kon niet tot me doordringen. De wagen stond op de berm met drie wielen diep in het zand gewoeld en de drie andere een eind boven de rails. Het achterste en voorste balkon waren geheel verbogen. De wachtpost op het balkon zat gekneld tussen de wagen en het hek. Het was zijn klagende stem, die in de duisternis geleek op kindergeschrei. Het was niet gemakkelijk hem te bevrijden. Tot ieders verbazing bleek later dat hij met een paar blauwe plekken en de schrik vrij kwam. In het geheel waren acht wagens vernield. De restauratiewagen, die ook dienst deed als club, was nog slechts een hoop spaanders. De voor aflossing bestemde mannen zaten daar te lezen of te schaken. Allen hadden precies middernacht de club verlaten, ongeveer tien minuten voor het deraillement. Zeer geleden hadden ook de goederenwagens met boeken, uniformen en geschenken voor het front. Van de mensen was geen enkele ernstig gewond. Het deraillement was te wijten aan een verkeerde wisselstand. Of het een verzuim of opzet was bleef onopgehelderd. Tot ons geluk waren we met een snelheid van slechts dertig kilometers het station voorbijgereden.

De treinbezetting had veel bijkomstigs te doen: bij hongersnood, epidemieën, agitatiecampagnes en internationale congressen. De trein was peet over een dorpsdistrict en veel kindertehuizen. Zijn communistische cel gaf een eigen krant uit: *Na Strasche* (Op Wachtpost). Daarin zijn veel strijdepisoden en avonturen opgenomen. Helaas ontbreekt dat tijdschrift, als veel andere, in mijn huidig archief.

Toen wij ons voorbereidden tot de aanval op Wrangel, die zich in de Krim genesteld had, schreef ik op 27 oktober 1920 in de treinkrant *W Poety*: “Onze trein zet weer koers naar een front.

De strijders van onze trein waren voor de muren van Kazan in die moeilijke weken van 1918, toen de strijd om de Wolga ging. Die strijd is sinds lang geëindigd. De Sovjetmacht nadert de Stille Oceaan.

De strijders van onze trein hebben eervol gestreden voor de muren van Petrograd. . . Petrograd is behouden gebleven en binnen zijn muren hebben in de laatste jaren niet weinig vertegenwoordigers van het wereldproletariaat vertoefd.

Onze trein was meer dan eens aan het Westfront. Nu is met Polen een voorlopige vrede gesloten.

De strijders van onze trein waren in de steppen, aan de Don, toen Krassnov en later Denikin de Sovjetmacht in het Zuiden bedreigden. De dagen van Krassnov en Denikin zijn lang voorbij. Blijft nog over de Krim, die door de Franse regering in haar vesting is veranderd. Het Witgardistische garnizoen van deze Franse vesting staat onder bevel van de Duits-Russische huurlinggeneraal baron Wrangel.

Naar een nieuwen veldtocht begeeft zich de kameraadschappelijke familie van onze trein. Moge deze veldtocht de laatste zijn.”

De veldtocht in de Krim is feitelijk de laatste veldtocht van de burgeroorlog geworden. Na enige maanden kon de trein afgelost worden. Van deze plaats zend ik mijn voormalige strijdmakers een broederlijke groet!

De verdediging van Petersburg

Aan de revolutionaire fronten van de Sovjetrepubliek stonden zestien legers. De grote Franse revolutie kende er bijna evenveel: veertien. Elk van de zestien sovjetlegers had zijn korte maar bewogen geschiedenis. Het is voldoende het nummer van een leger te noemen om tientallen van nooit terugkerende episoden in herinnering te roepen. Elk leger had zijn eigen levend, hem typerend, zij het ook veranderlijk, voorkomen.

Aan de westelijke toegangen tot Petrograd stond het 7e leger. De langdurige werkloosheid drukte het zwaar. Zijn waakzaamheid verslaptte. De beste arbeiders en enkele commando's werden er uitgelicht en naar andere actievere delen van het front gezonden. Voor een revolutionair leger, dat van geestdrift vervuld moet zijn, eindigt het langdurig verblijven op één plaats bijna altijd met mislukkingen, vaak met een catastrofe, zo ging het ook hier.

In juni 1919 werd het belangrijke fort Krasznaja Gorka aan de Finse golf door een afdeling Witgardisten bezet. Enige dagen later werd het fort heroverd door een afdeling Rode matrozen. Er werd aangetoond dat de chef van de staf van het 7e leger, overste Lindquist, alle berichten uit de eerste hand aan de Witten had doorgegeven. Hij stond in betrekking met andere samenzweerders. Dat had het leger aan het wankelen gebracht.

In juli werd generaal Joedenitsch, die door Koltschak als zijn vertegenwoordiger werd beschouwd, benoemd tot opperbevelhebber van het Noordwestelijk leger van de Witten. Met ondersteuning van Engeland en Estland ontstond in augustus de Russische 'Noordwestelijke' regering. De Engelse vloot in de Finse golf beloofde Joedenitsch ondersteuning. De aanval van Joedenitsch kwam op een ogenblik dat wij ook overigens met onoverkomenlijke moeilijkheden hadden te kampen. Denikin had Orel ingenomen en bedreigde Toela, het centrum van de oorlogsindustrie. Vandaar lag een korte weg open naar Moskou. Het Zuiden nam al onze aandacht in beslag. De eerste krachtige slag uit het Westen had het 7e leger geheel uit zijn evenwicht gebracht. Het trok terug, bijna zonder tegenstand te bieden en liet wapens en voorraden in de steek. De leiders te Petrograd, in de eerste plaats Zinovjev, stelden Lenin op de hoogte van de in elk opzicht uitstekende bewapening van de tegenstander: machinegeweren, tanks, vliegtuigen, Engelse pantserschepen in de flank, enz. Lenin maakte de gevolgtrekking, dat wij slechts koste van de ontbloting en verzwakking van de andere fronten, in de eerste plaats van het Zuidelijke front, het met succes konden opnemen tegen het uit officieren bestaande leger van Joedenitsch, dat volgens de nieuwste technische uitvindingen was uitgerust. Daarvan kon geen sprake zijn. Er bleef naar zijn mening slechts dit één over: Petrograd prijsgeven en het front oprollen. Nadat hij tot de overtuiging van de noodzakelijkheid van deze amputatie was gekomen, deed Lenin zijn best de anderen voor zijn opvatting te winnen.

Toen ik uit het Zuiden in Moskou kwam, verzette ik mij krachtig tegen dit plan. Joedenitsch en zijn meesters zouden met Petrograd alleen niet tevreden zijn; ze koesterden de wens Denikin in Moskou te ontmoeten. In Petrograd zou Joedenitsch grote industriële voorraden en ook mensenmateriaal vinden. Bovendien lagen er dan tussen Petrograd en Moskou geen ernstige hinderpalen meer. Dat bracht mij tot het besluit: Petrograd tot elke prijs te verdedigen. Natuurlijk vond ik dadelijk steun bij de Petrograders. Krestinsky, toen lid van het Pol. Bureau, koos mijn zijde. Ook Stalin, meen ik, sloot zich bij mij aan. Gedurende vierentwintig uur viel ik Lenin meer dan eens aan. Ten slotte zei hij: "Nu goed, we zullen het proberen."

15 oktober nam het Pol. Bureau mijn resolutie over de toestand aan de fronten aan: “Erkende, dat er ernstig oorlogsgevaar bestaat moet de feitelijke verandering van Sovjet-Rusland in een oorlogskamp worden gevoerd. In de partij- en vakverenigingorganisaties moet een hoofdelijke telling van de leden en van de sovjetarbeiders naar hun deugdelijkheid voor de militaire dienst worden gehouden.” Dan volgde de opsomming van een reeks praktische maatregelen. Wat Petrograd betreft: “niet opgeven.” Dezelfde dag werd in de sovjet van landsverdediging mijn voorstel aangenomen: “Petrograd te verdedigen tot onze laatste bloeddruppel, geen voet grond prijsgeven, de strijd voeren in de straten van de stad.” Ik twijfelde er niet aan dat het Witte Leger, bestaande uit 25.000 strijders, zelfs als het gelukken mocht de miljoenenstad binnen te dringen, tot de ondergang veroordeeld zou zijn, als het op een krachtige en goed georganiseerde tegenstand in de straten zou stoten. Tegelijkertijd beschouwde ik het als noodzakelijk, vooral in geval van een aanval van de zijde van Estland en Finland, een plan voor te bereiden voor de terugtocht van het leger en de arbeiders in Zuidoostelijke richting: dat was de enig mogelijke weg om de bloem van de Petrogradse arbeidersklasse van algehele vernietiging te redden. De 16e vertrok ik uit Petrograd. De volgende dag ontving ik een brief van Lenin: “17 oktober 1919. Aan pg. Trotski. Gisternacht zonden wij u onder cijfer. . . het besluit van de sovjet van verdediging. Zoals u ziet is uw plan aangenomen. Ook het plan voor de terugtocht van de Petersburgse arbeiders naar het Zuiden is natuurlijk niet afgewezen (men zegt dat ge het Krassin en Rykov hebt ontvouwd), daar nu al over te spreken zou betekenen de aandacht van de strijd tot het bittere eind af te leiden. De poging Petrograd te omsingelen en af te snijden, zal natuurlijk ter zake dienende veranderingen noodzakelijk maken, die gij ter plaatse zult doorvoeren. . . Ik doe hier de oproep bij, die de sovjet van verdediging mij opdroeg. Ik was in haast — is slecht geworden, zet liever mijn ondertekening onder uw oproep. Groetend. Lenin.”

Deze brief toont, naar het me toeschijnt, voldoende hoe mijn scherpste meningsverschillen met Lenin over onderdelen, die bij werk van zulk een omvang onvermijdelijk zijn, in de praktijk werden overwonnen, zonder in onze persoonlijke verhouding en in het gemeenschappelijke werk enig spoor na te laten. Nu bedenk ik: als in oktober 1919 niet Lenin mij, maar ik tegen Lenin de gedachte van het prijsgeven van Petrograd had verdedigd, dan zou heden ten dagen in alle talen van de wereld een uitgebreide lektuur bestaan ter ontmaskering van deze gevaarlijke uiting van ‘trozkisme’.

In de loop van 1918 drong de Entente ons de burgeroorlog op, zgn. in het belang van de zege over Wilhelm. Nu was het 1919. Duitsland was sinds lang verslagen. Maar de Entente ging door miljoenen in buskruit om te zetten, ten einde dood, honger en epidemieën te zaaien in het land van de revolutie. Joedenitsch was één van de aanvoerders in dienst van Engeland en Frankrijk. In de rug werd Joedenitsch gesteund door Estland, zijn linkerflank dekde Finland. De Entente eiste dat deze beide door de revolutie bevrijde landen zouden helpen om de revolutie af te slachten. In Helsingfors en in Reval werden eindeloze onderhandelingen gevoerd, de weegschaal slingerde heen en weer. Bezorgd beschouwden we de twee kleine staten, die een vijandelijke tang om het hoofd van Petrograd gevormd hadden.

1 september schreef ik als waarschuwing in de *Pravda*: “Onder de divisies die wij nu naar het front van Petrograd brengen, zal de Baschkirische ruitery niet de minste plaats innemen en ingeval van een aanvalspoging van het burgerlijke Finland op Petrograd zullen de Rode Baschkiren onder de leuze: Naar Helsingfors! in actie komen.”

De Baschkirische cavaleriedivisie was eerst voor kort gevormd. Ik had al van de beginne het plan ze voor enige maanden naar Petrograd te dirigeren, om de zonen van de

steppe in de gelegenheid te stellen enige tijd door te brengen te midden van het cultuurleven van de stad, de arbeiders nader te komen, clubs, meetings en schouwburgen te bezoeken. Nu kwam daar een nieuwe dringende overweging bij: de Finlandse bourgeoisie te intimideren met het spook van een Baschkirenoverval.

Maar onze waarschuwingen legden minder gewicht in de schaal dan de snelle successen van Joedenitsch. De 13e oktober nam hij Loega, 16e Krasznoj Selo en Gatschina in en richtte zich tegen Petrograd en de spoorlijn Petrograd-Moskou. De tiende dag van de aanval was Joedenitsch reeds in Zarskoje (Detskoje). Zijn cavaleriepatrouilles keken van de heuvels neer op de gouden koepels van de Isaackathedraal.

Op de gebeurtenissen vooruitlopend meldde de Finse radiotelegrafie de inneming van Petrograd door de afdelingen van Joedenitsch. De gezanten van de Entente deelden het officieel aan hun regeringen mee. Europa en in de hele wereld verbreidde zich het bericht van de val het rode Petrograd. Een Zweedse krant schreef over de ‘wereldweek van Petrogradse koorts.’

Het meest verontrust waren de regeringskringen in Finland. Nu spraken zich niet slechts de militairen, maar ook de meeting voor tussenkomst uit. Niemand wilde zich de buit laten ontgaan. De Finse sociaaldemocratie beloofde natuurlijk ‘neutraal’ te blijven. “De kwestie van interventie”, schrijft een geschiedschrijver van de Witten, “werd nu nog slechts besproken uit financieel oogpunt.” Er moest nu voor de garantie vijftig miljoen francs een passende vorm gevonden worden: het was de bloedprijs voor Petrograd op de beurs van de Entente.

Niet minder brandend was de kwestie met Estland. 17 oktober schreef ik aan Lenin: “Blijft Petrograd behouden, wat ik innig hoop, dan zullen we in de gelegenheid zijn Joedenitsch volkomen te liquideren. Een moeilijkheid zal zich voordoen met de rechtsvraag over de toevlucht van Joedenitsch in Estland. Het is nodig dat Estland zijn grenzen bent tegen het binnendringen van Joedenitsch. In het tegenovergestelde geval moeten wij het recht behouden hem tot Estland op de hielen te zitten.” Dit ultimatum werd aangenomen, nadat onze troepen Joedenitsch op de vlucht gedreven hadden. Hem op de vlucht drijven ging overigens niet zo gemakkelijk.

In Petrograd trof ik een verschrikkelijke verwarring aan. Alles verkeerde in ontbinding. De troepen trokken terug, vielen uiteen. De bevelhebbers keken naar de communisten, de communisten naar Zinovjev. Het centrum van de chaos was Zinovjev. Swerdlov zei tegen me: “Zinovjev, dat is de paniek.” Swerdlov was een mensenkenner. En inderdaad: in rustige tijden, als er volgens een uitdrukking van Lenin ‘niets te vrezzen valt’, klimt Zinovjev gemakkelijk in de zevende hemel. Staan de zaken slecht, dan gaat Zinovjev niet in figuurlijke maar in letterlijke zin — op de sofa liggen en zucht. Sedert 1917 heb ik er me dikwijls van kunnen overtuigen dat Zinovjev geen tussenstemmingen kent: zevende hemel of de sofa. Dit keer vond ik hem op de sofa. In zijn omgeving waren wel is waar ook moedigen, zoals Laschevitsch. Maar ook zij waren werkeloos. Dat gevoelden allen en dat kwam in allen tot uiting. In Smolny bestelde ik per telefoon een auto uit de militaire garage. De wagen kwam niet op tijd. Aan de stem van de opzichter hoorde ik dat apathie, vrees en moedeloosheid ook de onderste lagen van het administratieve apparaat hadden aangetast. Er waren buitengewone maatregelen nodig, want de vijand stond voor de poort. Zoals steeds in dergelijke gevallen steunde ik op de troepencolonne van mijn trein: Op die mensen kon men zich in de moeilijkste situaties verlaten. Ze controleerden, oefenden een druk uit, maakten verbindingen in orde, vervingen de ondeugdelijke, stopten de gaten. Van het officiële apparaat, dat in volkomen desolate toestand

verkeerde, daalde ik twee, drie treden lager af: naar de districtsorganisaties van de partij, naar de werkplaatsen, fabrieken, kazernes. In afwachting van de overgave van de stad aan de Witten had niemand de moed zich op de voorgrond te stellen. Maar nauwelijks werd men in de onderste lagen zich er duidelijk van bewust dat Petrograd niet zou worden prijsgegeven, maar mocht het zover komen in de straten en op de pleinen verdedigd, of de stemming sloeg plotseling om. De moedigen en opofferingsgezinde staken het hoofd op. Afdelingen mannen en vrouwen verlieten met sappeurswerktuigen de fabrieken en werkplaatsen. De arbeiders van Petrograd zagen er toen slecht uit: met door ondervoeding grauwe gezichten, in voddige, afgedragen kleren, schoenen met gaten aan de voeten, vaak uit verschillende paren bijeengeraapt. “Zullen we Petrograd niet prijsgeven, kameraden?” “Niet prijsgeven!” Sterk brandde de hartstocht in de ogen van de vrouwen. Moeders, vrouwen, dochters wilden de armoedige, maar warme nesten niet verlaten. “We zullen de stad niet prijsgeven!” klonken de hoge vrouwenstemmen en de handen omklemden de spade als een geweer. Veel vrouwen konden met vuurwapens omgaan, velen bedienden machinegeweren. De hele stad werd ingedeeld in districten onder leiding van een arbeidersstaf staande. Om de belangrijkste punten maakte men een draadversperring. Er werden stellingen gekozen voor de artillerie en het doelwit van te voren bepaald. Op de pleinen en de voornaamste kruispunten stonden onder dekking zestig kanonnen. Kanalen, tuinen, muren, schuttingen en huizen werden versterkt. Aan de omtrek van de stad en langs de Newa werden loopgraven gemaakt. Het gehele zuidelijke stadsdeel veranderde in een vesting. In veel straten en op pleinen werden barricaden opgeworpen. Uit de arbeiderswijken woei een nieuwe geest in de kazernes, in de etappen, in het leger aan het front.

Joedenitsch hield stil tien tot vijftien werst voor Petrograd. Dat waren dezelfde heuvels van Poelkovo, waarheen ik twee jaar geleden gereisd was, toen de zegevierende proletarische revolutie haar leven verdedigde tegen de afdelingen van Kerenski en Krasznov. Het lot van Petrograd hing weer aan een zijden draad. Men moest de automatische terugtocht breken, dadelijk en tot iedere prijs.

De 18e oktober vaardig de ik een bevel uit, waarin ik eiste: geen valse berichten publiceren over verbitterde gevechten, waar slechts verbitterde paniek heerste. Valse rapporten worden als verraad bestraft. De oorlog laat vergissingen toe, maar niet leugen, misleiding en zelfbedrog.” Zoals altijd in moeilijke momenten, beschouwde ik het als noodzaak het leger en het land eerst de gruwelijke waarheid te onthullen. Ik maakte de onzinnige terugtocht openbaar, die dezelfde dag had plaats gehad. “Een compagnie van een regiment tirailleurs is in opwinding geraakt door een vijandelijke keten aan haar flank. De regimentsbevelhebber heeft bevel tot de terugtocht gegeven. Alsof het op de vlucht sloeg, is het regiment acht tot tien werst teruggetrokken tot achter Alexandrowka. Een nader onderzoek heeft uitgewezen dat zich aan de flank één van onze eigen afdelingen heeft bevonden. . . Het terugtrekkende regiment heeft echter getoond toch niet zo heel slecht te zijn. Zo spoedig het zijn zelfvertrouwen had herkregen, heeft het onverwijld rechtsomkeer gemaakt en heeft in stormpas, ondanks de koude wind, met zweet bedekt, acht werst in een uur gelopen, het kleine getal vijanden uit zijn oude stellingen geworpen en die met een gering verlies weer bezet.”

In deze kleine episode heb ik voor de eerste en laatste maal in mijn leven de rol gespeeld van regimentsbevelhebber. Toen de terugstromende gelederen de divisiestaf in Alexandra in het nauw brachten, besteed ik het eerste het beste paard en deed de gelederen omkeren. In het eerste ogenblik ontstond een verwarring; niet allen begrepen waarom het ging, enkele vervolgden de terugtocht. Maar te paard haalde ik hen man voor man terug. Nu

eerst merkte ik dat mijn ordonnans Koslov achter me aan joeg, hij was een oud-soldaat, een boer uit de omgeving van Moskou. Hij was als in een roes. Met een revolver in de hand heen en weer zwaaiend, liep hij langs de gelederen en schreeuwde uit alle macht: “Niet bang zijn, kinderen, kameraad Trotski voert jullie aan. . .” Nu kreeg de aanval hetzelfde tempo als zo-even de terugtocht. Geen enkele Roodgardist bleef achter. Op twee kilometer afstand weerklonk het zachte, akelige fluiten van de kogels. De eerste gewonden vielen. De regimentsbevelhebber was niet te herkennen. Hij was steeds op de gevaarlijkste punten en toen het regiment de in de steek gelaten stellingen teruggenomen had, was de bevelhebber aan beide benen gewond. Met een vrachtauto keerde ik naar de staf terug. Onderweg namen we de gewonden op. De eerste stoot was gegeven. Ik voelde met mijn gehele wezen dat we Petrograd zouden behouden.

Hier is het nodig een ogenblik stil te staan bij een vraag, die zich misschien aan de lezer heeft opgedrongen: Heeft een man, die een geheel leger aanvoert, het recht zich bij plaatselijke gevechten aan persoonlijk gevaar bloot te stellen? Ik kan daarop slechts dit antwoorden: Volstrekte regelen geeft het in deze niet, noch in vredes- noch in oorlogstijd. Officieren, die mij vergezelden op mijn reizen aan het front, plachten dikwijls te zeggen: “Zulke plaatsen hebben de divisiebevelhebbers in de oude tijd nooit gezien.” De burgerlijke journalisten noemden het van mij ‘jacht op reclame’; daarmee vertaalden ze wat buiten hun gezichtskring viel in voor hen bekende taal.

In werkelijkheid verlangde het Rode Leger, zowel wat haar samenstelling aan mensen als wat het karakter van de burgeroorlog in het algemeen betreft, juist dit en geen ander optreden. Alles moest immers nieuw worden opgebouwd: discipline, strijdgebruiken en militair gezag. Evenmin als we vooral in de eerste tijd, in de gelegenheid waren de troepen planmatig vanuit een centrum van het nodige te voorzien, evenmin konden wij ons ertoe beperken het in het vuur haastig samengestelde leger door circulaires en half anonieme oproepen in revolutionaire geestdrift ontsteken. Men moest zich eerst onder de soldaten dat respect veroveren, dat morgen de strenge eisen van de kant van het opperste legerbestuur rechtvaardigde. Waar de traditie ontbrak, was het felle voorbeeld nodig. Het persoonlijk risico bleef de noodzakelijke inzet op de weg tot de overwinning. . . Het commando, dat fiasco had gemaakt, moest omgezet en vernieuwd worden. Grote veranderingen werden aangebracht in de samenstelling van de commissarissen.

Alle afdelingen werden door communisten versterkt. Er kwamen ook enkele verse troepen aan. De krijgsscholen werden in de voorste stellingen geplaatst. In twee à drie dagen gelukte het het gedesorganiseerde verzorgingsapparaat van het leger beter te doen functioneren. De Roodgardist kreeg krachtiger voedsel, schoon ondergoed, nieuwe schoenen, hoorde een toespraak, rekte zich uit, richtte zich op, werd een ander mens.

21 oktober was de beslissende dag. Onze troepen trokken zich terug op de heuvels van Poelkovo. Een verder terugtrekken zou betekenen de strijd binnen de stadsmuren voortzetten. Tot op deze dag hadden de Witten aangevallen zonder tegenstand van betekenis te ondervinden. De 21ste versterkte zich ons leger op de lijn Poelkovo en bood tegenstand. De aanval van de vijand werd tot staan gebracht. De 22ste ging het Rode Leger zelf tot de aanval over. Maar Joedenitsch vond tijd reserves te laten aanrukken en zijn gelederen aaneen te sluiten. De gevechten kregen een verbitterd karakter. Tegen de avond van de 23ste namen wij Detskoje Selo en Pawlovsk. Tegelijkertijd bestookte het naburige 15e leger van het Zuiden de vijand, hem steeds meer in de rug en de rechterflank bedreigend. Er kwam een keer. De afdelingen, die indertijd door de aanval verrast en door een reeks mislukkingen verbitterd

waren, wedijverden nu in zelfopoffering en heldenmoed. Er vielen veel slachtoffers. Het Witte commando beweerde dat aan onze kant de grootste verliezen waren geleden. Dat kon mogelijk zijn: de Witten hadden meer ervaring en meer wapens. Aan onze kant was een overwicht aan zelfopoffering. De jonge arbeiders en boeren, de leerlingen van de Moskouse en Petersburgse krijgsschool ontzagen zich niet. Ze vielen aan onder machinegeweervuur, stormden met de revolvers in de hand op de tanks af. De staf van de Witten schreef over de 'heldhaftige waanzin' van de Roden.

In de voorgaande dagen werden bijna geen gevangenen gemaakt, Witte overlopers kwamen sporadisch voor. Nu steeg het aantal overlopers en gevangenen plotseling. Rekening houdend met de verbittering van de strijd, vaardigde ik op 24 oktober een bevel uit: 'Wee de onwaardige soldaat, die de wapens opneemt tegen ongewapende gevangenen en overlopers!'

Wij vielen aan. Esten noch Finnen dachten meer aan tussenkomst. De verslagen Witten trokken veertien dagen lang in volmaakte wanorde op de Estlandse grens terug. De Estlandse regering ontwapende ze. In Londen noch in Parijs dacht nu iemand aan de Witte huurlingen. Van honger en kou kwam om, wat gister het 'Noordwestelijk leger' van de Entente was geweest. In barakken werden 1400 tyfuslijders opgenomen. Zo eindigde 'de wereldweek van de Petrogradse koorts.'

De Witte aanvoerders hebben zich later bitter beklagd over de Engelse admiraal Coven, die in tegenspraak met zijn belofte, naar hun zeggen niet voldoende uit de richting van de Finse golf had gesteund. Deze klachten waren minstens overdreven. Drie van onze torpedoboten zijn in de nachtelijke zeeslag omgekomen en hebben 550 jonge matrozen meegesleept in de golven. Dat moet in elk geval op het credit van de Britse admiraal worden gezet. Het bevel tot rouw aan leger en vloot zei op deze dag: "Rode strijders! Aan alle fronten ontmoet gij de vijandelijke listen van de Engelsen. De contrarevolutionaire troepen schieten op u uit Engelse kanonnen. In de kampen van Schenkoersk en Onega aan het Zuid- en Westfront vindt gij oorlogsmunitie van Engelse herkomst. De gevangenen die gij maakt dragen Engelse uitrusting. De vrouwen en kinderen van Archangelsk en Astrakan worden vermoord en verminkt door Engelse vliegeniers met behulp van Engels dynamiet. Engelse schepen beschieten onze kusten.

Maar ook nu op het moment van de verbitterdste strijd tegen de huurling van Engeland, Joedenitsch, eis ik van u: vergeet nooit dat er niet maar één Engeland is. Naast het Engeland van winst, geweld, omkoperij, bloeddorst, bestaat het Engeland van de arbeid, de geestelijke macht, de grote idealen, de internationale solidariteit. Tegen ons vecht het Engeland van de Beurs, het gemene, eerloze Engeland. Het werkende Engeland, zijn volk, is voor ons." (Bevel aan leger en vloot. 24 oktober 1919, No. 159).

De taak van de socialistische opvoeding was bij ons nauw verbonden met de oorlogstaak. Die ideeën die in de vuurlinie tot het bewustzijn doordringen, dringen er vast en voor altijd in.

Het tragische wisselt in de drama's van Shakespeare met het komische af om dezelfde reden, waarom in het menselijk leven het grote in aanraking komt met het kleine en alledaagse.

Zinovjev, die intussen tijd gevonden had van de sofa op te staan en in de tweede of derde hemel op te stijgen, reikte mij uit naam van de Komintern de volgende oorkonde over:

"Het Rode Petrograd tegen de vijand te beschermen, betekent het wereldproletariaat en dus de Komintern een onschatbare dienst bewijzen. De eerste plaats in de strijd om Petrograd

komt natuurlijk u toe, waarde kameraad Trotski. In naam van het Ex. Comité van de Komintern bied ik u deze vaandels aan, u verzoekende ze uit te reiken aan de verdienstelijkste troepenafdelingen van het door u aangevoerde, roemrijke Rode Leger. De voorzitter van het Ex. Comité van de Komintern: G. Zinovjev.”

Dergelijke oorkonden ontving ik van de sovjet van Petrograd, van de vakverenigingen en andere organisaties. De vaandels reikte ik uit aan de regimenten, de oorkonden bewaarden de secretarissen in het archief. Men heeft ze veel later daaruit te voorschijn gehaald, toen Zinovjev op geheel andere wijs een geheel ander lied begon te zingen.

Nu valt het mij moeilijk in mijn eigen herinnering de storm van enthousiasme terug te roepen, die de zege bij Petrograd ontketende. Hij viel samen met het begin van de beslissende successen aan het Zuidelijk front. De revolutie richtte het hoofd hoog op. In de ogen van Lenin kreeg de overwinning op Joedenitsch te meer betekenis, waar hij haar midden oktober voor onmogelijk had gehouden. In het Pol. Bureau werd besloten mij voor de verdediging van Petrograd de orde van de Rode Vaan te verlenen. Dat besluit bracht mij in een moeilijk dilemma. Ik had niet dan aarzelend besloten tot de invoering van een revolutionaire orde: hoe kort te voren hadden wij de orden van het oude regime afgeschaft. Toen ik de orde invoerde beschouwde ik die als een aanvullende stimulans voor degenen die niet voldoende innerlijk revolutionair plichtsbesef hadden. Lenin keurde mijn daad goed. De orde werd ingevoerd. Men verleende haar althans in die jaren voor directe oorlogsverdienste in de vuurlinie. Nu verleende men mij de orde. Ik kon niet weigeren, zonder de onderscheiding die ikzelf zoveel malen verleend had te diskwalificeren. Er bleef me dus niets anders over dan me aan de conventie te onderwerpen.

Daarmee in verband staat een andere gebeurtenis, die eerst veel later voor mij in het ware licht kwam te staan. Aan het slot van de zitting van het Pol. Bureau bracht Kamenev niet zonder enige verlegenheid het voorstel ter tafel, Stalin met een orde te onderscheiden. “Waarom” vroeg Kalinin oprecht verontwaardigd, “Waarom Stalin? ik begrijp het niet.” Men kalmeerde hem met een grap en nam het voorstel aan. In de pauze vloog Boecharin op Kalinin toe: “Begrijp je dat dan niet? Dat heeft Iljitsch bedacht: Stalin kan niet leven, als hij iets, wat een ander heeft, niet bezit. Hij zou het nooit vergeven.” Ik begreep Lenin geheel en keurde het in gedachte goed. De decoratie had met enige plechtigheid plaats in de grote schouwburg, waar ik in de verenigde zitting van de leidende sovjetinstituten een verslag van de oorlogstoestand gaf. Toen de voorzitter aan het slot de naam Stalin noemde, trachtte ik te applaudisseren. Aarzelend steunden twee of drie dit applaus. Door de zaal ging een lichte beweging van verbazing, die na de voorafgaande ovaties scherp uitkwam. Stalin zelf was zo slim geweest niet te verschijnen.

Veel meer voldoening gaf het mij, toen mijn trein in zijn geheel beloond werd met de orde van de Rode Vaan. “Aan de heldhaftige strijd van het 7e leger”, zo staat in het bevel van 4 november, “hebben de leden van onze trein van 17 oktober tot 3 november waardig deelgenomen. De kameraden Kliger, Ivanov, Sastar zijn in de strijd gevallen. De kameraden Prede, Draudin, Poerin, Tschernjawzew, Koeprjevitsch, Tesnek zijn gewond. De kameraden Adamson, Poerin, Kiselin kregen schampschoten. Ik noem de anderen niet bij name, ik zou allen moeten noemen. Bij de gelukkige omkeer, die zich aan het front voltrokken heeft, hebben de arbeiders van onze trein niet de laatste plaats ingenomen.”

Enige maanden daarna liet Lenin mij aan de telefoon roepen: “Heb je het boek van Kirdezow gelezen?” De naam zei me niets. “Dat is een Witte, een vijand, die over de aanval van Joedenitsch op Petrograd schrijft.” Ik moet zeggen, dat Lenin veel aandachtiger dan ik de

pers van de Witten volgde. De volgende dag vroeg hij weer: “Heb je het gelezen?” “Nee, nog niet.” “Zal ik het je sturen?” Maar het boek was zeker ook bij mij thuis. Lenin en ik ontvingen uit Berlijn dezelfde nieuwe uitgaven. “Lees vooral het laatste hoofdstuk: het is een waardeoordeel van de vijand, ook over jou. . .” Maar ik had geen tijd het te lezen. Vreemd genoeg het boek mij kort geleden in Konstantinopel in handen. Ik herinnerde me hoe dringend Lenin mij aanbeval het laatste hoofdstuk te lezen. Hier volgt het oordeel van de vijand, een van de ministers van Joedenitsch, dat de belangstelling van Lenin had gewekt: “Reeds op 16 oktober kwam Trotski haastig naar het front te Petrograd en de verwarring van de Rode staf maakt plaats voor zijn vurige energie. Enige uren voor de val van Gatschina beproeft hij nog de aanval van de Witten tegen te houden, als hij het onmogelijke daarvan inziet verlaat hij haastig de stad om de verdediging van Zarskoje te organiseren. Grote reserves zijn nog niet aangekomen, maar hij verzamelt de leerlingen van de krijgsschool, mobiliseert de hele mannelijke bevolking van Petrograd, drijft de afdelingen Roodgardisten met machinegeweren (?) voorwaarts en brengt door zijn krachtige maatregelen alle toegangen tot Petrograd in verdedigingspositie. . . Het gelukke Trotski in Petrograd overtuigde communistische arbeiderscompagnieën te organiseren en ze in het middelpunt van de strijd te werpen. Volgens getuigenis van de staf van Joedenitsch waren het deze compagnieën en niet (?) die van de Roodgardisten, die naast de bataljons matrozen en de leerlingen van de krijgsschool als leeuwen hebben gevochten. Ze vielen met gevelde bajonetten de tanks aan, hele gelederen van hen vielen onder het moordend vuur van de stalen monsters, de overigen echter zetten de verdediging van hun stellingen standvastig voort.”

Met machinegeweren heeft niemand de Roodgardisten voorwaarts gedreven. Maar Petrograd hebben we gered.

Militaire oppositie

De hoofdzaak bij de succesvolle opbouw van het Rode Leger was de kwestie van de juiste verhouding tussen het proletariaat en de boer in het land. Later, in 1923, werd de domste legende uitgevonden over mijn 'onderschatting' van de boeren. In werkelijkheid ben ik in de jaren 1918 tot 1921 nauwer en onmiddellijker dan iemand anders met het probleem van het sovjetdorp in aanraking gekomen. Het leger bestond hoofdzakelijk uit boeren en opereerde in boerenomgeving. Ik kan hier niet uitvoerig stilstaan bij deze grote kwestie. Ik moet me bepalen tot twee, drie illustraties, die haar schel belichten. Op 22 Maart 1919 verlangde ik over de rechtstreekse telefoonverbinding van het Centrale Comité een besluit in de kwestie van de benoeming van een gezaghebbende commissie door het Centr. Ex. Comité van de partij. De taak van de commissie moest zijn het geloof in de centrale sovjetmacht te steunen onder de boeren uit het Wolgagebied, de ergste lokale misstanden af te schaffen, de meest schuldige vertegenwoordigers van de Sovjetmacht te bestraffen en klachten en materiaal te verzamelen, die de basis moesten vormen voor demonstratieve decreten ten gunste van de middelsoort boeren. Het is niet onaardig dat ik dat gesprek met Stalin voerde en juist hem de betekenis van die boeren uiteenzette. In hetzelfde jaar 1919 werd Kalinin op mijn initiatief tot voorzitter van het Centr. Ex. Comité verkozen, omdat hij dicht bij de middelsoort boeren stond en hun noden goed kende. Nog belangrijker is het feit, dat ik reeds in februari 1920 onder de indruk van mijn waarnemingen van het leven van de boeren in de Oeral sterk aandrong op het overgaan tot de Nieuwe Ec. Politiek. In het Centr. Comité kreeg ik maar vier stemmen tegen elf. Lenin was toenmaals een onverzoenlijk tegenstander van de afschaffing van de bijdragen. Stalin stemde natuurlijk tegen mij. Eerst een jaar later kwam de overgang tot de NEP tot stand, wel met algemene stemmen, maar onder het gerommel van de opstand van Kroonstad en in een atmosfeer van een dreigende geest in het gehele leger.

Bijna alle, zo niet alle principiële vragen en moeilijkheden van de sovjetopbouw in de volgende jaren ontstonden voor ons allereerst op militair gebied — en wel in zeer vaste vorm. Volgens een algemene regel kon in het Rode Leger geen uitstel worden gegeven. Fouten hadden dadelijk straffen ten gevolge. De oppositie tegen te berde komende besluiten kon dadelijk ter plaatse gedurende de actie getoetst worden. Vandaar in het algemeen de innerlijke consequentie in het opbouwen van het Rode Leger en het ontbreken van een experimenteren volgens verschillende systemen. Indien we meer tijd voor overwegingen en discussie hadden gehad, zouden er zeker veel meer fouten begaan zijn. Toch was er inwendige strijd in de partij; op sommige ogenblikken een verbitterde strijd. Hoe kon het anders? De zaak was te nieuw en de moeilijkheden waren te groot.

Het oude leger was nog over het land verspreid, haat tegen de oorlog zaaiend, terwijl wij reeds gedwongen waren nieuwe regimenten te vormen. Men joeg de tsaristische officieren uit het leger en rekende hier en daar meedogenloos met ze af. Wij echter moesten ondertussen de tsaristische officieren winnen als instructeurs voor het nieuwe leger. De comités in het oude leger waren ontstaan als belichaming van de revolutie zelf, althans als haar eerste etappe. In de nieuwe regimenten kon men het comitéwezen, als een begin van desorganisatie, niet dulden. Nog waren de vervloekingen tegen de oude discipline niet weggestorven en moesten we een nieuwe invoeren. Na korte tijd moesten wij van het stelsel van vrijwilligers overgaan tot het stelsel van de rekrutering en van het partizanendom tot een geregelde militaire organisatie. Tegen het partizanendom voerden we onafgebroken strijd, dag in, dag uit, dat vereiste groot

uithoudingsvermogen, onverzoenlijkheid en soms hardheid. Het chaotische partizanendom was de uitdrukking van de boeren-ondergrond van de revolutie. De strijd tegen de partizanen was dus een strijd om het proletarische wezen van de staat tegen de anarchistische, kleinburgerlijke elementen die het ondermijnden. Maar de methoden en gewoonten van de partizanen vonden een afspiegeling ook in de rijen van de partij.

Een oppositie op militair gebied vormde zich reeds in de eerste maanden van de opbouw van het Rode Leger. Haar principiële basis was de verdediging van het kiesstelsel, het protest tegen het betrekken van militaire vaklui, tegen de invoering van de ijzeren discipline, tegen de centralisatie van het leger, enz. De oppositionelen trachtten zich aan te duiden met één algemene theoretische formule. Het gecentraliseerde leger, zo beweerden ze, was het leger van een imperialistische staat. De revolutie moest niet alleen de positie oorlog, maar ook het gecentraliseerde leger afschaffen. De revolutie was volkomen opgebouwd op de bewegelijkheid, de dappere aanval en op manoeuvreren. Haar strijdmacht was de kleine, zelfstandige uit alle wapens samengestelde troepenafdeling, die, niet met het centrum verbonden, steunende op de sympathie van de bevolking, zich gemakkelijk in de rug van de vijand kon bewegen, enz. Kortom als de tactiek van de revolutie werd de tactiek van de guerrillaoorlog geproclameerd. Het was alles zeer abstract en in hoofdzaak een idealiseren van onze zwakte. De ernstige ervaring van de burgeroorlog weerlegde spoedig deze vooroordelen. De voordelen van gecentraliseerde organisatie en strategie boven lokale improvisaties, militair separatisme en federalisme hebben zich spoedig duidelijk gedemonstreerd in de ervaring van de oorlog.

In dienst van het Rode Leger waren duizenden en later tienduizenden vroegere kaderofficieren. Velen van hen hadden, volgens hun zeggen, voor circa twee jaar de gematigde liberalen nog beschouwd als de meest radicale revolutionairen, bolsjewieken waren voor hen een verschijnsel uit de vierde dimensie geweest. “Waarlijk, wij hebben een te geringe gedachte van onszelf en onze partij”, schreef ik tegen de toenmalige oppositie, “van de zedelijke macht van ons beginsel, van de aantrekkingskracht van onze moraal, als we niet zouden durven geloven, dat we in staat zijn duizenden en nog eens duizenden technici, ook militaire tot ons te trekken.” Zij het niet zonder wrijvingen en moeilijkheden, ten leste is het ons ongetwijfeld gelukt.

Communisten raakten niet gemakkelijk thuis in het militaire werk. Keuze en opleiding was hiervoor een eerste vereiste. Nog voor Kazan in augustus 1918 telegrafeerde ik aan Lenin: “Zend slechts die communisten die ondergeschikt kunnen zijn, ontberingen kunnen verdragen en willen sterven. Oppervlakkige agitators hebben we hier niet nodig”. Een jaar later schreef ik in de Oekraïne, waar de anarchie in de rijen van de partij zeer groot was, in een legerorder aan het 14e leger: “Ik waarschuw: elke communist, die door de partij in de gelederen van het leger is afgevaardigd, wordt daardoor een Roodgardist met dezelfde rechten en plichten als elk soldaat van het Rode Leger. Communisten, die schuldig bevonden worden aan een misdrijf of vergrijp tegen de revolutionaire oorlogsplichten, staat dubbele straf te wachten: want wat iemand zonder juist inzicht niet aangerekend wordt, kan men een lid van de partij, die aan het hoofd van de arbeidersklasse van de gehele wereld staat, niet vergeven.” Het is duidelijk dat op dit terrein veel wrijving ontstond en dat er geen gebrek aan ontevreden was.

Tot de militaire oppositie behoorde bv. Pjatakov, nu directeur van de staatsbank. Hij placht zich bij elke oppositie aan te sluiten — om tenslotte ambtenaar te worden. Ongeveer drie of vier jaren geleden, toen Pjatakov nog met mij tot eenzelfde groep behoorde, voorspelde ik schertsend dat Pjatakov in geval van een bonapartistische omwenteling de volgende dag zijn

aktetas zou nemen en naar de kanselarij zou gaan. Nu kan ik er in ernst bijvoegen, dat het de schuld is van het uitblijven van de bonapartistische omwenteling en volstrekt niet van Pjatakov zelf dat het niet gebeurde. In de Oekraïne had Pjatakov veel invloed en niet zonder reden: hij is vooral op economisch gebied een tamelijk ontwikkeld marxist, ongetwijfeld een goed administrateur met een dosis wilskracht. In de eerste jaren bezat Pjatakov ook revolutionaire energie, die echter snel overging in bureaucratisch conservatisme. De strijd tegen de half-anarchistische opvattingen van Pjatakov over de opbouw van het leger ving ik aan door hem terstond op een verantwoordelijke post te plaatsen, waar hij van woorden tot daden moest overgaan. Het middel is niet nieuw, maar in vele gevallen probaat. Zijn administratieve aanleg leerde hem spoedig dat men die methoden moest gebruiken, waartegen hij met woorden was te velde getrokken. Dergelijke bekeringen waren er vele. De beste elementen van de militaire oppositie namen al gauw deel aan het werk. Daarnaast stelde ik enkele onverzoenlijken voor enige regimenten naar hun beginsel op te bouwen en beloofde hun de nodige middelen ter beschikking te stellen. Slechts één districtsgroep aan de Wolga heeft mijn uitdaging aangenomen en een regiment samengesteld, dat echter in geen enkel opzicht van de andere regimenten verschilde. Het Rode Leger overwon aan alle fronten en zo ging de oppositie geleidelijk te niet.

Een eigen plaats in het Rode Leger en in de militaire oppositie nam Zarizyn in, waar de militaire arbeiders zich om Woroschilov groepeerden. Hier stonden voornamelijk oud-onderofficieren van afkomst boeren uit de Noord-Kaukasus aan het hoofd van de revolutionaire afdelingen. Het grote antagonisme tussen de boeren en de Kozakken verleende in de Zuidelijke steppen aan de burgeroorlog een bijzondere wreedheid, die in elk dorp school en uitroeiing van hele families ten gevolge had. Dat was een zuivere boerenoorlog, die diep in de lokale bodem wortelde en die door zijn boerenwreedheid de revolutionaire gevechten van alle andere delen van het land ver overtrof. Deze oorlog heeft een brede schaar krachtige partizanen gekweekt, die bij botsingen naar lokale maatstaf volkomen op de hoogte waren, maar gewoonlijk te kort schoten, als ze tot grotere militaire problemen moesten overgaan.

De biografie van Woroschilov schildert ons het leven van een revolutionair proletariër: leiding van stakingen, illegaal werk, gevangenis, verbanning. Maar evenals veel anderen van de nu leidende groep, was Woroschilov slechts een nationaal revolutionair democraat, meer niet. Dat is zeer sterk tot uiting gekomen eerst in de imperialistische oorlog, daarna in de Februarirevolutie. In de officiële biografie van Woroschilov vertonen de jaren 1914-1917 een grote gaping, evenals in die van de meeste leiders van vandaag. Het geheim van die gaping is, dat die mensen in de oorlog voor het merendeel patriotten waren en alle revolutionair werk hadden gestaakt. In de Februarirevolutie ondersteunde Woroschilov en ook Stalin, de regering Goetschkov-Miljoekov als linkervleugel. Ze waren radicaal-revolutionaire democraten, geen internationalisten. Men kan als regel aannemen: die bolsjewiki, die in de oorlog patriotten waren en na de Februarirevolutie democraten, zijn nu aanhangers van het stalinistische nationaalsocialisme. Woroschilov vormt dus geen uitzondering. Ofschoon Woroschilov een arbeider uit Loega was, uit de beter gesitueerde arbeiderskringen, herinnerde hij toch door al zijn gewoonten en door zijn smaak eerder aan een kleine bezitter dan aan een proletariër. Na de Oktoberrevolutie werd Woroschilov natuurlijk het middelpunt van de oppositie der onderofficieren en van de partizanen tegen de gecentraliseerde militaire organisatie, die op militaire kennis en een ruime blik aanspraak maakte. Zo ontstond de Zarizyner oppositie.

In de kringen van Woroschilov was men vervuld van haat tegen de specialisten, leerlingen van de krijgsscholen, de hoge staf en Moskou. Omdat echter de leiders van de

partizanen geen eigen militaire kennis bezaten, had elk van hen een eigen 'spez' bij de hand, maar van slechter soort, die zijn baantje stevig vasthield en het verdedigde tegen beter bevoegden. De zarizynse legeraanvoerders stonden met het commando van het Zuidelijk sovjetfront op niet veel beter voet dan met de Witten. De band met het centrum in Moskou bestond louter in een voortdurend vragen om uitrustingsstukken, etc. Onze voorraden waren nauwelijks toereikend. Wat de fabrieken produceerden, ging rechtstreeks naar het leger. Geen leger heeft zoveel geweren en patronen verbruikt het zarizynse. Bij de eerste weigering zette Zarizyn een keel op over verraad van de Moskouse spez. In Moskou verbleef een bijzondere vertegenwoordiger van het leger te Zarizyn voor het opeisen van legerbehoeften, de matroos Schiwodjer. Toen wij de tucht moesten verscherpen, ging Schiwodjer tot de bandieten over. Hij is daarna gepakt en doodgeschoten, geloof ik.

Stalin bracht enige maanden in Zarizyn door. Zijn strijd achter de schermen tegen mij, die reeds toen een voornaam deel van zijn werkzaamheid vormde, verbond hij met de huisbakken oppositie van Woroschilov en diens naaste omgeving. Maar Stalin gedroeg zich daarbij zo, dat hij elk ogenblik een sprong terug kon maken. Van het hoofd- en frontcommando kwamen dagelijks klachten over Zarizyn. Het was onmogelijk de uitvoering van een bevel door te zetten, het was onmogelijk te begrijpen wat daar gebeurde, het was zelfs onmogelijk antwoord op een vraag te krijgen. Bezorgd volgde Lenin de ontwikkeling van dat conflict. Hij kende Stalin beter dan ik, vermoedde blijkbaar dat de weerspanning van Zarizyn haar verklaring vond in de leidende arbeid van Stalin achter de schermen. De toestand werd onhoudbaar. Ik besloot in Zarizyn orde op de zaken te stellen. Na een nieuwe botsing van het commando met Zarizyn eiste ik de terugroeping van Stalin. Die volgde door bemiddeling van Swerdlov, die zelf met een extratrein op weg ging om Stalin te halen. Lenin trachtte het conflict tot een minimum te beperken en met recht. Ik had me nooit veel in gedachten met Stalin beziggehouden. In 1917 gleed hij me als een vluchtige schaduw voorbij. In het vuur van de strijd herinnerde ik mij zijn bestaan nauwelijks. Ik hield me bezig met het zarizynse leger. Ik had een betrouwbare linkerflank aan het zuidfront nodig. Ik reisde naar Zarizyn om dat doel tot elke prijs te bereiken. Onderweg ontmoette ik Swerdlov. Hij informeerde voorzichtig naar mijn plannen en stelde me toen voor met Stalin te spreken, die juist in zijn wagen de terugreis maakte. "Wil je ze werkelijk allemaal weggagen?" vroeg met volmaakt onderdanige stem Stalin, "het zijn beste jongens." "Deze beste jongens zullen de revolutie om hals brengen, die niet wachten kan, tot zij hun jeugdijaren achter de rug hebben. Ik wil maar één ding. Zarizyn bij Sovjet-Rusland voegen."

Enige uren later zag ik Woroschilov. De staf was opgewonden. Het gerucht was verbreid dat Trotski kwam met een grote bezem, dat hij twee dozijn tsaristische generaals bij zich had om de partizanenaanvoerders te vervangen. Tussen twee haakjes, deze aanvoerders hadden zich voor mijn aankomst haastig omgedoopt in regiment-, brigade- en divisiebevelhebbers. Ik deed Woroschilov de vraag hoe hij stond tegenover de bevelen van het front en het opperste commando? Hij deed me deze bekentenis: Zarizyn meende slechts die bevelen te moeten uitvoeren die het als juist erkende. Dat was te veel. Ik zei hem dat voor het geval hij zich niet verplichtte precies en onvoorwaardelijk de bevelen en de aangegeven verrichtingen uit te voeren, ik hem ogenblikkelijk onder geleide naar Moskou zou laten overbrengen en hem aan het tribunaal overleveren. Ik zette niemand af, ik bereikte in elk opzicht de toezegging van onderwerping. Het merendeel van de communisten in het zarizynse leger ondersteunde mij uit overtuiging, niet uit vrees. Ik bezocht alle troepenafdelingen en was vriendelijk voor de partizanen, waaronder veel voortreffelijke soldaten waren, die alleen betere

leiding behoeften. Met dit resultaat keerde ik naar Moskou terug. Van mijn kant was in deze aangelegenheid geen schaduw van persoonlijke partijdigheid of nijd. Ik acht me gerechtigd te zeggen, dat in mijn politiek werk persoonlijke momenten nooit een rol hebben gespeeld. Maar in de reuzenstrijd, die we voerden was de inzet te groot, dan dat ik veel consideratie kon gebruiken. En ik was dikwijls gedwongen iemand op de eksterogen van zijn persoonlijke vooringenomenheid, vriendschap of eerzucht te trappen. Stalin verzamelde die mensen ijverig om zich heen. Hij had daarvoor de tijd en de persoonlijke belangstelling. De zarizynse aanvoerders werden sedert die tijd de voornaamste werktuigen van Stalin: Toen Lenin ziek werd, bereikte Stalin door middel van zijn bondgenoten, dat Zarizyn werd omgedoopt in Stalingrad. De massa van de bevolking had er geen flauw vermoeden van wat die naam beduidde. En als Woroschilov lid van het Pol. Bureau is, dan mag men als enige reden — ik zie geen andere — daarvoor het feit beschouwen dat ik hem in 1918 door de bedreiging hem onder geleide naar Moskou te zullen zenden, tot onderwerping heb gedwongen.

Het komt me belangwekkend voor het zo-even beschreven hoofdstuk van de militaire werkzaamheid of beter de daaraan verbonden inwendige partijstrijd te illustreren door enige uittreksels uit de tot op heden onuitgegeven partijcorrespondentie.

Op 4 oktober 1918 zei ik langs de rechtstreekse telefoonverbinding uit Tanbow tot Swerdlov en Lenin: “Ik sta er beslist op, dat Stalin teruggeroepen wordt. Het front te Zarizyn is onzeker, ondanks de overvloed van krachten. Ik handhaaf hem (Woroschilov) als bevelhebber van het 10e (zarizynse) leger onder voorwaarde dat hij zich onderwerpt aan de bevelhebber van het Zuidelijk front. Tot vandaag hebben de Zarizyners niet eenmaal een verslag van hun bewegingen naar Koslov gezonden. Ik heb hun opgedragen tweemaal daags bericht te zenden over de bewegingen van de troepen en de spionnendienst. Mocht dat morgen niet gebeuren, dan lever ik Woroschilov over aan het gerecht en maak dit bij legerbevel bekend. Voor de aanval rest slechts de korte tijd tot aan de onbegaanbaarheid van de wegen in de herfst, dan is er geen pad meer noch voor voetgangers, noch voor ruiters. Tot diplomatieke onderhandelingen ontbreekt nu de tijd.”

Stalin werd teruggeroepen. Lenin begreep heel goed dat ik slechts geleid werd door zakelijke overwegingen. Tegelijkertijd maakte hij zich natuurlijk bezorgd over het conflict en deed zijn best de tegenstellingen uit de weg te ruimen. 23 oktober schrijft Lenin mij in Balaschow: “Vandaag is Stalin aangekomen, hij bracht bericht over drie grote overwinningen van onze troepen bij Zarizyn. (De ‘overwinningen’ hadden in werkelijkheid slechts bijkomstige betekenis L. T.). Stalin heeft Woroschilov en Minin, die hij als zeer waardevolle en niet te vervangen werkers beschouwt, overgehaald niet weg te gaan, maar zich geheel te onderwerpen aan de bevelen van het centrum; de enige reden van hun ontevredenheid was, volgens zijn zeggen, het uitblijven of de vertraagde zending van projectielen en patronen, hetgeen ook het tweehonderdduizend man sterke Kaukasische leger, waarin een uitstekende geest heerst, met de ondergang zou bedreigen. (Dit partizanenleger stortte al bij de eerste slag ineen en bleek geheel ongeschikt voor de strijd L. T.).

Stalin zou gaarne aan het Zuidelijk front willen werken. . . Stalin hoopt dat het hem door zijn werk mag gelukken de juistheid van zijn opvattingen te bewijzen. . . Als ik je, Lev Davidovitsch, al deze verklaringen van Stalin meedeel, verzoek ik je, erover te denken en te antwoorden, 1) of je bereid bent een persoonlijk onderhoud met Stalin te hebben, met dat doel zal hij je bezoeken, 2) of je het mogelijk acht onder bepaalde concrete voorwaarden de oude verschillen opzij te zetten en gemeenschappelijk werk te doen, waarnaar Stalin zo verlangt.

Wat mij betreft, ik geloof dat het noodzakelijk is alle krachten te gebruiken en met Stalin tot gezamenlijk werken te komen. Lenin.”

Ik verklaarde volkomen bereid te zijn en Stalin werd benoemd tot lid van de Revolutionaire Oorlogsraad van het Zuidelijk front. Maar het compromis leverde geen resultaten op. In Zarizyn vorderde de zaak niets. 14 december telegrafeerde ik uit Koersk aan Lenin: “Woroschilov nog langer op de post te laten, nadat alle pogingen tot compromis door hem verijdeld zijn, is onmogelijk. Men moet een nieuwe revolutionaire oorlogsraad met een nieuwe legerbevelhebber naar Zarizyn zenden. Woroschilov is naar de Oekraïne gestuurd.” Dit voorstel werd zonder tegenspraak aangenomen. Maar ook in de Oekraïne ging het niet beter. De daar heersende anarchie bemoeilijkte al het noodzakelijke militaire werk. De oppositie van Woroschilov, achter wiens rug als weleer Stalin stond, maakte het werk volkomen onmogelijk.

10 januari seinde ik aan de toenmalige voorzitter van het Centr. Ex. Comité, Swerdlov, van het station Grjasi: “Ik verklaar beslist, dat de zarijnse methode, die geleid heeft tot algeheel verval van het leger te Zarizyn, in de Oekraïne niet geduld kan worden. . . De methode Stalin, Woroschilov en Co. betekent de ondergang van onze gehele zaak. Trotski.”

Lenin en Swerdlov, die het werk van de ‘Zarizyners’ uit de verte zagen, trachtten nog steeds een compromis tot stand te brengen. Helaas bezit ik hun telegram niet meer. Ik antwoordde Lenin op 11 januari: “Een compromis is natuurlijk nodig, maar geen waardeloos. Feitelijk hebben zich in Charkov alle Zarizyners verzameld. . . ik beschouw de stalinistische begunstiging van de zarijnse stroming als een zeer gevaarlijk gezwel, erger dan elk verraad van de oorlogsspecialiteiten. . . Trotski.”

“Een compromis is nodig, maar geen waardeloos.” Vier jaar later heeft Lenin mij deze zin met betrekking tot Stalin bijna woordelijk teruggegeven. Dat was voor het twaalfde partijcongres. Lenin bereidde een vernietigende slag voor tegen de Stalingroep. Hij begon de aanval op de lijn van de nationale kwestie. Toen ik op een compromis aandrang antwoordde Lenin mij: “Stalin zal een waardeloos compromis sluiten en dan bedriegen.”

In Maart 1919 in een brief aan het Centr. Comité antwoordde ik Zinovjev, die dubbelzinnige knipoogjes gaf aan de militaire oppositie: “Ik wil me niet bezig houden met individueel psychologische onderzoeken om vast te stellen tot welke militaire oppositiegroep Woroschilov behoort, ik wil slechts opmerken, dat het enige, waarover ik mij ten zijnen opzichte beklag, is de langgerekte, twee à drie maanden durende poging door onderhandelingen, overreden, persoonlijke combinaties, te komen tot het doel, waar in het belang van de zaak een vast, organisatorisch besluit nodig was. Want tenslotte bestond de taak met betrekking tot het 10e leger niet daarin, Woroschilov te overtuigen, maar had ten doel in korte tijd militaire successen te bereiken.”

Op 30 mei werd aan Lenin uit Charkov de dringende eis gesteld een bij zonder Oekraïens legercorps onder commando van Woroschilov te vormen. Lenin verzond het voorstel aan mij over de rechtstreekse verbinding naar het station Kantemirowka. 1 juni antwoordde ik Lenin: “De eis van enige Oekraïners het 2e, 13e en 8ste leger te verenigen onder Woroschilov is niet voor bespreking vatbaar. Wij hebben tegen Denikin geen behoefte aan een Donezbewegingseenheid, maar aan een geheel. . . De gedachte van een oorlogs- en verzorgingsdictatuur van Woroschilov in de Oekraïne is het resultaat van het streven naar zelfstandigheid te Donez, dat tegen Kiev (d.w.z. tegen de Oekraïense regering) en het zuidfront gericht is. . . Ik twijfel er niet aan of de verwezenlijking van dit plan zal de chaos slechts vergroten en de leiding van de bewegingen een dodelijke slag toebrengen. Ik verzoek

om van Woroschilov en Meschlaouk te eisen het volbrengen van de werkelijke taak, die hun is opgelegd. Trotski.”

De 1ste juni telegrafeerde Lenin aan Woroschilov: “Het is nodig tot elke prijs de meetings te staken en alle energie over te brengen op terrein van het oorlogswerk; alle plannenmakerij over bijzondere groepen en dergelijke, om op verkapte wijze het Oekraïense front weer te herstellen, moeten achterwege blijven. . . Lenin.”

Nadat de ervaring hem overtuigd heeft hoe moeilijk het is met ongedisciplineerde aanhangers van het streven naar zelfstandigheid klaar te komen, belegt Lenin dezelfde dag een zitting van het Pol. Bureau en drijft het volgende besluit door, dat dadelijk aan Woroschilov en andere deelnemers werd gezonden: “Het Pol. Bureau van het Centr. Comité vergadert op 1 juni en besluit, geheel met Trotski instemmend, het plan van de Oekraïners een afzonderlijke Donez eenheid te vormen, beslist af te wijzen. Wij wensen, dat Woroschilov en Meschlaouk hun direct werk doen. . . zo niet, dan zal Trotski u morgen te Isjoem ontbieden en uitgebreide maatregelen nemen. In opdracht van het Bureau van het Centr. Comité. Lenin.”

De volgende dag moest het Centr. Comité het feit onderzoeken dat de legerbevelhebber Woroschilov het grootste deel van de op de vijand veroverde oorlogsvoorraad eigenmachtig ter beschikking van zijn leger had gesteld. Het Centr. Comité bepaalt: “Aan kameraad Rakovski wordt opgedragen kameraad Trotski telegrafisch te Isjoem hierover in te lichten en hem te verzoeken krachtige maatregelen te nemen ter overdraging van deze voorraden aan de Revolutionaire Oorlogsraad van de republiek.” Dezelfde dag liet Lenin mij weten langs de rechtstreekse verbinding: “Dybenko en Woroschilov verdelen de veroverde oorlogsvoorraden. Volmaakte wanorde. Aan het Donezbecken wordt geen hulp verleend. Lenin.” M.a.w.: in de Oekraïne kregen we een herhaling van wat we in Zarizyn bestreden hadden.

Het behoeft niet te verwonderen dat mijn militaire werkzaamheid mij vijanden heeft bezorgd. Ik keek niet om me heen, stiet met de ellebogen al degenen weg die het militaire succes in de weg stonden of trapte in de haast de sufferers op hun eksterogen, zonder tijd te hebben tot verontschuldigen. Er zijn mensen die zoiets nooit vergeten. De ontevreden en beledigden vonden gemakkelijk de weg naar Stalin, deels ook naar Zinovjev. Die voelden zich eveneens beledigd. Bij elke tegenslag aan het front vielen de ontevreden Lenin lastig. Achter de schermen leidde Stalin toen reeds al die machinaties. Men diende klachten in over de verkeerde oorlogspolitiek, over mijn begunstiging van de specialisten, over het te wreed optreden tegen communisten, enz. Achteruit gezette veldheren en niet-geslaagde Rode maarschalken lanceerden het ene bericht na het andere over de verderfelijheid van de strategische plannen, over sabotage van het commando, enz.

Lenin werd te zeer in beslag genomen door de algemene problemen van de leiding om de fronten te kunnen bereizen en door te dringen in het dagelijkse werk van het oorlogsdepartement. Ik bracht het grootste deel van mijn tijd aan het front door en dat vergemakkelijkte het werk van de aanbrengers achter de schermen. Hun aanhouden moest van tijd tot tijd wel bij Lenin onrust wekken. Altijd als ik in Moskou kwam, vond ik hem vol twijfel en vragen. Maar een gesprek van een half uur was voldoende om het wederzijds begrijpen en de absolute solidariteit te herstellen. In de dagen van onze mislukkingen in het Oosten, toen Koltschak de Wolga naderde, schreef Lenin mij gedurende een zitting van de Raad van Volkscommissarissen, waarheen ik uit de trein rechtstreeks was gegaan, een briefje: “Zullen we toch maar alle specialiteiten weggagen en Laschevitsch tot opperbevelhebber benoemen?” Laschevitsch was een oude bolsjewiek, die het in de ‘Duitse’ oorlog tot onderofficier had gebracht. Op hetzelfde vodge papier antwoordde ik: “Kinderwerk”. Lenin

keek me van opzij slim aan en trok een gezicht of hij zeggen wou: ‘Wat behandel je me streng!’ Eigenlijk hield hij van zulke korte antwoorden, die geen plaats voor twijfel overlieten! Na de zitting spraken wij elkaar. Lenin informeerde naar het front. “Je vroeg of we niet alle oud-officieren weg zouden jagen. Weet je wel hoeveel er daarvan in het leger zijn?” “Ik weet het niet.” “Nu, wat schat je?” “Ik weet het niet.” “Niet minder dan dertigduizend. Op één verrader zijn honderd betrouwbaren, op één overloper, twee of drie, die in de strijd gevallen zijn. Door wie moeten wij die allen vervangen?”

Enige dagen later hield Lenin een rede over de vraagstukken van de socialistische opbouw. Daarbij zei hij o.a. het volgende: “Toen kameraad Trotski mij onlangs meedeelde dat het aantal officieren in onze legers enige tienduizenden bedraagt, kreeg ik er een concrete voorstelling van waar het geheim ligt van ons profiteren van de vijand. . . hoe men het communisme moet bouwen uit de stenen die door de kapitalisten tegen ons bestemd waren!”

Op het partijcongres, dat ongeveer terzelfder tijd plaats vond, trad Lenin in mijn afwezigheid — ik was aan het front — op met een hartstochtelijke verdediging van de door mij doorgevoerde oorlogspolitiek tegen de kritiek van de oppositie. Daarom zijn de protocollen van de militaire sectie van het 8ste partijcongres tot op heden niet gepubliceerd.

Op een dag kwam bij mij aan het zuidfront Menschinsky. Ik kende hem al lang. In de jaren van de reactie behoorde hij tot de groep van de ultralinkse, of Wperjodowzi, zoals men ze naar hun tijdschrift *Wperjod* (Voorwaarts) noemde (Bogdanov, Loenatsjarski, enz.) Menschinsky zelf helde over tot het Franse syndicalisme. De Wperjodowzi hadden eens in Bologna een marxistische school ingericht voor tien tot vijftien arbeiders, die illegaal uit Rusland kwamen. Dat was in 1910. Gedurende ongeveer veertien dagen gaf ik toen in die school een cursus over de pers en voerde discussies over vragen van partijtactiek. Daar leerde ik Menschinsky kennen, die uit Parijs was gekomen. De indruk die hij op mij maakte, kan ik het best weergeven door te zeggen: hij maakte helemaal geen indruk op me. Hij scheen me eerder de schaduw van een ander, onwezenlijk mens of de mislukte schets van een ongeschilderd portret. Zulke mensen zijn er. Maar dikwijls zag men aan zijn vleiende lach en de blik van zijn ogen, dat hij verteerd werd door het verlangen meer op de voorgrond te treden. Ik weet niet hoe zijn houding was op het moment van de omwenteling en of hij toen een eigen standpunt innam. Na het overnemen van het bewind zond men hem haastig naar het ministerie van financiën. Hij toonde daar geen activiteit of slechts in zoverre om zijn beperktheid aan het licht te brengen. Later nam Dserschinsky hem bij zich. Dserschinsky was een wilskrachtig mens, hartstochtelijk en vol hoge morele spanning. Zijn persoon dekte de Tsjeka. Niemand merkte Menschinsky op, die in een stil hoekje ijverig over zijn paperassen zat gebogen. Eerst nadat Dserschinsky zich gebrouilleerd had met zijn plaatsvervanger Oenschlicht — dat gebeurde pas in de laatste periode — stelde hij, omdat er geen ander was, de kandidatuur Menschinsky voor. Allen haalden de schouders op. “Wie anders?” verdedigde Dserschinsky zich. “Er is geen ander!” Stalin ondersteunde Menschinsky. Stalin ondersteunt in het algemeen mensen die politiek van de genade van het apparaat afhankelijk zijn. En Menschinsky werd de trouwe schaduw van Stalin in de GPOe. Na de dood van Dserschinsky werd Menschinsky niet alleen chef van de GPOe, maar ook lid van het Centr. Comité. Zo kan op het bureaucratische doek de schaduw van een onwezenlijk mens voor een mens worden gehouden.

Tien jaar geleden echter deed Menschinsky nog zijn best, zijn doen en laten bij het mijne aan te passen. Hij verscheen in mijn trein met een bericht over de aangelegenheden van de bijzondere legerafdelingen. Toen hij met het officiële deel van zijn bezoek klaar was, bleef

hij besluiteloos staan, draaide van het ene been op het andere, met dat vleierende lachje, dat tegelijk zorg en twijfel uitdrukt. Hij deed tenslotte de vraag: of ik wel wist dat Stalin een ingewikkelde intrige tegen mij op touw had gezet? “Wat zegt u?”, vroeg ik zonder te begrijpen, omdat dergelijke gedachten of vermoedens me toen verre waren. “Ja, hij tracht Lenin en anderen wijs te maken dat u mensen om zich heen verzamelt speciaal tegen Lenin.” “Je bent niet wijs, Menschinsky! Ga uitslapen, ik wens daarover niet meer te spreken.” Met opgetrokken schouders verwijderde Menschinsky zich. Ik denk, dat hij sedert dan een andere as opzocht, waarom hij zich kon draaien.

Maar nadat ik enige uren gewerkt had, kreeg ik toch een onbestemd gevoel van onbehagen. Deze man had met zijn zachte vage stem een onrustig gevoel bij mij teweeggebracht, alsof ik een glasscherf in mijn eten had doorgeslikt. Ik herinnerde me nu veel, maakte vergelijkingen. Stalin verscheen me in een ander licht. Lang daarna heeft Krestinsky van Stalin tegen mij gezegd: “Dat is een slecht mens met gele ogen.” Juist die *morele geelheid* van Stalin werd ik me na het bezoek van Menschinsky voor het eerst bewust. Toen ik kort daarna in Moskou was, bezocht ik naar gewoonte allereerst Lenin. Wij spraken over het front. Lenin hield van details uit het dagelijks leven; feiten, losse trekjes, brachten hem zonder omwegen op de kern van de zaak. Hij hield er niet van het levende leven slechts terloops te beroeren. Sommige punten overspringend stelde hij zelf vragen. Ik antwoordde en bewonderde hoe goed hij peilde. Wij lachten samen, Lenin was meestal zeer opgewekt. Ik hou mezelf ook niet voor een somber mens. Tot slot vertelde ik van het bezoek van Menschinsky aan het zuidfront. “Steekt er misschien enige waarheid in?” Ik merkte dadelijk dat Lenin opgewonden werd. Hij werd vuurrood. “Dat is onzin”, zei hij, maar hij zei het onvast. “Voor mij is slechts dit ene van belang”, zei ik, “of jij ook maar een ogenblik de monsterachtige gedachte kunt koesteren dat ik tegen jou mensen bijeen verzamel?” “Onzin”, antwoordde Lenin, ditmaal zo stellig dat ik dadelijk gerustgesteld was. Buitengewoon hartelijk namen we afscheid van elkaar, alsof een wolk boven onze hoofden was afgedreven. Maar ik begreep dat Menschinsky niet in het wilde gepraat had. Als Lenin het onvast ontkende, dan klaarblijkelijk hierom, omdat hij een conflict, strijd, persoonlijk getwist trachtte te vermijden. Dat scheen ook mij volstrekt noodzakelijk. Maar Stalin zaaide openlijk slecht zaad. Eerst veel later werd mij duidelijk hoe systematisch hij zich daarmee bezighield, bijna uitsluitend daarmee. Want Stalin heeft nooit ernstig werk geleverd. “De voornaamste eigenschap van Stalin is luiheid”, zei me eens Boecharin, “de tweede eigenschap een onverzoenlijke haat tegen allen die meer weten of kunnen dan hij. Hij heeft ook tegen Iljitsch in het geheim gewroet. . .”

Meningsverschillen over oorlogsvoering

Ik beschrijf op deze bladzijden noch de geschiedenis van het Rode Leger noch de geschiedenis van zijn strijd. Deze beide onderwerpen, die met de revolutie onafscheidelijk verbonden zijn en verre buiten de grenzen van een autobiografie vallen, zullen de inhoud van een ander boek uitmaken. Ik wil hier echter de politiek-strategische meningsverschillen, die in de loop van de burgeroorlog zijn ontstaan, niet stilzwijgend voorbijgaan. Van de gang van de krijgsverrichtingen hing het lot der revolutie af. Het Centr. Comité van de partij moest zich meer en meer bezighouden met de oorlogsproblemen en dus ook met die van de strategie. De belangrijkste commandoposten waren bezet door oorlogsspecialiteiten van het oude regime. Hun ontbrak begrip voor de sociale en politieke verhoudingen. De ervaren, revolutionaire politici, die het Centr. Comité van de partij vormden, ontbrak militaire kennis. De strategische plannen van grote omvang waren in de regel het resultaat van gezamenlijke arbeid en riepen als steeds in dergelijke gevallen, meningsverschillen en strijd op.

Er zijn in vier gevallen verschillen gerezen in strategische kwesties, waarmee het Centr. Comité zich bezighield; m.a.w. er waren zoveel verschillen als er voornamen fronten waren. Ik wil hier zeer beknopt die meningsverschillen aanroeren, om de lezer in te leiden in het wezen van de problemen, die inzake de oorlogsleiding ontstonden en daarnaast de later opgedoken verdichtelsel rechtzetten.

Het eerste hevige conflict in het Centr. Comité brak uit in de zomer van 1919 en werd veroorzaakt door de situatie aan het oostfront. Opperbevelhebber was toen nog Vazetis. Ik heb over hem gesproken in het hoofdstuk dat aan Swjaschsk gewijd is. Ik deed mijn best Vazetis te versterken in zijn zelfvertrouwen, zijn rechten en zijn autoriteit. Zonder dat zelfvertrouwen is het uitoefenen van een commando onbestaanbaar. Vazetis was van mening dat wij na de eerste grote overwinning op Koltschak niet te ver naar het Oosten over de Oeral voorwaarts moesten rukken. Hij wilde dat het oostfront op de bergrug overwinterde. Dat verschafte de mogelijkheid enige divisies uit het Oosten weg te nemen en naar het Zuiden te dirigeren, waar Denikin een steeds groter gevaar werd. Ik ondersteunde dat plan. Maar het vond grote tegenstand, zowel bij de bevelhebber van het oostfront Kamenev, vroeger overste van de generale staf, als bij de leden van de oorlogsraad, Smilga en Laschevitsch, beiden oude bolsjewieken. Zij zeiden: Koltschak is zodanig verslagen, dat voor zijn vervolging niet veel krachten nodig zullen zijn; de hoofdzaak was hem niet op adem te laten komen, want dan zou hij zich herstellen en dan was men gedwongen in het voorjaar de krijgsverrichtingen in het Oosten opnieuw te beginnen. De gehele kwestie kwam dus hierop neer, de toestand van het leger van Koltschak en van zijn achterland juist te taxeren. Ik beschouwde toenmaals reeds het zuidfront als veel ernstiger en bedreigder. Dat is later in volle omvang juist gebleken. In de waardering van het leger van Koltschak kreeg het commando van het oostfront gelijk. Het Centr. Comité nam een besluit aan tegen het opperbevel en dus ook tegen mij, daar ik Vazetis steunde, geleid door de overweging dat de strategische vergelijking meerdere onbekenden bevatte, waaronder de nog te jonge autoriteit van de opperbevelhebber een belangrijke grootheid vormde. Het besluit van het Centr. Comité bleek juist. Het oostfront maakte een deel van de krachten voor het zuidfront vrij en rukte tegelijkertijd zegevierend op naar Siberië, Koltschak op de hielen zittend. Dit conflict leidde tot een wisseling van commando. Vazetis werd afgezet, Kamenev nam zijn plaats in.

Op zichzelf had het verschil een zuiver zakelijk karakter. In mijn verhouding tot Lenin kwam het natuurlijk niet in het minst tot uiting. Maar bij zulke bijkomstige meningsverschillen aanknopend, weefde de intrige haar netten. De 4e juni 1919 trachtte Stalin uit het Zuiden Lenin te verschrikken met de verderfelijke van de oorlogsleiding. “De gehele vraag is nu”, schreef hij, “of het Centr. Comité moed zal vinden de nodige gevolgtrekkingen te maken. Zal het Centr. Comité voldoende karakter en uithoudingsvermogen bezitten?” De betekenis van deze woorden is volkomen duidelijk. Hun toon bewijst dat Stalin de vraag reeds herhaaldelijk gesteld en van Lenin herhaaldelijk een afwijzend antwoord had ontvangen. Toen wist ik daarvan niets met zekerheid. Toch vermoedde ik een vuile intrige. En omdat ik tijd, noch lust had mij daarmee bezig te houden, hakte ik de knoop door en bood het Centr. Comité mijn ontslag aan. De 5e juli antwoordde het Centr. Comité met het volgende besluit:

“Het Organisatorische en het Pol. Bureau van het Centr. Comité zijn, nadat ze de verklaring van kameraad Trotski onderzocht en grondig besproken hebben, tot het eenstemmige besluit gekomen, dat ze volstrekt niet in staat zijn de ontslag aanvraag van kameraad Trotski aan te nemen en gevolg te geven aan zijn verzoek. Het Org. Bureau en het Pol. Bureau willen alles doen wat in hun vermogen staat om het werk aan het zuidfront, dat kam. Trotski zelf gekozen heeft, het moeilijkste, gevaarlijkste en op dit moment belangrijkste werk, zo aangenaam mogelijk voor hem en zo vruchtdragend mogelijk voor de Republiek te maken. In zijn kwaliteit van volkscommissaris voor de oorlog en voorzitter van de Rev. Oorlogsraad kan kam. Trotski ook als lid van de rev. oorlogsraad van het zuidfront gezamenlijk met de bevelhebbers van dat front, die hijzelf gekozen en die het Centr. Comité erkend heeft, volkomen vrij handelen. Het Org. Bureau en het Pol. Bureau van het Centr. Comité laten het geheel aan kam. Trotski over met alle middelen te beproeven, dat te bereiken, wat hij als noodzakelijke correctie van de richtlijn in het oorlogsvraagstuk beschouwt en zij zullen, zo hij het wenst, hun best doen de bijeenroeping van de partijdag te verhaasten. Lenin, Kamenjev, Krestinsky, Kalinin, Serebrjakov, Stalin, Stassova.”

Dit besluit is ook door Stalin ondertekend. Terwijl hij achter de schermen een intrige spon en Lenin beschuldigde van gebrek aan moed en uithoudingsvermogen, kon Stalin toch niet besluiten het Centr. Comité openlijk te weerstaan.

Het voornaamste toneel van de burgeroorlog was, zoals gezegd, het zuidfront. De strijdkrachten van de vijand bestonden uit twee zelfstandige delen: uit de Kozakken, vooral die van Koeban en het Witte vrijwilligersleger, dat zich uit het hele land hier verzamelde. De Kozakken wilden hun grenzen beschermen tegen het opdringen van arbeiders en boeren. Het vrijwilligersleger wilde Moskou innemen. Deze twee grootheden bleven slechts met elkaar verbonden, zolang de vrijwilligers in de Noord-Kaukasus met de Kozakken van Koeban een gemeenschappelijk front vormden. Maar de laatsten buiten Koeban te krijgen, dat was voor Denikin een moeilijke om niet te zeggen een onmogelijke taak. Ons oppercommando vatte de oplossing van het probleem van het zuidfront aan als een abstracte strategische opgave, de sociale ondergrond negerend. Koeban was de voornaamste basis van de vrijwilligers. Het oppercommando besloot dus van de Wolga uit de beslissende slag tegen dit steunpunt te slaan. Laat Denikin zich maar naar buiten wagen en zich tegen Moskou richten. Dan zullen wij intussen achter zijn rug zijn basis, Koeban, uit elkaar jagen. Denikin zal in de lucht blijven hangen en we zullen hem gemakkelijk kunnen insluiten. Dat was het algemene strategische schema. Dit schema was juist geweest, als het niet een burgeroorlog had gegolden. Met betrekking tot het reële zuidfront echter bleek het een zuiver academisch schema en heeft het de vijand daadwerkelijk geholpen. Gelukte het Denikin niet de Kozakken op de been te brengen voor een verre veldtocht naar het Noorden, dan bewezen wij Denikin een dienst, als we de Kozakkennesten van het Zuiden uit aanvielen. Dan konden de Kozakken zich niet meer

uitsluitend op hun eigen grond verdedigen. Wijzelf hadden dan hun lot met dat van het vrijwilligersleger nauw verbonden.

Hoewel we de krijgsverrichtingen zorgvuldig hadden voorbereid en een aanzienlijke macht en veel materieel hadden samengetrokken, bleef het succes ons ontzegd. In de rug van Denikin vormden de Kozakken een sterke muur. Ze waren met hun grond samengegroeid, klemde zich daaraan uit alle macht vast. Onze aanval had de gehele Kozakkenbevolking op de been gebracht. Wij verloren kracht en tijd en dreven alle Kozakken, die wapens konden dragen, naar het Witte Leger. Denikin overstroomde intussen de Oekraïne, vulde zijn geleerden aan, marcheerde naar het Noorden, nam Koersk, nam Orel en bedreigde Toela. Het verlies van Toela zou voor ons een ramp geweest zijn, want dat zou betekenen het verlies van de voornaamste wapen- en munitiefabrieken.

Het plan, dat ik van het begin had voorgesteld was van geheel tegenovergestelde aard. Het kwam hierop neer dat wij door onze eerste slag de vrijwilligers afsneden van de Kozakken en dan de Kozakken aan hun lot overlatend, onze voornaamste krachten tegen het vrijwilligersleger zouden samentrekken. De richting van de aanval ging volgens dit plan niet van de Wolga op Koeban, maar van Woronesch op Charkov en het Donezgebied. De boeren- en arbeidersbevolking van deze landstreek, die de Noord-Kaukasus van de Oekraïne scheidt was geheel op de hand van het Rode Leger. Zich in die richting bewegend kon het Rode Leger voorrukken als een mes in de boter. De Kozakken zouden op hun plaats blijven, om hun grenzen tegen vreemde indringers te bewaken. We behoefden hen niet aan te raken. De kwestie van de Kozakken bleef een zelfstandige kwestie en wel eerder een politieke dan een militaire. Het was echter voor alles strategisch nodig deze kwestie te scheiden van die van de onderwerping van Denikins vrijwilligersleger. Tenslotte werd mijn plan aangenomen, maar niet voordat Denikin Toela bedreigde, waarvan de overgave gevaarlijker ware geweest dan het verlies van Moskou. Wij hadden enige maanden verloren, veel onnodige offers gebracht en enige zeer dreigende weken doorleefd.

Ik wil terloops opmerken dat de strategische meningsverschillen over het zuidfront direct verband hielden met het probleem van de juist waardering of 'onderschatting' van de boeren. Mijn plan steunde op de wederzijdse verhouding van boeren en arbeiders enerzijds en de Kozakken anderzijds en in deze betekenis en met deze motivering stelde ik het tegenover het abstract-academische voornemen van het oppercommando, dat steun gevonden had bij de meerderheid van het Centr. Comité. Als ik een duizendste deel van de moeite wilde nemen, die gebruikt werd om mijn 'onderschatting' van de boeren te bewijzen, dan kon ik op de basis van onze meningsverschillen in het vraagstuk van het zuidfront, dezelfde dus even domme beschuldiging uitbrengen niet alleen tegen Zinovjev, Stalin e.a., maar ook tegen Lenin.

Het derde strategische conflict ontstond met betrekking tot de veldtocht van Joedenitsch tegen Petrograd. Daarvan is reeds in een ander hoofdstuk gesproken en het is niet nodig dat te herhalen. Ik wil er slechts aan herinneren dat Lenin onder de indruk van de uiterst moeilijke situatie in het Zuiden, vanwaar het voornaamste gevaar dreigde en onder invloed van de berichten uit Petrograd over de buitengewone bewapening en uitrusting van het Joedenitsch-leger, op de gedachte kwam het front te verkorten door het prijsgeven van Petrograd. Dat was wellicht de enige keer dat Zinovjev en Stalin mij steunden tegen Lenin. Lenin liet enige dagen later zijn klaarlijk foutief plan zelf vallen. Het laatste en ongetwijfeld grootste conflict betrof het lot van het Poolse front in de zomer van 1920. De toenmalige Engelse premier Bonar Law citeerde in het Lagerhuis mijn brief aan de Franse communisten als bewijs dat wij in de herfst van 1920 het plan hadden gehad Polen te

vernietigen. Een dergelijke bewering is vervat in het boek van de voormalige Poolse minister van oorlog Likorsky, maar reeds met verwijzing naar mijn rede op het internationale congres in januari 1920. Dat is alles van begin tot eind klinkklare onzin. Natuurlijk is er voor mij nooit reden geweest om mijn sympathie uit te spreken met het Polen van Pilsudski, d.w.z. het Polen van onderdrukking onder het mom van patriottische frasen en heldenvertoon. Men kan zonder moeite verklaringen van mij bijeenbrengen, volgens welke wij, indien Pilsudski ons de oorlog zou opdringen, ons best zouden doen niet halverwege te blijven staan. Dergelijke verklaringen volgden uit de situatie. Maar daaruit de gevolgtrekking te maken, dat wij de oorlog met Polen hadden gewenst en voorbereid, dat is gezien de feiten en het gezond verstand eenvoudig liegen. *Wij wilden uit alle macht deze oorlog vermijden.* Wij hebben tot dat doel geen middel onbepaald gelaten. Likorsky geeft toe dat wij de vredespropaganda uiterst 'handig' hebben gevoerd. Hij begrijpt niet of wil niet begrijpen, dat het geheim van die handigheid weinig geheimzinnig was: wij streefden uit alle macht naar vrede, zelfs tegen de prijs van grote concessies. Misschien ben ik het in de eerste plaats geweest die deze oorlog trachtte te vermijden, want ik had slechts te duidelijk voorzien hoe moeilijk het ons zou vallen die te voeren na drie jaren onafgebroken burgeroorlog. De Poolse regering is, het blijkt duidelijk uit het boek van Likorsky, de oorlog bewust en opzettelijk begonnen, ondanks onze onvermoeide pogingen de vrede te bewaren, pogingen die onze buitenlandse politiek veranderden in een mengsel van geduld en pedagogische vasthoudendheid. Wij wensten oprecht vrede. Pilsudski drong ons de oorlog op. Wij konden deze oorlog slechts voeren omdat de brede volksmassa dag-in dag-uit ons diplomatiek duel volgde en er zich geheel van kon overtuigen dat de oorlog ons opgedrongen werd en ze heeft zich daarin nooit vergist.

Het land ging nog tot een waarlijk heldhaftige inspanning over. De bezetting van Kiev door de Polen, waaraan op zichzelf elke militaire betekenis ontbrak, bewees ons een grote dienst: het land werd wakker geschud. Weer bereisde ik legers en steden, mobiliseerde mensen en middelen. Kiev werd heroverd. Onze successen begonnen. De Polen trokken terug met een haast waarop ik niet gerekend had, daar ik niet de mate van lichtzinnigheid vermocht te veronderstellen die aan de veldtocht van Pilsudski ten grondslag lag. Maar ook aan onze kant kwam na de eerste grote overwinningen een overschatting van de voor ons liggende mogelijkheden aan het licht. Een stemming ontstond en werd sterker om de oorlog, die wij als verdedigingsoorlog waren begonnen te veranderen in een revolutionaire aanvalsoorlog. *Principieel* kon ik daartegen natuurlijk niets aanvoeren. De vraag was er louter een van machtsverhouding. Een onbekende grootheid was de geest onder de Poolse arbeiders en boeren. Enige Poolse kameraden o.a. de gestorven J. Marchlevsky, de medewerker van Rosa Luxemburg, beoordeelde de toestand zeer nuchter. De opvatting van Marchlevsky vormde een belangrijk element in mijn streven de oorlog zo snel mogelijk te beëindigen. Maar er gingen ook andere stemmen op. Daar was de gloeiende hoop op een revolutionaire opstand van de Poolse arbeiders. In elk geval vatte Lenin het vaste plan op: de zaak tot het einde door te zetten, d.w.z. Warschau binnen te rukken om de Poolse arbeidersmassa te helpen de regering van Pilsudski omver te werpen en de macht te grijpen. Het besluit van de regering dat nog in het stadium van bespreking verkeerde, ging zonder moeite over op de verbeeldingskracht van het oppercommando en commando van het oostfront. Op het ogenblik van mijn aankomst te Moskou, vond ik in het centrum een zeer vaste stemming ten gunste van de oorlogsvoering 'tot het eind'. Ik verzette mij daartegen met beslistheid. De Polen vroegen al om vrede. Naar mijn mening hadden wij het hoogtepunt van het succes bereikt en zouden, indien wij voorwaarts trokken zonder onze krachten te berekenen, na de behaalde overwinning een

nederlaag kunnen lijden. Na de kolossale inspanning, die het 4e leger zich getroost had, om in vijf weken 650 km af te leggen, kon het zich nu nog slechts verder voortbewegen uit zuiver uithoudingsvermogen. Alles steunde op de zenuwen en dat is een zeer broze steun. Een stevige stoot zou voldoende zijn om ons front ineen te doen storten en de ongehoorde, voorbeeldloze — zelfs Foch moest dat toegeven — aanvalsdrift te veranderen in een rampspoedige terugtocht. Ik wenste een ogenblikkelijke snelle vrede te sluiten, terwijl het leger nog niet geheel uitgeput was. Ik werd, voor ik me herinner, slechts gesteund door Rykov. De anderen had Lenin in mijn afwezigheid voor zich gewonnen. Er werd besloten: *aan te vallen*.

Vergeleken met de tijd van Brest waren de rollen omgekeerd: *toen* eiste ik, zelfs op gevaar af gebied te verliezen, geen haast te maken het sluiten van vrede, opdat het Duitse proletariaat tijd zou vinden de situatie te begrijpen en een woord mee te spreken. *Nu* eiste Lenin dat onze legers de aanval zouden voortzetten om daardoor het Poolse proletariaat in de gelegenheid te stellen de situatie te begrijpen en op te staan. De Poolse oorlog heeft in andere zin datgene bevestigd, wat de oorlog van Brest had aangetoond: Gebeurtenissen van de oorlog en gebeurtenissen van de revolutionaire massabeweging moeten met verschillende maten worden gemeten. Waar opererende legers bij dagen en weken rekenen, daar telt de beweging van de volksmassa's bij maanden en jaren. Berekent men het onderscheid tussen beide tempo's verkeer, dan kunnen de tandraden van de oorlog de tandraden van de revolutie breken in plaats van ze in beweging brengen. Zo gebeurde in de korte oorlog van Brest en in de grote Poolse oorlog. Wij gingen van onze zegepraal — tot de zware nederlaag. Vermeld moet worden dat één van de oorzaken, waardoor de ramp bij Warschau zulk een verschrikkelijke omvang kreeg, gelegen was in het optreden van het commando van de Zuidelijke groep van het Sovjetleger, dat gericht was op Lemberg. De politieke hoofdfiguur in de revolutionaire oorlogssovjets van deze groep was Stalin. Hij wilde tot elke prijs op dezelfde tijd Lemberg binnentrekken als Smilga met Toechatschevsky in Warschau. Er zijn mensen die er zulke ambities op nahouden. Toen het gevaar het licht kwam waarin de legers van Toechatschevsky verkeerden, en het oppercommando van het zuidfront bevel gaf van richting te veranderen om de flank van de Poolse troepen bij Warschau aan te grijpen, ging het commando van het Zuidwestfront door Stalin gesteund, voort zich naar het Westen te bewegen: het was toch veel belangrijker zelf Lemberg binnen te rukken dan 'anderen' te helpen Warschau te nemen. Niet dan na herhaalde bevelen en bedreigingen veranderde het zuidwestcommando van richting. Maar enige dagen vertraging hebben noodlottige gevolgen gehad.

Onze troepen trokken meer dan 400 km terug. Na de schitterende overwinningen van gisteren wilde niemand zich daarin schikken. Toen ik van het Wrangelfront terugkeerde, trof ik in Moskou een stemming aan ten gunste van een tweede Poolse oorlog. Nu was ook Rykov naar het andere kamp overgelopen: "Als men begint, moet men doorzetten" zei hij. Het commando van het Westfront wekte hoop: er waren voldoende reserves opgekomen, de artillerie was vernieuwd, enz. De wens was de vader van de gedachte. "Wat hebben wij aan het Westfront?" antwoordde ik. "Een moreel verslagen kader, waaraan men vers mensendeeg heeft toegevoegd. Met zulk een leger kan men geen oorlog voeren. Met zulke troepen kan men zich eventueel verdedigen, als men terugtrekt en in zijn rug een tweede leger opstelt, maar het is onzinnig te geloven dat een zodanig leger zich kan opwerken tot een zegevierende aanval langs een weg die met haar eigen overblijfselen is bezaaid." Ik zei dat de herhaling van een reeds begane fout ons het tienvoudige zou kosten en dat ik mij niet aan dat besluit dat genomen scheen te zullen worden, zou onderwerpen, maar een beroep zou doen op de partij.

Lenin verlangde wel formeel het voortzetten van de oorlog, maar niet meer zo zeker en krachtig als de eerste maal. Mijn rotsvaste overtuiging van de noodzakelijkheid vrede, zelfs een zware, te moeten sluiten, scheen de nodige indruk op hem te maken. Hij stelde voor de beslissing over de vraag uit te stellen tot ik het Westfront had bezocht en een directe indruk had gekregen van de toestand van onze legers na de terugtocht. Dat betekende voor mij dat Lenin zich in hoofdzaak bij mijn standpunt aansloot.

In de staf van het front heerste een stemming ten gunste van een tweede oorlog. Maar ze berustte op geen vaste grond. Ze was een kopie van de stemming in Moskou. Hoe verder ik de militaire ladder afdaalde van het leger tot de divisie, tot het regiment en de compagnie – te duidelijker werd mij de onmogelijkheid van een aanvalsoorlog. Ik deelde Lenin mijn bevindingen mee in een brief, die met de hand geschreven was en waarvan ik niet eens een afschrift nam en zette mijn reis voort. De twee, drie dagen, die ik aan het front had doorgebracht waren voldoende geweest om de juistheid te constateren van de overtuiging waarmee ik daarheen was gereisd. Ik keerde in Moskou terug en het Pol. Bureau nam bijna eenstemmig een besluit aan ten gunste van een spoedige vrede.

De fout in de strategische berekeningen van de Poolse oorlog had grote historische gevolgen. Het Polen van Pilsudski kwam geheel onverwachts versterkt uit de oorlog te voorschijn. Daarentegen had de ontwikkeling van de Poolse revolutie een wrede slag ontvangen. De grenzen vastgesteld bij het verdrag van Riga hebben de Sovjetrepubliek van Duitsland afgesneden, wat voor het vervolg van grote draagwijdte voor het leven van beide landen was. Lenin begreep natuurlijk beter dan wie ook de gevolgen van de fout van 'Warschau' en kwam er meer dan eens in gedachten en gesprekken op terug.

In de literatuur van de epigonen wordt Lenin nu zo ongeveer afgebeeld als de schilders van de iconen in Susdal de heiligen en Christus plegen voor te stellen: inplaats van een ideale gestalte ontstaat een karikatuur. Hoezeer de schilders van goden zich ook inspannen om boven zichzelf uit te gaan, tenslotte laten zij op het doek toch slechts hun eigen geest zien en geven daardoor slechts hun eigen, zij het geïdealiseerd portret. Omdat het gezag van de epigonen berust op het verbod aan hun onfeilbaarheid te twijfelen, daarom wordt Lenin in de epigonenlectuur niet afgebeeld als revolutionair strateeg, die geniaal in elke situatie zijn weg vond, maar als een mechanische automaat van feilloze besluiten. Het woord *genie* met betrekking tot Lenin, werd voor het eerst door mij gebruikt, toen de anderen nog niet waagden het uit te spreken. Ja Lenin was geniaal, van volkomen, menselijke genialiteit. Maar Lenin was geen mechanische rekenmachine die zonder fouten functioneert. Toch maakte hij minder fouten dan ieder ander in zijn plaats gemaakt zou hebben. Lenin maakte fouten, ook grote fouten, in overeenstemming met de reusachtige afmetingen van zijn gehele werk.

De overgang tot de Nieuwe Ec. Politiek en mijn verhouding tot Lenin

Ik nader het laatste tijdperk van mijn samenwerking met Lenin. Dit tijdperk is ook van gewicht, omdat de elementen voor de latere zegepraal van de epigonen er reeds in opgesloten liggen.

Na de dood van Lenin werd een ingewikkeld en wijdvertakt historisch-literair instituut in het leven geroepen om de geschiedenis van onze verhouding te vervalsen. De methode van die vervalsing is hoofdzakelijk uit het gehele verleden die ogenblikken te lichten, waarop er verschillen tussen ons bestonden en dan steunend op enkele polemische uitingen, nog vaker op citaten van eigen vinding, het beeld te ontwerpen van een onafgebroken strijd van twee 'principes'. De kerkgeschiedenis, die door middeleeuwse apologeten geschreven is, is een toonbeeld van wetenschappelijkheid, vergeleken met de historische onderzoeken van de school van de epigonen. Hun werk wordt tot op zekere hoogte gemakkelijk gemaakt door het feit, dat indien er zich meningsverschillen voordeden tussen Lenin en mij, ik er openlijk over sprak en zo nodig een beroep deed op de partij. Wat de huidige epigonen betreft, hadden zij een meningsverschil met Lenin en dat kwam veel vaker voor dan bij mij, dan hulden ze zich in zwijgen of speelden de beledigde zoals Stalin, die zich dan dagenlang in een dorp bij Moskou schuil hield. In de meeste gevallen stemden de besluiten, waartoe Lenin en ik onafhankelijk van elkaar kwamen, in hoofdzaak overeen. Voor het wederzijds begrijpen was dikwijls slechts een enkel woord nodig. Vreesde ik dat een besluit van het Pol. Bureau of de Raad van Volkscommissarissen verkeerd zou uitvallen, dan zond ik Lenin een briefje. Hij antwoordde: "Zeer juist. Dien een voorstel in." Dikwijls stelde hij mij de vraag of ik met zijn voorstel akkoord ging en verzocht, indien dat zo was, hem door mijn optreden te ondersteunen. Vaak besprak hij telefonisch met mij het verloop van een zaak en ging het om belangrijke kwesties, dan drong hij herhaaldelijk aan: "Kom vooral, kom vooral." Traden we gemeenschappelijk op — en dat was bijna altijd het geval als het om principiële kwesties ging — dan zwegen zij, die onze beslissing niet aanstond, ook de huidige epigonen. Hoe dikwijls is het niet voorgekomen dat Stalin, Zinovjev of Kamenev over een onderwerp van ernstige betekenis het niet met me eens waren; maar ze verstomden zodra ze bemerkten dat Lenin solidair met me was. Men kan de bereidwilligheid van de 'leerlingen' om ten behoeve van een opvatting van Lenin hun eigen mening op te geven, verschillend beoordelen, maar die bereidwilligheid garandeert niet, dat ze zonder Lenin in staat waren leninistische besluiten te nemen. Mijn verschillen met Lenin krijgen in dit boek afmetingen, zoals ze in werkelijkheid nooit gehad hebben. De oorzaak daarvan is tweërlei. De verschillen waren uitzonderingen en sprongen daardoor meer in het oog. Na de dood van Lenin hebben deze verschillen, door de epigonen breed uitgemeten, het karakter van zelfstandige politieke factoren gekregen, buiten elk verband tot Lenin en mij.

In een apart hoofdstuk heb ik mijn verschillen met Lenin inzake de vrede van Brest uitvoerig verhaald. Nu moet ik stilstaan bij een ander meningsverschil, dat ons eind 1920 begin 1921, aan de vooravond van de overgang tot de NEP [4] gedurende ongeveer twee maanden tegenover elkaar plaatste. Ongetwijfeld heeft de zgn. discussie over de vakverenigingen onze goede verhouding een tijd verstoord. Wij waren beiden te door en door revolutionairen en politici, dan dat wij het persoonlijke van het politieke konden of wilden scheiden. Tijdens deze discussies kregen Stalin en Zinovjev om zo te zeggen een wettige kans om de strijd die ze achter de schermen tegen mij gevoerd hadden, in het openbaar voort te zetten. Ze deden hun uiterste best de conjunctuur uit te buiten. Dat was voor hen een proef voor hun latere

campagne tegen het 'trotskisme'. Maar juist dat nevenverschijnsel van ons conflict verontrustte Lenin het meest en hij liet geen middel onbeproefd om het te paralyseren.

De politieke inhoud van de discussie is heden zo onder leugens bedolven, dat ik de latere historicus niet benijd, die zal trachten de waarheid daaruit op te diepen. Achteraf, reeds na de dood van Lenin, ontdekten de epigonen in mijn toenmalige opvatting een 'onderschatting van de boeren' en een bijna vijandelijke houding tegen de NEP. Daarop steunde eigenlijk de gehele latere strijd. In werkelijkheid had de discussie oorspronkelijk juist een tegenovergesteld karakter. Om dat duidelijk te maken moet ik een tijd teruggaan.

In de herfst van 1919, toen het aantal defecte locomotieven 60% bedroeg, werd vastgesteld, dat dat aantal in het voorjaar van 1920 75% zou bedragen. De beste vaklui waren van die mening. Het spoorwegverkeer had onder die omstandigheden geen zin, omdat men met 25% half bruikbare locomotieven slechts in de behoeften van de spoorweg zelf kon voorzien, die, doordat met hout gestookt werd, zo ontzaglijk veel ruimte nodig had. Ingenieur Lomonossov, in die maanden de technische leider van het transportwezen, demonstreerde voor de regering het diagram van de locomotievenziekte. Het meetkundige punt in de loop van het jaar 1920 aanduidend, zei hij: "Hier treedt de dood in." "Wat moeten wij dus doen?", vroeg Lenin. "Wonderen bestaan niet", antwoordde Lomonossov. "Wonderen kunnen ook de bolsjewieken niet volbrengen." Wij keken elkaar aan. De stemming was te meer gedrukt, waar geen van ons de techniek van het transport of de techniek van zulke duistere berekeningen kende. "Toch willen wij trachten een wonder te doen." zei Lenin droog met op elkaar geklemde tanden.

Maar in de volgende maanden werd de toestand steeds slechter. Er bestonden daarvoor voldoende objectieve oorzaken. Maar desondanks is het zeer waarschijnlijk, dat veel ingenieurs hun best deden de toestand in het transportbedrijf kunstmatig in overeenstemming te brengen met hun diagram. De wintermaanden 1919/20 bracht ik door in de Oeral, waar ik het economische werk leidde. Lenin wendde zich telegrafisch tot mij met het voorstel de leiding van het transportbedrijf op mij te nemen te trachten het door buitengewone maatregelen er boven op te helpen. Ik antwoordde toestemmend.

Uit de Oeral bracht ik een grote voorraad economische ondervinding mee die culmineerde in de gevolgtrekking: wij moeten het oorlogscommunisme opgeven. Bij het praktische werk was mij volkomen duidelijk geworden dat de methoden van het oorlogscommunisme, die ons waren opgedrongen door de hele situatie van de burgeroorlog, zichzelf hadden uitgeput, dat men om het economische leven op hoger peil te brengen tot elke prijs het element moest invoeren van het persoonlijke belang, d.w.z. tot op zekere hoogte de binnenlandse markt moest herstellen. Ik diende bij het Centr. Comité een ontwerp in over het vervangen van de rekwisities door graanbelastingen en de invoering van warenruil.

" . . . De huidige politiek van de compenserende rekwisities, al naarmate de levensmiddelennorm, de wederzijdse garantie bij de gedwongen levering en de compenserende verdeling van de industrieproducten leidt tot de ondergang van het landbouwbedrijf, tot versplintering van het industrieproletariaat en dreigt het economische leven van het land te ondermijnen." Zo luidt de verklaring die ik in februari 1920 indiende bij Centr. Comité.

"De voorraad levensmiddelen", gaat de verklaring voort, "dreigt uitgeput te raken en daartegen kan geen verbetering van het rekwisitieapparaat iets uitrichten. Tegen deze tendensen van de economische ondergang te strijden is mogelijk met de volgende methoden: 1. Het beslag leggen op het overschot moet vervangen worden door een vast te stellen percentsgewijze belasting (een soort progressieve inkomstenbelasting in natura) rekening

houdende met het feit, dat grotere bebouwde oppervlakken met betere bewerking altijd nog voordeliger blijven. 2. Instelling van een evenredige verhouding tussen de verzorging van de boeren met industriële producten en de hoeveelheid van het door hen afgeleverde graan niet slechts volgens dorpsgemeenten en dorpen, meer ook volgens boerenhoeven.”

De voorstellen waren, zoals men ziet, zeer voorzichtig. Men moet echter niet vergeten, dat ook de eerste een jaar later aangenomen basis voor de NEP niet verder ging.

In het begin van 1920 verzette Lenin zich beslist tegen mijn voorstellen. Ze werden in het Centr. Comité met elf stemmen tegen vier afgewezen. Zoals het verder verloop van de gebeurtenissen bewees was het besluit van het Centr. Comité verkeerd. Ik bracht de kwestie niet voor het forum van de partijdag, die geheel stond in het teken van het oorlogscommunisme. Het economische leven worstelde daarna nog een jaar lang in een slop met de dood. Hieruit ontstonden mijn verschillen met Lenin. Omdat de overgang tot de methode van de vrije markt afgewezen was, eiste ik een geregeld systematisch doorvoeren van de ‘oorlogsmethoden’ om reële resultaten in het economische leven te bereiken. Ik zag in het systeem van het oorlogscommunisme, dat alle aanwezige middelen althans in beginsel nationaliseerde en volgens de behoeften van de staat verdeelde, geen plaats voor een zelfstandig optreden van de vakverenigingen. Wanneer de industrie steunde op de verzorging van de arbeiders door de staat met de nodige producten, dan moesten de vakverenigingen worden ingedeeld in het systeem van het staatsbeheer van de industrie en van de productenverdeling. Dat was de kern van de kwestie over *het onder het beheer van de staat stellen* van de vakverenigingen, wat onvoorwaardelijk volgde uit het systeem van het oorlogscommunisme en in die zin werd het door mij verdedigd.

In overeenstemming met de door de negende partijdag goedgekeurde grondbeginselen van het oorlogscommunisme zette ik mij aan het werk om het transport nieuw leven in te blazen. De vakvereniging van spoorwegarbeiders was ten nauwste verbonden met het bestuursapparaat van departement. De methode van de zuivere militaire discipline werd uitgebreid over het gehele transportbedrijf. Ik verbond het militaire bestuur dat destijds het sterkste en meest gedisciplineerde was, met het bestuur van het transportbedrijf. Dat leverde belangrijke voordelen op, te meer, waar door de Poolse oorlog de militaire transporten de lijnen weer voor een groot deel in beslag namen. Dagelijks begaf ik mij van het oorlogsdepartement, dat door zijn werk de spoorlijnen vernielde, naar het commissariaat van verkeer, waar ik mijn best deed het niet alleen van algeheel verval te redden, maar het tot nieuwe bloei te brengen.

Het jaar dat ik in het transportbedrijf werkte, was voor mij persoonlijk een grote leerschool. Alle principiële vraagstukken van socialistische economische organisatie kwamen op het gebied van het transport in de meest geconcentreerde vorm tot uiting. Een reusachtig aantal locomotieven en wagons van verschillend type barricadeerde de spoorlijnen en werkplaatsen. De normalisatie van het transportbedrijf, dat tot de revolutie half staatsaangelegenheid, half particulier was, werd nu een onderwerp van grote voorbereidende werkzaamheden. De locomotieven werden serie gewijze samengevoegd, de reparaties kregen een meer planmatig karakter, aan alle werkplaatsen werd een nauwkeurig vastgestelde taak opgedragen, evenredig aan haar capaciteit. Men berekende dat in vier en een half jaar het transport weer op het vooroorlogsniveau zou zijn. De genomen maatregelen hadden ongetwijfeld succes. In het voorjaar en de zomer van 1920 begon het transport uit de impasse te geraken. Lenin liet geen gelegenheid voorbijgaan om op de opleving van het spoorwegverkeer te wijzen. Als de door Pilsudski begonnen oorlog, waarbij hij in de eerste

plaats hoopte op de ineenstorting van ons transportbedrijf, aan Polen de verwachte resultaten niet heeft gebracht, dan juist daardoor, dat de curve van het spoorwegtransport stellig omhoog ging. Deze uitkomsten waren bereikt door buitengewone bestuursmaatregelen, die onvermijdelijk bleken zowel door de moeilijke situatie van het transportbedrijf als door het systeem van het oorlogscommunisme. Intussen was de arbeidersmassa, die nu drie jaar zuchtte onder de burgeroorlog, steeds minder geneigd om verder de methoden van het oorlogscommando te verdragen. Met zijn onbedrieglijk politiek instinct voelde Lenin de nadering van het kritieke moment. Terwijl ik uitgaande van zuiver economische overwegingen op de basis van het oorlogscommunisme een voortgezette krachtsinspanning van de vakverenigingen trachtte te bereiken, richtte Lenin zich door politieke overwegingen gedreven, op de verzwakking van de militaire druk. Aan de vooravond van de tiende partijdag gingen onze richtlijnen nog scherp uiteen. In de partij ontbrandde de discussie. Maar ze draaide om een geheel ander thema. De partij redeneerde er over in welk tempo zich de naasting van de vakverenigingen moest voltrekken, terwijl het in wezen ging om het dagelijks brood, om brandstof, om grondstoffen voor de industrie. Koortsachtig streed de partij om de 'school van het communisme', terwijl het ging om de naderende catastrofe van het economisch leven. De opstand in Kroonstad en in het gouvernement Tambow viel als laatste waarschuwing te midden van de discussie. Lenin formuleerde de eerste, zeer voorzichtige thesen voor de overgang tot de NEP. Dadelijk sloot ik me bij hem aan. Voor mij betekende het slechts het wederopnemen van die voorstellen, die ik een jaar geleden had ingediend. De strijd om de vakverenigingen verloor op eens alle betekenis. Op de partijdag nam Lenin op geen enkele wijze aan deze strijd deel en liet het aan Zinovjev over zich te vermaken met de huls van de afgeschoten patronen. In de discussies op de partijdag voorspelde ik, dat de door de meerderheid aangenomen resolutie over de vakverenigingen de volgende partijdag niet zou beleven, want de nieuwe economische oriëntering eiste een radicale herziening van de vakverenigingsstrategie. Inderdaad, enkel maanden later werkte Lenin reeds geheel nieuwe thesen uit over de rol en de taak van de vakverenigingen op de basis van de NEP. Ik sloot me volkomen bij zijn resolutie aan. De solidariteit was hersteld. Toch vreesde Lenin dat, tengevolge van de discussie, die twee maanden geduurd had, zich in de partij gesloten groepen zouden vormen, die de verhoudingen zouden kunnen vergiftigen en de arbeid bemoeilijken. Maar ik had reeds tijdens de partijdag afgezien van elk overleg met geestverwanten over de vakverenigingskwestie. Enige weken later kon Lenin er zich van overtuigen, dat ik niet minder dan hij zorg droeg voor de liquidering van de voorbijgaande groepering, waarvoor nu elke principiële ondergrond ontbrak. Lenin haalde verlicht adem. Hij maakte gebruik van een tegen mij gerichte schaamteloze aanmerking van Molotov, die toen voor het eerst gekozen was in het Centr. Comité, om hem zijn overdreven ijver te verwijten en eraan toe te voegen: "De loyaliteit van kameraad Trotski inzake de verhouding in het inwendige partijleven is boven alle twijfel verheven." Hij herhaalde die zin meermalen. Het was me duidelijk dat hij daarmee niet alleen Molotov, maar nog veel anderen een terechtwijzing wilde geven. De zaak was nl. deze, dat Stalin en Zinovjev de discussieconjunctuur kunstmatig trachtten te verlengen.

Stalin was juist op die tiende partijdag — op initiatief van Zinovjev en tegen de zin van Lenin — tot algemeen secretaris gekozen. De partijdag verkeerde in de mening dat het hier ging om een kandidatuur, die gesteld werd door het gehele Centr. Comité. Niemand hechtte overigens bijzondere betekenis aan die verkiezing. Het ambt van algemeen secretaris, in het leven geroepen op deze tiende partijdag, kon onder Lenin slechts een technisch, geen politiek karakter dragen. En toch vreesde Lenin van Stalin: "Deze kok zal slechts scherpe spijzen

klaarmaken.” Juist daarom legde Lenin na de partijdag in een van de eerste zittingen van het Centr. Comité zo de nadruk op de ‘loyaliteit van Trotski’: hij trachtte de ondergrondse intriges af te weren.

De woorden van Lenin waren niet een los daartegen geworpen opmerking. Tijdens de burgeroorlog had Lenin mij eenmaal — niet met woorden maar met de daad — zijn moreel vertrouwen in zo onbeperkte mate getoond, als geen mens het in hoger mate aan een ander kan geven of van een ander kan eisen. Aanleiding daartoe was de militaire oppositie, die achter de schermen door Stalin werd geleid. In de oorlogsjaren concentreerde zich in mijn handen een macht, die men praktisch gesproken onbeperkt kan noemen. In mijn trein hield het revolutionaire tribunaal haar zittingen, mij waren de fronten ondergeschikt, het achterland evenzo aan de fronten; dikwijls was het gehele door de Witten niet bezette terrein van de republiek achterland of versterkte zone. Ieder, die onder de wielen van de oorlogswagen geraakte, had zijn familie en vrienden, die tot verlichting van het lot van hun nabestaanden alles in het werk stelden. Langs verschillende wegen gingen verzoeken, klachten, protesten naar Moskou en verzamelden zich hoofdzakelijk in het presidium van het Centr. Ex. Comité. De eerste van de desbetreffende episoden kwamen voor in verband met de gebeurtenissen in Swjaschsk. Ik vertelde reeds dat ik de bevelhebber van het vierde, Letse regiment, na de bedreiging het regiment uit zijn stelling terug te zullen trekken, aan het tribunaal overgaf. Het tribunaal veroordeelde de schuldige tot vijf jaar gevangenisstraf. Reeds na enige maanden kwamen er verzoeken om hem vrij te laten. Vooral op Swerdlov oefende men druk uit. Die bracht de zaak in het Pol. Bureau. Ik beeldde in het kort de oorlogssituatie uit, waarin de regimentsbevelhebber mij bedreigd had met ‘voor de revolutie gevaarlijke gevolgen’. Tijdens mijn verhaal werd Lenin steeds bleker. Nauwelijks was ik uitgesproken, of hij riep met die hese stem, die bij hem het teken van de grootste opwinding was: “Laat hem zitten. Laat hem zitten.” Swerdlov keek Lenin aan, daarna mij en zei toen: “Zo denk ik er ook over.”

De tweede episode, veel belangrijker, staat in verband met het neerschieten van de bevelhebber en de commissaris, die het regiment uit de stelling hadden genomen en met de wapens in de hand de stoomboot bezet hadden, om naar Nischni te varen. Dat regiment was samengesteld in Smolensk, waar tegenstanders van mijn oorlogspolitiek, die later mijn vurige aanhangers werden, het werk leidden. Maar op dat ogenblik sloegen ze alarm. De op mijn verzoek benoemde commissie van het Centr. Comité had het optreden van de militaire overheid eenstemmig als absoluut juist erkend, d.w.z. als door de gehele toestand vereist. De dubbelzinnige geruchten echter verstomden niet. Soms scheen het mij of haar bron zich vlak in de nabijheid van het Pol. Bureau bevond. Maar ik had wel wat anders te doen, dan mij met de herkomst en de ontmaskering van intriges bezig te houden. Slechts eens merkte ik op in het Pol. Bureau, dat wij zonder de draconische maatregelen van Swjaschsk hier niet zouden kunnen vergaderen. “Volmaakt juist”, viel Lenin in en begon bliksemsnel, zoals zijn gewoonte was, op de onderste helft van een schoon, met de stempel van de Raad van Volkscommissarissen voorzien blanco vel met rode inkt iets te schrijven. Omdat Lenin het presidium leidde, stakte de zitting. Na twee minuten gaf hij mij het vel papier, waarop de volgende regels stonden:

R. S. F. S. R.

De voorzitter v. d. Raad van Volkscommissarissen Moskou Kremlin

Juli 1919

Kameraden!

Ik ken het strenge karakter van de maatregelen van kameraad Trotski en ben zo diep overtuigd, zo volkomen overtuigd van de juistheid, doelmatigheid en noodzakelijkheid van de door kameraad Trotski in het belang van de zaak genomen maatregelen, dat ik die genomen maatregelen geheel en al ondersteun.

W. Oeljanov/Lenin.

“Ik ben bereid je zoveel van deze blanco volmachten te geven als je wenst”, zei Lenin. In de moeilijkste omstandigheden van de burgeroorlog, van haastige en onherroepelijke bevelen, stelde Lenin mij zijn blanco volmacht ter beschikking voor elke maatregel die ik in de toekomst gedwongen zou kunnen zijn te nemen. Van die maatregelen hing dikwijls leven en dood van menselijke levens af. Is er groter vertrouwen van mens in mens denkbaar? Alleen reeds de gedachte aan zulk een ongewoon document kon bij Lenin slechts daardoor ontstaan, omdat hij beter dan ik de bronnen van de intrige kende of vermoedde en het voor noodzakelijk hield ze af te weren. Tot zulk een stap kon Lenin slechts daarom overgaan, omdat hij er diep van overtuigd was dat ik geen deloyale handelingen kon doen en geen misbruik zou maken van mijn macht. Aan die overtuiging heeft hij in die enkele regels scherp uiting gegeven. Tevergeefs zullen de epigonen een dergelijk document kunnen tonen. Stalin zou in zijn archief het door hem voor partij en internationaal proletariaat verborgen gehouden ‘testament’ van Lenin kunnen vinden, waarin over Stalin wordt gesproken als een deloyaal, tot machtsmisbruik in staat zijnd mens. Het is voldoende die twee documenten naast elkaar te leggen: de mij door Lenin gegeven onbepaalde morele volmacht en de door hem aan Stalin gegeven morele afkeuring, om een duidelijke voorstelling te krijgen van Lenins verhouding tot mij en Stalin.

Lenins ziekte

Mijn eerste verlof nam ik voor het tweede congres van de Komintern in het voorjaar van 1920. Ik bracht ongeveer twee maanden buiten door, in de buurt van Moskou. Mijn tijd was verdeeld tussen een kuur — in die tijd begon ik reeds meer zorg aan mijn gezondheid te besteden — een zorgvuldige bewerking van het manifest, dat voor de eerstvolgende jaren het program van de Komintern zou uitmaken en — de jacht. Ik had na jaren van ingespannen arbeid een zeer sterke behoefte aan ontspanning. Maar de techniek van het uitrusten was mij vreemd. Wandelingen waren nooit een ontspanning voor me, ook nu nog niet. Het aantrekkelijke van de jacht bestaat daarin, dat hij op het bewustzijn werkt als een mosterdpleister op een zieke plek.

Op een zondag begin mei 1922 viste ik met een net in een oude rivierbedding van de Moskwa. Het regende, het gras was nat, ik gleed op een helling uit en verrekte daarbij de spieren van een been. Het was niet gevaarlijk, maar ik moest enige dagen het bed houden. De derde dag kwam Bocharin bij me. “U ook in bed?” riep hij ontsteld uit. “Wie dan nog meer?” “Iljitsch maakt het slecht: een beroerte, hij kan niet lopen, niet spreken. De dokters staan voor een raadsel.”

Lenin was altijd zeer bezorgd geweest voor de gezondheid van zijn medewerkers, en citeerde vaak de woorden van een of andere emigrant: “De ouden zullen uitsterven en de jongen zullen verslappen. Wie bij ons weet wat van Europa, van de arbeidersbeweging in de wereld? Zolang wij met onze revolutie alleen staan”, zei Lenin herhaaldelijk, “is de internationale ervaring van de voorhoede van onze partij niet te vervangen.” Lenin zelf ging door voor kerngezond, en zijn gezondheid scheen een van de rotsvaste pijlers van de revolutie. Hij was altijd actief, waakzaam, evenwichtig en opgewekt. Toch bemerkte ik wel verontrustende symptomen. Tijdens het eerste congres van de Komintern trok zijn vermoeid uiterlijk, zijn ongelijkmatige stem, zijn ziekelijk lachje, mijn aandacht. Vaak heb ik hem gezegd, dat hij zichzelf teveel vermoeide met aangelegenheden van ondergeschikte betekenis. Hij gaf het toe maar het kon niet anders. Vaak klaagde hij — altijd terloops en ietwat verlegen — over hoofdpijn. Maar twee à drie weken rust deden hem herstellen. Het scheen of er voor Lenin van geen slijtage sprake kon zijn.

Tegen het eind van 1921 ging zijn gezondheid achteruit. De 7e december deelde hij de leden van het Pol. Bureau door middel van een briefje mee: “Ik vertrek vandaag. Ondanks de vermindering van werk en de vermeerdering van rust van de laatste dagen is de slapeloosheid schrikbarend verergerd. Ik vrees, dat ik noch op de partijconferentie, noch op het sovjetcongres zal kunnen spreken.” Een groot deel van de tijd bracht Lenin nu door in een dorp bij Moskou. Maar vandaar volgde hij de gang van zaken zeer intensief. Er werden toebereidselen gemaakt voor de Genua-conferentie. Lenin schrijft 23 januari (1922) aan de leden van het Pol. Bureau: “Ik heb zo-even twee brieven ontvangen van Tschitscherin (van de 20ste en 22ste). Hij stelt daarin de vraag of men niet tegen behoorlijke vergoeding kleine veranderingen in onze staatsinrichting zou goedkeuren, nl. de vertegenwoordiging van de parasitaire elementen in de sovjets. Om de Amerikanen te bevredigen. Dit voorstel van Tschitscherin wijst er, dunkt mij, op dat men hem onverwijld naar een sanatorium moet zenden, elke toegeeflijkheid, elke vertraging, enz. levert volgens mij het grootste gevaar op voor alle onderhandelingen.” In elk woord van dit briefje, waarin politieke onverbiddelijkheid zich paart aan spottende gemoedelijkheid, speurt men leven en adem van Lenin.

Zijn gezondheidstoestand ging meer en meer achteruit. In maart verergerden de hoofdpijnen. Toch vonden de dokters geen organische afwijkingen en schreven langdurige rust voor. Lenin verhuisde voorgoed naar het dorp bij Moskou. Hier trof hem begin mei de eerste beroerte.

Lenin was reeds twee dagen geleden ziek geworden, bleek me. Waarom had men het mij niet dadelijk gezegd? Toenmaals vatte ik nog geen wantrouwen op. “Men wilde u niet verontrusten”, antwoordde Boecharin, “men wilde het verloop van de ziekte afwachten.” Boecharin was volkomen ter goeder trouw, toen hij dat wat de ‘volwassenen’ hem gesuggereerd hadden, herhaalde. In die tijd hing Boecharin me nog aan op zuiver Boecharinse manier, d.w.z. met een half hysterische, half kinderlijke afhankelijkheid. Zijn verhaal over de ziekte van Lenin besloot Boecharin met zich op mijn bed te werpen, mij met dekens en al te omarmen en te gaan huilen: “Wordt niet ziek, ik smeed u wordt niet ziek . . . er zijn twee mensen aan wier dood ik steeds met ontzetting denk . . . dat zijn Iljitsch en u.”

Ik sprak hem vriendelijk toe om hem in evenwicht te brengen. Hij hinderde mij bij de concentratie van de bezorgde gedachten die zijn bericht in mij had opgeroepen. De slag was verdovend. Het was als hield de revolutie zelf haar adem in.

“De eerste berichten over Lenins ziekte”, schrijft N. J. Sedova in haar aantekeningen, “werden op fluisterende toon verder verteld. Het was als had niemand er ooit over gedacht dat Lenin ziek zou kunnen worden; velen was bekend dat hij oplettend waakte over de gezondheid van anderen, hijzelf scheen immuun voor ziekten. Bijna alle revolutionairen van de oudere generatie liet het hart door te grote inspanning in de steek. ‘De motoren werken bij allen onregelmatig’, klaagden de dokters. Er zijn slechts twee harten in goede staat, zei professor Guetier tegen Lev Davidovitsch, dat van Vladimir Iljitsch en het uwe. Met zulke harten wordt men honderd jaar. Het onderzoek van buitenlandse dokters had bevestigd dat van alle harten, die ze in Moskou onderzochten, twee buitengewoon goed werkten: die van Lenin en van Trotski. Toen in de gezondheid van Lenin een voor de grote massa geheel onverwachte keer kwam, voelden allen het als een omkeer in de revolutie zelf. Kan Lenin ziek worden en zoals ieder ander ook sterven? Het was ondragelijk te moeten horen dat Lenin beroofd was van het vermogen zich te bewegen en te spreken. Men geloofde stellig dat hij alles te boven zou komen, van het ziekbed opstaan, beter worden. . . Zo was de stemming in de gehele partij.”

Niet dan veel later, op het verleden terugziende, herinnerde ik mij met verbazing de omstandigheid dat men mij eerst de derde dag bericht had gegeven van de ziekte van Lenin. Toen was het mij niet opgevallen, maar het kon geen toeval geweest zijn. Degenen die zich er lang op hadden voorbereid om mijn tegenstanders te worden, in de eerste plaats Stalin, wilden tijd winnen. De ziekte van Lenin droeg een karakter dat haar geheel onverwacht een tragisch einde kon bezorgen. Morgen, misschien vandaag reeds, konden de vragen omtrent de leiding acuut worden. Het was voor de tegenstanders van belang althans één dag voor de voorbereiding te winnen. Ze overlegden in het geheim en zochten naar wegen en methoden voor de strijd. Men mag aannemen, dat in die tijd reeds de gedachte opkwam aan het ‘trio’ (Stalin-Zinovjev-Kamenev), dat tegenover mij geplaatst zou worden. Maar Lenin werd beter. Door een onbuigzame wil gedreven, volbracht het organisme een reusachtige krachtsinspanning. De hersens, bedreigd met verstikking door gebrek aan bloed, die reeds de capaciteit hadden verloren geluiden en lettertekens aaneen te voegen, leefden weer op.

Einde mei ging ik tachtig werst van Moskou op de visvangst. Daar was een naar Lenin genoemd kindersanatorium. De kinders vergezelden mij langs het meer, vroegen naar de gezondheids toestand van Vladimir Iljitsch, zonden hem door middel van mij veldbloemen en

een brief. Lenin schreef zelf nog niet. Hij dicteerde zijn secretaris enige regels: “Vladimir Iljitsch draagt mij op, u te schrijven, dat hij uw gedachte toejuicht aan de kinderen van het sanatorium Podsolnetschnaja door uw bemiddeling een geschenk van hem te zenden. Vladimir Iljitsch verzoekt u aan de kinderen zijn dank over te brengen voor de hartelijke brief en de bloemen en hun te zeggen hoe zeer het hem spijt geen gevolg te kunnen geven aan hun uitnodiging; hij twijfelt er niet aan, of hij zou in hun midden beslist beter worden.”

In juli was Lenin weer op de been, wel nam hij officieel tot oktober het werk nog niet weer ter hand, maar hij volgde alles en stelde overal belang in. In die maanden, dat hij herstellende was, hield hem o.a. sterk bezig het proces van de sociaalrevolutionairen. Ze hadden Wolodarsky vermoord, Oeritzky vermoord, Lenin zwaar gewond, tweemaal een aanslag gesmeed op mijn trein. Dat konden we niet geringschatten. Zij het dan niet uit idealistisch oogpunt, zoals onze vijanden, toch wisten ook wij de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis te waarderen. Wij mochten de ogen niet sluiten voor het gevaar dat de revolutie dreigde, indien wij toelieten dat de vijand al onze leiders wegschoot.

Onze humane vrienden van het soort, noch warm noch koud, zeiden ons herhaaldelijk dat ze de onvermijdelijkheid van represailles in het algemeen konden begrijpen, maar de *gevangen* vijand neer te schieten betekende, de grenzen van de noodzakelijke zelfverdediging overschrijden. Ze eisten ‘edelmoedigheid’ van ons. Klara Zetkin en andere Europese communisten - die het toen tegenover Lenin en mij nog waagden te zeggen wat ze dachten - drongen er op aan dat wij het leven van de aangeklaagden zouden sparen. Zij stelden ons voor het bij gevangenisstraf te laten. Dat leek het eenvoudigste. Maar het vraagstuk van de persoonlijke represailles krijgt in een revolutionair tijdperk een zeer bijzonder karakter, waarop alle humanitaire gemeenplaatsen machteloos afstuiten. De strijd gaat onmiddellijk om de macht, een strijd op leven en dood — daarin bestaat juist de revolutie. Welke betekenis kan onder die omstandigheden gevangenisstraf hebben voor mensen die hopen in de eerstvolgende weken de macht te veroveren en dan hen in de gevangenis te zetten of te vernietigen, die nu aan het roer zijn? Van het standpunt van de om zo te zeggen absolute waarde van de menselijke persoonlijkheid moet de revolutie even zo goed worden ‘veroordeeld’ als de oorlog en zoals de hele geschiedenis van de mensheid. Het begrip van de persoonlijkheid zelf echter heeft zich gevormd als gevolg van revoluties en dat proces is nog volstrekt niet afgesloten. Opdat het begrip van de persoonlijkheid een reële betekenis verkrijge en het half verachte begrip der ‘massa’ ophoude een antithese van het filosofisch-bevoorrechte begrip ‘persoonlijkheid’ te zijn, is het een vereiste dat de massa zelf door de hefboom van de revolutie of beter een reeks revoluties zich verheft op een hogere trap. Of die weg van het standpunt van de normatieve filosofie goed of slecht is, weet ik niet en eerlijk gezegd boezemt het mij ook geen belang in. Daarentegen weet ik heel precies, dat het de enige weg is die de mensheid tot heden kent.

Deze overwegingen vormen geen poging om de revolutionaire terreur te ‘rechtvaardigen’. De poging tot zulk een rechtvaardiging zou betekenen, rekening te houden met de aanklagers. Maar wie zijn dat? De aanstokers en vruchtgebruikers van de grote wereldoorlog? De nieuwe rijken, die aan de eer van de ‘onbekende soldaat’ de geur van hun namiddagsigaar wijden? Pacifisten, die tegen de oorlog gestreden hebben zolang hij niet was uitgebroken, en die bereid zijn hun weerszinwekkende maskerade nu te herhalen? Lloyd George, Wilson, Poincaré, die na de misdaad van de Hohenzollerns (en hun eigen) het recht meenden te hebben Duitse kinderen te laten verhongeren? Engelse conservatieven of Franse republikeinen, die van buitenaf de burgeroorlog in Rusland aanwakkerden en, zelf in

veiligheid zijnde, uit zijn bloed winst trachtten te maken? Dit appel zou men tot in het oneindige kunnen voortzetten. Het gaat daarbij voor mij niet om de filosofische rechtvaardiging, maar om de politieke verklaring. De revolutie is daarom een revolutie, omdat ze alle ontwikkelingstegenstellingen terugbrengt tot het alternatief: Leven of dood. Kan men geloven dat mensen, die de vraag wie Elzas-Lotharingen toebehoort, elke halve eeuw door een berg van mensenlijken beslissen, in staat zijn hun sociale betrekkingen met behulp van de parlementaire buikspraak om te vormen? Er heeft ons nog niemand getoond hoe men dat doet. Wij braken de tegenstand van het oude gesteente met behulp van staal en dynamiet. En als de vijanden op ons schoten meestal uit geweren van de meest beschaafde en democratische naties, antwoordden wij op dezelfde manier. Bernard Shaw schudde daarbij verwijtend zijn baard over de een en de ander. Maar niemand lette op zijn zalvende argumenten.

In de zomer van 1922 nam de kwestie van de represailles te scherper vormen aan, omdat het nu ging om de leiders van de partij, die destijds met ons de revolutionaire strijd tegen het tsarisme hadden gevoerd, en na de oktoberrevolutie hun wapen van de terreur tegen ons hadden gekeerd. Overlopers uit het kamp van de sociaalrevolutionairen hadden ons medegedeeld dat de belangrijkste terroristische daden niet, zoals wij eerst meenden, door enkele waren georganiseerd, maar door de partij, ofschoon ze er niet toe besluiten kon de verantwoordelijkheid van de door haar bedreven moorden officieel op zich te nemen. Het doodvonnis door het tribunaal was onvermijdelijk. Maar de voltrekking ervan zou onbetwistbaar beantwoord zijn door een golf van terreur. Zich te bepalen tot gevangenisstraf, zij het ook langjarige, zou betekend hebben, eenvoudig de terroristen begunstigen, want zij geloofden allerminst aan het lange leven van de sovjetmacht. Er bleef geen andere uitweg over dan de voltrekking van het vonnis ervan afhankelijk te stellen of de partij de terroristische strijd zou voortzetten of niet. M.a.w. de partijleiders tot gijzelaars maken.

Mijn eerste ontmoeting met Lenin na diens genezing had juist plaats in de dagen van het proces tegen de sociaalrevolutionairen. Verlicht sloot hij zich dadelijk bij het voorstel, dat ik deed, aan. “Goed, er is geen andere oplossing.”

De genezing gaf Lenin vleugels. En toch was er een geheime onrust in hem. “Begrijp eens”, zei hij verward, “ik kon niet meer spreken noch schrijven, ik moest het opnieuw leren. . .” Hij wierp een snelle onderzoekende blik op mij.

In oktober ging Lenin weer officieel aan het werk, leidde het presidium van het Pol. Bureau, en de Raad van Volkscommissarissen en hield in november redevoeringen over het program, die zijn bloedsomloop zichtbaar duur te staan kwamen! Lenin voelde, dat in verband met zijn ziekte, achter zijn en mijn rug fijne nog nauwelijks zichtbare draden van een samenzwering werden gesponnen. De epigonen hadden tot op dat ogenblik de brug niet verbrand en niet opgeblazen. Maar op veel plaatsen hadden zij reeds de stutten doorgezaagd en in het geheim dynamiet gelegd. Bij elke voorkomende gelegenheid kwamen zij tegen mijn voorstellen op, alsof ze zich oefenden in zelfstandigheid en ze bereidden hun demonstraties zorgvuldig voor. Hoe meer Lenin weer in het werk opging, hoe groter de ongerustheid was waarmee hij de veranderingen opmerkte, die er in die tien maanden tot stand waren gekomen. Hij doelde er voorlopig niet op, om de verhoudingen niet te verscherpen. Maar hij bereidde er zich op voor het ‘trio’ een terechtwijzing te geven en begon daarmee bij op zichzelf staande kwesties.

Tot het vele werk, dat ik vanwege de partij, d.w.z. niet openlijk en officieel, leidde, behoorde ook de antireligieuze propaganda, waarvoor Lenin zich buitengewoon interesseerde. Herhaaldelijk vroeg hij mij met nadruk dat terrein niet uit het oog te verliezen. In de weken dat

hij herstellende was, vernam hij op een of andere manier, dat Stalin ook daarin tegen mij stookte, door het apparaat van de antireligieuze propaganda met nieuwe mensen te bezetten en mij er uit te dringen. Lenin zond uit het dorp een brief aan het Pol. Bureau, waarin hij, zonder dat daarvan op het eerste gezicht de noodzakelijkheid bleek, citeerde uit mijn boek tegen Kautsky en de schrijver prees, zonder hemzelf of het boek te noemen. Ik moet toegeven dat het mij in de beginne niet duidelijk was, dat Lenin deze omweg over het boek maakte om op die wijze een veroordeling uit te spreken over de tegen mij gerichte daad van Stalin. Tot leider van de antireligieuze propaganda was intussen Jaroslowsky naar voren geschoven, ik geloof quasi als mijn plaatsvervanger. Toen Lenin terug was gekomen en dat hoorde, ging hij in de zitting van het Pol. Bureau schijnbaar op Molotov los, in werkelijkheid op Stalin: “Ja-ro-slowsky? Kent dan Ja-ro-slaw-sky niet? Dat is om te lachen! Hoe kon die dat werk doen?” enz. Maar het ging niet om Jaroslowsky, die Lenin weliswaar niet kon uitstaan, het ging om de leiding van de partij. Zulke episodien waren vele.

Eigenlijk kwam Stalin, sedert hij met Lenin nauwer in aanraking was gekomen, d.w.z. na de Oktoberrevolutie, een toestand van onderdrukte maar te geprikkelder oppositie tegen Lenin niet te boven. Bij zijn grote van afgunst vervulde ambitie moest Stalin zijn intellectuele en morele minderwaardigheid ieder ogenblik voelen. Hij trachtte klaarblijkelijk zich bij mij aan te sluiten. Eerst later heb ik zijn pogingen met mij op gemeenzame voet te komen opgemerkt. Maar hij stootte mij af door die eigenschappen, die later, toen wij in de neergaande lijn kwamen, zijn sterkte vormden: begrensdheid van belangstelling, empirisme, psychologische grofheid en dat cynisme van de provinciaal, die het marxisme van veel vooroordelen heeft bevrijd, zonder die te vervangen door een welbegrepen en in het psychologische doorgedrongen wereldbeschouwing. Uit enkele losse gezegden, die mij toen zuiver toevallig schenen, maar het waarschijnlijk niet geweest zijn, begreep ik dat Stalin in mij een steun hoopte te vinden tegen de voor hem ondragelijke controle van de kant van Lenin. Bij dergelijke pogingen ging ik instinctief een stap achteruit en ging hem voorbij. Daarin moet men de bron zoeken van de koele, eerst laffe en door en door geslepen vijandschap van Stalin jegens mij. Systematisch verzamelde hij mensen om zich heen die hem, of als type verwant waren, of die eenvoudig onergdenkend voortleefden, of die gekwetst en beledigd waren. Van de ene zowel als van de andere en van de derde soort waren er vele,

Ongetwijfeld was het voor Lenin bij de lopende zaken in veel gevallen gemakkelijker op Stalin, Zinovjev of Kamenev te steunen dan op mij. Er steeds ijverig op bedacht tijd te sparen, zowel voor zichzelf als voor anderen, deed Lenin zijn best het verbruik van kracht, nodig om inwendige wrijving te overwinnen, tot een minimum te beperken. Ik had een eigen mening, een eigen methode van werken, mijn eigen manier om genomen besluiten door te voeren. Lenin wist dat en waardeerde het. En juist daarom begreep hij zo goed dat ik niet geschikt was om opdrachten over te nemen. Als hij voor het uitvoeren van zijn ontwerpen slechts mechanische hulp nodig had, wendde hij zich tot anderen. Dat kon op een bepaald moment, vooral tijdens mijn verschillen met Lenin, bij zijn helpers de indruk wekken dat ze Lenin zeer na stonden. Zo nam Lenin het presidium in de Raad van Volkscommissarissen eerst Rykov en Zjoeroepa als zijn plaatsvervangers en vulde dat aan met Kamenev. Ik beschouwde die keuze als juist. Lenin had gehoorzame, praktische hulpkrachten nodig. Voor die rol deugde ik niet. En ik kon het Lenin slechts in dank afnemen dat hij niet mij de plaatsvervanging had opgedragen. Ik zag daarin geen wantrouwen jegens mij, maar integendeel een juiste, mij niet in het minst beledigende waardering van mijn karakter en onze verhouding.

Later had ik gelegenheid genoeg mij daarvan te overtuigen. In de tijd tussen de eerste en tweede beroerte kon Lenin slechts met de helft van zijn oude kracht werken. Kleine, maar dreigende stoten in de bloedsomloop kwamen in die tijd telkens voor. In een zitting van het Pol. Bureau, toen Lenin opstond om iemand een briefje over te geven — om het werk te bespoedigen schreef hij steeds zulke briefjes — wankelde hij even. Ik merkte het slechts doordat zijn gelaatsuitdrukking veranderde. Dat was een van de vele waarschuwingen van de zijde van de levenscentra. Lenin maakte zich in dit opzicht geen illusies. Hij overwoog op alle manieren hoe zonder hem en na hem het werk zou gaan. Toenmaals ontstond in zijn hoofd dat document, dat later beroemd werd onder de naam 'testament'. In dat tijdperk — de laatste weken voor de tweede beroerte — had hij een lang gesprek met mij over mijn verder werk. Dit gesprek heb ik met het oog op de politieke betekenis ervan dadelijk aan een reeks van personen herhaald (Rakovski, J. N. Smirnov, Bosnovski, Preobraschensky en anderen). Reeds daardoor alleen bleef het gesprek scherp in mijn geheugen gegrift.

Het was zo. Het Centr. Comité van het verbond van Cultuurarbeiders zond een delegatie naar mij en naar Lenin met het verzoek of ik het commissariaat voor het ontwikkelingswerk op mij wilde nemen, op de wijze zoals ik een jaar lang het commissariaat van transport had geleid. Lenin vroeg mij mijn mening. Ik antwoordde dat in het ontwikkelingsinstituut de moeilijkheid, evenals bij elke zaak, werd veroorzaakt door het apparaat. "Ja, het bureaucratisme bij ons is monsterachtig", viel Lenin me in de rede, "ik was zeer ontsteld toen ik weer aan het werk ging. Maar juist daarom moest je je volgens mijn mening niet bemoeien met andere ressorts dan het oorlogscommissariaat." Hartstochtelijk met grote nadruk en blijkbaar opgewonden legde Lenin mij zijn plan uit. De krachten die hij kon bestemmen voor het leidende werk waren beperkt. Hij had drie plaatsvervangers. "Je kent ze. Kamenev is een knap politicus, maar wat voor bestuurder? Zjoeroepa is ziek. Rykov bezit misschien bestuursbekwaamheden, maar hij moet weer terug in de Opperste Raad van de Volkshuishouding. Jij moet mijn plaatsvervanger worden. De toestand is zo dat wij een totaal andere groepering van personen nodig hebben." Ik verwees weer naar het 'apparaat' dat zelfs mijn werk in het oorlogscommissariaat steeds meer bemoeilijkte. "Nu, dan kun je het apparaat door elkaar schudden", zei Lenin levendig, een toespeling makend op een vroeger door mij gebruikte uitdrukking. Ik antwoordde dat ik niet slechts het staats-, maar ook het partijbureaucratisme bedoelde, dat de kern van alle moeilijkheden gelegen was in de vereniging van de twee apparaten en in de wederzijdse dekking van de invloedrijke groepen die zich schaarden om de hiërarchie van de partijsecretarissen. Lenin luisterde oplettend en stemde met mijn opvatting in met die diepe borststem die hem eigen was, als hij overtuigd was dat de wederpartij hem volkomen begreep en hij alle conventionele vormen in het gesprek op zij kon zetten en openlijk kon spreken over wat voor hem het belangrijkste en meest verontrustend was. Na enig nadenken stelde Lenin de rechtstreekse vraag: "Dus je stelt voor de strijd niet slechts aan te binden tegen het staatsbureaucratisme, maar ook tegen het Org. Bureau van het Centr. Comité?" Ik lachte verrast. Het Org. Bureau vormde het centrum van het stalinistische apparaat. "Dat kan wel zijn." "Nu", ging Lenin voort, zichtbaar voldaan dat wij de hoofdzaak van de kwestie bij name genoemd hadden, "ik stel je een blok voor: tegen het bureaucratisme in het algemeen en tegen het Org. Bureau in het bijzonder." "Met een goed mens een goed blok te vormen is zeer eervol", antwoordde ik. Wij spraken af over enige tijd elkaar weer te ontmoeten. Lenin stelde me voor na te denken over de organisatorische kant van de zaak. Hij had de vorming op het oog van een aan het Centr. Comité toegevoegde commissie voor de strijd tegen het bureaucratisme. Wij zoude er beiden lid van zijn. Naar haar

aard moest deze commissie een hefboom worden om de stalinistische fractie te ontwortelen als ruggengraat der bureaucratie en tot het in het leven roepen van de voorwaarden in de partij, die de mogelijkheid zouden scheppen dat ik Lenins plaatsvervanger zou worden, volgens zijn gedachte: ook zijn opvolger op de post van voorzitter van de Raad van Volkscommissarissen.

Alleen in dit verband wordt de betekenis van het zgn., testament volkomen duidelijk. Lenin noemt daarin zes personen en geeft zonder terughouding hun karakterschets. Het ontegenzeggelijke doel van het testament is: mij het werk van de leiding te verlichten. Lenin wil dat natuurlijk met de minst mogelijke wrijving bereiken. Hij spreekt over allen met de grootste voorzichtigheid. Hij geeft de in hoofdzaak vernietigende oordeelvellingen een mild uiterlijk. Tegelijkertijd verzacht hij de besliste toewijzing van de eerste plaats door beperkende bepalingen. Slechts in de karakterschets van Stalin hoort men een andere toon, die in het latere onderschrift bij het testament rechtstreeks vernietigend wordt.

Van Zinovjev en Kamenev zei hij, als het ware terloops, dat hun capitulatie in 1917 geen 'toevallige' was geweest; m.a.w. dat zat hun in het bloed. Het was duidelijk dat zulke mensen niet bekwaam waren een revolutie te leiden. Toch mocht men hun het verleden niet verwijten. Boecharin was geen marxist, maar een scholasticus, daarentegen als mens zeer sympathiek. Pjatakov was een bekwaam bestuurder, maar als politicus deugde hij niet. Misschien konden deze twee: Boecharin en Pjatakov nog leren. De bekwaamste was Trotski, zijn fout was gelegen in een teveel aan zelfvertrouwen. Stalin was grof, onbetrouwbaar, had neiging misbruik te maken van de macht die het partijapparaat hem had opgedragen. Stalin moest afgezet worden om een splitsing te voorkomen. Dat is de betekenis van het testament. Het vult aan en verduidelijkt het voorstel dat Lenin mij bij ons laatste onderhoud heeft gedaan. Lenin heeft Stalin pas na oktober goed leren kennen. Hij waardeerde diens hardheid en praktisch verstand, dat voor drievierde uit sluwheid bestaat. Tegelijkertijd stiet Lenin bij Stalin elk ogenblik op diens onwetendheid, begrensdheid van politieke horizon en buitengewone morele grofheid en afwezigheid van enig gewetensbezwaar. Tot het ambt van algemeen secretaris was Stalin gekozen tegen de zin van Lenin, die dat slechts duldde zolang hij zelf aan het hoofd van de partij stond. Maar na de eerste beroerte met een geknakte gezondheid tot het werk teruggekeerd, hield het probleem van de leiding Lenin bezig in zijn volle omvang. Vandaar zijn gesprek met mij. Vandaar ook het testament. De laatste regels ervan werden de 4e januari geschreven. Daarna verliepen nog twee maanden en in die tijd werd de situatie volkomen duidelijk. Nu bereide Lenin niet slechts de ontheffing van Stalin van de post van algemeen secretaris voor, maar ook zijn diskwalificatie voor de partij. In de kwestie van het monopolie van de buitenlandse handel, in de nationale kwestie, in die van het partijregime, de arbeiders- en boeren inspectie en van de controlecommissie, leidde Lenin systematisch en nadrukkelijk de zaak daarheen: op het twaalfde congres het bureaucratisme, de cliëkegeest, de beambtenheerschappij, de eigenmachtigheid, de willekeur en de grofheid in de persoon van Stalin de dodelijke slag toe te brengen. Zou Lenin in staat geweest zijn de beoogde verandering in de partijleiding door te voeren? Op dat ogenblik ongetwijfeld. Precedenten waren er in overvloed, o.a. een zeer recent en veelzeggend geval.

Terwijl de herstellende Lenin nog in het dorp woonde en ik buiten Moskou vertoefde, nam het Centr. Comité in november 1922 eenstemmig een besluit dat het buitenlandse handelsmonopolie een onherstelbare slag toebrengt. Lenin en ik sloegen alarm in de beginne onafhankelijk van elkaar, daarna traden we schriftelijk in overleg en troffen na het eens geworden te zijn onze maatregelen. Reeds enige weken daarna trok het Centr. Comité even eenstemmig haar besluit in als het dat genomen had. De 21sten december schreef Lenin mij

trionfantelijk: “Kameraad Trotski, naar het schijnt is het gelukt de stelling zonder één schot te nemen door een eenvoudige manoeuvre. Ik stel voor niet stil te staan, maar de aanval voort te zetten. . . ” Ons gemeenschappelijk optreden tegen het Centr. Comité zou begin 1923 stellig succesvol zijn geweest. Meer nog. Ik twijfelde er niet aan, dat indien ik aan de vooravond van de twaalfde partijdag in de geest van het ‘blok Lenin- Trotski’ zou zijn opgetreden tegen het stalinistische bureaucratisme, dan zou ik ook zonder rechtstreekse bemoeienis van Lenin met de strijd de overwinning hebben behaald. In hoeverre die overwinning blijvend zou zijn geweest is een tweede vraag. Om die te beantwoorden moet men een reeks objectieve processen in ons land, in de arbeidersklasse en in de partij zelf in aanmerking nemen. Dat is een bijzonder en uitgebreid onderwerp. N. K. Kroepskaja heeft in 1927 eens gezegd dat Lenin, indien hij nog zou leven, waarschijnlijk reeds lang in een stalinistische gevangenis zou zitten. Ik geloof dat ze gelijk had. Want het t niet om Stalin, maar om de krachten waarvan Stalin de uitdrukking vormt, zonder dat zelf te begrijpen. Maar in de jaren 1922/23 kon men het leiderschap nog veroveren door een openlijke aanval op de snel aangroeiende fractie van nationaalsocialistische ambtenaren, apparaatoverweldigers, erfenisjagers van de Oktoberrevolutie en epigonen van het bolsjewisme. De voornaamste hinderpaal op deze weg vormde Lenins toestand. Men hoopte dat Lenin weer, evenals na de eerste beroerte, zou herstellen en aan het twaalfde congres zou kunnen deelnemen, zoals destijds aan het elfde. Hijzelf rekende daarop. De dokters gaven hoop, zij het met steeds minder zekerheid. Het idee van een ‘blok Lenin-Trotski’ tegen het apparaat en de bureaucratie was toenmaals alleen aan Lenin en mij bekend, de andere leden van het Pol. Bureau hadden slechts vermoedens. Van de brief van Lenin over de nationale kwestie van het testament wist niemand iets af. Mijn op-de-voorgond-treden zou opgenomen of liever gezegd voorgesteld kunnen worden als de persoonlijke strijd om Lenins plaats in partij en staat. Ik kon daar niet zonder een inwendige huivering aan denken. Het was mijn overtuiging dat het zulk een demoralisatie in onze rijen zou kunnen veroorzaken, dat men zelfs in geval van overwinning te duur zou betalen. In alle plannen en berekeningen was altijd een essentieel element van onzekerheid: Lenin zelf en zijn lichamelijke toestand. Zou hij zijn mening kunnen uitspreken? Zal hij daartoe nog de tijd hebben? Zal de partij begrijpen dat hier Lenin en Trotski vechten voor de toekomst van de revolutie en niet Trotski om de plaats van de zieke Lenin? Dank zij de bijzondere plaats die Lenin in de partij innam, veranderde de onzekerheid omtrent zijn persoonlijke toestand in een onzekerheid omtrent de situatie van de hele partij. Het provisorium duurde voort. De vertraging deed goed werk voor de epigonen, omdat Stalin als algemeen secretaris natuurlijk voor het gehele ‘interregnum’ tot leider van het apparaat werd.

Het werd maart 1923. Lenin lag in zijn kamer in het grote senaatsgebouw. De tweede beroerte, aangekondigd door een reeks kleine voortekens, naderde. Ik was enige weken aan het bed gebonden door het spit. Ik lag in het gebouw van het voormalige cavalierenhuis, waar wij woonden, van Lenin gescheiden door het reusachtige Kremlinplein. Noch Lenin, noch ik konden aan de telefoon komen, bovendien waren telefonische gesprekken Lenin door de dokters ten strengste verboden. Twee secretaresses van Lenin, Fotijeva en Glasser vormden de verbinding. Ze deelden me het volgende mee. Vladimir Iljitsch was bovenmate opgewonden over de voorbereiding door Stalin van de aanstaanden partijdag, vooral in verband met zijn fractie-intriges in Georgië. “Vladimir Iljitsch maakt voor de partijdag een bom tegen Stalin klaar.” Dat is woordelijk wat Fotijeva mij zei. Het woord ‘bom’ is van Lenin. “Vladimir Iljitsch verzoekt u de Georgische zaak ter hand te nemen, dat zal hem rustig stemmen.” Op de

5e maart dicteert Lenin een brief aan mij. “Waarde kameraad Trotski. Ik verzoek je dringend de verdediging van de Georgische zaak in het Centr. Comité van de partij op je te nemen. De zaak heeft nu de ‘aandacht’ van Stalin en Derschinsky en ik kan niet op hun onpartijdigheid vertrouwen. Integendeel. Als je genegen bent de verdediging op je te nemen, kan ik rustig zijn. Kun je om een of andere reden niet hierin toestemmen, zend mij dan al het materiaal terug. Dat zal ik beschouwen als een weigerend antwoord. Met beste kameraadschappelijke groet. Lenin.”

“Hoe heeft de zaak zich zo toegespitst?” vroeg ik. En nu bleek dat Stalin wederom Lenins vertrouwen had bedrogen: om in Georgië steun te vinden had hij achter de rug van Lenin en het gehele Centr. Comité, met behulp van Ordschonikidse en ook min of meer van Derschinsky een lelijke streek uitgehaald tegen het beste deel van de partij, zich ten onrechte dekkend met het gezag van het Centr. Comité. De omstandigheid dat de zieke Lenin de kameraden niet persoonlijk te woord kon staan benutte Stalin om Lenin verkeerde inlichtingen te doen toekomen. Lenin droeg zijn secretaresses op al het materiaal over de Georgische kwestie te verzamelen en besloot openlijk op te treden. Wat hem meer getroffen heeft: de persoonlijke onbetrouwbaarheid van Stalin of diens grof bureaucratische politiek in de nationale kwestie, is moeilijk te zeggen. Waarschijnlijk de combinatie van beide. Lenin maakte zich gereed tot de strijd, maar vreesde niet zelf op het congres te kunnen optreden en dat wond hem op. “Misschien met Zinovjev en Kamenev spreken?” stelden de secretaresses voor? Maar geërgerd wees hij dat af. Hij ziet duidelijk dat Zinovjev en Kamenev, als hij zich uit het werk terug zal moeten trekken, zich met Stalin tegen mij zullen verbinden en dus hem verraden. “Weet jullie hoe Trotski staat ten opzichte van de Georgische kwestie?” vraagt Lenin. “Trotski trad in het plenum geheel in uw geest op.” antwoordde Glasser, die in het plenum de functie van secretaresse had vervuld. “Vergis je je niet?” “Nee, Trotski beschuldigde Ordschonikidse, Woroschilov en Kalinin, dat zij de nationale kwestie verkeerd begrepen.” “Ga onderzoeken of dat waar is”, verlangt Lenin. De volgende dag brengt Glasser mij tijdens de zitting van het Centr. Comité in mijn woning een brief met een kort uittreksel uit mijn toespraak van de vorige dag, besluitend met de vraag: “Heb ik u goed verstaan?” “Waarvoor heb je het nodig?” vraag ik haar. “Voor Vladimir Iljitsch”, antwoordt Glasser. “Juist”, schrijf ik. Intussen is Stalin verontrust over onze briefwisseling. Maar ik vermoedde toen nog niet wat dat alles betekende. . . “Nadat Vladimir Iljitsch onze brief gelezen had”, vertelde Glasser mij, “straalde hij: nu, dat verandert de zaak!” En hij droeg me op, u het gezamenlijke documentenmateriaal te geven, dat een deel van zijn *bom* voor het twaalfde congres moest vormen.” De bedoeling van Lenin werd me nu duidelijk: aan het voorbeeld van de politiek van Stalin wilde hij zonder pardon voor de gehele partij het gevaar van de bureaucratische ontaarding van de dictatuur blootleggen.

“Kamenev reist morgen voor een partijconferentie naar Georgië.” zei ik tegen Fotijeva. “Ik zou hem in kennis kunnen stellen met de manuscripten van Lenin om hem te bewegen in Georgië op de juiste manier op te treden. Vraag het Iljitsch.” Na een kwartier komt Fotijeva buiten adem aanlopen. “In geen geval!” “Waarom niet?” “Vladimir Iljitsch zegt: Kamenev zal alles dadelijk aan Stalin laten zien, Stalin zal een waardeloos compromis sluiten en dan bedriegen.” “Is het al zover gekomen dat Iljitsch het niet meer mogelijk acht met Stalin een zuiver compromis te sluiten?” “Ja, Iljitsch vertrouwt Stalin niet, hij wil openlijk voor de gehele partij tegen hem optreden. Hij maakt een bom klaar.” Ongeveer een uur na dit gesprek kwam Fotijeva weer bij me met een brief, die door Lenin was gericht tot een oude revolutionair Mdiwani en andere tegenstanders van de stalinistische politiek in Georgië. Lenin

schreef hun: “Uit geheel mijn hart volg ik uw zaak. Ben diep verontwaardigd over de grofheid van Ordschonikidse en de toegeeflijkheid van Stalin en Dserschinsky. Ik maak materiaal en een toespraak voor u klaar.” Een afschrift van deze regels was niet slechts aan mij, maar ook aan Kamenev geadresseerd. Dat verbaasde me. “Vladimir Iljitsch heeft het dus in overweging genomen?” vroeg ik. “Ja, zijn gezondheidstoestand verslechtert van uur tot uur. Men kan de kalmerende berichten van de dokters niet geloven. Het spreken kost Iljitsch reeds moeite. . . De Georgische kwestie windt hem bovenmate op, hij vreest zeer ziek te worden, voor hij iets kan doen. Toen hij mij de brief gaf, zei hij: “Om niets na te laten moet men voor de tijd openlijk optreden.” “Dat betekent dus dat ik nu met Kamenev kan gaan spreken?” “Klaarblijkelijk.” “Roep hem hier.” Een uur later kwam Kamenev. Hij was geheel in de war. Het plan van een ‘trio’: Stalin, Zinovjev, Kamenev, was reeds lang klaar. Het trio was tegen mij gericht. Het doel van de samenzweerders was een gevestigd organisatorisch steunpunt tegen Trotski voor te bereiden en het trio te kronen als rechtmatige opvolgers van Lenin. Het kleine briefje van Lenin drong als een wig in dit plan. Kamenev wist niet hoe zijn houding te bepalen en bekende mij dat vrij openlijk. Ik liet hem de manuscripten van Lenin lezen. Kamenev was een voldoende geschoold politicus om dadelijk te zien dat het Lenin niet alleen om Georgië ging, maar om de rol van Stalin in de partij in het algemeen. Kamenev gaf me aanvullende inlichtingen. Hij was zo-even bij Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja geweest op haar verzoek. Hoogst bezorgd had ze hem meegedeeld: Vladimir Iljitsch heeft zo-even stenografisch een brief aan Stalin gedictieerd en hem daarin gezegd dat hij elke betrekking tot hem afbreekt.” De onmiddellijke aanleiding droeg een half persoonlijk karakter. Stalin deed zijn best Lenin op elke manier van de bronnen van inlichtingen te isoleren en was daarbij buitengewoon onbeschaamd jegens Nadeschda Konstantinovna. “Maar je kent Iljitsch”, had Kroepkaja erbij gevoegd, “hij zou nooit overgaan tot het afbreken van de persoonlijke betrekkingen, als hij het niet voor noodzakelijk achtte Stalin ook politiek af te maken.” Kamenev was bleek en opgewonden. De grond zakte onder zijn voeten weg. Hij wist niet op welk been hij moest gaan staan en in welke richting hij zich bewegen zou. Het is mogelijk dat hij eenvoudig bevreesd was voor vijandigheden van mijn kant jegens zijn persoon. Ik zette hem mijn mening over de toestand uiteen. “Mensen zijn vaak in staat”, zei ik hem, “uit angst voor een ingebeeld gevaar, een feitelijk gevaar te voorschijn te roepen. Onthoud het en zeg het aan de anderen dat het allerm minst mijn bedoeling is om vanwege organisatorische veranderingen op de partijdag een strijd te ontketenen. Ik ben voor de voortzetting van het status quo. Mocht Lenin voor het congres herstellen, waarop helaas weinig kans is, dan wil ik opnieuw de zaak met hem bespreken. Ik ben tegen het afzetten van Stalin, tegen de uitsluiting van Ordschonikidse, tegen de verwijdering van Dserschinsky uit het transportbedrijf. Maar in hoofdzaak ben ik het met Lenin eens. Ik streef naar een radicale verandering in de nationale politiek, het staken van de vervolgingen tegen de tegenstanders van Stalin in Georgië, het verwijderen van de administratieve druk op de partij, ik streef naar een vaster koers op de industrialisering en een eerlijke medewerking van de leiders. De stalinistische resolutie over de nationale vraag deugt niet. De ruwe en onbeschaamde onderdrukking van de zijde van de vertegenwoordigers van de ‘heersende natie’ speelt daarbij dezelfde rol als het protest en de tegenstand van de kleine, zwakke, achterlijke volkeren. Ik heb aan mijn resolutie de vorm gegeven van amendementen op die van Stalin om hem de noodzakelijke koersverandering te vergemakkelijken. Maar een algehele omkeer is een vereiste. Bovendien is het nodig dat Stalin ogenblikkelijk een brief van verontschuldiging schrijft aan Kroepkaja, vanwege zijn grofheden en dan zijn optreden ook werkelijk herziet. Laat hij niet te ver gaan. Intriges zijn

overbodig. Eerlijke medewerking is nodig. Maar gij”, wendde ik mij tot Kamenev, “moet op de conferentie in Tiflis een volkomen verandering van richting tegen de Georgische aanhangers van de leninistische nationale politiek bereiken.”

Kamenev haalde verlicht adem. Hij nam al mijn voorstellen aan. Hij vreesde alleen dat Stalin zich zou verzetten: “grof en grillig”. “Dat geloof ik niet”, zei ik, “Stalin heeft nu geen andere uitweg.” Laat in de nacht deelde Kamenev mij mee dat hij Stalin in het dorp had opgezocht dat hij alle voorwaarden had aangenomen. Kroepskaja had al een brief van verontschuldiging van hem ontvangen., Maar ze kon de brief Lenin niet laten zien, omdat het slechter met hem ging. Het scheen me toe dat de stem van Kamenev anders klonk, dan enige uren terug bij het afscheid. Eerst later werd me duidelijk dat de verslechtering van Lenins toestand die omkeer had bewerkt. Onderweg of dadelijk na zijn komst in Tiflis ontving Kamenev van Stalin een cijfertelegram, meldend dat Lenin en nieuwe beroerte had gehad en spreken noch schrijven kon. Op de Georgische conferentie vertegenwoordigde Kamenev nu de politiek van Stalin tegen Lenin. Door persoonlijke trouwbreuk bevestigd, werd het trio een feit.

De aanval van Lenin richtte zich niet slechts tegen de persoon van Stalin, maar ook tegen diens staf, voor alles tegen de handlangers van Stalin: Dserschinsky en Ordschonikidse. Beiden worden in de briefwisseling van Lenin over de Georgische kwestie herhaaldelijk genoemd.

Dserschinsky was een mens van felle, hartstochtelijke uitingen. Zijn energie werd in spanning gehouden door voortdurende elektrische ontladingen. Bij elke vraag, ook de meest ondergeschikte, geraakte hij in vervoering, zijn dunne neusvleugels trilden, de ogen schitterden, de stem verhief zich en sloeg gemakkelijk over. Ondanks deze hoge nerveuze spanning kende Dserschinsky noch depressie noch apathie. Hij was om zo te zeggen altijd in een toestand van gehele mobilisering. Lenin vergeleek hem eens met een vurige volbloedhengst. Dserschinsky staarde zich blind op elke zaak die hij moest uitvoeren en beschermde hartstochtelijk, onverzoenlijk en fanatiek zijn medewerkers tegen elke kritiek, waarbij hij echter niet door het persoonlijke werd gedreven: hij ging geheel in de zaak op.

Zelfstandige gedachten had Dserschinsky niet. Hij beschouwde zichzelf ook niet als politicus, althans niet bij het leven van Lenin. Bij verschillende gelegenheden heeft hij me gezegd: “Ik ben misschien geen slecht revolutionair, maar ik ben geen leider of staatsman of politicus.” Dat zei hij niet uit bescheidenheid. Zijn zelfwaardering was in hoofdzaak juist. Politiek had Dserschinsky behoefte aan onmiddellijke leiding. Veel jaren ging hij mee met Rosa Luxemburg en heeft niet alleen aan haar strijd tegen het Poolse patriottisme, maar ook tegen het bolsjewisme deelgenomen. In 1917 sloot hij zich bij de bolsjewieken aan. Lenin zei voldaan tegen mij: “Er is geen spoor van het oude meningsverschil overgebleven.” Twee, drie jaar lang had Dserschinsky een bijzondere voorliefde voor mij. In de laatste jaren ondersteunde hij Stalin. In het economische werk was het temperament zijn sterkte: hij moedigde aan, duwde vooruit, sleepte mee. Een weloverlegd plan voor de economische ontwikkeling had hij niet. Hij deelde alle fouten van Stalin en verdedigde ze met de hartstocht die hem kenmerkte: Hij stierf bijna staande. Hij had nauwelijks tijd de tribune te verlaten, waar hij zo-even koortsachtig tegen de oppositie te keer was gegaan.

Lenin was van mening dat men de tweede aanhanger van Stalin Ordschonikidse wegens zijn bureaucratisch eigenmachtig optreden in de Kaukasus buiten de partij moest sluiten. Daar kwam ik tegen op. Lenin antwoordde door de secretaresse: “Voor minstens twee jaar.” Hoe ver was Lenin op dat ogenblik verwijderd van de gedachte dat Ordschonikidse aan het hoofd zou

kunnen komen van de controlecommissie, die Lenin had bestemd voor de strijd tegen het stalinistische bureaucratisme en die het geweten van de partij moest zijn.

Naast het algemeen politieke doel had de door Lenin begonnen campagne het onmiddellijke doel gunstige voorwaarden te scheppen voor mijn leidende arbeid, of naast hem, als hij hersteld zou zijn, of in zijn plaats als de ziekte hem zou overmeesteren. Maar de niet tot het einde, niet eens tot halverwege doorgezette strijd had juist tegengestelde resultaten. Lenin had eigenlijk nog slechts de tijd gehad Stalin en zijn bondgenoten de oorlog te *verklaren*, wat nog slechts de van nabij betrokken kringen vernamen, maar de partij niet. De fractie Stalin — toen was het nog de fractie van het trio — sloot zich na de eerste waarschuwing nauw aaneen. Het provisorium bleef in stand. Stalin stond aan het roer van het apparaat. De kunstmatige uitverkiezing in het apparaat ging in galop voorwaarts. Hoe zwakker het trio zich geestelijk gevoelde, hoe meer het mij vreesde, het vreesde me, omdat het me omver wou werpen — des te vaster moest het de schroeven van partij- en staatsregime aandraaien. Veel later, in 1925, antwoordde Boecharin mij in een persoonlijk gesprek op mijn kritiek op het partijregime: “Wij hebben geen democratie, omdat wij bang voor u zijn.” “Tracht toch uw vrees te overwinnen”, ried ik hem, “en wij zullen gemeenschappelijk werken zoals het behoort.” Maar mijn goede raad was vergeefs.

1923 werd het jaar van de intensieve maar nog geheime worging en vernietiging van de bolsjewistische partij. Lenin worstelde met de verschrikkelijke ziekte. Het trio worstelde met de partij. Er hing een zware spanning in de lucht, die in de herfst haar ontlading vond in de ‘discussie’ tegen de oppositie. De tweede etappe van de revolutie begon: de strijd tegen het trotskisme. Eigenlijk was het de strijd tegen de geestelijke erfenis van Lenin.

De samenzwering van de epigonen

Het was in de eerste weken van het jaar 1923. De twaalfde partijdag kwam nader. Er bestond bijna geen hoop meer dat Lenin er aan kon deelnemen. Daardoor werd de vraag urgent wie het politieke hoofdreferaat zou houden. Stalin zei in de zitting van het Pol. Bureau: “Natuurlijk Trotski.” Hij werd gesteund door Kalinin, Rykov en klaarblijkelijk tegen zijn zin door Kamenev. Ik verzette mij ertegen. Het zou akelig zijn voor de partij als één van ons zou trachten die zieke Lenin te vervangen. Wij zouden het ditmaal moeten doen zonder het inleidende politieke referaat. Slechts van de verschillende punten van de agenda het nodige zeggen. Bovendien waren onder ons verschillen aanwezig in economische vraagstukken. “Wat voor verschillen?” antwoordde Stalin. Kalinin voegde er bij: “In bijna alle kwesties worden in het Pol. Bureau uw besluiten goedgekeurd.” Zinovjev was met verlof in de Kaukasus. De zaak bleef onbeslist. Ik nam in elk geval het referaat voor de industrie op me.

Stalin wist dat van de zijde van Lenin een onweer boven zijn hoofd samentrok en vleide me op alle manieren. Hij herhaalde dat het politieke referaat gehouden moest worden door het na Lenin invloedrijkste en populairste lid van het Centr. Comité, d.w.z. Trotski, de partij verwachtte niet anders en zou iets anders niet begrijpen. Bij zijn pogingen poesvriendelijk te zijn, was hij me nog vreemder dan bij de openlijke uitingen van vijandschap, te meer waar zijn beweegredenen zo duidelijk het licht kwamen.

Zinovjev kwam terug uit de Kaukasus. Achter mijn rug werden onophoudelijk fractievergaderingen gehouden, toen nog op kleine schaal. Zinovjev maakte aanspraak op het politieke referaat, Kamenev ondervroeg de vertrouwde ‘oude bolsjewieken’ van wie het merendeel tien tot vijftien jaar verre van de partij was gebleven: “Zullen we het werkelijk toelaten dat Trotski de enige leider van partij en staat wordt?” In verborgen hoeken begon men steeds meer het verleden te doorzoeken, men herinnerde zich mijn oude verschillen met Lenin. Dat werd de specialiteit van Zinovjev. Intussen verergerde de toestand van Lenin snel, van die kant dreigde dus geen ‘gevaar’. Het trio besloot: Zinovjev houdt het politieke referaat. Ik verzette me niet toen na behoorlijke bereiding achter de schermen de kwestie in het Pol. Bureau aan de orde werd gesteld. Alles droeg de stempel van het provisorium. Openlijke meningsverschillen waren er niet, zo min als het ‘trio’ een eigen richting had. Mijn thesen over de industrie waren eerst zonder debat aangenomen. Maar toen bleek dat er geen hoop meer bestond op Lenins terugkeer tot het werk, maakte het trio uit vrees voor een al te vreedzame voorbereiding van de partijdag een onverwachte draai. Het zocht al de naar de mogelijkheid de partijleiders tegenover me te plaatsen. Op het laatste ogenblik voor het begin van de partijdag diende Kamenev op mijn resolutie, die reeds was goedgekeurd, nog een aanvulling in, de boeren betreffend. Het heeft geen zin hier stil te staan bij het wezen van de verbetering, die noch een theoretisch, noch een politiek, maar slechts een provocatorisch karakter droeg. Ze moest het aanknopingspunt bieden voor de beschuldigingen tegen mij wegens mijn ‘onderschatting’ van de boeren — voorlopig nog achter de schermen. Drie jaren later, na zijn breuk met Stalin, vertelde Kamenev mij met het hem eigen gemoedelijke cynisme, hoe die beschuldiging, die natuurlijk door geen van de aanstichters ernstig werd genomen, op touw was gezet.

In de politiek te opereren met abstracte, morele criteria, is een van te voren hopeloze zaak. De politieke moraal volgt uit de politiek zelf, vormt een van haar functies. Slechts de politiek, die in dienst staat van een grote historische taak kan zich moreel onberispelijke

methoden van haar handelingen verzekeren. Het verlagen van het niveau van de politieke doeleinden leidt onvermijdelijk tot moreel verval. Zoals men weet heeft Figaro in het algemeen geweigerd onderscheid te maken tussen politiek en intrige. En hij heeft toch nog voor het parlementaire tijdperk geleefd. Wanneer de zedenprekers van de burgerlijke democratie trachten in de revolutionaire dictatuur op zichzelf de bron van de slechte politieke zeden zoeken, kan men slechts medelijdend de schouders ophalen. Het zou zeer leerzaam zijn een jaar lang een film op te nemen van het moderne parlementarisme: maar men zou het opnameapparaat niet mogen plaatsen naast de zetel van de parlamentsvoorzitter op het ogenblik dat een patriottische resolutie wordt aangenomen, maar op geheel andere plaatsen: in de kantoren van bankiers en industriëlen, in verborgen hoeken van redactie bureaus, bij kerkvorsten, in de salons van politieke vrouwen, in de ministeries — en dan het oog van de camera een blik laten werpen in de geheime correspondentie van de partijleiders. Daarentegen zou het zeer juist zijn te zeggen dat men aan de politieke zeden van een revolutionaire dictatuur geheel andere eisen stellen moet dan aan de zeden van het parlementarisme. Alleen reeds de scherpte van de wapenen en methoden van de dictatuur vereisen een veel zorgvuldiger antiseptische behandeling. Een vuile pantoffel is onschuldig. Een vuil scheermes zeer gevaarlijk. De methoden van het trio betekenden op zichzelf een politiek verval.

De voornaamste moeilijkheid was voor de samenzweerders gelegen in het openlijk optreden tegen mij voor de ogen van de massa. Zinovjev en Kamenev waren bij de arbeiders bekend en werden graag door hen aangehoord. Moreel overwicht bezaten ze in de partij niet. Hun gedragslijn van 1917 lag nog te vers in ieders geheugen. Buiten de nauwe kring van de oude bolsjewieken kende bijna niemand Stalin. Enige van mijn vrienden zeiden: “Ze zullen het nooit wagen openlijk tegen u op te treden. In het bewustzijn van het volk is uw naam onafscheidelijk verbonden met de naam van Lenin. Noch de Oktoberrevolutie, noch het Rode Leger, noch de burgeroorlog kan men uitwissen.” Maar ik was van een andere mening. Persoonlijk gezag speelt in de politiek, vooral in de revolutionaire, een grote, ja een geweldige, maar toch geen beslissende rol. Een veel dieper liggend gebeuren, d.w.z. massaprocessen bepalen in laatste instantie het lot van persoonlijke invloed. De laster over de leiders van het bolsjewisme heeft bij de opkomst van de revolutie bolsjewieken slechts versterkt. De laster tegen diezelfde personen bij de neergang van de revolutie kon een zegevierend wapen worden van de thermidorische reactie.

De objectieve processen in het land en in het wereldstrijdperk waren in het voordeel van mijn tegenstanders. En toch hadden ze geen gemakkelijke taak. De partijliteratuur, de pers, de agitators, teerden nog op het jongste verleden, dat in het teken Lenin-Trotski stond. Men moest een boog van 180 graden beschrijven, natuurlijk niet in één, maar in enige etappen. Om de grootte van de boog uit te beelden, wil ik enkele voorbeelden geven van de toon die in de partijpers met betrekking tot de leiders van de revolutie had geheerst.

Op 14 oktober 1922, toen Lenin na de eerste beroerte weer aan het werk was gegaan, schreef Radek in de *Pravda*: “Als men kameraad Lenin het verstand van de revolutie kan noemen, dat heerst door transmissie van de wil, dan kan men kameraad Trotski kenschetsen als de stalen wil, die door het verstand getemd wordt. Als het luiden van een bel, die tot de arbeid roept, klinkt de taal van Trotski. Haar volle betekenis, haar gehele zin, en de zin van ons werk in de volgende jaren komt duidelijk naar voren”. . . enz. Weliswaar is de persoonlijke expansiviteit van Radek spreekwoordelijk: hij kan het zo zeggen en ook anders. Van meer belang is het feit dat deze woorden in het centrale orgaan van de partij bij het leven van Lenin verschenen zijn en dat niemand ze als dissonant voelde.

In 1923, toen de samenzwering van het trio reeds openbaar werd, begon Loenatscharsky als een van de eersten het gezag van Zinovjev op te drijven. Maar hoe moest hij dat aanpakken! “Zeker”, schreef hij in zijn karakterschets van Zinovjev, “Lenin en Trotski zijn de populairste (beminde of gehate) persoonlijkheden van ons tijdperk geworden, misschien op de gehele aardbol. Zinovjev valt bij hen een weinig in het niet; Lenin en Trotski golden in onze rijen reeds lang als zulke buitengewoon begaafde mensen, waren zulke onaangevochten leiders, dat hun enorme groei in de revolutie bij niemand grote verbazing kon wekken.” Wanneer ik deze hoogdravende lofredenen van twijfelachtig gehalte hier aanhaal, dan alleen omdat ik ze nodig heb als elementen van het gehele beeld, als men wil als getuigenissen in een rechtsgeding.

Met grote tegenzin moet ik nog een derde getuige aanhalen, Jaroslowsky, wiens vleierijen nog onverdraaglijker zijn dan zijn smaadschriften. Deze man speelt nu een grote rol in de partij en naar zijn klein geestelijk formaat kan men de grootte van het verval van de partijleiding afmeten. Tot zijn huidige rol heeft Jaroslowsky het uitsluitend gebracht door zijn laster tegen mij. In zijn kwaliteit van officieel vervalser der partijgeschiedenis beschrijft hij het verleden als een onafgebroken strijd tussen Lenin en Trotski. Nog buiten beschouwing gelaten, dat Trotski de boeren ‘onderschatte’, ze ‘negeerde’, ze ‘niet opmerkte’. In februari 1923 echter, dus op een moment dat Jaroslowsky mijn verhouding tot Lenin en mijn houding ten opzichte van de boeren zeer goed moest kennen, schetste hij in een lang artikel, dat aan de eerste dagen van mijn literaire werkzaamheid was gewijd (1900-1902), mijn verleden op de volgende wijze:

“De schitterende literair-publicistische werkzaamheid van kameraad Trotski verschaftte hem over de gehele wereld de naam van ‘Koning der polemici’: zo noemde hem de Engelse letterkundige Bernard Shaw. Wie in de loop van een kwarteeuw zijn werk volgde, kon er zich van overtuigen dat dit talent zich bijzonder op de voorgrond tredend. . . . enz., enz.”

“Velen hebben waarschijnlijk het alom bekende portret van de jonge Trotski gezien. . . (enz.). Achter dit jonge voorhoofd kookte toen reeds een onstuimige stroom van beelden, gedachten, stemmingen, die Trotski vaak van de grote historische weg afleidden, die hem dwongen of een te grote omweg te maken, of integendeel onverschrokken voorwaarts te rukken, waar geen doortocht was. Maar bij al dat zoeken naar de rechte weg, zien wij voor ons een mens met hart en ziel de revolutie toegedaan, opgegroeid voor de rol van tribuun, met een scherp geslepen, als staal buigzame taal, die de tegenstander treft. . . .” enz.

“De Siberische bannelingen lazen geestdriftig”, zo slaat Jaroslowsky door, “die schitterende artikelen en wachtte ongeduldig op het verschijnen ervan. Slechts weinigen wisten wie de schrijver was en zij, die Trotski kenden, dachten er in die tijd allerminst aan dat hij een van de erkende leiders van het revolutionaire leger en van de grootste revolutie van de wereld zou worden.”

Nog erger staat het bij Jaroslowsky met mijn ‘negeren’ van de boeren. Het begin van mijn literair werk was aan het dorp gewijd. Jaroslowsky zegt er het volgende van:

“Trotski kon het in het Siberische dorp niet uithouden zonder in de details van het dorpsleven door te dringen. En voor alles schonk hij aandacht aan het bestuursapparaat van het Siberische dorp. In een reeks correspondenties karakteriseert hij dit apparaat op schitterende wijze. . . .” En verder: “Om zich heen zag Trotski het dorp. Hij leed onder de noden van het dorp, voelde zich bezwaard door de somberheid en rechteloosheid die er heersten.” Jaroslowsky verlangde dat mijn artikelen over het dorp in de leesboeken zouden worden opgenomen. Dat alles in februari 1923, in dezelfde maand toen het verdichtsel over mijn

onverschilligheid jegens het dorp werd gemaakt. Jaroslowsky was toen in Siberië en daarom nog niet ingewijd in de koers van het 'leninisme'.

Het laatste voorbeeld, dat ik wil aanhalen, heeft betrekking op Stalin zelf. Reeds voor de eerste verjaardag van de Oktoberrevolutie schreef hij een artikel dat verkapt tegen mij gericht was. Ter verduidelijking moet zich herinneren dat Lenin zich tijdens de voorbereiding van de Oktoberrevolutie in Finland verbergen moest, dat Kamenev, Zinovjev, Rykov en Kalinin tegenstanders van de opstand waren, maar van Stalin niemand iets wist. Het gevolg daarvan was dat de partij de Oktoberomwenteling in hoofdzaak aan mijn naam verbond. Op de eerste verjaardag van de Oktoberrevolutie trachtte Stalin die voorstelling te verzwakken door de prestatie van het Centr. Comité tegenover de mijne te stellen. Om zijn voorstelling echter enigszins aannemelijk te maken, was hij gedwongen het volgende te schrijven: "Al het werk van praktische voorbereiding tot de opstand verliep onder de rechtstreekse leiding van de voorzitter van de sovjet van Petrograd, Trotski. Men kan met zekerheid zeggen dat de partij de snelle overgang van het garnizoen naar de zijde van de sovjets en de juiste organisatie van het werk van het revolutionaire oorlogscomité in de eerste plaats hoofdzakelijk dankte aan kameraad Trotski." Dat Stalin dit schrijft deed hij slechts omdat het zelfs hem toen onmogelijk was anders te schrijven. Er waren jaren van onbeperkte hetze nodig voor Stalin hardop durfde verklaren: "Kameraad Trotski heeft noch in de partij, noch in de Oktoberrevolutie een bijzondere rol gespeeld of kunnen spelen. . ." Toen men hem op de tegenspraak wees, antwoordde hij met een grofheid, meer niet. Het trio kon zich in geen geval tegenover me stellen. Het kon slechts Lenin tegenover me plaatsen. Maar daartoe was nodig dat Lenin niet in de mogelijkheid was zich tegenover het trio te stellen. M.a.w. voor de overwinning van zijn campagne had het trio nodig òf een hopeloos zieke Lenin òf zijn gebalsemd lijk in het mausoleum. Toch was ook dat niet genoeg. Het was nodig dat ik voor de tijd van de campagne het strijdperk verliet. Dat gebeurde in de herfst van 1923.

Ik houd me hier niet bezig met historische filosofie, maar vertel mijn leven op de achtergrond van de gebeurtenissen, waarmee het verbonden is. Het is echter onmogelijk er niet op te wijzen hoe gediensdig het toevallige datgene helpt wat volgens vaste wetten verloopt! In het algemeen gezegd spiegelt het volgens vaste wetten verlopende van het gehele historische proces zich af in toevallige. Wil men de taal van de biologie gebruiken dan kan men zeggen dat de historische wettelijkheid zich verwezenlijkt door de natuurlijke keuze van de toevalligheden. Op die basis ontwikkelt zich de bewuste menselijke werkzaamheid, die de toevalligheden onderwerpt aan een kunstmatige keuze.

Hier moet ik mijn uiteenzetting onderbreken om iets te vertellen over mijn vriend Ivan Vassiljevitsch Saizew uit het dorp Kaloschino aan de rivier de Doebna. Die streek heet Sabolotje [Sabolotje is afgeleid van 'Boloto' (moeras)] en is zoals de naam reeds aangeeft rijk aan waterwild. De Doebna vormt hier een groot merenlandschap. Moerassen, meren en door eilanden gescheiden kanaaltjes, door riet omzoomd, hebben wel een uitgestrektheid van veertig kilometer. In het voorjaar verzamelen zich daar ganzen, kraanvogels, alle soorten eenden, snippen en de gehele verdere moerasbevolking. Twee kilometer vandaar in het kreupelhout tussen mos en bosbessen paren boshanen. Met een korte roeispaan beweegt Ivan Vassiljevitsch de smalle kano voort in een kanaaltje tussen de moerassige oevers. Het kanaal is in langvervlogen tijd, misschien voor 200 of 300 jaar aangelegd en men moet het jaarlijks schoonmaken opdat het niet dichtslibt. We vertrekken om middernacht uit Kaloschino om voor zonsopgang de hut te bereiken. Bij elke stap zakt men in het veen. In de beginne was ik

daar bang voor. Maar Ivan Vassiljevitsch heeft mij reeds bij mijn eerste bezoek gezegd: Loop maar kalm door, in het meer is al menigeen verdronken, in het moeras nog niemand.

De kano is zo licht en rank, dat men vooral met wind het best onbewegelijk op de rug kan liggen. De bootslui knielen gewoonlijk veiligheidshalve. Alleen Ivan Vassiljevitsch staat ondanks zijn manke been in zijn volle lengte opgericht. Ivan Vassiljevitsch is de eendenhertog van deze streek. Reeds zijn vader, grootvader en overgrootvader waren eendenjagers. Het is niet uitgesloten dat een van zijn voorvaderen eenden, ganzen en zwanen leverde voor de tafel van Ivan de Verschrikkelijke. Boshanen, korhanen en snippen interesseren Saizew niet. “Dat is mijn vak niet”, zegt hij kortaf. Daarentegen kent hij de eenden door en door. Hun veren, hun stemmen, hun eendenzielen. Staande in de boot neemt hij onder het roeien de ene veer na de andere uit het water, bekijkt ze en zegt: “Wij zullen naar Goeschtschino varen, vanavond de eend daar neerschieten. . . ” “Hoe weet je het?” “Je ziet toch dat de veer nog op het water drijft, ze is nog niet nat, een pas verloren veer, is eerst vanavond gevallen en de vogel kan nergens anders zijn heengevlogen dan naar Goetschtschino.”

En dan, terwijl andere jagers een of twee paar meebrengen, hebben wij tien tot vijftien stuks. Hem komt de verdienste toe, mij de eer. Zo gaat het dikwijls in het leven. In de rieten hut brengt Ivan Vassiljevitsch de grote hand aan de lippen en snatert als een eendenwifje, zo zacht, dat de voorzichtigste reeds viermaal aangeschoten woerd, de verleiding niet kan weerstaan en stellig een kring om de hut beschrijft, of vijf pas er vandaan op het water neerploft — men schaamt zich eigenlijk om te schieten. Saizew merkt alles op, weet alles, bespeurt alles. “Maak je gereed”, fluistert hij me toe, “de woerd komt regelrecht op je af.” Ik zie alleen ver weg boven het bos twee vleugels; raden dat het een woerd is kan slechts Ivan Vassiljevitsch, de grootmeester van het eendenvak. Maar de woerd komt werkelijk op me af. Mist men, dan kreunt Ivan Vassiljevitsch zachtjes, beleefd. Maar het is beter niet geboren te zijn, dan achter je rug dat gekreun te horen.

Tot aan de oorlog had Saizew in een textiel fabriek gewerkt. En ook nu nog gaat hij ‘s winters naar Moskou als stoker of werkt bij het elektriciteitsbedrijf. In de eerste jaren na de revolutie werd er gevochten in het land, bossen en veenderijen brandden, de velden stonden kaal – de eend vloog niet. Saizew wanhoopte aan het nieuwe regime. Maar sedert 1920 komt de eend weer bij menigten en Ivan Vassiljevitsch erkent geheel en al de sovjetmacht.

Een jaar lang werkte twee kilometer hier vandaan een kleine staatsfabriek van lampenkatoen! De directeur was de voormalige chauffeur uit mijn militaire trein. De vrouw en dochter van Saizew brachten per maand elk dertig roebels uit de fabriek thuis. Dat was een ongehoorde rijkdom. Maar spoedig had de fabriek de hele streek van lampenkatoen voorzien en werd gesloten. Toen was wederom de eend de basis van de welvaart der familie.

Op 1 mei geraakte Ivan Vassiljevitsch in een grote Moskouse schouwburg op het podium, dat voor de gasten was gereserveerd. Ivan Vassiljevitsch zat in de voorste rij, de manke voet naar zich toetrokken, enigszins verlegen, maar waardig als altijd en luisterde naar mijn toespraak. Moeralov, met wie wij jagersvreugde en leed plachten te delen, had hem meegebracht. Ivan Vassiljevitsch was tevreden over het referaat, hij had alles begrepen en in Kaloschino oververteld. Dat versterkte de vriendschap van ons drieën. Men moet toegeven, dat de oude jagers, vooral in de nabijheid van Moskou, een slecht volkje zijn, ze zijn te veel in aanraking geweest met de grote heren, vleien, liegen en opsnijden — daar zijn ze meesters in. Maar Ivan Vassiljevitsch is zo niet. In hem is eenvoud, opmerkingsgave en persoonlijke waardigheid. En wel daarom, omdat hij in het diepst van zijn ziel geen koopman, maar een kunstenaar in zijn vak is.

Lenin ging ook met Saizew op de jacht en Ivan Vassiljevitsch wees dikwijls de plaats in de schuur waar Lenin in het stro placht te liggen. Lenin was een hartstochtelijk jager, maar hij ging zelden op jacht. Bij de jacht was hij zeer ongeduldig, ondanks zijn enorm uithoudingsvermogen in grote dingen. Evenals geniale strategen meestal slechte schaakspelers zijn, kunnen mensen, die op politiek terrein geniaal doelbewust zijn, zich middelmatige jagers tonen. Ik herinner me hoe Lenin me wanhopig, met het gevoel van iets onherstelbaars klaagde dat hij bij een drijfjacht de vos op 25 pas afstand gemist had. Ik begreep hem, mijn hart vloeide over van medelijden.

Het is me geen enkele maal gelukt gemeenschappelijk met Lenin te jagen, ofschoon we het herhaaldelijk afspraken en de tijd vaststelden. In de eerste jaren na de omwenteling was van zoiets geen sprake. Lenin ging wel vaak naar buiten, maar ik kwam niet uit mijn trein of uit de staf of de auto en nam geen enkele maal het jachtgeweer ter hand. En in de latere jaren na de burgeroorlog kwam er steeds een of andere onvoorziene verhindering voor hem of mij tussenbeide. Daarna werd Lenin ziek. Korte tijd voor hij bedlegerig werd hadden wij afgesproken elkaar te ontmoeten op de rivier de Schoscha in het gouvernement Twer. Maar de auto van Lenin bleef op de landweg steken en ik kon niet op hem wachten. Toen Lenin van de eerste beroerte hersteld was, trachtte hij van de dokters toestemming te krijgen om te jagen. Eindelijk gaven deze toe, onder voorwaarde dat hij zich niet zou overspannen. Bij gelegenheid van een agronomische conferentie, ging Lenin bij Moeralov zitten. “U jaagt vaak met Trotski?” “Dikwijls”. “En hoe. . . met succes?” “Dikwijls ook.” “Neem mij mee.” “Mag u jagen?” vroeg Moeralov voorzichtig. “Ik mag, ik mag, men heeft het mij toegestaan. . . dus u neemt me mee?” “Natuurlijk Vladimir Iljitsch, hoe ter wereld zouden we u niet mee willen nemen?” “Dan zal ik opbellen hè?” “Wij zullen wachten.” Maar Iljitsch heeft niet opgebeld. De ziekte klopte aan. En daarna de dood.

Ik had deze uitweiding nodig om te verklaren hoe en waarom ik op een zondag in oktober 1923 in Sabolotje in het moeras tussen het riet vertoefde. De nacht was vorstig geweest en ik zat met viltschoenen aan in de tent. Maar ‘s morgens scheen de zon fel en het moeras was spoedig ontdooid. Op een heuvel aan de oever wachtte de auto mij. De chauffeur Davidow, met wie ik schouder aan schouder had gestaan in de burgeroorlog, brandde als altijd van ongeduld om te horen hoe groot de buit was. Van de boot tot de wagen was ongeveer honderd passen, meer niet. Maar nauwelijks stapte ik met de viltschoenen in het moeras of mijn voeten zakten in het koude water. Toen ik springend de auto bereikt had, waren mijn voeten ijskoud. Ik ging naast Davidow zitten, trok de schoenen uit en warmde mijn benen bij de hete motor. Maar ik had een zware kou gevat en moest in bed blijven. Op een influenza volgde een cryptogene koorts. De dokters verboden me op te staan; de rest van de herfst en de gehele winter bleef ik liggen. D.w.z. dat ik ziek was tijdens de discussie van 1923 tegen het ‘trotskisme’. Revolutie en oorlog kan men voorzien; maar de gevolgen van een jacht op eenden in de herfst niet.

Lenin lag in Gorki, ik in het Kremlin. De epigonen breidden de kring van de samenzweringen uit. In het begin gingen ze voorzichtig te werk, vleierig, en toch een steeds grotere hoeveelheid gif mengend in hun lof. Zelfs de ongeduldigste onder hen, Zinovjev, verborg de laster onder veel woorden. “Het overwicht van kameraad Trotski is allen bekend”, zei Zinovjev op 15 december (1923) in een partijvergadering in Petrograd, “Evenals zijn verdiensten. In onze kringen behoeft men daarover niet uit te weiden. Maar fouten blijven fouten. Toen ik fouten beging, werd ik door de partij ernstig terecht gewezen.” En zo verder in dezelfde laf aanvallende toon, die enige tijd de toon van de samenzweerders bleef. Maar nadat

ze zich omhoog hadden gewerkt en de posities in hun handen hadden, werd hun toon stoutmoediger.

Een zeer eigenaardige industrie kwam op: de fabricage van kunstmatig verkregen autoriteit, de uitvinding van fantastische biografieën, leidersreclame op bestelling. Een zeer bijzondere plaats nam daarbij in de kwestie van het erepresidium. Sedert de Oktoberrevolutie was het gewoonte geworden in de talloze vergaderingen Lenin en Trotski in het erepresidium te kiezen. De verbinding van deze twee namen burgerde in in het taalgebruik, in de krantenartikelen, in gedichten, in de volksliederen. Men moest die twee namen scheiden, zij het met geweld om ze politiek tegenover elkander te kunnen stellen. Men begon met alle leden van het Pol. Bureau in het presidium op te nemen. Daarna rangschikte men ze alfabetisch. Vervolgens werd de alfabetische orde verstoord ten gunste van een nieuwe leidershiërarchie. Zinovjev werd op de eerste plaats gezet. Petrograd gaf het voorbeeld. Na enige tijd werd hier en daar een presidium gekozen zonder Trotski. Uit de vergadering klonken luide protesten. Meer dan eens was de voorzitter gedwongen het weglaten van mijn naam als een vergissing aan te merken. Het krantenbericht verzweg dat natuurlijk. Daarna begon men de eerste plaats voor Stalin in te ruimen. Als de voorzitter er niet in geslaagd was het vereiste door te zetten, verbeterde het krantenbericht hem. Er werd carrière gemaakt en ook werd menige carrière vernietigd al naarmate de namen in het erepresidium werden genoemd of niet. Dit werk, met grote ijver en volgens een vast plan uitgevoerd, werd gemotiveerd met de bewering dat het noodzakelijk was op te treden tegen de ‘cultus van leiders’. In de Moskouse conferentie van 1924 riep Preobraschensky de epigonen toe: “Ja, wij zijn tegen ‘leiderscultus’, maar wij zijn er ook tegen dat men de cultus van de ene leider vervangt door de cultus van een andere leider van minder gehalte.”

“Dat waren moeilijke dagen”, zegt mijn vrouw in haar aantekeningen, “dagen van ingespannen strijd van L. D. tegen de leden van het Pol. Bureau. Hij was alleen, ziek en vocht tegen allen. Wegens de ziekte van L. D. hadden de zittingen in onze woning plaats. Ik zat in de aangrenzende slaapkamer en hoorde hem spreken. Hij sprak met zijn gehele wezen: het scheen of hij met elk van die redevoeringen een deel van zijn krachten offerde, met zoveel ‘gloed’ sprak hij. En dan hoorde ik koude, ziellose antwoorden. Alles was toch al van te voren afgesproken. Waarom zouden ze zich nog opwinden? Na elke zitting had L. D. verhoging. Drijfnaat kwam hij uit de studeerkamer, kleepte zich uit en ging naar bed. Onder- en bovengoed moesten gedroogd worden, als had hij in de regen gelopen. Er werden in die tijd veel zittingen gehouden in de kamer van L. D. met het verschoten oude tapijt, waarvan ik elke nacht droomde als van een levende panter: de zittingen van overdag werden ‘s nachts tot nachtmerries. Zo was de eerste etappe van de strijd voor hij naar buiten zichtbaar werd. . .”

In de latere strijd van Zinovjev en Kamenev tegen Stalin werden de geheimen van deze periode door de deelnemers aan de samenzwering zelf aan het licht gebracht. Het was werkelijk een formele samenzwering. Men stelde een geheim politiek bureau in (een zevenhoofdig) dat uit alle leden van het officiële Pol. Bureau bestond behalve mij, in mijn plaats had men Koejbyshev, nu voorzitter van de Opperste Raad van Volkscommissarissen, er in opgenomen. Alle kwesties werden door deze geheime centrale, waarvan de leden een onderling verbond hadden gesloten, van te voren besloten. Ze waren verplicht niet tegen elkaar te polemiseren, tegelijkertijd echter aanleidingen te zoeken om tegen mij op te treden. In de lokale organisatie bestonden dergelijke geheime centra, die door strenge discipline met het Moskouse ‘zevenhoofd’ waren verbonden. Men overlegde met elkaar door een bijzonder geheimschrift. Het was een stevige illegale organisatie binnen de partij, die in het begin

slechts tegen één mens was gericht. De verantwoordelijke partij- en staatsbeambten werden zorgvuldig uitgezocht vanuit het gezichtspunt: tegen Trotski. Tijdens het lange 'interregnum', dat ontstaan was door de ziekte van Lenin, werd dit werk onvermoeid, maar voorzichtig en bedekt geleid, om ingeval van Lenins genezing de ondermijnde bruggen onaangetast te laten. De samenzweerders begrepen elkaar door toespelingen. Van een kandidaat voor een of andere plaats eiste men dat hij ried wat van hem verlangd werd. Wie het 'ried' maakte promotie. Zo ontstond een bijzondere variëteit van carrière maken, die later openlijk de naam van 'antitrotskisme' kreeg. Eerst de dood van Lenin heeft deze geheime organisatie de handen vrijgemaakt, door haar in staat te stellen aan de oppervlakte te komen. Het proces van personeelskeuze werd een trede lager voortgezet. Men kon het ambt van fabrieksdirecteur, secretaris van een vakverenigingscel, voorzitter van een dorpsexecutief comité, boekhouder, typiste, niet meer bekleden, als men niet bleek antitrotskist te zijn.

Leden van de partij, die hun stem verhieven tegen deze samenzwering, werden het slachtoffer van geniepige aanvallen, natuurlijk onder een ander, dikwijls verzonnen voorwendsel. Moreel onvaste elementen daarentegen, die in de eerste vijf jaren van het Sovjetbewind zonder pardon uit de partij verdreven waren, kwamen nu op vooraanstaande posten, uitsluitend door een vijandige opmerking jegens Trotski. Hetzelfde werk werd verricht sedert eind 1923 in alle partijen van de Komintern: leiders werden afgezet, anderen bezetten hun plaatsen, al naar dat ze voor of tegen Trotski waren. Er had een kunstmatige keuze plaats niet van de besten, maar van degenen met het meeste aanpassingsvermogen. De algemene koers leidde tot vervanging van de zelfstandige en begaafde mensen door middelmatigheden, die hun positie slechts aan het apparaat te danken hadden. Als meest volkomen uitdrukking van een apparaat-middelmatigheid verhief zich Stalin.

De dood van Lenin en de machtsverschuiving

Men heeft mij herhaaldelijk gevraagd, vraagt het mij nu nog wel: Hoe kon jij de macht verliezen? Meestal verbergt zich achter deze vraag de zeer naïeve voorstelling van een stoffelijk voorwerp, dat ons uit de hand glijdt: alsof het verlies van de macht zo iets was als het verlies van een horloge of een notitieboekje. Wanneer revolutionairen, die de verovering van de macht hebben geleid op een bepaald — ‘vreedzaam’ of in een catastrofe — die macht gaan verliezen, betekent dat eigenlijk de ondergang van de invloed van bepaalde ideeën en stemmingen in de leidende laag van de revolutie of de ondergang van de revolutionaire stemming bij de massa zelf of beide te samen. Het leidende kader van de partij, dat uit de illegaliteit stamde, werd door revolutionaire tendensen bezielde, die door de leiders van de eerste revolutieperiode helder en duidelijk konden worden geformuleerd en in de praktijk volkomen en met succes doorgevoerd. Dat maakte hen juist tot leiders van de partij en door de partij tot leiders van de arbeidersklasse en door de arbeidersklasse tot leiders van het land. Op die manier verenigden bepaalde personen de macht in hun handen. Maar de ideeën van de eerste revolutieperiode verloren ongemerkt hun macht over het bewustzijn van die laag der partij, die onmiddellijk de macht over het land uitoefende. In het land zelf voltrokken zich processen, die men tezamen als reactie kan betitelen. Die processen tastten min of meer ook de arbeidersklasse aan, o.a. ook dat deel ervan dat in de partij was georganiseerd. Bij die laag, die het apparaat vormde, ontwikkelden zich eigen doeleinden, waaraan zij de revolutie ondergeschikt trachtte te maken. Tussen de leiders, die de historische lijn van de klasse belichaamden en over het apparaat heen konden zien, en het apparaat, reusachtig, log, verschillend van samenstelling, de doorsnee communisten naar zich toe halend, begon een tegenstelling op te komen. In het begin met een meer psychologisch dan politiek karakter. De dag van gisteren lag nog te vers in het geheugen. De Oktoberleuzen waren nog niet uit de herinnering gewist. De persoonlijke autoriteit van de leiders van de eerste periode was groot. Toch groeide onder het mom van de traditionele vormen een nieuwe psychologie op. De internationale vooruitzichten verbleekten. Het werk van elke dag nam de mensen geheel in beslag. Nieuwe methoden, die de oude doeleinden moesten dienen, schiepen een nieuw doel en in de eerste plaats een nieuwe psychologie. De etappe van het ogenblik begon voor velen een eindstation te worden. Er ontstond een nieuw type. Tenslotte zijn revolutionairen gemaakt uit dezelfde sociale stof als andere mensen. Maar ze moeten toch een of andere geprononceerde persoonlijke eigenschap bezitten, die het aan het historisch proces mogelijk maakt hen van de anderen te scheiden en te verbinden tot een aparte groep. De gemeenschappelijke omgang, het theoretische werk, de strijd onder een bepaalde banier, de collectieve discipline, het gestaald zijn in de gevaren vormen geleidelijk het revolutionaire type. Men kan met volle recht van een psychologisch type van de bolsjewiek in tegenstelling bv. tot de mensjewiek spreken. Bij genoegzame ervaring zou het oog — met een klein procent vergissingen — zelfs aan het uiterlijk een bolsjewiek van een mensjewiek kunnen onderscheiden.

Dat wil niet zeggen, dat aan de bolsjewiek altijd alles bolsjewistisch is. Een bepaalde wereldbeschouwing vlees en bloed te doen worden haar alle kanten van zijn bewustzijn te onderwerpen en de wereld van eigen gevoelens met haar in overeenstemming te brengen, dat is allen niet gegeven, ja zelfs zeer weinigen slechts. Bij de arbeidersmassa wordt dit vervangen door het klasseninstinct, dat in kritieke tijden zijn grootste helderheid bereikt. Maar er is in

partij en staat een brede laag revolutionairen, die wel voor het merendeel uit de massa zijn voortgekomen, maar zich reeds lang van haar hebben gescheiden en die door hun positie in tegenstelling tot de massa zijn geraakt. Het klasseninstinct is bij hen vervlogen. Aan de andere kant ontbreekt hun de theoretische vastheid en de ruimte van blik om het proces in zijn geheel te omvatten. In hun psychologie blijven genoeg onbeschermden punten, waardoor – bij veranderde verhoudingen — vreemde en vijandige geestelijke invloeden vrij kunnen binnendringen. In de perioden van illegale strijd, opstand, burgeroorlog, waren zulke elementen slechts soldaten van de partij. In hun bewustzijn klonk maar één snaar en ze was gestemd op de stemvork der partij. Toen de spanning verminderde en de nomaden van de revolutie zich metterwoon vestigden, ontwaakten in hen en ontplooiden zich kleinburgerlijke eigenschappen, sympathieën en neigingen van zelfvoldane ambtenaren.

Dikwijls hoorde ik verontrust op van los daarheen geworpen opmerkingen van Kalinin, Woroschilov, Stalin, Rykov. Vanwaar komt dat? Vroeg ik me af. Uit welke bron stroomt dat? Kwam ik ter vergadering, dan trof ik menigmaal een groep aan in een gesprek dat bij mijn verschijnen plotseling werd afgebroken. Het gesprek bevatte niets wat tegen mij gericht was, niets wat inging tegen de beginselen van de partij. Maar het ademde een geest van morele rust, zelfvoldaanheid en banaliteit. In de mensen ontstond de behoefte elkaar wederkerig hun nieuwe stemmingen te vertellen, waarbij het element van kleinburgerlijk geklets geen geringe plaats innam. Vroeger schaamden ze zich niet slechts voor Lenin en mij, maar ook voor zichzelf. Flapte bv. Stalin er een flauwe grap uit, dan placht Lenin, zonder het diep over zijn papieren gebogen hoofd op te heffen, zijn blik te laten gaan over degenen, die rondom hem zaten, als wilde hij onderzoeken of nog iemand zich aan het gesprokene had geërgerd. In zulke gevallen was een vluchtige blik of een stembuiging voldoende om ons beiden onze overeenstemming in zulke psychologische waarderungen bewust te maken.

Wanneer ik aan de genoegens, die in de nieuwe regerende kringen steeds meer gewoonte werden, niet deelnam, dan niet uit morele overwegingen, maar omdat ik me niet wilde blootstellen aan de kwelling van de verveling. Feesten, het bezoeken van balletten, gemeenschappelijke drinkavonden met het bijbehorende onvermijdelijke geklets over de afweziggen, trokken mij volstrekt niet aan. De nieuwe leiders voelden dat ik voor hun leefwijze niet paste. Men trachtte ook niet mij er in te betrekken. Daarom hielden ook de gesprekken in de groepen op als ik verscheen en gingen de deelnemers enigszins verlegen voor zichzelf en vijandig jegens mij uit elkaar. Als men wil, kan men zeggen: dat betekende dat ik de macht begon te verliezen.

Ik bepaal me hier tot de psychologische kant van de zaak en laat de sociale basis buiten beschouwing, d.w.z. de verandering in de anatomie van de revolutionaire maatschappij. Tenslotte beslissen natuurlijk die veranderingen. Men stoot echter eerst op haar psychologische weerspiegeling. De inwendige gebeurtenissen ontwikkelden zich betrekkelijk langzaam, waardoor de bovenste laag het moleculaire proces van de verandering werd vergemakkelijkt en de tegenstellingen van de twee onverzoenlijke posities verborgen bleven voor de ogen van de brede massa's. Hier moet nog aan worden toegevoegd dat de nieuwe geest lange tijd verborgen bleef onder de traditionele formules, dat is gedeeltelijk nu nog het geval. Dat maakte het te moeilijker om te constateren hoe ver het proces van de verandering reeds was gekomen. De thermidorische samenzwering aan het einde van de 18e eeuw (door de daaraan voorafgaande loop van de revolutie voorbereid) voltrok zich in eens en nam de vorm aan van een bloedige oplossing. Onze thermidor kreeg een sluipend karakter. De guillotine

werd althans voorlopig door de intrige vervangen. De systematische, op de wijze van een drijfriem georganiseerde vervalsing van het verleden werd een wapen in de nieuwe geestelijke rusting van de officiële partij. De ziekte van Lenin en de verwachting dat hij misschien in de leiding zou terugkeren, schiepen de onzekerheid van het provisorium, dat met onderbrekingen meer dan twee jaar heeft geduurd. Als de revolutionaire ontwikkeling in opgaande lijn was geweest, dan zou de vertraging de oppositie ten goede zijn gekomen. Maar de revolutie leed internationaal de ene nederlaag na de andere en de vertraging kwam het nationale reformisme ten goede, ze versterkte automatisch de stalinistische bureaucratie tegen mij en mijn politieke vrienden.

De door en door filisterachtige, onwetende en eenvoudig domme hetze tegen de theorie van de permanente revolutie, kwam juist uit deze psychologische bron voort. Bij een fles wijn of op de terugweg van het ballet zei de ene zelfgenoegzame bureaucraat tot de andere “Die heeft maar altijd de permanente revolutie in het hoofd.” Nauw daarmee verbonden zijn de beschuldigingen omtrent mijn ongezelligheid, mijn individualisme, aristocratisme, enz. “Maar toch niet altijd en alles voor de revolutie, men moet ook aan zichzelf denken”, — deze stemming werd vertaald door: “Weg met de permanente revolutie!” De tegenstand tegen de theoretische aanspraken van het marxisme en de politieke aanspraken van de revolutie nam voor die mensen geleidelijk de vorm aan van de strijd tegen het ‘trotskisme’. Onder die vlag voltrok zich het ontketenen van de kleinburger in de bolsjewiek. Daarin bestond juist mijn verlies van de macht en dat leidde tot de vorm waarin dat verlies volgde.

Ik heb verteld hoe Lenin op zijn sterfbed zijn slag voorbereidde tegen Stalin en diens bondgenoten, Dserschinsky en Ordschonikidse. Lenin had Dserschinsky hoog aangeslagen. De vervreemding tussen hen begon toen Dserschinsky begreep dat Lenin hem niet in staat achtte een leidende economische functie te vervullen. Dat was het wat Dserschinsky aan de zijde van Stalin bracht. Nu werd het voor Lenin noodzakelijk ook tegen Dserschinsky als steunpilaar van Stalin de slag te richten. Lenin wilde Ordschonikidse buiten de partij sluiten, omdat hij als een autocraat optrad. De brief waarin Lenin de Georgische bolsjewieken zijn volle steun toezegde tegen Stalin, Dserschinsky en Ordschonikidse was aan Mdiwani geadresseerd. Aan het lot van deze vier personen wordt het sterkste gedemonstreerd die verandering, die de stalinistische fractie in de partij heeft voltrokken. Dserschinsky kwam na de dood van Lenin aan het hoofd van de Opperste Raad van de Volkshuishouding, d.w.z. gehele staatsindustrie. Ordschonikidse, die voorbestemd was voor royement werd aan het hoofd van de Centrale Controle Commissie geplaatst. Stalin bleef niet slechts tegen Lenins wens secretaris-generaal, maar kreeg van het apparaat ongehoorde volmachten. Ten slotte: Boedoe Mdiwani, met wie Lenin zich solidair had verklaard tegen Stalin, zit in de gevangenis van Tscheljabinsk. Een dergelijke ‘omzetting’ werd bewerkstelligd in de gehele leiding van de partij, van boven tot onder. En niet alleen: zonder uitzondering ook in alle overige partijen van de Internationale. Het tijdperk van de epigonen is van het tijdperk van Lenin niet slechts door een geestelijke afgrond gescheiden, maar ook door een volkomen organisatorische omwenteling.

Stalin is het voornaamste instrument van deze omwenteling. Hij bezit praktische zin, uithoudingsvermogen en vasthoudendheid in het najagen van zijn doel. Zijn politieke horizon is uiterst begrensd. Zijn theoretisch niveau zeer primitief. Zijn bijeengeraapt boek *De grondslagen van het leninisme*, waarin hij tracht tol te betalen aan de theoretische tradities der partij, wemelt van onbeholpen fouten. Gebrek aan kennis van vreemde talen dwingt hem het politieke leven van andere landen uit berichten van derden te volgen. Naar de aard van zijn

verstand is hij een hardnekkig empirist, die elke scheppende verbeeldingskracht ontbreekt. In de kringen van de partijleiders (in breder kringen kende niemand hem) ging hij door voor iemand die slechts op een tweede of derde plaats behoorde. En dat hij nu de eerste rol speelt karakteriseert niet zozeer hem zelf als wel de overgangperiode van het politieke verval. Reeds Helvetius heeft gezegd: “Elk tijdperk heeft zijn grote mannen en als het er geen heeft, — maakt het ze.” Stalinisme is in de eerste plaats de automatische arbeid van het onpersoonlijke apparaat bij de neergang van de revolutie. Lenin stierf 21 januari 1924. De dood was voor hemzelf nog slechts de bevrijding van fysiek en moreel lijden. Zijn hulpeloosheid en vooral het verlies van de spraak bij volkomen helder bewustzijn moest voor Lenin een ondragelijke vernedering zijn. Hij duldde de dokters niet meer om zich heen, hun beschermende toon, hun alledaagse grapjes, hun verkeerde gewoonte om hoop te wekken. Toen hij nog spreken kon stelde hij de dokters schijnbaar bijkomstige, in werkelijkheid controlerende vragen: zonder dat ze het merkten, betrapte hij ze op tegenspraken, verkreeg aanvullende verklaringen en sloeg er zelf geneeskundige boeken op na. Zoals bij elk onderwerp was hij er ook hier op uit in de eerste plaats de waarheid te ontdekken. De enige dokter die hij bij zich duldde was Fedor Alexandrovitsch Guetier. Een goed dokter en een mens zonder de eigenschappen van de hoveling, was Guetier aan Lenin en Kroepskaja gehecht met een aandoenlijke toegenegenheid. In de tijd toen Lenin alle andere dokters reeds weigerde te ontvangen, had Guetier nog vrije toegang tot hem. Guetier was ook huisvriend en huisdokter in mijn gezin gedurende de revolutiejaren. Daardoor hadden wij over de toestand van Vladimir Iljitsch steeds de meest nauwkeurige en afdoende berichten, die de onpersoonlijke officiële bulletins aanvulden en verbeterden.

Meer dan eens heb ik er Guetier naar gevraagd of het intellect van Lenin, zo hij herstellen mocht, zijn kracht zou behouden. Guetier antwoordde ongeveer het volgende: De vermoeidheid zal toenemen, zijn werk zal niet meer de helderheid hebben van vroeger, maar de virtuositeit zal blijven. In de tijd tussen de eerste en tweede beroerte is die veronderstelling volkomen bevestigd. Aan het einde van de zittingen van het Pol. Bureau maakte Lenin de indruk van een dodelijk vermoeid mens. Al de spieren van het gezicht verslaptten, de glans van de ogen doofde uit, zelfs het brede voorhoofd schrompelde ineen, de schouders hingen zwaar omlaag — met één woord kon men de uitdrukking van het gezicht en de gehele gestalte typeren: uitputting.

In zulke vreselijke ogenblikken scheen Lenin mij een ten dood gewijde. Had hij echter een goede nacht gehad, dan herstelde zijn denkkraft zich. De artikelen, die hij tussen de twee beroerten in geschreven heeft staan even hoog als zijn beste werk. Wat uit de bron stroomde was even helder, maar de stroom werd zwakker en zwakker. Zelfs na de tweede beroerte, ontnam Guetier ons niet alle hoop. Toch zag hij de toestand steeds donkerder in. Het werd een slepende ziekte. Zonder haast, maar ook zonder mededogen deden de blinde natuurkrachten de grote zieke verzinken in een niet te ontkomen bewusteloosheid. Lenin kon niet en zou niet als invalide leven. Maar wij verloren nog altijd niet de hoop op zijn herstel.

Mijn ongesteldheid werd intussen van langdurige aard. “Op aandringen van de dokters”, schrijft N. I. Sedova, “bracht men L. D. over naar het dorp. Daar bezocht Guetier dikwijls de zieke, over wie hij oprecht en innig bezorgd was. Hij stelde geen belang in de politiek, maar hij had bitter verdriet om ons, zonder te weten hoe hij zijn medegevoel kon uiten. De hetze trof hem onvoorbereid. Hij begreep het niet, wachtte af en trok het zich aan. In Archangelskoje zei hij opgewonden tegen mij, dat L. D. naar Soechoem moest worden overgebracht. Ten slotte besloten wij dat te doen. De toch al lange reis — over Bakoe, Tiflis en

Batoem — werd gerekt door sneeuwstormen. Maar de reis werkte kalmerend op L. D. Hoe verder we ons van Moskou verwijderden, des te meer voelden we de gedruktheid van ons wijken. En toch had ik het gevoel een zwaar zieke te vergezellen. De onzekerheid bleef. Hoe zal ons leven in Soechoem zijn, zullen we er vrienden of vijanden aantreffen?” De 21ste januari bevonden we ons op het station te Tiflis onderweg naar Soechoem. Ik zat met mijn vrouw in het voor studeerkamer ingerichte deel van de wagon, zoals altijd in die tijd met koorts. Er werd geklopt en mijn trouwe medewerker Sermoex, die mij naar Soechoem vergezelde, kwam binnen. Aan de wijze waarop hij daar stond, met een vaalbleek gezicht en ogen die mij voorbijstaarden en waarop hij mij een papier aanreikte, vermoedde ik een ramp. Het was een ontcijferd telegram van Stalin, dat Lenin gestorven was. Ik gaf het papier aan mijn vrouw, die intussen alles al begrepen had. . .

De autoriteiten van Tiflis ontvingen spoedig een dergelijk telegram. De mare van Lenins dood drong steeds verder door. Ik liet me langs een rechtstreekse telegraaflijn met het Kremlin verbinden. Op mijn vraag kreeg ik ten antwoord: “De begrafenis heeft zaterdag plaats, u kunt niet tijdig hier zijn, wij raden aan de kuur voort te zetten.” Er was dus geen keus. In werkelijkheid had de begrafenis zondag plaats en ik zou nog tijdig in Moskou hebben kunnen zijn om er aan deel te nemen. Hoe ongelooflijk het ook moge klinken, men had mij voorgelogen over de dag van de begrafenis. De samenzweerders speculeerden er op dat ik er niet aan denken zou hun berichten te controleren — en later was er wel een uitvlucht te vinden. Ik herinner er aan dat men mij toen Lenin ziek werd eerst de derde dag bericht zond. Daar was methode in. Het doel was: Tijd te winnen. De kameraden in Tiflis wensten dat ik dadelijk iets zeggen zou over de dood van Lenin. Maar ik had behoefte alleen te zijn. Ik kon de pen niet ter hand nemen. De korte tekst van het telegram uit Moskou gonsde door mijn hoofd. Maar de vergaderden wachtten op antwoord. Ze hadden gelijk. De trein werd een half uur opgehouden. Ik schreef de afscheidsregels: “Lenin is niet meer. Er is geen Lenin meer. . .” De tekst van enige met de hand geschreven bladzijden gaf ik door naar Moskou, langs de rechtstreekse verbinding. “We kwamen verslagen te Soechoem aan”, schrijft mijn vrouw, “zagen het voor de eerste maal. De mimosa bloeide overvloedig. Heerlijke palmen. Camelia’s. Het was januari, in Moskou vroor het. De Abchaziers ontvingen ons vriendelijk. In de eetkamer van het sanatorium hingen twee portretten, het ene met rouwfloers er om van Vladimir Iljitsch, het andere van L. D. We wilde het tweede graag afnemen, maar durfden niet, waren bang dat het de indruk zou wekken van een demonstratie.” In Soechoem lag ik dagenlang op het balkon met het gezicht naar de zee. Hoewel het januari was straalde de zon fel en heet van de hemel. Tussen het balkon en de schitterende zee verhieven zich palmen. Het aanhoudende koortsgevoel vermengde zich met de knagende smartelijke gedachte aan Lenins dood. Ik ging de etappen van mijn leven na, mijn ontmoetingen met Lenin, het uiteengaan, de polemiek, de toenadering, de gemeenschappelijke arbeid; enkele episoden stonden fantastisch duidelijk voor me. Geleidelijk nam het geheel vaster vorm aan. Veel beter doorzag ik nu die ‘leerlingen’, die de meester in het kleine trouw bleven, maar niet in het grote. Met het inademen van de zeelucht nam ik met mijn gehele wezen de zekerheid in me op, dat in de strijd tegen de epigonen het historische recht aan mijn zijde is. . .

27 januari 1924. Boven de palmen, boven de zee heerste onder de blauwe koepel van de lucht een lichtende stilte. Plotseling wordt ze verscheurd door salvo’s. De vele op elkaar volgende salvo’s kwamen van omlaag van de zee kant. Het was de groet van Soechoem voor de leider, die op dit uur in Moskou begraven werd. Ik dacht aan hem en aan haar, die vele jaren zijn gezellin was geweest en de gehele wereld door hem in zich had opgenomen. En nu

begroef ze hem en moest zich eenzaam voelen onder de miljoenen, die met haar hem beweenden, maar anders, niet zoals zij. Ik dacht aan Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja. Ik had er behoefte aan haar van hier een groet, een woord van medegevoel en vriendschap te doen geworden. Maar ik kon er niet toe komen. Woorden schenen mij te onbeduidend bij deze zware slag. Ik vreesde conventioneel te zijn. En een gevoel van dankbaarheid doorstroomde me, toen ik enige dagen later onverwachts een brief ontving Nadeschda Konstantinovna. Dit is hij:

“Lieve Lev Davidovitsch,

Ik schrijf om je te zeggen, dat Vladimir Iljitsch ongeveer een maand voor zijn dood aan je boek begon en ophield bij de plaats waar je een karakteristiek geeft van Marx en van Lenin. Hij vroeg me hem dat gedeelte nog eens voor te lezen; hij luisterde opletend en las het dan zelf nog weer door.

En ook dit wil ik je zeggen: de verhouding waarin Vladimir Iljitsch indertijd, toen je uit Siberië bij ons in Londen kwam, tot je is gekomen, is tot aan zijn dood niet veranderd.

Lev Davidovitsch, ik wens je kracht en gezondheid en omhels je.

N. Kroepkaja.”

In het boek, dat Lenin een maand voor zijn dood doorlas, vergeleek ik hem met Marx. Ik heb de verhouding van Lenin tot Marx, die vervuld was van de liefde van de leerling en — van het pathos van de afstand, goed gekend. De verhouding van de meester tot de leerling werd door loop van de historie tot een verhouding van theoretische voorganger tot eerste praktische uitvoerder. Ik nam in mijn artikel het traditionele pathos van de afstand weg. Marx en Lenin, historisch zo nauw verbonden en tegelijkertijd zo verschillend, vormen voor mij twee hoogste toppen van de geestelijke macht van de mensheid. En het deed me goed te weten, dat Lenin kort voor zijn dood aandachtig en misschien ontroerd de regels had gelezen, die ik over hem schreef, want de maatstaf Marx was in zijn ogen de geweldigste maatstaf, die men een mens kon aanleggen.

Met grote bewogenheid las ik nu de brief van N. K. Kroepkaja. Zij verbond de twee uitersten van mijn verhouding tot Lenin: de oktoberdag in 1902, toen ik na de ontvluchting uit Siberië op een vroege morgen Lenin uit zijn hard, Londens bed haalde en de decemberdag 1923 toen Lenin tot tweemaal toe mijn waardering van zijn levenswerk las. Tussen die beide punten liggen twee decennia, eerst van gemeenschappelijke arbeid, dan van verbitterde fractiestrijd en dan weer van gemeenschappelijk werk op een historisch hoger plan: Volgens Hegel: these, antithese en synthese. En Kroepkaja getuigde, dat de verhouding van Lenin tot mij, trots de lange periode van de antithese, de ‘Londense’ was gebleven, d.w.z. de verhouding van warme steun en vriendschappelijke welwillendheid. Al zou er niets anders geweest zijn, dan zouden de gezamenlijke folianten van de vervalsers voor het oordeel van de historie niet zoveel wegen als het kleine briefje, dat enige dagen na Lenins dood door Kroepkaja werd geschreven.

“Met belangrijke vertraging tengevolge van de sneeuwstormen, kwamen de kranten aan en brachten ons grafrede, necrologie, artikelen. De vrienden van L. D. in Moskou hadden

hem verwacht, ze meenden dat hij onderweg zou omkeren. Niemand dacht er aan dat Stalin hem door het telegram de terugkeer had afgesneden. Ik herinner mij de brief van onze zoon, die wij in Soechoem kregen. Hij was diep getroffen door de dood van Lenin en ging bij 40° vorst in zijn dunne jekker naar de zuilengalerij om afscheid van Lenin te nemen en wachtte, wachtte, wachtte ongeduldig op onze komst. Uit zijn brief klonk een bitter niet-begrijpen en een zacht verwijt.”

Dit is weer uit de aantekeningen van mijn vrouw. In Soechoem bezocht me een delegatie om met mij de verandering in het oorlogscommissariaat te bespreken. Het was je reinste komedie. De vernieuwing van personeel in het oorlogscommissariaat was achter mijn rug reeds in volle gang. Men wilde nog slechts de schijn bewaren.

De eerste slag in het oorlogscommissariaat trof Skljansky. Op hem koelde Stalin zijn woede over zijn eigen mislukkingen bij Zarizyn, zijn nederlagen aan het zuidfront, en zijn avontuur bij Lemberg. De intrige verhief haar slangenkop. Om Skljansky een strik te spannen — en later ook mij werd enige maanden van te voren Oenschlicht in het oorlogscommissariaat geplaatst, een eerezuchtig en onbekwaam intrigant. Skljansky werd verwijderd. In zijn plaats kwam Froense, die tot op dat ogenblik bevel voerde over de troepen in de Oekraïne. Froense was een ernstige figuur. Zijn autoriteit in de partij was tengevolge van zijn verleden als katorga-gevangene groter dan de jonge autoriteit van Skljansky. Froense had bovendien in de oorlog bewezen ongetwijfeld bekwaamheden als legeraanvoerder te bezitten. Maar in kwesties van militair bestuur was hij ontegenzeggelijk de mindere van Skljansky. Froense raakte in geestdrift voor abstracte schema's, hij had weinig mensenkennis en kwam gemakkelijk onder de invloed van tweederangs technici.

Hier wil ik vertellen hoe het met Skljanski afliep. Men verplaatste hem op de ruwste wijze, d.w.z. zuiver stalinistisch, zonder eerst met hem te overleggen, naar het economische apparaat, Dserschinsky, die blij was zijn plaatsvervanger in de GPOe, Oenschlicht, kwijt te raken en voor de industrie zulk een uitstekende bestuurskracht als Skljansky te winnen, plaatste hem aan het hoofd van de katoentrust, Skljansky haalde de schouders op, maar begroef zich toen hals over kop in het nieuwe werk. Enige maanden later nam hij het besluit de Verenigde Staten te bezoeken, om daar rond te kijken, te leren en machines te bestellen. Voor zijn vertrek kwam hij bij mij om afscheid te nemen en raad te vragen. In de jaren van de burgeroorlog hadden wij zij aan zij gewerkt. Onze gesprekken draaiden meer om marscompagnieën, militaire statuten, stoomcursussen voor Rode officieren, voorraden aan koper en aluminium voor de oorlogsfabrieken, uniformkwesties en kookingrediënten dan om zuivere partijkwesties. Wij hadden het beiden te druk. Na het ziek worden van Lenin, toen de intrige van de epigonen haar voelhorens uitstak naar het oorlogscommissariaat, vermeid ik het vooral met militaire medewerkers over partijzaken te spreken. De situatie was nog niet duidelijk, de meningsverschillen kwamen eerst op, een fractievorming in het leger leverde grote gevaren op. Daarna werd ik ziek. Maar bij onze ontmoeting in 1925, toen ik niet meer aan het hoofd van het oorlogscommissariaat stond, spraken we met elkaar over partijkwesties.

“Zeg mij eens”, vroeg Skljansky, “wat stelt Stalin voor?”

Skljansky kende Stalin zelf voldoende. Hij verlangde van mij een karakteristiek van Stalins persoonlijkheid en tegelijk een verklaring van diens succes. Ik dacht na.

“Stalin”, zei ik, “is de meest op de voorgrond tredende middelmatigheid van onze partij.” Deze aanduiding ontstond voor mij tijdens ons onderhoud voor de eerste maal, niet alleen in haar psychologische, maar ook in haar sociale betekenis. Aan de uitdrukking van Skljansky's gezicht zag ik dadelijk dat ik hem geholpen had iets belangrijks te onderscheiden.

“Weet u”, zei hij, “men moet er zich over verbazen hoe in de laatste periode op elk gebied de gulden middelmaat, de zelfgenoegzame middelmatigheid naar voren komt. En dat alles vindt in Stalin een leider. Hoe komt dat?”

“Dat is de reactie na de grote sociale en psychologische inspanning van de eerste jaren van de revolutie. Een zegevierende contrarevolutie kan haar grote mannen hebben. Maar haar eerste trap, de Thermidor, heeft middelmatigheden nodig, die niet verder zien dan hun neus lang is. Hun macht is hun politieke blindheid, het is als bij een molenpaard, dat zich inbeeldt bergop te lopen, terwijl het in werkelijkheid slechts het draaiende wiel naar beneden stoot. Een paard, dat zien kan is voor zulk werk niet geschikt.”

Bij dit gesprek werden mij, ik zou willen zeggen met fysieke zekerheid, de problemen van de Thermidor duidelijk. Ik sprak met Skljansky af na zijn terugkeer uit Amerika dit gesprek te hervatten. Enige weken later kwam een telegram met het bericht, dat Skljansky bij een boottochtje op een of ander Amerikaans meer was verdronken. Het leven is onuitputtelijk in boosaardige bedenksels.

Men bracht de urn met Skljansky's as naar Moskou. Niemand twijfelde er aan of die zou ingemetseld worden op het Rode Plein in de Kremlinmuur, die het Pantheon van de revolutie is geworden. Maar het secretariaat van het Centr. Comité besloot Skljansky buiten de stad bij te zetten. Dus was het afscheidsbezoek van Skljansky bij mij genoteerd en in rekening gebracht. De haat werd op de urn overgedragen. Bovendien paste de achteruitzetting van Skljansky in het plan van de algemene strijd tegen die leiding, die in de burgeroorlog de zege bevochten had. Ik geloof niet dat Skljansky er zich bij zijn leven mee heeft bezig gehouden waar hij begraven zou worden. Maar het besluit van het Centr. Comité droeg het karakter van politieke en persoonlijke haat. Mijn tegenzin overwinnend, belde ik Molotov op. Doch het besluit bleef gehandhaafd. De historie zal ook deze kwestie herzien.

In de herfst van 1924 kwam de koorts terug. In die tijd ontbrandde een nieuwe discussie. Ditmaal werd ze van bovenaf in het leven geroepen, naar een van te voren beraamd plan. In Leningrad, in Moskou, in de provincie had men van te voren honderden en duizenden geheime vergaderingen gehouden ter voorbereiding van de zgn. ‘discussie’, d.w.z. een systematische en planmatige hetze, die zich niet tegen de oppositie, maar tegen mij persoonlijk moest richten. Toen de geheime voorbereidingen geëindigd waren, werd op een teken van de *Pravda*, gelijktijdig aan alle hoeken, vanaf elke tribune, op elke bladzij en in elke kolom van de kranten, in alle woorden een campagne geopend tegen het ‘trotskisme’. Dat was in zijn soort een majestueus schouwspel. De laster kreeg het aanzien van een vulkanische uitbarsting. De brede massa van de partij was geschrokken. Ik lag met koorts en zweeg. Pers en sprekers hielden zich met niets anders bezig, dan met onthullingen over het ‘trotskisme’. Niemand begreep wat dat betekende. Dag-in, dag-uit werden nieuwe episoden uit het verleden opgediend, polemische citaten uit artikelen van Lenin, die twintig jaar geleden geschreven waren — verdraaid, verleugend, en alles werd zo voorgesteld of het gisteren gebeurd was. Niemand begreep het verband. Als dat alles waar was, dan moest Lenin het toch geweten hebben? Na dat alles was toch de Oktoberrevolutie geweest? Na de omwenteling kwam toch de burgeroorlog? Trotski had toch samen met Lenin de Komintern gemaakt? De portretten van Trotski hangen toch overal naast die van Lenin? En. . . en. . . Maar de laster spuwde koude lava. Ze drukte mechanisch op het bewustzijn en nog vernietigender op de wil.

De verhouding tot Lenin als tot een leider van de revolutie werd vervangen door de verhouding tot hem als tot het hoofd van een priesterhiërarchie. Op het Rode Plein plaatste

men ondanks mijn protest het voor een revolutionair onwaardige en beledigende mausoleum. In dergelijke mausolea werden de officiële boeken van Lenin veranderd. Zijn gedachten verdeelde men in citaten voor verkeerde propaganda. Met het gebalsemde lijk vocht men tegen de levende Lenin en — tegen Trotski. De massa was verdoofd, in de war, geïntimideerd. Door zijn geweldige omvang kreeg de analfabetische massa politieke eigenschappen. Hij verdoofde, drukte neer, demoraliseerde. De partij was tot zwijgen gedoemd. Er ontstond een zuivere dictatuur van het apparaat over de partij. M.a.w. de partij hield op een partij te zijn.

‘s Morgens werden mij de kranten op bed gebracht. Ik keek de telegrammen, de titels van de artikelen en de onderschriften door. Ik kende deze schrijvers voldoende, ik wist wat ze in stilte dachten, wat ze konden zeggen en wat hun opgedragen was te zeggen. Het waren meest mensen die revolutie reeds uitgeput had. Er waren ook geborneerde fanatici onder, die zich lieten bedriegen. Er waren jonge strebers bij, die zich haastten hun onmisbaarheid te bewijzen. Allen waren met elkaar en met zichzelf in tegenspraak. Maar de niet verstommende laster hilde uit alle krantenkolommen zijn bezeten gehuil, krijste zijn razend gekrijs, daarmee zijn tegenspraak en innerlijke leegte overschreeuwend. Het had uitwerking door zijn omvang.

“De tweede aanval van de ziekte van L. D.”, schrijft N. I. Sedova, “viel samen met de monsterachtige hetze tegen hem, die wij als de ergste ziekte voelden. De bladzijden van de *Pravda* schenen reusachtig groot, eindeloos; elke regel, elke letter van de krant was een leugen. L. D. zweeg. Maar wat heeft dat zwijgen hem gekost. De gehele dag kwamen er vrienden op bezoek, vaak ook ‘s nachts. Ik herinner me dat iemand hem vroeg of hij de laatste krant gelezen had. Hij zei dat hij geen kranten las. En werkelijk, hij nam ze in de hand, keek er in en gooide ze neer. Het scheen of het voor hem voldoende was ze even te bekijken om de inhoud te kennen. Hij had de koks, die het gerecht bereidden, elke dag hetzelfde, te goed gekend. In die tijd een krant te lezen was hetzelfde, zei hij, als zich ‘een lampenwisper in de keel te steken’. Toch zou men ertoe hebben besloten, indien L. D. had willen antwoorden. Doch hij zweeg. Zijn ziekte verergerde door de zware nerveuze toestand. Hij was vermagerd en bleek. Thuis vermeden we gesprekken over de hetze; maar we konden ook niet over iets anders spreken. Ik herinner me nog wat ik voelde als ik dagelijks naar mijn werk in het Commissariaat voor Volksontwikkeling ging. Het was als een spitsroedenlopen. Maar niemand viel me lastig met aanvallen of onaangename toespelingen. Naast het vijandige zwijgen van een kleine club leiders, was ongetwijfeld de meerderheid van de arbeiders sympathiek gezind. De partij leidde als het ware een dubbel leven: een innerlijk verborgen en een uiterlijk ten toon gespreid en beide waren met elkaar in tegenspraak. Slechts enkele stoutmoedigen hadden de moed datgene uit te spreken wat de grote meerderheid voelde en dacht, die haar sympathieën verborg achter de geslotenheid van ‘eenstemmige’ uitspraken.”

In die periode valt ook de publicering van mijn brief aan Tschcheidse tegen Lenin. Die episode uit april 1913 was ontstaan doordat de legale bolsjewistische krant, die in Petersburg verscheen, zich de naam had toegeëigend van mijn Weense krant *Pravda*, arbeidersblad. Dat leidde tot een van die hevige botsingen, waaraan het leven in de emigratie zo rijk was. Ik schreef een brief aan Tschcheidse, die een tijdlang tussen bolsjewieken en mensjewieken stond, waarin ik mijn verontwaardiging tegen het bolsjewistische centrum en tegen Lenin de vrije loop liet. Enige weken later zou ik ongetwijfeld zelf mijn brief aan censuur hebben onderworpen, enige jaren later zou hij me eenvoudig een curiositeit hebben geschonden. Die brief had een bijzonder lot. Het politiedepartement had hem onderschept. Hij bleef tot de Oktoberrevolutie in het politiearchief. Na de revolutie kwam hij in het archief van het Instituut voor partijgeschiedenis. Lenin wist van het bestaan van de brief. Maar hij betekende voor hem

evenals voor mij zoveel als de sneeuw van het vorige jaar, meer niet. In de emigratiejaren waren zoveel brieven geschreven! In 1924 hebben de epigonen de brief uit het archief gehaald en hem — de partij naar het hoofd geworpen, die in die tijd voor drievierde uit nieuwe mensen bestond. Niet bij toeval koos men voor de publicering de maand na Lenins dood. Die berekening was juist. In de eerste plaats kon Lenin niet meer opstaan om deze heren bij hun naam te noemen. In de tweede plaats was de volksmassa nog vervuld van verdriet over haar gestorven leider. Zonder enig begrip te hebben van het verleden van de partij, lazen de massa's een vijandig oordeel van Trotski over Lenin. Ze waren als verdoofd. Wel was dat oordeel twaalf jaar geleden geschreven, maar de tijdrekening verdween in het aangezicht van de naakte citaten. Het gebruik, dat de epigonen hebben gemaakt van mij brief aan Tschcheidse behoort tot de grootste bedrogmachinaties in de wereldgeschiedenis. De vervalste documenten van de Franse reactionairen in het Dreyfus-proces zijn niets vergeleken bij dit bedrog van Stalin en zijn medeplichtigen.

Maar de laster wordt eerst dan een macht, als ze overeenstemt met een historische behoefte. Er is iets verschoven in de sociale verhoudingen of in de politieke stemming — overwoog ik — als de laster zo gretig ingang vindt. Men moest trachten de inhoud van de laster te analyseren. Daarvoor had ik in bed tijd genoeg. Vanwaar die beschuldiging tegen Trotski, dat hij 'boeren wilde beroven', — een formule die reactionaire agrariërs, christensocialisten en fascistten steeds tegen socialistten en nog meer tegen communisten inbrengen? Vanwaar deze woedende hetze tegen de gedachte van Marx over de permanente revolutie. Vanwaar deze nationale grootspraak, die belooft haar eigen socialisme op te bouwen? Welke lagen hebben behoefte aan deze reactionaire banaliteit? En ten slotte vanwaar en waarom dit afzakken van het politieke niveau, deze politieke verdomming? Ik blader in bed in mijn oude artikelen en mijn oog valt op de volgende regels, die ik in 1909 op hoogtepunt van de stolypinse reactie heb geschreven: "Als de curve van de historische ontwikkeling naar boven gaat, wordt de sociale gedachte scherpzinniger, stoutmoediger, verstandiger. Zij neemt de feiten en verbindt ze door een algemene lijn. Als echter de politieke curve omlaag gaat, krijgt de domheid macht over de sociale gedachte. De waardevolle gave van de generalisering verdwijnt spoorloos. De domheid wordt brutaler en hoont tandenknarsend elke ernstige poging tot generalisering. Zij gevoelt dat het terrein haar behoort en begint op haar wijze de macht uit te oefenen." Een van haar voornaamste middelen is de laster.

Ik zei tot mezelf: we gaan door een periode van reactie. Er voltrekt zich een politieke verschuiving van de klassen. Er voltrekt zich een verandering in het bewustzijn van de klassen. Na de grote inspanning komt de terugtocht. Hoe ver zal die gaan? In elk geval niet tot het uitgangspunt. Maar niemand kan van te voren haar grenzen vaststellen. Die worden bepaald in de strijd van de inwendige krachten. In de eerste plaats moet men begrijpen wat gebeurt. De diepe moleculaire processen van de reactie dringen naar buiten. Zij streven ernaar de afhankelijkheid van het maatschappelijke bewustzijn van de ideeën, leuzen en levende gestalten van de Oktoberrevolutie op zij te zetten en althans te verzwakken. Dit is de betekenis van wat er gebeurt. We willen niet tot subjectivisme vervallen. We willen niet mokken over de geschiedenis en ons niet beledigd voelen omdat ze haar loop neemt langs gecompliceerde en verwarde wegen. Begrijpen wat gebeurt wil zeggen de overwinning voor de helft verzekeren.

De laatste periode van de inwendige partijstrijd

In januari 1925 werd ik ontheven van de plichten van Volkscommissaris voor het oorlogswezen. Dit besluit was zorgvuldig voorbereid in voorafgaande strijd. Naast de tradities van de Oktoberomwenteling vreesden de epigonen het meest de tradities van de burgeroorlog en mijn connecties met het leger. Ik gaf het ambt van oorlogscommissaris zonder strijd op, zelfs met een gevoel van verlichting om de tegenstanders het middel van de laster met betrekking tot mijn militaire plannen te ontnemen. Ter rechtvaardiging van hun optreden hadden de epigonen in de beginne die fantastische plannen bedacht en later begonnen ze er half en half zelf aan te geloven. Mijn praktische belangstelling had zich sedert 1921 op een ander terrein gericht. De oorlog was afgelopen, het leger was van vijf miljoen drie honderdduizend teruggebracht tot zeshonderdduizend man. Het militaire werk kwam in een bureaucratisch spoor. De eerste plaats namen nu de economische problemen in, die sedert het einde van de oorlog mijn tijd en mijn opmerkzaamheid veel meer in beslag namen dan de militaire kwesties. In mei werd ik voorzitter van de concessiecommissie, chef van het elektrotechnische apparaat en voorzitter van het wetenschappelijk-technische apparaat van de industrie. Die drie werkzaamheden stonden met elkaar in geen verband. De keuze was buiten mij om gemaakt en werd door deze overwegingen bepaald: mij van de partij te isoleren, met lopend werk te overladen, onder bijzondere controle te stellen, enz. Toch trachtte ik mij op het nieuwe terrein te oriënteren. Na de overname van de drie mij vreemde ambten ging ik geheel in het werk op. De meeste belangstelling voelde ik voor de wetenschappelijk-technische instituten, die bij ons dank zij de centralisatie van de industrie een grote vlucht hadden genomen. Ik bezocht ijverig de laboratoria, was aandachtig getuige bij proeven, luisterde naar de uiteenzettingen van de beste geleerden, bestudeerde in mijn vrije tijd leerboeken van chemie en hydrodynamica en voelde me half bestuursmens, half student. Niet voor niets had ik in mijn jeugd het plan gehad in fysica en mathematica te studeren. Ik rustte bij de kwesties van de natuurwetenschappen en technologie als het ware uit van de politiek. Als chef van het elektrotechnische apparaat bezocht ik de in aanbouw zijnde elektrische stations en maakte o.a. een reis naar de Dnjepr, waar uitgebreide voorbereidende werkzaamheden voor het toekomstige krachtstation in gang werden gezet. Twee bootslui brachten me over de draaikolk tussen twee stroomversnellingen door op de oude weg van de Kozakken van Saporoga. Die tocht had natuurlijk een zuiver sportief karakter. Maar voor de Dnjepr onderneming vatte ik levendige belangstelling op, zowel uit economisch als uit technisch oogpunt. Om het krachtstation tegen misrekeningen te beveiligen bewoog ik deskundige Amerikanen een rapport uit te brengen, dat later door Duitsers werd aangevuld. Ik deed mijn best mijn nieuwe arbeid slechts in verband te brengen met de aan de orde zijnde problemen van de staatshuishouding, maar ook met de principiële vraagstukken van het socialisme. In de strijd tegen het domme nationale standpunt inzake economische kwesties ('onafhankelijkheid', door zelfgenoegzame isolering) stelde ik mij ten doel een systeem van vergelijkende coëfficiënten van onze economie met de wereldeconomie uit te werken. Dat was een gevolg van de noodzakelijkheid van een goede oriëntering op de wereldmarkt, die van haar kant de kwestie van import en export en van de concessiepolitiek moest dienen. In de grond betekende het vraagstuk der vergelijkende coëfficiënten, dat volgt uit de erkenning van de superioriteit van de wereldproductiekrachten over de nationale productiekrachten, een campagne tegen de reactionaire theorie van het 'socialisme in één land'. Ik hield voordrachten over de

vraagstukken van mijn nieuwe arbeid en wijdde er boeken en brochures aan. Op die basis konden en wilden mijn tegenstanders de strijd niet opnemen. Ze stelden voor zich de zaken eenvoudig zo: Trotski heeft zich een nieuw terrein tot strijd geschapen. Het elektrotechnisch apparaat en de wetenschappelijke instituten verontrustten hen nu evenzeer als vroeger het oorlogscommissariaat en het Rode Leger. Het stalinistische apparaat zat mij op de hielen. Elke praktische maatregel die ik nam, gaf aanleiding tot een ingewikkelde intrige achter de schermen. Elke theoretische gevolgtrekking voedde het domme sprookje van het 'trotskisme'. Mijn praktisch werk werd aan de onmogelijkste voorwaarden gebonden. Het geen overdrijving als ik zeg dat een groot deel van de scheppende werkzaamheid van Stalin en zijn handlanger Molotov erop gericht was mij systematisch te doen saboteren. De nodige middelen te verkrijgen was voor de aan mijn zorg toevertrouwde takken van dienst bijna onmogelijk. De mensen, die er werkten, waren beangst over hun lot, althans hun carrière.

De poging, een tijd vrij te komen uit de politiek, werd op deze wijze verijdeld. De epigonen konden niet halverwege halt houden. Ze waren te zeer bevreesd voor dat wat ze zelf in het leven hadden geroepen. De leugen van gisteren drukte zwaar en eiste vandaag van hen een dubbele trouwbreuk. Tenslotte deed ik het voorstel mij van de leiding van het elektrotechnisch apparaat en van de wetenschappelijk-technische instituten te ontheffen. De opperste concessiecommissie was een beperkter veld voor intriges, omdat het lot van elke concessie in het Pol. Bureau werd beslist.

Intussen kwam in het partijleven een nieuwe crisis naderbij. In de eerste periode van de strijd had het 'trio' zich tegenover mij gesteld. Maar het was zelf verre van een eenheid. Zowel Zinovjev als Kamenev stonden in theoretisch en politiek opzicht toch hoger dan Stalin. Maar beiden ontbrak de kleinigheid, die men karakter noemt. De in vergelijking tot Stalin ruimere internationale horizon, die ze onder leiding van Lenin in de emigratie hadden verworven, versterkte hen niet, integendeel, verzwakte hen. De koers was gericht op de zelfgenoegzame nationale ontwikkeling. De oude frase van het Russische patriottisme: "Met roeden neerslaan" werd naarstig overgezet in de nieuw-socialistische taal. De poging van Zinovjev en Kamenev om de internationale opvattingen ook maar ten dele te verdedigen, stempelde hen in de ogen van de bureaucratie tot 'trotskisten' van de tweede soort. Des te heftiger bestreden ze mij om op die wijze het vertrouwen van het apparaat te behouden. Maar dat was vergeefse moeite. De apparaatmachten voelden steeds sterker dat Stalin vlees van hun vlees was. Spoedig werden Zinovjev en Kamenev als vijanden tegenover Stalin gesteld en toen ze trachtten de strijd uit het trio in het Centr. Comité over te brengen bleek dat Stalin een sterke meerderheid bezat.

Kamenev ging door voor de officiële leider van Moskou. Na de ineenstorting van de Moskouse partijorganisatie met behulp van Kamenev in 1923, toen ze in meerderheid nog voor de ondersteuning van de oppositie was opgetreden, zweeg de massa van Moskouse communisten verbitterd. Bij de eerste pogingen om Stalin tegenstand te bieden, bleef Kamenev in de lucht hangen. In Leningrad stond de zaak anders. Tegen de oppositie van 1923 waren de communisten van Leningrad beschermd geworden door het zware Zinovjevse apparaatdeksel. Maar nu kwam hun beurt. De arbeiders van Leningrad kwamen in beroering door de koers op de koelakken en op het 'socialisme in één land'. Het klassenprotest van de arbeiders viel samen met de bevoorrechte fronde van Zinovjev. Zo ontstond de nieuwe oppositie, waartoe in het begin ook Nadeschda Konstantinovna Kroepkaja behoorde. Tot ieders grote verbazing, het meest van henzelf, waren Zinovjev en Kamenev gedwongen de kritiek van de oppositie gedeeltelijk te herhalen en spoedig werden ze ingedeeld bij het kamp van de 'trotskisten'. Het is niet te verwonderen dat in onze kringen een samengaan met

Zinovjev en Kamenev minstens als een paradox werd beschouwd. Onder de leden van de oppositie waren er velen die zich tegen dat blok verzetten. Er waren er zelfs – weliswaar weinigen — die een blok met Stalin tegen Zinovjev en Kamenev voorstonden. Een van mijn naaste vrienden, Mratschkovski, een oude revolutionair en een van de beste legeraanvoerders van de burgeroorlog, sprak zich uit tegen een blok met de een en de ander en gaf deze klassieke motivering van zijn mening: “Stalin zal bedriegen en Zinovjev zal weglopen.” Maar in zulke kwesties beslissen in laatste instantie geen psychologische maar politieke overwegingen. Zinovjev en Kamenev erkenden openlijk dat de ‘trotskisten’ in de strijd tegen hen in 1923 gelijk hadden gehad. Ze namen de beginselen van onze partij aan. Onder die omstandigheden konden wij onmogelijk een blok met hen afwijzen, te meer waar duizenden revolutionaire arbeiders in Leningrad achter hen stonden.

Buiten de officiële zittingen had ik in drie jaren Kamenev niet ontmoet, d.w.z. niet sinds de nacht toen hij voor zijn vertrek naar Georgië beloofd had Lenin en mij te steunen, om daarna, toen hij hoorde van de verergering van Lenins toestand, zich aan de kant van Stalin te scharen. Bij onze eerste ontmoeting zei Kamenev: “U hoeft maar met Zinovjev op één tribune te verschijnen en de partij zal inzien wat haar echt Centr. Comité is.” Ik moest lachen om dit bureaucratische optimisme. Kamenev onderschatte klaarblijkelijk wat het ‘trio’ drie jaren lang had gedaan aan het demoraliseren van de partij. Onomwonden wees ik hem daarop.

De revolutionaire ebbe, die eind 1923 begonnen was, d.w.z. na de nederlaag van de revolutionaire beweging in Duitsland, kreeg internationale afmetingen. In Rusland was de reactie tegen oktober in volle gang. Het partijapparaat zwenkte steeds meer naar rechts. Onder die omstandigheden was het kinderachtig aan te nemen, dat we ons slechts behoeften te verenigen opdat ons de overwinning als een rijpe vrucht in de schoot zou vallen. “Wij moeten niets van de naaste toekomst verwachten”, herhaalde ik tientallen keren tot Kamenev en Zinovjev. “We moeten ons ernstig en voor lange tijd op de strijd voorbereiden.” De nieuwe bondgenoten namen in het eerste vuur deze formule dapper aan. Maar het duurde niet lang. Men zag hoe ze niet bij de dag, maar bij het uur verslaptten. Mratschkovski’s appreciatie van de personen was goed geweest: Zinovjev liep tenslotte weg. Maar hij nam lang niet al zijn geestverwanten mee. De dubbele zwenking van Zinovjev had in elk geval de legende van het trotskisme een onherstelbare slag toegebracht.

In het voorjaar van 1926 maakte ik met mijn vrouw een reis naar Berlijn. De Moskouse dokters, die geen verklaring wisten te geven voor mijn voortdurende temperatuursverhogingen, drongen, om niet alleen de verantwoordelijkheid te dragen, reeds lang aan op een reis naar het buitenland. Ikzelf wilde ook graag uit de impasse geraken: de koorts had mij vaak buiten gevecht gesteld op kritieke ogenblikken en was een betrouwbaar bondgenoot geweest van mijn tegenstanders. De kwestie van de buitenlandse reis was in het Pol. Bureau besproken. Het gaf als zijn mening te kennen dat mijn reis, gezien de inlichtingen en de gehele politieke situatie, als uiterst gevaarlijk moest worden beschouwd, maar dat de beslissing aan mijzelf werd overgelaten. Bij het bericht was een schrijven van de GPOe gevoegd, waarin mijn reis naar het buitenland ontoelaatbaar werd geacht. Het Pol. Bureau wilde ongetwijfeld voor de partij niet de verantwoordelijkheid op zich nemen, ingeval mij in het buitenland iets overkwam. De gedachte aan een gewelddadige uitwijzing naar het buitenland, nog wel naar Konstantinopel, was toen nog niet opgekomen in het politiehoofd van Stalin. Ook bestaat de mogelijkheid dat het Pol. Bureau vreesde dat ik mij vaster zou verbinden met de buitenlandse oppositie. Na overleg met mijn vrienden besloot ik op reis te gaan.

Met het Duitse gezantschap werd de nodige overeenstemming verkregen en midden april reisde ik met mijn vrouw op een diplomatieke pas ten name van een lid van het Oekraïense commissariaat voor volksontwikkeling, Koesjmenko, af. Wij waren vergezeld door mijn secretaris Sermoex, de vroegere chef van mijn trein en een gevolmachtigde van de GPOe. Zinovjev en Kamenev namen een aandoenlijk afscheid van mij: ze bleven niet graag vis à vis met Stalin achter.

Ik had in de vooroorlogse jaren het Hohenzollernse Berlijn goed leren kennen. Het had een uiterlijk, dat niemand aantrok, maar velen achting afdwong. Nu echter vond ik Berlijn geheel veranderd. Het had geen uiterlijk meer, althans ik zag het niet. De stad herstelde van een lange zware ziekte, die vergezeld was gegaan van een reeks operaties. De inflatie was al voorbij, maar de stabiliteit van de mark was slechts een graadmeter van de algemene uittering. In de straten, in de winkels, op de gezichten van de voorbijgangers zag men armoede en ongeduld, soms de begerige wens, weer naar boven te komen. De Duitse zin voor orde en netheid was in de jaren van oorlog, nederlaag en het verdrag van Versailles door de armoede overwonnen. De menselijke mierenhoop probeerde nu hardnekkig, maar vreugdeloos, zijn gangen en kampen, door de oorlogslaars vertrappt, weer in orde te maken. In het ritme van de straten, in de bewegingen en gebaren van de voorbijgangers voelde men een tragische schaduw van het fatalisme: niets aan te doen, het leven is een eeuwig tuchthuis, men moet weer van voren af aan beginnen.

Gedurende enige weken werd ik het voorwerp van geneeskundige waarnemingen in een Berlijnse particuliere kliniek. Om de oorzaak te ontdekken van mijn geheimzinnige temperatuursverhoging werd ik door de ene dokter overgegeven aan de andere. Tenslotte kwam de keelspecialist met de hypothese dat de amandelen de verhoging veroorzaakten en hij ried aan ze in elk geval uit te snijden. De diagnostici en therapeuten aarzelden: het waren oudere mensen. De chirurg met de oorlogservaring achter zich beschouwde hen met grote verachting. Volgens hem betekende het uitsnijden van de amandelen zoveel als het afscheren van een snor. Men moest er in toestemmen.

De assistenten maakten zich gereed mijn handen vast te binden, maar de professor stelde zich tevreden met morele verzekeringen. In de opgewekte grapjes van de chirurgen hoorde men hun spanning en ingehouden opwindning. Het onaangenaamste was onbewegelijk op de rug te liggen en bijna in zijn eigen bloed te stikken. De bewerking duurde veertig à vijfenveertig minuten. Alles had een goed verloop, afgezien van het feit dat de operatie toch vergeefs was geweest, want de koorts kwam later terug.

De tijd in Berlijn of liever in de kliniek was voor mij geen verloren tijd. Ik viel op de Duitse pers aan, waarvan ik sedert augustus 1914 bijna geheel verstoken was geweest. Men bracht mij dagelijks ongeveer twee dozijn Duitse en enige buitenlandse bladen, die ik na ze gelezen te hebben op de grond wierp. De professoren, die me bezochten, moesten over een tapijt van kranten stappen van verschillende politieke richtingen.

Eigenlijk hoorde ik nu voor het eerst de hele toonladder van de Duitse, republikeinse politiek. Ik moet zeggen, nieuws vond ik niet. De republiek een ondergeschoven kind van de militaire nederlagen, republikeinen dank zij de dwang van Versailles, sociaaldemocraten vruchtgebruikers van de door hen gesmoorde Novemberrevolutie, Hindenburg democratisch president. Zo ongeveer had ik mij alles ook voorgesteld. En toch was het leerzaam alles van dichtbij te zien.

De 1ste mei reed ik met mijn vrouw in een automobiel door de stad, wij bekeken de hoofdstraten, zagen de demonstraties, lazen de aanplakbiljetten, luisterden naar toespraken,

reden naar het Alexanderplein en mengden ons onder de massa. Ik heb veel meidemonstraties gezien, indrukwekkender, groter, kleuriger, maar ik was sinds lang niet meer in de gelegenheid geweest mij, zonder de aandacht te trekken onder de massa te bewegen, mij te voelen als een deel van het naamloze geheel, slechts luisterend en waarnemend. Eenmaal zei mijn begeleider zacht: "Hier worden uw portretten verkocht". Uit die portretten had niemand het lid van het volkscommissariaat voor ontwikkeling, Koesjmenko kunnen herkennen. Voor het geval dat deze regels onder de ogen komen van graaf Westarp, Hermann Müller, Stresemann, graaf Reventlov, Hilferding of anderen, die er tegen waren dat men mij in Duitsland toeliet, wil ik hun wel zeggen dat ik geen afkeurenswaardige leuzen heb verkondigd, geen ophitsende biljetten heb aangeplakt en slechts een toeschouwer was, die enige dagen te voren geopereerd was.

Wij bezochten ook het bloemenfeest te Werder. Hier waren enorm veel mensen. Maar ondanks de voorjaarsstemming, die door zon en wijn werd verhoogd, lag over de gezichten van de feestvierenden de grijze schaduw van de verlopen jaren. Als men nauwkeurig toekeek, maakten allen de indruk van langzaam herstellenden, het vrolijk zijn ging hen nog slecht af. Wij bleven daar enige uren, knoopten gesprekken aan, aten worstjes van papieren bordjes en dronken zelfs bier, waarvan wij sedert 1917 de smaak vergeten waren.

Ik herstelde snel na de operatie en had de dag voor de terugreis reeds vastgesteld, toen er nog een onverwachte episode plaats had, die me tot heden nog niet geheel duidelijk is. Ongeveer twee weken voor mijn vertrek verschenen in de kliniek twee heren in civiel, met het karakteristieke uiterlijk van politiebeambten. Toen ik uit het venster keek, zag ik daar nog een half dozijn van dergelijke heren, die wel verschilden, maar toch ook zeer veel overeenkomst vertoonden. Ik vestigde de aandacht van Krestinsky, die juist bij me was, op hen. Enige minuten daarna klopte een assistent en deelde me opgewonden mee in opdracht van zijn professor, dat tegen mij een aanslag werd voorbereid. "Toch niet van de zijde van de politie, wil ik hopen?" vroeg ik, op de vele agenten wijzend. De dokter uitte het vermoeden dat de politie verschenen was om de aanslag te verijdelen. Enige minuten later kwam een politiecommissaris en deelde aan Krestinsky mee dat de politie op de hoogte was gesteld van een tegen mij op touw gezette aanslag en dat ze nu buitengewone voorzorgsmaatregelen had genomen. De gehele kliniek was in opstand. De zusters vertelden aan elkaar en aan de patiënten dat Trotski zich in de kliniek bevond en er daarom een paar bommen in het gebouw zouden worden gegooid. Er ontstond een atmosfeer die niet zeer geschikt was voor een ziekenhuis. Ik sprak met Krestinsky af dat ik dadelijk naar het gebouw van het sovjetgezantschap zou overgaan. De straat voor de kliniek werd door de politie afgezet. Ik werd door politieauto's begeleid.

De officiële lezing was ongeveer deze: iemand, die gearresteerd was in verband met een samenzwering van Duitse monarchisten, had aan de rechter van instructie verteld dat Russische witgardisten in de eerstvolgende dagen een aanslag zouden plegen op Trotski, die zich in Berlijn bevond. Nu moet men weten dat de Duitse diplomatie, met wier toestemming mijn reis plaats had, daarvan opzettelijk geen mededeling aan de politie had gedaan, vanwege de talrijke monarchistische elementen in haar rijen. Daarom sloeg de politie in het begin geen geloof aan de verklaring van de gearresteerde monarchist, maar deed een onderzoek naar de waarheid van het bericht aangaande mijn verblijf in de kliniek en vond dat tot haar grote verbazing bevestigd. Daar er ook inlichtingen bij de professoren waren gevraagd, kreeg ik twee waarschuwingen, één door de assistent en een door de politiecommissaris. Of er werkelijk een plan voor een aanslag bestond en of politie daarvan had gehoord door een

gearresteerde monarchist, kan ik natuurlijk niet weten. Ik vermoed evenwel dat de zaak eenvoudig deze was: de diplomatie had waarschijnlijk 'het geheim' niet bewaard, de politie, beledigd door het gebrek aan vertrouwen, wilde de heer Stresemann, misschien ook mij, bewijzen dat men zonder haar geen amandelen kon uitsnijden. Hoe het zij, de kliniek werd in rep en roer gebracht en ik verhuisde onder geweldige bedekking voor de gefingeerde vijanden naar het gezantschap. Tot de Duitse pers drong later een zwakke onzekere echo van deze geschiedenis door, maar niemand wilde het geloven.

De dagen van mijn verblijf in Berlijn vielen samen met grote Europese gebeurtenissen: de algemene staking in Engeland en de staatsgreep van Pilsudski in Polen. Deze twee gebeurtenissen hebben mijn meningsverschil met de epigonen nog verdiept en de stormachtige ontwikkeling van onze verdere strijd van te voren bepaald. Daarom moeten er enkele woorden over gezegd worden.

Stalin, Boecharin en in het eerst ook Zinovjev, beschouwden het diplomatieke blok tussen de leiding van de sovjetvakverenigingen en de generale raad van de Engelse Trade-Unions als de kroon op hun politiek. In zijn kleinsteedse bekrompenheid beeldde Stalin zich in dat Purcell en andere leiders van de Trade-Unions bereid of in staat waren in een moeilijk ogenblik de Sovjetrepubliek te steunen tegen de Engelse bourgeoisie. De leiders van de Trade-Unions meenden niet zonder reden, dat het voor hen met het oog op de crisis van het Engelse kapitalisme en de groeiende ontevredenheid van de massa voordelig was een dekking van links te hebben in de vorm van een tot niets verplichtende vriendschap met de leiders van de sovjetvakverenigingen. De beide partijen gingen daarbij de kern van de zaak uit de weg en waren bevreesd de dingen bij hun waren naam te noemen. Een waardeloze politiek strandt dikwijls op grote gebeurtenissen. De algemene staking van mei 1926 was niet alleen een grote gebeurtenis in het leven van Engeland, maar ook in het inwendige leven van onze partij.

Het lot van Engeland na de oorlog verdient onze bijzondere belangstelling. De grote verandering in zijn wereldpositie kon niet zonder invloed blijven op de verhouding van de inwendige krachten van het land. Het was duidelijk: al zou het Europa tezamen met Engeland gelukken na korte of lange tijd een zeker sociaal evenwicht te heroveren, dan kon Engeland slechts dat evenwicht bereiken door een reeks ernstige botsingen en schokken. Ik achtte het zeer waarschijnlijk, dat juist in Engeland een conflict in de kolenindustrie tot een algemene staking zou leiden. Daaruit leidde ik af, dat onvermijdelijk een grote tegenstelling tussen de oude organisaties van de arbeidersklasse en haar nieuwe historische taak moest ontstaan. In de winter en het voorjaar van 1925 in de Kaukasus schreef ik daarover een boek (*Waarheen drijft Engeland?*) Eigenlijk richtte het boek zich tegen de officiële opvatting van het Pol. Bureau met zijn hoop op de linkse koers van de Generale Raad en op het geleidelijk pijnloos doordringen van het communisme in de rijen van de arbeiderspartij en van de Trade-Unions. Gedeeltelijk om overtollige verwickelingen te voorkomen, gedeeltelijk om mijn tegenstanders op de proef te stellen, gaf ik het manuscript ter inzage aan het Pol. Bureau. Daar het hier ging om een veronderstelling, niet om kritiek achteraf, had geen van de leden van het Pol. Bureau de moed zijn mening te zeggen. Het boek passeerde de censuur en werd gepubliceerd zonder veranderingen, zoals het neergeschreven was. Spoedig verscheen het ook in het Engels. De officiële leiders van het Engelse socialisme beschouwden het boek als de fantasie van een buitenlander, die de Engelse verhoudingen niet kent en ervan droomt de 'Russische' algemene staking op de bodem van het Britse eilandenrijk over te planten. Zulke oordeelvellingen kan men bij tientallen, ja bij honderdtallen aanhalen te beginnen met MacDonald zelf, die in de wedloop van politieke alledaagsheid zeker de eerste plaats toekomt.

Echter, er verliepen slechts enkele maanden en de staking van de mijnwerkers veranderde in een algemene staking. Op zulk een snelle verwezenlijking van mijn veronderstelling had ik zelf niet eens gerekend. Zo de algemene staking de juistheid van de marxistische voorspelling bevestigde tegenover de primitieve kritieken van het Engelse reformisme, dan betekende de houding van de Generale Raad gedurende de algemene staking een ineenstorting van de stalinistische hoop op Purcell. Met gespannen aandacht verzamelde ik in de kliniek alle berichten die het verloop van de algemene staking en de wederzijdse verhouding tussen de massa en de leiders beschreven. Het meest verontwaardigd was ik over de geest van de artikelen in de Moskouse *Pravda*. Hun hoofddoel was het bankroet te verbergen en de schijn te redden. Dat kon echter slechts bereikt worden door cynische vermindering van de feiten. Er is geen sterker bewijs voor de geestelijke ondergang van een revolutionaire politiek, dan dit, dat ze gedwongen is de massa te bedriegen. In Moskou teruggekeerd, eiste ik dat het blok met de Generale Raad ogenblikkelijk verbroken zou worden. Na de onvermijdelijke slingeren sloot Zinovjev zich bij mij aan. Radek was er tegen. Stalin klemde zich uit alle macht aan het blok vast, ja nog aan de schijn van een blok. De Engelse trade-unionisten wachtten het einde van de scherpe inwendige crisis af om dan hun vrijgevege, maar dwaze bondgenoot van zich af te trappen.

In Polen speelden zich tegelijkertijd belangrijke gebeurtenissen af. Naar een uitweg zoekend, betrad de kleinburger de weg van de opstand en hief Pilsudski op het schild. De leider van de communistische partij, Warsky, meende dat zich voor zijn ogen de 'democratische dictatuur van boeren en arbeiders' afspeelde en riep de communistische partij op om Pilsudski hulp te verlenen. Ik ken Warsky reeds lange tijd. Toen Rosa Luxemburg leefde, kon hij nog een plaats vinden in de rijen van de revolutie. Overgelaten aan zichzelf, was Warsky niet anders dan een lege plaats. In 1924 verklaarde Warsky na veel slingeren dat hij eindelijk de schadelijkheid van het 'trotskisme' d.w.z. een onderschatting van de boeren voor de zaak van de democratische dictatuur had ontdekt. Tot loon voor die gehoorzaamheid werd hij tot leider verheven. Nu wachtte hij op een gelegenheid om zich de sporen, die hij zo laat gekregen had, waardig te maken. In mei 1926 verzuimde Warsky de schitterende gelegenheid niet om zichzelf en het vaandel der partij te bezoedelen. Hij ging natuurlijk vrij uit: het stalinistische apparaat beschermde hem tegen de verontwaardiging van de Poolse arbeiders.

De strijd in de Russische partij werd in 1926 voortdurend scherper. In de herfst deed de oppositie in de vergaderingen van de partijcellen een openlijke uitval. Hij werd door het apparaat met grote heftigheid afgeslagen. De geestelijke strijd werd vervangen door de administratieve mechaniek: telefonisch werd de partijbureaucratie opgeroepen om naar de vergaderingen van de arbeiderscellen te gaan, voor alle vergaderplaatsen stond een file van auto's met apparaatmensen, de sirenen huilden, bij het verschijnen van de oppositie op het podium werd er georganiseerd gefloten en gebruld. De regerende fractie oefende een terreur uit door haar mechanische macht, door bedreigingen en represailles. Voor de massa van de partij nog iets vernemen, begrijpen of zeggen kon, maakte men haar bang voor een splitsing of een catastrofe. De oppositie moest zich terugtrekken. Wij gaven de 16e oktober een verklaring af in deze zin: dat we onze mening als de juiste beschouwden, en ons het recht voorbehielden binnen het raam van de partij voor haar te strijden maar afzagen van die handelingen, die gevaar van een splitsing zonder kunnen opleveren. Die verklaring was niet voor het apparaat, maar voor de massa van de partij bestemd. Ze was de uitdrukking van onze wil in de partij te blijven en haar verder te dienen. Ofschoon de stalinisten reeds de volgende dag zich niet meer

aan de overeenkomst hielden, wij hadden toch tijd gewonnen. De winter 1926-27 bracht een rustpauze, die ons in staat stelde op een reeks kwesties theoretisch dieper in te gaan.

Reeds in het begin van 1927 was Zinovjev bereid te capituleren, zoal niet opeens, dan toch geleidelijk. Maar dan kwamen de schokkende gebeurtenissen in China. De misdaad van de stalinistische politiek trad al te duidelijk aan het licht. Dat hield voor een wijle de capitulatie van Zinovjev, en die hem volgden, tegen. De leiding van de epigonen in China trad alle tradities van het bolsjewisme met voeten. De Chinese communistische partij was tegen haar zin ondergebracht in de burgerlijke partij van de Kwomintang en onder haar militaire discipline gesteld. Het vormen van sovjets werd verboden. De communisten was aangeraden de agrarische revolutie tegen te houden en de arbeiders zonder toestemming van de bourgeoisie niet te bewapenen. Lang voor Tjiang Kai-sjek de arbeiders van Sjanghai had neergeslagen en de macht geconcentreerd in handen van een militaire klik, wezen wij waarschuwend op de onvermijdelijkheid van zulk een afloop. Sedert 1925 had ik geëist dat de communisten zich zouden afscheiden van de Kwomintang. De politiek van Stalin-Boecharin had niet slechts het neerslaan van de revolutie voorbereid en gemakkelijk gemaakt, maar ook met behulp van represailles van het staatsapparaat het contrarevolutionaire optreden van Tjiang Kai-sjek tegen onze kritiek beschermd. Nog in april 1927 verdedigde Stalin in een partijvergadering in de Zuilengalerij de politiek van de coalitie met Tjiang Kai-sjek en eiste hem vertrouwen te schenken. Vijf of zes dagen later heeft Tjiang Kai-sjek een bloedbad aangericht onder de arbeiders van Sjanghai en de communistische partij.

Een golf van opwinding ging door de partij. De oppositie stak het hoofd op. Alle voorschriften van de illegaliteit met voeten tredend — in die tijd waren wij reeds gedwongen in Moskou de arbeiders van Sjanghai langs illegale weg tegen Tjiang Kai-sjek te verdedigen — kwamen de leden van de oppositie bij tientallen tot mij in het gebouw van de hoofdcommissie van de concessies. Veel jonge partijgenoten meenden dat een zo duidelijk bankroet van de stalinistische politiek de zege van de oppositie naderbij moest brengen. In de eerste dagen na de staatsgreep van Tjiang Kai-sjek heb ik vele emmers koud water moeten uitgieten over de hete hoofden van mijn jonge en ook niet jonge vrienden. Ik trachtte te bewijzen dat de oppositie zich niet mocht oprichten op de *nederlaag* van de Chinese revolutie. Wel zou de bevestiging van onze voorspelling ons duizenden nieuwe aanhangers bezorgen. Maar voor de miljoenen was niet de voorspelling maar het feit van het neerslaan van het Chinese proletariaat beslissend. Na de nederlaag van de Duitse revolutie in 1923, na de ineensstorting van de Engelse algemene staking in 1926, zou deze nieuwe nederlaag in China de ontgoocheling van de massa's met betrekking tot de internationale revolutie slechts versterken. En juist die ontgoocheling was de psychologische bron voor de stalinistische politiek van het nationale reformisme.

Al spoedig bleek dat wij als fractie sterker waren geworden, d.w.z. ideologisch meer één geheel en sterker in aantal. Maar de navelstreng die ons met de regerende macht had verbonden was door het zwaard van Tjiang Kai-sjek doorgesneden. Zijn volkomen gecompromitteerde Russische bondgenoot Stalin bleef niet anders over dan het neerslaan van de arbeiders van Sjanghai aan te vullen met het organisatorisch neerslaan van de oppositie. De kern van de oppositie werd gevormd door een groep oude revolutionairen. Maar wij stonden niet meer alleen. Om ons heen hadden zich honderden en duizenden revolutionairen gegroepeerd van de nieuwe generatie, die eerst door de Oktoberrevolutie tot politiek leven was gewekt, de burgeroorlog achter zich had en zich geheel gaf aan het geweldige gezag van het leninistische Centr. Comité. Deze nieuwe generatie was pas sedert 1923 begonnen zelfstandig

te denken, kritiek te oefenen, nieuwe wendingen in de ontwikkeling te onderzoeken volgens de maatstaf van de marxistische methode en ze moest, wat moeilijker is, nu leren de verantwoordelijkheid voor revolutionaire initiatieven zelf te dragen. Op dit moment verdiepen duizenden van jonge revolutionairen in de gevangnissen en verbanningsoorden van het stalinistische regime hun politieke ervaring door theoretische studie.

De kerngroep van de oppositie ging die ontknoping met open ogen tegemoet. Wij wisten heel zeker dat wij niet door compromissen te sluiten en uit te wijken onze ideeën op de jonge generatie konden overbrengen, maar slechts in openlijke strijd, die voor geen praktische gevolgen terugschrikt. We gingen een zekere nederlaag tegemoet, maar bereiden onze geestelijke overwinning voor een verre toekomst voor.

Het gebruik van fysiek geweld heeft in de geschiedenis van de mensheid steeds een grote rol gespeeld en speelt die nog: soms een vooruitstrevende, een andere maal een reactionaire, al naarmate welke klasse het geweld gebruikt en met welk doel het gebruikt wordt. Maar verre daarvan verwijderd is de gevolgtrekking dat men met geweld *alle* vragen zou kunnen oplossen en *alle* hinderpalen zou kunnen wegruimen. De ontwikkeling van de historisch-voortuitstrevende tendensen met wapengeweld tegen te houden — is onmogelijk. Hun voor altijd de weg te versperren is onmogelijk. De revolutionair kan zich dus als het gaat om de strijd voor grote beginselen, slechts door deze ene regel laten leiden: fais ce que tu dois, advienne que pourra [doe wat ge moet, daarna zal je wel zien hoe de gevolgen verlopen].

Hoe meer de partij de vijftiende partijdag naderde, die uitgeschreven was tegen het einde van 1927, des te meer voelde ze zich op een historisch kruispunt. Een diepe onrust ging door haar rijen. Ondanks de monsterachtige terreur ontwaakte in de partij de wens de stem van de oppositie te horen. Dat was slechts langs illegale weg te bereiken. Op meerdere plaatsen in Moskou en Leningrad hadden geheime vergaderingen plaats van arbeiders, arbeidsters en studenten, waarbij twintig tot tweehonderd mensen zich verzamelden om een vertegenwoordiger van de oppositie te horen. In de loop van een dag bezocht ik twee, drie, soms vier van zulke vergaderingen. Meestal werden ze gehouden in arbeiderswoningen. Twee kleine kamertjes werden volgepropt. De spreker stond in de deur tussen de kamers. Dikwijls zaten allen op de vloer, ook wel moest men wegens gebrek aan ruimte staande discussiëren. Soms verschenen vertegenwoordigers van de controle commissie en sommeerden de vergaderden uit elkaar te gaan. Men nodigde hen uit aan de discussies deel te nemen. Waren ze hinderlijk, dan werden ze buiten de deur gezet. In het geheel hebben in Moskou en Leningrad ongeveer twintigduizend mensen dergelijke vergaderingen bezocht. De stroom zwol. De oppositie had handig een grote vergadering voorbereid in de zaal van de Technische Hogeschool, die van binnen uit bezet werd. De zaal werd door tweeduizend mensen gevuld. Een grote menigte moest buiten blijven. Pogingen van het bestuur om de vergadering te verstoren waren vruchteloos. Kamenev en ik spraken ongeveer twee uren. Nu richtte het Centr. Comité een oproep tot de arbeidersklasse om de vergaderingen van de oppositie met geweld uiteen te drijven. Die oproep was slechts een masker voor de zorgvuldig voorbereide overvallen van de GPOe op de oppositie. Stalin wilde een bloedige ontknoping. Wij gaven het consigne de grote vergaderingen voorlopig te staken. Maar dat was reeds na de demonstratie van 7 november. In oktober kwam het Centr. Ex. Comité in Leningrad bijeen. Ter ere van die vergadering werd een massademonstratie op touw gezet. Maar een toevallige samenloop van omstandigheden nam de demonstratie een onverwachte wending. Met Zinovjev en nog enige andere oppositionelen reed ik in een auto door de stad om de grootte en de stemming van de demonstratie in ogenschouw te nemen. Tenslotte kwamen wij langs het Taurische paleis, waar

voor de leden van het Centr. Ex. Comité op vrachtauto's tribunes waren opgericht. Onze auto kwam in een afgezet gedeelte: wij konden niet doorrijden. Maar voor we tijd hadden te overwegen hoe we uit de impasse zouden komen, snelde de commandant op onze auto toe en gaf ons argeloos geleide naar de tribunes. Voor we ons konden bedenken baanden twee rijen militie soldaten ons de weg naar de laatste vrachtauto, die nog leeg was. Zo spoedig de massa hoorde dat wij ons op de laatste tribune bevonden, veranderde de demonstratie plotseling van uiterlijk. De menigte passeerde onverschillig de eerste vrachtauto's en snelde zonder te luisteren naar de begroetingstoespraken op ons af. Om onze vrachtauto stuwde weldra een duizendkoppige menigte op. Arbeiders en roodgardisten bleven staan, keken in de hoogte, riepen ons een groet toe, maar werden voortgeduwd door de ongeduldigen in de achterste rijen. De militiecompagnie, die men naar onze vrachtauto zond om de orde te herstellen, werd door de stemming meegesleurd en deed niets. Nu werden een vijftigtal betrouwbare agenten van het apparaat gezonden. Ze trachtten te fluiten, maar het gefluit ging verloren in de kreten van instemming. De toestand werd steeds ondragelijker voor de officiële leiders van de demonstratie. Tenslotte verlieten de voorzitter van het Alruss. Centr. Ex. Comité en enige andere leden de eerste tribune, waar een pijnlijke leegte gaapte en klommen op onze auto, die de laatste in de rij was en voor minder 'voornamen' gasten was bestemd. Maar ook die dappere daad kon de situatie niet redden. De massa riep aanhoudend namen, maar niet die van de officiële heersers van toen.

Zinovjev werd dadelijk door optimisme overweldigd en verwachtte van de demonstratie grote gevolgen. Ik deelde zijn impulsieve waardering van de toestand niet. De arbeidersmassa van Leningrad had haar ontevredenheid getoond door een platonische sympathiebetuiging voor de leiders van de oppositie, maar ze was nog niet in staat het apparaat te beletten met ons af te rekenen. In dat opzicht maakte ik mij geen illusies. Aan de andere kant moest de demonstratie aan de regerende fractie de noodzakelijkheid tonen de afrekening met de oppositie te verhaasten om de massa voor een voldongen feit te plaatsen.

De volgende mijlpaal was de Moskouse demonstratie bij de tiende verjaardag van de Oktoberomwenteling. Als promotor van de demonstratie, als schrijver van de jubileumartikelen en als spreker traden overal mensen op, die gedurende de Oktoberrevolutie aan de andere kant van de barricade hadden gestaan of zich in de schoot van hun gezin hadden verborgen gehouden om daar af te wachten hoe de zaak zou aflopen en die zich eerst bij de revolutie waagden aan te sluiten toen de overwinning zeker was. Eer vrolijk dan verbitterd las ik de artikelen of hoorde door de radio de toespraken, waarin die klaplopers mij beschuldigden van verraad aan de Oktoberrevolutie. Als wij de dynamica van het historische proces begrijpen en als wij zien, hoe een hemzelf onbekende hand de tegenstander aan de leiband houdt, dan verliezen ook de weezinwekkendste gemeenschappen en het verraad alle macht over ons.

De oppositie besloot deel te nemen aan de algemene demonstratie met eigen borden. De leuzen op die borden waren volstrekt niet tegen de partij gericht: "Wij willen het vuur tegen rechts — tegen de koelakken, neplieden en bureaucraten." "Wij willen het testament van Lenin uitvoeren." "Tegen opportunisten, tegen splitsing, voor de eenheid van de leninistische partij." Nu zijn deze leuzen het officiële program van de stalinistische fractie in haar strijd tegen de rechtsen. Op 7 november 1927 werd de oppositie deze borden uit de handen getrokken, de borden werden vertrappt, de dragers door bijzondere commandeurs afgeranseld. De ervaring van de demonstratie in Leningrad had de officiële leiders veel geleerd. Ze waren nu beter voorbereid. In de massa voelde me onzekerheid. Verontrust namen ze aan de

demonstratie deel. Boven de reusachtige, verwarde, opgewonden massa verhieven zich twee actieve groepen: de oppositie en het apparaat. Als vrijwilligers in de strijd tegen het 'trotskisme' kwamen het apparaat openlijk niet-revolutionaire, deels zelfs fascistische, elementen van de straat te hulp. Waarschijnlijk als waarschuwing schoot een militieusoldaat op mijn auto. Iemand leidde zijn hand. Een dronken brandweerman sprong onder het uiten van gemene scheldwoorden op de treeplank van mijn wagen en sloeg een ruit in. Wie kon zien, zag op 7 november 1927 in de straten van Moskou een proef van Thermidor.

De demonstratie in Leningrad verliep evenzo, Zinovjev en Radek, die er heen gereisd waren, werden door een bijzondere compagnie opgepakt en onder voorwendsel hen voor de menigte te beschermen gedurende de demonstratie in een gebouw gevangen gehouden. Zinovjev schreef mij die dag naar Moskou: "Alle berichten zeggen dat deze gemeenschappen onze zaak slechts zullen dienen. Wij zijn er ongerust over wat bij u is voorgevallen. Onze verbindingen (d.w.z. illegale discussies met de arbeiders) staan er goed voor. Een grote omkeer in ons voordeel. Wij reizen nog niet van hier af". Dat was de laatste opflikkering van oppositionele energie bij Zinovjev. Een dag later was hij reeds in Moskou en drong op capitulatie aan.

De 16e november benam Joffe zich het leven; zijn dood kwam te midden van de zich ontwikkelende strijd.

Joffe was zwaar ziek. Uit Japan, waar hij gezant was geweest, bracht men hem in zorgelijke toestand terug. Slechts met grote moeite gelukte het, hem naar het buitenland te krijgen. Het verblijf daar was van te korte duur. Het had een goede, geen afdoende uitwerking. Joffe was vooral hevig verontwaardigd over de campagne tegen de permanente revolutie. Hij kon de lage hetze niet verdragen, die tegen degenen, die het karakter en verloop van de revolutie lang hadden voorzien, gevoerd werd, door zulke die slechts de vruchten van de revolutie genoten. Joffe vertelde mij het gesprek dat hij met Lenin, ik meen in 1919, over het onderwerp van de permanente revolutie had gehad. Lenin had tegen hem gezegd: "Ja. Trotski heeft gelijk gehad". Joffe wilde nu dat gesprek publiceren. Uit alle macht hield ik hem daarvan terug. Ik voorzag welk een lawine van laagheden zich over hem zou uitstorten. Joffe was zeer vasthoudend, er was in hem een bijzondere, naar het uiterlijk milde, maar innerlijk onbuigzame vastheid. Bij elke uitbarsting van agressieve domheid en politieke trouwbreuk, kwam hij met ingevallen, bleke wangen verontwaardigd bij me en herhaalde: "Neen, het moet gepubliceerd worden". Telkens weer trachtte ik hem te bewijzen dat zulk een 'getuigenis' niets zou veranderen, dat men liever de nieuwe partijgeneratie moest vormen en zich instellen op verre perspectieven.

De fysieke toestand van Joffe, die in het buitenland niet genezen was, werd van dag tot dag slechter. In de herfst was Joffe gedwongen zijn werk neer te leggen en te gaan liggen. Zijn vrienden eisten opnieuw een buitenlandse reis. Ditmaal weigerde het Centr. Comité beslist haar toestemming. De stalinisten bereidden er zich op voor de oppositionelen in een geheel andere richting weg te zenden. Mijn uitsluiting uit het Centr. Comité en daarna uit de partij schokte Joffe meer dan iemand anders. Bij de politieke en persoonlijke verontwaardiging kwam nog het duidelijke bewustzijn van eigen fysieke onmacht. Joffe had er een onbedrieglijk voorgevoel van, dat het om het lot van de revolutie ging. Tot strijd was hij niet meer in staat. Buiten de strijd had het leven geen zin voor hem. En zo trok hij voor zichzelf de laatste conclusie.

Ik woonde in die dagen niet meer in het Kremlin, maar in de woning van mijn vriend Beloborodow, die nog altijd volkscommissaris van binnenlandse zaken heette, ofschoon de

agenten van de GPOe hem op de hielen zaten. Beloborodow was toen in zijn geboorteland, de Oeral, waar hij in de strijd tegen het apparaat een weg tot de arbeiders zocht. Ik belde Joffe's woning op om naar zijn gezondheid te vragen. Hij antwoordde zelf, de telefoon stond naast zijn bed. Zijn stem klonk — eerst later werd me dat duidelijk — vreemd, gespannen, onrustig. Hij vroeg me bij hem te komen. Er was iets dat mij belette dadelijk aan zijn verzoek te voldoen. Het waren woelige dagen, in de woning van Beloborodow liep het af en aan van kameraden, om dringende kwesties te bespreken. Eén of twee uren later zei een mij onbekende stem aan de telefoon: “Adolf Abramovitsch heeft zich doodgeschoten. Op zijn nachttafeltje ligt een brief voor u”. In de woning van Beloborodow hielden steeds enige militairen, die tot de oppositie behoorden, de wacht. Zij vergezelden mij als ik uitging. Wij begaven ons haastig naar Joffe. Op ons schellen en kloppen vroeg men achter de deur naar onze naam en deed niet dadelijk open: achter de deur gebeurde iets geheimzinnigs. Op het bebloede kussen lag het rustige, door innerlijke goedheid verhelderde gezicht van Adolf Abramovitsch. Bij zijn schrijftafel was B., een lid van de GPOe bezig. Op de tafel was geen brief te zien. Ik verlangde dat men mij de brief dadelijk zou geven. B. mompelde dat er geen brief was. Zijn uiterlijk en zijn stem lieten geen twijfel over: hij loog. Na enige minuten verzamelden zich in de woning vrienden uit de gehele stad. De officiële vertegenwoordigers van het commissariaat van buitenlandse zaken en van de partijinstituten voelden zich eenzaam onder de grote menigte oppositionelen. Tijdens die nacht bezochten enige duizenden mensen de woning. Het bericht over de diefstal van de brief verbreidde zich in de stad. Buitenlandse journalisten maakten melding van het feit in hun telegrammen. De brief nog langer achter te houden ging niet. Tenslotte werd aan Rakovski een fotografische kopie van de brief overhandigd. Waarom de door Joffe aan mij geschreven en in een gesloten couvert aan mij geadresseerde brief aan Rakovski werd gegeven en niet eens het origineel, maar een fotografische kopie, is onverklaarbaar. De brief van Joffe geeft een getrouw beeld van mijn vriend, maar een half uur voor zijn dood. Joffe kende mijn verhouding tot hem, hij was met mij verbonden door een diep moreel vertrouwen en hij had mij het recht gegeven, datgene in de brief te schrappen wat naar mijn mening voor publicering ongeschikt kon zijn. Nadat het hem niet gelukt was de brief voor de wereld te verbergen, heeft de cynische vijand vergeefs getracht, juist die regels, die niet voor publicering bestemd waren, ten eigen bate aan te wenden.

Joffe wilde zijn dood stellen in de dienst van de zaak die hij zijn gehele leven had gewijd. Met de hand, die een half uur later de revolver op de slaap zou richten, schreef hij de laatste getuigenis en de laatste raadgevingen voor een vriend.

Het volgende heeft Joffe in zijn afscheidsbrief over mij persoonlijk gezegd:

“Met jou, lieve Lev Davidovitsch, verbinden mij tientallen van jaren van gemeenschappelijk werken en, ik durf hopen ook van persoonlijke vriendschap. Dat geeft mij het recht je tot afscheid te zeggen wat mij in jou een fout schijnt. Ik heb nooit getwijfeld aan de juistheid van de door jou aangegeven weg en je weet, dat ik sedert meer dan twintig jaren met je ga, sedert de tijd van de ‘permanente revolutie’. Maar ik was altijd van mening, dat je de *onbuigzaamheid* en het *niet-toegeven* van Lenin ontbreekt, zijn bereid-zijn op de weg, die hij als juist heeft erkend, als het moet alleen te blijven, in het vooruitzicht van een meerderheid, een algemene erkenning van de juistheid van die weg in de toekomst. Je had *politiek steeds gelijk*, sedert het jaar 1905 en ik heb je herhaaldelijk gezegd, dat ik met mijn eigen oren heb gehoord, dat Lenin toegaf, dat ook in 1905 *niet hij, maar jij* gelijk had gehad.

Voor de dood liegt men niet en ik herhaal het je nu nog eenmaal . . . Maar je hebt dikwijls van je *eigen recht* afgezien ten gunste van een door jou overschatte overeenkomst, een compromis. Dat is een fout. Ik herhaal, politiek heb je altijd gelijk gehad, en nu *heb je meer gelijk dan ooit*. Eens zal de partij het inzien en ook de historie zal het onvoorwaardelijk erkennen. Wees dan niet bevreesd, als iemand zich van je afkeert en nog minder als velen niet zo snel, als wij dat allen wensen, tot je komen. Je hebt gelijk, maar borg voor de zege van je opvatting is de uiterste ontoegeeflijkheid, de strengste rechtlijnigheid, de volkomen afwijzing van elk compromis, precies zoals daarin steeds het geheim lag van de overwinning van Iljitsch. Dit wilde ik je al dikwijls gezegd hebben, eerst nu ten afscheid kon ik er toe besluiten”.

De begrafenis van Joffe werd op een werkdag en een werkdag gesteld om de deelname van het Moskouse proletariaat te beletten. Toch waren nog tienduizend mensen naar de begrafenis gekomen en ze werd tot een grootse oppositionele demonstratie.

Intussen bereidde de fractie van Stalin de partijdag voor, haar best doende hem voor het voldongen feit van de splitsing te plaatsen. De z.g. verkiezingen voor de plaatselijke conferenties, die gedelegeerden naar de partijdag zonden, waren reeds afgelopen *voor* de officiële publicering van de door en door leugenachtige ‘discussie’, terwijl militair georganiseerde fluitcolonnen op fascistische wijze de vergaderingen in de war stuurden. Het is moeilijk zich iets zo schandelijks in te denken als de voorbereiding voor de vijftiende partijdag. Voor Zinovjev en zijn groep was het niet moeilijk te zien, dat de partijdag politiek het fysiek neerslaan zou voleindigen, dat in de straten van Moskou en Leningrad op de tiende verjaardag van de Oktoberomwenteling was begonnen. De enige zorg van Zinovjev en zijn vrienden was nu: bijtijds te capituleren. Ze begrepen natuurlijk wel dat de stalinistische bureaucraten niet in hen, oppositionelen van tweede rang, de ware vijand zagen, maar in de kern van de oppositie, die met mij verbonden was. Ze hoopten door een demonstratieve breuk met mij op het ogenblik van de vijftiende partijdag zo al niet welwillendheid, dan toch vergeving te kopen. Ze bedachten daarbij niet dat het dubbel verraad hen politiek moest afmaken. Al hebben ze onze groep door een stoot in de rug ook tijdelijk verzwakt, ze hebben zichzelf politiek ten dode gewijd. De vijftiende partijdag nam de uitsluiting aan van de gehele oppositie. De uitgesloten werden ter beschikking van de GPOe gesteld.

De verbanning

Over de uitwijzing naar Centraal-Azië geef ik de onverkorte aantekeningen van mijn vrouw:

De 16e januari 1928 werden reeds van de vroege morgen af de zaken gepakt. Ik heb temperatuursverhoging, van koorts en zwakte ben ik duizelig te midden van deze chaos van de zo-even uit het Kremlin overgebrachte, en van de andere bagage, die ingepakt moet om mee te nemen. Een rommel van meubels, kisten, kleren, boeken; daarbij eindeloze bezoeken — vrienden, die afscheid willen nemen. Onze dokter en vriend F. A. Guetier, raadt naïef aan om vanwege mijn verkoudheid de reis te verschuiven. Hij heeft er geen duidelijke voorstelling van wat onze reis is en wat het betekenen zou die nu te verschuiven. Wij hopen dat ik in de trein herstellen zal; want onder de omstandigheden van de ‘laatste dagen’ was thuis herstel niet mogelijk, voor mijn ogen doemen telkens nieuwe gestalten op, velen zie ik voor het eerst. Omhelzingen, handdrukken, sympathiebetuigingen, gelukwensen. De chaos wordt groter doordat er bloemen gezonden worden en boeken, lekkernijen, warme kleren, enz. De laatste dag van hetze, spanning, opwinding, loopt ten einde. Alle bagage is naar het station gebracht. De vrienden zijn er ook heengegaan. Het hele gezin zit in de eetkamer, klaar voor de reis. Wij wachten op de agenten van de GPOe. Wij kijken op de klok. . . negen, halftien. Niemand komt. Tien. Het vertrek van de trein. Wat is er gebeurd? Heeft men zich bedacht? De telefoon gaat. Uit de GPOe deelt men mee dat de reis verschoven is. Motieven worden niet gegeven. “Voor lang?” vraagt L. D. “Voor twee dagen”, antwoordt men hem, “het vertrek is op overmorgen gesteld”. Na een halfuur komen de vrienden terug van het station, eerst de jongelui; dan Rakovski en anderen. Op het station was een reusachtige demonstratie. Men wachtte en riep: “Leve Trotski!” Maar Trotski was niet te zien. Waar is hij? Voor de wagon, die voor ons bestemd was, stond een opgewonden menigte. Jonge vrienden hadden op het dak van de wagon een groot portret van L. D. opgesteld. Men begroette het met een geestdriftig ‘Hoezee!’ De trein floot, ging vooruit, nog een eindje, bleef plotseling met een ruk staan. De demonstranten liepen voor de locomotieven, klemden zich vast aan de wagons, hielden de trein tegen en riepen om Trotski. Onder de menigte verspreidde zich het gerucht dat agenten van de GPOe Trotski stilletjes in de wagon hadden gebracht en hem nu beletten zich te vertonen aan de demonstranten. Op het station heerste een onbeschrijflijke opwinding. Het kwam tot botsingen met de militie en agenten van de GPOe, aan beide zijden waren gewonden; arrestaties hadden plaats. Anderhalf uur lang kon de trein niet vertrekken. Na een poosje bracht men onze bagage terug van het station. Voortdurend informeerden vrienden telefonisch of we thuis waren en gaven verslag van de gebeurtenissen op het station. Het was ver na middernacht toen we gingen slapen. Na de emoties van de laatste dagen sliepen we tot elf uur in de morgen. Niemand belde op. Alles was rustig. De vrouw van onze oudste zoon ging naar haar werk: er was immers nog twee dagen tijd. Nauwelijks echter hadden we ontbeten, of daar werd aan de voordeur gebeld. Eerst kwam P. W. Beloborodova, dan M. M. Joffe. Er werd weer gebeld. . . nu vulde het gehele huis zich met de agenten van de GPOe in uniform en in civiel. Aan L. D. werd het bevel tot zijn arrestatie en de onmiddellijke overbrenging onder bewaking naar Alma-Ata overhandigd. En de twee dagen, waarvan GPOe gisteravond gesproken had? Weer bedrog! Deze kriegslist was aangewend om een herhaling van de demonstratie bij het vertrek verijdelen. De telefoon gaat onafgebroken. Maar bij het toestel staat een agent en belet met een goedig gezicht dat wij antwoorden. Slechts door een

toeval gelukt het aan Beloborodow te berichten dat het huis door de GPOe bezet is en dat men ons met geweld wegbrengt. Later vertelde men ons dat Boecharin met de ‘politieke leiding’ van het wegbrengen van L. D. was belast. Dat was geheel in de geest van de Stalinistische machinatie. . . De agenten waren zichtbaar opgewonden. L. D. weigerde vrijwillig te vertrekken. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om de situatie te verduidelijken. Het ging namelijk hierom: Het Pol. Bureau streefde ernaar de verbanning, althans die van de meest bekende oppositionelen de schijn van een vrijwillige overeenkomst te geven. In die zin had men de verbanning aan de arbeiders voorgesteld. Het was van belang die legende uit de wereld te helpen en te tonen hoe het in werkelijkheid was en wel in een vorm, die verzwijgen of vervalsen onmogelijk maakte. Vandaar het besluit van L. D. de tegenstander te dwingen openlijk geweld te gebruiken. Wij sloten ons met onze twee bezoeksters op in een kamer. De onderhandelingen met de agenten werden gevoerd door de gesloten deur. Ze wisten niet wat te doen, aarzelden, voerden telefonische gesprekken met hun chefs, ontvingen aanwijzingen en verklaarden ons ten slotte, dat ze de deur zouden openbreken, omdat ze hun bevelen moesten uitvoeren. L. D. dicteerde ondertussen een instructie voor het verdere gedrag van de oppositie. Wij deden niet open. Er volgde een slag met een hamer, de ruiten van de deur vielen in scherven, een arm in uniform werd door de opening gestoken. “Schiet op mij, kameraad Trotski, schiet op mij”, herhaalde Kitschkin, opgewonden, een oud-officier die L. D. dikwijls op zijn reizen naar het front had vergezeld. “Praat geen onzin Kitschkin”, antwoordde L. D. kalm, “niemand wil op je schieten, je voert slechts een opdracht uit”. Ze doen de deur open en komen binnen, opgewonden en verlegen. Zodra de agenten zien dat L. D. op pantoffels is, zoeken zij zijn schoenen en trekken ze hem aan. Dan halen ze pelsjas en pet. . . en trekken hem die ook aan. L. D. weigert een voet te verzetten. Dan tillen ze hem op en dragen hem weg. Ik trek snel mij bontmantel aan en trek overschoenen aan. . . Wij snellen hem achterna. De deur wordt achter me dichtgegooid. Ik hoor lawaai achter de deur. Ik schreeuw tegen de mensen, die L. D. van de trap dragen en eis dat men onze zoons er uit laat; de oudste zoon zou met ons in de verbanning gaan. De deur wordt geopend, mijn zoons stormen naar buiten, ook de bezoeksters Beloborodova en Joffe. Ze zijn er allen door geslopen. Serjoscha heeft van zijn sportgrepen gebruik gemaakt. Onder het naar beneden gaan belt Ljeva op de trap aan alle deuren en roept: “Men draagt kameraad Trotski weg”. Verschrikte gezichten verschijnen in de deuropeningen en op de trap. In dit huis wonen slechts hogere sovjetfunctionarissen. De auto is volgepropt. De benen van Serjoscha vinden nauwelijks plaats. Beloborodova vergezelt ons. Wij rijden door Moskou’s straten. Het vriest hard. Serjoscha is zonder pet. Hij heeft die in de haast niet kunnen meenemen; allen zijn zonder overschoenen, zonder handschoenen; wij hebben geen koffer, zelfs geen handtas. Men rijdt ons niet naar het Kazan station, maar in een andere richting — spoedig blijkt: naar het Jaroslaw station. Serjoscha tracht uit de auto te springen om onze schoondochter bericht te brengen dat men ons wegbrengt. De agenten houden Serjoscha bij de handen vast en vragen L. D. Serjoscha te bewegen niet uit de auto te springen.

Wij komen op het geheel verlaten station. De agenten dragen L. D. op de armen uit de auto, zoals eerst uit het huis. Ljeva roept tegen de enkele spoorwegarbeiders: “Kameraden, zie hoe men kameraad Trotski wegdraagt”. Een agent van de GPOe, die vroeger met L. D. op jacht ging, pakt Ljeva bij zijn kraag: “Zo’n kwikzilver”, roept hij uit. Serjoscha antwoordt met een oorveeg van een geoefend sportman. Wij zijn in de wagon. Aan de ramen en aan de deur van onze coupé staan bewakers. De andere coupés zijn door GPOe agenten ingenomen. Waarheen gaat de reis? Wij weten het niet. Onze bagage is niet gebracht. De locomotief zet

zich met deze ene wagen in beweging. Het is twee uur 's middags. Nu blijkt dat men ons langs een omweg naar een klein station brengt, waar onze wagen aan de posttrein zal worden gehaakt, die uit Moskou van het Kazanstation naar Tasjkent rijdt. 5 uur nemen we afscheid van Serjoscha en Beloborodova, die met een trein uit tegenovergestelde richting naar Moskou terugreizen. De reis wordt voortgezet. Ik heb koortsrillingen. L. D. was goedgehumid, bijna vrolijk. De situatie is opgehelderd. De atmosfeer wordt rustiger. De wachten waren voorkomend en beleefd. Er werd ons meegedeeld dat onze bagage met de volgende trein komt en ons in Froense (het laatste spoorwegstation) zal inhalen; — d.w.z. op de negende dag van onze reis. Wij reisden dus zonder linnengoed en zonder boeken. Hoe aandachtig en liefdevol hadden Sermoex en Posnansky de boeken gerangschikt, zorgvuldig sommige voor de reis, andere voor de eerste tijd na aankomst uitgezocht; hoe bedachtzaam had Sermoex, die de gewoonten en de smaak van L. D. zo goed kent het schrijfgereedschap pakt. Op hoeveel reizen reeds had hij in de revolutiejaren L. D. als stenograaf en secretaris vergezeld. L. D. werkte onderweg steeds met dubbele energie, gebruik makend van de omstandigheid dat er noch telefoon noch bezoekers waren, waarbij de voornaamste hulp eerst door Glasmann, later door Sermoex werd verleend. Nu bevonden we ons op verre reis zonder een enkel boek, zonder potlood of een blad papier. Voor het vertrek had Serjoscha ons het boek van Semjonov-Tjanschansky, een wetenschappelijk werk over Turkestan, bezorgd. Wij wilden ons onderweg op de hoogte stellen van onze toekomstige woonplaats, waarvan we slechts weinig wisten. Maar ook Semjonov-Tjanschansky was samen met de andere zaken in de koffer in Moskou gebleven. Wij zaten met lege handen in de wagen, alsof we van het ene stadsdeel naar het andere reisden. 's Avonds gingen we op de banken liggen, het hoofd op de armen gesteund. Aan de half geopende coupédeur stond voortdurend een bewaker.

Wat wacht ons? Hoe zal onze reis verlopen? En de verbanning? Welke levensvoorwaarden zullen we aantreffen? Het begin belooft niets goeds. Desondanks waren we kalm. De wagen schudt zachtjes heen en weer. Wij liggen languit op de banken. De halfgeopende deur herinnert ons aan onze gevangenschap. Wij waren moe van al de verrassingen, de onzekerheid en spanning van de laatste dagen en rustten nu uit. Het was stil. De bewakers zwegen. Ik voelde me ziek. L. D. deed op alle manieren zijn best mij verlichting te geven; maar hij beschikte over niets anders dan een vrolijke, vriendelijke stemming, die op mij oversloeg. Wij letten niet meer op de omgeving en genoten van de rust. Ljeva was in de coupé daarnaast. In Moskou heeft hij zich geheel aan de oppositie gewijd. Nu ging hij met ons in de verbanning om ons tot hulp te zijn en hij had niet eens tijd gehad afscheid te nemen van zijn vrouw. Van nu af was hij onze enige verbinding met de buitenwereld. In de wagen was het bijna donker, de kaarsen boven de deur brandden flauw. Wij reisden naar het Oosten.

Hoe verder we ons van Moskou verwijderden des te vriendelijker werden de bewakers. In Samara kochten ze ondergoed voor ons, zeep, tandenborstels, enz. Het middageten voor ons en voor de bewakers werd op de stations bezorgd. L. D., die streng dieet moest houden, at nu alles wat men ons gaf en vrolijkte mij en Ljeva op. Met verbazing en angst beschouwde ik zijn eetlust. De gebruiksvoorwerpen, die men voor ons in Samara had gekocht, hadden bijzondere namen, bv. de Menschinsky handdoek, Jagodasokken (naar de plaatsvervanger van Menschinsky), enz. Daardoor kregen de dingen een vrolijk karakter. Tengevolge van de sneeuwstormen had de trein veel vertraging. Maar dag in, dag uit gingen wij dieper Azië in.

Voor het vertrek had L. D. verzocht twee van zijn oude medewerkers me te mogen nemen. Dat was afgewezen. Daarop besloten Sermoex en Posnansky op eigen gelegenheid te reizen en wel in dezelfde trein met ons. Ze hadden in een andere wagen plaats genomen,

waren getuige van de demonstratie, maar verlieten hun plaatsen niet, daar ze meenden dat wij in de trein waren. Na enige tijd ontdekten ze onze afwezigheid, stegen in Aryszy uit en verwachtten ons met de volgende trein. Hier ontmoeten wij hen. D.w.z., gezien heeft alleen Ljeva hen, die een zekere bewegingsvrijheid genoot; maar wij waren innig blij. Hier volgt een aantekening van mijn zoon, die hij toen maakte: “In de morgen ga ik in de wachtkamer, misschien zal ik daar de kameraden ontdekken, over wie wij de gehele reis door spreken en over wie wij bezorgd zijn omtrent hun lot. En ja, daar zijn beiden, ze zitten in de restauratie en spelen schaak. Het is moeilijk mijn vreugde weer te geven. Ik geef hun een teken niet bij me te komen, na mijn verschijning begint in de restauratie het gewone, drukke geloop van de GPOe agenten. Ik snel naar de trein om mijn ontdekking mee te delen. Algemene vreugde. Zelfs L. D. kan niet boos op hen zijn, ofschoon ze de opdracht hebben geschonden en hier voor aller ogen hebben gewacht in plaats van door te reizen. Dat brengt hen onnodig in gevaar. Na ruggespraak met L. D. schrijf ik een briefje, dat ik hen in de schemering zal geven. De instructie luidt: Posnansky moet dadelijk alleen verder reizen naar Tasjkent en daar bericht afwachten. Sermoex moet zonder met ons in verbinding te treden regelrecht naar Alma-Ata reizen. Het gelukte mij Posnansky te bestellen voor een bespreking in verborgen hoek achter het station, waar geen lantaarns stonden; hij kwam, wij vonden elkaar niet dadelijk, toen we elkaar ontmoetten, waren we opgewonden, spraken haastig, elkaar in de rede vallend. Ik zei: “Ze hebben de deur ingeslagen. . . hebben hem op de armen weggedragen”. Hij begreep het niet. Wie hadden de deuren ingeslagen? Waarom op de armen weggesleept? Maar er was geen tijd zich duidelijker uit te spreken, men kon ons ontdekken. De samenkomst was dus zonder resultaat. . .”

Na de ontdekking, die Ljeva in Aryszy gedaan had, reisden we verder in het bewustzijn dat zich in de trein een trouw vriend bevond. Dat was verheugend. De tiende dag kregen we onze bagage. Wij namen er dadelijk de ‘Semjonov-Tjanschansky’ uit. Met belangstelling lazen wij de beschrijvingen over Alma-Ata’s natuur, bevolking, appelboomgaarden, en de hoofdzaak, dat er flink te jagen viel. Tevreden nam L. D. het schrijfgereedschap dat Sermoex had ingepakt. In Froense (Pischpek) kwamen wij in de vroege morgen aan. Het is het laatste spoorwegstation. Het was zeer koud. De witte, zuivere, heerlijke sneeuw, door het zonlicht bestraald, verblindde de ogen. Men bracht ons boerenpelzen en viltschoenen. Mij drukte de zware kleding en toch had ik het onderweg koud. De autobus bewoog zich langzaam op de met sneeuw bedekte, knarsende weg. De ijzige wind striemde het gezicht. Dertig kilometer verder hielden we stil. Het was donker. Het scheen of we ons in een sneeuwwoestijn bevonden. Twee soldaten van de bewaking (er begeleidden ons twaalf tot vijftien manschappen) kwamen naar ons toe en deelde ons verlegen mee dat de gelegenheid tot overnachten hier niet ‘beroemd’ was. Met moeite klommen wij uit de autobus en vonden op de tast in de duisternis de lage deur van het stationsgebouwtje, waar wij ons tot ons genoegen ontdeed van de zware kleren. Het blokhuis was koud, onverwarmd. De kleine venstertjes waren bevroren. In de hoek stond een grote Russische kachel, maar die was helaas zo koud als ijs. Wij verwarmden ons met thee, aten wat en praatten met de waardin, een Kozakkenvrouw. L. D. vroeg naar het leven in de streek, ook naar de jacht. Alles scheen vreemd. Maar de hoofdzaak was toch de onzekerheid welk einde dat alles zou nemen. Wij maakten ons nachtleger in orde. De bewakers hadden in de buurt onderdak gevonden. Ljeva richtte zich in op zijn bank. Voor mij en L. D. diende de grote tafel tot bed; wij gingen op de boerenpelzen liggen. Toen we daar in de donkere, koude kamer onder de lage zoldering lagen, moest ik hardop lachen: “Het lijkt niet op de Kremlinwoning”. L. D. en Ljeva gaven me gelijk. In de vroege morgen reisden we

verder. Het moeilijkste deel van de weg wachtte ons nog: de reis over de bergrug Koerdaj. Felle kou. De zware kleding werd een ondragelijke last, ze drukte als een centenaarsgewicht. Toen we weer halt hielden, knoopten we een gesprek aan met de chauffeur en een agent van de GPOe, die ons uit Alma-Ata tegemoet waren gekomen. Geleidelijk kwam het vreemde, onbekende leven al nader en nader. De weg was moeilijk voor een auto. Door de sneeuw was hij onzichtbaar. Maar de chauffeur stuurde handig, kende de eigenaardigheden van de weg goed en verwarmde zich met wodka. Tegen de nacht werd de kou steeds feller. Met de wetenschap dat in deze sneeuwwoestijn van hem alles afhing, gaf de chauffeur zijn gemoed lucht door een ongezouten kritiek op autoriteiten en regime. . . De overheidspersoon van Alma-Ata, die naast hem zat, antwoordde nog vriendelijk: opdat hij heelhuids mocht aankomen. Om 3 uur 's nachts in een zwarte duisternis, bleef de wagen staan. We waren aangekomen. Maar waar? In de Gogolstraat, voor het hotel Dschetysoe, dat werkelijk uit de tijd van Gogol schijnt te dateren. Wij kregen twee kamers. De aangrenzende kamers werden in gebruik genomen door de bewakers en de plaatselijke agent van de GPOe. Ljeva keek de bagage na en nu bleek dat twee koffers met linnengoed en boeken ergens in de sneeuw waren achtergebleven. Nu misten wij weer Semjonow-Tjanschansky. Verloren waren ook L. D.'s kaarten en boeken over China en Indië, verloren het schrijfgereedschap. Vijftien paar ogen hadden niet op de koffers kunnen passen. . .

Ljeva trok er de volgende morgen op uit om de toestand op te nemen. Hij stelde zich op de hoogte van de stad, vooral van post en telegrafie, die nu het middelpunt van ons leven gingen uitmaken. Hij vond ook een apotheek. Onvermoeid spoorde hij de noodzakelijkste voorwerpen op: pennen, potloden, brood, boter, kaarsen. . . Noch ik, noch L. D. verlieten in de eerste dagen de kamer, later maakten we 's avonds kleine wandelingen. Verbinding met de buitenwereld hadden we door onze zoon. Het middageten bracht men ons uit het dichtstbijzijnde eethuis. Ljeva was er hele dagen op uit. Wij wachtten hem steeds met ongeduld. Hij bracht kranten, belangwekkende berichten over de zeden en gebruiken van de stad. Wij waren ongerust over de verblijfplaats van Sermoex. Eindelijk, de vierde dag, hoorden we op de gang een bekende stem. Wat was ze ons dierbaar! Wij beluisterden achter de deur in spanning de woorden, de schreden van Sermoex. Zijn verschijning opende nieuwe perspectieven. Hij kreeg een kamer naast de onze. Ik ging op de gang; hij groette zwijgend. Een gesprek beginnen, durfden we nog niet, wij waren in stilte verheugd over zijn aanwezigheid. De volgende dag lieten we hem heimelijk in onze kamer, deelden hem snel al gebeurde mee en maakten een afspraak voor de gemeenschappelijke toekomst. Maar die duurde slechts kort. Dezelfde dag om tien uur 's avonds kwam het eind. Het was stil in het hotel. Ik zat met L. D. in onze kamer, de deur naar de koude gang stond half open, omdat de kachel een ondragelijke hitte gaf. Ljeva zat in zijn kamer. Wij hoorden zachte behoedzame schreden van viltschoenen in de gang en luisterden alle drie (want ook Ljeva had het gehoord en begrepen wat er gebeurde). "Daar zijn ze", vloog ons door het hoofd. We hoorden hoe men zonder kloppen in de kamer van Sermoex ging, hoe men zei: "Haast u!". Hij antwoordde: "Ik kan toch zeker mijn viltschoenen aantrekken?" Hij was zeker op pantoffels. Dan weer nauwelijks hoorbare schreden en diepe stilte. Later deed de portier de deur van Sermoex' kamer op slot. Wij hebben Sermoex niet weer gezien. Enige weken hield men hem vast in de kelder van de GPOe met criminele misdadigers op een hongerrantsoen, daarna stuurde men hem naar Moskou met 25 kopeke per dag voor zijn onderhoud. Dat was niet eens toereikend voor brood. Later hoorden we dat Posnansky in Tasjkent was gearresteerd en eveneens naar Moskou gebracht. Na ongeveer drie maanden kregen we bericht van hen — uit de verbanning.

Door een gelukkig toeval geraakten ze op het transport naar het Oosten in dezelfde wagon, hadden plaatsen tegenover elkaar. Zo ontmoetten ze elkaar weer, maar om spoedig weer gescheiden te worden: ze werden naar twee verschillende plaatsen gebracht.

Zo bleef L. D. van zijn medewerkers beroofd. De tegenstanders namen wraak, omdat beiden solidair met L. D. de revolutie trouw bleven. De lieve, bescheiden Glasmann hadden ze reeds in 1924 tot zelfmoord gedreven. Sermoex en Posnansky werden verbannen. Boetow, de stille werkzame Boetow, werd gevangen genomen, men eiste valse verklaringen van hem en dreef hem tot de hongerstaking, die in het gevangenschap met Boetows dood eindigde. Daarmee was het 'secretariaat', dat de vijanden van L. D. als bron van alle kwaad met mystieke haat vervolgden, geheel vernietigd. De vijanden waren van mening dat L. D. in het verre Alma-Ata volkomen schaakmat was gezet. Woroschilov beroemde zich er openlijk op: "En als hij daar sterft, zal men het niet zo gauw vernemen". Maar L. D. was niet schaakmat. Wij vormden een driebond. Op de zoon rustte hoofdzakelijk het werk van het aanknopen van verbindingen met de buitenwereld. Hij leidde onze correspondentie. L. D. noemde hem 'minister van buitenlandse zaken' of 'minister van post en telegrafie.' De correspondentie kreeg spoedig grote omvang en rustte hoofdzakelijk op Ljeva. Hem was ook de bewaking opgedragen. Bovendien verzamelde hij het nodige materiaal voor het werk van L. D.: hij snuffelde in de oude boekenvoorraad van de bibliotheken, diepte buitenlandse kranten op, maakte uittreksels. Hij voerde de onderhandelingen met de plaatselijke autoriteiten, bereidde de jacht voor, verzorgde de jachthond en het geweer. Daarenboven hield hij zich ijverig bezig met economische geografie en met vreemde talen.

Enige weken na onze aankomst was de wetenschappelijke politieke arbeid van L. D. weer in volle gang. Later ontdekte Ljeva ook een typiste. De GPOe liet haar ongemoeid, zeker met de verplichting over alles wat ze bij ons moest schrijven verslag uit te brengen aan de GPOe. Het zou zeker gemakkelijk geweest zijn te horen wat dit meisje, zo onervaren in de strijd tegen het trotskisme, wel verteld mag hebben. De sneeuw in Alma-Ata is mooi, wit, zuiver en droog: er wordt niet veel gelopen en gereden, daarom blijft zij de gehele winter fris. In het voorjaar wordt de sneeuw vervangen door de rode klaproos. Die bloeide daar in massa's — reusachtige tapijten, kilometerslange klaproos steppen van helder rood. In de zomer de appels, de beroemde appel van Alma-Ata, groot en ook rood. In de stad was geen waterleiding, geen licht, geen geplaveide straat. In het centrum op de vuile markt, warmden de Kirgiezen zich op de stoepen van de winkels in de zon en zochten zich de insecten van het lichaam. De malaria woedde er hevig. Ook pestgevallen kwamen voor. In de zomer dolle honden. De kranten hadden vaak berichten over melaatsheid in deze streek. . . En toch zijn we de zomer goed doorgekomen. Wij huurden een hut van een tuinman met uitzicht op besneeuwde bergen, de uitlopers van de Tien-Sjen. Tezamen met onze huisheer en zijn gezin keken we naar het rijpen van de vruchten en hielpen ijverig bij de oogst. De tuin vertoonde zich aan ons in verschillende stadia. Eerst met witte bloesems overdekt. Dan de bomen gebogen onder hun vruchtenlast, met stutten onder de takken. Daarna het ooft als een felgekleurd tapijt onder de bomen op bossen stro, terwijl de bomen van hun last bevrijd de takken weer omhoog hieven. Dan rook men in de tuin de rijpe appels, de bonen; een gezoem van bijen en wespen vervulde de lucht. Wij kookten vruchtengelei.

In juni en juli werd er in de appeltuin en in het huisje onder het rietendak hard gewerkt; onafgebroken tikte de schrijfmachine — een in deze streek onbekende verschijning. L. D. dicteerde de kritiek op het programma van de Komintern, hij corrigeerde en liet weer overtikken. Er kwam veel post, tien tot vijftien brieven per dag, met allerlei thesen, kritieken,

interne polemiek en nieuws uit Moskou; er kwamen ook veel telegrammen met politieke inhoud en om te informeren naar onze gezondheid. Grote wereldproblemen waren vermengd met kleine, lokale aangelegenheden, die hier ook groot schenen. De brieven van Sosnovsky behandelden altijd de vragen van de dag en onderscheidden zich door bezieling en helderheid. De uitstekende brieven van Rakovski werden getikt en verder gezonden. Het kleine kamertje met het lage dak was vol tafels waarop manuscripten, mappen, kranten, boeken, uittreksels, knipsels lagen. Ljeva kwam hele dagen niet uit zijn kamer, die naast de paardenstal lag: hij typte, corrigeerde wat de typiste schreef, sloot alles in couverts, verzond de post, ontving die, zocht de benodigde citaten uit. De post werd ons uit de stad gebracht door een bode te paard, een invalide. Tegen de avond ging L. D. dikwijls met hond en geweer de bergen in, vaak vergezeld ik hem, vaak ook Ljeva. Wij kwamen met kwartels, duiven, berghoenders of fazanten terug. Alles ging goed tot aan de regelmatig terugkerende malaria-aanvallen.

Zo brachten wij een jaar door in Alma-Ata, de stad van aardbevingen en overstromingen — aan de voet van de uitlopers van het Tien—Sjen gebergte, aan de Chinese grens, 250 km van de spoorlijn en 4000 km van Moskou verwijderd, in gezelschap van brieven, boeken en de natuur.

Ofschoon wij bij elke voetstap geheime vrienden ontmoetten — het is nog te vroeg daar meer van te zeggen — waren wij uiterlijk van de ons omgevende bevolking geheel geïsoleerd, want ieder die een poging deed met ons in aanraking te komen, werd gestraft, soms zeer streng. . .”

Ik wil het verhaal van mijn vrouw nog aanvullen met enkele citaten uit de toenmalige briefwisseling.

Op 28 februari, spoedig na mijn aankomst, schreef ik aan enige eveneens verbannen vrienden: “Met het oog op de aanstaande verhuizing van de regering van Kazakstan naar Alma-Ata zijn hier alle woningen in beslag genomen. Niet dan nadat ik mij telegrafisch tot de hoogste autoriteit in Moskou had gewend, werd ons na een verblijf van drie weken in het hotel eindelijk een woning toegewezen. Er moesten enige meubels worden gekocht, de haard moest gerepareerd, in het algemeen moesten we ons bezighouden met de opbouw, weliswaar niet volgens het programma van het plan van de staatshuishouding. Dat werk kwam geheel voor rekening van Natalia Ivanovna en Ljeva. Maar de opbouw is niet gereed gekomen, want de haard wil niet warm worden. . .

Ik houd me bezig met Azië: geografie, economie, geschiedenis, enz. Mij ontbreken de buitenlandse kranten. Ik heb al naar enige adressen geschreven en gevraagd ze mij te zenden, al zijn ze niet van recente datum. De post komt met veel vertraging aan, naar het schijnt en zeer onregelmatig.

Zeer onduidelijk is de rol van de Comm. Partij van Indië. De kranten brachten berichten over het optreden van ‘Arbeiders en boerenpartijen’ in verschillende provincies. De naam zelf verwekt gerechtvaardigde bezorgdheid. Ook de Kwomintang werd destijds tot arbeiders- en boerenpartij verklaard. Als we maar geen herhaling krijgen van die geschiedenis!

Het Engels-Amerikaanse antagonisme is eindelijk ernstig aan de dag gekomen. Nu beginnen Stalin en Boecharin schijnbaar te begrijpen waar het om gaat. Onze kranten vereenvoudigen echter de zaak zeer, als ze de situatie zo voorstellen alsof de zich toespitsende Anglo-Amerikaanse verschillen rechtstreeks tot de oorlog voeren. Er is geen twijfel aan of dit proces zal nog verschillende fasen doorlopen. De oorlog zou voos beide partners een te gevaarlijk spel zijn. Ze zullen meerdere malen pogen tot een vreedzaam vergelijk te komen. In

het algemeen evenwel gaat de ontwikkeling met reuzenschreden een bloedige ontknoping tegemoet.

Ik heb onderweg voor het eerst het geschrift van Marx *De heer Vogt* gelezen. Om een dozijn lasterlijke beweringen van Karl Vogt te weerleggen schreef Marx een boek van 200 klein bedrukte bladzijden en verzamelde documenten, getuigenissen, analyseerde de bewijzen, direct en indirect. . . Wilden wij de laster van de stalinisten volgens deze maatstaf weerleggen, dan waren we gedwongen een encyclopedie in duizend delen uit te geven. . . ”

In april deelde ik per brief met enige. . . ‘ingewijden’ lief en leed van de jacht. “Met mijn zoon ging ik naar de rivier, met het vaste plan het verjaarsseizoen goed te benutten. Wij namen ditmaal tenten, pelzen enz. mee, om niet in de joerten te moeten overnachten. . . Maar er viel weer sneeuw en het begon te vriezen. Het werden dagen van grote beproevingen. ‘s Nachts was de temperatuur 8 à 10 graden onder nul. Desondanks betraden we in negen dagen geen hut. Door de warme onder- en bovenkleren hadden we bijna niet van de felle kou te lijden. Alleen de laarzen vrozen ‘s nachts van binnen aan elkaar, we moesten ze boven het kampvuur ontdooien om er weer in te komen. In de eerste dagen joegen we op het moeras, later op het open meer. Ik had op een heuveltje een kleine tent opgezet, waarin ik 12 à 14 uur daags doorbracht. Ljeva stond onder de bomen in het riet.

Wegens het slechte weer en de ongelijke trek van de vogels was de eigenlijke jacht mislukt. Wij brachten maar veertig eenden en enige ganzen thuis. En toch heeft de reis mij veel vreugde verschaft, hoofdzakelijk hierin bestaande, dat ik tijdelijk in een barbaar kon veranderen: buiten slapen, onder de blote hemel schapenvlees eten, dat in een emmer was klaargemaakt, zich niet wassen, niet uitkleden, dus ook aankleden, van het paard in de rivier vallen (dat was de enige keer ik mij ‘s middags in de brandende zon moest uitkleden) bijna vierentwintig uur op smalle planken tussen water en riet doorbrengen – dat alles beleeft men zelden. Ik keerde zonder kou gevat te hebben huiswaarts. Thuis vatte ik de volgende dag kou en moest een week liggen. . .

Er komen van Rakovski buitenlandse kranten uit Moskou en uit Astrakan. Vandaag heb ik een brief van hem gehad. Hij bewerkt voor het Marx-Engelsinstituut het Saint-Simonisme. Bovendien schrijft hij zijn herinneringen. Wie slechts iets weet van het leven van Rakovski, kan zich voorstellen welk een belangstelling zijn gedenkschriften zullen wekken.”

De 24ste mei schreef ik Preobraschensky, die toen al begon heen en weer te slingeren: “Ik heb je thesen ontvangen en heb niemand daar een woord over geschreven. Eergisteren kreeg ik uit Kalpaschowo het volgende telegram: “Wijzen beslist voorstellen en kritiek Preobraschensky af. Antwoord dadelijk. Smilga, Alsky, Netschajev”. Gister een telegram uit Oestj-Koelom: “Houden de voorstellen van Preobraschensky voor verkeerd. Beloborodow, Walentinov”. Van Rakovski kwam gisteren een brief waarin hij je niet prijst en zijn houding ten opzichte van de Stalinistische ‘linkse koers’ aangeeft met de Engelse formule: ‘Wacht en waakt’. Gisteren kreeg ik ook een brief van Beloborodow en Walentinov. Beiden zijn zeer verontrust door een schrijven van Radek naar Moskou, vol bitterheid. Ze zijn buiten zich zelve. Indien ze de inhoud van Radeks brief juist hebben weergegeven, dan ben ik het geheel met hen eens. Ik raad aan: niet toegeven jegens de impressionisten.

Sedert mijn terugkeer van de jacht, d.w.z. einde maart, zit ik onafgebroken in huis bij een boek of met de pen in de hand, ongeveer van 7 à 8 uur ‘s morgens tot tien uur ‘s avonds. Ik ben van plan enige dagen te pauzeren. Te jagen valt er nu niet, daarom willen we met Natalia Ivanovna en Serjoscha (die hier is) op de rivier de Ili gaan vissen. Je krijgt tijdig bericht.

Is het je duidelijk wat in Frankrijk bij de verkiezingen is gebeurd? Ik begrijp er voorlopig niets van. De *Pravda* geeft niet eens het totaal aantal stemmen in vergelijking met dat van de vorige verkiezingen, zodat men geen overzicht krijgt of het communistische stemmenaantal toe- of afgenomen is. Ik ben van plan die vraag in de buitenlandse kranten te bestuderen en daarna zal ik je schrijven”.

De 26ste mei schreef ik aan Michael Okoedschawa, een oude Georgische bolsjewiek: “In zoverre de nieuwe stalinistische koers zich een doel stelt, doet Stalin ongetwijfeld zijn best onze positie te benaderen. In de politiek beslist echter niet alleen *wat*, maar ook *wie* en *hoe*. De principiële strijd, die het lot van de revolutie zal beslissen, staat ons nog te wachten. . .

Wij waren steeds de mening toegedaan en hebben dat dikwijls herhaald, dat het proces van de politieke neergang van de regerende fractie niet onvoorwaardelijk als een onafgebroken neergaande lijn voorgesteld moest worden. Ook het afglijden voltrekt zich niet in een luchtledige ruimte, maar in een klassenmaatschappij met sterke, inwendige wrijving. De grote massa van de partij is niet homogeen, vormt veeleer voor het grootste deel een politieke grondstof. Onder de druk van klassenstoten van links en van rechts zijn differentiëringsprocessen in haar onvermijdelijk. De toespitsing in de laatste periode van de partijhistorie, waarvan wij de gevolgen dragen, zijn slechts de ouverture voor de verdere ontwikkeling van de gebeurtenissen. Zoals de opera ouverture de muzikale thema’s van de gehele opera bevat en er een verkorte uitdrukking van is, zo bevat ook onze ‘politieke ouverture’ die melodieën, die zich in de toekomst in haar volle omvang moeten ontplooiën, d.w.z. met medewerking van trompetten, contrabassen, trommels en andere instrumenten van de ernstigste klassenmuziek. De ontwikkeling van de gebeurtenissen bevestigt volkomen dat wij niet alleen gelijk hebben tegenover de draaitollen en weerhanen van de soort Zinovjev, Kamenev, Pjatakov enz., maar ook tegenover onze waarde vrienden van ‘links’, de ultralinkse warhoofden, voor zover ze ertoe overhellen de ouverture voor de opera aan te zien, d.w.z. aan te nemen dat principiële processen in de partij en in de staat reeds afgesloten zijn en de Thermidor, waarvan ze voor het eerst door ons gehoord hebben, reeds een voldongen feit zou zijn. . . Niet zenuwachtig worden, niet onnodig met zichzelf en anderen harrewarren, leren, afwachten, scherp waarnemen en niet toelaten dat onze politieke richtlijn door persoonlijke verbittering vastloopt — zo alleen mag onze gedragslijn zijn”.

De 9e juni stierf in Moskou mijn dochter en toegewijde geestverwante Nina. Ze was zevenentwintig jaar. Haar man was kort voor mijn verbanning gearresteerd. Zij zette het werk van de oppositie voort tot ze bedlegerig werd. Ze had vliegende tering, die haar in enige weken wegrukte. Haar brief aan mij uit het ziekenhuis had drieënzeventig dagen nodig om ons te bereiken en kwam eerst na haar dood aan.

Rakovski zond mij 16 juni een telegram: “Gisteren je bericht ontvangen over de zware ziekte van Nina. Heb aan Alexandra Georgjevna (Rakovski’s vrouw) naar Moskou getelegrafeerd. Vandaag uit de kranten gezien dat Nina haar revolutionaire levensweg heeft beëindigd. Ben met mijn gehele hart bij je, lieve vriend. Het is moeilijk te dragen, dat ons een onoverkomenlijke afstand scheidt. Omhels je vele malen hartelijk. Christian.”

Veertien dagen later kwam Rakovski’s brief: “Lieve vriend, ik ben diep bedroefd om Ninotschka, om jou, om jullie allen. Je draagt sinds lang het zware kruis van de revolutionaire marxist, maar nu heeft je voor het eerst de grenzenloze smart van de vader getroffen. Ik ben met mijn gehele hart bij je en ben bedroefd, dat ik zo ver van je weg ben. . .

Serjoscha heeft je zeker verteld welke onzinnige maatregelen men nam tegen je vrienden na het dwaze optreden tegen jou in Moskou. Ik kwam halfuur na je vertrek in je

woning. In de kamer was een groep vrienden, veel vrouwen, o.a. Moeralov. “Wie is hier burger Rakovski?” klonk een stem. “Die ben ik, u wenst?” “Volg me!” Door een gang werd ik in een kleine kamer gebracht. Voor de deur beval men: ‘Handen op’. Nadat mijn zakken gefouilleerd waren, werd ik gevangen genomen. Eerst om vijf uur werd ik vrijgelaten. Moeralov overkwam hetzelfde, hij werd tot diep in de nacht vastgehouden. . . Ze zijn totaal hun hoofd kwijt, dacht ik en voelde geen woede, maar schaamte over de eigen partijgenoten.’

De 14e juli schreef ik Rakovski:

“Lieve Christian Georgjevitsch, ik heb jou en ook de andere vrienden reeds een eeuwigheid niet geschreven en mij bepaald tot het verzenden van enig materiaal. Na de terugkeer van de Ili, waar ik het bericht kreeg van de slechte toestand van Nina, zijn wij dadelijk naar het zomerhuisje verhuisd. Enige dagen later kwam het bericht van Nina’s dood. Je begrijpt wat dat betekende. . . Maar wij mochten geen tijd verliezen, wij moesten onze documenten voor het zesde congres van de Komintern klaarmaken. Dat was niet gemakkelijk. En toch heeft juist de noodzaak tot elke prijs dat werk af te maken, gewerkt als een mosterdpleister en ons geholpen de eerste moeilijke weken door te komen.

Wij hadden in juli Sinoeschka (de oudste dochter) hier verwacht. Maar wij moesten helaas van haar bezoek afzien. Guetier stond er op dat ze dadelijk naar een sanatorium voor longlijders zou gaan. Ze is sinds lang longlijdster en de verpleging van Ninoeschka tijdens de drie maanden dat de dokters Ninoeschka reeds hadden opgegeven, heeft haar gezondheid ondermijnd. . .

Nu over het werk voor het congres. Ik besloot te beginnen met de kritiek op het ontwerpprogram in verband met alle vraagstukken, die ons tegenover de officiële leiding stellen. Het resultaat was een boek van elf vellen druks. In het algemeen heb ik samengevat, wat de uitkomst van onze collectieve arbeid is geweest in de laatste vijf jaren, sedert Lenin uit de partijleiding ging en de heerschappij begon van het lichtvaardige epigonendom, dat in het begin van de rente van het oude kapitaal leefde, maar spoedig begon het kapitaal te verkwisten.

Vanwege het beroep op het congres heb ik enige tientallen brieven en telegrammen ontvangen. De telling van de stemmen is nog niet afgelopen. In elk geval hebben zich van ongeveer honderd stemmen slechts drie voor de thesen van Preobraschensky uitgesproken. . .

Het is zeer waarschijnlijk dat het blok Stalin en Boecharin met Rykov op het congres nog de schijn van eenheid zal bewaren om de laatste hopeloze poging te doen voor ons een ‘laatste’ grafsteen op te richten. Maar juist die nieuwe poging en haar onvermijdelijke nutteloosheid kunnen het proces van de differentiëring binnen het blok zeer verhaasten; want de dag na het congres zal de vraag: ‘Wat verder?’ nog naakter voor hen staan. Welk antwoord zal daarop gegeven worden? Nadat de revolutionaire situatie in Duitsland in 1923 verzuimd was, kregen we in 1924-25 als compensatie een zeer heftige ultralinkse draai. De ultralinkse koers van Zinovjev ging met rechts zuurdesem omhoog. De strijd tegen de aanhangers van de industrialisering, de roman met Raditsch, La Folette, de boereninternationale, de Kwomintang, enz. Toen de ultralinkse koers overal fiasco had gemaakt, ging met hetzelfde rechtse zuurdesem de rechtse koers omhoog. Een verdere herhaling van dezelfde gang van zaken is bij een nieuwe etappe volstrekt niet uitgesloten, d.w.z. een *nieuwe ultralinkse periode, die steunt op dezelfde opportunistische veronderstellingen*. De verborgen economische krachten kunnen echter deze ultralinkse richting weer plotseling afbreken en haar een beslissende wending naar rechts geven”.

In augustus schreef ik aan een reeks van kameraden:

“U hebt zeker opgemerkt dat onze kranten de weerklank, die de gebeurtenissen in onze partij in de Europese en Amerikaanse pers hebben gevonden, niet afdrukken. Reeds dat alleen geeft recht tot de mening dat de weerklank niet overeenstemt met de behoeften van de ‘nieuwe koers’. Nu bezit ik daarover niet slechts vermoedens, maar een duidelijk getuigenis van de pers zelf. Pg. Andrejtschin zendt mij een bladzijde, gescheurd uit het februarinummer van het Amerikaanse tijdschrift *Nation*. Na in het kort de laatste gebeurtenissen beschreven te hebben, schrijft dit voorname links-democratische orgaan:

“Dat alles stelt de vraag op de voorgrond: wie vertegenwoordigt de doorvoering van het bolsjewistische program in Rusland en wie is de stellige reactie daarop? De Amerikaanse lezer heeft altijd gemeend dat Lenin en Trotski dezelfde zaak vertegenwoordigden, de conservatieve pers en de staatslieden hadden dezelfde gevolgtrekking gemaakt. Zo heeft de *Times* van New York op nieuwjaarsdag zich bovenmate verheugd over het feit dat Trotski buiten de communistische partij is gesloten, waarbij dat blad openlijk verklaart dat de verdreven oppositie de vereeuwiging voorstond van die ideeën en toestanden, die Rusland hadden afgesloten van de westerse beschaving. Het merendeel van de grote Europese kranten heeft in dezelfde geest geschreven. Sir Austin Chamberlain heeft, tengevolge van de krantenberichten tijdens de conferentie van Genève gezegd, Engeland kon eenvoudig hierom geen onderhandelingen met Rusland voeren, omdat “Trotski nog niet tegen de muur is gezet”. Chamberlain moet nu tevreden zijn met de verdrijving van Trotski. In elk geval zijn de vertegenwoordigers van de reactie in Europa het er over eens, dat Trotski en niet Stalin hun gevaarlijke communistische vijand is. Dat zegt genoeg nietwaar? . . .”

Enige statistische gegevens uit de aantekeningen van mijn zoon. Van april tot oktober 1928 verzonden wij uit Alma-Ata ongeveer 800 politieke brieven, waaronder een reeks grotere werken en ongeveer 550 telegrammen. Wij ontvingen ongeveer 1000 brieven, grotere en kleinere en ongeveer 700 telegrammen, merendeels collectieve. Daarbij ging het hoofdzakelijk om de correspondentie binnen het verbanningsgebied; maar uit de verbanning drongen ze ook in het land door. In de beste maanden bereikte ons hoogstens de helft van de brieven die men ons schreef. Bovendien kregen wij uit Moskou ongeveer 8 à 9 maal door bijzondere boden geheime post, d.w.z. illegaal materiaal en brieven, evenveel keren zonden wij dergelijke post naar Moskou. De geheime post bracht ons van alles op de hoogte en verschaftte ons de mogelijkheid onze houding te bepalen ten opzichte van de belangrijkste gebeurtenissen, zij het vaak met grote vertraging.

In de herfst ging mijn gezondheid achteruit. Het gerucht daarover drong tot Moskou door. De arbeiders begonnen in vergaderingen vragen te stellen. De officiële berichtgevers wisten niet beter te doen dan mijn toestand zo rooskleurig mogelijk af te schilderen.

De 20ste september zond mijn vrouw aan de toenmalige secretaris van de Moskouse organisatie, Oeglanov, het volgende telegram:

“In uw toespraak in het plenum van het Moskouse comité spreekt u over de *zogenaamde* ziekte van mijn man L. D. Trotski. Ten opzichte van de bezorgdheid en de protesten van ontelbare partijgenoten verklaart u verontwaardigd: ‘Tot zulke maatregelen neemt men zijn toevlucht!’ Volgens u nemen dus hun toevlucht tot onwaardige maatregelen niet degenen, die Lenins medewerker verbannen en aan ziekten overleveren, maar degenen, die daartegen protesteren. Op grond waarvan en met welk recht deelt u aan de partij, de arbeiders en de gehele wereld mee, dat het bericht over de ziekte van L. D. gelogen is? Daarmee bedriegt u de partij: In het archief van het Centr. Comité bevinden zich mededelingen van onze beste dokters over de gezondheidstoestand van L. D. Meer dan eens heeft een consult van dokters vergaderd op aandringen van Vladimir Iljitsch, die over de gezondheid van L. D.

zeer bezorgd was. Deze consulten hebben ook na de dood van Vladimir Iljitsch vastgesteld dat L. D. lijdt aan kolitis en podagra, als gevolg van slechte stofwisseling. Het is u misschien bekend dat L. D. zich in mei 1926 in Berlijn zonder succes heeft onderworpen aan een operatie, om de temperatuursverhoging, waaraan hij reeds jaren lijdt, kwijt te raken. Kolitis en podagra zijn ziekten die niet kunnen genezen, zeker niet in Alma-Ata. Integendeel, ze verergeren met de jaren. Slechts door een juiste leefwijze en een goede kuur kan de uitbreiding van de ziekte belet worden. Noch het een, noch het ander is in Alma-Ata mogelijk. Over regime en kuur, die noodzakelijk zijn, kunt u bij de volkscommissaris voor de gezondheid Semaschko, inlichtingen krijgen; hij nam herhaaldelijk aan de consulten deel, die op initiatief van Vladimir Iljitsch plaats hadden. Hier is L. D. bovendien nog slachtoffer van de malaria geworden, die van invloed is op kolitis en podagra en zware hoofdpijnen meebrengt. Er zijn weken en maanden, dat de toestand beter is, waarop weer weken en maanden van ernstig lijden volgen. Zo is de ware toestand. U hebt L. D. volgens art. 56 als 'contrarevolutionair' verbannen. Men zou het kunnen plaatsen, als u zou verklaren dat de gezondheid van L. D. u koud laat. Dan was u consequent — van die vernietigende consequentie, die als ze niet gestuit wordt, niet slechts de beste revolutionairen, maar ook de partij en de revolutie zelf in het graf moet brengen. Maar onder de druk van de arbeiders ontbreekt u waarschijnlijk de moed tot die consequentie. Inplaats van te zeggen, Trotski's ziekte is voor u voordelig, want ze zal hem beletten te denken en te schrijven, loochent u de ziekte eenvoudig. Evenzo doen in hun toespraken Kalinin, Molotov e.a. Het feit dat u in deze kwestie gedwongen bent de massa te antwoorden en er u zo onwaardig tracht uit te praten, bewijst dat de arbeidersklasse de politieke leugens die u over Trotski verspreidt, niet gelooft. Ze zal ook uw onwaarheid over de gezondheidstoestand van L. D. niet geloven. N. I. Sedova-Troetskaja."

De uitzetting

In oktober 1928 kwam er plotseling verandering in onze toestand. Onze verbindingen met geestverwanten, vrienden, zelfs met familieleden in Moskou werden ruw afgebroken, brieven en telegrammen kwamen niet meer aan. Op het Moskouse telegraafstation hoopten zich, naar wij langs een aparte weg vernamen, veel honderden telegrammen op, die vooral naar aanleiding van de verjaardag van de Oktoberrevolutie voor mij waren afgegeven. De ring om ons sloot steeds nauwer. Tijdens het jaar 1928 was de oppositie ondanks de verwoede vervolgingen in omvang toegenomen vooral in de grote industriële bedrijven. Dat voerde tot verscherping van de represailles; in de eerste plaats de briefwisseling van de verbannende onderling geheel afgesneden. Wij verwachtten verdere maatregelen tegen ons en wij hadden ons niet vergist. De 16e december gaf een gevolmachtigde van de GPOe, die uit Moskou was gekomen, in naam van die autoriteit het volgende ultimatum: Ter vermijding van maatregelen, die mij van het 'politieke leven zouden isoleren', moest ik de leiding van de strijd van de oppositionelen staken. De kwestie van een uitwijzing naar het buitenland werd niet aangeroerd; ik nam aan dat het om maatregelen van interne soort ging. Ik beantwoordde dit ultimatum met een brief aan het Centr. Comité der partij en aan het presidium van de Komintern. Het schijnt me noodzakelijk de hoofdzaak van die brief hier aan te halen:

“Heden de 16e december heeft mij de gevolmachtigde van het GPOe college, Wolynsky, in naam van dat college mondeling het volgende ultimatum meegedeeld:

Het werk van uw geestverwanten in het land — zo zei hij bijna woordelijk — heeft in de laatste tijd een openlijk contrarevolutionair karakter aangenomen, uw levensomstandigheden in Alma-Ata stellen u in staat dat werk te leiden; met het oog daarop heeft het college van de GPOe besloten van u categorisch het aannemen te eisen van de verplichting uw werkzaamheid te staken, — anders zou het college zich genoodzaakt zien uw bestaansvoorwaarden dermate te veranderen dat u geheel wordt afgesloten van het politieke leven. Daarmee zou de kwestie van verandering van uw woonplaats in verband staan.

Ik verklaarde aan de gevolmachtigde van de GPOe, dat ik hem slecht een schriftelijk antwoord wenste te geven en ook dat nog alleen als ik van hem een schriftelijke weergave van het ultimatum van de GPOe kreeg. Mijn weigering een mondeling antwoord te geven was een gevolg van mijn overtuiging, die steunde op ervaringen uit het verleden, dat mijn woorden kwaadaardig verminkt zouden worden met de bedoeling de arbeidersmassa's in de USSR en in de gehele wereld te misleiden.

Onafhankelijk van de daden van het college van de GPOe, dat in deze zaak geen zelfstandige rol speelt, maar slechts technisch het oude overbekende besluit van de besloten stalinistische fractie uitvoert, acht ik het noodzakelijk het volgende ter kennis te brengen van het Centr. Comité van de Comm. Partij en van het Ex. Comité van de Komintern:

De mij gestelde eis af te zien van politieke werkzaamheid, betekent de eis af te zien van de strijd voor de belangen van het internationale proletariaat, een strijd die ik onafgebroken tweeëndertig jaar voer, d.w.z. gedurende mijn gehele bewuste leven. De poging die werkzaamheid voor te stellen als een 'contrarevolutionaire' is afkomstig van degenen, die ik voor het aangezicht van het internationale proletariaat beschuldig de fundamentele leer van Marx en Lenin met voeten te treden, de historische belangen van de wereldrevolutie te schaden, met de tradities en de erfenis van de Oktoberrevolutie gebroken te hebben en onbewust maar des te zekerder de Thermidor voor te bereiden. Afstand doen van politieke werkzaamheid zou betekenen het staken van de strijd tegen de verblinding van de huidige leiding van de Communistische Partij, die door haar opportunistische onbekwaamheid om een proletarische politiek van grote lijnen te leiden, bij de objectieve moeilijkheden van de socialistische opbouw in de USSR steeds meer politieke hinderpalen voegt;

- het zou betekenen afstand doen van de strijd tegen het nu heersende partijregime, dat een afspiegeling is van de zwaarder worden druk van de vijandelijke klassen op de proletarische voorhoede;

- het zou betekenen zich passief schikken in de economische politiek van het opportunisme, dat de pijlers van het proletariaat ondermijnt en loswoelt, zijn materiële en culturele ontwikkeling tegenhoudt en tegelijkertijd aan het verbond van arbeiders en boeren, die basis van de sovjetmacht, harde slagen toebrengt.

Sedert het jaar 1923, d.w.z. sedert de ongehoorde ineenstorting van de Duitse revolutie is de leninistische vleugel van de partij blootgesteld aan een regen van aanvallen. De kracht van die slagen neemt toe met de voortgezette nederlagen van het internationale en Russische proletariaat, als gevolg van de opportunistische leiding.

Het theoretisch inzicht en de politieke ervaring bewijzen, dat de periode en historische van de historische neergang, van de terugtocht, d.w.z. van de reactie, niet slechts na een burgerlijke, maar ook na een proletarische revolutie kan intreden. Sedert zes jaren leven wij in de USSR in het teken van de toenemende reactie tegen de Oktoberrevolutie en dus van de voorbereiding voor de Thermidor. De duidelijkste en volmaaktste uitdrukking van deze reactie in de partij is de woeste hetze tegen de linkervleugel en het streven die organisatorisch neer te slaan.

Bij haar laatste pogingen de eenzijdige aanhangers van de Thermidor af te weren, leeft de stalinistische fractie van de geestelijke afval van de oppositie. Ze is zelf tot scheppende arbeid onmachtig. De strijd tegen links ontnemt haar elk evenwicht. Haar praktische politiek heeft geen vaste basis, is verkeerd, vol tegenspraak, hopeloos. De opzienbarende campagne tegen het rechtse gevaar is voor drievierde slechts een schijn campagne en moet hoofdzakelijk dienen om de vernietigende oorlog tegen de bolsjewieken-leninisten voor de massa's te verbergen. De wereldbourgeoisie en het wereldmensjewisme heiligen die oorlog op dezelfde wijze: de rechters hebben 'het historische recht' sinds lang aan Stalin toegekend. Zonder die blinde, angstige en onmachtige politiek van aanpassing aan bureaucratie en kleinburgerdom zou de toestand van de werkers in het twaalfde jaar van de dictatuur oneindig veel beter zijn; de militaire zekerheid oneindig veel sterker en betrouwbaarder; de Komintern zou op een ander niveau staan en niet schrede voor schrede voor de verraderlijke en omkoopbare sociaaldemocratie wijken.

De ongeneeslijke onmacht van het apparaat bestaat onder de schijn van uiterlijke macht daarin, dat het niet weet wat het doet. Het vervult de opdracht van de vijandige klassen. Er is geen grotere historische vloek denkbaar voor een partij die uit de revolutie is geboren en haar ondermijnt. De grote historische kracht van de oppositie bestaat daarin, dat ze ondanks momentele uiterlijke zwakte, de hand houdt aan de pols van het wereldhistorische proces, de dynamica van de klassenkrachten helder voor ogen heeft, de dag van morgen voorziet en die bewust voorbereidt. Afstand doen van politieke werkzaamheid zou betekenen afstand doen van de voorbereiding van de dag van morgen.

De bedreiging mijn levensvoorwaarden te veranderen en mij van het politieke werk te isoleren, klinkt alsof ik niet reeds was verbannen naar een streek 4000 km van Moskou, 250 km van een spoorlijn en ongeveer evenveel van de grenzen van de westelijke woestijnprovincies van China verwijderd, een streek waar kwaadaardige malaria, melaatsheid en pest heersen. Alsof de fractie van Stalin door haar rechtstreeks orgaan, de GPOe, niet reeds alles gedaan had om mij niet alleen van het politieke, maar van elk ander levensterrein te verdringen. De Moskouse kranten hebben om hier te komen tien dagen tot een maand, soms nog langer nodig. Brieven bereiken mij, op een enkele uitzondering na, nadat ze een, twee of drie maanden in de schrijfbureaus van de GPOe en van de secretaris van het Centr. Comité hebben gelegen. Twee van mijn naaste medewerkers tijdens de burgeroorlog, de kameraden Sermoex en Posnansky, die vrijwillig besloten hadden mij naar het verbannings oord te vergezellen, werden dadelijk na aankomst gevangen genomen met criminele misdadigers in een kelder opgesloten en daarna verbannen naar het verst verwijderde Noorden. Een brief aan mij van mijn ongeneeslijk zieke dochter, die gij buiten de partij hebt gesloten en van haar werk beroofd, is uit het Moskouse ziekenhuis drieënzeventig dagen onderweg geweest, zodat mijn

antwoord haar niet meer bij het leven bereikte. Een bericht per brief uit Moskou over de zware ziekte van mijn tweede dochter, die ge eveneens uit de partij hebt gezet en van haar werk beroofd, werd mij een maand geleden op de drieënveertigste dag bezorgd. Telegrafische informaties naar de gezondheidstoestand bereiken meestal de plaats van bestemming niet. In dezelfde, zo niet in slechtere toestand bevinden zich duizenden onberispelijke bolsjewiki-leninisten, wier verdienste voor de Oktoberrevolutie en voor het internationale proletariaat oneindig groter is dan de verdienste van degenen door wie ze in de gevangenissen worden gezet en verbannen.

Terwijl ze steeds zwaarder represailles voorbereidt tegen de oppositie tracht de hoofdleiding van de fractie van Stalin — die Lenin reeds in zijn ‘testament’ ‘grof en deloyaal’ noemde, toen die eigenschappen zich nog niet voor een honderdste deel hadden ontplooid — door de agenten van de GPOe de oppositie voortdurend ‘verbindingen’ met de vijanden van de proletarische dictatuur aan te wrijven. In besloten kring zeggen de huidige leiders: “Dat is nodig voor de massa”. Dikwijls nog cynischer: “Dat is voor de domkoppen.” Mijn naaste medewerker, Georgy Wassiljevitsch Boetow, die tijdens het gehele jaar van de burgeroorlog secretaris van de Revolutionaire Oorlogsraad van de Republiek was, heeft men gevangen genomen en vastgehouden onder schandelijke omstandigheden. Deze zuivere en bescheiden man, deze onberispelijke partijgenoot trachtte men een bevestiging af te persen van de juistheid van de bewust onware, vervalste, bedrieglijke beschuldigingen van de soort van de thermidorische amalgama’s. Boetow antwoordde met een heldhaftige hongerstaking, die bijna vijftig dagen duurde en in september van dit jaar leidde tot de dood van Boetow in de gevangenis. Geweld, mishandeling, fysieke en geestelijke martelingen worden aangewend tegen de beste bolsjewistische arbeiders, omdat ze trouw blijven aan de erfenis van de Oktoberrevolutie. Zo zien in het algemeen de omstandigheden er uit, die volgens de opvatting van het GPOe college aan de politieke werkzaamheid van de oppositie en de mijne in het bijzonder ‘geen hinderpalen in de weg wil leggen’.

De jammerlijke bedreiging deze omstandigheden te veranderen in de zin van verder doorgevoerde isolering, is niets anders dan het besluit van de stalinistische fractie de verbanning door gevangenisstraf te vervangen. Dit besluit is, zoals ik boven reeds zei, niet verrassend. Reeds in het jaar 1924 beraamd, wordt het geleidelijk schrede voor schrede doorgevoerd om de onderdrukte en bedrogen partij onmerkbaar voor te bereiden op de methoden van Stalin, wiens grove deloyaliteit nu is gerijpt tot vergiftigde bureaucratische eerloosheid.

In de ‘verklaring’, die wij aan het zesde congres hebben overhandigd, schreven wij — het mij heden meegedeelde ultimatum als het ware voorziende — woordelijk: “Van een revolutionair zulk een afstand doen (van politieke werkzaamheid in dienst van partij en wereldrevolutie) te eisen, dat kan slechts een door en door bedorven beambtendom. Tot het aangaan van zulk een verplichting zijn slechts verachtelijke renegaten instaat”. Ik kan niets aan die woorden veranderen.

Elk het zijne: Gij wilt ook verder de inblazingen volgen van de het proletariaat vijandige klassenkrachten. Wij kennen onze plicht. Wij zullen die vervullen tot het einde.

16 december 1928, Alma-Ata. — L. Trotski.”

Na dat antwoord verliep een maand, zonder veranderingen. Onze verbindingen met de buitenwereld, ook de illegale met Moskou, bleven geheel verbroken. In januari kregen we slechts Moskouse kranten. Hoe meer daarin stond over de strijd tegen rechts, des te meer waren we voorbereid op de slag tegen links. Dat is de methode van de stalinistische politiek.

De Moskouse bode van de GPOe, Wolynsky, bleef die gehele tijd, op instructies wachtend, in Alma-Ata. 20 januari verscheen hij vergezeld door talrijke gewapende GPOe agenten, die in en uitgangen bezetten en overhandigde mij het volgend uittreksel uit het protocol van de GPOe van 18 januari 1929:

“Behandeld: Inzake burger Trotski, Lev Davidovitsch, volgens art. 58/10 van de strafwetgeving

wegens de beschuldiging zich met contrarevolutionair werk te hebben beziggehouden, dat bestond in het organiseren van een illegale, sovjet vijandige partij, waar van de werkzaamheid in de laatste tijd gericht is op het provoceren van antisovjet opstanden en op de voorbereiding van een gewapende strijd tegen de Sovjetmacht.

Besloten: Burger Trotski, Lev Davidovitsch uit te wijzen buiten de grenzen van de USSR.”

Toen men later een voor ‘gezien’ tekenen verlangde, schreef ik: “Het in wezen misdadige en naar de vorm onwettige besluit van de GPOe is mij op 20 januari 1929 bekend gemaakt. Trotski”. Ik noemde het besluit misdadig, omdat het bewust onwaar mij beschuldigt van de voorbereiding van een gewapende opstand tegen de sovjetmacht. Deze formule, die Stalin nodig had om de uitwijzing te rechtvaardigen, is op zichzelf de kwaadaardigste ondermijning van de sovjetmacht. Zou het waar blijken dat de door de leiders van de Oktoberrevolutie, de opbouwers van de Sovjetrepubliek en het Rode Leger geleide oppositie een gewapende omverwerping van de sovjetmacht voorbereidt, dan zou dat alleen al de catastrofe-situatie van het land bewijzen. Gelukkig is de formule van de GPOe een brutaal bedenkfel. De politiek van de oppositie heeft niets met de voorbereiding van een gewapende strijd te maken. Ons leidt volmaakt de overtuiging van de diepe levensvatbaarheid en elasticiteit van het sovjetregime. Onze weg is die van de inwendige reform.

Toen ik om inlichtingen vroeg over het wanneer en waarheen van de uitwijzing, kreeg ik ten antwoord dat mij dat door een ons tegemoet reizend vertegenwoordiger van de GPOe nog op het grondgebied van Europees Rusland zou worden meegedeeld. De gehele volgende dag verliep onder een koortsachtig inpakken, bijna uitsluitend van manuscripten en boeken. Ik wil terloops opmerken, dat de agenten van de GPOe geen spoor van vijandigheid toonden. Integendeel. Bij het krieken van de dag nam ik met vrouw en zoon plaats in de autobus, die ons op de gladde besneeuwde weg tot aan de bergpas van het Koerdai-gebergte bracht. Op de bergpas heersten sneeuwstormen, de wind maakte de wegen onzichtbaar. De zware tractor, die ons over de Koerdai zou trekken zakte met de zeven auto's, die hij moest slepen, halverwege in de sneeuwmassa's. In de sneeuwstormen bevroren op de pas zeven man en een groot aantal paarden. Men moest in sleden overstappen. Er was meer dan zeven uur nodig om ongeveer 30 km af te leggen. Op de weg staken uit de sneeuw veel disselbomen van sleden omhoog, veel vrachten voor de in aanbouw zijnde spoorlijn Turkestan-Siberië, vele petroleumtanks. Mensen en paarden waren voor de sneeuwjachten gevlucht in de dichtstbijzijnde winterkampen van de Kirgiezen.

Na de bergpas ging het in een auto verder en in Pischpek in de trein. De ons tegemoetkomende Moskouse kranten bereidden de openbare mening voor op de verdrijving van de leiders van de oppositie, naar het buitenland. In het district Aktjoebinsk werd ons meegedeeld: als plaats waarheen de uitwijzing zou geschieden was Konstantinopel bepaald. Ik verlangde twee leden van mijn gezin te zien, mijn jongste zoon en mijn schoondochter, die in Moskou zijn. Ze worden naar het station Rjaschsk gebracht en aan hetzelfde regime onderworpen als wij. De nieuwe vertegenwoordiger van de GPOe, Boelanov, tracht mij de voordelen van Constantinopel duidelijk te maken. Ik wijs ze beslist af. Boelanov onderhandelt langs de rechtstreekse verbinding met Moskou. Daar heeft men alles voorzien, alleen niet de belemmering die ontstaat uit mijn weigering vrijwillig naar het buitenland te gaan. De uit zijn

oorspronkelijke richting gebrachte trein gaat langzaam vooruit, blijft dan op een dood spoor naast een klein verlaten station tussen het kreupelhout staan.

De ene dag na de andere verloopt. Het aantal lege blikjes om onze trein groeit aan. Raven en kraaien komen in zwermen om buit te zoeken. Leegte, eenzaamheid. Hazen zijn hier niet: in de herfst zijn zij uitgestorven door een grote epidemie. Maar de sporen van een vos zijn zichtbaar tot aan de trein. De locomotief rijdt elke dag met één wagon naar een groter station om middageten en kranten te halen. In onze wagon heerst griep. Wij lezen herhaalde malen Anatole France en de Russische geschiedenis van Kljoetscheksky. Voor het eerst leer ik Istrati kennen. De vorst bereikt 38° Reaumur, onze locomotief rijdt op de rails heen en weer om niet vast te vriezen. In de ether roepen de radiostations elkaar aan en vragen waar wij zijn. Wij horen die vragen niet, wij spelen schaak. Maar al zouden we ze horen, we zouden ze niet kunnen antwoorden: in de nacht hierheen gebracht, weten we zelf niet waar we zijn.

Zo verlopen twaalf dagen en nachten. Uit de kranten vernemen we de nieuwe arrestatie van enige honderden, daaronder 150 van het zgn. trotskistische centrum". De volgende namen worden genoemd: Kawtaradse, de vroegere voorzitter van de sovjet van volkscommissarissen in Georgië, Mdiwani, de vroegere handelsvertegenwoordiger van de USSR in Parijs, Woronsky, onze beste literatuurcriticus e.a. Allen oude werkers uit de partij, leiders van de Oktoberomwenteling.

De 8ste februari verklaart Boelanov: "Ondanks alle aandrang uit Moskou weigert de Duitse regering beslist u in Duitsland toe te laten, mij is het onherroepelijke bevel gegeven u naar Konstantinopel te brengen". "Ik zal echter niet vrijwillig gaan en dit aan de Turkse grens verklaren". "Dat verandert niets aan de zaak, omdat u in elk geval in Turkije wordt gebracht". "U hebt dus met de Turkse politie overleg gepleegd, dat ik gewelddadig over de grens in Turkije word gebracht?" Een ontwijkend gebaar: "Wij zijn slechts de uitvoerders".

Na twaalf dagen te hebben stilgestaan, zet onze wagon zich in beweging. Onze kleine trein wordt verlengd, de bewaking wordt versterkt. Sedert Pischpek hebben wij de wagon niet mogen verlaten. Wij rijden met volle kracht naar het Zuiden. Als er water en brandstof moet worden ingenomen, houden we stil op kleine stations. Deze strenge voorzorgsmaatregelen worden genomen in herinnering aan de Moskouse demonstratie bij mijn vertrek in januari 1928. Onderweg brengen de kranten ons de weerklank van de nieuwe grote campagne tegen de trotskisten. Tussen de regels door hoort men van de strijd van de kopstukken over mijn uitwijzing. De stalinistische fractie heeft haast. Ze heeft daartoe alle reden. Ze is echter gedwongen niet slechts politieke maar ook fysieke hinderpalen te overwinnen. Voor het wegbrengen uit Odessa was de stoomboot Kalinin bestemd. Die is echter ingevroren. Alle pogingen van de ijsbrekers zijn vergeefs. Moskou staat aan de telegraaf en drijft aan tot haast. Vlug maakt men de stoomboot Iljitsch klaar voor de reis. In de nacht van 10 februari kwam onze trein in Odessa aan. Ik beschouwde vanuit het coupéram de mij bekende plaatsen: in deze stad heb ik zeven schooljaren doorgebracht.

Onze wagon werd tot aan de stoomboot gereden. Het vroom hard. Ondanks het nachtelijk uur was de haven door agenten en GPOe troepen afgezet. Hier moesten we van onze jongste zoon en van onze schoondochter, die de laatste twee weken onze gevangenschap hadden gedeeld, afscheid nemen. Toen wij uit het coupévenster naar de voor ons bestemde stoomboot keken, herinnerden wij ons een stoomboot, die ons ook naar een plaats bracht die we niet vrijwillig hadden gekozen. Dat was in maart 1917, bij Halifax, toen de Engelse marinematrozen mij voor de ogen van talloze passagiers op hun armen van de Noorweegse

stoomboot Christianiaford wegdroegen. Ons gezin was toen van dezelfde samenstelling, maar allen waren twaalf jaren jonger.

Zonder vracht en zonder passagiers verliet ‘Iljitsch’ ongeveer om één uur ‘s nachts de haven. 60 mijlen ver baande een ijsbreker ons de weg.

De storm, die gewoed had, trof ons nog slechts met zijn laatste vleugelslag. De 12e februari voeren we de Bosporus binnen. De Turkse politieofficier die op het schip kwam voor de controle — buiten mijn gezin en de agenten van de GPOe waren er geen passagiers op de stoomboot — overhandigde ik ter verzending aan de president van de Turkse republiek, Kemal Pasja, de volgende verklaring:

“Zeer geëerde heer, aan de poort van Konstantinopel heb ik de eer, u ervan in kennis te stellen dat ik in geen geval uit eigen verkiezing naar de Turkse grens ben gekomen en dat ik deze grenzen slechts uithoofde van geweld overschrijd. Ik verzoek u mijnheer de president, mijn dienovereenkomstige gevoelens in ontvangst te nemen. L. Trotski. 12 februari 1929”.

Deze verklaring had geen gevolgen. De stoomboot voer de haven binnen. Na een reis van tweeëntwintig dagen en nadat we 6000 km hadden afgelegd, bevonden we ons in Konstantinopel.

De planeet zonder visum

Wij bevinden ons in Konstantinopel. Eerst in het consulaat, dan in een particuliere woning. Uit de aantekeningen van mijn vrouw volgen hier enige regels die betrekking hebben op die te periode. “Het is nauwelijks de moeite waard stil te staan bij de kleine avonturen die in verband staan met onze vestiging in Konstantinopel. Kleine bedriegerijen en kleine gewelddaden. Slechts één episode wil ik ophalen. Nog in de trein onderweg naar Odessa, toen de gevolmachtigde van de GPOe allerlei nutteloze opmerkingen maakte over onze veiligheid in het buitenland, viel L. D. hem in de rede met de woorden: “Laat mijn medewerkers, Sermoex en Posnansky, met me mee gaan, dat zou de enige doelmatige maatregel zijn”. Boelanov bracht die woorden direct naar Moskou over. Op een van de volgende stations kwam hij plechtig het antwoord uit Moskou mededelen: De GPOe, d.w.z. het Pol. Bureau, vond het goed. L. D. zei lachend: “Och je zult toch bedriegen”. Zichtbaar gekrenkt riep Boelanov uit: “Dan moogt u mij een schurk noemen!” “Waarom zou ik u beledigen”, antwoordde L. D., “niet u, Stalin zal bedriegen”. Na de aankomst in Konstantinopel informeerde L. D. naar Sermoex en Posnansky. Enige dagen later bracht een vertegenwoordiger van het consulaat het telegrafisch antwoord uit Moskou: Er zou hun geen toestemming gegeven worden tot het overschrijden van de grenzen. En zo ging het met alles”.

Dadelijk na onze aankomst in Konstantinopel strooide de pers een eindeloze stroom uit van geruchten, vermoedens, bedenksels over ons lot. De pers duldt geen hiaten in haar berichtgeving en is niet gierig met haar nieuwtjes. Opdat het zaad zal opkomen, strooit de natuur het op kwistige wijze in de wind. Zo doet de pers ook. Ze neemt geruchten op en draagt die verder, ze daarbij eindeloos vermeerderend. Honderden en duizenden berichten sterven af, tot de betrouwbare lezing zich heeft vastgezet. Vaak gebeurt dat eerst na jaren. Het komt echter ook voor, dat de tijd voor de waarheid in het geheel niet komt.

Wat in al de gevallen, waarbij de publieke opinie levendig geïnteresseerd is, het meest verbaast, dat is de menselijke leugenachtigheid. Ik spreek daarover zonder enige morele verontwaardiging, meer in de toon van een natuuronderzoeker, die feiten constateert. De behoefte en gewoonte om te liegen geven een afspiegeling van de tegenstrijdigheden in ons leven. Men kan zeggen dat kranten slechts bij uitzondering de waarheid spreken. Daarmee wil ik de journalisten niet beledigen. Ze onderscheiden zich in hoofdzaak niet van andere mensen. Ze zijn alleen de spreekbuis van die anderen. Zola schreef over de Franse financiële pers, dat ze in twee groepen kon worden ingedeeld: de omkoopbare en de zgn. ‘onomkoopbare’, d.w.z. degene, die zich slechts in buitengewone gevallen en voor veel geld verkoopt. Iets dergelijks kan men van de leugenachtigheid van de pers in het algemeen zeggen. De gele boulevard pers liegt onophoudelijk, ongelimiteerd en rücksichtslos. Maar kranten als de *Times* en de *Temps* spreken in alle onbelangrijke en onverschillige gevallen de waarheid, om in de gelegenheid te zijn, in een gegeven geval met het nodige gezag de openbare mening te kunnen beliegen. De *Times* gaf later het bericht, dat ik na een overeenkomst met Stalin naar Konstantinopel was gekomen, om de militaire verovering van de landen van het Verre Oosten voor te bereiden. De zesjarige strijd tussen mij en de epigonen werd daarbij geschilderd als een komedie met verdeelde rollen. “Wie zal dat geloven?” zal menig optimist vragen — en zich vergissen. Velen zullen dat geloven. Churchill zal zijn krant misschien niet geloven. Maar Clynes zal het onvoorwaardelijk doen, tenminste voor de helft. Daarin bestaat de mechaniek van de

kapitalistische democratie, of juister gezegd, dat is een van haar belangrijkste drijfveren. Maar dit alles tussen twee haakjes. Over Clynes zal nog iets te zeggen zijn.

Spoedig na onze aankomst in Konstantinopel las ik in een Berlijnse krant de rede, die de president van de Duitse rijksdag naar aanleiding van de tiende verjaardag van de Weimarse nationale vergadering had gehouden. De rede sloot met de volgende woorden: “Misschien gaan we er zelfs toe over aan de heer Trotski het liberale asiel te geven. (Levendige bijval van de meerderheid).

De woorden van de heer Löbe kwamen voor mij geheel onverwacht omdat het voorafgaande reden had gegeven tot de opvatting dat de Duitse regering besloten had mij de toegang tot Duitsland te weigeren. Dat was althans de categorische verklaring van de agenten van de Sovjetregering. De 15e februari liet ik de vertegenwoordiger van de GPOe, die mij naar Konstantinopel had vergezeld, bij me komen en zei hem: “Ik moet tot de slotsom komen dat men mij verkeerd heeft ingelicht. De rede van Löbe is 6 februari gehouden. Uit Odessa zijn wij eerst in de nacht van 10 februari naar Turkije afgevaren. Dus was toen Löbes rede in Moskou reeds bekend. Ik raad u aan onverwijld naar Moskou te telegraferen en daar voor te stellen op grond van de rede nu *daadwerkelijk* in Berlijn om een visum voor mij te vragen. Dat zou de minst oneervolle weg zijn tot liquidering van de intrige, die Stalin in de kwestie van mijn toelating tot Duitsland klaarblijkelijk heeft gesponnen.” Twee dagen later bracht de gevolmachtigde van de GPOe het volgende antwoord: Op mijn telegram naar Moskou wordt mij bevestigd dat de Duitse regering reeds begin februari het visum beslist heeft geweigerd; een nieuw verzoek zou nutteloos zijn; de rede van Löbe draagt geen verantwoordelijk karakter. Als u de zaak wilt onderzoeken, dient u dan zelf een verzoek om een visum in”.

Ik kon geen geloof hechten aan die voorstelling. Ik was van mening dat de Rijkspresident zijn partij en zijn regering beter moest kennen dan de agenten van de GPOe. Ik telegrafeerde dezelfde dag aan Löbe, dat ik op grond van zijn woorden mij tot het Duitse consulaat had gewend met het verzoek om een visum. De democratische en de sociaaldemocratische pers legden niet zonder leedvermaak de nadruk op het feit, dat een aanhanger van de revolutionaire dictatuur in een democratisch land asiel moest zoeken. Enige spraken zelfs de hoop uit dat deze les mij dwingen zou voortaan de instituten van de democratie hoger te waarderen. Mij bleef slechts over af te wachten, hoe die les in werkelijkheid zou uitvallen.

Het democratische asielrecht bestaat natuurlijk niet daarin, dat een regering slechts gastvrijheid betoont aan haar geestverwanten — dat heeft Abdoel Hamid ook gedaan. Het bestaat echter ook niet daarin, dat de democratie de verdrevenen slechts opneemt met toestemming van de regering, die ze verdreven heeft. Het asielrecht bestaat (op papier) daarin, dat de regering ook haar tegenstanders een toevlucht geeft onder voorwaarde, dat zij de landswetten gehoorzamen. Ik kon natuurlijk slechts als een onverzoenlijke tegenstander van de sociaaldemocratische regering in Duitsland komen. De vertegenwoordiger te Konstantinopel van de Duitse sociaaldemocratische pers, die mij om een interview verzocht, gaf ik de nodige ophelderingen, die ik hier wil aanhalen, zoals ik ze direct na het gesprek heb opgeschreven:

“Daar ik nu om een visum voor Duitsland vraag, waar de regering voor het grootste deel uit sociaaldemocraten bestaat, zo heb ik er in de eerste plaats belang bij mijn houding ten opzichte van de sociaaldemocratie duidelijk uiteen te zetten. Op dat gebied is er niets veranderd. Mijn verhouding tot de sociaaldemocratie blijft de oude. Meer nog mijn strijd tegen de centristische fractie van Stalin is slechts een beeld van mijn gehele strijd tegen de sociaaldemocratie. Aan onduidelijkheid en achterhoudendheid hebben u noch ik behoefte.

Enige sociaaldemocratische bladen geven zich moeite een tegenspraak te vinden tussen mijn principiële houding in de kwestie van de democratie en mijn verzoek om een visum voor Duitsland. Daartussen is geen tegenspraak. Wij 'wijzen' de democratie volstrekt niet af, zoals de anarchisten (met woorden) doen. De burgerlijke democratie heeft voordelen in vergelijking met de haar voorafgaande staatsvormen. Maar ze is niet eeuwig. Ze moet haar plaats afstaan aan de socialistische maatschappelijke orde. De brug naar de socialistische maatschappelijke orde vormt de dictatuur van het proletariaat. In alle kapitalistische landen nemen communisten deel aan de parlementaire strijd. Het gebruiken van het asielrecht onderscheidt zich principieel niet van het gebruiken van het kiesrecht, de vrijheid van pers en vergadering, enz." Voor zover ik weet is dit interview niet gepubliceerd. Dat behoeft niet te verwonderen. Maar in de sociaaldemocratische pers gingen in die tijd stemmen op om mij het asielrecht te geven. Een sociaaldemocratisch rechtsgeleerde Dr. K. Rosenfeld, ging er op eigen initiatief toe over onderhandelingen te voeren over mijn visum voor Duitsland. Hij stiet klaarblijkelijk dadelijk op tegenstand, daar ik reeds na enige dagen de telegrafische vraag van hem ontving aan welke beperkingen ik mij gedurende mijn verblijf in Duitsland zou willen onderwerpen. Ik antwoordde: "Ben van plan geheel geïsoleerd buiten Berlijn te leven; in geen geval in openbare vergaderingen op te treden, mij te bepalen tot literair werk binnen de lijst van de Duitse wetten".

Op die wijze ging het niet meer om het *democratische* asielrecht, maar om het recht onder een *uitzonderingstoestand* in Duitsland te leven. De les in democratie, die de tegenstanders mij wilde geven, werd daardoor kleiner van omvang. En daarbij bleef het niet. Enige dagen later ontving ik een nieuwe telegrafische vraag: of ik bereid was, alleen tot het doen van een kuur naar Duitsland te komen? Ik telegrafeerde terug: "Verzoek althans mij in de gelegenheid te stellen de voor mij dringend noodzakelijke kuurtijd in Duitsland door te brengen."

Dus het *asielrecht* werd in deze etappe reeds tot het *recht op een kuur* teruggebracht. Ik noemde een reeks beroemde Duitse dokters, die mij gedurende de laatste tien jaren hadden behandeld en wier hulp ik nu meer dan ooit nodig had.

Omstreeks Pasen deed een nieuw bericht de ronde door de Duitse pers: In regeringskringen was men van opvatting, dat Trotski niet zo ziek was om onvoorwaardelijk de hulp van Duitse dokters en Duitse baden nodig te hebben. 31 maart telegrafeerde ik aan Dr. Rosenfeld: "Volgens de krantenberichten ben ik niet hopeloos ziek genoeg om in Duitsland te worden toegelaten. Ik vraag: heeft Löbe mij *het recht op een asiel of het recht op het kerkhof* in uitzicht gesteld? Ik ben bereid mij aan een willekeurig onderzoek van een willekeurige dokterscommissie te onderwerpen. Ik verbind me na afloop van de kuur Duitsland te verlaten".

Op die wijze was het democratisch beginsel in enige weken driemaal besnoeid geworden. Het asielrecht werd veranderd in een verblijfsrecht onder een uitzonderingstoestand, daarna in een recht op geneeskundige behandeling en tenslotte in het recht op het kerkhof. Dat betekende echter dat ik eerst als lijk de voordelen van de democratie in haar volle omvang zou hebben leren waarderen.

Op mijn telegram kwam geen antwoord. Ik wachtte enige dagen en telegrafeerde toen weer naar Berlijn: "Beschouw uitblijven van antwoord als deloyalen vorm van weigering". Eerst daarna kreeg ik, 12 april, d.w.z. na twee maanden, bericht dat de Duitse regering op mijn verzoek tot toelating afwijzend had beschikt. Er bleef mij niets anders over dan de

Rijksdagpresident Löbe te telegraferen: “Ik betreur dat mij gelegenheid ontzegd is om de voordelen van het democratische asielrecht praktisch te bestuderen. Trotski.”

Dat is de korte en leerzame geschiedenis van mijn eerste poging in Europa een ‘democratisch’ visum te krijgen. Was het asielrecht mij verleend geworden, dan had dat natuurlijk op zichzelf de marxistische theorie van de klassenstaat niet in het minst aan het wankelen gebracht. Het regime van de democratie volgt niet uit op zichzelf staande principes, maar uit reële behoeften van de heersende klassen; krachtens zijn innerlijke logica omvat dat regime ook het asielrecht. Een proletarisch revolutionair toevlucht te verlenen, is volstrekt niet in tegenspraak met burgerlijk karakter van de democratie. Maar men heeft nu die argumentatie niet meer nodig, want gebleken is, dat in Duitsland, dat door sociaaldemocraten geregeerd wordt, geen asielrecht bestaat.

Door de GPOe had Stalin mij op 16 december voorgesteld af te zien van elke politieke werkzaamheid. Tijdens de discussie in de pers over de kwestie van het asielrecht werd van Duitse zijde dezelfde voorwaarde als vanzelfsprekend gesteld. Dat betekent dat de regering Müller-Stresemann dezelfde ideeën voor gevaarlijk en schadelijk houdt waartegen Stalin en zijn Thälmann strijden. Stalin diplomatiek, Thälmann agitatorisch, hebben van de sociaaldemocratische regering geëist, mij niet in Duitsland toe te laten — men moet aannemen in het belang van de proletarische revolutie. Op de andere vleugel eisten Chamberlain, graaf Westarp en dergelijke, dat men mij het visum weigerde — in het belang van de kapitalistische orde. Hermann Müller was op die manier in staat zijn partners van rechts en zijn bondgenoten van links tevreden te stellen. De sociaaldemocratische regering werd het verbindingssteken in het internationale eenheidsfront tegen het revolutionaire marxisme. Om een voorstelling van dat eenheidsfront te krijgen is het voldoende zich te wenden tot de eerste regels van het Communistisch Manifest van Marx en Engels: “Alle mogendheden van het oude Europa hebben zich tot een heilige hetze tegen dat spook (het communisme) verbonden — de paus en de tsaar, Metternich en Guizot, Franse radicalen en Duitse politiedienaren.” De namen luiden nu anders, de inhoud echter is dezelfde gebleven. Dat de Duitse politiedienaren nu sociaaldemocraten zijn, verandert de zaak niet. Ze beschermen in de grond hetzelfde wat de politiedienaren van de Hohenzollerns beschermden.

De veelheid van redenen waarom de democratie mij een visum heeft geweigerd is zeer groot. De Noorweegse regering gaat zeer vriendelijk uitsluitend uit van overwegingen aangaande mijn veiligheid. Ik had nooit gedacht dat ik in Oslo op zulk een hoge post zulke om mij bezorgde vrienden had. De Noorweegse regering is natuurlijk een vurig voorstander van het asielrecht, precies als de Duitse, de Franse, de Engelse en alle andere regeringen. Het asielrecht is naar men weet een heilig, onomstotelijk beginsel. Maar in Oslo moet die verdrevene eerst een getuigenis overleggen, dat hij door niemand vermoord zal worden. Dan wordt hem gastvrijheid verleend. . . natuurlijk als er zich geen andere hinderpalen voordoen.

De beide debatten over mijn visum in het Storting hebben een onvergelijkelijk politiek document opgeleverd. De lezing ervan heeft mij minstens voor de helft schadeloos gesteld voor de weigering van het visum waarvoor mijn vrienden in Noorwegen hun best hadden gedaan.

De Noorweegse premier besprak de vraag van mijn visum natuurlijk allereerst met de chef van de geheime politie, wiens competentie in democratische principes — dat geef ik van te voren toe — onaanvechtbaar is. Volgens de heer Mohwinkel was de chef van de geheime politie van mening dat het verstandiger was de vijanden van Trotski de gelegenheid te benemen met hem af te rekenen op het gebied van de Noorse staat. Die gedachte werd zo

duidelijk niet uitgesproken, maar hij had wel die betekenis. Van zijn kant verklaarde de minister van justitie aan het Noorweegse parlement, dat de bescherming van Trotski te zwaar zou drukken op het Noorweegse budget. Het principe van de staatseconomie, eveneens een van de onaanvechtbare democratische beginselen, was ditmaal in onverzoenlijke tegenspraak met het asielrecht. Het resultaat was in elk geval: Kans op asielrecht heeft hij het minst, die het het meest nodig heeft. Veel geestiger handelde de Franse regering: Zij beriep zich eenvoudig daarop, dat Malvy's uitwijzingsbevel tegen mij nog niet was opgeheven. Een volkomen onoverkomenlijke hinderpaal op de weg van de democratie! Ik heb reeds verteld hoe de Franse regering ondanks het niet opgeheven uitwijzingsbevel van Malvy haar officieren ter mijne beschikking stelde en hoe mij Franse afgevaardigden, gezanten en een ministerpresident bezochten. Deze gebeurtenissen speelden zich naar het schijnt op twee niet aan elkaar grenzende vlakken af. Nu is de situatie zo: Frankrijk zou mij beslist asiel verlenen, als zich in de politiearchieven geen op aandrijven van de tsaristische diplomatie uitgevaardigd uitwijzingsbevel bevond. Men weet dat een politiebevel zo iets is als een poolster: men kan het niet afschaffen, noch van plaats verschuiven.

Hoe het zij, het asielrecht is nu ook uit Frankrijk verdreven. In welk land heeft dat recht. . . asiel gevonden? Misschien in Engeland?

De 5e juni 1929 nodigde de ILP, waarvan MacDonald lid is, mij geheel officieel en op eigen initiatief uit om naar Engeland te komen en een voordracht te houden voor de partijschool. De door de algemene secretaris van de partij ondertekende uitnodiging luidt: "Wij kunnen niet aannemen dat na de vorming van een arbeidersregering hier moeilijkheden zouden kunnen ontstaan wegens uw reis naar Engeland met bovengenoemd doel." Toch ontstonden moeilijkheden. Het werd mij niet alleen ontzegd voor de geestverwanten van MacDonald een voordracht te houden, maar ook de hulp van de Engelse dokters in te roepen. Het visum werd me geweigerd. De Labour-politieminister Clynes verdedigde die weigering in het Lagerhuis. Hij verklaarde de filosofische betekenis van de democratie met een oprechtheid, die een minister van Karel II eer zou hebben aangedaan. Het asielrecht bestaat, volgens Clynes, niet in het recht van de verdrevenen aanspraak te maken op een asiel, maar in het recht van de staat dat te weigeren. De bepaling van Clynes is daarom opvallend, omdat ze met één handomdraaien de grondslagen van de zgn. democratie afmaakt. Een asielrecht in de geest van Clynes heeft in het tsaristische Rusland steeds bestaan. Toen het de Sjah van Perzië niet gelukt was alle revolutionairen op te hangen en hij de grenzen van zijn dierbaar vaderland moest verlaten, heeft Nikolaas II hem niet slechts een toevlucht verleend, maar die ook in Odessa zeer comfortabel ingericht. Maar geen van de revolutionairen van Ierland zou het in de zin gekomen zijn asiel te zoeken in het tsaristische Rusland, wiens grondwet geheel steunde op het beginsel van Clynes: de burgers moeten tevreden zijn met wat de staatsmacht hun geeft of neemt. Mussolini heeft onlangs geheel in overeenstemming met dit beginsel asielrecht verleend aan de Grote Heer van Afghanistan.

De vrome Mr. Clynes moest toch weten dat de democratie het asielrecht in zekere zin van de christelijke kerk heeft geërfd, die het harerzijds met veel andere gebruiken van het heidendom overnam. Vervolgde misdadigers behoefden slechts door te dringen in een tempel, vaak ook slechts de deurring aan te raken om tegen vervolging beschermd te zijn. Daarom heeft de kerk het asielrecht beschouwd als het recht van de vervolgte op asiel, niet echter als de willekeur van de heidense priesters of van de christelijke afgoden. Ik had tot op heden geloofd dat de vrome Labouristen, die zo weinig weten van het socialisme, althans betere kenners van de kerkelijke tradities waren. Ik heb me nu overtuigd, dat ook dit het geval niet is.

Waarom echter bleef Clynes bij het eerste begin van zijn theorie van het staatsrecht staan? Jammer. Het asielrecht is slechts een bestanddeel van het systeem van de democratie. Noch volgens zijn historisch ontstaan, noch volgens zijn juridische aard onderscheidt het zich van de vrijheid van vergaderen en van drukpers, enz. Mr. Clynes zal, hopen we, spoedig tot de gevolgtrekking komen dat de vrijheid van het woord niet het recht van de burgers is een of andere gedachte te uiten, maar het recht van de staat zijn onderdanen te verbieden gedachten te hebben. Met betrekking tot de vrijheid van staking is deze gevolgtrekking door de Engelse wetgeving reeds praktisch gemaakt.

De pech van Clynes bestaat hierin, dat hij gedwongen was zijn handelingen hardop te motiveren, omdat zich in de parlamentsfractie van Labour afgevaardigden bevonden, die de minister wel beleefde, maar toch recht lastige vragen stellen. In dezelfde onaangename positie geraakte ook de Noorweegse premier. Het Duitse ministerie was beschermd tegen zulk een pijnlijk moment. In de gehele rijksdag was geen afgevaardigde die belang stelde in het asielrecht. Dit feit is te opvallender, als men zich herinnert dat de rijksdagvoorzitter onder bijval van de meerderheid mij het asielrecht in uitzicht stelde, toen ik daarom nog in het geheel niet had gevraagd.

De Oktoberrevolutie heeft geen abstracte principes van de democratie geproclameerd, ook niet het asielrecht. De Sovjetstaat steunt openlijk op het recht van de revolutionaire dictatuur. Dat heeft Vandervelde en andere sociaaldemocraten niet belet in de sovjetrepubliek te komen en zelfs in Moskou op te treden als verdedigers van die personen die terroristische aanslagen hadden ondernomen tegen de leiders van de Oktoberrevolutie. De huidige Engelse ministers bezochten ons ook. Ik kan me niet allen die kwamen herinneren — en ik ben hier niet in de gelegenheid het na te zien — maar ik weet dat zich onder hen Snowden en Mrs. Snowden bevonden. Dat was in 1920. Ze werden niet eenvoudig als toeristen, maar als gasten ontvangen, wat wellicht overbodig was. In de grote schouwburg werd hun een loge aangewezen. Ik herinner me dat in verband met een klein voorval, dat ik hier in het kort wil verhalen. Ik kwam rechtstreeks van het front naar Moskou met gedachten, die ver verwijderd waren van de Engelse gasten, ik kende niet eens de namen van de gasten, omdat ik bijna geen kranten had gelezen — ik was te zeer van andere zorgen vervuld. Aan het hoofd van de commissie, die Snowden, Mrs. Snowden en ik meen Bertrand Russell, Williams en een reeks andere gasten moest ontvangen, stond Losovsky. Hij deelde mij telefonisch mee dat de commissie mijn verschijning in het theater verlangde, waar zich de Engelse gasten bevonden. Ik trachtte er aan te ontkomen. Losovsky echter stond er op: zijn commissie bezat alle volmachten van het Pol. Bureau en ik moest voor de anderen een voorbeeld van discipline zijn. Met tegenzin ging ik er heen. In de loge waren ongeveer tien Engelse gasten. Het theater was overvol. Het front boekte in die tijd overwinningen. De schouwburg bejubelde stormachtig de overwinningen. De Engelse gasten omringden me en applaudisseerden eveneens. Met hen Mr. Snowden. Nu schaamt hij zich zeker over zijn toenmalig avontuur. Maar uit te wissen is het niet. Ook ik zou blij zijn het ongedaan te kunnen maken, want mijn ‘verbroedering’ met de Labouristen was niet slechts een misverstand, maar ook een politieke fout. Ik maakte me zo spoedig mogelijk van de gasten af en ging naar Lenin. Hij was opgewonden: Is het waar dat je je samen met die heren (Lenin gebruikte een ander woord) in de loge hebt vertoond? Ik beriep me op Losovsky, op de commissie van het Centr. Comité, op de discipline en in hoofdzaak daarop, dat ik geen flauw vermoeden had gehad wie de gasten waren. Lenin was over Losovsky en de commissie diep verontwaardigd. Ik echter kon me mijn onvoorzichtigheid lang daarna nog niet vergeven. Een van de huidige Engelse ministers kwam,

dunkt me, herhaaldelijk in Moskou, in elk geval rustte hij uit in de Sovjetrepubliek, leefde in de Kaukasus en bezocht mij. Dat was Mr. Lansbury. De laatste keer zag ik hem in Kislovodsk. Men verzocht mij dringend, al was het maar voor een kwartier, in het ‘ontspanningshuis’ te komen, waar leden van onze partij en enige buitenlanders woonden. Aan een grote tafel zaten enige tientallen mensen. Het was een kleine feestmaaltijd. De eerste plaats was ingeruimd aan de gast, Lansbury. Hij hield na mijn binnenkomen een toespraak en zong toen: “For he’s a jolly good fellow”. Dergelijke gevoelens uitte Lansbury ten opzichte van mij in de Kaukasus. Hij zal er ook niet wars van zijn dit heden te vergeten. . .

Toen ik het verzoek om een visum indiende, herinnerde ik er in aparte telegrammen Snowden en Lansbury aan, dat ze de gastvrijheid hadden genoten van Sovjet-Rusland en dus de mijne. De telegrammen zullen wel niet veel indruk op hen gemaakt hebben. Herinneringen liggen in de politiek evenmin gewicht in de schaal als democratische principes. Mr. Sidney Webb en Mrs. Beatrice Webb brachten mij voor zeer kort, begin mei 1929, reeds in Principo een bezoek. Wij spraken over de waarschijnlijkheid van het vormen van een regering door de Arbeiderspartij. Ik merkte terloops op dat ik in geval van een kabinet MacDonald terstond een visum voor Engeland zou vragen. Mr. Webb sprak als zijn gevoelen uit dat de regering eventueel niet sterk zou zijn en tengevolge van haar afhankelijkheid van de liberalen niet vrij genoeg. Ik antwoordde dat een partij, die niet sterk genoeg was om de volle verantwoordelijkheid voor haar daden te dragen, niet het recht had de regering over te nemen. Trouwens onze onverzoenlijke meningsverschillen behoefden niet opnieuw te worden getoetst. Webb kwam in het kabinet. Ik vroeg het visum. De regering MacDonald wees het af, maar volstrect niet omdat de liberalen haar beletten haar democratie te verwezenlijken. Integendeel: de Labourregering weigerde het visum *ondanks* de protesten van de liberalen. Die variatie had Mr. Webb niet kunnen voorzien. Maar men moet in aanmerking nemen dat hij toen nog niet baron Passfield was.

Enige van die mensen ken ik persoonlijk. Over de anderen kan ik door analogie oordelen. Het schijnt me toe dat ik in staat ben ze mij tamelijk juist voor te stellen. Deze mensen zijn door de automatische groei van de arbeidersorganisaties, vooral na de oorlog en door de politieke uitputting van het liberalisme omhoog gekomen. Ze hebben het naïeve idealisme, dat enige van hen 25 jaren geleden bezaten, geheel verloren. In plaats daarvan verwierven ze politieke routine en gewetenloosheid in de keuze van de middelen. Maar hun geestelijke horizon is dezelfde gebleven: bevreesd, kleinburgerlijk en in hun methode van denken oneindig veel achterlijker dan bv. de productiemethoden in de Engelse kolenindustrie. Nu is hun grootste zorg dat de voorname hofkliek en de grootkapitalisten hen niet voor vol zullen aanzien. Het is niet te verwonderen: aan de regering gekomen, voelen ze hun zwakte te duidelijker. Ze bezitten niet de eigenschappen van de oude regeringsklieken, bij wie traditie en heersersmanieren van geslacht op geslacht zijn overgedragen en die dikwijls verstand en geest moeten vervangen. Maar ze bezitten ook niet datgene, wat hun de ware macht zou kunnen geven. d.w.z. het geloof aan de massa en de capaciteit op eigen benen te staan. Ze vrezen de massa’s, die hen omhoog getild hebben, zoals ze de conservatieve clubs vrezen, van wie de glans hun arme verbeeldingskracht verblindt. Om hun deelname aan de regering te rechtvaardigen, moeten ze aan de oude bezittende klasse bewijzen dat ze geen revolutionaire parvenu’s zijn — god verhoede het — neen; ze verdienen volkomen het vertrouwen, ze zijn trouw aan de kerk, de koning, de lord-kanselier en de titels, d.w.z. niet slechts aan het heilige privaatbezit, maar aan de hele vuilnisbelt van de Middeleeuwen. Een revolutionair het visum te kunnen weigeren, betekent voor hen eigenlijk een gelukje, om opnieuw hun

eerbiedwaardigheid te kunnen bewijzen. Het verheugt me dat ik hun die gelegenheid gegeven heb. Eens zal dat in rekening gebracht worden. Evenals in de natuur, zo gaat ook in de politiek niets verloren.

Er is niet bovenmate veel fantasie nodig om zich het gesprek voor te stellen van Mr. Clynes met de hem ondergeschikte chef van de politieke politie. Tijdens dat onderhoud voelde Mr. Clynes zich als bij een examen; hij was bang dat de examiner hem niet voldoende betrouwbaar, behoudend, conservatief zou oordelen. De chef van de politieke politie heeft niet veel moeite behoeven aan te wenden om Clynes het besluit in te geven, dat daags daarna volmaakte sympathie zou vinden bij de conservatieve pers. De laatste juichte niet eenvoudig toe. Ze deed het honend. Ze deed niet haar best haar verachting te verbergen voor mannen, die zo onwaarachtig jacht maakten op haar bijval. Niemand zal bv. beweren, dat de *Daily Express* een van de knapste inrichtingen van de wereld is. En desondanks vond dit blad de giftigste woorden, toen het de Labourregering prees omdat ze de “licht gekrenkte MacDonald” had beveiligd tegen de aanwezigheid van een stille revolutionaire toeschouwer.

En deze heren zouden geroepen zijn de eerste steen te leggen voor een nieuwe menselijke gemeenschap? Neen, ze vormen slechts de voorlaatste reserve van de oude maatschappij. Ik zeg de voorlaatste, want de laatste vormen de materiële represailles.

Ik moet eerlijk bekennen dat het verschijnen op het appel van de Europese democratieën inzake het asielrecht mij enige vrolijke ogenblikken heeft bezorgd. Dikwijls verbeeldde ik mij toeschouwer te zijn bij de encenering van een ‘pan-Europese’ eenakter, getiteld: *Democratische beginselen*. De tekst kon door Bernard Shaw geschreven zijn, als men bij de Fabian vloeistof, die in zijn aderen stroomt enige procenten van het bloed van Jonathan Swift had gevoegd. Maar wie ook de tekst verzorgd mag hebben, het stuk werd buitengewoon leerzaam: *Europa zonder visum*. Om van Amerika maar te zwijgen. De VS zijn niet alleen het sterkste, maar ook het meest gevreesde land. Onlangs heeft Hoover zijn hartstocht voor de hengelsport verklaard uit het democratische karakter van die bezigheid. Als dat waar is wat ik betwijfel — dan is die sport een van de weinige overblijfselen der democratie, die in de VS zijn behouden. Het asielrecht bestaat daar sinds lang niet meer. *Europa en Amerika zonder visum*. En deze twee vastelanden beheersen de gehele overige wereld. Dat betekent dus — de planeet zonder visum.

Van verschillende kanten wordt me gezegd dat mijn niet-geloven in de democratie mijn grootste zonde is. Hoeveel artikelen, ja zelfs boeken zijn over dit onderwerp geschreven. En als ik vraag om aanschouwelijk onderwijs in de democratie te mogen ontvangen, zijn er geen liefhebbers te vinden. Op de gehele planeet geen visum! Waarom moet ik dan geloven, dat de oneindig belangrijker vraag — de strijd tussen bezitters en bezitlozen — onder strenge handhaving van vormen en zeden van de democratie opgelost zou kunnen worden?

Maar heeft dan de revolutionaire dictatuur die resultaten opgeleverd, die men ervan verwachtte? Hoor ik vragen. Daarop kan slechts antwoord gegeven worden door de ervaringen van de Oktoberrevolutie te wegen en door de poging verdere perspectieven voor haar te openen. Voor dat werk zijn de bladzijden van een autobiografie niet de plaats. Ik zal trachten die vraag te beantwoorden in een ander boek, waaraan ik reeds tijdens mijn verblijf in Centraal Azië heb gewerkt. Toch kan ik mijn levensbeschrijving niet besluiten zonder in enige regels aan te geven waarom ik onvoorwaardelijk op de oude weg verder ga.

Dat wat zich heeft afgespeeld voor de ogen van mijn generatie, die nu volwassen wordt, of de oude dag nadert, kan men schematisch als volgt voorstellen: In de loop van enige decennia — aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw — werd de bevolking van

Europa door de industrie onverbiddelijk gedisciplineerd. Alle kanten van de sociale opvoeding waren ondergeschikt gemaakt aan het beginsel van de arbeidsproductiviteit. Dat heeft grote gevolgen gehad en de mensen vermeende nieuwe mogelijkheden geopend. In werkelijkheid heeft het slechts tot de oorlog geleid. Weliswaar kon de mensheid er zich door de oorlog van overtuigen dat ze volstrekt niet ontaard, maar ondanks het geschreeuw van de bloedeloze filosofie vol leven, kracht, moed en ondernemingsgeest is. Dezelfde oorlog heeft de mensheid ook met ongekende kracht kunnen overtuigen van haar technisch kunnen. Het was ongeveer alsof een mens voor de spiegel zou trachten zich met een scheermes de keel af te snijden, om vast te stellen of zijn strottenhoofdorganen in orde zijn.

Na het einde van de oorlog 1914-1918 werd geproclameerd dat het nu de hoogste plicht was die wonden te helen, het slaan waarvan in de voorgaande vier jaren tot hoogste zedelijke plicht was verklaard. Vlijt en spaarzaamheid werden niet slechts weer in ere hersteld, maar door de stalen tangen van de rationalisatie gegrepen. De zgn. 'reparaties' werden geleid door dezelfde klassen, partijen en personen, die de verwoestingen hadden geleid. Waar een verandering van politiek regime heeft plaats gehad, zoals in Duitsland, daar spelen bij het herstel die leiders de eerste rol, die bij de verwoesting de tweede en derde rol speelden. Daarin bestaat eigenlijk de gehele verandering.

De oorlog heeft een gehele generatie weggerukt, schijnbaar slechts om een pauze te maken in het geheugen van de volkeren en het de nieuwe generatie niet zo onmiddellijk te doen gevoelen, dat ze zich eigenlijk, zij het op hoger plan, bezighoudt met een herhaling van het oude, wat dus nog gevaarlijker gevolgen zal hebben.

De arbeidersklasse in Rusland heeft onder leiding van de bolsjewieken de poging ondernomen het leven om te bouwen, om de mogelijkheid van periodiek weerkerende aanvallen van dolheid van de mensheid uit te schakelen en de grondslagen te leggen voor een hogere cultuur. Dat is de betekenis van de Oktoberrevolutie. Het spreekt vanzelf dat de taak die ze zich gesteld heeft nog niet volbracht is. Het volbrengen van die taak is volgens haar wezen op tientallen jaren berekend. Meer nog, men moet de Oktoberrevolutie beschouwen als het uitgangspunt van de nieuwe geschiedenis van de gehele mensheid.

Tegen het einde van de Dertigjarige Oorlog moest de Duitse Reformatie een onderneming schijnen van mensen die uit een gekkenhuis waren weggelopen. Tot op zekere hoogte was dat ook zo: de Europese mensheid stamde uit het middeleeuwse klooster. Het moderne Duitsland, Engeland, de VS, ja de mensheid in het algemeen was ondenkbaar zonder die reformatie met de talloze offers die ze gevergd heeft. Zijn offers toelaatbaar — bij wie moet men eigenlijk om verlof daartoe vragen — dan die offers, die de mensheid voorwaarts bewegen.

Hetzelfde kan gezegd worden van de Franse Revolutie. De reactionair en pedant Taine beeldde zich god weet wat in over de diepzinnige ontdekking dat het Franse volk enige jaren na de onthoofding van Lodewijk XVI armer en ongelukkiger was dan onder het oude regime. Gebeurtenissen als de grote Franse Revolutie kan men niet met de maatstaf 'enige jaren' meten. Zonder de grote revolutie was het Frankrijk van nu onbestaanbaar en Taine zelf zou gestorven zijn als schrijver van een of andere pachter van het oude regime, in plaats van de revolutie zwart te maken, die hem de nieuwe loopbaan opende.

Een nog groter historisch tijdperk vereist de Oktoberrevolutie. Haar beschuldigen dat ze in twaalf jaren niet de algemene vrede en welvaart heeft gebracht, kunnen alleen domme, boosaardige mensen. Neemt men de maatstaf van de Duitse reformatie en van de Franse revolutie, die met een tussenruimte van ongeveer drie eeuwen twee etappen in de ontwikkeling

van de burgerlijke maatschappij voorstellen, dan kan men er slechts verbaasd over staan dat het achterlijke en eenzame Rusland twaalf jaren na de omwenteling, aan de volksmassa's een levensniveau heeft verzekerd niet lager dan aan de vooravond van de oorlog. Dat alleen al is een wonder. Maar dat is natuurlijk niet de betekenis van de Oktoberrevolutie. Ze is de poging tot een nieuwe maatschappelijke orde. Die poging kan veranderen, zich wijzigen, misschien van onder op. Zij zal op het fundament van de nieuwe techniek een geheel ander karakter aannemen. Maar na enige decennia en later na eeuwen zal de nieuwe maatschappelijke orde evenzo op de Oktoberrevolutie terugzien, als het burgerlijke regime nu op de Duitse Reformatie de Franse Revolutie terugblijkt. Dat is zo duidelijk, zo onaanvechtbaar, zo onomstotelijk, dat zelfs professoren in de geschiedenis het zullen begrijpen, weliswaar eerst na jaren.

Nu en hoe staat het met uw persoonlijk lot? Ik hoor die vraag met nieuwsgierigheid en ironie gemengd. Ik kan niet veel toevoegen aan hetgeen ik in dit boek reeds gezegd heb. Ik kan een historisch proces niet meten met de maat van een persoonlijk lot. Integendeel, ik waard mijn persoonlijk lot niet slechts objectief, maar beleef het ook subjectief in onafscheidelijk verband met de loop van de sociale ontwikkeling. Sedert mijn uitwijzing heb ik herhaaldelijk in de kranten gedachten gelezen over de 'tragedie' die mij getroffen heeft. Maar ik ken geen *persoonlijke* tragedie. Ik ken slechts de wisseling van twee etappen van de revolutie. Een Amerikaanse krant, die een artikel van mij afdruckte maakte de diepzinnige opmerking: de schrijver heeft trots de slagen, die hem troffen, naar het artikel uitwijst, de helderheid van oordelen niet verloren. Ik kan me alleen verbazen over de filisterachtige poging verband te leggen tussen de kracht tot oordelen en een regeringspost, tussen het innerlijk evenwicht en de conjunctuur van de dag. Een dergelijke causaliteit heb ik nooit gekend en ken ik ook nu niet. In gevangenis beleefde ik met boek of pen in de hand ogenblikken van even sterke voldoening als in de massavergaderingen van de revolutie. De mechaniek van de macht voelde ik eerder als een onvermijdelijke last, dan als een geestelijke voldoening. Maar het is misschien het beste over dit alles goede woorden van anderen aan te halen.

De 26ste januari 1917 schreef Rosa Luxemburg uit de gevangenis aan een vriendin:

"Dit geheel opgaan in de ellende van de dag is mij onbegrijpelijk en ondragelijk. Kijk eens hoe bijvoorbeeld een Goethe met kalme gelatenheid boven de dingen stond. Denk eens wat hij beleven moest: de grote Franse Revolutie, die zeker van nabij gezien een bloedige en volkomen nutteloze grap scheen, en toen van 1793-1815 één onafgebroken reeks oorlogen. . . Ik verlang niet dat je dicht als Goethe, maar zijn levensopvatting — het universele van de belangen, de innerlijke harmonie — kan ieder zich eigen maken, althans nastreven. En als je misschien zegt: Goethe was geen politiek strijder, dan zeg ik: een strijder moet juist trachten boven de dingen te staan, anders valt hij met zijn neus in elke modderpoel, natuurlijk denk ik aan strijders in grote stijl!"

Heerlijke woorden! Ik heb ze enige dagen geleden voor het eerst gelezen en ze hebben me nader gebracht tot de figuur van Rosa Luxemburg en die voor mij waardevoller gemaakt.

Wat betreft inzichten, karakter en wereldbeschouwing is Proudhon, deze Robinson Crusoe van het socialisme, mij vreemd. Maar Proudhon was van nature een strijder, hij bezat de geestelijke onbaatzuchtigheid, de capaciteit om de officiële openbare mening te verachten en in hem brandde een onblusbaar vuur van alzijdige weetgierigheid. Dat opende hem de

mogelijkheid zich boven het persoonlijk leven met zijn op en neer en ook boven de werkelijkheid van zijn tijd te verheffen.

De 26ste april 1852 schreef Proudhon uit de gevangenis aan een vriend:

“De beweging is ongetwijfeld noch regelmatig, noch gaat ze een rechte weg, maar de tendens blijft bestendig. Wat ooit door de regeringen ten bate van de revolutie afwisselend wordt gedaan, blijft onaantastbaar, wat men tegen haar tracht op touw te zetten, vervluchtigt als een wolk, ik geniet van dat schouwspel, waarin ik elk beeld begrijp; ik beleef die ontwikkeling van het leven in het heelal, als was mij daarvoor een verklaring van boven gegeven, wat anderen vernietigt, verheft mij steeds meer, bezielt en versterkt mij; hoe kan je dan van mij verlangen dat ik over mijn lot jammer, over de mensen klaag en ze vervloek? Het lot — ik steek er de draak mee; en wat de mensen aangaat, ze zijn te dom, te slaafs dan dat ik een wrok jegens hen zou kunnen koesteren.”

Ondanks de bijmaak van een zekere kerkelijke pathos zijn dat goede woorden. Ik onderschrijf ze.

[1] In mijn boek *1905* is dit deel van de vlucht opzettelijk anders verteld. In die tijd alles volgens de waarheid weer te geven, zou betekenen de tsaristische politie op het spoor te brengen van mijn helpers. Nu hoop ik dat Stalin ze niet vervolgen zal, te meer waar hun misdaden verjaard zijn. Bovendien heeft mij, zoals men later zal zien, op de laatste etappe van mijn vlucht ook Lenin geholpen.

[2] Een soort flensje, een Russische nationale spijs, die vooral in de week voor de vasten gegeten wordt.

[3] Volgens de oude tijdrekening, die toen in Rusland nog de officiële was: volgens de West-Europese kalender 6 november. Dat verklaart het feit dat men nu eens van Oktober-, dan van de Novemberrevolutie spreekt.

[4] Russische afkorting van: *Nowaja ekonomitsjeskaja*: Nieuwe economische politiek.